

श्रीविष्णुसुक्तस्य टीकास्य प्रथमोऽध्यायः

श्रीविष्णुसुक्तस्य टीकास्य प्रथमोऽध्यायः

श्रीविष्णुसुक्तस्य टीकास्य प्रथमोऽध्यायः

श्रीविष्णुसुक्तस्य टीकास्य प्रथमोऽध्यायः

THE

KAṢṬĪKA VĪVĀRĪKĀ PĀNṬĪKĀ
(THE NYĀSA)

A COMMENTARY ON VĀMĀNA-JAYADITYA'S PAṢĪKĀ

BY

JINENDRA BUDDHĪ

EDITED BY

ŚRĪ ŚRĪ CHANDĀ CĪKĪRĀVARTĪ, B. A.

COLLEGE OF COMMERCE, DCC UNIVERSITY

1951

(Ādhyāya 1-3)

PRINTED BY

THE VĀPĪDRĀ RĪŚĪ KĪRĪ ŚĪKĪRĪ

KĀSHMĪR, BĒRĒGĀ

1951

[All rights reserved]

VARENDRA RESEARCH SOCIETY

RAJSHAHI.

FOUNDED IN 1910 BY KUMAR SARAT KUMAR ROY.

PATRON.

HIS EXCELLENCY THE GOVERNOR OF BENGAL.

VICE-PATRONS.

MAHARAJA JAGADINDRA NATH ROY OF NATOR.
THE HON'BLE RAJA PRAMADANATH ROY OF DIGHAPATIYA.

HONORARY VICE-PRESIDENTS.

SIR JOHN MARSHALL, KT, C. I. E.
PROFESSOR JADUNATH SARKAR, M. A., I. E. S.
RAI BAHADUR RAMAPRASAD CHANDA, B. A., F. A. S. D.

Council of Management, 1925.

President—Kumar Sarat Kumar Roy, M. A., M. R. A. S.
Director—Babu Akshay Kumar Maitra, B. L., C. I. E.
Hon. Secretary—Babu Bijay Nath Sarkar, B. A., C. F.
Hon. Asst. Secretary „ Brajendra Mohan Maitra, M. A.
Hon. Librarian— „ Atalbihari Bhattacharya, M. A.
Hon. Treasurer— „ Mahendra K. Saha Chaudhuri, B. L.
Hon. Keeper— Kumar Hemendra Kumar Roy

Other Members { Babu Santosh Kumar Chatterji, M. A.
„ Sivaprasad Bhattacharya, M. A.
„ Kshitish Chandra Sarkar, M. A., B. L.
„ Nirad Bandhu Sanyal, M. A.
Dr. Jyotis Govinda Sen, B. A., PH.D(London)

CURATOR OF THE MUSEUM

BABU NANIGOPAL MAJUMDAR, M. A.

सविताराय-स्मृति-संरक्षण-ग्रन्थमाला

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

शास्त्रिश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

THE

KASIKA VIVARANA PANJIKA

(THE NYASA)

A COMMENTARY ON VAMANA-JAYADITYA'S KASIKA

BY

JINENDRA BUDDHI.

EDITED BY

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.

READER OF SANSKRIT, DACCA UNIVERSITY

Vol. III

(Adhyayas 7—8)

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL

1925

[All rights reserved]

श्री १००० नं० ३००० काशिका
श्री १००० नं० ३००० काशिका

PRINTED BY
REBATI MOHAN DAS
AT THE ASUTOSH PRESS, DACCA.

PREFACE TO VOL. III.

The publication of the Nyasa was begun by the Varendra Research Society in 1913 and six adhyayas were published till 1924. This year, when the present volume comprising the last two adhyayas was in the press, Kumar Sarat Kumar Roy, President of the Society, very kindly offered to meet the cost of its printing from the Savita Memorial Fund—a fund for the publication of old Sanskrit works instituted by him in memory of his deceased son Savita Ray, and managed by the Society. This offer was thankfully accepted and the last volume of this valuable work is thus issued as a publication of the Savita Memorial Series.

The thanks of the Society are due to the editor, Pandit Srish Chandra Chakravarti, who, in the midst of exacting professional duties, has carried on this labour of love with unremitting zeal for twelve years and has brought this work of 2224 pages to completion

VARENDRA RESEARCH SOCIETY
RAJSHAHI

30th August, 1925.

B. N. SARKAR,
HON. SECRETARY

KASIKĀ VĪVARĀNĀ PĀNĪKĀ

Vol. III.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठायाम्	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७२०	११	मम्भाग	सन्भाग
७४८	१६	तथाप्यते	तथाप्यात
७७३	८	बाधको	बाधकी
"	२८	यौविशिष्येते	यौ विशिष्येते
७७८	८	भावार्थे	भवार्थे
८१८	११	चिष् नलोप	चिष्णलो
८२४	२४	पुक्तन	पुक्त
८३१	१५	वा	वचनमाश्लिख
८७१	७	विधायते	विधीयते
८८५	२५	प्रयोक्तु	प्रयोक्तुर्
८९६	१	कारणं	कारण
८३०	४	लुङन्तः ।	लुङन्तम् ।
८४५	२५	धा	धीषां
"	२६	पुत्रभावं	पुत्रभावः
"	"	यदपेक्षः	यदपेक्षं
८८५	२१	क्रुञ्चोति	क्रुञ्चेति
८८५	१८	दृष्ट	दृष्टः
१०००	२६	सच	सच
and "परसु न्यास...ऋहीतः" is to go before "भाष्ये त्वर्थं..."			
१००३	२४	रकार	वकार
"	२६	गुरी	गुरी
१००४	२१	दृट्	दृट्
१०३०	१७	दोधक	दोधक
"	२०	स्वयम्	स्वयम्
१०८१	११	किप्रत्ययान्तः	किप्रत्ययान्ताः
११०६	२२	तदुत्तरमित्येष	तदुत्तरपदमित्येष
११२१	७	विधि	विधि
११२२	१०	तत्रेहा	तत्रेहा
"	१६	मचि	मचि

सम्भवप्रदर्शनार्थं प्रत्यययोरित्युक्तमिति विज्ञायते । अनुनासिकयथोच्य
 प्रत्यययोर्ध्वञ्च सत्यङ्गस्येति सम्बन्धलक्षणैयं षष्ठी विज्ञेया । अङ्गसम्बन्धिनी-
 र्युञ्चोरिति सम्बन्धः । स पुनर्निमित्तिनिमित्तभावलक्षणः । प्रत्ययनिमित्तो
 द्यङ्गस्यात्मलाभइत्यङ्गं निमित्तं । प्रत्ययो निमित्तम् । योरनो वोरक इत्यनेन
 यथाक्रमं स्थान्यादेशसम्बन्धमाचष्टे । नन्द्यादिभ्यो ल्युरिति । नन्द्यश्चैत्या-
 दिना (३।१।१३४) । नन्दनो रमण इति । टनादि सञ्चै । रसु क्रीडायाम् ।
 हेतुमति णिच् । तदन्ताङ्गः । सायन्तन इति । सायमादिभ्य ष्यु ष्यु ल्वाविति ।
 सायञ्चिरमित्यादिना (४।३।२३) जातादौ शैषिकोऽर्थे तद्धितः । वासुदेवकोऽ-
 र्जुनक इति । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । वासुदेवो भक्तिरस्येति वासुदेवार्जुनाभ्यां
 वुञ्चिति (४।३।८८) वुन् । वासुदेवकोऽर्जुनकः । ऊर्णा अस्य सन्तोत्यूर्णायुः ।
 तत्रानुनासिकयण्त्वाभावात् भवति । किं पुनः कारण मेवमादीनां यथोऽनु-
 नासिकत्वं नास्तीत्याह एवमादीना मित्यादि । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया
 इति । यत्र तैरनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव भवति । नान्यत्र । न च युस्-
 प्रभृतौनां तैस्त्वत् प्रतिज्ञायते । लक्ष्यानुरोधात् । तेन तेषां यथोऽनुनासिकत्वं न
 भवति । आदिशब्दे नाहंशभमोर्युसितेय मादयो (५।२।१४०) गृह्यन्ते । ननु
 चाहंशभमोर्युस् कांशभ्यां वभयुस्तिस्तुतयस (५।२।१३८) इत्यत्र सित्कारणादेव
 न भविष्यति । सित्करणं हि पदसंज्ञार्थम् । पदसंज्ञा चानुस्कारार्था । तस्यां
 सत्यां मोऽनुस्वार (८।३।२३) इत्यनुस्वारो यथा स्यात् । यदि चालानादेशः
 स्यात् तदा सित्करणं मनर्थकं स्यात् । न ह्यनादेशे कृतेऽनुस्वारो भवति ।
 तद्विधौ ह्यस्ति सर्वेषां (८।३।२२) मित्यतो ह्यलौत्यनुवृत्तेः । आदेशे कृते न
 भवति । हलादित्वाभावात् । नैतदस्ति । वचनसामर्थ्यादजादावप्यनुस्वारः
 स्यात् । सित्करणस्यान्यदपि प्रयोजनम् पदसंज्ञा । तत् प्रयोजनम् भसंज्ञा-
 बाधः । भसंज्ञायामव्ययानां भमात्रे टिलोपः स्यात् । अवयवार्थं वा सित्करणं
 स्यात् । कुतस्तस्यानर्थक्यम् ? इह युवोरिति निर्देशे समाहारे वा इन्द्र
 आश्रीयत इतरैतरयोर्गो वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे षष्ठेयकवचने कृते स नपुंसक-
 मिति (२।४।१७) नपुंसकत्वादिकोऽपि विभक्ताविति (७।१।७३) तुमा
 भवितव्यम् । ततश्च युवुन इति निर्देशः स्यात् । इतरस्मिंस्तु पक्षे अस्मि परतो
 यथादेशे कृते युञ्चोरिति द्वितीयवकारव्यवण मापद्येतेत्येतच्चोद्यनिरासायाह

इह युवोरिति निर्देश इत्यादि । अनित्यमागमशासनमिति । आगमानां शासनं विधानम् । तदनित्यमिति । क्वचित् तदभावात् । अथवागमाः शिष्यन्ते विधीयन्ते येन शास्त्रेण तदागमशासनं शास्त्रम् । तदनित्यम् अविद्यमानं नित्यं कार्यमस्तीति क्त्वा । अनित्यता पुनरागमशासनस्य घो लोपो लोटि वेल्यत्र (७।३।७०) वाग्रहणात्लिङ्गाद् (A) विज्ञायते । तच्चि ददद् ददादित्यत्र नित्यं घोर्लोपो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि च नित्यमागमशासनं स्याद्वाग्रहणमनर्थकं स्यात् । भवतु नित्यो लोपः । सत्यपि तस्मिन्, लोटोऽडाटावि (३।४।८४) ल्यटि क्ते ददद् ददादिति सिद्धात्वेव । अनित्यत्वे त्वागमशासनस्याङ्गागमाभावात् सिध्यति । ततो वावचनमर्थवद्भवति । नपुंसकलिङ्गता वेल्यादि । अथवा नपुंसकलिङ्गतैवात्र नास्ति । किं कारणमित्याह लिङ्गमशिष्यमित्यादि । लिङ्गस्य हि लोकाधर्मत्वात्लोक एवाश्रयः । तस्मात्लोकत एव सिद्धत्वात् तदशिष्यं न विधातव्यम् । लिङ्गशास्त्रमेवात्र तादर्थ्यात्लिङ्गशब्देनोच्यते । लिङ्गायं शास्त्रमशिष्यं न कर्त्तव्यम् । तत्साध्यस्य लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । तदनेन स नपुंसकमित्यादेः (२।४।१७) प्रत्याख्यानं दर्शयति । तस्मिंश्च प्रत्याख्याते सति तद्वारेण तस्य नपुंसकत्वं न भवतीति कुतो नुमप्रसङ्गः ? इतरतरपक्षे तु च्छान्दसत्वाद् वर्षलोप इति । कुन्दीवत् सूत्राणि भवन्तीति च्छान्दमत्वम् । तेन यथेष्कत्तारमध्वर इत्यत्र निसो नकारलोपस्तथैहापि वकारस्यापि लोपो द्रष्टव्यः ।

२ । आयज्ञेयीनीयियः फटखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ।

फादयोऽपीह शास्त्रे लाघवार्थं सुपदिष्टाः । तत स्तोषामायन्नादय आदेशा विधीयन्ते । ते च विधीयमानाः फकारादे ह्रस्मात्रस्य भवन्तीति विहितव्यम् । कुत एतत् ? अन्ते घामित्यनच्कनिर्देशात् । इतरथा हि घानामित्येव ब्रूयात् । अन्यत्र त्वागन्तुकोऽकार उच्चारणार्थ एव । अतएव प्रत्ययादौ वर्त्तमानस्य फादेर्व्यञ्जनमात्रस्य स्थानित्वेनोपादानान्निरनुबन्धकपरिभाषात् नोप-

(A) On घोर्लोपो लोटि वेल्यत्र (7. 3 70) says कैयट—“केचित्चनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति । अनित्यत्वात् तस्य घसति ददादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं क्रियमात्मनो परिभाषां ज्ञापयति ॥ Does not this establish न्यासकार's priority ?

तिष्ठते । सर्वत्र हि फादयो निरनुबन्धजाः । यत्र चोभयं सम्भवति तत्रैवास्या उपस्थानम् । नाडायन इति । नडादिभ्यः फक् (४।१।६६) । अपत्यार्थं फक्प्रत्ययः । उत्तरेष्वप्युदाहरणेष्वोदादेशोदाहरणादन्यत्रापत्यार्थं वेदितव्यः । सौपर्णयो वैनतीय इति । सुपर्णाविनताभ्यां ढक् । आख्यकुलीन इति । अपूर्व-पदादन्यतरस्यां यञ् ढक्आवित्यत्रापूर्वपदादिति (४।१।१४०) वचनात् कुलात् ख इत्यनेन (४।१।१३६) सपूर्वपदादपि खो भवति । गार्गीयो वात्सीय इति । गार्गीवात्स्वशब्दाभ्यां यजन्ताभ्यां तस्येदमित्यर्थविवक्षायां छः । यस्येति चेत्याकारलोपः (६।४।१४८) । आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति (६।४।१५१) यकारलोपः । फक्कति ढौकत इति । फक् नौचैर्गतौ । ढौक गतौ । खनु अवधारणे । छिदिर वैधौकरणे । घूर्ण घूर्ण भ्रमण इत्येतेषां रूपाणि । ढौकति-घूर्णेत्योरनुदात्तेच्वादात्मनेपदम् । ऊरुदन्नं जातुदन्नमिति । ऊरुप्रमाणमस्य प्रमाणे ह्यसजित्यादिना (५।२।३७) दन्नच् । इहैत आयन्नादयोऽङ्गाधिकारे विधीयमानाः प्रकृतिप्रत्ययावपेक्ष्य भवन्तीति बहिरङ्गाः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वन्तु प्रकृत्यनपेक्षत्वात् प्रत्ययमात्र माश्रित्य भवतीत्यन्तरङ्गम् । ततो बहिरङ्गा यावदायन्नादयो न भवन्ति तावदेव प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । तस्मिन् कृते सत्यादेशा भवन्तो यत्र स्वरार्थोऽनुबन्धो न विधीयते शिलायां ढो (५।३।१०२) वृषाच्छ इत्यादौ (४।२।११४) तन्नानियतस्वराः प्राप्नुवन्तीत्यस्य चोदास्य निरासायाह इहैत आयन्नादय इत्यादि । अयमभिप्रायः । आयन्ना-दयोऽप्यन्तरङ्गा एव । यदि ह्यङ्गस्यैव त्राभिसम्बध्यते (६।४।१) तदा स्यात् तेषां प्रकृतिप्रत्ययापेक्षया बहिरङ्गत्वम् । न चात्र तदभिसम्बध्यते । प्रयोजनाभावात् । तथाह्यङ्गस्य निमित्तं ये प्रत्ययास्तदादीनां फादीनामायन्ना-यदो यथा स्यु रन्वेषां सा भुवन्नित्येतत् प्रयोजनम् । एतच्च विनाप्यङ्गधिकारं सामर्थ्यादेव लभ्यते । नहि फादीनां मध्ये सोऽस्ति प्रत्ययो योऽङ्गस्य निमित्तं न भवति । तस्मात् प्रयोजनाभावादङ्गस्येतन्नाभिसम्बध्यते । तेन स्थानिमात्र सेवादेशा अपेक्षन्ते न प्रकृतिमिति तेऽप्यन्तरङ्गा एव । ततश्च परत्वात् प्रत्ययोपदेशकाले तैरेव तावद् भवितव्यम् । ततश्च प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति प्रत्ययोपदेशकाल एवायन्नादयो भवन्तीति तेषु कृतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति । अत्र ज्ञापकमप्याह तथाचेत्यादि । एवञ्चैत्यर्थः । घञ्चित्कारणस्येतत्

प्रयोजनं चित इत्यन्तोदात्तत्वं (६।१।१६३) यथा स्यात् । यदि च प्रत्ययोपदेशा-
वस्थाया मेवायन्नादयो भवन्त्येवं सति घञ्चित्करणमर्थवद् भवति । नान्यथा ।
अन्यथा हि यद्युपदेशावस्थाया उत्तरकालमते स्म, स्ततो यत्रैवासति चित्करण
उदात्तत्वं भवति घकाराकारे सत्यपि चित्करणे तत्रैव तेन भवितव्यमिति
चित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्माच्चित्करणादवसीयते प्रत्ययोपदेशकाल एवै-
त आयन्नाद्यादेशा स्तावद्भवन्ति । पश्चात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति भावः । ननु
च व्यञ्जनस्यैते विधीयन्ते । तच्च व्यञ्जनमस्वरकम् । एषाञ्चावशं येन केनचित्
क्षरेण भवितव्यम् । उदात्तादिगुणरहितस्याचोऽसम्भवात् । तत्र स्थानिनः
स्वराभावादान्तरतम्यं नास्तीति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया (१।१।५०) अनुपस्थाने
सत्यनियतस्वरैरेभिर्भवितव्यम् । ततश्च यदि चित्त्वं न स्यात् पश्चाद् विधोय-
मानानामेषां यदाद्युदात्तक्षरो भवति तदा स एव स्वरः प्रसज्येत । मति
शिष्टत्वात् । तस्मात् तमपि सतिशिष्टस्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यादि-
त्येवमर्थं घञ्चित्करणम् । ततः कुतो ज्ञापकत्वमेतच्चिन्त्यम् । अथ शमेः
खः शङ्गः षणो ङः षण्ड इत्येवमादीनां कस्मादादेशा न भवन्तीत्याह शङ्गः षण्ड
इत्यादि । लशक्तचित् (१।३।८) चुटू (१।३।७) इतोत्संज्ञापि बहुलवचना-
देव न भवतीति वेदितव्यम् । ऋतेरौयङित्वादि । यद्यस्मृतेरौयङित्वायङ्
(३।१।३६) शास्ति तज् ज्ञापयति धातुप्रत्ययानामायन्नादयो न सन्तीति ।
यदि हि स्युर् ऋतेऽङ्ङिति ब्रूयात् । ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकाय
भवतीति ? न च च्छडा सिध्यतीति । ऋङि हि सति वलादिलक्षण इट्
प्रसज्येत । तत खानादित्वादादेशो न स्यात् । नैतदस्ति । यस्मादन्तरङ्गत्वा-
दादेशेनैव भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वन्तु तस्योपदेशावस्थायामेव विधीयमानत्वात् ।
आदेशे च क्तते वलादित्वाभावादिट्प्रसङ्गो नास्ति । तदेतदौयङ्ङवचनं
ज्ञापकमेव । एजैः खशित्वादि (३।२।२८) । तुशब्दः शङ्गः षण्ड इत्येव-
मादिभ्यो विमेषप्रदर्शनार्थः । यत्रेत्संज्ञा नास्ति शङ्गादौ तत्रादेशप्रसङ्गे सति
तन्निरासार्थं बहुलवचनमित्युतेरौयङिति वा वचनं सुपन्थस्तम् । एजैः (३।२।२८)
खशित्वेवमादौ तु लशक्तचित् (१।३।८) इतोत्संज्ञाया भवितव्यमित्यादेशप्रसङ्गो
नास्त्येव । ततो न तत्र तदभावार्थं बहुलवचनं स्मृतेरौयङिति वावचनसुपन्थ-
सनौयमिति भावः । आदिशब्देन प्रियवशे वदेःखच् (३।२।३८) पुंसि संज्ञायां

घः प्रायेणैवमादीनां (३।३।११८) ग्रहणम् । स्यादेतत् । अनवकाशं
 श्वकारघकारयोरदेशवचनम् । अतस्तेन बाध्यमानेत्संज्ञा कथमत्र स्यादित्याह
 तद्वितीवित्यादि । खित्वात्स्वयस्येति (६।३।६६) ऋस्वविधानं चजोः कुघिण-
 ण्यतो (७।३।५२) रिति कुत्वविधानं ज्ञापकं नद्यादेशविधानेनेत्संज्ञायां
 बाधितायां तदुपपद्यते । खितो घितच्चात्वन्तासम्भवात् । आयञ्चीनोर्न-
 कारस्येत्यादि । आयञ्चीनोर्नकारोऽन्ते वर्त्तत इति तस्य हलन्तर (१।३।३)
 मितौत्संज्ञा प्राप्नोति । तस्याञ्च सत्यां तस्य खोप (१।३।६) इति कृते
 नाङ्गायन आख्यकुलीन इत्यादि न सिध्यति । तस्मादायञ्चीनोर्नकारस्येत्-
 संज्ञायां प्राप्तायां तत्प्रतिविधानं कर्त्तव्यम् । स्यादेतत् । प्रयोजनाभावादेवेत्-
 संज्ञा न भविष्यतीत्यतश्चाह नित्कार्थं हीत्यादि । तत्पुनरुत्पत्त्यादि नैत्य
 (६।३।६७) मित्याद्युदात्तत्वम् । प्रतिविधानं पुनरत्र प्राचामवृत्तात् फिन्
 बहुल (४।१।१६०) मित्यत्र फिनो नकारानुबन्धकरणम् । तस्मैतत् प्रयोजनम् ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र यद्यायञ्चीनोर्नकारस्येत्संज्ञा स्यान्नित्त्वे
 सत्याद्युदात्तस्य सिद्धत्वात् फिनो नित्करणमनर्थकं स्यात् । ननु फेष्ण
 चेतत्र (४।१।१४६) सामान्यग्रहणार्थं स्यात् । तस्मिन्नसति निरनुबन्धकपरि-
 भाषयास्यैव ग्रहणं स्यान्न फिजः । नैतदस्ति । तत्र हि वृत्ताद् ठक्
 सौवोरेषु बहुलमिति (४।१।१४८) बहुलग्रहणानुवृत्तेः फिज एव ग्रहणमिष्यति ।
 न फिनः । तदेतत् फिनो नित्करणमित्संज्ञाभावस्य ज्ञापकमेव । योगापेक्ष-
 चेदं ज्ञापकम् । अनेन योगेन विहितस्यादेशस्य यो नकार स्तस्येत्संज्ञा न
 भवतीति । तेनोऽपि नकारस्येत्संज्ञाऽभावी भवति सिद्धः ।

३ । भोऽन्तः ।

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तत इति । अनन्तरसूत्रात् । यद्येवमेकयोगनिर्दिष्ट-
 च्वादादिग्रहणमप्यनुवर्त्तत । ततश्च शयान्तायित्यत्र न स्यात् । चकारस्वा-
 दित्वाभावादित्यत आह आदिग्रहणं निवृत्तमिति । एवं मन्यते । स्वरितत्व-
 प्रतिबद्धा हि शब्दानामनुवृत्तिः । तच्च स्वरितत्वं प्रतिज्ञाधर्मः । प्रतिज्ञा-
 स्वरिताः पाणिनौया इति । यत्रैव तैः स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव भवति ।
 नान्यत्रेति । तेनैकयोगनिर्दिष्टानां मध्येकतरस्यानुवृत्तिर्न विरुध्यते । इह च

प्रत्ययस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । नादियग्रहणस्य । तेन सत्यप्येकयोगनिर्दिष्टत्वे प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते । आदियग्रहणं निवृत्तमिति । अन्तइत्ययमादेशो भवतीति । अकारसञ्चित एवादेशः करणीयः । अकारस्कारित्संज्ञा मा भूदित्येवमर्थः । स च जरन्तो वेशन्त इत्यत्र । कुर्वन्तीत्यादी न विभक्तौ तुस्मा इति (१।३।४) प्रतिषेधादेवेत्संज्ञा न भवति । अथ तूणादयो बहुलमिति (१।३।१) वचनाञ्जरन्तो वेशन्तइत्यादी न भवति । तथाच सत्रकार उच्चारणार्थः । न विभक्तौ तुस्मा (१।३।४) इतरस्यानितरत्वापनार्थं वाऽकारोच्चारणम् । तेन किमोऽदित्यादीनां (५।३।२२) तकारित्संज्ञा भवति । कुर्वन्तीति । अतउत्सर्व्वधातुका इत्युत्त्वम् (६।४।११०) । शयान्तायिति । शौडो लिङ्गर्थे लोट् (३।४।७) । लोटोऽडाटावित्याट् (३।४।६४) । टेरित्वम् (३।४।६७) । एत आश्रितानुवर्त्तमाने (३।४।६३) वैतोऽन्यत्रेतैस्त्वम् (३।४।६६) । उज्झितेति । उज्झ उत्सर्गं । लृच् । ऋदुश्चनइत्यादिनानङ् (७।१।६४) । नोपधायाः (६।४।७) सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः (६।४।८) । उज्झितुमिति । तुमुन् । उज्झितव्यम् इति तव्यः । अस्मिन्नपीत्यादि । ननु चान्तरङ्गत्वात् प्रत्यायाद्युदात्तत्वेन प्राग् भवितव्यम् । पश्चादादेशेन । नैवम् । अन्तादेशस्याप्यन्तरङ्गत्वात् । अन्तरङ्गत्वन्तु तस्यायन्नादिवद् वेदितव्यम् । उभयोरन्तरङ्गत्वात् पूर्वमन्तादेशः पश्चात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । अत्रैव ज्ञापकमप्यथाचेत्यादि । एतच्च घञ्छी चेति (४।४।११७) घञ् क्षित्करण मर्थवद्भवतीत्येताद्वाख्यानैर्न व्याख्यातमिति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पूर्वमन्तादेशस्य भावे सति द्विषन्तीत्यत्र मध्योदात्तत्वम् । अन्यथाऽन्तोदात्तता स्यात् । सा चानिष्टेति पूर्वमन्तादेशः क्रियते ।

४ । अदभ्यस्तात् ।

अनात्मनेपदार्थं आरम्भः । आत्मनेपदेषूत्तरसूत्रेष्वेव सिद्धत्वात् । ददतीति । आभ्यस्तयो रात् (६।४।११२) इत्याकारलोपः । ददत्विति । लोट् । एव (३।४।८६) रित्त्वम् । जञ्चति जाग्रतीत्यत्र जञ्चित्वाद्यः षडित्प्रभ्यस्त- (६।१।६) संज्ञा । युक्तं जञ्चित्वादिकमुदाहरणम् । ददतीत्याद्ययुक्तम् । अत्र भकारस्यात्मलाभकालसमनन्तरमेव तावदन्तरङ्गत्वाद्दन्तादेशेन भवि-

तव्यम् । ततः शपः श्लुः । ज्ञाविति द्विवचनम् (६।१।१०) । ततोऽभ्यस्त-
संज्ञा । तदा भक्कारस्य स्थानिनोऽभावादज्ञावो न प्राप्नोति । न च शक्यते
वक्तुं स्थानिवद्भावादृ भविष्यति । नञ्च स्थानिवद्भावोऽस्ति । अल्विधित्वात् ।
नापि बहिरङ्गोऽनवकाशत्वादान्तादेशं बाधित्वाऽदादेशो भविष्यतीति युक्तं
परिकल्पयितुम् । जचित्प्रादिषूपदेशावस्थायामेव लब्धाभ्यस्तसंज्ञकेषु तस्य
सावकाशत्वादिति चोद्य मपाकर्त्तमाह अन्तादेशापवादोऽयमिति । अन्ता
देशस्य सामान्येन सर्वत्र प्रसक्तस्यायमज्ञावोऽपवाद आरभ्यते । न चापवाद-
विषयमुत्सर्गोऽवगाहते । तथाचोक्तम् पूर्वमपवादाः प्रवर्त्तन्ते पश्चादुत्-
सर्गाः । परिहृतप्रापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्त्तते इति । अतएव तर्हि जुस्भावो
न स्यात् । यथैव ह्यन्तादेशस्य सामान्येन प्रञ्चस्य विशेषोऽदुभाव आरभ्य-
माणोऽपवाद स्तथा जुस्भावस्थापीतप्राञ्च जुसादेशेन तु बाध्यते इति । जुसा-
देशस्थानवकाशत्वादितप्रादेशो बाध्यते । अददुरिति लङ् । सिञ्जभ्यस्त-
विदिभ्यश्चेति (३।१।१०६) भिर्जुस् । अजागरिति । जागर्त्तं यां गुणप्राप्ति
स्तस्या अविचिण्णलङ्ङित्स्त्विति (६।१।८५) प्रतिषेधात्प्रचयान्तरेण जुसि चे-
(७।१।८३) ल्यनेन गुणः । अत्राप्यदादेशे कृते प्रतप्रायाद्युदात्तत्वं भवतीति ।
तेन पुनत इतप्रादिकं (B) पदं मध्योदात्तं भवतीति भावः । यदि तु विपर्ययः
स्यादन्तरङ्गत्वात् प्रतप्रायाद्युदात्तत्वे कृते व्यञ्जनमात्रस्यादुभावी विधीयमानोऽ-
नियतस्वरः प्रसज्येत । तत्र यदासावनुदात्तः स्यात् तदा पुनत इतप्रादेः
पदस्थान्तोदात्तता प्रसज्येत । यदा स्वरित स्तदा मध्यस्वरितता । मध्योदात्तता
चेत्यते । ननुच प्रतप्रायाद्युदात्तत्वं प्रतप्रायमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गम् । आदेशस्तु
प्रकृतिप्रतप्रायपेक्षत्वाच्चहिरङ्गः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय इति प्रतप्राया-
द्युदात्तत्वेनैव पूर्वं भवितुं युक्तम् । पश्चादादेशेनेति । तत् कथमुच्यतेऽदादेशे
कृते प्रतप्रायाद्युदात्तत्वं भवतीति ? नैतदस्ति । उक्तं ह्युपदेशिवद् वचनं
कर्त्तव्यमिति । किञ्चादेशो नितप्राः । कृताकृतप्रसङ्गत्वात् । स हि कृते प्रतप्रायाद्यु-
दात्तत्वे प्राप्नोतप्राकृतेऽपि । प्रतप्रायाद्युदात्तत्वं पुनरनितप्राम् । शब्दान्तरप्राप्त्या ।
तथाह्यकृतेऽदादेशे भेरिकारस्य प्राप्नोति । कृते त्वदादेशाकारस्य । शब्दान्तरस्य

(B) ददतीत्यादिकं मिति पाठान्तरम् । इदम् चिन्त्यम् । अथस्थानामादिरिति (६।१।१०६) ददतीत्या-
दिप्रापवादत्वात् ।

प्राप्तवन् विधि रनित्यो भवति । नित्यानित्ययोर्नित्यं बलीय इति बलीयस्त्व-
मस्य । तदेतन्नित्यत्वादनयोर्बलीयसोः परत्वाददादेशेन पूर्व्वं भवितव्यम् । ततः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन । तस्मात् सुष्ठूक्तमादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति ।

५ । आत्मनेपदेष्वनतः ।

चिन्वत इति । लट् । स्वरितत्वादात्मनेपदम् । चिन्वतामिति । लोट् ।
भाः । टेरन्तुम् । आमेतः (३।४।८०) । अचिन्वतेति । लङ् । अडागमः । ह्युवोः
सार्वधातुक इति (६।४।८७) यणादेशः । पुनते लुनत इति । पूर्व्ववदाकारलोपः ।
अयन्ते भ्रवन्त इति । अत्र अपि कृतेऽनकारान्तादङ्गादुत्तरो भकारो न भवति ।
ननु परत्वाददादेशेन भवितव्यम् । पञ्चादु विकरणेनेत्यत्र आह नित्यत्वादत्रेत्यादि ।
नित्यत्वन्तु कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । विकरणी हि कृतेऽप्यदादेशे प्राप्नोत्वकृतेऽपि ।
ननु तस्मिन् कृतेऽङ्गावस्य प्राप्तिरस्तीत्यनित्यत्वमस्य । अनकारान्तेनेत्यादि । प्रत्ययः
कस्मादनकारान्तेनाङ्गेन न विशिष्यत इति मन्यमान आह इहेत्यादि । यदि प्रत्ययी
विशिष्येत शयान्तायित्यत्रापि स्यात् । भवति ह्यत्राप्यनकारान्तादङ्गादुत्तरो
भप्रत्ययः । आटा व्यवहितत्वान्न भवतीति चेत् ? न । तस्य तद्भक्तत्वान्न हि
तदेकदेशेन व्यवधानं युक्तम् । भकारे तु विशिष्यमाणे न दोषः । आटा व्यवहित-
त्वात् । समुदायभक्तौ ह्याट् समुदायमेव न व्यवध्यात् । अवयवन्तु व्यवधत्वेव ।
न ह्यवयवोऽवयवान्तरस्याव्यवधायको दृष्टः । तदङ्गनतो भस्मानत इति वा वक्तव्य
आत्मनेपदेष्वनत इति वैचित्र्यार्थम् ।

६ । शीङो रुट् ।

भादेशस्यातो रुडागमो भवतीति । ननु नचेहादुग्रहणमस्ति । यदपि प्रकृतं
तदपि प्रथमान्तम् । षष्ठीनिर्देशेन चेह्यार्थः । तत् कथं भादेशस्यातो रुडागमो
भवतीति शक्यं विज्ञातुम् ? नैतदस्ति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) शीङ्
इत्येषा पञ्चम्यदित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वं परिकल्पयिष्यतीत्यदोषः । शेरत इति ।
शीङ्ः सार्वधातुके गुणः (७।४।२१) । ननु चारु रुटा व्यवहितं सार्वधातुकम् ।
तत् कृती गुणः ? न ह्यर्थं सार्वधातुकमन्त स्तत् कथं व्यवधायको न स्यात् ?
अच्छब्दस्य सार्वधातुकावयवस्यायमवयव इति तद्ग्रहणेन गृह्यते । न सार्वधातुका-
ग्रहणेन । अवयवावयवस्य समुदायानवयवत्वात् । तथाहि च्छे चेत्यत्रोक्तं

(६।१।७३)—नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति । नष दोषः । अवयवावयवोऽपि समुदायावयवो भवत्येव । तथाहि देवदत्तोऽलङ्कियतामित्युक्ते देवदत्तस्य येऽवयवा हस्तपादादयस्तदवयवाश्चाङ्गुल्यादयोऽलङ्कियन्ते । तस्मात् सार्वधातुकावयवस्याच्छब्दस्य योऽवयवो रुडागमः सोऽपि सार्वधातुकावयव इति तदुग्रहणेन गृह्यते । अतो नास्ति व्यवधानम् । यत् पुनश्चे 'चेत्यत्रोक्त' (६।१।७३) नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति तत् तत्सूत्रविहितमेव तुगागममभिप्रेत्योक्तम् । स तुगवयवावयवोऽपि समुदायग्रहणेन न गृह्यत इति क्त्वा । कस्मात् पुनर्न गृह्यते ? ऋसानुकार्षणसामर्थ्यात् । तत्र हि चकारेण ऋसोऽनुक्तयत् । ऋसमात्रस्यागमित्वं यथा स्यात् । ऋसान्तस्य मा भूदिति । यदि ऋसान्तस्यागमित्वं स्याच्चिच्छिदतुश्चिच्छिदुरित्यत्र तुकोऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणात्तलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात् । यदि च तत्सूत्रविहितं स्तुगवयवावयवः समुदायग्रहणेन न गृह्यत तदा ऋसमात्रस्यागमित्वे ह्लादिशेषेण निवृत्तिः स्यादेव । ऋसावयवस्य तुकोऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । ततश्च ऋसानुकार्षणं मनर्थकं स्यात् । अथ किमर्थं मदादेशस्य रुड् विधीयते ? न भक्कारस्य विधीयताम् ? तत्रायमर्थः । अत इति षष्ठी प्रकल्पयितव्या न भवति । भ्क् इत्यस्य षष्ठान्तस्य प्रकृतत्वात् । अत आह रुडयमित्यादि । यदि ककारमनुबन्धमास्य पूर्वान्तः क्रियेत तदा शेरत इत्यत्र गुणो न स्यात् । अनिगन्तत्वात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति रुडयं परादिः क्रियते । परादिरपि क्रियमाणो यदि भक्कारस्यैव स्यात् किमनिष्टं स्यादित्याह स यदीत्यादि । यदि भक्कारस्यैव रुट् स्यात् तदाऽदादेशो न स्यात् । ततो यथा शयान्तायितत्राटा व्यवहितत्वाददादेशो न भवति तथा शेरतइत्यत्रापि न स्यात् । रुटा व्यवहितत्वात् । तस्मादस्य दोषस्य परीहारार्थमत एव रुडागमो विधीयते । न भक्कारस्येति केचिद्व्याचक्षते । एतच्चासम्यक् । भक्कारस्य क्रियमाणो रुट् तस्यैव भक्तो भवति । तत् कथं तेन व्यवधानं भवेत् ? न हि स्त्रावयवेन व्यवधानं सुपपद्यते । आटा च व्यवधानं युक्तम् । तस्य समुदायभक्तत्वात् समुदायं न व्यवदधाति । अवयवन्तु व्यवदधातेषु । तस्मादसद्व्याख्यानमेतदित्यन्वया व्याख्यायते । अदादेशो न स्यादित्यत्र भक्कारस्येति तदपेक्षते । तदयमर्थो भवति । यदि रुडागमो भक्कारस्यैव स्यात् तदादादेशं स्तस्यैव न स्यात् । कस्य तर्हि स्यात् ? तस्यैव रुटः स्यात् । आदेः परस्येति (१।१।५४) वचनात् । अनिकाल्वेपि सर्वोदेशो न भवति । रुट आनर्थक्यप्रसङ्गात् । रुटो विधानसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? वार्त्तमित् ।

अस्ति ह्यन्यद्रुड्विधेः प्रयोजनम् । किं तत् ? भकारस्य 'अवर्ण' यथा स्यात् । यद्येतत् प्रयोजनं स्यादतटमेव विदध्यात् । न रुटम् । तस्माद्रुड्वचनसामर्थ्यादवगम्यते नेदमिह प्रयोजनम् । अभीष्टमिति चेत् ? नैतदस्ति । उत्तरार्धे रुड्विधानं स्यात् । बहुलञ्चन्दसीत्यत्र (७।१।८) रुडागमो यथा स्यात् । न ह्यह्यमित्यतटा (C) मिष्यति । तस्माज् भकारश्चवर्णं रुड्विधेः प्रयोजनम् । सतीतस्मिन् प्रयोजने यदि भकारस्यैव रुडागमः स्यात् तदा तस्यैवादादेशः स्यात् । न भकारस्य । तदेतस्य दोषस्य निरासायादादेशस्य रुड्विधीयते । न भकारस्य । शीङ्इत्यनुबन्धेन निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थो व्यतिशेष्यत इति ।

७ । वेत्तेर्विभाषा ।

संविद्वते संविदत इति । विद ज्ञाने । समो गम्यच्छीत्यदिनात्मनेपदम् । (१।१।२८, वा) अदादित्वाच्छपो लुक् । संविद्वताम् संविद्वतामिति । लोट् । टेरेच्चे क्त आमेत (३।४।८०) इत्याम् । वेत्तेरिति लुग्विकरणस्य ग्रहणं किमिति ? एवं मन्यते । विदेरिति सामान्यनिर्देशेन सर्वविदीनां ग्रहणमस्तु । लघु छेव' सूत्रं भवति । सत्यपि सर्वविदीनां ग्रहणे लुग्विकरणादेव भविष्यति । नान्यतः । विकरणेन व्यवधानात् । यद्यविशेषेण विदीनां ग्रहणं स्याद् विद विचारण इत्यस्मादपि रौधादिकात् स्यात् । न ह्यत्र विकरणो व्यवधायकः । धात्वन्तःपातित्वादित्यत्र आह इहेत्यादि । विन्दे विन्दति विन्दत इति । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । असौरक्षीपः (६।१।१११) । अत्र तु विन्दत इति बहुवचनान्तं प्रत्युदाहरणम् । एकवचनद्विवचनयो रूपन्यासो विदे विचारणार्थस्य रूपमिति प्रदर्शनार्थः । अन्यथा विन्दत इत्येतावत्युच्यमाने लाभार्थस्य विदेरेकवचनान्तामिदं रूपमिति कस्य चिद्भ्रान्तिः स्यात् । श्रुतिपानिर्देशाद् यङ्लुकि न भवति । संवेविदते व्यतिवेविदते । (D)

(C) अह्यत्रस्य केतव इतुदाहरणं न्यासहतम् । अह्यमिति मुद्रितकाशिकायाम् भरीजिप्रस्यं च पाठः । अत्र भरीजिः—“बाहुलकादेव अह्यमोरडि गुणी नित्येके । भाष्ये तु गुणं चारयितुं अशेरत् वक्तव्य इत्युक्तम् । व्यत्ययेन प्रथमपुरुषवर्णवचनस्थाने उत्तमपुरुषवचनं बाधुष्ये । शाखान्तरे लह्यवन्तिप्रथम पठ्यत इति साधकः” इति ।

(D) समो ननादियु विदिप्रच्छिन्नरवीनामुपसंख्यानमिति (१।१।२८, वार्षिके) लङ् । प्रकृतिप्रपञ्चे यङ्लुगन्तस्यापि अह्यमिति (५, १०१) परिभाषालादित्याहुः ।

८ । बहुलवचनसि ।

अदुङ्गति । स्वरितेच्चादात्मनेपदम् । ननु च विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेवादुङ्गते-
त्यादि सिद्धम् । तत् किं बहुलवचनेनेति यञ्चोदयेत् तं प्रत्याह बहुलवचना-
दित्यादि । विभाषानुवृत्त्या हि विकल्पमात्रं लभ्यते । नत्वन्वत्त्रापि भवति ।
बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । तेन विभाषायां प्रकृतायां बहुलवचनमिति भावः ।
अष्टशक्तिः । दृशेर्लुङ् । भिरन्तादेशः । इरितो (३।१।५७) वेति चुरेड् ।
तस्य रुट् । इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००) । संयोगान्तस्येति (८।२।२३)
तकारस्य च । अतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वम् । अथात्र ऋट्टशोरडीति
(७।४।१६) गुणः कस्मान्न भवति ? कङ्किति चेति (१।१।५) प्रतिषेधादिति
चेत् ? न । तस्य डित्वेव विधानात् । सार्वधातुकस्य डित् माश्रित्य प्रतिषेधः
प्राप्नोतीति चेत् ? न । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति यञ्चोदयेत् तं प्रत्याह-
ऋट्टशोरडि गुण इति ।

९ । अतो भिस ऐस् ।

समासे कृत इत्यादि । कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति क्रान्ताद्यर्थेऽतिशब्दस्य ।
ङ्खत्वे चेति । गोस्त्रियोरूपसर्जनस्येति (१।२।४८) ङ्खस्वः । ननु यदि ङ्खस्वः
क्रियते तदा जराशब्दस्योच्यमानो जरसादेशो जरशब्दस्य न प्राप्नोतीति चोद्यमपा-
कर्तुमाह एकदेशविकृतमित्यादि । ननुचैकदेशविकृतस्यानन्वत्वेऽपि नैवात्र जरसा-
देशेन भवितव्यम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (५, ८६) पवि-
भाषया । जरशब्दसन्निपातलक्षणो ह्यैस् विधीयते । स कथं तस्य विघातस्य
निमित्तं स्यादित्याह सन्निपात इत्यादि । अनित्यत्वं पुनरस्याः कष्टाय क्रमण
इत्यतो (३।१।१४) कष्टायेति निर्देशाद्देदितव्यम् । यदि ह्येषा नित्या स्यात्
ततोऽकारान्तलक्षणो विधिरकारान्तताविघातस्य निमित्तं न स्यादिति सुपि चेति
(७।३।१०२) दीर्घत्वं न स्यात् । ततश्च कष्टायेति निर्देशो नोपपद्यत इति ।
अथ किमर्थमैस् विधीयते ? न एसेव विधीयताम् ? तत्रापि द्विरेचीति (६।१।८८)
वृद्धौ कृतायां वृद्धौः प्लुच्चेरित्यादि सिध्यति । कः पुनरेव सति गुणो लभ्यते ?
न ह्येस्येति वा क्रियमाणे कश्चिन्नाघवक्तो विशेषः । प्रक्रियागौरवमेव तु स्यात् ।

(E) एसं विधाय लक्षणान्तरिण वृद्धेर्विधानात् । अतिजरसैरिति तु न सिध्यति । वृद्धभावात् । वृद्धभावस्वकारान्ताभावादिति यत्किञ्चिदेतत् । इह वृद्धैरित्यत्र भिसि परभूतेऽतो भिस ऐसित्वैस्भावः प्राप्नोति । बहुवचने भ्रूय्येदि-(७।३।१०३)-त्वेत्त्वञ्च । उभयञ्चैतत् सावकाशम् । तत्रैस्भावस्य सावकाशत्वं कृतेऽप्येत्त्वे भूतपूर्वमकारान्तत्वमाश्रित्य । एत्त्वस्यावकाशो भ्यसादिः । परत्वादेत्त्वेनात्र भवितव्यमिति यो मन्येत तं प्रत्याह एत्त्वं भिसि परत्वादित्यादि । भिसि परत्वादेत्त्वञ्चेन्मन्यसेऽत एस् क्व भविष्यति ? अकारान्तात् परस्य भिस ऐस् विधीयते । तत्र यदि परत्वादेत्त्वं भवेत् क्वेदानीमैस् भविष्यति ? न क्वचित् । अकारान्तायाः सर्वत्रैत्त्वेन विहितत्वादिति भावः । ऐस्भावस्य विषयं दर्शयितुमाह कृतेऽप्येत्त्वे इत्यादि । कथं पुनः कृत एत्त्व ऐस् भवति ? यावताऽकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐस् भवति । न च कृत एत्त्वेऽकारान्तमङ्गं भवतीत्याह भौतपूर्व्यादिति । उच्यते चेदमतो भिस ऐसिति । न च परत्वादेत्त्वं कृतेऽकारान्तादङ्गादुत्तरो भिस् भवति । तत्र वचनप्रामाण्यात् कृतेऽप्येत्त्वे भूतपूर्वमकारान्तत्व माश्रित्येस् भविष्यति । ऐस्तु नितरा स्ताया सतीति । एवं कृतेऽप्येत्त्वं ऐस्भावेन भवितव्यमकृतेऽपीति कृताकृत-प्रसङ्गित्वादेस्तु नित्यः । एत्त्वन्वनित्यम् । नहि तदैस्भावे कृते प्राप्नोति । भ्रूलो निमित्तस्याभावात् । नित्यानित्ययोश्च तुल्यबलत्वाद् विप्रतिषेधो नोपपद्यते । ततश्च परमप्येत्वमपास्य बलवानेस् भविष्यतीति भावः ।

१० । बहुलञ्कन्दसि ।

बहुलग्रहणं विस्फुटार्थम् । शक्यते हि मण्डूकपुतिन्यायेन बहुलग्रहणमनु-वर्त्तयितुम् ।

११ । नदमदसोरकोः ।

अविद्यमानः ककारो ययो स्तावकौ । एभिरिति । इदमस्यदायत्वम् । बहुवचने भ्रूय्येदित्येत्त्वम् (७।३।१०३) । हलि लोप (७।२।११३) इतीद्रूपस्य लोपः । अमीभिरिति । अदस एत्त्वे कृत एत ईद्वहुवचन (८।२।८१) इतीत्वम् । दस्य च मत्वम् । इमकैरिति । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे-(५।३।७१)

(E) ऐसपि वृद्धेः कर्त्तव्यत्वेन प्रक्रियानोरवसापद्यते । स्वरूपैवेत्यैकारस्थितिः ।

रित्यकच् । दक्षेति (७२।१०६) दकारस्य मत्वम् । असुकैरिति । अदसोऽ-
 सेर्दादु दो म इति (८।२।८०) मत्वौत्वे । अथ नेदमदसोरित्येवं कस्मान्नोक्तम् ?
 किमकोरित्यनेन ? अकोरित्यनुच्यमाने सककारयोरपि प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ?
 नैतदस्ति । इदमदसो हि प्रतिषेध उच्यमानः कः प्रसङ्गो यः सककारयोः स्यात् ?
 नैव प्राप्नोति शब्दान्तरत्वादित्याह अकोरित्येतदित्यादि । ज्ञापकस्य प्रयोजनम-
 कज्वतां सर्वनामसंज्ञा सर्वादीनाम् । स्वरादीनाञ्चाव्ययसंज्ञा । अथेदमदसोः
 कादिति कस्मान्नोक्तम् ? तत्र पूर्वंण सिद्धे नियमार्थं भविष्यति । इदमदसोः
 सम्बन्धो यो भिस् तस्य कादेव परस्येस् भवतीत्येवं विज्ञायमाने नियमे सर्व्वमभीष्टं
 सिध्यत्येव । लघु च सूत्रं भविष्यति । सत्यमेतत् । किन्त्वस्मिन् सूत्रविन्यासे
 तन्मध्यपतितस्तदुग्रहणेन गृह्यत इत्येषा (प, ६०) न ज्ञापिता स्यात् । विपरीत-
 नियमोऽपि मन्द्घोभिराशङ्क्येतेदमदसोरिव कादिति । तत्रार्थं नियमार्थः स्यात् ।
 इदमदसोरिव यः ककारस्तस्मात् परस्य भिस् ऐस् भवतीति । ततो विश्वक्वैः
 सर्व्वकैरित्यत्र न स्यात् । नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । इह च स्यादेवैभिरभीभिरिति ।
 नियमेनाव्यावर्त्तितत्वात् । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ।

१२ । टाडिसिडसामिनात्स्थाः ।

अतिजरसिनेत्यादि । पूर्व्ववत् समासे कृते ङ्खले च जरसादेशः । केचिदिति ।
 सूत्रकारमतानुसारिणः । यदि ह्यातिजरसिनेत्येतत् सूत्रकारस्य साधुत्वेनाभिमतं
 न स्याद् टेल्येतस्य नादेशमेव कुर्यात् । तत्राप्येऽत्वे कृते वृत्तेत्यादि सिध्यति ।
 कथमेत्त्वमिति चेत् ? एवमेत्त्वविधौ योगविभागः कश्चित् । इदमस्ति । बहु-
 वचने भ्रूलोत् (७।३।१०३) । तत ओसि च (७।३।१०४) । तत आडि चाप
 (७।३।१०५) इति । तत्राडीति योगविभागः कर्त्तव्यः । आडि परतोऽत एतं
 भवति वृत्तेण वृत्तेण । तत आपः । सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) । ननु च नादेशे
 सतीदम इद्रूपस्य हलि लोपः प्रसज्येत । ततश्चानिनेति न सिध्यति । नैष दोषः ।
 हलि लोप (७।२।११३) इत्यत्र जराया जरसन्वतरस्था (७।२।१०१) मितप्रतोऽ-
 न्यतरस्यां वृत्तेणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन नादेशे
 कृते सतीद्रूपस्य लोपो न भवति । तदेवन्नादेशेनैव वृत्तेणेत्यादि सिध्यति । ततः स
 एव कर्त्तव्यः । नेनादेशः । कृतश्चासौ । अतोऽवगम्यते नूनं सूत्रकारस्याति-
 जरसिनेत्येतत् साधुत्वेनाभिमतं यस्य सिद्ध्यर्थमिनादेशं कृतवानिति । तथा यद्यति-

जरसादित्यस्य साधुत्वमभीष्टन्न स्यान् ङसैरङ्गाव' विदध्यात् । तत्राप्यकः सर्वेषां दीर्घत्वेन (६।१।१०१) वृद्धादित्येवमादि सिद्धत्वेव । ननु चाकः सर्वर्णापवादोऽतो गुणे (६।१।८९) पररूपत्वम् प्राप्नोति । तत् कथं सिध्यति ? नैतदस्ति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति पररूपम् । अन्यथा तकारमेव विदध्यात् । अत्र ह्यादेः परस्ये (१।१।५४) त्यकारस्य तकारे विहितं संयोगान्तलोपे वृद्धादित्येवमादि सिध्यत्येव । तस्मादकारोच्चारणसामर्थ्यात् पररूपत्वं न भविष्यतीत्यङ्गावो विधेयः । किमाङ्गावनेति ? विहितञ्चाङ्गावः । ततोऽवस्रीयते नूनमतिजरसादित्यस्य साधुत्वं सूत्रकारस्याभिमतं यत् सिद्धार्थमाङ्गाव' विहितवानिति । एवं सूत्रकारस्य मतमनुसरन्तः केचिदतिजरसिनातिजरसादित्यस्य साधुत्वमिच्छन्ति । यथा त्वित्यादि । भाष्ये ह्यथ किमर्थमिनादेश उच्यते ? न नादेश एवोच्येत्येवं अन्यसन्दर्भेणादेश' प्रत्याख्याय नादेश एव व्यवस्थापितः । अथ किमर्थमादित्युच्यते ? न अदेवोच्येत्येवमादिना अन्यसन्दर्भेण आदादेश' प्रत्याख्याय अदादेश एव व्यवस्थापितः । यदि चातिजरसिनातिजरसादित्यस्य साधुत्वमिष्टं स्यादिनादेशमाङ्गाव' भाष्यकृन्न प्रत्याचक्षीत । न हि प्रयोजनं सति प्रत्याख्यानं युक्तम् । क्वतश्च तयोः प्रत्याख्यानम् । ततोऽवगम्यते नैतदिद्यत् इति (F) ।

१३ । डेर्यः ।

उेरिति । चतुर्थ्यकवचनस्येदं ग्रहणम् । कस्मान्न भवति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् ? यदि हि तस्य ग्रहणं स्यात् तदाऽत्यन्तसंयोगी भावेऽपवर्गे कारकमध्य (G) इत्येवमादि न सिद्धरिति । तस्मादेतेभ्यो निर्देशेभ्यो नैदमिह सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । अतः पारिशेष्याच्चतुर्थ्यकवचनस्य ग्रहणं निश्चीयतइति । तस्मै हितमिति (५।१।५) निर्हंशाच्च लिङ्गादुत्तरत्वाप्येतदेवानुवर्त्तते । वृद्धायति । सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । ननु सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (प, ८६) परिभाषाया उपस्थाने सति सन्निपातलक्षणो यविधिरकारविघात' प्रति निमित्तं

(F) The भाष्यकार is revealed as the highest and the best authority in interpreting the intention of the सूत्रकार । Hence they do not reject his opinion but rather support it,— The Brahmin commentators therefore clearly assert यथोत्तरं सुनीगाम् प्रमाख्यम् ।

(G) These are the applications by the सूत्रकार himself in 2.1.29, 2.3.37, 2.3.6, and 2. 3. 7 respectively. तस्मै हितम् ॥ 5.1.5.

नोपपद्यते । कुतो दीर्घत्वमित्याह सन्निपातलक्षण इत्यादि । अनित्यत्वं त्वस्याः प्रागिव प्रतिपादितम् । अथ ङकारोच्चारणं किमर्थम् ? एकारमात्रस्य ग्रहणं मा भूदिति । यदि स्यात् पचे यजइत्येवमादावपि स्यात् । ननु चातो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वे कृते निमित्ताभावान्न भविष्यति । नैतदस्ति । नाप्राप्ते ह्यतो गुणे पररूपत्वेऽयमादेश उच्यते । स यथा वृत्तायेत्यत्रातो गुणे पररूपत्वं बाधते तथा पचे यज इत्यत्रापि बाधते । प्रतिपदोक्तस्येकारस्य ग्रहणादिह न भविष्यतीति चेत् ? न । अस्याप्येकारस्य प्रतिपदोक्तत्वात् । टित आत्मनेपदानां टेर (३।४।६७) इति निर्देशादेकारः प्रतिपदोक्तो भवति । तस्माद् विशेषणार्थो ङकारः कर्तव्यः ।

१४ । सर्वनाम्नः स्मै ।

भवतइति । त्वदाद्यत्वं न भवति । द्विपर्यन्ता स्तदाद्यइति (७।१।१०२, वा) भवच्छब्दस्य त्वदादित्वाभावादकारान्ताता न भवति । अथो अत्रेत्यादि चोद्यम् । अत्र इदम् ए इति स्थिते इदमाऽन्वादेशे (२।४।३२) इत्यशादेशे कृते परमपि स्मेभावं बाधित्वा नित्यत्वादेकादेशोऽकः सवर्णं दीर्घत्वं (६।१।१०१) प्राप्नोति । नित्यत्वं पुनरस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । एकादेशे च कृतेऽनकारान्तात्वात् स्मैभावे न प्राप्नोति । तत्रेत्यादि परीहारः । तत्रैकादेशे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वात् पूर्वं स्मैभावे विधीयते । पश्चादेकादेशे । अन्तरङ्गत्वं तु स्मैभावस्यैकपदाश्रयत्वात् । एकादेशस्य द्विपदाश्रयत्वाच्चहिरङ्गत्वम् ।

१५ । ङसिञ्जीः स्मात्स्मिनौ ।

ङेरत्वात्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपाता वैचित्र्यार्थः ।

१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

पूर्वण नित्यं प्रासयोः स्मात्स्मिनो विक्ल्वार्थं वचनम् । ननुच पूर्वोपरावर-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां (१।१।३४) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् (१।१।३५) अन्तरं बहिर्योगोपसंस्थानयो (१।१।३६) रिति नवैव सूत्रे पूर्वादीनि पठ्यन्ते । तदपार्थक्यं नवग्रहणम् । नैतदस्ति । नहीह सूत्रपरिपठितानि पूर्वादीनि गृह्यन्ते । किं तर्हि ? गण्यपठितानि । कुत एतत् ? जसि हि

सूत्रपरिपठितानां तेषां सर्वनामसंज्ञा । न ङसिद्धोः । सर्वनाम्नश्चेतीहानु-
वर्त्तते । किं प्रयोजनम् ? विद्यमाने स्त्रे यजते स्वादिभितौत्यत्र मा भूत् ।
तस्मात् गणपरिपठितान्येव पूर्वादीनि गृह्यन्ते । तत्रासति नवग्रहणं त्यदादि-
भ्योऽपि स्यात् । तस्मान्नवग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१७ । जसः शो ।

शकारः सर्वदेशार्थः । असति तस्मिन्नादेः परस्येति (१।१।५४) वचनादकार-
मात्रस्य स्यात् । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? न ऋस्त्र एव विधीयताम् ।
अकारान्ताद्भ्रयं विधीयते । अत्राद्गुणेन (६।१।८७) भवितव्यमिति नास्ति गुणे कृते
ऋस्त्रस्य दीर्घस्य वा विधाने विशेष इत्याह दीर्घोच्चारणमित्यादि । नपुंसकाच्चेति
(७।१।१८) वक्ष्यति । तत्र ऋपुष्पी जतुनी इत्यत्र दीर्घस्य श्रवणं यथा स्यादित्ये-
वमर्थं दीर्घोच्चारणम् । सर्वनाम्न इत्येव । दक्षिणा इमे गायकाः । अत
इत्येव । भवन्तः ।

१८ । औङ आपः ।

द्विरेचैति (६।१।८८) द्वौ प्रामायाभयमारम्भः । औङइति प्रथमाद्वितीया-
द्विवचनयोः सामान्येन गृहणम् । आप इति टाब्डापृचापाम् । खट्वे इति ।
अजाद्यतष्टाप् (४।१।४) । तिष्ठतः पश्येति यथाक्रममनुप्रयोगयोरुपन्यासः प्रथमान्तां
द्वितीयान्तताच्च प्रतिपादयितुम् । अन्यथा खट्वे इत्युभयत्र रूपस्य तुल्यत्वात्
प्रथमान्ततादौ विशेषे सन्देहः स्यात् । बहुराजि इति । बहुवो राजानो ययोरिति
बहुव्रीहिः । ङानुभाभ्यामन्यतरस्यामिति डाप् (४।१।१३) । कारीषगन्धे इति ।
करीषस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिः । उपमानाच्चेतीच् (५।४।१३७) । करीषगन्धे-
रपत्यमित्यण् । तस्याण्जोरित्यादिना (४।१।७८) ङङादेशः । यङ-
च्चाबिति चाप् (४।१।७४) । औकारोऽयमित्यादि । शीविधौ शीविधाने ।
औकारोऽयं स्थानी ङिद्गृहीतो ङकारानुबन्ध उपात्त इत्यर्थः । ङकार इद् यस्य
स ङित् । ङिच्चास्माकं वैथाकरणानां मतेन शास्त्र औकारो नास्ति । ततः
कोऽयं प्रकारः ? किंशब्दः कुत्सायां वर्त्तते । कुत्सितोऽयं सूत्रप्रणयनप्रकार
इत्यर्थः । कुत्सितत्वन्वसत एवोपादानात् । ङकारासञ्जनप्रयोजनप्रदर्शनद्वारेण

कुत्सितत्वं सूत्रप्रणयनस्य निराकर्तुमाह सामान्यार्थ इति । यदि ह्यौकारोऽनु-
बन्धरहितः स्थानिलेनोपादीयेत ततो निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति
(प, ८२) द्वितीयादिवचनं न गृह्येत । अथ तस्य टकारोऽनुबन्ध उपादीयेतेवमपि
प्रथमादिवचनं न गृह्येत । तस्मात् सामान्येन द्वयोरपि ग्रहणं यथा
स्यादित्येवमर्थं ङकार आसज्यते । ननु च द्वितीयादिवचने यष्टकारो नासौ
तस्यानुबन्धः । कस्य तर्हि ? समुदायस्य । प्रत्याहारार्थां हि येऽनुबन्धास्ते
समुदायानुबन्धा एव विज्ञायन्ते यथा भङ्गिडो ङकारः । सुपश्च पकारः ।
तस्मान्निरनुबन्धकग्रहणे द्वयोरप्यनुबन्धकत्वात् सामान्येन ग्रहणं भविष्यति ।
तत् किं ङकारेण ? नैतदस्ति । समुदायानुबन्धकत्वेऽवयवानुबन्धकत्वमपि
ह्येषां प्रतिज्ञायते । नहि समुदायानुबन्धकत्वे प्रत्ययानुबन्धकत्वं विरुध्यते ।
इत्संज्ञको ह्यनुबन्ध उच्यते । इल्लक्षान्त्वस्त्संज्ञा विधीयते । औटश्च टकारो
यथा समुदायं प्रत्यन्त स्तथा प्रत्ययं प्रत्यपि । तस्मात् तस्य इल्लक्षः (१।३।३)
मितोत्संज्ञायां विहितयां यथासौ समुदायं प्रत्यनुबन्ध स्तथा प्रत्ययमपि ।
प्रयोजनाभावात् प्रत्ययानुबन्धकत्वमनुपपन्नमिति चेत् ? न । इहास्ति
प्रयोजनम् । द्वितीयादिवचनस्य सानुबन्धकत्वं यथा स्यात् । यदि तर्हि
प्रत्ययानुबन्ध स्तदा सत्यपि ङकारासङ्गने तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येति
(प, ८३) । एकानुबन्धकग्रहणे न ह्यानुबन्धकस्येति (प, ८१) च प्रथमादिवचनस्यैव
ग्रहणं स्यात् । तस्य हि ङकार एवैकोऽनुबन्धः । द्वितीयादिवचनस्य तु स
चान्योऽपि टकारः । नैष दोषः । ङकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वितीया-
दिवचनमपि ग्रहणीयते । अन्तरेणैव ङकारं प्रथमादिवचनस्यैव ग्रहणे सिद्धे
ङकार उपदिश्यते सामान्यार्थः । यदि च सत्यपि ङकारे प्रथमादिवचनमेव
गृह्यते ङकारोऽनर्थकः स्यात् । कथं पुनरस्य ङकारस्येत्संज्ञा ? यावतोपदेशे
योऽन्व्यो ह्य तस्येत्संज्ञा विहिता । नचायमुपदेशोऽन्व्यः । भवतु वा तस्येत्-
संज्ञा । टकारस्य औटस्तर्हि न स्यात् । कथं ह्येकस्मिन्नपदेशे ह्यवन्तरी
स्याताम् ? नैष दोषः । औडिति वचनात् । द्वयोरप्यौकारयो रौडित्वयमा-
देशो विज्ञायते । तस्य चोपदेशोऽस्ति । यथा चङ्गिडः ख्याञ्जिति ङकार
उपदेशोऽस्ति इति । यथा तस्येत्संज्ञा तथा ङकारस्यापि । टकारस्य तु पूर्वमेव
क्रमेणेत्संज्ञा लोपश्च क्रियत इति नास्ति दोषः । यथासावादेश औकारः स
एव शौभावस्य स्थानिलेनोपात्त इति वेदितव्यम् । तस्य चेत्यादिना ङकारा-

सञ्चने यो दोषः प्राप्नोति तं दर्शयति । अनुबन्धभूतस्य ङकारस्योपादानमासञ्चनम् । इति यत् कार्यं तत् ङित्कार्यम् । सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । तत् पुनः कार्यं याङाप (७।३।११३) इति याट् । यदि सामान्यार्थोऽयं ङकार आसञ्च्यत एव सति ङकारस्यासञ्चने इति यत् कार्यं तत् ते तव सूत्रकारस्य मते न श्वां प्रसक्तं प्राप्तम् । स दोषः । याङाप (७।३।११३) इति याङागमे सति खट् इति रूपं न सिध्येत् । अथ श्वामिति कथमामाटो स्याताम् ? कथञ्च न स्याताम् ? अनदौत्वात् । अनदौत्वञ्च तस्यास्त्राख्यत्वात् । नेतदस्ति । यथैव हि खट्टादयः स्त्रियां वर्त्तन्ते तथा शीशब्दोऽपि । तथाचाह लिङ्गकारिकाकार ईदूदन्तं यच्चैकाच् शरहरदृष्टप्रत्प्राप्तवचेति । तस्मात् स्यात्वात्वादयमपि नदीसंज्ञक एव । श्रुतिसामानाधिकारण्यात् । श्रुतौ वर्त्तमानः शीशब्दो नदीसंज्ञां प्रतिपद्यते । अतिः स्वरूपमेव । ङित्त्व इत्यादि । याङापइत्यत्र (७।३।११३) घेङिंतीत्यतो (७।३।१११) ङिट्ग्रहणमनुवर्त्तते । तत्र ङिदिति नायं बहुव्रीहिः । ङकार इद् यस्य स ङिदिति । किं तर्हि ? तत्पुरुषः । ङकार एव इद् ङित् । तस्मादौकारो यो ङित् तस्मिन् भ्रुपेते सति ङितीत्यस्मिन्निर्द्देशे ङकारस्येत्संज्ञकस्य वर्षमात्रस्य निर्द्देशं विद्यादवगच्छेत् प्राप्तः । मात्रशब्दस्सतोऽन्यव्यवच्छेदाय । यदि ङितीत्यत्र ङकारस्य वर्षमात्रस्य निर्द्देशो न ङकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्य तत् किमिति श्वां ङित्कार्यं न भवतीत्याह वणं इत्यादि । वर्षं परभूतं यत् कार्यं विधीयते तद् यस्मिन् विधिस्तदादावन्त्यग्रहण इति (प, ३४) परिभाषया तदादौ वर्षादौ विद्यात् । ततश्च यत्र ङकार आदावित्संज्ञक स्तत्रैव भवितव्यं याटा । न श्वाम् । नह्यत्रादौ ङकारः । क्व तर्हि ? अन्ते । एवमयं ङित्त्वमभ्युपेत्य परीहार उक्तः । इदानीं ङित्त्वमनभ्रुपेत्य परीहारान्तरमाह वर्षंवायमित्यादि । वार्थं चशब्दः । वर्षां वायमिति यावत् । औङित्योवर्षोऽयमुपात्तः प्रत्यय विशेषणार्थो नतु प्रत्ययः । अङ्गाधिकारादावन्तात् परो यः सामर्थ्यप्राप्तः प्रतयः स औकारेण विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीति । तेनायमर्थो जायते । औकारान्तेऽस्य प्रत्ययस्येति । औकारान्तत्वं व्यपदेशिवङ्गावात् । ङकारवायवानुबन्धः । मुखसुखार्थस्त्वयम् । यथा ऋदोरवि- (३।३।५७) त्यत्र दकारः । वर्षंरूपतया च तथौकारस्य ग्रहणे सति द्वयोरप्यौकारयोः शोभावः सिद्धो भवति । प्रत्ययग्रहणे हि निरनुबन्धकपरिभाषोपतिष्ठते ।

नचेह प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? वर्णमात्रस्य । ननु च द्वावप्येते प्रत्ययौ । तत् किमिति नोपतिष्ठति ? सत्यम् । यद्यपि तौ प्रत्ययौ तथापि नात्र शास्त्रे प्रत्ययरूपेणौकार उपात्तः ? किं तर्हि ? वर्णरूपेणेति । अतस्तस्या नेहोपस्थानम् । डिच्त्वमनभ्युपेत्य परीहारान्तरमाह निर्देशोऽयमित्यादि । नेह व्याकरणौकारस्य ङकारोऽनुबन्ध उपादीयते । पूर्वोच्चार्याणान्तु सूत्रे चे अप्येते द्विवचने डिङ्ती पठ्यंते । तथाह्वावौटावौडिति तत्र सूत्रपाठः । अतस्तत्सूत्रानु-रोधेनायं निर्देशः कृतः । यत स्तोषामौडिति निर्देशे स्तस्येह ग्रहणं यथा स्यात् । तस्मान् डिच्त्वाभावान्नास्ति डिच्त्कार्यस्य प्रसङ्गः । न हि पूर्वोच्चार्यसूत्रानु-रोधेनेहानुबन्धकार्याणि क्रियन्ते । तेन डिच्त्वेऽप्यदोष इति । किं पुनर्यत्र नास्येव डिच्त्वम् इत्यपिशब्दस्यार्थः । तदेतदुक्तं भवति । डिच्त्वेऽभ्युपेति सति डिच्त्वे विद्याद् वर्णनिर्देशमात्रम् । वर्णे यत् स्यात् तच्च विद्यात् तदादावित्येव डिच्त्कार्यप्रसङ्गनिरासाय यस्मात् परीहार उक्तः । यस्माद्द्वयमित्यत्रनेन निह शोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यादित्यनेन चौकारयो डिच्त्वाभावः प्रतिपादितः । तेन हेतुना सत्यपि डिच्त्वेऽप्यदोषः । किं पुनर्नास्येव यत्र डिच्त्वमिति ।

१६ । नपुंसकाच्च ।

दधिनी इति । इकोऽचि विभक्ताविति नुम् (७।१।७३) ।

२० । जसिग्रसोः शिः ।

जसौत्वत्रेकार (H) उच्चारणार्थः । कुण्डानीति । नपुंसकस्य भल्लच (७।१।७२) इति नुम् । सर्वनामस्थाने चेति (६।४।८) दीर्घः । अथेह कस्मान्न भवति कुण्डं कुण्डं ददाति । संख्यैकवचनाच्च वीष्माया (५।४।४३) मिति ग्रस् । कुण्डशो ददातीत्याह जसा साहचर्यादित्यादि । एतच्चोद्य-परिहारवचनं यदार्यप्रकरणादेवृत्तौ कुण्डादिशब्द एकवचनो भवति तदा वेदि-तव्यम् । न लव्यदा । ग्रस्विधौ हि वृत्तिस्थैकार्यताऽभ्युपेयते । न वाक्यस्था ।

(H) The न्यासकार reads the Rule as जसिग्रसोः शिः and not as जश्शसीः शिः । जसि was the form adopted by the grammarians prior to पाणिनि । The latter made it जस्- See also the न्यास on the Rule चाञ्जवेरसञ् (7.1.50).

अर्थप्रकरणादिरहितः कुण्डादिशब्दो वृत्तौ निवृत्तायां विभक्ताविकार्यो न भवतीति शसा न भवितव्यम् । कस्मात् पुनः कुण्डादिशब्दो वृत्ताविकार्यो न भवति ? जातिशब्दत्वात् । जातिशब्दा हि नैकस्यामिव जात्याधारभूतायां व्यक्तौ वर्तन्ते । किं तर्हि ? अनेकस्यामपि । एवञ्च यत् तत्र शस्विधी प्रत्युदाहरणमुपन्यस्त-संख्यैकवचनादिति किम् ? घटं घटं ददाति—तदुपपद्यते । यद्यर्थप्रकरणादिरहितो जातिशब्दो वृत्ताविकार्यो न भवति तदा न भवितव्य-मैव शसा ॥

२१ । अष्टाभ्य औश् ।

कृताकारोऽष्टजशब्दो मृद्घत इति । यत्रात्व' तत्रौश्वं' यथा स्यादित्यभि-
प्रायः । अष्टौ तिष्ठन्तीति । आत्वे कृत औश्वत्वम् । अष्ट तिष्ठन्तीति । अत्रात्वा-
भावादौश्वं न भवति । कथं पुनरत्रात्वाभावः ? यावता न तत्रात्वविधौ
विकल्पस्य प्रतिपादकं किञ्चिदन्यतरस्यां ग्रहणादिकमस्तीत्याह एतदेवेत्यादि ।
कृतात्विर्हेशस्यैतदेव प्रयोजनं यत्रात्व' तत्रौश्वं' यथा स्यात् । अन्यत्र
मा भूदिति । यदि च नितप्रमात्व' स्यात् तदा कृतात्वस्य निर्हेशोऽनर्थकः स्यात् ।
व्यावर्त्याभावात् । अष्टन इत्येवं ब्रूयात् । तदेवं लघुनिर्हेशे सम्भवति सति
यत् कृतात्वस्य निर्हेशो शरीयान् क्रियते तज्ज्ञापयति विकल्पेनात्व' भवतीति ।
यद्यपि चायमर्थोऽष्टनो दीर्घादित्यत्रापि (६।१।१७२) ज्ञापित स्यापि
विस्मरणशौलानामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञाप्यते । अथाष्टपुत्रोऽष्टभार्यै इत्यत्र कस्मान्न
भवति ? सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) लुका बाधितत्वादिति
चेत् ? न । इहापि तर्हि न स्यादष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्येति । षड्भ्यो
लुगिति (७।१।२२) लुका बाधितत्वात् । अथौश्वभावस्य लुगपवादात्वात्
लुकं बाधित्वा स एव भवति । पूर्वत्रापि तर्हि स एव स्यात् । अतएव हेतोरित्याह
षड्भ्यो लुगित्य (७।१।२२) स्थापवादोऽयमिति । अत्रैवोपपत्तिमाह नाप्राप्त
इत्यादि । षड्भ्यो लुगित्यसमासे (७।१।२२) प्राप्नोतपष्टौ तिष्ठन्तीत्यादौ ।
समासे चाष्टपुत्र इत्यादौ । तस्मान्नाप्राप्ते चोतस्मिँल्लुक्कौश्वमारभ्यत इति ।
तस्यैवायं बाधक इत्यभिप्रायः । स्यादेतत् । इतरस्मिन्नपि लुकि नाप्राप्त एवेदं
मारभ्यत इत्यत्र आह यस्मिँल्लुक्कौश्वमारभ्यत इति । सुपो धातुप्रातिपदिकयो (२।४।७१)

रित्यत्राह अष्टपुत्र इत्यादी नामासौ सतीद मारभ्यते । अष्टौ तिष्ठन्तीत्यत्राप्राप्ते । अप्रामिस्तु धातुप्रतिपदिकावयवत्वात् सुपः । तस्मादिहोत्सर्गापवाद धर्मा-
 भावान्नायमस्यापवाद इति सोऽनेन न बाध्यते । तेनाष्टपुत्रोऽष्टभार्य्य इत्यत्र
 सुवस्तुकैव भवितव्यमित्यौश्लव भवति । तदन्तग्रहणमित्यादि । किं पुनरिथ-
 माण मपि लभ्यते ? अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् । अथवाष्टाभ्य
 इत्यर्थप्रधाननिर्देशोऽयं बहुवचननिर्देशादवसीयते । शब्दप्रधाने हि निर्देशोऽष्ट-
 न इत्येव ब्रूयात् । अर्थाच्च शब्दद्वारेणैव जश्शसोः परत्वं विज्ञायत इति
 क्वेलाच्चाष्टनो भवति । तदन्ताच्चातदन्तोऽपि हि शब्दद्वारेणार्थात् परौ जश्शसौ
 भवत इति । यदि तदन्तग्रहणमन्नेष्यते प्रियाष्टान इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत आह
 प्रियाष्टान इत्यत्रेत्यादि । प्रिया अष्टौ येषामिति बहुव्रीहिः । ननु च विकल्पे-
 नालम् । तत्र यदात्वं न भवति तदा मा भूदौश्लवम् । यदात्वं तदा स्यादेव ।
 व्यवस्थितविभाषयान्नात्वं न भविष्यतीत्यादौषः ।

२२ । षड्भ्यो लुक् ।

पञ्च सप्तेति । नक्षोपः प्रतिपादिकान्तस्येति (८।२।७) नक्षोपः । षट्-
 प्रधानात् तदन्तादपि भवतीति । अत्र पूर्व्वको हेतुर्वक्तव्यः । यत्र त्वित्यादि ।
 अर्थस्येदं ग्रहणं बहुवचननादवसितम् । स चार्थो द्विविधः । प्रधानोऽप्रधानश्च ।
 तत्र प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययइति (५, १०६) यत्रार्थस्य प्राधान्यं तत्रैव भवति । ननु
 यत्रार्थस्याप्राधान्यं तत्र । एष च हेतुः प्रियाष्टान इत्यत्रौश्लवाभावेऽपि
 वेदितव्यः । प्रियषष्ठ इति । प्रिया षडेषामिति बहुव्रीहिः । अत्रान्यपदार्थस्य
 प्राधान्यम् । षडर्थस्तु तत्र गुणभावादप्रधानः ।

२३ । स्वमी नपुंसकात् ।

स्मिति यद्यपि सप्तमीबहुवचनमस्ति तथाप्यमा द्वितीयैकवचनेन साहचर्यात्
 प्रथमैकवचनमेव गृह्यते । तद् ब्राह्मणकुलमिति । अत्र परत्वात् त्वदाद्यत्वेनैव
 भवितव्यम् । तदाद्यत्वे कृते लुग् न प्राप्नोति । अतोऽमित्यम्भाव-(७।१।२४)
 प्रसङ्गात् । तस्मात् त्वदाद्यत्वात् प्राग् लुग् वक्तव्य इत्याह तद् ब्राह्मणकुल-
 मित्त्रेत्यादि । लुकोऽवकाशो दधि मध्वित्यत्र । त्वदाद्यत्वस्यावकाशः स ब्राह्मण

इति । इहोभयं प्राप्नोति तद् ब्राह्मणकुलमिति । लुग् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । न च पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । इष्टवाचित्वात् परशब्दस्य । नित्यत्वाद्देति । वाशब्दः समुच्चये । यद्यपि लुक् त्यदाद्यत्वञ्चोभयं प्राप्नोति तथापि लुकाएव नित्यत्वं विज्ञायते । कुतः ? सामर्थ्यात् । लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यत इत्यत्र ह्यौदं हेत्वन्तरमुक्तम् । एवञ्चेदमत्रार्थं हेत्वन्तरं सम्भवति यदि लुको नित्यत्व-
 भवति । नान्यथा । नित्यत्वं पुनः कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । त्यदाद्यत्वं हि विभक्त्यावुच्यमानं कृते लुकि विभक्त्यभावात् प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणनेन चास्य प्राप्तिर्न युक्ता । न लुमताङ्गस्येति (१११६३) प्रतिषेधात् । लुक् पुनः कृते त्यदाद्यत्वे प्राप्नोत्येव कृतेऽपि । ननु च कृते त्यदाद्यत्वे लुक् प्राप्तिरेव नास्ति । अतोऽमित्य (७११२४) मपवादविधानात् । तस्मात् सोऽप्यनित्य एवेत्याह लुको ह्यौत्यादि । असत्यतोऽमिति (७११२४) लक्षणोऽकारान्तमप्यङ्गं लुको निमित्तमासीत् । तदनेन लक्षणेनोपजायमानेनापवादविधानाङ्गकं प्रत्यनिमित्त-
 भावमापद्यते । लुग्निमित्ताभावापादनमेव विघातः । न पुनस्त्यदाद्यत्वेनेति । लुको निमित्तभावो विहन्यत इति सम्बन्धनीयम् । यद्यतोऽमि- (७११२४) ल्यपवादविधायि लक्षणान्तरं न स्यात् । कृते त्यदाद्यत्वे स्यादेवाकारान्तमङ्गं लुको निमित्तम् । तच्चातोऽमित्य (७११२४) पवादेनेव लुको निमित्तं व्याह-
 न्यते । न पुनस्त्यदाद्यत्वेन । यद्येवं तत् किमित्यनित्यो लुग् न भवतीत्याह यस्य चेत्यादि लक्षणान्तरत्वं पुनरभावशास्त्रस्य त्यदाद्यत्वशास्त्रापेक्षया वेदि-
 तव्यम् ।

२४ । अतोऽम् ।

पूर्वेण प्राप्तस्य लुकोऽयमपवादः । तपरकरणं सुखसुखार्थम् । न तु दीर्घनिष्ठत्वर्थम् । दीर्घस्याभावात् । अभावस्तु ऋसो नपंसके प्रातिपदिक-
 स्येति (१२१४७) ऋस्विधानात् । अथ किमर्थमभावोच्यते ? न मकारादेश एवोच्यते ? नचैवम् । आदेः परस्येति (१११५४) द्वितीयैकवचनाकारस्य मकारे कृते द्वयोर्मकारयोः श्रवणं प्राप्नोति । एकस्य संयोगान्तलोपेनाप-
 हृतत्वात् । नापि सुपि चेति (७११२०२) यजादौ सुपि विधीयमानं दीर्घत्वं प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति (प, ८६) वचनात् ।

अकारान्तसन्निपातेन हि मकारविधिः । स कथमकारविधातस्य निमित्तं स्यात् ? एवं तर्हि मकारादेशे विधातव्येऽमादेशं कुर्वन्नेतज् ज्ञापयत्यनित्येषा परिभाषेति । तेनातिजरसादतिजरसैरिति जरसादेशः सिद्धो भवति ।

२५ । अट्टुडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ।

द्विडकारोऽयं निर्देशः । तत्रैको उतरसम्बन्धी । द्वितीयस्वादेशसम्बन्धी । उतरादयश्चेति सर्व्वद्यन्तःपातिनो गृह्यन्ते । न तु द्वयोरिकस्य उतरजित्वेवमादयः (५।२।८२-८३) प्रतप्रयाः । कुत एतत् ? नेतराच्छन्दसौति (७।१।२६) प्रतिषेधात् । प्रत्ययग्रहणे हीतरशब्दात् प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तेषां उतरादीनां मध्येऽख्यानि त्रीणि प्रातिपदिकानि । उतरडतमौ च प्रत्ययौ । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (५, २४) तदन्तयोर्ग्रहणं भवति । कतरदिति । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरिकस्य उतरच् (५।३।८२) । कतमदिति । या बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् (५।३।८३) । कतरत् तिष्ठतीतत्रत्वेत्यादि । असति हि डित्करणे कतरत् तिष्ठतीत्यत्राक्षः सर्वर्णे दीर्घं (६।१।१०१) इत्यनुवर्त्तमाने प्रथमयोः पूर्वसवर्णं (६।१।१०२) इति दीर्घः स्यात् । अतः स मा भूदित्वेवमर्थे डित्करणं क्रियते । अत्र हि कृते दीर्घत्वप्रसङ्गो न भवति । टिलोपेनाकोऽपहृतत्वात् । किं पुनः कारणम् प्रथमैकवचनस्यैव डित्करणस्य दीर्घाभावः प्रयोजनमुच्यते ? नतु द्वितीयैकवचनस्येत्यत्र आह इह त्वित्यादि । अमो हि स्थाने य आदेशस्तस्य स्थानिवदादेशेऽनल्लविधा (१।१।५६) विति स्थानिवद्भावादिमि पूर्व्वत्वेनापि सिध्यति कतरदित्वेतत् । तस्मान्न तत्र डित्करणस्य दीर्घत्वाभावः प्रयोजनमिति नोच्यते । तकारादेश एव कस्मान्न क्रियत इति । यद्यत्र दीर्घत्वं नेष्यते तदा तकारादेश एव कर्त्तव्यः । तत्राप्ययमर्थः— दीर्घनिवृत्त्यर्थे डित्करणं न कर्त्तव्यमिति हे कतरदित्यादि । यदि तकारादेश एव क्रियेत तदा तस्य स्थानिवद्भावेन सम्बुद्धिभावोऽस्ती (६।१।६८) त्येङ्ङस्वात् सम्बुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । अतः स मा भूदित्वेवमर्थे तकारादेशो न क्रियते । अपृक्तश्चेदित्यादि । हल्ल्याम्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्त (६।१।६८) मित्यतश्चेदपृक्तग्रहणं सम्बुद्धिलोपेऽनुवर्त्तते तदामो दीर्घः । हे कुण्डल्यत्र निवृत्तेऽपृक्ताधिकारे उतरादिषु दीर्घो हे कतरदिति । तस्माद् डित्करणादेवाकारलोपे कृते ऋसाभावात् लोपो न च दीर्घतति ।

२६ । नेतराच्छन्दसि ।

पूर्वैणादुडादेशस्य प्रसक्तस्यार्थं प्रतिषेधः । अथातोऽमित्य-(७१।२४)
 स्थानन्तरमितराच्छन्दसीति तस्मात्प्रोक्तम् ? एवं हि नेति प्रतिषेधः कर्त्तव्यो न
 भवति । अमादेशोऽदुडादेशस्यापवादो भविष्यतीत्याह अतोऽमित्यस्थानन्तर
 मित्यादि । योगविभागार्थमिति । नेत्येकयोगविभागी यथा स्यादिति ।
 क्रिमर्थं पुनर्योगविभाग इत्यत इत्याह एकतराहोत्यादि । एकतरशब्दाद्धि सर्वत्र
 प्रतिषेध इत्यतः । स च नेति योगविभागात्प्रभवति । तस्माद् योगविभाग इत्यतः ।
 स च यथान्यासे सिध्यति । नान्यथेति नेतराच्छन्दसीत्युच्यते ।

२७ । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ।

यदि शेष लोप (७२।६०) इत्यन्तलोप स्तदास्य भावे प्राप्त इदं वचनम् ।
 अथ टिलोप स्तदा विभक्तेः अवणप्राप्त आदेशार्थं वचनम् । तव स्मम् । मम
 स्ममिति । तवममौ ङसीति (७२।६६) मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्तव-ममा-
 देशौ भवतः । शेषे लोप (७२।६०) इति दकारलोपे कृतोऽतो गुणे (६।१।६७)
 पररूपत्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । असति शित्करण आदेः परस्वे-
 (१।१।५४) ल्यकारस्यादेशोऽकारः स्यात् । ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनं
 नास्तीत्यन्तरेणापि शित्करणं सर्वादेशो भविष्यति । अन्तस्य वा । तत्र इयो-
 रकारयोरतो गुणे पररूपत्वेनेष्टं सिध्यति । अत आह अन्यथा हीत्यादि ।
 अन्यथा यदि शित्करणञ्च स्यात् तदाऽदेश इति योऽयं व्यपदेश स्तस्य या प्रकृति
 निष्पत्तिस्तदर्थमादेरेव स्यात् । आदेः परस्वेति वचनात् (१।१।५४) ।
 स्यादेतत् । यथादेशव्यपदेशप्रकृतिः कश्चिदर्थः सम्पद्यते तदा स्यात् तदर्थ
 मादेरेव वचनम् । न च ततः कश्चिदर्थः सम्पद्यते । तस्मादयुक्तमेवेत्यत आह
 ततश्चेत्यादि । चशब्दो हेतौ । लिङ् सन्भावनायाम् । तत आदेशव्यपदेश-
 प्रकृतेर्योऽचौति (७२।६६) कार्यं न स्यात् । एतद्धि यत्र विभक्तावादेशो नास्ति
 तत्र विधीयते । अनादेश (७२।६६) इत्यधिकारात् । तस्मात् प्रयोजनवत्यादेश-
 व्यपदेशप्रकृतिरिति तदर्थमादेरेव स्यात् । ततश्चेष्टं रूपं न सिध्येत् । तस्मात्
 सर्वादेशार्थः शकारः कर्त्तव्यः ।

२८ । उे प्रथमयोरम् ।

उेद्वयविभक्तिकोऽयं निर्देशः । सुपां सुलुगिति (६।१।३६) षष्ठा लुप्तत्वात् । प्रथमयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तम् । प्रथमा च प्रथमा च ते प्रथमे । तयोः प्रथमयोः । षष्ठीनिर्देशस्त्रोभयत्र तुल्यत्वात् प्रथमयोः प्रथमयोः स्त्रीकारयो ग्रहणमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह विभक्तयोरिति । एतदेव षष्ठीकर्त्तुमाह प्रथमाद्वितीययोरिति । कथं पुनर्द्वितीया प्रथमाशब्देनोच्यते ? उपदेशे प्रथमासामौष्यात् । भवति हि सामौष्यात् ताच्छब्दां यथा गङ्गायां घोष इति । अथ विभक्तयोरिदं ग्रहणं न प्रत्यययोरिति कुतोऽयं निश्चयः ? लिङ्गात् । तत् पुनर्लिङ्गं द्वितीयायाश्चेत्यात्व- (७।२।८७) विधानम् । तद्वादेशार्थमुच्यते । अनादेशे हि युष्मदस्मदोरनादेश (७।२।८६) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । यदि च विभक्तयोरिदं ग्रहणं न च प्रत्यययो रेवमस्यादेशार्थतोपपद्यते । नान्यथा । ननु च योऽचौति (७।२।८६) यत्ववाधनार्थं द्वितीयायाश्चेत्याद्वयनं (७।२।८७) स्यात् ? नैतदस्ति । तदर्थं हि वचने यकारमेव विशेषणं विदध्याद् । योऽच्यद्वितीयायामिति । योऽच्यन- चौति वा ब्रूयात् । अतो द्वितीयायामात्वविधानं ज्ञापकमेवेतद् विभक्ति ग्रहणस्य । तुभ्यं मद्भ्यमिति । मपर्यन्तयो र्युष्मदस्मदो स्तुभ्यमद्वावादेशौ । शेषे लोपः (७।२।८०) । अमि पूर्वः (६।१।१०७) । त्वमहमिति । त्वाहौ सौ (७।२।८४) । युवामावामिति । युवावौ द्विवचन (७।२।८२) इति युवावौ । प्रथमायाश्चेत्यादिनाऽत्वम् (७।२।८८) । यूयं वयमिति । यूयवयौ जसि (७।२।-३) । त्वां मामिति । त्वमाविकवचने (७।२।८०) । द्वितीयायाश्चे- (७।२।८७) त्यात्वम् । अथ किमर्थमनादेश उच्यते ? न मकार एवोच्यते ? स चैकाल- त्वादादेर्भविष्यति । तत्र परस्व संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । शेषे लोप (७।२।८०) इति टिलोपान्न सिध्यतीति चेत् ? नैष दोषः । शेषे लोपोऽत्र टिलोपः स्यात् तथापि त्वाहौ सावित्त्वेवमादीनामकारान्तात्वात् सिद्धस्येव । ते चावश्यक- मकारान्ता विधेयाः । अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । न च मकारादेशे सुपि चेति (६।३।१०२) दीर्घत्वं प्राप्नोति । अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिर् निष्ठितस्येति वचनात् । एवं तर्हि वैचित्र्यार्थमनादेशविधानम् । अथवा मकार एवादेशः ।

अकारस्तूच्चारणार्थः । नह्यन्यथास्मिन्निर्देश आदावन्ते वाऽकारमङ्गत्वा मकार-
उच्चारयितुं शक्यते । ङेसुटोरिति वक्तव्ये ङेप्रथमयोरिति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

२६ । शसो न ।

पूर्वेणामादेशे प्राप्ते शसो नो विधीयते । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान्
ब्राह्मणानिति । आदेः परस्येत्यकारस्य (१।१।५४) नकारः । संयोगान्तलोपः ।
पूर्ववदास्वम् । ननुचैतदुदाहरणद्वयममादेशे कृतआस्वे च प्रथमयोः पूर्वसवर्णं
(६।१।१०२) इति दीर्घत्वे च तस्माच्छसो नः पुंसीति (६।१।१०३) नत्वेनैव
सिद्ध्यति । नैतदस्ति । नह्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । अस्मि पूर्वत्वेन बाधि-
तत्वात् ॥

३० । भ्यसोभ्रम् ।

युष्मभ्यमस्मभ्यमिति । शेषे लोप (७।२।६०) इत्यन्तलोपः । यदि भ्यमादेशोऽ-
यमेवं सति तत्र विहिते शेषे लोपे च बहुवचने भ्रात्येदित्येत्वं (७।३।१०३) प्राप्नोति ।
ततश्चानिष्टरूपमापद्येतेत्यत आह भ्यमादेशे कृत इत्यादि । वर्त्तनं वृत्तम् ।
अङ्गे वृत्तं यस्य तदङ्गवृत्तं कार्यम् । तस्मिन्नङ्गवृत्ते कार्ये पुनस्तत्परकाल
मङ्गवृत्तावपरस्य कार्यस्य प्राप्ते तस्य कार्यस्याविधिरविधानम् । निष्ठितस्येते-
नेन यत्सस्वन्धिनः कार्यस्याविधि भवति तदङ्गं विशिष्यते । निष्ठितं परिसमाप्तं
प्रयोगार्हमङ्गम् । तत्सस्वन्धिनः कार्यस्याविधि भवति । नान्यसस्वन्धिन
इत्यर्थः । केचिदित्यादि । तेषामन्यलोपे कृतेऽती गुणे (६।१।६६) पररूपत्वं
भवति । येषान्वित्यादि । यैः शेषे लोप (७।२।६०) इत्यन्तलोपः क्रियते तेषां
मतमेदः । ते हि केचिद् भ्यमादेशमिच्छन्ति केचिदभ्यमादेशम् । येषान्तु
शेषे लोपश्चलोप स्तेषां सर्वेषां मतेनायमभ्यमादेशएव । न भ्यमादेशः ।
अन्यथा युष्मभ्यमस्मभ्यमिति न सिध्येदित्यभिप्रायः । यदि तर्हि शेषे लोप-
श्चलोप एव सत्यनुदात्तस्य यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्यनेनाभ्यम्-
शब्दस्यानुदात्तत्वं स्यादित्यत आह उदात्तनिष्ठत्तिस्वरश्चेत्यदि । पूर्वपक्ष-
वादिनीदात्तनिष्ठत्तिस्वरविधौ कर्षात्वतो घञोऽन्तुदात्त (६।१।१५६) इत्यतो-
ऽन्त्यग्रहणमनुवर्त्तत इति मन्यमानेन चोदितम् । उत्तरपक्षवादिना त्वन्त्यग्रहणं

तत्र निवृत्तमुच्चारणक्रमप्रत्यासत्ता चादेरेवोदात्तत्वेन भवितुं युक्तमिति
सन्धमानेन परिहृतम् ।

३१ । पञ्चमया अत् ।

पूर्वेण प्राप्तस्य भ्रमोऽयमपवादः ।

३२ । एकवचनस्य च ।

चकारोऽदादेशानुकर्षणार्थः । भ्यसपेक्षया समुच्चयार्थो वा । ङसिञ्चेति
वक्तव्य एकवचनस्येति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

३३ । साम आकम् ।

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं परिगृह्यत इति । युष्मदस्मद्भ्रा-
मुत्तरस्यान्वस्य सामशब्दस्यासम्भवात् । आगतः सम्प्रासः सुट् यत्र येन वा
तत् तयोक्तम् । अथेत्यादौ वाक्य आगतसुट्क इत्यस्यप्रत्यासत्त्यापेक्षया पुंलिङ्गत्वं
वेदितव्यम् । अथ किमर्थमागतसुट्कः परिगृह्यत इति पृष्टस्य समुच्चयस्येति
यथा स्यादिति प्रतिवचनमागच्छाह नञीत्यादि । आसि सर्वनाम्नः (७।१।५१)
सुङ्गित्वाञ् जसे (७।१।५०) रसुगित्यत आदिति वर्त्तते । तेनाकारान्तात्
मर्वनाम्नः सुङ् विधीयते । अकारान्तता च युष्मदस्मदोः शिषे लोप (७।२।६०)
इत्यन्तलोपे सति भवति । शिषे लोपेनाप्याकमादेशे कृते भवितव्यम् । तस्मादादेश-
विधानकाले मृन् न विद्यते । ततश्च समुच्चयस्येति यथा स्यादित्येतत् प्रयोजन-
नोपपद्यत इत्यन्यद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह तस्यैवेत्यादि । यद्यसुट्को गृह्यते
निर्दिश्यमानस्यादेशा (प, १३) भवन्तीत्यसुट्कस्यैवादेशः स्यात् । एवञ्चाभिनिर्वृत्ते
स्थान्यादेशभावे पद्याङ्गवतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात् ? इत्येते च तस्यापि निवृत्तिः ।
अतस्तस्य भाविनोऽपि निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं समुच्चयस्येति गृह्यते । ननुच
युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यामः सुङ्गेव न प्राप्नोति । अकाराद्धि सर्वनाम्नः सुङ्
विधीयते । युष्मदस्मदोश्च ल्यदाद्यत्वं नास्ति । द्विपर्यन्तास्त्रादादय इति
त्रादाद्यत्वस्याभावाच्छेषे लोपस्य च टिलोपादकारान्तता न सम्भवति । अतो
भाविनोऽपि सुटो निवृत्तिर्नैव प्रयोजनमुपपद्यते । एतच्चोद्यमपाकर्तुं शिषे लोप

(७१२।६०) इतन्तलोप इति ह्रदि कृत्वाह कृते हीत्यादि। अथ क्रियमाणे ससुट्कस्य ग्रहणे कथमसौ निवर्त्तते ? शास्त्रान्तरादि प्रसक्तस्य शास्त्रेण निवृत्तिः क्रियते। नचादेशविधानकाले सुट्प्रसङ्गोऽस्तीत्याह स च स्थान्यन्तभूर्तत्वादि-
 त्पादि। यद्यादेशविधानकाले सुटः प्रसङ्गः सम्भवेत् ततो भावो न निवर्त्तते। न चासावादेशकाले सम्भवति। तस्माद् भाविनः सुटः ससुट्कग्रहणेन स्थान्यन्तभूर्त-
 त्वाद् यस्यामवस्थायां तस्य प्राप्तिस्तस्यां प्रसक्तः स निवर्त्तते। अन्यथा हि तस्य स्थान्यन्तर्भावोऽनर्थकः स्यात्। स्यादेतत्। यदि शेषे लोप (७१२।६०) इतन्तलोप-
 स्ततः ससुट्कस्योपादानं मर्थवद् भवति। यदा तु शेषे लोपल्लोपस्तदा नार्थः ससुट्कग्रहणेन। टिलोपे हि कृतेऽकारान्तत्वाभावात् सुटः प्रसङ्ग एव नास्तीति।
 एव' तर्हि टिलोप एव कस्मान्नाश्रीयते। तस्यानुपपत्तेः। अनुपपत्तिस्तु लक्षण-
 भावात्। अन्तर्लोपस्यैतदेवास्ति लक्षणमिति स एवाश्रितः। यद्येवं युष्मद्-
 ब्राह्मणौभ्यो गच्छतीतन्तलोपे सतप्रजाद्यतष्टाविति (४।१।१४) टाप् प्रसज्येत।
 अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति नैषोऽस्ति प्रसङ्गः। दीर्घोच्चारणमित्यादि। ननुचाक-
 मप्यकः सवर्णदीर्घत्व (६।१।१०१) न सिध्यति। न सिध्यति। अतो गुणे (६।१।६७)
 इति पररूपत्वमपवादः प्राप्नोतीति चेत् ? न। अकारोच्चारण-
 सामर्थ्यात्। यद्यतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वस्यैतत् तदाकारोच्चारण-
 मनर्थकं स्यात्। कमित्यत्र ब्रूयादित्यत्र आह अकामि त्वित्यादि। तु-शब्दो
 दीर्घोच्चारणापेक्षया समुच्चयार्थः। इतिकरणो हेतौ। यदि ह्यकारोच्चारणस्य
 प्रयोजनं न स्याच्छक्यते वक्तुमकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति। अस्ति च
 तस्य प्रयोजनम्। किं तत् ? बहुवचने भव्येदित्यस्व' (७।१।१०३) मां भूत्।
 तस्मात् सतप्रत्यकारोच्चारण एत्वनिवृत्तार्थेऽतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वं स्यात्।
 न सवर्णदीर्घत्वम्। अतस्तदर्थं दीर्घोच्चारणं क्रियते।

३४। आत औ शलः ।

तस्याविति। शर्पूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शेषः। जग्लविति।
 कुञ्जोरिति (७।४।६२) चुत्वम्। इह पा इतयादिभ्यो णलि परत्वावस्थिते युगपत्
 व्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति। द्विवचन एकादेश औत्वञ्च। तेषाञ्च तथा प्राप्तानां
 युगपत् प्रवृत्तिः सम्भवतीति सामर्थ्यात् प्रायः क्रम आश्रीयते। तत्र येन क्रमेण
 तानि कर्त्तव्यानि तं दर्शयितुमाह अत्रेत्यादि। अत्रेत्यनेन पपावित्पादीन्मुदा-

हरणानि प्रतावस्त्यन्ते । यदि द्विर्वचनादेकादेशः पूर्वं क्रियते तदा वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धावेकादेशे कृते निमित्तनिमित्तिनो विंशेषाभावात्क्रिति परतः पूर्वस्योच्यमानं द्विर्वचनं न प्राप्नोतीति तस्य निरासायेदमुक्तं स्थानिवद्भाव-द्विर्वचनमिति । केन पुनरत्र स्थानिवद्भावः ? द्विर्वचने ऽचीतप्रनेन (१।१।५८) । नैवम् । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि परतः पूर्वस्य स्थानिवद्भाव उच्यते । न चत्र द्विर्वचननिमित्तं परमचं पश्यामः । अत्र केचिदाहुः-अचौतुपलक्षणम् । अचि य आदेशो वृष्टः स द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्-भवतीतीमं सूत्रार्थं भावित्वैतदुक्तम् । इह संप्रतानच्-परत्वे ऽप्येकादेशकरणकाले ऽचः परस्य निमित्तभावेनाश्रयणादच्य-मादेशः कृतः । तस्माद् भवितव्यं स्थानिवद्भावेन । अन्ये त्वाहुः-एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति यत्कथमितानयेष्टया स्थानिवद्भावः । द्विर्वचने ऽचीति (१।१।५८) योगविभागाद्वा स्थानिवद्भाव इत्यपरि । कथं पुनरयमेषां कार्याणां क्रम उपलभ्यत इत्यत आह एकादेशादित्यादि । पा अइति स्थिते ऽकाः सवर्णं दीर्घत्वं (६।१।१०१) प्राप्नोति । औत्वञ्च । तत्रैकादेशो दण्डाग्रमित्यादौ सावकाशः । औत्वं तु न क्वचित् सावकाशम् । अतस्त्वावदनवकाशत्वात् प्रागौत्वं क्रियते । तत्र कृते वृद्धिः प्राप्नोति । द्विर्वचनञ्च । तत्र परत्वाद्वृद्धिर्भवति । द्विर्वचनं हि पपाचेत्यादौ सावकाशम् । वृद्धेस्त्वकाशो खट्वङ्केत्यादौ । अतो वृद्धौ कृतायां पञ्चाङ्गवति द्विर्वचनं स्थानिवद्भावेन । णल इति । णकारोच्चारणं प्रत्ययग्रहणं यथा स्यात् । णलो णकारोच्चारणे हि णल् प्रत्ययोऽस्तीति तस्य ग्रहणं भवति । तस्मिन् द्वाप्त्यल इत्युच्यमाने सत्यलप्रत्ययस्याभावात् प्रत्याहारग्रहणं विज्ञायेत । लकारोच्चारणं श्याद्ग्रहणादिना (१।१।१४१) विहितस्य णप्रत्ययस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम् । अथैकवचनस्यैत्यनुवर्त्तते ? तथा सति सुखसुखार्थम् ।

३५ । तुष्टीस्तातड्ड्याशिषान्यतरस्याम् ।

जीवताद् भवानिति । आशिषि लिङ् लोटविति (१।१।१७३) लोट् । तिप् । शप् । एरुरितुप्रत्वम् (३।४।८६) । तस्य तुशब्दस्य तातड् । जीवतात्त्वमिति । सिप् । सेर् छापिञ्चेति (३।४।८७) हिरादेशः । तस्य तातड् । जीवत्वमिति । अती हेरिति (६।४।१०५) हेर्लुक् । अथ जीवतात्त्वमित्यत्र स्थानिवद्भावेन तातडो द्विग्रहणेन ग्रहणात्तुक् कस्मान्न भवति ? हुभलुभ्यो (६।४।१०१) हेर्धिर्नित्यतो हेरित्यनुवर्त्तमाने पुनरतो हेरिति (६।४।१०५)

ग्रहणात् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनम् । हिरूपावस्थितस्यैव हेलुङ्गं यथा स्यात् । स्थानिवद्भावेन यच्छब्दान्तरं हिग्रहणेन गृह्यते तस्य मा भूत् । अथ डिच्चेति (१११५३) वचनात् तातडयमन्वस्य कस्मान्न भवतीत्याह डित्करणमित्यादि । गुणप्रतिषेधार्थं ब्रूताद् भवानित्यत्र । वृद्धिप्रतिषेधार्थं मृष्टादित्यत्र । इतिकारणी हेतौ । यस्माद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं डित्करणं तस्मात् सर्वादेशस्तातड् भवति । यदि हि तस्यान्यत् प्रयोजनं न स्यात् स्यादेवान्तरस्य तातड् । अस्ति च तस्यान्यत् प्रयोजनं गुणवृद्धिप्रतिषेधः । तस्मिन् सति किं डिच्चेत्यन्तरस्य (१११५३) भवत्वयाने-काल्शित् सर्वस्येति (१११५५) सर्वस्य वा ? तत्र परत्वात् सर्वादेशिनैव युक्तम् भवितुम् । तस्मादनेकाल्शित् सर्वस्येति (१११५५) सर्वस्यैव स्यादिति सर्वादेशो भवति । ननु च तुस्थानिकस्य तातडः स्थानिवद्भावेन पित्त्वं प्राप्नोति । ततश्च हलि पिति सावर्धातुके यथा ब्रवीत्वित्यत्रेण भवति तथा ब्रूताद् भवानित्य-द्वापीटा भवितव्यम् । एतच्चोद्यमपाकत्तुमाह डिच्चाच्चेत्यादि । अस्येति तातडः । किं कारणं निवर्त्तत इत्याह डिच्चेत्यादि । चकारो हेतोः । तुस्थानिकस्य तातडो नाप्राप्ते पित्त्वे डिच्चमारभ्यतइति डिच्चेन हि पित्त्वं बाध्यते । तथासौ डिद् भवति यदि स्थानिवद्भावेन प्राप्तं पित्त्वं निवर्त्तते । तेनेत्यादि । यत एव पित्त्वं निवर्त्तते तेन पित्त्वाग्रय ईण् न भवति । ग्रामं गच्छतु भवान् । त्वं गच्छेति । लोट् चेति (३।३।१६२) विध्यादौ लोट् ।

३६ । विदेः शतुर्वसुः ।

यद्यपि विदेरिति सामान्यनिर्देशोऽयं तथापि ज्ञानार्थस्य ग्रहणं विज्ञायते । तस्यैव हि शतानन्तरः सम्भवति । नान्येषां विदीनाम् । तत्र सत्ताविचारणाद्यर्थोः शतुरसम्भव एव । आत्मनेपदित्वात् । लाभार्थस्य तूभयपदित्वात् सम्भवत्यसौ । न त्वनन्तरः । शप्रत्ययेन व्यवधानात् । ज्ञानार्थस्य तु लुग्विकरणत्वाच्छतुर्विकरणकृतं व्यवधानं नास्ति । अतस्तस्यैव ग्रहणमित्याह विद ज्ञान इति । विद्वानिति । उगित्वान्नुम् । सान्तामहतः संयोगान्तस्येति (६।४।१०) दीर्घः । अन्यतरस्याग्रहणमतुवर्त्तते । तेन पक्षे विदन् विदन्तौ विदन्त इत्याद्यपि भवति । एतच्च गम्यमानत्वाद्वाच्यं नोक्तम् । अथ किमर्थमुकारोऽनुबन्धः क्रियते ? नुमादुर्गित्-कार्थं यथा स्यादिति चेत् ? न । तस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वादित्यत आह स्थानिवद्भावादित्यादि । कसोरपीति । अपिशब्दादस्यापि । असतुर्णकारे सामान्यार्थे

कर्मारिव ग्रहणं स्यात् । नान्यस्य । अथ वसोः संप्रसारणमिति सूत्रं (६।४।१३१) क्रियत एवास्त्वं व ग्रहणार्थम् । न कसोः । ननु च सत्यप्युकारकरणे सामान्य-ग्रहणोपपद्यते । एकानुबन्धकपरिभाषयास्यैव ग्रहणं स्यात् । न कसोरित्याह एकानुबन्धकग्रहणइत्यादि । एतत् परिभाषासूत्रं न भवति । नोपतिष्ठत इत्यर्थः । किं कारणं न भवतीत्याह तथाच सतीत्यादि । एवञ्च सतीत्यर्थः । यदि क्रियमाणोऽप्युकार एकानुबन्धपरिभाषोपतिष्ठत एव सतुप्रकारकरण मनर्थकं स्यात् । विनापि तेन न वसः संप्रसारणमित्युच्यमाने केवलस्यास्य ग्रहणं लभ्यत एव । तस्मादुकारकरणसामर्थ्यादियं परिभाषा नोपतिष्ठते ।

३७ । समासोऽनञ्पूर्वे क्तौ ल्यप् ।

अनञ्पूर्वइति । न नञ् अनञ् । अनञ् पूर्वो यस्य सोऽनञ्पूर्वः । प्रकृत्ये-
त्यादि । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ज्ञा (३।४।२१) । कुगतिप्रादय इति (३।१।१८) समामः । ऋस्वस्य कृत् पिति तुगिति (६।१।७१) तुक् । पार्श्वतः-
कर्त्वेति । स्वाङ्गे तसप्रत्यये क्तवोरिति (३।४।६२) ज्ञा । तृतीयाप्रभृतौन्-
न्यतरस्यामिति (२।२।२१) समासः । नानाकृत्येति । नाधार्यप्रत्यये चूर्थ इति (३।४।६२) ज्ञा । पूर्ववत् समासः । कृत्वा कृत्वेति । एतत् प्रतुप्रदाहरणम् । अत्र कृत्वागच्ऽनञ्पूर्वोऽस्ति । किन्तु समामो न भवतीति ख्यभावः । परमकृत्योत्तम-
कृत्येति । मन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः । कथं पुनरनेन समासः ? कथञ्च न स्यात् ? सामानाधिकरण्याभावात् । वार्त्तमेतत् । कर्त्तरि ज्ञा विहितः । न एव च परमोत्तमशब्दाभ्यां विशिष्यते । तत् कथं सामानाधिकरण्याभावः । अथ क्रियाविशेषणत्वं तयो राशित्व सामानाधिकरण्याभाव उच्यत एवमपि विशिष्यणं विशिष्यं ण बहुल (२।१।५७) मित्यतो बहुलग्रहणानुष्ठेतरसामानाधिकरण्येऽपि समामो भवति । ननुचानञ्पूर्ववैतौ समासौ । तत् कथमेतत् प्रतुप्रदाहरणमुप-
पद्यत इत्याह अनञित्यादि । अनञिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि ? पर्थ्यु-
दामः । नञोऽन्यदनञ् । तत्र नञिवयुक्तन्यायेन (प, ७५) नञो यदन्यन् नञ्सदृश-
मव्ययं तदनञिति परिगृह्यते । तेन कारणेन नञव्ययमनव्ययञ्च परमशब्दादिक
मुभयस्येतदनञ् न भवति । न तत्राव्ययेन नञा सादृश्यमस्ति । अत्यन्ताभेदा-
दनव्ययत्वाच्च यथाक्रमम् । तस्माद् यथाऽकृत्वाऽङ्कृत्येत्त्वं तत् प्रतुप्रदाहरणं सुपपन्न-
रूपमव परमकृत्योत्तमकृत्येत्वपि । यदि तर्ह्यनञिति नञ्सदृशमव्ययम्

परिगृह्यते स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरक इत्यादावपि स्यात् । अस्ति ह्यत्रापि नञ्सदृश मव्ययं पूर्वपदम् । ज्ञाप्रत्ययस्याव्ययत्वादित्याह स्नात्वाकालक इत्यादि । मयूरव्यंसकादिषु समाससंज्ञार्थमेते समुदायाः पठ्यन्ते । तस्मान्निपातनाज्ञावादेशो न भवति । अथवेत्यादि । समास इत्यधिकरणसत्यम्यां सत्यां स्नात्वाकालकादिषु ख्यवादेशप्रसङ्गो भवतीति । तथाह्यधिकरणसप्तम्यामयमर्थो भवति समासेऽनञ् पूर्व यः क्त्वा वक्तंते तस्य ख्यब् भवति । एवञ्च सति देशविशेषपरिग्रहाभावाद् यथा समासस्थान्ते वक्तंमानस्य क्तो ल्यब् भवति तथा मध्येऽपि स्यात् । तस्मान् न चेयमधिकरणसप्तमी । किं तर्हि ? निर्धारणसप्तमी । तस्मिंश्च पक्षे समास इति जातावैकवचनम् । यथा कारक (१४।२३) इति । अथवा व्यत्ययो बहुलमिति (३।१८५) सुब्व्यत्ययेन (३।१८५) बहुवचनस्य स्थान एकवचनं वेदितव्यम् । तेनेत्यादि । यतो निर्धारण इयं सप्तमी तेन ज्ञान्तः समास एव गृह्यते । न समासावयवः स्नात्वेति । निर्धारणं हि समानजातीयस्यैव भवति । यथा कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरिव निर्धार्यमाना प्रतीयते तथात्रापि समासेऽनञ्पूर्वइतुप्रक्ते समासिष्वनञ्पूर्वेषु मध्ये यः ज्ञान्तः समासः स एव निर्धार्यमानः प्रतीयते । तेन समासस्यैव ज्ञान्तस्य ग्रहणमिति तस्यैव ख्यवादेशेन भवितव्यम् । न च स्नात्वाकालकादिषु ज्ञान्तः समासः । स्नात्वाकालकादयो यद्यपि समासा नतु ज्ञान्ता इति ख्यवादेशो न भवति । स च समासो येन विधिस्तदन्तस्येति (१।१।७२) तदन्तविधिना ज्ञान्तो गृह्यते । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि (प,२८) ग्रहणेन वा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प,२४) तदन्तग्रहणं न शक्यते वक्तुम् । न हि ज्ञाप्रत्ययः समासादुत्पद्यते । तत्र यदि कृद्ग्रहणपरिभाषया तदन्तो गृह्यते नानाकृत्येत्वं न स्यात् । नञ्चयं गतिकारकपूर्वः । इहैव तु स्यात् प्रकृत्य पार्श्वतःकृत्येति । अस्ति ह्यत्रापि गतिः कारकञ्च पूर्वोऽवयवः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) तदन्तविधौ गम्यमाने सर्वत्र भवतीति मन्यमान आह स चेत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह तथाचेत्यादि । यस्माद् येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) ज्ञान्तः समासो गृह्यते । एवञ्च कृत्वाऽनञ्पूर्वं इतुप्रच्यते । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) हि सामान्येन तदन्तविधौ सति नञ्पूर्वस्यापि प्रसज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमनञ्पूर्वइति युक्तमुक्तम् । यदि कृद्ग्रहणपरिभाषया ज्ञान्तः समासो गृह्यते तदा गतिकारकपूर्वस्यैव ग्रहणं स्यात् । एवञ्च गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गतिर्न च कारकमिति । अतो हेतोर्यथैव परमकृत्येत्वं प्रसङ्गो नास्ति परम-

शब्दस्यागितिव्यादकारकत्वाच्च तथाऽऽकृत्वेल्यत्रापि । नञोऽगितिव्यादकारकत्वाच्च । ततश्च प्रसङ्गाभावादनञ्पूर्वं इति न वक्तव्यं स्यात् । उक्तञ्च । तदेतस्मादनञ्पूर्वं इति वचनाद् येन विधिस्तदन्तस्त्वनेन (१११७२) ज्ञान्तः समासो गृह्यते । न तु क्रद्ग्रहणपरिभाषयति (प, २८) स्थितमेतत् । प्रधायति । अत्रान्तरङ्गत्वाद् दधातेर्हिरिति (७१४४२) हिः प्राप्नोति । प्रस्थायित्वत्रापि द्यतिस्थितिमास्थामिति कितौतीत्वम् (७१४४०) । प्रखन्वोति । जनसनखनामित्वात्त्वम् (६१४४२) । प्रणम्येति । अनुनासिकस्य किम्बलोः (६१४१५) कृडितौति दीर्घः । आपृच्छेति । च्छोः शङ्गुनासिके चैति (६१४१८) शत्वम् । प्रतिदीव्येति । तिनैवोट् । प्रपठ्येति । आर्धधातुकस्येड् (७२१३५) वलादेरितौट् । अन्तरङ्गत्वं पुनरैषामेकपदाश्रयत्वात् । त्वादेशश्च तु बहिरङ्गत्वम् । समर्थानेकपदाश्रयसमासापेक्षत्वात् । हिप्रश्चतिषु कृतेषु प्रधायित्वादीनि रूपाणि न सिध्यन्तीति यश्चोदयत् तं प्रत्याङ्ग प्रधायित्वादि । ज्ञापित मेतदिति । अदो जग्धिर्ल्यप्ति (२१४३६) कितौत्यत्र । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? नानजीत्येवमुच्यते ? नेवं शक्यम् । अनजीतुप्रथमाने बहुव्रीहिरयं स्यादविद्यमानो नञ् यत्रासावनञिति । ततश्चेहापि न स्यात् स्त्रीणीकृतेरिति । स्त्रिया इदं स्त्रीणम् । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्री (४११८७) भवनादिति नञ् । तदन्तादभूततद्भावत्वादिना चिः (५१४५०) । अस्य च्वा- (७१४३२) वितौत्वम् । कुगतिप्रादय इति (२१११८) समासः । पूर्वग्रहणे तु सति पूर्वशब्द आदिभूतावयवमाचष्टे । तेन यत्र समासादिभूतो नञ् तत्र न ल्यपा भवितव्यम् । तत्र स्त्रीणीकृतेरत्यत्र भवतेऽयं । नञ्च समासादिभूतो नञवयवः । किं तर्हि ? मध्यभूतः । लित्करणं प्रचिकीर्षित्वत्र लित्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । प्रकृत्येवमादावुदात्तार्थं लित्करणं नोपपद्यते । धातुस्वरशेष पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति । तस्मादनेकाजवयव एव धातु लित्त्वं प्रयोजयति ।

३८ । क्तृापि च्छन्दसि ।

परिधापयित्वा प्रत्यर्पयित्वेति । दधाते रर्त्तञ् हेतुमसिच् । अर्त्तञ्जीत्यादिना पुक् (७३१३६) । पुगन्तलपुपधस्येति गुणः (७३१८६) । ज्ञा । इट् । अयादेशः । उडृत्येति । हञ् हरणे । भयो ह्योऽन्तरस्यामिति (८१४६२)

हकारस्य घकारः । या कृन्दसीति वक्तव्ये क्त्वापि च्छन्दसीति वचनमसमासेऽपि यथा स्यात् । अर्च्यं तान् देवान् गत इति ।

३६ । सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ।

पन्था इति । पथिन्नित्येतस्माज्जस्र् । तस्य सुः । पथिमथ्युभुक्त्वा (७१।८५) मादित्यास्त्वम् । इतोऽत् सवनेनामस्थान (७१।८६) इतीकारस्यास्त्वम् । थोन्व (७१।८७) इति न्धादेशः । सुपामित्यादिना सुपां स्थाने सुप आदेशो भवन्ती-
 त्रतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादपिशब्दोऽनुवर्तते । स चानुक्तसमुच्चयायः । तेन सुपामन्वेऽपि सुपो भवन्ति । धुरि दक्षिणाया इति । सप्तम्येकवचनस्य स्थाने पञ्चम्येकवचनं षष्ठ्येकवचनं वा । तिङामित्यादि । तिङाञ्च तिङो भवन्तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु पूर्ववदेव वक्तव्यम् । आर्द्रं चर्मन्निति । सप्तम्येकवचनस्य चर्मज्ञशब्दाजुक् । यदित्यत्रापि यच्छब्दात् तच्छब्दाच्च । धीतीत्यादि । धीतिमितिसुष्टुतिशब्देभ्यः परस्य हतीयैक-
 वचनस्य पूर्वसवर्णं इकारः । उभयोरकाः सवर्णं (६।१।१०१) दीर्घत्वम् । उभा इति । उभशब्दात् प्रथमाच्चिवचनस्याकारः । प्रथमयोः (६।१।१०२) पूर्वसवर्णं इतीकादेशः । न ताद् ब्राह्मणान् निन्दामीति । तच्छब्दाद् ब्राह्मणशब्दाच्च द्वितीयैकवचनस्यात् । निशब्दे परतो यरोऽनुनासिकोऽनुनासिकी (८।१।४५) वेति तकारस्य नकारादेशः । युषे अस्मे इति । युषदस्मच्छब्दाभ्यां परस्य च जसः शिङ्खल्यमादेशः (१।१।१२३) । शकारः सर्वादेशार्थः । अथेह युयवयौ जसीति (७।२।८३) युयवयादेशौ कस्मान्न भवतीत्याह यूयादेश इत्यादि । उरूया घृणु-
 येति । उरुघृणुशब्दाभ्यां परस्य हतीयैकवचनस्य यादेशः । नभेति । नाभि-
 शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य डादेशः । डकारश्चिलोपार्थः । अनुष्टेति । अनुष्टुप्-
 शब्दात् हतीयैकवचनस्य ब्यादेशः । साधयेति । साधुशब्दात् परस्य प्रथमेक-
 वचनस्य याजादेशः । चकारोऽन्तोदान्तार्थः । सोर्लुकि प्राप्त इति । याजित्यमादेशो विधीयत इति शेषः । लुक्प्राप्तिस्तु स्वमोर् नपुंसकादित्यनेन (७।१।२३) । वसन्तेति । वसन्तशब्दात् परस्य सप्तम्येकवचनस्थालित्यमादेशः । लित्कारणं लित्प्रत्ययात् पूर्वस्योदान्तत्वं यथा स्यात् । उपसंख्यानमिति । प्रतिपादनमस्यार्थः । उत्तरत्रायुपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्त्वपिशब्दमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

उर्विद्या दार्वियेति । उरुदारुशब्दाभ्यां परस्य ढतीयैकवचनस्येयादेशः । सुचे-
द्वियेति । सुचेद्विन्नित्यादेर्मत्वर्थीनिप्रत्ययान्तात् परस्य ढतीयैकवचनस्य ङ्रियाजा-
देशः । उकारष्टिलोपार्थः । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । सरसी इति । सरः शब्दात्
मसम्येकवचनस्य ईकारः । प्रबाह्वेति । प्रबाहुशब्दात् ढतीयैकवचनस्याडादेशः ।
घेर्ङितोति (७।३।११) गुणः । अवादेशः । ननु च ङ्रित्वे विद्याद् वर्णं निर्देश-
मात्रं वर्णं यत् स्यात् तच्च विद्यात् तदादा वितुक्तम् (७।१।१८, वा) ।
नचेहादौ उकारः । तत् कथं गुणः ? ङ्रित्करणसामर्थ्याद् भविष्यतीत्यदोषः ।
स्वप्न्येति । स्वप्नशब्दात् परस्य ढतीयैकवचनस्यायाच् । अतो गुणे (६।१।८७)
पररूपत्वम् । चकारः स्वार्थः । नावयेति । नौशब्दात् परस्य ढतीयैकवचनस्या-
यारादेशः । रेफ उपोत्तमं (६।१।२१७) रितौतुपोत्तमाकारस्थोदात्तत्वार्थः ।

४० । अमो मश् ।

अमिति मिवादेशो गृह्यतइति । द्वितीयैकवचनाशङ्कां निराकरोति ।
द्वितीयैकवचनस्याग्रहणं क्वन्मि यथादृष्टानुविधानात् । अपिशब्दानुवृत्तैर्वा ।
तदनुवृत्तौ श्लेषं मन्वन्धःक्रियते । अमो मश् भवत्यपिशब्दात् क्वचित्श्रवणमपीति ।
वर्धामिति । हन्ते लुङ् । चुःमिच् । सिप् । तस्य तस्येत्यादिना (३।४।१०१)
ऽम् । तस्य मशादेशः । अकार उच्चारणार्थः । लुङि (२।४।४३) चेति हन्तेर्वधा-
देशः । ' आर्धधातुकस्येत्यादिनेद् (७।२।६५) । अस्तिचित्तोऽ (७।३।८३)
घृक्तइतीद् । इट इटोति (८।२।२८) चित्तो लोपः । सर्वर्णदीर्घत्वम् । क्रमामिति ।
क्रम पादविशेषः । सर्वं पूर्ववत् । अयमत्र विशेषः । सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त
(७।२।३३) इतीद् । अवधिषम् । अक्रमधिषमिति प्राप्ते । शित्करणं सर्वार्थदेशार्थ
मिति । असति तस्मिन्नलोऽन्वयस्य (१।१।५२) स्यादिति भावः । ननुच मकारस्य
मकारवचने प्रयोजनन्नास्तीत्यन्तरिणापि शकारं सर्वार्थदेशो भविष्यतीत्याह
मकारस्येत्यादि । अस्ति हि मकारविधाने प्रयोजनम् । किं तत् ? मोऽनुस्वारः
(८।२।२३) प्राप्नोति । स मा भूदिति । सत्येतस्मिन् प्रयोजने यदि शकारो
न क्रियेत तदाऽन्तरस्यैव स्यात् । न सर्वस्य । तस्मात् सर्वार्थदेशार्थः शकारः
कर्त्तव्यः ।

४१ । लोपस्त आत्मनेपदेषु ।

अदुङ्गेति । दुङ्गेल्लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । आत्मनेपदेष्वनत (७११५) इत्यदादेशः । बहुलं कन्दसीति (७११८) रुट् । तकारलोपे कृते द्वयोरकारयोरतो गुणे (३११८७) पररूपत्वम् । दुङ्गामिति (I) । लोट् । बहुवचनं भः । टेरिस्वम् । आमादेशः (३१४१८०) । भादेशस्यातो रुडागमः । पूर्ववच्छपो लुक् । तकारलोपे कृतेऽकः सवर्णं दीर्घः (६१११०१) । शय इति । लट् । एकवचनान्तः । शीङः सार्वधातुके (७१४२१) गुणः । शपो लुक् । दुङ्गामिति । लोट् । एकवचनान्तः । टेरिस्वम् । आमेत (३१४१८०) इत्याम् । दुङ्गामिति । दादेशांतोर्घः (८१२१३२) । भषस्तथोर्घोऽघ (८१२१४०) इति घत्वम् । भलां भश् भशीति (८१४१५३) घकारस्य गकारः । अपीत्यधिकारादित्यादि । क्वापिच्छन्दसी- (७११३८) ल्यतोऽपीत्यनुवर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । लोपो भवति अवनमपीति । तेन कुरुत इत्यत्र न भवति । करोतिगुणे कृतेऽतउत् सार्वधातुक (३१४११०) इत्युत्त्वम् । यद्यपिशब्दानुवृत्तेः क्वचिच्छ्रवणमपि भवत्यत एव हेतोः परस्मैपदेषु न भवतीति किमात्मनेपदग्रहणेन ? एवं तर्हि विस्वष्टार्थमात्मनेपदग्रहणम् ।

४२ । ध्वसो धात् ।

वारयध्वादिति । वृञो वृङो वा हेतुमस्त्रिजन्ताद् वृञ् आवरण इत्यस्माद्वा चुरादिष्वन्ताक्लोट् । तस्य ध्वम् । तस्य ध्वात् । वारयध्वमिति । टेरिस्वे कृते सवाभ्यां वामा (३१४१८१) विल्यमादेशः ।

४३ । यजध्वै नमिति च ।

४४ । तस्य तात् ।

लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । अथ प्रथमपुरुषस्यैकवचनं कस्मान्न भवति ? कन्दसि यथादृष्टानुविधानात् । अपिशब्दानुवृत्तेर्वा । कण्ठतादिति । क्वचि हिंसाकरणयोरित्यस्येदित्त्वान्नुम् । धिन्विक्त्वणोर (३११८०) चेतुप्रत्ययः ।

(1) दुङ्गामिति तु मुद्रितभाषिकायां पदमन्वयाच्च नास्ति ।

अकारस्वान्तादेशः । अतो लोपः (६।४।४८) । संसृजतादिति । सृजेस्तुदा-
दित्वाच्छः । गमयतादिति । णिच् । मितां ङ्रस्वः ।

४५ । तप्तनप्तनयनाश्च ।

शृणोतेरिति । श्रुवः श्रु चेति (३।१।७४) श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पिप्त्वे ङित्त्वा-
भावाद् गुणः । स्तनोतेति । स्वादिभ्यः श्रुः (३।१।७३) । दधातनेति । दधातेः
आविति (३।१।१०) द्विर्वचनम् । अत्रापि पूर्व्ववन् ङित्त्वाभावाच् आश्रयस्तयो
(३।४।११२) रात इत्याकारलोपो न भवति । धत्तेति । दधस्तथोश्च-(८।२।३८)
त्यभ्यामदकारस्य धकारः । धातोराकारलोपे कृते भलाञ्जम् भश्रीति (८।४।५३)
जश्र्वं दकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्वं तकारः । जुञ्जुष्टनेति । जुषेः
पूर्व्ववच्छः । तस्य (२।४।७६) बहुलं ङ्न्दसीति (२।४।७३) झुः । द्विर्वचनम् । (J)
ष्टुत्वम् । यदिष्टनेति । इषेरिच्छार्थात् पूर्व्ववच्छः । बहुलं ङ्न्दसीति (२।४।७७)
तस्य लुक् । यदिच्छतेति । इषुगमियमाच्छः (७।३।७७) । चकारस्तस्यैत्यस्ये-
हानुकार्पणार्थः ॥

४६ । इदन्तो मसिः ।

इदन्तइति । तकारोऽ सन्देहार्थः । असति हि तकारे यणादेशे कृते यन्तइति
भवितव्यम् । तत्र सन्देहः स्यात् किमयं यकारान्त उतेकारान्त इति । इद् अन्तो
यस्य इदन्तः । मसित्वयं शब्दोऽन्यपदार्थः । सकारान्तमसौत्वविभक्तिकोऽयं
निर्द्देशः । सुपां सुलुगिति (७।१।३८) प्रथमैकवचनस्य लुप्तत्वात् । इकार
उच्चारणार्थः । मसौत्वयं शब्द इकारान्तो भवतीत्यस्यार्थं मसः सकारान्तस्येत्यादिना
व्यक्तीकरोति । सकारान्तस्यैत्यनेन मन्त्वं वोचेमेत्यत्राकारान्तस्य न भवतीति
दर्शयति । कथं पुनः सकारान्तस्योपादानेऽसकारान्तस्य प्राप्नोति ? एकदेश-
विकृतस्थानन्यत्वात् । यथैवं कस्मान्न भवति ? ङ्न्दसि यथादृष्टानुविधानात् ।
अपीत्यधिकाराद्वा । वोचेमेति । वचेः परस्याग्निषि लिङो मस् । यासुट् ।
लिङ्गप्रतिशब्द (३।१।८६) । अतो यिय (७।२।८०) इतीयादेशः । वच उम्
(७।४।२०) इत्युमागमः । ङ्न्दस्युभययति (३।४।११७) सार्वधातुकत्वालिङ्गः

(J) अन्ययो बहुलमिति (३।१।८५) परसौपदम् ।

सलोपोऽनन्तस्येति (७२।७८) सलोपः । नित्यं ङितइत्युत्तमस्य (३।४।८८) सलोपः । लोपो व्योर्वस्वीति (६।१।६६) यकारस्य च । आद्गुणः (६।१।८८) । आगम इकारो भवतीति । कथम्पुनरयमागमः ? कथञ्च न स्यात् ? आगमलिङ्गाभावात् । टित्वकिच्चमिस्वान्यागमलिङ्गानि । अत्र चैषामेकमपि नास्ति । ततो नासावागमः । यथास्ते भूर्विति (२।४।५२) भूभावः । यद्येवं न युभ्यां पूर्वीं च ताभ्यामै जित्वैजागमो (७।३।३) न स्यात् । अथ पूर्वग्रहणात् तस्यागमत्वमवसीयते । अस्याप्यन्तग्रहणादवसीयताम् । यथैव हि पूर्वशब्दोऽवयववचनो नियतदेशमवयवमाचष्टे तथान्तशब्दोऽपीति समानमेतत् । स च तस्यान्तो भवतीति । अन्त एकदेशोऽवयव इति यावत् । अतएवासौ तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्याह तद्ग्रहणेनेत्यादि । एतेनागमत्वमिकारस्य दर्शयति । आगमो हि तद्ग्रहणेन गृह्यत इति प्रसिद्धमेतत् । तद्ग्रहणे च प्रयोजनं पृथक् स्वरनिवृत्तिरिति । तिङ्ङितिङ्ङ इति (८।१।२८) निघातश्च । मस इगिति नोक्तम् । असन्देहार्थम् । एवं ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमिगागम उत प्रत्याहार इति । दीपयामसि जम्भयामसौति । दीपी इमौ । जम्भि जुम्भो गात्रविनामे । आभ्यां ग्यन्ताभ्यां षट् । रधिजभोरचौति (७।१।६१) नुम् । क्वचिद् भञ्जयामसौति पाठः । स च भञ्जो आमहैन इत्यस्य ग्यन्तस्य वैदितव्यम् ॥

४७ । क्तौ यक् ।

दत्त्वायेति । दो दद् घोरिति (७।४।४६) ददादेशः । क्त्वापिच्छन्दसीत्यादि । एवमुच्यमाने द्विः क्त्वाग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः । समास इल्लानुवर्त्तत इति । समासेऽनुज्पूर्वइत्यतः (७।१।३७) । यदि तस्यानन्तरमिदमुच्यते तत्रापि समासग्रहणमनुवर्त्तत इत्याशङ्का स्यात् । ततस्तस्यानुवृत्तिनिवृत्तार्थं तस्यानन्तरमिदं नोक्तमित्यभिप्रायः ।

४८ । इष्ट्वीनमिति च ।

इष्ट्वीनमिति । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । पील्वीनमिति । घुमास्थे त्यादिनेस्त्वम् (६।४।६६) । एतच्चेतिकरणादाद्यर्थाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा लभ्यते । अनयोरन्यतरोपादानेनैव सिद्ध उभयोरुपादानं वैचित्त्रार्थम् ।

४६ । स्नात्वाद्यश्च ।

स्नात्वी पीत्वीति । आकारस्य स्थान ईस्वन्निपात्यते । ननुच स्नात्वाद्यः शब्दाः प्रातिपदिकगणे न पठ्यन्ते । तत् कथं ते वेदितव्याः ? कथञ्चादिशब्देन ते शब्दा लक्षयितुमित्याह प्रकारार्थोऽयमादिशब्द इति । एवं प्रकारा य एतत्सदृशाः शब्दास्तो स्नात्वाद्यो वेदितव्याः ।

५० । आज्ञसरसुक् ।

जसरिति पूर्वाचार्यनिर्देशः । पूर्वाचार्या हि जसरित्त्वेव विहितवन्तः । ये पूर्वसो ये परास इत्यत्रेत्यादि चोद्यम् । एतच्च जातौ पदार्थं । तत्रान्यत्र चरितार्थत्वाच्छास्त्रयोस्तुल्यबलयोरविरोधे सति परस्परप्रतिबन्दादप्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमिति (११४१२) क्रियते । विप्रतिषेधे परं भवति । तत्र क्वते यदि पूर्वमपि प्राप्तोति तदपि भवतीति जातिपदार्थः पुनः प्रसङ्गविज्ञानस्य विषयः । सकृदित्यादिना परीहारः । एष च व्यक्ती पदार्थोऽन्यत्राकृतार्थत्वाद् द्वयोरपि शास्त्रयोरौदृशे विषये पर्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्तायामयन्त्रियम आरभ्यते । विप्रतिषेधे परमेव (११४१२) भवति । न पूर्वमिति । तेन पुनः प्रसङ्गविज्ञानाभावाद्बाधितः शोभावी न भवति । न ह्यसति पुनः प्रसङ्गे यद् बाधितं तदुत्सृष्टते पुनर्भवितुम् ।

५१ । अश्वत्थीरहृषलवणानामात्मप्रीतौ क्वचि ।

आत्मप्रीताविति । विषयसप्तमीयम् । तच्च क्वचो विशेषणम् । अतएवाहात्म-प्रीतिविषये क्वचीति । आत्मप्रीतिर्विषयो यस्य क्वचः स तथोक्तः । अश्वत्थतीति । आत्मनोऽश्वमिच्छतीति सुप आत्मनः क्वच् (३११८) । अनेनासुक् । अतो गुणे (६११८७) पररूपत्वम् । एवं श्वीरस्यतीत्यादावपि वेदितव्यम् । सर्वत्रात्म-प्रीतिविषये क्वच् । यो ह्यात्मनोऽश्वमिच्छति स नियोगत आत्मनः प्रीत्यर्थ-मिच्छति । यद्येवमिच्छायां क्वच् विधीयमानः सर्वत्रात्मप्रीतिविषये भविष्यतीती-च्छायां क्वचित्येव वक्तव्यम् । प्रसिद्धुपसंश्रुत्यार्थमात्मप्रीताविति लौकिकस्वार्थस्यो-पादानम् । तेन यत्रात्मप्रीतावसुम् लोके प्रयुज्यते तत्रैव भवति । नान्यत्र । तेनाश्व-हृषयो मीथुनेच्छायां श्वीरलवणयो लालसायामित्युपपन्नं भवति । अश्वीयतीति ।

अश्वमिवाचरतीत्युपमानादाचार (७१११०) इति ऋचम् । ऋचि चै-(७११३३) तीत्वम् । अश्वत्थयोःरित्यादि । अश्वत्थयो मैथुनेच्छायामसुग् भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । क्षीरलवणयोःरित्यादि वक्तव्यमित्येतदपेक्षते । क्षीरलवणयोः लालसायामसुग् भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु कृतमेव । अन्यत्रात्मप्रतीतावपि न भवतीति । आत्मनोऽम्हादिकमिच्छत्यस्वीयतीति । लवणायति । दृष्टान्तैरेकइति । दृष्टान्ताया अतिरेकोऽतिशयः प्रकषंआधिक्यमित्यर्थः ।

५२ । आमि सर्वनाम्नः सुट् ।

ऋसुनद्यापो नुडिति (७११५४) प्राप्ते वचनम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं परिगृह्यत इति । इह बहुव आमः सम्भवन्ति । षष्ठीबहुवचनम् । ङेरात्मन्यामनीभ्र (७११११६) इति । किमेत्तिङव्ययघादांस्वद्वय- (५११११) प्रकर्ष इति । कास्प्रत्ययादात्मन्त्वे (३११३५) लिटीत्याम् । एषां यदि सर्वेषां ग्रहणं स्यात् तदा सर्वेषां ऋसुनद्यापो नुडिति (७११५४) नुट् प्रसज्येत । तत्राप्येतदेवामग्रहणमनुवर्त्तते । षष्ठीबहुवचनस्यैवैष्यते । अतस्तदेव गृह्यत इत्याह तस्य हि परत्वादित्यादि । सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमवकाशः । आट्-प्रभृतीनान्तु चतुर्थ्यैकवचनादिः । ङेरात्मन्यान्नीभ्र (७११११६) इति परत्वादाङ्गादयो भवन्ति । तत्राण् नद्या इत्याट् (७१११२२) कुमार्थ्यामिति । याङ्गाप इति याट् (७११११३) खट्टायामिति । सर्वनाम्नः स्याद्द्वस्त्विति (७११११४) स्याट् सर्वस्वामिति । यस्तर्हि घान्तादाम् विधीयते यश्च लिट्याम् तौ कस्मान्न गृह्येते इत्याह यश्च किमित्यादि । तयोर्ल्लोको घान्ताद् विधीयतेऽपरो धातोः । न च घान्तस्य सर्वनामसंज्ञा । नापि धातोरिति । न तौ सर्वनाम्नः परौ सम्भवत इति न गृह्येते । अथ तु सर्वनाम्नः परौ न सम्भवत इति क्तत्वेतदर्थं तयोर्ग्रहणमनुपपन्नं तथाप्युत्तरार्थन्तुपपद्यते । विद्येते तौ हि ऋसात्तात् परो पचतितराम् पचतितमां चिकीर्षाञ्चकार कारयाञ्चकारेत्यत आह सानुबन्धकाविति वा तौ न गृह्येते इति । निरनुबन्धकपरिभाषयति भावः । तत्र घादामोरुकारोऽनुबन्धः । इतरस्य त्वकारः । तथाचोक्तमामोऽमिच्छमदन्तत्वादिति । उत्तरार्थं इत्यादि । त्वेस्त्रय (७११५३) इत्यामि परतो यथा स्यात् । एतदर्थोऽप्यामीति सममीनिर्देशः कस्मान्न भवति । अस्ति ह्यत्रापि प्रयोजनम् । आमि परतः सर्वनाम्नः सुट् यथा स्यादित्यत आह

इव त्रिव्यादि । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति । तस्मादितुप्रत्तर-
म्यति (१।१।६६) सर्वनाम्न इत्यनया पञ्चम्या आसीत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां
परिकल्पनाग्रामाम एव सुटा भवितव्यमिति नास्तीह सप्तमीनिर्देशस्य
प्रशंजनम् ।

५७ । त्रैस्त्रयः ।

ऋष्वनद्यापो नृङिति प्राप्तं (७।१।५४) वचनम् । त्रयाणामिति । सुपि चेति
(७।१।५७) (K) दीर्घः । ननु च निजां त्रयाणां गुणः श्लाविति (७।४।७५)
निपातनादेव सिद्धम् । तत् किमर्थमिदमारभ्यते ? एवं सिद्धे सतीद् मारभ्य-
मानेनञ्ज्ञापयति अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति (५, ११६) । तेन
प्रशंसनमिति सिद्धं भवति । अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्विति (४।३।१०५)
निपातनेन वाधितत्वान्न सिध्यति । त्रीणामपीष्यते क्वन्द्सीति । एतच्चापीत्य-
धिकाराद्वा सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पान्त इति वा लभ्यते ॥

५८ । ऋष्वनद्यापो नृद् ।

कुमाराणामिति । वयसि प्रथमइति (४।१।२०) ङीष् । गौरीणामिति ।
पिदुर्गैरादिभ्य (४।१।४१) खेति ङीष् । शाङ्करवौषामिति । शाङ्करवाद्-
दञ्ङाङामिति (४।१।७२) ङीन् । लक्ष्मोणामिति । अश्वितुस्तुतन्विभ्य ईरि-
त्यनुव्रजत् उण् ३।४३८) लक्षे सुं ट् चिति (उण् ३।४४०) ई सुं ट् च । ब्रह्म-
वन्द्यामिति ब्रह्मा वन्दुरासामिति बहुव्रीहिः । ऊङुत इत्यूङ् (४।१।६६) ।
बहुव्रीह्यामिति अजायतष्टाप् (४।१।१४) । बहुराजानामिति । डाबुभाभ्यामन्थ-
नरस्यामिति (४।१।१७) डाप् । कारीषगन्धानामिति । कारीषगन्धेरपत्य-
मित्यणः । तस्याणञोरनापैरित्यादिना (४।१।७८) ष्यडादेशः । यङ्श्वाविति
०।१।८४ चाप् ।

५८ नृद् चरति (७।१।५७) दीर्घो यद्यपि परस्मैपदेषु न प्रवर्तते । सनिपातपरिभाषाविरोधादिति
५८ नृद् चरति (७।१।५७) दीर्घः ।

५५ । षट्चतुर्भास्य ।

पद्धानामिति । नोपधाया (६१४७) इति दीर्घः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थिति (८२७) नलोपः । षष्मामिति । भ्रूलाञ्छोऽन्त इति (८२१३८) षकारस्य उकारः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति उकारस्य षकारः । (८१४४५, वा) । ष्टुना ष्टुरिति (८१४४९) नकारस्य षकारः । ष्णान्ता षडिति (११२४) रेफान्ताया अपि संख्यायाः कस्मान्न विहितं षट्संज्ञेति ? एवं सतीह चतुर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्याह रेफान्ताया इत्यादि । गतार्थम् । बहुवचननिर्देशादित्यादि । यदि हि शब्दस्य प्रधानस्य ग्रहणं स्यात् तदेतरेतरयोगपक्षे षट्चतुर्भास्यमिति द्विवचनेन निर्द्देशं कुर्यात् । समाहारपक्षे त्वेकवचनेन षट्चतुर इति । बहुवचनेन तु निर्देशः कृतः । तस्माद्बहुवचननिर्देशात् संख्याप्रधानस्यैव षट्संज्ञकस्य चतुःशब्दस्य च ग्रहणम् । तस्य चेदं प्रयोजनम् । यत्र संख्यायाः प्राधान्यं तत्र तदन्तादपि यथा स्यात् । अतएव परमषष्मामित्यादिषुत्तरपदार्थप्रधानत्वात् तत्पुरुषस्य संख्यायाः प्राधान्यम् । तेन तदन्तादपि भवति । अर्थप्रधाने हि निर्द्देशेऽर्थग्रहणमेतद् भवति । अर्थाच्च शब्दहारिनेवामः परत्वं विज्ञायते । अतः केवलीभ्यः षट्चतुर्भास्यो भवति । तदन्ताच्च । तदन्तादपि शब्दहारिनेवामः परत्वं भवत्येव । उपसर्जनौ भूतायास्त्वित्यादि । बहुवचननिर्द्देशाच्च संख्यार्थस्येदं ग्रहणम् । स चार्थो द्विविधः । प्रधानोऽप्रधानश्च । तत्र प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् (प, १६) यत्र संख्यायाः प्राधान्यं तत्र तदन्तादपि भवति । यत्र तूपसर्जनोभूता संख्या तत्र न भवति प्रियषष्मामित्यादौ । अन्यपदार्थस्य ह्यत्र प्राधान्यम् । संख्यायास्त्वप्राधान्यम् । प्रियषष्मामिति । अल्लोपि (६१४१३४) कृते स्तोः शुना शु रिति (८१४४०) शुत्वम् ।

५६ । श्रीग्रामखोष्कन्दसि ।

श्रीग्रामखोरिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । नित्यार्थं वचनमिति । श्रीशब्दस्य । नतु ग्रामखीशब्दस्य । तस्य तु प्राप्तार्थमेव । यथैव हि भाषायां नदीसंज्ञापक्षे ऋस्वनद्यापो नुडिति (७११५४) सिध्यति तथा कन्दस्यपि । तस्मान्नित्यं यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् । असति ह्यस्मिन् यदा नदीसंज्ञा तदैव स्यान्नान्यदा ।

यदा सूताथे त्यादि । एतेनेतद् दर्शयति यदा सूतशब्दस्य ग्रामणीशब्देन सञ्च
 क्रमधारयः क्रियते तदा सूतग्रामिणीशब्दो न ङ्ङ्खान्तः । न नद्यन्तो
 नाप्यावन्त इति न प्राप्नोति । इत्यते च । ततो यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् ।
 यदा तु सूतग्रामणीशब्दयोः सर्वौ इन्धो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावी (प, ३५)
 इन्ध स्तदा म नपुंसकमिति (२।४।१७) नपुंसकत्वाद् ङ्ङ्खो नपुंसके प्राति-
 पदिकमिति (१।२।४७) हुस्त्वत् क्त्वा बहूनां सूतग्रामिणीशब्दानामेकशेषञ्च
 ततः यदावहुवचनं विधीयते । तदा ङ्ङ्खान्तत्वादेव सिद्धमिति नार्थं स्तदर्थं न
 वचनम् ।

५७ । गोः पादान्ते ।

ऋकपादान्ते वत्तमानादिति । छन्दसि ऋकपाद एव सम्भवति । न
 शौकपाद इति ऋकपादग्रहणम् ।

५८ । इदितो नुम् धातोः ।

कुण्डिना कुण्डितेति । कुडि दाहि । कुडि संघाते । आभ्यां टच् । इट् ।
 ऋदृगन इत्यादिनामङ् (७।१।८४) । किमयं धातूपदेशावस्थायामिव नुम्
 विधायन इत्याह कुण्डा हुण्डेत्यादि । यदि प्रत्यय उत्पन्ने नुम् स्यात् तदा
 प्रत्ययविधानवेत्नायां कुडिहुडोरगुरुत्वात् तिन्नेव स्यात् । नत्वकार-
 प्रत्ययः । न चिष्यते । तस्मात् तदर्थं धातूपदेशावस्थायामिव नुम् भवतीत्यव-
 सायते कथं पुनर्धातूपदेशावस्थायां नुम् भवतीत्यवसायते ? यावतात्त्रो-
 ष्टदेशग्रहणान्तीत्याह तथाहीत्यादि । धिन्विक्कण्डीर (३।१।८०) चेतुप्रत्यय-
 विधानकामे नुमनुपक्तयोर्ग्रहणं सनुमकयोरेव प्रकृतत्वं यथा स्यात् । एवं
 मनुमकयोः प्रकृतत्वम्भवति यदुपदेशावस्थायामिव नुम् भवति । नान्यथा ।
 तस्मान्मनुपक्तयोर्ग्रहणाज्ज्ञापकादवसायते धातूपदेशावस्थायामिव नुम्
 भवतीति । तस्य ह्येतत् प्रयोजनम् । उपदेशावस्थायामिव नुम् यथा विज्ञायि-
 नेति नहि तद्वमर्थम् प्रयुज्यते । नुम् इदित्त्वादेव सिद्धत्वात् । ननुचेकश्-
 न्तिर्धातुर्निर्देश (३।३।१०८, वा) इतीगिति प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञायां सत्यां नुमा
 भविष्यन्त्यम् तत्र नक्षणवशादेव धिन्विक्कण्डीर चेति (३।१।८०) नुमनुपक्तयो-
 य इत्यम् । तत् कथमस्यार्थस्य ग्रहणं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति । नहि

धिन्विक्लणवोरचेत्यमिका (३१।८०) निर्देशः । स हि रोगाख्यायां खुल्ल
 बहुलमिति (३१।१०८) बहुलवचनेन सन्निधानात् क्वचिदेव भवति । न
 सर्वत्र । एवञ्च गुप्तिज्किङ्गाः (३१।५) सन्निखेवमादयो निर्देशा
 उपपद्यन्ते । तस्माद्भिन्विक्लणवो (३१।८०) रिति नायमिका निर्देशः । किं
 तर्हि ? उच्चारणार्थनेकारेण यद्येन्धिभवतिभ्या (१।२।६) खेत्वत्रकारेण
 निर्देशः । अन्यथाऽनिदिता (६।४।२४) मित्यादिनानुनासिकलोपः स्यात् ।
 अथापि हि धिन्विक्लणोरिति कानिर्देशः (३१।८०) स्यादेवमपि यदि धातूपदे-
 शावस्थायामेव नुम् भवतीत्ययमर्थो ज्ञापयितुं नाभीष्टः स्यात् ततो ज्ञापयार्थं
 मन्वित्वादागमशासनस्य नुममकृत्वैव निर्देशं कुर्याद्, यथा युवोरनाकावित्यत्र
 (७।१।१) इन्वैकवज्ञापक उक्तम् । तस्मान् नुमनुपपत्तयो यं ह्यणं ज्ञापकमेव
 धातुग्रहणादप्यवसीयते । नुमुपदेशावस्थायामेव भवतीति दर्शयितुमाह धातु-
 ग्रहणञ्चेत्यादि । धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालो धातुपदेशकालः । तत्रैव नुम् भव-
 तीत्येवमर्थमिह धातुग्रहणं क्रियते । तस्मादतोऽपि धातुग्रहणादुपदेशावस्थायामे-
 व नुम् भवतीति ज्ञायते । न ह्यन्यद्वातुग्रहणस्य प्रयोजनमस्तीत्यभिप्रायः ।
 ननुच भेत्ताऽभैत्सौदित्यत्राधात्वोस्तासिसिचोरिदितोर्नुम् मा भूदित्येवमर्थं धातु-
 ग्रहणं स्यादित्याह तासिसिचोरित्यादि । यदि तासिसिचोरिदित्कार्थं स्यात्
 तदेकारस्येत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायितम् । नचास्ति प्रयोजनमिति न
 प्रतिज्ञायते । ततश्च निरनुनासिकोऽपिलब्धेत्संज्ञक उच्चारणार्थं एवानयो
 रिकारः पठ्यत इति नुमः प्रसङ्ग एव नास्ति । तत् किं तन्निहितार्थेन धातु-
 ग्रहणेन ? ननु चारंस्तामंस्त मन्ता संगन्तेत्यत्रानिदिता (६।४।२४) मित्यनु-
 नासिकलोपो मा भूदित्येवमर्थं तासिसिचोरिदित्कार्थम् । तत् किमुच्यत
 इदित्कार्थं तासिसिचोर्नास्तीत्यत आह अरंस्तामंस्तेत्यादि । इनःसिजिति
 (१।२।१४) किञ्चविधावस्यैतत् प्रयोजनमाहतेत्रानुनासिकलोपो यथा स्यात् ।
 यदि सिजन्तस्यानुनासिकलोपः सार्वधातुकडिञ्चमाश्रित्य स्याद् धनःसिजिति
 (१।२।१४) किञ्चमनर्थकं स्यात् । प्रयोजनाभावात् । नैतदस्ति । अस्ति
 ह्यन्यत् किञ्चविधानस्य प्रयोजनम् । अनुदात्तोपदेश इत्यादिना (६।४।२८)
 सिच्यनुनासिकलोपो यथा स्यादिति । अनिदिता (६।४।२४) मित्यादिना
 सिजन्तस्य सार्वधातुके मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः ? सार्वधातुके
 ङिति वा सिचि किति वा ? अयमस्ति विशेषः । समानाश्रये सिच्यनुनासिक-

लोपस्यासिद्धत्वादती लोपो (६।४।४८) न भवति । सार्वधातुके तूपधालोपे तस्य व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाभावादती लोपः स्यादेव । नैपोऽस्ति विशेषः । अती लोपविधायनुदात्तोपदेशित्वादेः ६।४।३७ सूत्रादुपदेशग्रहणं मनुवर्त्तते । तेनार्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमङ्गं तस्य लोपो विज्ञायते । नचाहतेत्यत्रोपदेशोऽकारान्तमेतत् । तस्माद्धनः सिलिति (१।२।१४) किञ्चविधानसामर्थ्यं प्रादरंस्तौ त्यादौ नकारलोपो न भवति । तदेवं सिच इदित्कार्थ्यं न भवतीति प्रतिपादितम् । इदानीं तासेरप्यनुनासिकलोपाभाव इदित्कार्थ्यं न भवतीति प्रतिपादयितुमाह मन्तेत्यादि । नकारलोपो न भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । उपधानकारस्वानिदिता (६।४।२४) मित्यादिना लोप उच्यते । न च मन्तेत्यत्र नकार उपधा भवति । टिलोपस्यासिद्धित्वात् । तस्मात् तासेरपीदित्कार्थ्यं न विद्यते । ततश्च युक्तं तासिसिचोरिदित्कार्थ्यं नास्तीति । अथ नुमागम् इदित्कार्थ्यं कस्मान्न भवति ? अनिष्टत्वात् । नह्यनिष्टं कार्यं शास्त्रे परिकल्पयितुं युक्तम् । यदि तर्हि तासेरनिरनुनासिक इकार उच्चारणार्थं एवं तर्हि स्थतासौ ल्लुटो (१।१।३३) रित्यत्र यदुक्तमिदित्कारणमनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थं तत् कथं न विकल्पते ? यथा न विकल्पते तथा तत्रैवीकृतम् । अथ भिदिरित्येवमादीनां नुम् कस्मान्न भवति ? अस्ति ञोषामपीकार इत्संज्ञक इत्याह इरितामित्यादि । भिदिरप्रभृतयो ह्योरितो न खिदितः । यस्मादिर उपसंख्यानामिति (१।३।७, वा) रिकेकारस्य समुदायस्य तेषामित् संज्ञा । न प्रत्येकं भवयवस्य । तत्रेदिता सुच्यमानो नुम् कः प्रसङ्गी यदिरितां स्यात् ? स्यादेतत् । उपदेशेऽनुनासिक (१।३।२) इदितौत्संज्ञेकारस्य । हसन्त्यमिति (१।३।३) रिकस्य । तस्मादस्यैव तेषामिदित्त्वमित्याह अवयवस्थापीति । गतार्थम् ।

५९ । श्रे सुचादीनाम् ।

सुचादयस्तुदादौ पठ्यन्ते सुच्ल मोक्षेण इत्यतः प्रभृत्या गणपरिसमाप्तेः । मोक्षेति । लच् । एकाच (७।२।१०) इतीट् प्रतिषेधः । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । के पुनः स्तम्फादय इति ? एवं मन्यते । लम्फादिषु लफादयो निरनुषङ्गा अपि गणे पठ्यन्ते लफ लनुफ लमाचिखेवमादयः । तत्र यदि तेषुपि लम्फादिग्रहणेन ष्टुहोरंस्तुफतौत्यादि रूपं नोपपद्यत इत्यत आह ये तत्र सानुषङ्गाः पठ्यन्ते ते लम्फादय इति । आदिशब्दोऽयं प्रकारार्थः । प्रकारस्तु सादृश्यम् ।

तस्मात् ढम्फतिना सानुषङ्गेण ये सदृशा स्तएवादिग्रहणेनोपलक्ष्यन्त इत्यभि-
 प्रायः । सानुषङ्गा इति । नकारोऽनुषङ्गः । तेन सह वर्त्तन्त इति सानुषङ्गाः ।
 यदि तर्हि ये सानुषङ्गाः पठन्ते ते ढम्फादय स्तोषां नुमि कृते परस्वानुस्कारे कृते
 तस्य परसवर्णे द्वयोर्नकारमकारयोः श्रवणं प्राप्नोतीत्यत आह तेषामित्यादि ।
 कृते हि नकारलोपे नुम् विधीयते । अतो न भवत्येष दोष इति भावः ।
 अथ सोऽपि नुम् कस्मान्न लुप्यत इत्याह स चेत्यादि । यदि सोऽपि लुप्येत नुमो
 विधानमनर्थकमेव स्यादिति मन्यते । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः ।
 तत्रेदं प्रतिपादनम् । धातोरित्यनुवर्त्तते । श इति योगविभागः क्लियते ।
 तेन ढम्फादीनाञ्च नुम् भविष्यति । सुचादीनामित्येवमनर्थकं स्यात् । श
 इत्यनेन सिद्धत्वात् । नानर्थकम् । श इत्यस्यासर्व्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात् ।
 एवं ह्यतिप्रसङ्गो न भवति । कथं सुचादिष्वेव ढम्फादयो न पठिताः ? यैऽत्र
 निरनुषङ्गाः पठन्ते तेषां नुमागमो मा भूदित्येवमर्थम् ।

६० । मस्जिनशो भ्रंलि ।

मञ्जेति । टुमसञ्जो शब्दौ । ढच् । पूर्व्ववदिङ्भावः । कुत्वञ्च । अन्याज्ज-
 कारात् पूर्वो नुम् । स्कोरित्यादिना (८२।२८) सकारलोपः । अनुस्कार-
 परसवर्णौ । नष्टेति । रधादिभ्यश्चेति (७२।४५) यदेण् नास्ति तदायं नुम् ।
 ब्रह्मादिस्त्रेण (८२।३६) षत्वम् । टुत्वम् । इट्पक्षे भ्रलादित्वाभावान्नुम्
 नास्ति नशितेति । मञ्जनं नशनमिति । ल्युट् । भ्रलाञ्जश् भ्रशीति (८४।५३)
 जश्वं सकारस्य दकारः । तस्य तुल्वं जकारः । मस्जेरित्यादि । यदि मस्जे
 रन्यादवः परो नुम् स्यादसंयोगादित्वात् सलोपो न प्राप्नोति । अनुपधत्वान्न
 नलोपः । स चिष्यते । अन्यथा मग्नो मग्नवानिति न सिध्येत् । तस्मादन्यात्
 पूर्व्वमाचार्या मस्जेर नुममिच्छन्ति । कथं पुनरिष्यमाणोऽप्ययमर्थो लभ्यते ?
 नशेरन्यात्तरस्य पूर्व्वनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नात् । स हि लक्षणानि-
 पेक्षतां सूचयन् मिदचोऽन्यात् पर (१।१।४७) इत्येतदपीह लक्षणं नापेक्षत
 इति सूचयति । तस्मिन्निपातपेक्षिते लक्ष्यानुरोधाद् यत्र मस्जे नुमि कृते सतीष्टं
 सिध्यति तत्रैव विधीयते । तेन मस्जेरन्यात् पूर्व्वं नुम् सिद्धो भवति । मग्न
 इति । ओदितश्चेति (८२।४४) निष्ठानत्वम् ।

६१ । रधिजभोरचि ।

रन्ध्रयतीति । रध हिंसासंराद्धोः । हेतुमण्डिच । रन्ध्रक इति । गुबुक् । साधु रन्ध्रीति । सुप्रजाती णिनि स्ताच्छील्य (३२।७८) इति णिनिः । रन्ध्रं रन्ध्रमिति । आभीक्ष्ण्येण णसुब् (३।४।२२) । आभीक्ष्ण्ये हे भवत इति (८।१।१२, वा) द्विर्वचनम् । रन्ध्री वर्त्तत इति । भावे घञ् । अथ रन्ध्रयतीत्यादिषु परत्वादन उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः प्राप्नोति । सा क्क्षान्न भवतीत्यत आह परापि सतीत्यादि । नित्यत्वं पुनः कृताकृतप्रसङ्गित्वा-
नुमः । स हि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपीति नित्यः । वृद्धिं स्तु नुमि कृते न प्राप्तोत्यकारस्थानुपधत्वादित्यनित्या । रद्धेति । भ्रूषस्त्योर्धोऽघ (८।२।४०) इति तकारस्य धकारः । धातुधकारस्य जश्त्वं दकारः ।

६२ । नेञ्जलिटि रधेः ।

पूर्वेण प्राप्तस्य नुमः प्रतिषेध उच्यते । रधितेत्यादि । रधादिभ्यश्चेतीट् (७।२।४५) । ररन्ध्रिव ररन्ध्रिमिति । क्नादिनियमादिट् (७।२।१३) । परस्मैपदाना-
मित्यादिना वस्मसोर्वं मादेशौ (३।४।८२) । ननु रधिरयमसंयोगान्ताः पठ्यते । तत्रासंयोगाक्लिट् किदिति (१।२।५) क्तिच्चेऽनिदितामिति (६।४।२४) न-
लोपः प्राप्नोति । स क्क्षान्न भवतीत्याह नुमि कृत इत्यादि । उपदेशावस्थाया-
मेव नुम् भवतीतुप्रकृतम् । तेनोपदेशावस्थायामेव नुमि कृते संयोगान्तत्वं जातमिति
क्तिचन्नास्तौति न भवति नलोपः । अथ कसौ कथं भवितव्यमिति ? किं
ररध्वानिति भवितव्यमुत रधिवानिति गृच्छति । अपरआह रधिवानिति ।
लिटः कसुञ्चेति (७।२।१०७) कसुः । द्विर्वचनम् । अत एकहल्मध्येऽत्यादिनै-
(६।४।१२०) त्वाभ्यासलोपी । वस्त्वेकाजादृघसा (७।२।६७) मितौट् । नुम् ।
सान्तमहतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । कथमित्यादि । एवमन्यते ।
यदेङ् भवति तस्मिंश्च नुमा भवितव्यम् । नुमि च सत्येकाहल्मध्येता नास्तौत्येत्वे-
भ्यासलोपयोः पुनः प्रत्यापत्त्या भवितव्यम् । ततश्च कृतद्विर्वचन एकाज् न
भवतीतीटा न भवितव्यम् । तस्माद्भ्रानिति युक्तं भवितुमिति । इतरस्तु
कृतस्यापि नुमोऽत्र लोपेन भवितव्यम् । ततश्चैकाहल्मध्येताभावो नोपपद्यते ।
कृतः पुनरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रत्यापत्तिरित्याह एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयो-

रित्यादि । कृतद्विवचनानामेकाचां कसोरिङ् विधीयते । ततोऽनुमागम इति । अचि तद्विधानात् तस्यैपदेशिककिस्राश्रयो लोप इत्यौपदेशिकग्रहणाद्भूमि कृत संयोगान्तत्वादातिदेशिकस्य किञ्चस्यामश्रवात् । अथेत्यादि । इटि नेटौतुप्रथमाने (७२।४) पूर्वेण सिद्धे मति नियमार्थमेतद् भविष्यति लिट्येवेडादौ । नान्यस्मिन्निडादाविति । तेन ररन्ध्रि ररन्ध्रिमेत्यादौ भविष्यति । न रधितेत्येवमादौ । तस्मादिटि लिटौति कस्मान्नोक्तम् ? एव' सतौष्ट' सिध्यति । लघु च सूत्रं भवतीति भावः । लिट्येवेति नियमस्वरूपं दर्शयति । नान्यत्रेत्यनेनापि तस्य व्यवच्छेद्यम् । यतो हेतोर्नियमो न क्रियते तं दर्शयितुमाह विपरीतमित्यादि । इत्येव लिटौति विपरीतनियमस्य स्वरूपकथनम् । नान्यत्रेत्यनेनापि तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयति । कस्माद्विपरीतभवधारणं नेथत इत्याह तथाहीत्यादि । इत्येव लिटौत्यस्य नियमस्यानिडादिभिर्ङ् व्यावर्त्य इतौडादावेव लिटि भवति । नानिडादाविति । ततश्चानिडादित्वाद्गरन्धेत्यत्र नुम् न स्यात् । रधितेत्यत्र पूर्वेण स्यादेव । नियमेनाव्यावर्त्तित्वात् । तस्माद् तद्दोषपरिजिहीर्षया नियमो न क्रियते ।

६३ । रभेरशब्दलिटोः ।

अरिभ इति । रभ राभस्ये । लिट् । अनुदात्तत्वादात्मनेपदम् । लिट्-स्तभयोरिशिरिजित्येष् (३।४।८१) । पूर्ववदस्वाभ्यासलोपी ।

६४ । लभेच्च ।

पृथग् योगकरण मुत्तरार्थमिति । उत्तरसूत्रेण लभेरिव कार्यं यथा स्याद्रभेर्मा भूदिति । यदि रभिलभ्योरशब्दलिटोरित्येको योगः क्रियते ततो रभेरित्यनुवृत्तिरुत्तरत्र स्यात् । अतश्च तस्याप्युत्तरत्र कार्यं प्रसज्येत ।

६५ । आङो यि ।

यकारादौ प्रत्यय इति । अनेन-यीत्यस्याः सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयन् यकारादौ प्रत्यये विषयभूतेऽनुत्पन्न एव नुम् भवतीति दर्शयति । प्रागित्यादिना विषयसप्तम्यां सत्यां यदिष्टं सम्पद्यते तदाचष्टे । परसप्तम्यां हि पूर्वं प्रत्ययेन भवितव्यं पञ्चानुभा । ततश्चादुपधादिति (३।१।८८) यत् प्रसज्येत । विषयसप्तम्यान्तु

प्रागुत्पन्ने न नुमादुपधत्वस्य विहृतत्वाद्ब्रह्मलोपप्रति (३।१।१२४) ष्यदेव भवति ।
 कः पुनर्णप्रति यति वा विशेषो यावतोभयत्रापि तदेव रूपमिति ? ष्यत्प्रत्ययेऽपि
 षड्भा न भवितव्यम् । तथाच प्रागुक्तं परापि सती द्विचिर्नित्यत्वान्नुमा बाध्यत
 इत्यत आह तत्रेत्यादि । तत्र ष्यति सति तित्स्वरितत्वाद् (६।१।१८५)
 गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१८३) प्रकृतिस्वरः । तेनालभ्य इत्युदाहरण
 मन्व्यस्वरितं भवति । यति तु यतोऽनाव (६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वे सति
 प्रकृतिवद्भावेनापुत्रदात्तत्वमित्यस्ति विशेषः । लभ्यमिति । यदन्तमेतत् । एव
 मालभ्य इत्येतदपि । आलभ्यत इति भावे कार्मणि वा लकारः । अनुपङ्गलोपः
 क्रियत इति । अनिदितामित्यादिना (६।४।२४) ।

६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।

प्रशंसायामिति । उपलभ्यइति स्तुतौ । अतिप्रशंस इत्यर्थः । उपलभ्यमिति ।
 प्राप्तव्यमित्यर्थः ।

६७ । उपसर्गात् खल् घञोः ।

ईषत्प्रलम्भइति । ईषद् दुःसुखित्यादिना (३।३।१२६) खल् । दुष्प्रलम्भ इति ।
 इदुदुपधसोऽत्यादिना (८।३।४१) षत्वम् । विप्रलम्भइति । भावे घञ् । ननु च
 लभिश्वेत्यनेन (७।१।६४) तुम् सिद्धः । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह सिद्ध
 इत्यादि । उपसर्गादेवेत्यादिना नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । अन्यत्र न भवतीति
 तद्व्यवच्छेद्यम् । उपसर्गात् खल् घञोरेवेत्येष तु विपरीतनियमोऽत्र न सम्भावनीयः ।
 षडधिवच्चोः प्रलम्भन इति (१।३।६८) निर्द्देशात् ॥

६८ । न सुदुर्भां क्वेवलाभ्याम् ।

उपसृष्टस्येति । उपसर्गेन सम्बन्धस्वेत्यर्थः । सुलाभ इति । सुशब्दोऽयमाधि-
 क्यार्थः । नाकच्छ्रार्थः । यथा सुषिक्तं नाम किं तवात्रेति । दुर्लाभ इति । दुःशब्दो
 निन्दार्थः । न कच्छ्रार्थः । यथा दुर्ग्राहण इति । तेन घञेव भवति । न खल् ।
 सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा क्वेवलग्रहणं क्रियत इति । सुदुर्भ्यामिति तृतीयाया
 मस्यपेतायां सुदुर्भास्युपसृष्टस्य लभेर्नुम् न भवतीत्येवोऽर्थः सम्पद्यते । व्यवहिते-

नाप्युपसृष्टो भवतीव । तत्रासति केवलग्रहणे सुप्रलम्भो दुष्प्रलम्भ इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात् द्वितीयायामसुरपेतायां केवलग्रहणं क्रियते । अथ पञ्चम्यां केवलग्रहणं कस्मान्न क्रियेति प्रतिश्रावसरत आह पञ्चम्यां हीत्यादि । पञ्चम्यां ह्यस्यां निर्दिष्टग्रहणस्थानन्तर्यार्थत्वादनन्तरस्यैव प्रतिषेधेन भवितव्यम् । इह च प्रशब्देन व्यवधानमतः प्रसङ्ग एव नास्ति । तत् किं केवलग्रहणेन ? यद्येवं न कर्त्तव्यमिव केवलग्रहणम् । पञ्चमीमिनां प्रतिज्ञास्याम इति । नैतदस्ति । सुप्रलम्भो दुष्प्रलम्भ इति प्रतुगदाहरणद्वयमभिप्रेतैतदुक्तम् । पञ्चम्यां हि व्यकृतत्वादेवाप्रसङ्ग इति । अतिसुलम्भ इत्यत्र यदाभिशब्दोऽप्युपसर्गस्तदा ह्यसति केवलग्रहणे प्रतिषेधः प्रसज्येत । अव्यवधानात् । तस्मात् सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वात् क्रमव्यतिक्रमे च प्रयोजनाभावात् तृतीयै-
 विषा युक्ता प्रतिज्ञातुम् । अतिसुलभमित्यत्रातिनोपसर्गेन सुशब्देन च लभिरुपसृष्टः । तस्मात् प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह अतिसुलभमित्यत्रेत्यादि । कर्मप्रवचनीयत्वं पुनरतिशब्दस्यातिरतिक्रमणे चेति (१४।८५) कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानात् । यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तस्योपसर्गसंज्ञा नास्ति । एकसंज्ञाधिकारात् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वात् । कथं पुनः कर्मप्रवचनीयस्य हि तस्यापि केवलत्वमुपपद्यते ? एवं मन्यते । केवलग्रहणात् स्वशब्दोपात्तादन्यत् तुल्यजातीयमिव व्यवच्छेद्यम् । नतु विजातीयम् । तथाहि केवलाभ्यां देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्तोऽन्येनैव तुल्यजातीयेन विष्णुमित्वादिना सहितौ न तौ प्रविशतः । परस्परं विजातीयेन मर्कटादिना सहितौ प्रविशत एव । अतएवान्योपसर्गरहित्वाभ्यामित्यनेन तुल्यजातीयनिवृत्तार्थता केवलग्रहणस्य दर्शिता । यदि तु सर्वस्य तुल्यजातीयस्य विजातीयस्यापि केवलग्रहणेन निवृत्तिः कर्त्तुं शक्यते तदोपसर्गग्रहणमनर्थकं स्यात् । अन्यरहिताभ्यामितेवं ब्रूयात् । तस्माद्विजातीयेन सहितावपि तौ केवलावेवेत्यतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयसहितेनापि सुशब्देनोपसृष्टस्य भवत्येव प्रतिषेधः । यत्र तर्हि पूजातिक्रमणाभ्यामन्यत्र वृत्तिरतिशब्दस्य तत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न भवति । तदा कथमित्याह यदा खित्यादि । पञ्चमी-
 निर्देशोऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्त्तव्यमिति । अन्यथा ह्यत्र व्यवधानाभावात् प्रतिषेधः प्रसज्येतेत्यभिप्रायः । नतु च प्रसुलम्भ इत्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्त्तव्यम् । नैतदस्ति । उक्तं हि भाष्ये नैषोऽस्ति प्रयोग इति ।

६६ । विभाषा चिन्म सुलोः ।

अलाभौति । लुङ् । चिण् भावकर्मणोरिति (३।१।६६) चिण् । चिणो लुङिति (६।४।१०४) तकारस्य लुक् । अनुपसृष्टस्येति । उपसर्गेणासम्बन्ध-
स्येत्यर्थः ।

७० । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।

उगिति प्रत्याहारग्रहणम् । उक् इद् दीर्घा तान्युगिति । अङ्गविशेषण-
ञ्चैतत् । अत आह उगितामङ्गानामिति । अजिति प्रत्याहारस्य ग्रहणमवेदं वा
स्यादञ्चते वा लुप्तनकारस्य ? तत्र यदि प्रत्याहारग्रहणं स्यान्नपुंसकस्य भलच
इत्यत्र (७।१।७२) सूत्रे पुनरङ्गग्रहणं न कुर्यात् । तच्चि प्रत्याहारग्रहणम् ।
नाञ्चैः । भला साहचर्यात् । तस्मादञ्चतेरिदं ग्रहणमित्यालोच्याह
अञ्चतेष्वेत्यादि । भवानिति । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः ।
श्रेयानिति । प्रशस्यशब्दाद्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुना- (५।३।५७)
वित्तीयसुन् । प्रशस्यस्य अ (५।३।६०) इति आदेशः । प्रकृत्यैकाजिति
(६।४।१६३) प्रकृतिवद्भावाद्दिलीपाभावः । आद् गुणः (६।१।८८) ।
सान्त्वमहतः संयोगस्येति दीर्घः (६।४।१०) । ननु चात्र नाङ्गमुगित् । किं
तर्हि ? प्रत्ययः । नैतदस्ति । अङ्गमप्युगिदेव । कथम् ? अवयवावयवे-
नापि ससुदायस्य सम्बन्धो भवत्येव । यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरित्यत्र देवदत्तस्यावयवस्य
हस्तस्य योऽवयवोऽङ्गुलि स्तेन देवदत्तस्य सम्बन्धः । तस्मादिहापि प्रत्ययस्यावयवो
य उक् इत्संज्ञक स्तेनाङ्गस्यापि सम्बन्धोऽस्तेवेत्यङ्गमप्युगिदेव । प्राङ्ङिति ।
प्राञ्चतीति ऋत्विगादि सूत्रेण (३।२।६८) क्तिन् । लुम्हल्ङ्रादिसंयोगान्त-
(६।१।६८) लोपौ (८।२।२३) । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) कुल्वं
नकारस्य ङकारः । प्राञ्चौ प्राञ्च इति चुत्वन्नकारस्य जकारः । अथाञ्चति-
ग्रहणं किमर्थम् ? यावतोगित्त्वादेव तस्य लुम् सिद्धत्वात् आह अञ्चतिग्रहण-
मित्यादि । उखासत् पर्णध्वदिति । सन्सु ध्वन्सु अधःपतने । उखायां
संसते पर्णानि ध्वंसते । क्तिप् चेति (३।२।७६) क्तिप् । नलोपः । वसुसन्सु-
ध्वंसन्सुद्वहान्द (८।२।७२) इति सकारस्य दकारः । तस्य वाऽवसाने (८।१।५६)
चल्वं तकारः । अधातोरिति किमिति । अञ्चतिग्रहणादेव नियमार्थाद्

धातो न भवतीत्यभिप्रायः । अधातोरिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि ? पर्युदास इति मन्यमान आह अधातुभूतपूर्वस्वापि यथा स्यादिति पूर्वपक्ष-
वादिनाऽधातोरिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यमानेन चोदितम् । सिद्धान्त-
वादिना पर्युदासेन परिहृतम् । गोमल्यतीति । गोमच्छब्दात् सुप आत्मनः
क्यच् (३११८) । गोमल्यतेरप्रत्यय इति । अत्रावी प्रत्ययोऽप्रत्ययः । स
पुनः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः (६१४४८) । क्यस्य विभाषिति
(६१४१०) यकारस्य । नुम् । अल्वसन्तस्य चाधातोरिति (६१४१४)
दीर्घः । गोमान् । कस्मात् पुनरसत्यधातुग्रहणेऽत्र न सिध्यतीत्यत्र आह अत्र
हीत्यादि । असत्यधातुग्रहणेऽञ्चतिग्रहणान्नियमाद् यथोखासदित्प्रादी न भवति
तथात्रापि न स्यात् । भवति ह्ययमपि धातुः । सतपि धातुत्वे क्विबन्तत्वे
क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति क्त्वा । तस्मादधातुग्रहणं क्रियते योऽप्यव-
स्थान्तेरेऽधातुरासीत् तस्य ग्रहणं यथा स्यात् । अथ गोमानिति कथमत्र
दीर्घत्वम् ? कथञ्च न स्यात् ? अधातोरिति प्रतिषेधात् । नैतदस्ति । अत्र
ज्ञानन्तर्यादसन्तस्रैव धातोः प्रतिषेधो नात्वन्तस्र । अत्र ह्यधातोरिति किम् ?
पिण्डं ग्रसत इति पिण्डग्रः । चर्मं वस्त इति चर्मव इतरसन्तस्रैव प्रतुदा-
हरणमुपन्यस्तम् । नात्वन्तस्र । अथवा चकारस्तत्र क्रियते । स चातुक्त्वा-
समुच्चयार्थः । तेन क्वचिद्धातोरपीति भविष्यति ।

७१ । युजरसमासे ।

युञ् युञ्ची युञ्ज इति । पूर्ववत् क्विनादि । अश्वयुगिति । अश्वं युञ्जीति
सत्सृष्टिषेत्यादिना (३१२१६१) क्विप् । कथं युजेर्नुम्युच्यमाने समासेऽपि
स्यात् ? तदन्तविधिना । कथमत्र तदन्तविधिः ? एतदेव ज्ञापकमस्तीह तदन्त-
विधिरिति । उक्तञ्चाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् । युजेरित्यादि ।
इकारिण निर्देशो ह्येवमर्थः क्रियते । यस्य युजेरिकारोऽनुबन्ध स्तस्य ग्रहणं यथा
स्यात् । अन्यस्य मा भूदिति । तेन युज समाधावित्यस्य ग्रहणन्न भवति । न हि
तस्येकारोऽनुबन्धोऽस्ति । युजमिति । सम्पदादित्वात् क्विप् । आपन्ना इति ।
प्राप्ता इत्यर्थः ।

७२ । नपुंसकस्य भलचः ।

पर्यामि येयासीति । सान्तमहतः संयोगस्थेति (६।४।१०) दीर्घः । बहुपुरि बहुधुरीति । बह्वः पुरो बहुधो धुरो येषामिति बहुव्रीहिः । ऋक्पुरब्धूःपथा मानञ्च (५।४।७४) इत्यकारः समासान्तो न भवति । समासान्तविधिरनित्य (प, ८५) इति क्त्वा । विमलदिवीति । विमला द्वी येषामिति तानि । विमलदिवि वकारो दन्व्यौष्ठो भल् न भवति । भलः पूर्व्वण पठितत्वात् । चत्वारीति । चतुरन्तु-डुङ्गोरामुदात्त (७।१।८८) इत्याम् । इह यदुगिनपुंसकं भलन्तं तस्थानेन नुमि क्त उगिदचामित्यादिना (७।१।६८) द्वितीयो नुम् प्राप्नोति । स भवति हि विधानकालेऽनेकस्य परत्वं यथा पचतीत्यत्र लकारविकरणयो रिकस्माद्वातीरिति । अत्र तुदन्ति तुदन्तीत्यत्र परस्य नुमोऽनुस्वारि क्तव तस्य परसवर्णे च द्वयोर्नकारयोः श्रवणमापद्येत । भवतु नाम । हल्परस्य व्यञ्जनस्यैकस्यानेकस्य श्रुतिं प्रति नास्ति विशेषः शक्यते यक्तुम् । इह त्वस्ति विशेषः । कुर्वन्ति क्तपन्तीत्यत्र परस्य नुमोऽनुस्वारसवर्णयोः क्तयोः पूर्व्वस्याभल्परत्वादनुस्वारपरसवर्णौ न स्त इत्यदङ्गुपादिना (८।४।२) णत्वं प्राप्नोति । एकस्मिंस्तु नुमि तस्यानुस्वारि परसवर्णे क्तव न भवति णत्वप्रसङ्गः । परसवर्णस्यानिश्चत्वात् । तस्मादुगिञ्चणस्य नुमः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याह उगितो भलन्तस्येत्यादि । भलन्तलक्षणस्य नुमोऽवकाशो यदनुगिनपुंसकं सर्पीषीति । उगिञ्चणस्यावकाशो यदुगिदनपुंसकं गोमान् यवमानिति । यदुगिञ्चलन्तं नपुंसकं तस्योभयप्रसङ्गे सति परत्वादानेनैव नुमा भवितव्यम् । तस्मिन् सति पुनरुगिञ्चणो नुम् न भवति । सकृदुगती विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितं भवेति (प, ४१) क्त्वा । भूयासीति । बहुश्चब्दादीयसुम् । बहुलोपो (६।४।१५८) इतीकारस्य लोपो बहुषु भूभावः । कुर्वन्ति क्तपन्तीति । श्रद्धन्ताञ्जश्रुसोः शिरिति (७।१।२०) शिभावः । बहुर्जीत्यादि । बहुर्जीत्यस्मिन् नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषा चिष्मूलोरिति (७।१।६८) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थित-विभाषा । तेन बहुर्जीत्यत्र न भवति । उर्जं बलप्राणधारणयोरित्येतस्माद् भ्राज-भ्रासीत्यादिना (७।२।१७७) क्तिप् । बहुव ऊर्जो बलानि येषां तानि बहुर्जिं ब्राह्मणकुलानि । अन्यथात् पूर्व्वमिति । अन्यो जकार स्तस्मात् पूर्व्वं नुम मिच्छन्ति केचिद् बहुर्ज्ज्जीति ।

७३ । इकोऽचि विभक्तौ ।

विभक्ताविति वचनात् सर्वनामस्थान इति निवृत्तम् । अचीति किमिति ? एवं मन्थते । त्रपुभ्यां त्रपुभिरित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भूदित्येवमर्थमज्ग्रहणं क्रियते । एतच्चाप्रयोजनम् । अस्त्वत्र तुम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति (८।२।७) लोपो भविष्यति । इतरो विदिताभिप्राय आहोत्तरार्थमिति । अस्थिदधिसक्थञ्जणामनङ्कुदात्त (७।१।७५) इत्यजादौ यथा स्यात् । इह मा भूदस्थिभ्यामस्थिभिरिति । एवमर्थमज्ग्रहणम् । इहास्य कारणस्य यत् प्रयोजनं तन्मया घृष्टमतस्तदेव कथ्यतामित्यभिप्रायेणाह यद्येवमित्यादि । इतरो विदिताभिप्राय आह इह तु कारणस्येत्यादि । त्रपुशब्दात् सम्बोधने प्रथमैकवचने कृते यद्यचीति नोच्येत तदात्रापि तुम् स्यात् । तदत्र तुम् मा भूदित्येवमर्थमचीत्युच्यते । स्यादेतत् । भवतु नाम तुम् । तस्य स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुकि कृते नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपो भविष्यतीत्याह न ङिसम्बुद्धो- (८।२।८) रित्यादि । ननु चेत्यादि । एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः प्रतिषेधानन्तरं द्रष्टव्यः । स चौपचारिकमपि विभक्तेरस्त्वत्वं न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधान्नास्तीति प्रतिपादयति । द्विविधं हि विभक्तेरस्त्वत्वं । मुख्यमौपचारिकञ्च । तत्र मुख्यं श्रुयमाणाय विभक्ते भवति । इतरत् तु लुमाया अपि । कार्यस्यस्त्वत्वाद् विभक्तेरप्युपचारिणास्त्वत्त्वमुच्यते यथाऽस्त्रातीतं कर्मिति । तत्रातीतेन कर्मणा यदाहितं फलदानसामर्थ्यं तस्यस्त्वत्वात् तत् कर्मास्तीतुप्रच्यते । तदिह स्वमोर्नपुंसकादिति विभक्ते (७।१।२३) लुप्तत्वान्मुख्यं तावदस्त्वत्वं नास्ति । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतयलक्षणप्रतिषेधादौपचारिकमपि नास्त्येव । तत्र विभक्तावुच्यमानो नुमः कः प्रसङ्गो यः सर्वथैवासतां विभक्तौ हि त्रपवितत्र स्यात् ? नैव प्राप्नोति । तस्मान्नैतदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । एतदेवेत्यादि । यदि ह्यत्र प्रतयलोपलक्षणप्रतिषेधः स्यादज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । कतञ्च । तस्मादेतदेवाज्ग्रहणं ज्ञापयति प्रतयलोपलक्षणप्रतिषेधोऽत्रेगन्ते नपुंसके सम्बुद्धिविषये नास्तीति । तथाचेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनमाह सम्बुद्धिविषयो गुणः सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) वर्त्तमाने यो ऋस्वस्य गुण (७।३।१०८) इतरनेन गुणः स वेदितव्यः । तौम्बुरवचूर्णमिति । तुम्बुरुणी विकारः । ओरञ् (४।२।७१) । ओर्गुणः (६।४।१४६) ।

क्वचिदिकोऽतिव्यञ्जने मा भूदसु लोपः स्वरः कथमित्यादिकं श्लोकद्वयं पठ्यते ।
 इकोऽचि विभक्तावित्यत्राचीति किमर्थमुच्यते ? नेको विभक्तावित्येवोच्यते ?
 प्रयोजनमाह व्यञ्जने मा भूदिति । प्रकरणात्तुमिति विज्ञायते । त्रपुभ्यां त्रपुभि-
 रित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भूदित्येवमर्थमज्ग्रहणं क्रियते । यद्येवं नार्थं स्तेन ।
 व्यञ्जनादौ तुमसु । न च तस्य श्ववर्णं प्रसज्येत । यस्मान्नलोपः प्रातिपदिकान्त-
 सेरति (८२।७) नलोपो भविष्यति । पञ्चत्रपुभ्यां पञ्चत्रपुभिर्गित्यत्र कथं स्वरः ?
 पञ्चभिस्त्रपुभिः क्रीताभ्यां क्रीतेर्वेति तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे (२।१।५१) चेति
 तद्वितार्थं समासः । संख्यापूर्वो द्विगु (२।१।५२) रिति द्विगुसंज्ञा । आर्हादि-
 गोपुच्छेत्यादिना (५।१।१८) ठक् । तस्यार्धपूर्वद्विगो लुंगसंज्ञाया (५।१।२८)
 मिति लुक् । ततो विभक्तौ तुम् । नकारलोपः । तस्य नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा-
 तुग्विधिषु (८।२।२) कर्तृत्वसिद्धत्वादिगन्तकालकपालभगाल- (६।२।२८)
 शरावेषु द्विगावित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः न प्राप्नोति । अनिगन्तत्वात् । नृः
 संख्याया (फिट् २।५) इत्यादुरदात्तत्वं स्यात् । नृ इति नकाररेफान्तयोर्ग्रहण
 मिति । स्वरः वायित्यादि । वैशब्दोऽच्यमायाम् । पञ्चत्रपुण इतत्र श्रूयमाणे
 तुमि स्वरः भवति । तुमे किं न भविष्यति ? भविष्यतीत्यतः । किं पुनः
 कारणं श्रूयमाणे तुमि स्वरः भवति ? स्वरविधौ व्यञ्जनस्यविद्यमानत्वात् ।
 अथवा समुदायभक्तौ ह्यसौ तुम् नोत्सृज्यतेऽवयवस्य त्रपुशब्दसंगन्ततां विद्वन्तुम् ।
 इह तर्हि रायमतिक्रान्ताभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यां मतिराभ्यामिति कुगतिप्रादय
 (२।१।१८) इति समासे कृते ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकसेरति (१।२।४७)
 ऋस्वत्वे च कृते यदि व्यञ्जनादौ तुम् स्यात् तदा तस्य लोपे कृते नलोप
 स्यात्सिद्धत्वाद्वायो हलीति (७।२।८५) ह्लादात्तुच्यमानत्वं न प्राप्नोति ।
 नुमा व्यवधानात् । समुदायभक्तौऽसौ समुदायमेव न व्यवदध्यात् । अवयवं
 तु व्यवदधातेव । तथा प्रियास्त्रिस्रोऽनयो ब्राह्मणकुलयोरिति बहुव्रीहौ ह्यते
 प्रियतिष्ठभ्यामिति । यदि व्यञ्जनादौ तुम् स्यात् तदा त्रिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठ-
 चतस्रित्यनेन (७।२।८८) तिस्रादेशो न प्राप्नोति । समुदायभक्तेन नुमा त्रिशब्दस्य
 व्यवधानात् । नैतदस्ति । रायात्वं तिष्ठभावश्च व्यवधानाद्नुमापि हि भवतीति
 शेषः । व्यवधानादिति व्यञ्जलोपे पञ्चमी यथा प्रासादात् प्रेक्षत इति । प्रासाद-
 मारुह्येत्यर्थः । तदयमर्थः । नुमा व्यवधानमपि प्राप्य राय आच्छं तिष्ठभावश्च
 भवतीति । कस्मात् पुनर्व्यवधाने तौ भवतः ? रायो हलीत्यत्र (७।२।८५) रायो

या विहिता विभक्ति स्त्रिशब्दाच्च या विहिता विभक्तिस्तसामिति विहितविशेषण-
पक्षस्य तत्राश्रयणात् । अथवा किं व्यवधानचिन्ताया ? परत्वादेव हि तौ
भविष्यतः । तयोस्तु कृतयोः सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्बाधित मेवेति
(प, ४१) पुनर्नुम् न भवति । नुम्परत्वमनङ्गीकृत्य व्यवधानान्नुमापि हीतुप्रक्तम् ।
अतएवापिशब्दः पक्षान्तरद्योतनाय प्रयुक्तो व्यवधाने च यथा भवति तथोक्तमेव ।
एवं तर्हि नुम्नुटो विप्रतिषेधार्थमज्यग्रहणमिति नुटि कृते नुम् न क्रियते ऋस्वन-
द्यापो नुडिति (७।१।५४) । असमावकाशोऽग्नीनां वायूनामिति । इगन्तनुभोऽ-
वकाश स्वपुणे जतुन इति । इहोभयं प्राप्नोति त्रपूर्णां जतूनामिति । पूर्वविप्रति-
षेधे नुङ्गमो भवति । नुटि च सति नामीति (६।४।३) दीर्घत्वं प्राप्नोति ।
अस्मिंस्तु सति न स्यात् । अनजन्तत्वात् । यथा वर्मणामित्यत्र । स चायं विप्रति-
षेधोऽज्यग्रहणे सत्युपपद्यते । नुटि कृते नुम् न प्राप्नोति । अनजादित्वात् ।
नुस्यपि कृते नुण् न प्राप्नोति । ऋस्वान्ताभावादित्येवमुभयोस्तुल्ययो विप्रतिषेध
उपपद्यते । अक्रियमाणेऽज्यग्रहणे नुटि कृतेऽप्यकृतेऽपि हलादावजादौ च नुमा
भवितव्य मिति तस्य नित्यत्वम् । नुमि कृते ऋस्वान्ताभावान्नुटा न
भवितव्यमिति तस्यानित्यत्वम् । नित्यानित्ययोश्चातुल्यबलत्वादयुक्तो विप्रतिषेध इति
नित्यत्वान्नुमैव भवितव्यमिति । तस्मादज्यग्रहणं विप्रतिषेधार्थमिति । अत्र
परौहारान्तरमाह नुड्वाच्य इति । लाघवार्थम् । नुडर्थः पूर्वविप्रतिषेधः ।
तादर्थ्यानुडित्युक्तः । क्रियमाणेऽप्यज्यग्रहणे विप्रतिषेधेन नुमेव प्राप्नोति । ततोऽव-
श्यं पूर्वविप्रतिषेधेन नुड् वाच्यः । नुमचिरत्त्वज्ज्वादेभ्यो नुड् भवति पूर्व-
विपतितेधेनेति (७।१।५५, वा) । क्रियमाणेऽप्यज्यग्रहणे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अक्रियमाणे तस्मिंस्तेनैव यत्नेन नुड भविष्यतीति किं यत्नइयेन ? तस्मादज्यग्रहण
मनयेकम् । ननु चेष्टवाची परशब्दः । इष्टवाचित्वाद् भविष्यति । अस्मिं
यत्नेन । असदेतत् । अवश्यं हि पूर्वविप्रतिषेधः परिगणयितव्यः । अन्य-
थेदमिष्टमिदमिष्टमित्येतदेव न ज्ञायते । ननु च त्रपूर्णामित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन
नुटि कृते नुम् मा भूदित्येव मर्थमज्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । नैतदस्ति । अस्त्वत्र नुम् ।
तस्य लोपो भविष्यति । नलोपस्य दीर्घविधावसिद्धत्वान्नामीति (६।४।३)
दीर्घत्वमनजन्तत्वाच्च स्यादिति चेत् ? मा भूदनेन । नोपधाया (६।४।७) इत्यनेन
भविष्यति । इह तर्हि शचीनामित्यत्रे नूहन्पृषार्थ्यमूणां श्राविति (६।४।१२)
नियमाद्दीर्घत्वं न स्यात् । नैतदस्ति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) प्रति-

क्वचिदिकोऽतिव्यञ्जनं मा भूदस्मिन्नोपः स्वरः कथमि
 दकोऽचि रिभक्तान्यत्वात्तानि किमर्थमुच्यते ? न
 प्रयोजनमात्रं व्यञ्जनं मा भूदिति । प्रकरणाहुमिति ।
 रित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भूदित्येवमर्थमज्जम्हणं क्रिय
 यञ्जनादौ नमस् । न च तत्र श्रवणं प्रसज्येत । य
 स्मिति (८११०) नलोपो भविष्यति । पञ्चतपुभ्यां प
 पञ्चभिस्तपुभिः कृताभ्यां क्रीतेर्वति तद्धितार्थोत्तरपदस
 तद्धितार्थं मसामः । मंग्यापूर्वो द्विगु (२११५२) ि
 गोपुच्छेत्यादिना (५१११६) ठक् । तत्राध्यक्षपूर्वद्वि
 मिति लक् । ततो विभक्तौ नम् । नकारलोपः ।
 नमविधिप (८११२) क्तलोपमिहत्वादिगन्तकालव
 शरावयु दिगावित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न प्राप्नोति
 संशयाया (फिट् २५) इत्यादुरदात्तत्वं स्यात् । नृ इ
 मिति । स्वरो धावित्यादि । वैशब्दोऽज्ञमायाम् ।
 नमि स्वरो भवति । लुप् किं न भविष्यति ? भवि
 कारणं श्रूयमाणं नमि स्वरो भवति ? स्वरविधौ
 अथवा समुदायभक्तौ ज्ञानो नम् नोत्सङ्गतोऽवयवस्य ल्
 इह तद्धि शयमतिक्रान्ताभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यां मति
 (२१११८) इति मसाम् क्तं ज्ञस्त्री नपुंसके प्राति
 ज्ञस्त्वत्वं च क्तं यदि व्यञ्जनादौ नम् स्यात् तदा
 स्यान्निहत्वादायो ज्ञन्तीति (७१२८५) ज्ञलादावुच्
 नुमा व्यधानात् । समुदायभक्तोऽसौ समुदायमेव
 तु ध्येयधर्मात् । तथा प्रियास्तस्त्रोऽनयो ब्राह्मणसु
 प्रियतिस्रभामिति । यदि व्यञ्जनादौ नम् स्यात् तदा
 चतस्रितानेन (७१२६६) तिस्रादेशो न प्राप्नोति । समु
 व्यधानात् । नतदस्ति । रायात्वं तिस्रभावश्च व्यव
 शेषः । व्यधानादिति व्यङ्गलोपं पञ्चमी यथा प्रासादा
 मारुञ्जितार्थः । तदयमर्थः । नुमा व्यधानमपि प्रा
 भवतीति । कस्मान् पुनर्व्यधानं तौ भवतः ? रायोश्च

भातिपदिकस्येति ऋस्त्वम् । आङो नास्त्रियामिति (७३।१२०) नाभावः । ग्रामणीनामिति । पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि क्ते नामीति (६।४।३) दीर्घत्वम् । शुचिशब्दस्य तृतीयैकवचनं नोदाहृतम् । विशेषाभावात् । सत्यसति वा पुं वद्भाव आङो नास्त्रिया (७३।१२०) मिति नाभावेन भवितव्यम् । शुचय इति । पुं वद् भावपक्षे न तुम् । घेडिंतीति (७३।१११) गुणः । शुचिन इति पुं वद्भावाभावपक्षे तुम् । ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले इति । पुं वद्भावाभावादिह ऋस्वनुमी भवतः । त्रपुणे जतुन इति सर्वकालं नपुंसकत्वमेवानयोरिति भाषितपुंस्कत्वाभावः । तेनात्र पुं वद्भावाभावादुम् भवत्येव । इह कस्मान्न भवतीति । भाषितपुंस्कशब्दस्य बहुव्रीहैः शब्दोऽन्यपदार्थः । पौलुशब्दश्चायं पुंसि वृत्ते वर्तित्वा पौलोर्विकारः फलमिति विवक्षिते सत्योरन्वित्यागतस्याजः (४।२।७१) फले लुगिति (४।३।१६३) लुक् क्रियते तदा नपुंसके फले वर्तत इति भाषितपुंस्को भवति । नचेह कश्चिद्विशेष उपात्तः । तस्माद् भवितव्यमेवात्र पुं वद्भावनेति मन्यमानस्य प्रश्नः । समानायामाकृतावित्युत्तरम् । अस्यैवार्थं स्पष्टीकर्तुमाह तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति । अत्र तस्य पुं वद्भावो विधीयत इत्यधाहार्यम् । आक्रियते व्युत्पाद्यते परिच्छिद्यते अनया बुद्धिशब्दावित्याकृतिः । शब्दस्य प्रवृत्तिकारणमिहाकृतिरभिप्रेता । न सन्निवेशो नापि जातिमात्रम् । तस्मिंस्तु तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यद् भाषितपुंस्कं तस्य पुं वद्भावो विधीयते । तथाच ग्रामणीशब्दस्य शुचिशब्दस्य च समाने प्रवृत्तिनिमित्ते पुं वद्भाव उदाहृतः । यथा ग्रामणीशब्दस्य पुंसि नपुंसके च वर्त्तमानस्य ग्रामनयनं प्रति कर्तृत्वं समानाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । शुचिशब्दस्यापि शुचित्वं गुणः । तत्रैवैतत् स्यात् । इहापि समानैवाकृतिरित्याह इह लित्यादि । तुशब्दो ग्रामणीशब्दादे विशेषं दर्शयति । अनेन पौलुशब्दस्य भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वं दर्शयति । वृत्ताकृति वृत्तजातिः । फलाकृतिः फलजातिः । तदेवं समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुं वद्भावो विधीयते । न तु पौलुशब्दः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्क इति न भवति तस्य पुं वद्भावः । तदेतदेवमित्यादि । यदेतदुक्तं समानायामाकृतावित्यादि । तदेतदेवकारणमर्थरूपं कथं भवति ? न कथञ्चिदित्यर्थः । समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्थानुपादानादित्यभिप्रायः । भाषितपुंस्कग्रहणादित्यादिना यथैतदेवं भवति तथा दर्शयति । शब्दे ह्यन्यपदार्थं समाश्रीयमाणे सत्येतन्नोपपद्यते । नचात्रशब्दोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रितः । किं तर्हि ? अर्थः । सोऽपि न सर्वः । अपितु प्रत्यासत्ते-

र्यस्य शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं स एव विज्ञायत इति स एव भाषितपुंस्कशब्दे-
 नोच्यते । अन्यथा सर्व एव ह्यर्थो भाषितपुंस्को भवति । अन्ततोऽर्थशब्देनापि
 भाषितपुंस्कत्वमश्रवात् । तत्र यदि येन केनचिच्छब्देन यो भाषितपुंस्कः स
 इन्द्रायीयते तदा भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्याख्याभावात् । तस्माद्
 यस्य नपुंसकाभिधायिनः शब्दस्य पुंवद्भाव इह विधातुमिष्ट स्तोत्रेव स्वस्मिन् प्रवृत्ति-
 निमित्ते पुमान् भाषितः । स एव भाषितपुंस्कोऽव्यायीयते । तदुद्योगादित्यादि ।
 तेन प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेनार्थेन योगात् सम्बन्धादभिधेयं यन्नपुंसकं तदपि भाषित-
 पुंस्कमित्युच्यते । भवति हि तदुद्योगात् ताच्छब्दव्यम् । यथा यष्टीः प्रवेशयेति ।
 योगः पुनरत्र समवायसमवायिलक्षणः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्थायीस्य नपुंसकेन
 समवायात् । यत् तस्येत्यादि । तस्य नपुंसकस्य यत् प्रतिपादकं शब्दरूपं तदपि
 भाषितपुंस्केन नपुंसकेन योगाद् भाषितपुंस्कमित्युच्यते । योगः पुनरनयो वाच्य-
 वाचकभावः । तत्र यद्यपि सूत्रेऽर्थो भाषितपुंस्कशब्देनोपात्तस्तथाप्यर्थे कार्य्या-
 मश्रवाद् यद्योक्तेन प्रकारेण यो भाषितपुंस्कः शब्दस्तस्यैवायं पुंवद्भावो विधीयते ।
 एवञ्च स विधीयमानः समानायामाकृतौ यो भाषितपुंस्कः शब्दः सामर्थ्यात् तस्य
 भवतीति विज्ञायते । यो ह्येवं भाषितपुंस्केन शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बद्धं नपुं-
 सकमाह स नियोगतः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्को भवति । यथा स एव
 ग्रामणीशब्दः शुचिशब्दश्च । पौलुशब्देन यत्र भाषितः पुमान् प्रवृत्तिनिमित्ते
 वृक्षाकृतौ न तत् सम्बद्धमसौ नपुंसकमाह । किं तर्हि ? फलाकृतिसम्बन्धम् ।
 तस्मात् पौलुशब्दो न समानायामाकृतौ भाषितपुंस्क इति न भवति तस्य पुंवद्भावः ।
 कीलालपा इति । आतो मनिन्कानिब्वनिपचेति विच् (३।२।७४) । कीला-
 लपाशब्दोऽयं समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कः । उभयत्रापि वर्त्तमानः कीलाल-
 पात्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय प्रवर्त्तत इति क्त्वा । इगन्तस्तु न भवतीति न भवति
 पुंवद्भावः । तेन ऋस्रत्वं भवत्येव । तस्मिन् सति टाडसिडसा- (७।१।१२)
 मिनात्स्यादनीनादेशे कृते कीलालपेनेति भवति । यदि पुनरत्र पुंवद्भावः स्यात्
 तदा ऋस्रत्वं न स्यात् । ततश्चातो घातो (६।४।१४०) रित्यकारलोपे कृते
 कीलालपेति स्यात् ॥

७५ । अस्थिदधिसक्थ्रक्ष्णामनङ्गदात्तः ।

इकोऽचि विभक्ताविति (७।१।७३) नुमि प्राप्तेऽस्थ्यादीनामनङ्गविधीयते ।

कारोऽन्यादेशार्थः। अकार उच्चारणार्थः। अस्थग्रादयश्चेते नवविषयस्थानि-
 न्तस्येत्याद्युदात्ताः (फिद् २।३)। शेषमनुदात्तम्। तत्रानङ् विधीयमानः
 स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वं प्राप्नोतीत्युदात्तत्वमुच्यते नवविषयस्येति। नपुंसक-
 विषयस्येत्यर्थः। अस्थेति। अनङ् कृतेऽलोपोऽन (६।४।१०४) इत्यकार-
 लोपः। एतैरित्यादि। कथं पुनरेतन्नभवति ? यावता प्रकृतस्यास्थग्रादिभि
 विशेषणाद् विशेषणेन च तदन्तविधिरिति विज्ञानादङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तर-
 पदस्येति वचनाद्वा यद्यपि तदन्तविधि भवति तथापि सत्यपि तस्मिन्नस्थग्राद्यन्तस्था-
 नपुंसकस्य ग्रहणं नोपपद्यते। नपुंसकस्येत्यनुवृत्तेः। नैष दोषः। नञ्च
 नपुंसकेनाङ्गं विशिष्यते। अपितु श्रुतत्वादस्थग्रादय एव। एवञ्च तदन्तस्थाङ्गस्य
 लिङ्गान्तरेऽपि वर्त्तमानस्यास्थग्रादीनां नपुंसकत्वं विद्यत एव। तेन नपुंसके
 ये वर्त्तन्तेऽस्थग्रादयस्तदन्तस्थानपुंसकेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणं सुपपन्नं भवति।
 यदि तर्हि तदन्तस्य ग्रहणं केवलानां न सिध्यति। अयमप्यदोषः। व्यपदेशि-
 वद्भावात् केवलानां न भविष्यति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा
 प्रत्ययविधिविषयतौह नोपतिष्ठत एव। नपुंसकेनास्थग्रादिविशेषणं किम् ? यदा
 ते यदृच्छाशब्दाः सन्तोऽपि लिङ्गान्तरे वर्त्तन्ते तदा मा भूत्। दधिर्नाम कश्चित्।
 तेन दधिर्नेति।

७६ । कृन्दस्यपि दृश्यते ।

यतो विहित इत्यादिनाऽपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थतां दर्शयति।
 अस्थभिरिति। अनङ् कृते नलोपः। अस्थानुत्कृत्येति। शस्यनङ्। अक्षयतेति।
 अत्रापि मनुष्यनो तुडिति (८।२।१६) तुङागमः। अनङो नकारस्य लोपे
 कृते मादुपधायाच्चेति (८।२।८) वत्वम्। अक्षयन्तमिति। पूर्वेषु तुल्यम्।
 द्वितीयान्तमेतत्। यदनस्येति। अस्थि यस्य नास्तीति सावनङ्। सर्वनामस्थाने
 (६।४।८) चेति दीर्घः।

७७ । ई च द्विवचने ।

चकारश्छन्दसीत्यनुकर्षणार्थः। अक्षी ते इति। अक्षि औ इति स्थिते
 नपुंसकाच्चेति (७।१।१८) शीभावः। ईकारे कृते प्रथमयोः (६।१।१०२)

पूर्वसवर्णं इति दीर्घः । दीर्घाज्जसि चेति (६।१।१०५) प्रतिषिद्धोऽपिच्छान्दस-
त्वाद्भवति । ननु सवर्णे दीर्घत्वेनाप्येतत् सिद्धति । यद्यपि रूपं सिद्धत्वात्तत्त्वन्तु
न सिध्यति । एतेनोदात्त ईकारो विधीयते । अथवा रूपमपि न सिध्यति ।
पूर्वमवर्णादि परत्वात् पूर्वं नुमि कृते नैव सवर्णदीर्घः स्यात् । अथाच्ची
इत्यत्रेकोऽपि विभक्ताविति (७।१।७३) नुम् कस्मान्न भवतीत्याह अच्ची
इत्यत्रेत्यादि । नुमोऽवकाश स्त्रपुणे जतुन इति । इकारस्यावकाशोऽ
च्चीभ्यामिति । प्रथमाद्विवचन उभयप्रसङ्गे परस्वादीकार एव भवति । अथेदानौ
मीकारे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानानुम् कस्मान्न भवतीत्याह सकृद् गताविति ॥

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः ।

ददद् ददताविति । आभ्यस्तयोरान्त (३।४।११२) इत्याकारलोपः ।
जञ्जित्जागर्त्तौ जञ्जित्वाद्यः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा (६।१।६) । कथं पुनरयं
नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ? यावताऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतीकारस्य
(५, ६२) प्रतिषेधो युक्त इत्याह शतुरनन्तर इत्यादि । लक्षणान्तरेण विहितस्य
प्रतिषेधो भवति । ननु शतुरनन्तर ईकारः केनचिद्विहितः । अङ्गस्येति वर्त्तते ।
नच नुमोऽन्यत् कार्यं शतुः सम्भवति । अतः सामर्थ्याद्भवद्विहितस्याप्युगिदचामिति
(७।१।७०) नुमः प्रतिषेधो विज्ञायत इति ।

७९ । वा नपुंसकस्य ।

शब्दप्रत्ययमात्रं नपुंसके न वर्त्तत इत्यभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शता तदन्तस्य
नपुंसकस्य विकल्पो विज्ञायत इत्याहअभ्यस्तादङ्गादित्यादि ।

८० । आच्छीनदो नुम् ।

तुदन्ती कुले इति । नपुंसकाच्चेति (७।१।१८) शीभावः । तुदती ब्राह्म-
णीति । उगितच्चेति (४।१।६) ङीप् । याती ब्राह्मणीति । अदादित्वाच्छपो
लुक् । उगितच्चेति (४।१।६) ङीप् । करिष्यन्ती कुले इति । लृट्ः सहेति
(३।३।१४) शत्रादेशः । ऋबनोः स्य इतीट् (७।२।७०) । अत्रान्तरङ्गत्वादि-
त्यादि चोद्यम् । अकारान्तादङ्गात् परे शतरि व्यवस्थित ईकारे च किं नुम्

क्रियतासुतैकादेशः ? अत्रान्तरङ्गत्वादतो गुणे (६११८७) पररूपमैकादेशः ।
 अन्तरङ्गत्वं पुनस्तस्य वर्णाश्रयत्वात् । नुमस्तु बह्वपेक्षत्वाच्चिरङ्गत्वम् । स
 ह्यकारान्तमङ्गं शब्दप्रत्ययान्तं ततश्च परतः शीनद्योर् भावमपेक्षते । वार्णादाङ्गमित्या-
 दीह (प, ५६) नास्ति । भिन्नकालत्वात् । शीनद्योर्हि परभावे सति नुम् प्राप्नोति ।
 एकादेशस्तु ततः प्रागेव । यत्र च वार्णाङ्गयो र्युगपत् प्राप्ति स्तत्रेयमुपतिष्ठत
 इत्युक्तं प्राक् । एकादेशे कृते (L) व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति
 शक्यते वक्तुम् । भेदे हि सत्यवध्यवधिमतोरिदमङ्गादुत्तरमिदञ्च पूर्वमित्येष
 व्यवहारो भवति । नान्यथा । स्यादेतत् । अन्तादिवच्चे (६११८५) ल्यन्तादि-
 वद्भावेनैकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद्भवति परञ्च प्रत्यादिवदित्येकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्त-
 वच्चात् परञ्च प्रत्यादिवच्चाद् युञ्जतएवावर्णादङ्गादुत्तरस्य शतुरित्याह उभय
 आश्रय इत्यादि । अत्र ह्यकारान्तमङ्गं शता चोभयमाश्रितम् । उभयत आश्र-
 नान्तादिवदिति नास्त्वन्तादिवद्भावः । न ह्येकस्यैकदा पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः परञ्च
 प्रत्यादिवद्भाव उपपद्यते । तथाहि यदि पूर्वं प्रत्यन्तवद्भवति तदा शब्दरूपं न
 सम्पद्यते । अथ परं प्रत्यादिवद्भवति तदाऽकारान्तताऽङ्गस्य न परिकल्पते । उच्यते
 चेदमाच्छीनद्योर्नुमिति न चावर्णान्तादङ्गादुत्तरः शता कचित् सम्भवति । तत्र
 वचनप्रामाण्याद् भूतपूर्वगतिराश्रीयते । अवर्णान्तादुत्तरो यः शता पूर्वमासौदिति ।
 अत आह भूतपूर्वगत्येत्यादि । यदि हि भूतपूर्वगतिराश्रीयतेऽतौ ह्यतीत्यादा-
 वतिप्रसङ्गः स्यात् । अत्राप्यवर्णान्तादङ्गादुत्तरः शता पूर्वमासौदित्याह अत्र
 केचित् समाधिमाहुविति । समाधिः परीहारः । परीहारश्च शतुरवयव इति ।
 शतुरवयव स्तकारः । तत्रेह शब्दशब्दो वर्तते यथा पटो दग्ध इतत्र पटावयवे
 पटशब्दः । समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेष्वपि वर्तन्त इति । स च
 शत्रवयव एकादेशे हि कृतेऽवर्णान्तादङ्गादुत्तरो भवतीत्यन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृत
 इत्यादिना यत् कृतञ्चोद्यं तत् परिहृतं भवति । किं पुनरनचकस्य तकारस्य
 नुम् स्यात् ? कथञ्च नुम् स्यात् ? कथञ्च न स्यात् ? (१११४७) मिदचोऽ-
 न्यात् पर इति वचनात् । मा भूत् तकारस्य । तदन्तस्य भविष्यति । एवञ्च
 सूत्रार्थं वर्णयिष्यामः । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम्
 भवतीति । अङ्गग्रहणञ्च द्विरावर्तयिष्यामः । शत्रवयवविशेषणार्थमङ्गकार्थ्यप्रति-

पत्तार्थञ्च । कथं पुनस्तुदतीत्यादौ तकारात् पूर्वस्याङ्गत्वम् ? यावता यतः प्रत्ययो विहितस्तदादेः प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञा । नच तकारः प्रत्ययः । असत्या-
ञ्चाङ्गसंज्ञायाम् यदुक्तमवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति तन्नोपपद्यति । नैष
दोषः । यथैव हि शत्रवयवे शत्रुशब्दो वर्त्तते तथाङ्गावयवे तकारात् पूर्वस्मिन्नङ्ग-
शब्दः । किं पुनस्तदङ्गम् ? यस्यावयवः शत्रन्तम् । तस्य हि शीनद्योः परतोऽङ्ग-
संज्ञा विधीयते । इहापि तर्हि कस्मान्न भवत्यदती भ्रतीति ? अत्रापि ह्यवर्णान्ता-
दङ्गादुत्तरः शत्रवयवो भवति । यद्यत्रापि स्यादादिति विशेषण मनर्थकं स्यात् ।
शीनद्योरित्येवं ब्रूयात् । यत्र च शीनद्योः परतः शत्रन्तमङ्गमभवति तत्र नियोगत
एवाकारान्तादङ्गादुत्तरो शत्रवयवो भवति । तस्मादात इति विशेषणोपादानसाम-
र्थ्याद् विशेषपरिग्रहो विज्ञायते । शत्रवयवादकारात् पूर्वं योऽकार स्तदन्तादुत्तरो
यः शत्रवयव इति । नच्यदती भ्रतीति । अत्रैव विधादवर्णान्तादुत्तरः शत्रवयव
इति नैह नुमः प्रसङ्गः । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्याविति । अत्रापि पूर्व्वदङ्गा-
वयवेऽङ्गशब्दो वर्त्तते । ननु च तुदन्तीत्यादाववर्णान्तादङ्गादुत्तरे शीनद्यौ न
सम्भवत एव । तकारेण व्यवधानादित्याह तत्र येनेत्यादि । गतार्थम् । अथ
नुम्यनुवर्त्तमाने किमर्थं पुन नुम्यग्रहणम् ? नेति वेति च प्रकृतम् । तत्र
नुम्यग्रहणमन्तरिणानिष्टमपि विज्ञायते शीनद्योर्विभाषा नुमवर्णान्त्रा न भवतीति ।
किञ्च स्यात् कुर्वती तन्वतीत्यत्र विभाषा स्यात् । करिष्यन्तीत्यत्र न स्यात् । केन
पुनः प्राप्तस्य नुमः शीनद्योः प्रतिषेधः क्रियते ? एतदेव ज्ञापयत्यस्ति शीनद्यो
विभाषा नुमिति । नुम्यग्रहणे तु क्रियमाणे विधिरैवायं विज्ञायत इत्यदोषः ।

८१ । शपश्यनी नित्यम् ।

८२ । सावनुडुहः ।

८३ । दृक्स्वसुखतवसाञ्छन्दसि ।

ईदृङ् कौट्टडिति । त्यदादिष्वित्यादिना (३।२।६०) किन् । इदम्-
किमोरोश्वकी इतीश्वकी (६।३।८०) आदेशौ । इल्ड्रादिसंयोगान्तलोपो (६।३।६८,
८।२।२३) । किन्प्रत्ययस्य (८।२।६२) कुरिति कुस्वम् । यादृङ् तादृङिति । आ
सर्व्वान्त्र (६।३।८१) इत्यात्वम् । सदृङिति । दृग्दृशवतुष्विति (५।३।८१)
समानस्य सभावः ।

८४ । दिव औत् ।

द्वीरिति । औत्वे कृते यणादेशः । इहाच्चदूरित्यच्चे दीव्यतीति किपि कृते तदाश्रये चान्तरङ्गत्वाच् च्छ्रोः शूडनुनासिके (३।४।१८) चेत्यूट् । एकादेश-
विकृतस्थानन्यत्वाद् दिव्शब्द एवाय मित्युकारंस्वीच्वं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न
भवतीत्याह दिविति प्रातिपदिकमित्यादि । अस्तोवायं दिव्शब्दो धातुः ।
अस्ति चाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र धातुः सानुबन्धकः । अस्योदितो
(७।२।५६) वेत्युदित्कार्यम् । प्रातिपदिकन्तु निरनुबन्धकम् । नहि तस्य
क्लिष्टिदनुबन्धकार्यं मस्ति । तत्र निरनुबन्धकपरिभाषया (प, ८२) धातुरिह
न गृह्यते । तेनाच्चदूरित्यत्र न भवत्यौच्चप्रसङ्गः । तकारो मुखसुखार्थः ।

८५ । पथिमथ्रुमुच्चामात् ।

ह्रस्वगादलोपे प्राप्ते नलोपे चाच्चं विधीयते । पन्था इति । थोन्ध
(७।१।८७) इति न्यादेशः । इतोऽत् सर्वनामस्थान (७।१।८६) इत्यच्चम् ।
ननु चास्य स्थान्यनुनासिको नकारः । तत्र तपरस्तत्कालस्येति (१।२।७०)
सवर्णानां ग्रहणे सत्वान्तरतमप्रादनुनासिकेनैवाकारिण भवितव्यम् । किमिह
शुद्धोऽयमुदाक्रियत इत्याह स्थान्यनुनासिकेऽपीत्यादि । अत्रैव कारण माह
भाव्यमान इत्यादि । यदि च तपरिणापि भावमानेनाथा सवर्णानां ग्रहणं
न भवत्येवं सति विडवनीरनुनासिकस्यादित्यत्रापि (६।४।४१) न स्यात् ।
तथा जनसनखनां (६।४।४२) सञ्कलोरित्यत्रानुनासिकाकारो न स्यात् ।
एवं तर्हि नैवायमाकारस्तपरः । किं तर्हि ? टकारः । टकारस्तु मुख-
सुखार्थः । स चर्त्वभूतत्वान्न श्रूयते । स्यादेतत् । यद्यपि भाव्यमानोऽण
सवर्णान्न गृह्णाति सवर्णानां ग्रहणं न भविष्यति तथाप्यनुनासिकाविशिष्टस्यो-
च्चारणादनुनासिकेनैव युक्तं भवितुमित्याह शुद्धो ह्येत्यादि । अयं ह्यकारः शुद्धो
निरनुनासिक उच्यते । तस्माच्छुद्ध एवेति । नानुनासिकाविशिष्टः । अथायं
किमर्थं दीर्घ उच्यते । न ऋस्व एव क्रियताम् ? अत्राप्यकः सवर्ण इति (६।१।१०१)
दीर्घत्वेन सिध्यताव । न सिध्यति । अतो गुण इति (६।१।८७)
पररूपत्वं स्यात् । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? न ।

अस्ति ह्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? नकारस्य श्रवणं न स्यादिति । लोपे हि क्रियमाणे गौरवं स्यात् । तस्माद्दौर्घो विधीयते ।

८६ । इतोऽत् सर्वनामस्थाने ।

अथादित्यनुवर्त्तमाने किमर्थमद्वचनम् ? ऋस्यस्य श्रवणं यथा स्यादिति चेत् ? नैतत् । कर्तृ हि ऋस्यत्वे सौ परतोऽकः सवर्णे (६।१।१०१) दीर्घत्वेन भवितव्यं मन्यत्र नोपधाया (६।४।७) इत्यनेन । तत् कुतो ऋस्यस्य श्रवणं मित्याह आदिति वर्त्तमान इत्यादि । षपूर्वोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । कथं पुनरिदं षपूर्वार्थं भवतीत्याह ऋभुञ्चण इत्यादि । यदि प्रकृतो दीर्घएव विधीयते तदा ऋभुञ्चणमिन्द्रमित्यत्र ऋस्यस्य श्रवणं न स्यात् । ऋस्यविधाने तु वा षपूर्वस्य (६।४।८) निगम इति दीर्घविधानान् पक्षे भवति । स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं सुखसुखार्थमित्येके । पथौरित्यत्र दीर्घनिवृत्त्यर्थं मित्यन्ये । पथानमिच्छति सुप आत्मनः (३।१।८) क्वच् । अकृतसार्वधातुकयोर् (७।४।२) दीर्घः । पथीयति । पथीयते; क्षिप् । अतो लोप (६।४।४८) इत्यल्लोपः । क्वस्य विभाषेति (६।४।५०) (M) यकारस्य लोपः । पथीः ॥

८७ । थो न्यः ।

थो न्य इति द्वावपि स्थान्यादेशावनच्छौ । यस्त्वन्यइत्यत्राकारः श्रूयते स उच्चारणार्थः । सत्यप्यादेशस्थानिकासुत्वे निर्दिष्टमानस्यादेशा भवन्तीति (प, १४) थकारमात्रस्यादेशो विज्ञायते । न सर्वस्य ।

८८ । भस्य टिलीपः ।

सर्वनामस्थान इत्यादि । यच्चि (१।४।१८) भमित्यत्र स्वादित्सर्वनामस्थान (१।१।१७) इत्यतोऽसर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तमाने भसंज्ञा विहित्ता । तत्र यदि सर्वनामस्थाने परतः पथ्यादीनां टिलोपः स्याद् तदा भसंज्ञका स्ते न स्युः ।

(M) वस्तुवस्तु लीपो थोर्बलौति यलीपः (६।१।६६) । “नासि प्रमादपाठी इत्यते क्वस्य विभाषेति यकारलोप इति । नञ्जनेन प्राथिव्यस्य ङल (६।४।७८) इत्यतो ङल् शङ्क्याङ्गुणः ॥” इति सेवेयचिन्ताः ।

अथ भसंज्ञका स्तो ख्यस्तदा सर्वनामस्थानं परं तेभ्यो न ख्यादिति भसंज्ञकानां सर्वनामस्थानस्य च सहानवस्थानलक्षणो विरोधः। तस्माद् यद्यप्युत्तरार्थं सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्त्तते तथापौह नाभिसम्बध्यते।

८६ । पुंसोऽसुङ् ।

असुङो ङकारोऽन्वयादेशार्थः। उकार उगित्कार्यार्थः। पुमानिति। उगिदचामित्वादिना (७।१।७०) तुम्। सान्तमहृतः संयोगश्चेति (६।४।१०) दीर्घः। हलव्यादिसंयोगान्तलोपो। इङ् परमपुमानित्वादि। परम चासौ पुमांश्चेति सम्बद्धित्वादिना (२।१।६१) समासे कृते यावद्वािभक्तिर्नीत्पद्यते तावद्सुङादेशेन न भवितव्यम्। तस्य तदाश्रयत्वात्। समासान्तोदात्तत्वेन न क्विप्तिदपेक्षत इति। अन्तरङ्गत्वात् प्रागिव विभक्तोरन्तोदात्तत्वं भवति। पश्चादुत्पन्नायां विभक्तावसुङ्ङस्वरस्य व्यञ्जनस्य स्थाने भवन्न नियतस्वरः स्यात्। ततश्चानिष्टोऽपि स्वरः प्राप्नोति। अन्तोदात्तमेव चोत्तरपदमिष्यते। आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। तदर्थमित्वादि। अर्थशब्दो निवृत्तिवाचो यथा मशकार्थी धूम इति। तदर्थं तस्यानिष्टस्य स्वरस्य निवृत्त्यर्थमुपदेशिवद्बचनं कर्त्तव्यम्। अकृते समासान्तोदात्तत्वं उपदेशावस्थायामिव विभक्त्युत्पत्तेः प्रागसुङ् यथा स्यात्। तेनासुङि पूर्वं कृते पश्चात् समासान्तोदात्तत्वेन परमपुमानित्ययं शब्दोऽन्तोदात्तो भवति। यद्येवं पुमानित्ययं शब्दोऽप्यन्तोदात्तः स्यात्। उपदेशावस्थायामेवासुङि कृते पश्चात् प्रातिपदिकस्वरिण भवितव्यमित्वाङ् पुमानितप्रथं पुनरित्वादि। पुमश्शब्दोऽयं पुनातेर्भुक्सुनौ ऋस्रश्चेति (N) सुक्सुन् प्रत्ययान्तो व्युत्पादितः। तेन नित्स्वरिणाद्यमाद्युदात्तो भवति। नान्तोदात्तः।

९० । गोतो णित् ।

णित्ति संज्ञा वाऽनेन क्रियते गोतः परं सर्वनामस्थानं णिट् भवति णित्-संज्ञं भवतीत्यर्थः। अथवा गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णकार इत्भंज्ञको

(N) In the पञ्चपादौ of the उणादि Rules पाते सुंसुन् पुमान् (४।१७) is given for the derivation of पुम्स् ।

भाव्यते । तेन गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णकार इत्संज्ञको भवतीति । आदेशो वा विधेयते गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णिष्कारानुबन्धवानादेशो भवति । अतिदेशो वा क्रियते गोतः परं सर्वनामस्थानं णिद् भवति णिद्दु भवतीत्यर्थः । विनापि वतिना वत्यर्थो गम्यते यथा गाङ्कुटादि-(१।२।१) सूत्रे । तत्राद्ये पक्षे संज्ञोच्चारिता संज्ञिनं प्रत्याययतीति णित्प्रदेशेषु कृत्रिमत्वात्स्येव सर्वनामस्थानस्य ग्रहणं प्राप्नोति । न खुल्लादीनाम् । द्वितीये तु णकार इत्संज्ञकः सर्वनामस्थानस्य प्रसज्येत । तृतीये तु पुनर्णित् सर्वनामस्थानं न क्वचिद्दृष्टमिति । य एवैते खुल्लादयस्त एवादेशाः प्रसज्येरन्नित्येते दोषा आद्येषु त्रिषु पक्षेषु यथाक्रमं प्रतिविधेयाः । तत्प्रतिविधाने प्रतिपत्ति-गौरवं स्यात् । अतिदेशपक्षे तु न क्वचित् प्रतिविधेयम् । अतः स एव साधुरिति तमेवाश्रित्वाह गोशब्दादित्यादि । णित्कार्यमित्यादिना णिद्भवतीत्यस्यार्थं व्याचक्षाणः कार्यातिदेशोऽयमित्याचष्टे गौरिति वृद्धिं णित्कार्यम् । चित्रगुरिति । अत्र बहुव्रीहौ कृते गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋस्रः । तत्रासति तपरकरणेऽङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् तदन्तविधि मभ्युपगम्य स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तमितदङ्गं भवतीति णिद्भावः प्राप्नोति । तपरकरणे तु तत्कालनियमे सति न भवति । भिन्नकालत्वात् । तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणग्रहणस्य (१।१।७०) निवृत्तत्वादनणोऽपि तत्कालनियमो भवत्येव । कथमित्यादि । सत्यपि तपरकरणे ऋस्रस्य गुणः (७।३।१०८) । जसि चेति (७।३।१०८) सम्बुद्धिजसोर्गुणे कृते हे चित्रगो हे चित्रगव इत्यत्र प्राप्नोति । तत्कालत्वादित्यभिप्रायः । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) न भविष्यति । नैतदस्ति । यत्र हि स्थानिवद्भावस्तत्रैषा नोपतिष्ठते । अन्यथा हि स्थानिवद्भावोऽनर्थकः स्यात् । अङ्गवृत्ते पुनरित्यादि परीहारः । एष तु हे चित्रगवित्यत्र परीहारः । नतु चित्रगवइत्यत्र । अनिष्ठितत्वात् । अवादेशे हि कृतं निष्ठितत्वमत्र भविष्यति । न च गुणमात्रे । अप्रयोगार्हत्वात् । अतएवाव्यापकत्वादस्य परीहारस्यापरितुष्यन् परिहारान्तरमाह अधवेत्यादि । स्वादे-तत् । अत्रापि गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानमानन्त्यैलक्षण्येन भवति सम्बन्धे-नित्यत आह यच्चेत्यादि । यद्यानन्त्यैलक्षण्येन गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानं दृष्टवती तदा षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात् । पञ्चम्येवाश्रयितव्येति । क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । तस्मात् षष्ठ्याश्रयणसामर्थ्याद् गोशब्दस्यार्थस्य य

एकत्वादयं श्लेषु यत्सर्वनामस्थानं तद् गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । तत् पुनर्गोशब्दस्येकत्वादीनां वेदितव्यम् । आदिशब्देन द्वित्वादिपरिश्रमः । तत्रैतत् स्यात् । चित्रगुशब्दादपि यत् सर्वनामस्थानं तद् गोशब्दस्यार्थस्येकत्वादिषु वर्तते इत्याह चित्रगुशब्दादित्यादि । यदि यद् गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानं तस्य णिद्भावो विधीयते तदा तपरकरणमनर्थकं स्यात् । तद्धि चित्रगुरित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । नचान्न प्राप्तिः । नञ्चान्न गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानम् । किं तर्हि ? अन्यपदार्थस्येत्याह तपरकरणमित्येत्यादि । केचिदित्यादि । किमर्थं पुनस्त एव पठन्तीत्याह द्योशब्दोऽप्येत्यादि । ये त्वेवन्न पठन्ति गोत इति तेषां द्योशब्दात् परस्य सर्वनामस्थानस्य णिङ्गावो न सिध्यतीत्याह गोतइत्येतदेव- त्प्रादि । कथं पुनरितदोकारान्तोपलक्षणार्थं शक्यं विज्ञातुमित्याह वर्ण- निर्देशित्वात्प्रादि । यथा वृद्धिरादेर्ज (१।१।१) अदेर्ज गुण (१।१।२) इत्येव- मादिषु योगेषु वर्णं स्तुपरो निर्दिश्यत इति तपरकरणं वर्णनिर्देशेषु हि प्रसिद्धम् । तस्मादिङ्गापि तपरनिर्देशाद् गोत इति तदोकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते । तदेव गोतइति तदेव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यमिति । अतो वचनात् तपरकरणं वर्णनिर्देशार्थमेवेत्प्राप्त्यै वीकारान्तोपलक्षणार्थं विज्ञायते ।

६१ । शलुत्तमो वा ।

णित्कार्थ्यं वा भवतीत्यर्थं इति । अनेन णित्कार्थ्यस्य पक्षेऽभावात्सिद्धा भवतीत्युच्यते । नतु णित्त्वस्यैव प्रतिषेधइति दर्शयति । नतु शलु उपदेशावस्थायाम् सिद्धं णित्वं तद्वचनशतेनापि शक्यं प्रतिषेधुमिति भावः । चकार चकरिति । यदा णित्त्वं तदाचोऽञ्जितोति वृद्धिः (७।२।११५) । अन्यदार्धधातुकलक्षणो गुणः । पपाच पपचेति । यदा णित्त्वं तदात उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । अन्यदा तदभावः ।

६२ । सम्ब्युरसम्बुद्धौ ।

असम्बुद्धाविति पर्थ्युदासः । सम्बुद्धेरन्याऽसम्बुद्धिः । हे सख इति । ऋलस्य गुणः (७।३।१०८) इति गुणः ।

६३ । अनङ् लो ।

पूर्वेषु णिस्वे प्राप्तेऽनङ् विधीयते । तस्य ङकारोऽन्तादेशार्थः । अकार उच्चारणार्थः । सखेति । (६।४।८) सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः । ह्रस्वङ्गादि (६।१।६८) सुलोपः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।१।७) नकारस्य । आकारे विधातव्येऽनङ् वचनं लोपो यथा स्यात् । अकार-विधाने तस्य लोपो न स्याद् यथा पन्था इति ।

६४ । ऋदुशनस्पुरोदंशोऽनिहसाञ्च ।

ऋकारान्तस्य ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो (७।३।११०) रिति गुणे प्राप्ते । इतरिषामपि ह्रस्वङ्गादिलोपे कृते ऋत्विसर्वनीयसान्तदीर्घेषु प्राप्तेषु । उशनसः सम्बुद्धावपि पञ्च इत्यत इति । तत् कथम् ? चकारोऽत्र क्रियते । स चातुक्तसमुच्चयार्थः । तेन सम्बुद्धावप्युशनसोऽनङ् भविष्यति । यद्येवं नित्यं स्यात् । नैतत् । णलुत्तमो (७।१।६१) वैत्यधिकारात् पञ्चे भविष्यति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चाप्येषां नित्यम् । नलोपप्रतिषेधोऽपि पञ्च इत्यत इति । कथमेतन्नभ्यते ? तत्र हि स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादावित्यतो (८।२।६) वैत्यनुवर्तते । तेनैव विज्ञायते न ङिसम्बुद्धो नलोपप्रतिषेधो वा भवतीति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चाशनसः सम्बुद्धिनकारस्य लोपो वा भविष्यति । अन्येषाम् नित्यमेव । लोपो न भविष्यतीति । तथाचोक्तमित्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थमागमवचनेन द्रढयति । सान्तमिति यदाऽनङ् न क्रियते । नान्तमिति । नतु नलोपः । अदन्तमिति । यदा नलोपः क्रियते । तपरकरणमसन्देहाद्यमिति । असति हि तस्मिन्नुशनसि परतो यथादेशे कृते सन्देहः स्यात् किञ्चकारान्तस्य ग्रहणसुत रीफान्तस्येति ।

६५ । ढज्वत् क्रोष्टुः ।

क्रोष्टुशब्दस्तुनप्रत्ययान्तः संज्ञाशब्द इति । क्रुश आह्वान इत्येतस्मात् सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्जुश्रिभ्यस्तुन्निति (उण् १।६६) तुनप्रत्ययान्तस्य संज्ञायाम् व्युत्पादितत्वात् । संज्ञा पुनरियं जम्बुकस्य । ढज्वद्भवतीति । ढचा तुष्यं वर्तते इति ढज्वत् । रूपातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । तत्र ढज्वद् भवतीत्युक्ते

ढञ्चञ्चस्य यद्द्रूपं तदतिदिश्यत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुंमाह ढजन्तस्य यद्द्रूपमित्यादि । एतच्च प्रत्ययश्च यस्मात् स विहित स्तदादे स्तादन्तस्य ग्रहणं भवतीत्यतो लभ्यते । यद्यपि शास्त्रातिदेशोऽप्यदोषो बहुधा भाष्ये प्रदर्शित स्तमादुष्टत्वेन प्रतिपादनात् कार्यातिदेशोऽप्यदोषवानिव व्याख्यात स्तस्य शास्त्रातिदेशेनाभिन्नत्वात् तथापि शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयो ररूपार्थत्वाद् रूपे गुणभावः । रूपस्य तु प्राधान्यम् । ताभ्यां तस्य संस्कार्यत्वात् । अतो रूपातिदेशोऽयं युक्त इत्याह रूपातिदेशोऽयमित्यादि । यदि तर्हि ढजन्तस्य यद्द्रूपं तत् क्रोष्टृशब्दस्यातिदिश्यते तदा यत्किञ्चिदेव ढजन्तस्य रूपं वक्तुं पक्तृ इत्येवमाद्यापि प्राप्नोति । अत आह प्रत्यासत्तेश्चैत्यादि । इह धात्वन्तरस्य पचतिप्रभृते स्तृजन्तस्य रूपमस्ति । क्रुशेरपि । तत् किमश्रुतस्य घातो स्तृजन्तस्य यद्द्रूपं तदतिदिश्यत एत अतस्य क्रुशेरिति ? तत्र अतस्यैव यद्द्रूपं तदेवातिदेष्टुं युक्त मिति क्रुशेरेव ढजन्तस्य यद्द्रूपं तदेवातिदिश्यते । किं तद्द्रूपमित्याह तच्चैत्यादि । अन्तोदात्तार्थमिति । चकारोच्चारणसामर्थ्यात् स्वरोऽप्यतिदिश्यते । अन्यथा ढवादत्येव ब्रूयादिति भावः । क्रोष्टेति । ढज्झावि कते पूर्वसूत्रेणानङ् । क्रोष्टारौ क्रोष्टार इति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो- (७।३।११०) रिति गुणः । रपरत्वम् । अम्रादि-सूत्रेण (६।४।१०) दीर्घः । क्रोष्टूनिति । प्रथमयोः (६।१।१०२) पूर्वसवर्ण इति दीर्घः । - तस्माच्छसो नः पुंसोति (६।१।१०३) नत्वम् ।

६६ । स्त्रियाञ्च ।

क्रोष्ट्रीभिरिति । ढज्झावि कते यणादेशः । केन पुनः क्रोष्टृशब्दादीकारः । ढज्झावि कते ऋचेभ्यो (४।१।५) ङीवित्यनेनेति चेत् ? न । अनुदात्तत्वप्रसङ्गादित्यत आह । क्रोष्टृशब्दं कोचिदित्यादि । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रौते रिति । तद्धितार्थान्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः । आङ्गिदित्यादिना (५।१।१८) ठक् । तस्माध्यङ्पूर्वत्वादिना (५।१।२८) लुक् । लुक् तद्धितलुकोति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तस्मिन्नुक्ते ये ङोष्प्रत्यये कते ढज्झावां कुर्वन्ति तेषां तृज्झावो न भवति । तस्मात् प्रतिविधेयमिति । प्रतिविधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिविधानम् ।

चकारोऽव क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन लुप्तोऽपि स्त्रीप्रत्यये भविष्यति । ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषामौकारः कथमित्याह गौरादिष्वित्यादि । तेषां पञ्चक्रोष्टुभिरिति । अत्र न किञ्चित् प्रतिविधेयम् । परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तत्वेनानाश्रितत्वात् । ननु च तेषामपि स्त्रीप्रत्ययस्य लुप्तत्वादमत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमान स्तृज्वङ्गावो न प्राप्नोतीति प्रतिविधेयमेव । नैतदस्ति । लुप्तो हि स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययलक्षणानामङ्गसंज्ञा भवत्येव । न लुप्तताङ्गस्येति (१।१।६३) यः प्रतिषेधः सोऽङ्गाधिकारविहितस्यैव कार्यस्य । नचाङ्गसंज्ञाऽङ्गाधिकारे विहिता । कृतेऽतिदेश इत्यादि । इकोर्णच विभक्तावित्यनुवृत्ते (७।१।७३) विभक्तानुत्पन्नायां तदाश्रयायाश्चाङ्गसंज्ञायां स्त्रियां वर्त्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्यातिदेशः क्रियते । तस्मिन् कृत ऋकारान्तत्वादृशेभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीव् भवति । ननु च ङीप्-प्रत्यये कृतेऽन्तोदात्तः क्रोष्ट्रौशब्दो न सिध्यतीत्याह तत्रेत्यादि । क्रोष्ट्र-शब्दोन्तोदात्तोऽतिदिश्यत इति हसम्बन्धिन ऋकारस्य स्थाने यणादेशो भवन्नुदात्तयण भवति । ततश्च शतुरनुमो नद्यजादि (६।१।२७३) रित्यनुवर्त्तमान उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादित्यन्तोदात्तो (६।१।२७४) भवति क्रोष्ट्रौशब्दः ।

६७ । विभाषा तृतीयादिष्वचि ।

स्त्रियामिति नानुवर्त्तते । तेनेयमप्राप्तविभाषा । क्रोष्ट्रुनेति । आङो नास्त्रिया (७।३।२०) मिति नाभावः । क्रोष्ट्रवइति । घेर्ङितौ-(७।३।२११) ति गुणः । क्रोष्ट्रुरिति । ऋतउदित्युत्त्वम् (६।१।२११) । रपरत्वम् । रात् सस्येति (८।२।२४) सलोपः । क्रोष्ट्रोरिति । पूर्ववद् गुणः । ङसि ङसोच्चेति (६।१।२१०) पूर्वरूपत्वम् । क्रोष्ट्ररौति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो (७।३।२१०) रिति गुणः । क्रोष्ट्राविति । अच्च घेरि-(७।३।२१६) त्यस्वमौत्स्वञ्च । ह्रज्वङ्गावादित्यादि । ह्रज्वङ्गावस्थावकाशः पुंसि क्रोष्ट्र इति । नुमोऽवकाशस्तूपुणे जतुन इति । प्रियक्रोष्ट्रुने वनायेत्यत्रोभयप्रसङ्गे सति नुम् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नुटोऽवकाशोऽन्वीनां वायूनामिति । ह्रज्वङ्गावस्थावकाशः स एव । क्रोष्ट्रूनामित्यत्रोभयप्रसङ्गे सति नुङ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्तु परशब्दस्येष्टवाचित्वात्तद्व्यति ।

६८ । चतुरनुङुहोरामुदात्तः ।

सर्वनामस्थान इति (७१।७०) स्वर्यते । न ढतीयादिष्विति (७१।७४) ।
आगमा अनुदात्ता भवन्तीत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तत्वार्थं वचनम् । तदन्तविधिर-
त्रेष्यत इति । अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् । प्रियचत्वारिति-
वहुव्रीहिः । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यान (२।२।३५, वा) मिति संख्यायाः
पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति (२।२।३५, वा) प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

६९ । अम् सम्बुद्धौ ।

पूर्वेषामि प्राप्ते वचनम् । हे प्रियचत्वः । हे प्रियानुङुङिति । अत्र
चतुःशब्दस्य केवलस्य सम्बुद्धिर्न भवतीति तदन्तस्योदाहरणम् । अननुङुङस्तु
यद्यपि केवलस्य सम्भवति तथापि तदन्तविधिरत्रेष्यत इति तदन्तस्योदाहरणम् ।

१०० । ऋत इङ्गातोः ।

किरिति गिरतीति । ऋ विक्षेपि । गृ निगरणे । तुदादिभ्यः शः
(३।१।७७) । आस्तीर्णमिति । स्तु आच्छादने । रदाभ्यामिति (८।२।४२)
नत्वम् । रषाभ्यामिति (८।४।१) णत्वम् । हलि (८।२।७७) चेति दीर्घः ।
विश्रीर्णमिति । श्रु हिंसायाम् । मातृणाम् पितृणामिति । नामौति (६।४।३)
दीर्घः । सत्यपि ऋकारान्तत्वेऽधातुत्वादिह न भवति । अनुच लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैवात्र न भविष्यति । तत् किमेतन्निवृत्तार्थेन धातुग्रहणे-
नेत्याह लाक्षणिकस्यापीत्यादि । किमर्थे पुनर्लाक्षणिकस्य ग्रहणमित्याह
चिकीर्षतीत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणमपि लाक्षणिकस्यात्र ग्रहणं लभ्यते ?
अतएव धातुग्रहणाज् ज्ञापकात् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनं मातृणां पितृणामित्यात्र
मा भूदिति । यदीह लाक्षणिकस्य ग्रहणं न स्यात् तदा मातृणां पितृणा-
मित्यादौ लाक्षणिकत्वादेव न भविष्यतीति । धातुग्रहणमनर्थकम् । तस्मान्ना-
क्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणम् । तेन चिकीर्षतीत्येवमादिष्वज्जनगमां (३।४।१६)
सन्तीति दीर्घत्वे सतापि भवतरेव । तपरकरणमसन्देहार्थम् । र इतुग्रहणानि
सन्देहः स्यात् किमयं रफस्य निर्देश उत यथादेश ऋकारस्येति ।

१०१ । उपधायाश्च ।

ऋकारान्तस्य धातोरित्त्वसुक्तम् । उपधाभूतस्य धातोर्ऋकारस्य न प्राप्नोति । इत्थते तदर्थमेतत् । कीर्त्तयतीति । कृत संशब्दने । चुरादौ ष्यन्तः । ननु चोतियूतिजृतिसातिष्ठेतिक्वीर्त्तयथेति (३।३।८७) निपातना-
देवेत्त्वं भविष्यतीति कथं तदर्थां योगारम्भः । नैतदस्ति । क्तिन्विषय एव निपातनं स्यात् । एवं तर्हि पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः । अत्र तत्स्थस्येति । एतदपि नास्ति । एवं सति ऋकारमिच्छत्यृकारीयतीतर-
त्रापि स्यात् । तस्माद्दत्तव्यमिदम् । कृतश्चेति वक्तव्य उपधायाश्चेति वचनं वैचित्र्यार्थम् । कृतश्चेत्प्रच्यमाने तकारस्य स्यात् । नैतदस्ति । ऋत इतरनुवर्त्तयिष्यते । तेन ऋकारस्यैव भविष्यति । अन्यस्वाङ्ग ऋत इति पूर्व-
सूत्रे विशेषणत्वेन प्रकृतम् । न शक्यते तच्च विशेषणत्वेन विवक्षितुमिति । तस्योपधाया ऋकारस्येकारादेशो भवतीतरेष वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । अत्र हि ऋकारस्य विशेष्यता दर्शिता । तस्माद् यथाङ्गस्यैतत् क्वचिद्विशेषणं क्वचिद्विशेष्यं तथा ऋत इतरैतदपि पूर्वसूत्रे विशेषणम् । इह तु विशेष्यम् ।

१०२ । उदोष्ठापूर्वस्य ।

ऋत इहातोरित्त्वै (७।१।१००) प्राप्त उच्चं विधीयते । पूर्त्तं इति । ष्टु पालनपूरणयोः । क्तः । न ध्याख्येतरादिना (८।२।५७) प्रतिषिद्धत्वान्न निष्ठानत्वम् भवति । वृवूर्धतीति । वृ वरणे । सुमूर्धतीति । सु हिंसायाम् । सुखूर्धतीति । सु शब्दीपतापयोः । अजभनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घत्व ऋकारान्तत्वमस्य । अथेह कथमुच्चं वृञ् सम्भक्तौ वृञ् वरणे प्रातुवूर्धते प्रातुवूर्धतीति ? नह्यत्र ऋकार ओष्ठापूर्वः । किं तर्हि ? दन्थीष्ठापूर्वो भवतीतरादि । यो ह्युभय-
स्थाने निष्यद्यते लभतेऽसावन्यतरस्यपदेशम् । तेन दन्थीष्ठो यो भवति सोऽप्योष्ठो भवतीव । दन्थीष्ठापूर्वोऽप्योष्ठापूर्व एव । अथ समीर्णमितरत्र कस्मान्न भवति । अस्ति ह्यत्राप्योष्ठापूर्वतेतराङ् ओष्ठो ह्यत्रेतरादि । ओष्ठो ह्यत्राङ्गावयवोऽपि । तत्रेह प्रतप्रासत्तेरङ्गावयवो मृह्यते । नोपसर्गावयवः । प्रतप्रा-
सन्नत्वम् पुनः प्रसङ्गस्य प्रकृतत्वात् । उपसर्गस्य तु नास्ति प्रतप्रासन्नत्वम् ।

विपर्ययात् । इक्षुत्ताभ्यामित्यादि । इक्षुत्तयोरवकाश आस्तौर्णं पूर्त्तं इति । गुणवृद्धयोरवकाश स्वयनं चायक इति । इक्षुभयं प्राप्नोतयास्तरणमास्तरको निपरणं निपारक इति । अत्र गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ।

१०३ । बहुलञ्छन्दसि ।

तत्तुरि जंगुरिरिति । तरते गिरते द्वाट्टगमहनजनः किकिनौ सिट्टं चैति (७।२।१७१) किकिनोरन्वतरः । ततश्चोत्वे द्विर्वचनेऽ (१।१।५६) चोति स्थानिवद्भावात् तृ गृ इति द्विरुच्यते । उरदितप्रचम् (७।४।६६) । पप्रितमं वप्रितममिति । पृ ष्ट इतिप्रतयोः किकिनोरन्वतरः । यणादेशः । क्तिप्रतयान्तादतिशयने तमवित्यादिना (५।३।५५) तमप् ।

इति श्रीबीधिसखदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविशरणपञ्जिकायां सप्तमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥७॥१॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

१ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

सार्धधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३।८५) गुणे प्राप्ते वचनभिदमारभ्यते । सिचितीति परस्मैपदेष्विति च इ अध्येते परसप्तम्यौ । तत्र सिचोऽङ्गापेक्षं परत्वम् । परस्मैपदानां तु सिजपेक्षम् । परस्मैपदपर इति । परस्मैपदं परं यस्मात् स तद्योक्तः । इगन्तस्येति । इको गुणवृद्धौ (१।१।३) इत्यस्योपस्थाने सतीकाऽङ्गं विशिष्यते । विशिषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवतीति । अचैषीदनेषीदिति । चिञ् चयने । नीञ् प्रापणे । भूते लुङ् । चुः सिच् (३।१।४४) । एकाचेत्यादिनेट्-प्रतिषेधः (७।२।१०) । अडागमः । नित्यं (३।४।६६) डितइत्यनुवर्त्तमान इत-शेतीकार (३।४।१००) लोपः । अस्तिसिचोऽपृक्त (७।३।६६) इतीट् । इण्को- (८।३।५७) रित्यनुवर्त्तमान आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वम् । अलावीदपावी-दिति । पूर्व्ववनुङ् । आर्धधातुकस्येड् (७।२।३५) वलादे रित्तीट् । पूर्व्ववदीट् । इट् (८।२।२८) ईटीति सिचो लोपः । अकार्षीदित्युदाहरणं सुबोधम् । ननु चात्रान्तरङ्गत्वाद् गुणेन भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वं पुनस्तस्यार्धधातुकापेक्षत्वात् । वृद्धे स्वार्धधातुकाविशेषं परस्मैपदपरं सिचमपेक्षं बहिरङ्गत्वम् । अतश्चाह अन्तरङ्ग-

मपीत्यादि । यद्यन्तरङ्गत्वाद् गुणः स्यात् तदैतद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद्वचन-
सामर्थ्याद् बहिरङ्गापि द्विर्गुणं बाधते । यद्येवं तर्हि यथा वचनसामर्थ्याद्बहिरन्त-
रङ्गमपि गुणं बाधते तथोवडादेशमपि बाधते । ततश्च न्यनुवौत्रधुवीदिति न
सिध्येदित्यत आह न्यनुवौत्रधुवीदित्यादि । यत्र हि वृषेः प्रतिषेधो नास्ति तत्र
वचनसामर्थ्याद्विध्यन्तरं बाधित्वासौ प्रवर्तते । इह तु डिच्चे सति किञ्चित् चेति
(१११५) द्विः प्रतिषिध्यते । प्रतिषिद्धा च सती नोत्सह्यत उवडादेशं बाधितुम् ।
तेन तस्यां प्रतिषिद्धायामचि श्रुधात्वित्यादिनोवडादेशः (६।४।७७) क्रियते ।
डिच्च् पुनरत्र शू स्तवने धू विधूनन इत्येतयोः कुटादिषु पाठाद् गाङ्कुटादि-
(११२१) सूत्रेण । यथा सामर्थ्याद्ब्रह्मा गुणो बाध्यते तथा प्रतिषेधोऽपि बाध्यत
एव । नैतदस्ति । गुणो हि नाप्राप्ते द्विरारभ्यते । प्रतिषेधे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च ।
तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव बाधा युक्ता । न प्रतिषेधस्य । अच्योष्टाम्नोष्टेति ।
शुङ् कुण्ड् ज्युङ् भ्युङ् मुङ् गतौ । डिच्च्वादात्मनेपदम् ।

२ । अतो ल्रान्तस्य ।

अन्तग्रन्थोऽयमस्त्वयवयवचनो यथा वस्त्रान्तो वसनान्त इति । अस्ति च
समीपवाची यथौदकान्तं प्रियं प्रोथमनुव्रजेदिति । उदकसमीपमित्यर्थः । अत्रा
वयववाचिनोऽन्तग्रन्थस्य ग्रहण इहान्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्य ह्युपादानस्यैतत्
प्रयोजनं रिफलकारान्तस्य यथा स्यादिति । एतच्च येन विधिस्तदन्तस्ये- (१११७२)
त्यनेनैव सिध्यति । तस्मात् समीपवाचिन एव ग्रहणमिति मत्वाह रिफलकारी
यावतोऽन्तो समीपाविति । यदि तर्हि ल्रावन्तौ यस्य समीपावत इत्यनेन निर्दिश्यते
द्विभागं न निर्दिष्टः स्यात् । एवञ्चालोऽन्वसेरत्यन्वस्य (१११५४) स्यादकार-
समीपभूतस्य ल्रान्तस्यान्वस्य द्विभाग इकोऽभावादित्यत आह अतएव स्थान इति ।
एवं मन्यते । अकारस्य श्रुतत्वादकारस्यैव स्थाने द्वि विंश्रायत इति । अक्षरौ-
दित्यादि । चर सञ्चलने । त्सर कृद्गतौ । ज्वल दीप्तौ । ह्वल ह्वल चलनइतेषां
रूपाणि । अतो ह्लादिलर्षी (७।२।७) रित्यस्य विकल्पस्यायमपवाद इति । एतेन
नित्यार्थतामस्य योगस्य दर्शयति । न्यखोरोश्चमीलीदित्यादि । स्रुर छेदने । मौक्ष
श्मील स्त्रील च्मील निमेषणे । मा भवानटोद् मा भवानशीदिति । अट पट
गतौ । अश भोजने । न माङ् योग (६।४।७४) इत्याट्प्रतिषेधार्थो माङ् योगः ।
भवानित्यर्थं सन्देहनिरासार्थः । अतोऽन्यत्र विशेषाभावात् । अवभ्रीदिति । अभ्र

वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः । अश्वत्थीदिति । श्वस श्वस आशुगमने । न तावतः समीपाविति । भकारलकाराभ्यां व्यवधानादिति ।

३ । वद्व्रजहलन्तस्याचः ।

अनिगन्तार्थोऽयमारम्भः । अथ वद्व्रज्योर्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता हलन्त-
स्वादेव वृद्धिः सिध्यतीत्यत आह विकल्पबाधनार्थमित्यादि । अतो हलादेरिति
(७।२।७) विकल्पं यच्छति । तस्य बाधो यथा स्यात् । अपाच्चीदिति ।
डुपचष् पाके । चोः (८।२।३०) कुरिति कुत्वम् । अभैत्सीदिति । भिदिर्
विदारणे । खरि (८।४।५५) चेति चर्त्वं दकारस्य तकारः । अरौत्सीदिति ।
रुधिर प्रावरणे । अत्रेत्यादि । वद्व्रज्योरित्येको योगः । अचइति द्वितीयः ।
एवं योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरणापीष्टं सिध्यत्येव । कथमित्यसम्भावयतः
प्रश्नः । वद्व्रज्योरित्यादिना यथा योगविभागे सति सिध्यति तथा दर्शयति ।
तत्र प्रथमयोगे पूर्वसूत्रादत इति स्थान्यनुवर्त्तते । तेनावादीदब्राज्जीदित्येतावत्
सिध्यति । ततो यदच इति द्वितीयं सूत्रं तत्र विशेषणविशेष्यभावयोर्घट्टत्वात्
प्रकृतेनाङ्गेनाज् विशिष्यतेऽङ्गस्य योऽजिति । तेनाङ्गस्याचो यत्र तत्रावस्थितस्य
सिचि परतो वृद्धिर्भवति । अपाच्चीदित्याद्यपि सिध्यति । यद्येवं योगविभाग
एव कर्त्तव्यः । किं हलग्रहणेनेत्यत आह तदेतदित्यादि । हल्समुदाय-
परिश्रमः किमर्थो यत स्तदर्थोऽयं यत्र क्रियत इत्याह इहापीत्यादि । अराड्
चीदिति । रञ्ज रागे । असाड्चीदिति । पन्ज सङ्गे । ननु चाङ्गस्य योऽच् तस्य
सिचि परतो वृद्धिरुच्यते । नचात्राङ्गसम्बन्धिनोऽचोऽनन्तरः परः सिच् सम्भवति
यस्यानेन वृद्धिर्विधीयते । तथाञ्जकारान्तस्याङ्गस्य तावदतो स्रोप (६।४।४८)
इति स्रोपेन भवितव्यम् । नच वचनादतो स्रोपं वृद्धिर्बाधित्यत इति शक्यते
वक्तुम् । यदि ह्यकारान्तस्यैव वृद्धिः स्यात् प्रत्याहारग्रहणमनर्थकं स्यात् । अत
इत्येवं ब्रूयात् । अथवा तदपि न ब्रूयात् । पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्तयिष्यते ।
तस्मादकारान्तस्य तावदङ्गस्य सम्बन्धी योऽच् ततोऽनन्तरः सिज् न सम्भवति ।
आकारान्तस्य तु कामं सम्भवति यावाप्रकृतेः । नतु तस्यास्ति विशेषः सत्यां
वा ह्रस्वावसत्यां वा । इगन्तस्य पुनः सिचि वृद्धिरित्यादिनैव (७।२।१) वृद्धि
विहितता । सम्प्रश्चराणाञ्च नास्त्येव । आदेच उपदेशेऽशित्वा- (६।१।४५)
स्त्वविधानात् । उद्वोदासुद्वोदमित्यत्रास्ति चेत् ? न । टस्रोपस्यासिद्धत्वात् ।

तदयं न क्वचिदचोऽनन्तरः परस्मैपदपरः सिच् सम्भवति । उच्यते चेदं वचनम् । ततो येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् यथाऽपाचौदित्यादौ वृद्धिर्भवति तथाऽराङ्चौदित्यादावपि वृद्धिर् भविष्यति । ततो नार्थं हल्ग्रहणे-
 नित्यत आह अन्वया ह्येत्यादि । एकेन वर्णेन सर्वत्र व्यवधानमस्ति । हल्-
 समुदायेन क्वचिदेवाराङ्गौदित्यादौ । अपाचौदित्यादौ नास्ति । तत्रासति हल्-
 ग्रहणेऽनन्तरोक्तया नीत्या यत्रैकेन वर्णेन व्यवधानमस्तराङ्चौदित्यादौ तत्रैव
 स्यात् । यत्र त्वनेकवर्णेन व्यवधानमस्तराङ्चौदित्यादौ तत्र न स्यात् । यथाऽपि-
 पठिषौदित्यादौ । आद्ययोरचो व्यवधानान्न भवति । हल्ग्रहणे तु सति हल्-
 समुदायेन व्यवधानेऽपि भवति । हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । उदवीढामुदवोढ
 मित्यत्र वहेर्हृङिः कस्मान्न भवति ? ढलोपे कृतेऽहलन्तादिति चेत् ? न ।
 ढलोपस्यासिद्धत्वादिति यद्योदयेत् तं प्रत्याह क्रियत एवात्र वृद्धिः । तस्यास्त्वोच्चं
 विधीयत इति दर्शयितुमाह उदवोढामित्यादि । आदिशब्देन धत्वादयो
 गृह्यन्ते । वहेरुत्पूर्वाङ्गुः । तस्यसौ । तयोस्तस्वमिपामित्यादिना (३।४।१०१)
 तान्तमादेशौ यथाक्रमम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हो ढ (८।२।११) इति
 ढत्वम् । भ्रलो (८।२।२६) भ्रलौति सिचो लोपः । भ्रवस्तयो धोऽध (८।२।४०)
 इति धत्वम् । घुना घु (८।४।४१) रिति घ्रुत्वम् । सङ्घिवहोरोदवर्णस्त्वोच्चम्
 (६।३।११२) । तत्र ह्योच्चे कृते पुनर्हृङिः कस्मान्न भवतीत्याह तत्र कृते
 पुनरित्यादि । एकं ह्यत्र वृद्धिशास्त्रम् । तेन च प्रागेव कृता वृद्धिरिति कृतकार्य-
 त्वाद् वृद्धिशास्त्रस्य पुनस्तत्र व्याप्रियत इति न भवति पुनर्हृङिः । सोढामित्रि
 रित्यत्र तर्हि कथमोच्चे कृते वृद्धिर् भवतीत्याह यत्र त्वित्यादि । यत्र प्राग्
 वृद्धिः कृता तत्र कृतार्थत्वाद् वृद्धिशास्त्रस्य पुनर्न व्याप्रियत इति न भवति वृद्धिः ।
 सोढामित्रिरित्यत्र तु न कृता वृद्धिः । तस्मादकृतार्थत्वाद् वृद्धिशास्त्रं व्याप्रियत
 इति भवत्येव वृद्धिः । सा च भवन्तगोकारस्य भवति नाकारस्य वृद्धिरिति ।
 वृद्धिविधानकाल ओकारस्यैव वृद्धिभाजः सन्निरहितत्वात् । सङ्घे निष्ठा । तत्र
 ढत्वादिषु कृतेषु सोढ इति भवति । सोढोऽमित्रोऽनेनेति सोढामित्रिः ।
 तस्यापत्यमित्यत्र इञ् (४।१।६५) । तद्वित्त्वचामादेरिति वृद्धिः (७।२।११७) ।
 येन विधिस्तदन्तस्यैवेति (१।१।७२) सिद्धे तदन्तत्वेऽन्तग्रहणमसन्देहार्थम् ।
 हलोऽ च इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमजन्तस्याङ्गस्य हलो वृद्धिर् भवतुत
 हलन्तस्याच इति ।

४ । नेटि ।

हलन्तस्याच इति या वृद्धिः प्राप्ता सा हलन्तलक्षणया वृद्धिरनेन प्रतिषिध्यतिऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) क्त्वा । अदेवौदसिवीदिति । दिवु क्रीडादौ । सिवु तन्तुसन्ताने । वृद्धौ प्रतिषिद्धायां पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः । अकौषीदमोषीदिति । कुष निष्कर्षं । मुष स्त्री ये । नन्वर्त्ततदन्तरङ्गत्वादिति चोद्यम् । नेतदेवमिति परिहारः । उभयञ्चैतद् गतार्थम् ।

५ । ह्यग्रन्त-क्षण-ऽवस-जागृ-णि-प्रवो दिताम् ।

अग्रहीदिति । अह उपादाने । अस्यमौदिति । स्वमु स्वन ध्वन शब्दे । अवमौदिति । टुवम उद् गिरणे । अव्ययीदिति । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अक्षणीदिति । क्षण हिंसायाम् । अश्वसौदिति । श्वस प्राणने । अजागरीदिति । जागृ निद्राक्षये । औनयीदैलयीदिति । ऊन परिह्राणे । ईल प्रेरणे । चुरादिणिच् । नोनयतीत्यादिना (३।१।५१) चङि प्रतिषिद्धे सिजिव भवति । आङ्जादीना (६।४।७२) मित्याट् । आटञ्चेति वृद्धिः (६।१।८०) । अश्वयीदिति । टुओश्वि गतिवृद्धौः । अरगौदलगीदिति । रगे लगे सङ्गे । अस्वगौदिति । स्वगे संवरणे । अकखौदिति । कखे हसने । सा च नेटीति न (७।२।४) प्रतिषिध्यत इति । अनन्तराया हलन्तलक्षणयाया वृद्धेः प्रतिषेधः । न पूर्वस्थाः । अथ किमर्थं णिश्चिग्रहणम् ? यावतान्तरङ्गत्वादेवात्र गुणेन भवितव्यम् । कृते गुणेऽयादेशेन । ततश्च यकारान्तत्वादेव तयोः प्रतिषेधो भविष्यतीत्याह नचेत्यादि । इदमन्तरङ्गत्वं सिच्यभुप्रत्योक्तम् । इदानीं मन्तरङ्गत्वमेव सिचि नास्तीति दर्शयितुं माह यदीत्यादि । किं कारणं णिश्चिग्रहणमनर्थकं स्यादित्यत आह गुणयादेशयोरिति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गत्वं नास्ति यदुक्तमन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्वाचनाद् बाधत इति तद्विद्ध्यते । नास्ति विरोधः । अध्यारोप्य तथाभिधानात् । अथेत्यादि । अत्र वच्च्यमाणोऽभिप्रायः । अथ जागृग्रहणं किमर्थमिति पृष्टस्य किं कारणं जागृग्रहणं न कर्त्तव्यमिति प्रश्नावसरे येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तमाविष्कर्तुंमाह जायोऽविचिश्चित्यादि । यथा आदावचो ञ्णितौति (७।२।११५) प्राप्तां वृद्धिं जागृत्तुं गुणो बाधते द्विमपि बाधियते । वृद्धापवादत्वाद् गुणशास्त्रस्य । गुणे कृत इत्यादि ।

अकृते हि गुणे या सिचि द्विः प्राप्नोति सापवादत्वाद् गुणेन बाध्यते । अकृतार्थत्वाद् गुणशास्त्रस्य । न च सानेन वचनेन बाध्यते । किं तर्हि ? गुणे कृते रपरत्वे चातो ल्रान्तस्येत्युत्तरकालं (७२।२) या द्विः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो विधीयते । न च शक्या गुणेन बाधितुं सा । न हि जाग्रोऽविचिण्णल्डित्स्विति (७।३।८५) शास्त्रं पुनः प्रवर्त्तितुमुत्सहते । कृतार्थत्वात् । नचान्यद् गुणलक्षणमस्युत्तरकाल-द्वहेर्बाधकम् । तत्र यदि जाग्रग्रहणं न क्रियतेऽतो ल्रान्तस्येति (७।२।२) द्विः स्यात् । अथेत्यादि चोदकः । यदि गुणेऽपि कृते पुनर्द्विः स्याद् द्विद्विषये गुणविधान मनर्थकं स्यात् । तस्मात् गुणविधानसामर्थ्याद् यापि गुणे कृते रपरत्वे च पश्चादतो ल्रान्तस्येति (७।२।२) द्विः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते यथा जाग्रयतीत्यत्र । गुणे कृते रपरत्वे च या प्राप्नोतीत्यत उपधाया (७।२।११६) इत्युत्तरकालभाविनी द्विः सापि न भवति । गुणेन बाधितत्वात् । तथाचेत्यादि । गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि द्विर्गुणेन बाध्यत इति तदेव द्रढयति । एवञ्च चिखलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति यदुत्तरकालभाविन्यपि द्विर्बाध्यते । अन्यथा हि गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया (७।२।११६) इति द्विर्वा भवितव्यम् । चिखलो यः प्रतिषेधः क्रियते सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुत्तरकालभाविन्यपि द्विर्गुणेन बाध्यत इति स्थितमितत् । ततश्च शक्यमेव जाग्रग्रहणमकर्त्तुम् । एवंप्रत्याख्याते जाग्रग्रहण इतर आह तत् क्रियत इत्यादि । य एव प्रतिपत्तुं न शक्तस्तं प्रति विषयार्थं जाग्रग्रहणं क्रियते ।

६ । जर्णति विभाषा ।

नित्यं द्विप्रसङ्गे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

७ । अतो ह्लादे लघोः ।

नेतीति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदमारभ्यते । अकणीदकाणीदिति । अणरण वण कण भण कणिति भूादौ पठ्यते । अरणीदराणीदिति । रणिरपि तत्रैव । न्यकुटीदिति । कुट कौटिब्धे । न्यपुटीदिति । पुट संज्ञेषणे । ननु चात्र कुटादित्वान् डित्वे सति कडिति (१।१।५) चेति प्रतिषेधो भविष्यति । ततो नैतत्तन्निवृत्त्यर्थमत इत्येतत् कर्त्तव्यमित्यत आह अत इत्येतन्निवृत्तौत्यादि । यद्यत

इति नीचेत ततोऽवश्यं वदप्रजहलन्तस्याच (७२।१) इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । अन्यथा ह्यनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिक एव लघो विकल्पेन वृद्धिः स्याददवैदित्यादौ । अकार्षीदित्यादौ त्यकारस्य न स्यात् । अजग्रहणानुवृत्तौ तु सत्यामजलक्षणेयं वृद्धिः स्यात् । नेग्लक्षणा । निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । यत्र हि स्थानी न निर्दिश्यते स इग्लक्षणाया वृद्धेर्विषयः । न तु यत्र स्थानी निर्दिश्यते सोऽपि । ततश्च क्ङिति (१।१।५) चेति प्रतिषेधो न स्यात् । तत्रैक इत्यधिकारात् । तस्मात्प्र-
कृतीश्चपुटीदित्यत्र विकल्पेन वृद्धिर्भा भूदित्येवमर्थमत इति वक्तव्यम् । अतर्त्तौद-
रत्तौदिति । तच्चू लक्षू तनूकरणे । रत्न पाखने । इह सिचञ्चानन्तर्व्येकारस्य वृद्धिरुच्यते । न क्वचिदनन्तरः सिच् सम्भवति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्य-
हितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति व्यवधानेऽपि वृद्ध्या भवितव्यम् । एवं यथाकार्षी-
दित्यत्र लघोरकारस्य भवति तथाचकासीदित्यत्रापि लघोरकारस्य वृद्ध्या भवितव्य-
मेवेत्यनेनाभिप्रायेणाह अथह कस्मान्नभवत्यचकासीदिति ? चकास्त् दीप्तौ । येने-
त्यादि परीहारः । हला व्यवधानमाश्रितमिति । हलन्तस्येत्यनुवृत्तेरित्यभिप्रायः ।
लघोरिति किमिति येनैवं पृष्टं स एव' लघुग्रहणं प्रत्याचिख्यासुराह अथ पुन-
रित्यादि । यद्येवं परिकल्प्यते वचनप्रामाण्याद् हला व्यवधानमाश्रीयते नत्वचा-
ऽतो लघोरिति वक्तव्यम् । अन्यथा ह्यतर्त्तौदित्यादावपि स्यात् । अत्र हि हला
व्यवधानम् । नाचा । अथ पुनरिदं परिकल्प्यते येन नाव्यवधानं तेन व्यहितेऽपि
वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधान माश्रीयते न पुनरनेकेनेति नार्थो लघोरित्य-
नेनेति । नञ्चोव' परिकल्प्यमानेऽतर्त्तौदित्यादौ प्राप्नोति । यद्यनेकेन वर्णेन
व्यवधानमित्यत आह तत् क्रियत इत्यादि ।

८ । नेङ् वशि कृति ।

आर्धधातुकस्येड् वलादे (७।२।७५) रितीटं वक्षति । तस्य यत्र प्रकृतिलक्षणः
प्रतिषेधो नास्ति तत्रानेन प्रतिषेधः क्रियत । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य प्रयोजनं
क्वादिनियमसूत्रे (७।२।१३) वक्षति । ईशितित्यादिना प्रत्ययान्तरं त्विटी
भावेनेकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति (७।२।१०) यः प्रकृतिनिमित्तकः प्रतिषेध-
स्तदभावमेवाचष्टे । ईश्वरइति । ईश ऐश्वर्यं । स्वेशभासेत्यादिना (३।२।१७५)
वरच् । दीप्रकृति । दीपी दीप्तौ । नमिकम्पीत्यादिना (३।२।१६७) रः ।
भस्मेति । भस भर्त्सनदीप्तोः । अतो मनिन्कनिव्वनिपथेत्यादा- (३।२।७४)

वन्द्यभ्योऽपि दृश्यन्त (७२।७५) इति मनिन् । याञ्जेति । टु याचु याञ्जायाम् । यजयाचेत्यादिना (७।३।६६) नङ् । वरमनादौ प्रयोजनमिति यदुक्तं तत्र परिगणनत्वमवधार्य एव' चोदयेद् यदि वरमनादाविति परिगणनं क्रियते तदा घण्टाने । जमन्ताड्डः (उण्, १।१११) घण्टः। शमेः खः (उण्, १।१०२) शङ् इत्यादौ प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति तं प्रति नेदं परिगणन मिति दर्शयितु माह वरमनादावित्युदाहरणमिति । अथ तत्रैत्यादि । तत्रौणादिके उपत्यये समाधीयतेति परिगणनपक्षभावि चोद्यं परिक्लियत इत्यर्थः । सम्भवोदाहरणप्रदर्शनार्थमेतदिति । अत्रापि न परिगणनमेतदिति सम्बध्यते । प्रतिषेधस्य सम्भव उदाह्रियते । यत्र कृति प्रतिषेधः सम्भवति तस्य प्रदर्शनार्थमेतदुक्तं भवति । यत्र वशादौ कृतीट्-प्रतिषेधः सम्भवति तस्य प्रदर्शनार्थं वरमनादावित्युक्तम् । न पुनरेतत् परिगणनमिति । रुदिव रुदिमेत्यत्र कृदग्रहणादार्षधातुकस्यो न भवति प्रतिषेधः ।

६ । ति-तु-त्र-त-थ-सि-सु-सर-क-सेषु च ।

अवशाद्यर्थोऽयमारभः । तन्तिरिति । तनु विस्तारि । क्तिच्क्ती च संज्ञाया (३।३।१०४) मिति क्तिच् । अनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिना (६।४।३७) ऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति । अनुनासिकस्य क्तिभक्तोः क्ङित्तीति (६।४।१५) दीर्घश्च । तदुभयमपि न क्तिचि दीर्घश्चेति (६।४।३८) प्रतिषेधान्न भवति । दीर्घिरिति । क्तिन्नावादिभ्यश्चेति (३।३।८४, वा) क्तिन् । रोदिति स्वपितौत्यत्र प्रतिषेधो न भवति । कृतीत्यनुवृत्तेः । सक्त्वरिति । सच समवाये । पत्रमिति । पत्तु गतौ । तन्त्रमिति । तनु विस्तारि । हस्तइति । हस हसने । लोत इति । लूञ् छेदने । औणादिकस्येत्यादि । ऊर्णोतिर्विभाषेत्यतो (७।२।६) विभाषाग्रहणं मतुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनौणादिक एव तशब्दे प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नान्यत्र । यत्र प्रतिषेधेन भवितव्यं तस्यैव ग्रहणं युक्तमित्यौणादिकतशब्दस्य ग्रहणमिष्यते । नतु क्तस्य । तेन हसितमित्यत्रेङ्गागमो भवत्येव । कुष्ठमिति । कुष निष्कर्षे । काष्ठ मिति । काष्ठ् दीप्तौ । शकारस्य ब्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । टु ना टु (८।४।४१) रिति टुत्वम् । कुञ्चिरिति । कुषेः षटोः कः सीति (८।२।४१) कत्वम् । इण्को (८।३।५७) रिति षत्वम् । इञ्चुरिति । इषु इच्छायाम् । पूर्ववत् कल्पत्वे । अचरमिति । अशु व्यासौ । ब्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् ।

पूर्ववत् कत्वम् । शक्त्वमिति । शल गतौ । वत्स इति । वद व्यक्तायां वाचि । चरत्वं तकारः । तितुव्रतथेष्वाग्रहादीनां वक्तव्यमिति । तितुव्रतथेत्यादिसूत्र-
मुपलक्षयति । तितुव्रतथेत्यादौ ग्रहादीनां प्रतिषेधो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय-
मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि विभाषेत्यनुवर्तते । सा च व्यवस्थित-
विभाषा । तेन ग्रहादीनां प्रतिषेधो न भवति । ग्रहादयो ग्रहप्रकारा इति ।
अनेनादिशब्दस्य प्रकारार्थतामाचष्टे । के पुनर्ग्रहप्रकारा इत्याह येषामित्यादि ।
निगृह्येतिरिति । स्त्रियां (३।३।८४) क्तिन् । ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति (७।२।३७)
दीर्घः । ग्रहादिना (६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणम् । उपस्त्रिहितिरिति । षिण्
प्रौतौ । निक्षुचितिरिति । कुच सङ्कोचे । अत्र त्वीणादिकानां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।
यथैव ह्युणादयो बहुल (३।३।१) मिति बहुलवचनान् जमन्ताड् ड (उण् १।१।१)
इत्येवमादाविण् न भवति तथा तेष्वपि न भवितव्यम् । प्रपञ्चार्थं तेषां ग्रहणं
वेदितव्यम् ।

१० । एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात् ।

अनुदात्तादिति । बहुव्रीहिरयम् । नास्योदात्तोऽस्तीत्यनुदात्तः । अन्वर्थ-
शब्दोऽयमनुदात्तशब्दः । शास्त्रीये ह्यनुदात्ते गृह्यमाणे एकवर्णा एव धातवो
गृह्येरन् । तथा चान्येषां धातूनामनुदात्तप्रतिज्ञानमनर्थकं स्यात् । इह
चेकाज्ग्रहणमुपदेशविशेषणम् । उपदेशइति । प्रकृतिपाठ इत्यर्थः । अनुदात्त-
श्लेषुपदेश इत्यपेक्षते । तेनोपदेशग्रहणसुभयविशेषणमिति दर्शयति । तस्य
प्रयोजनं प्रत्युदाहरणेष्वविष्कारिष्यति । ये तथा गणे पठ्यन्तइति । एतेन गण-
पाठादेव ते वेदितव्या इति दर्शयति । त एवेत्यादिना द्वितीयं परिज्ञानहेतुमाह ।
काःपुनस्ता अनिट्कारिका इत्याह अनिट् खरान्त इत्यादि । यावान् कश्चित्
खरान्तोऽजन्तो धातुः स सर्वोऽनिट् भवतीत्येतद् दृश्यतामवगम्यताम् । अनिट्मिति
बहुव्रीहिः । नास्मादिङ्स्तौति । अनिट् खरान्त इत्यस्योत्सर्गस्यापवादमाह
इमांस्त्वित्यादि । इमांस्त्वदन्तादीन् वक्ष्यमाणान् सेटः प्रवदन्ति । इटा सङ्घ-
वत्तन्तइति सेटः । के वदन्ति ? तद्विदः सेङ्निड्विदइत्यर्थः । अदन्तमिति
बहुव्रीहिः । अकारस्तापरोऽन्तो यस्य स तथोक्तः । तपकरणं दीर्घनिवृत्तार्थम् ।
ऋदन्तमित्ययमपि बहुव्रीहिः । तपकरणमसन्देहार्थम् । रन्तमित्युच्यमाने
किमयं रेफस्य निर्देश उत ऋकारस्येति सन्देहः स्यात् । ऋताच्चेति । ऋतामिति

निर्धारणे षष्ठी । ऋकारान्तानां मध्ये षड्ढञौ सेटी प्रवदन्ति । तपरकरणं पादपूरणार्थम् । पूर्वसृकारान्तग्रहणादेव हि ऋस्वस्य ग्रहणमिहावसीयते । श्विडोडिवर्णैर्विति । निर्धारणे सप्तमी । इवर्णान्तेषु मध्ये श्विडोडौ सेटी प्रवदन्ति । टुओश्वि गतिद्वयोः । डीङ् विहायसा गतौ । अथ शौङ्श्रियावपीति । अथेत्यानन्तर्यं । अनयोः पूर्वोक्तयो रनन्तरं शौङ्श्रियावपि सेटी प्रवदन्ति । शौङ् स्वप्ने । श्रिञ् सेवायाम् । गणस्थमिति । स्वरूपाख्यानमेतत् । नतु विशेषणं गणनिवृत्तार्थमिति । तस्यासम्भवात् । ऊदन्तमिति । लूञ् छेदने । पूञ् पवन इत्येवमादयः । उताञ्चेति । निर्धारणषष्ठी । रु शब्दे । सु प्रसवणे । लुञ् तयोर्णोतिमित्यादि । टुञ् शब्दे । ऊर्णञ् आच्छादने । यु मिश्रणे । नु स्तुतौ । ञ्ण तेजने । आवधिष्टेति । आङ् पूर्वाङ्गान्ते-कुङ् । आङो यमहन (१।३।२८) इत्यात्मनेपदम् । आत्मनेपदेष्वन्तरस्था-मिति (२।४।४४) वधादेशः । स चावधौदित्यत्र वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थमदन्तः पठ्यते । इट् । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । अथ किमर्थं मूर्णोति रुदात्त उपदिश्यते ? इट्प्रतिषेधो मा भूदिति चेत् ? नेतदस्ति । एकाचो ह्येदं प्रतिषेध उच्यते । नचास्यैकाचत्वमस्तीत्यत्राह वाच्य ऊर्णो नुवद्भाव इत्येकाचत्वमिति । पदान्तस्यापि कुत्वाभावः । कुत्वस्थानित्यत्वात् । अनित्यत्वन्तु वृद्धचपूर्वपदाद- (४।४।६४) ल्याचत्तरमिति (२।२।३४) । निर्देशाद् वेदितव्यम् । इतीत्येवमर्थः । निपुणमिति । सम्यगविपरीतमित्यर्थः । क्रियाविशेषणञ्चेतत् । समुच्चिताइति । उदात्तानुदात्तसंकीर्णात्तुराशेः प्रथम् व्यवस्थिता इत्यर्थः । तत इति । स्वरान्तधातुसमुच्चयनादुत्तरकालम् । हलन्तानपि निबोधतावगच्छतेत्यर्थः । शक्तिस्वित्यादि । शक्नु शक्तौ । घसिञ्चेत्यादि । ननु चादिं इदिमित्यादेः स्वरूपग्रहणे सति तस्य स्थाने लुङ्सनीर् घसिन्ति विहितस्य घसूादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनानिट्त्वं सिध्यत्येव । तत् किमर्थं घसिः प्रथमुपादीयत इत्याह घसिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति । अन्यदेव ह्येदं धात्वन्तरं घसुलु अदनइत्यदादौ पठ्यते । तस्येदं ग्रहणम् । नत्वादेशस्य । प्रसारणीति । प्रसारणं सम्प्रसारणम् । तदस्यास्तीति प्रसारणी । वसितेति । वस आच्छादने । वस निवासइत्यस्य संप्रसारणं विहितमिति । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) । एतेन निवासार्थो वसिः प्रसारणी । नत्वाच्छादनार्थं इति दर्शयति । रभिञ्चेत्यादि । रभ रामस्ये । यम मैथुने । डुलभप् प्राप्तौ । यमि

अमन्तेष्वित्यादि । अमिति (A) अकारादारभ्य अमो मकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । यम उपरमे । रसु क्रीडायाम् । मन ज्ञाने । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । हन चिंसागत्योः । गन्तुं मृष्टुं गतौ । स्थनि पठ्यत इति । स्थनग्रहणेन साहचर्याद् दिवादिर् लच्यते । दिवादौ पठ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिनामिति । प्रतिषेधं वक्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः । धातव एव ह्यनुदात्तलिङ्गानुषक्ताः प्रतिषेधं प्रतिपादयन्तीति प्रतिषेधवाचिन उच्यन्ते । अथवेट् प्रतिषेधमात्मविषय माचार्येण वाचयन्त्यभिधापयन्तीति प्रतिषेधवाचिन इत्युच्यन्ते । एवञ्चात्र सम्बन्धः कर्त्तव्यः । अमन्तेषु मध्ये ये प्रतिषेधवाचिनो धातव स्तोषां मध्ये यमिरनिङिष्यते । रमिषेत्यादि । अथवा प्रतिषेधवाचिनामित्यत्र मतेनेत्याध्याहार्यम् । तत्रैव सम्बन्धः कर्त्तव्यः । इट्प्रतिषेधवाचिनामाचार्याणां मतेन यमिर् अमन्तेष्वनिङेक इष्यत इति । मनुतेरिति । मनु अवबोधन इत्येतस्य तानादिकस्य । द्विहिरित्यादि । दिह उपचये । दुह प्रपूर्णे । मिह सचने । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे । वह प्रापणे । नह बन्धने । दह भस्मीकरणे । लिह आस्त्रादने । मुक्तसंशया इति । मुक्त भ्यक्तः संशयो येषु यै वां ते तथोक्ताः । प्रविभक्त्य कौर्त्तिता इति । सिङ्गनिङ्विभागेन व्यवस्थाप्य कौर्त्तिता इत्यर्थः । देग्धा दोग्धाइति । दादेर्धातोर्घं इति (८।२।३२) घत्वम् । भ्रूष स्तयोर्घोऽध इति (८।२।४०) धत्वम् । भ्रूलाञ्जश् भ्रूशीति (८।४।५३) जश्त्वमितेति विषयः कर्त्तव्याः । मेढा । आरोढेति । ह्यो ढइति (८।२।३१) ढत्वम् । पूर्व्ववहत्वम् । शुना शुरिति (८।४।४१) श्रुत्वम् । ढो ढे लोप इति (८।३।१३) ढलोपः । वोढेति । पूर्व्ववङ्ढत्वादि । सहिवह्यो रोद्वर्णस्थेत्वोच्चम् (६।३।११२) । नहेति । नह्यो ध इति (८।२।३४) धत्वम् । पूर्व्ववज्जश्त्वम् । तन्मान्तर इति । आपिशले व्याकरणे । सहे विंकल्प स्तका रादाविति । तीष (७।२।४८) सहेत्यादिना तकारादौ सहे विंकल्प उक्तः । मुहि रपि रधादौ पठ्यत इति । एतेन मुहेरपि रधादिभ्यश्चेति (७।२।४५) विकल्पं दर्शयति । तेन ती ससंशयौ सविकल्पाविति । एतेन विकल्पात्मकेन संशयेन ती ससंशयौ । नतु सन्देहात्मकेनेति दर्शयति । इतराविति । रिहि लुच्ची कैश्चिदभ्युपगम्येते इति । आपिशलिप्रभृतिभिः । स्वरूपेष्वैव ससंशयाविति ।

(A) अमिति व्याप्तमूतिनामिट्कारिकाकृता सृष्टीतः प्रत्याहारः । तदर्थमाचष्टे अमितीति । मुद्रित-
काशिकायां तु यमि र्यमनेति पाठः । तत्र यमिति प्रत्याहार एतच्चास्तीकः । यथा ह्यो यमां यमि
लोप (८।४।६४) इति ।

स्वरूपेणिति स्वभावेन । संशयो सन्देहो । संशयो ह्यत्र सन्देहे वर्तते । सन्देहस्तु धातुव्यपाठात् । अथच केषिदभ्युपगमाच्च । तयोश्चैको हिंसायां (B) वर्त्तमानोऽभ्युपगम्यते । अपरस्तु गार्हो । दिशिं दृशिमित्यादि । दिश अतिसर्जने । दृशिर् प्रेक्षणे । दन्श दशने । अशोशब्दः पादपूरणे । सृश आमर्द्दने । सृश संस्पर्श । रुश रिश हिंसायाम् । क्रुश आह्वाने रोदने च । विश प्रवेशने । लिश अस्वीभावे । पुराणगा इति । पुराणं व्याकरणम् । चिरन्तनत्वात् । तद् गायन्त्यधीयते ये ते पुराणगाः । पाठेष्विति । अनिट्-कारिकापाठेषु धातुपाठेषु वा । नेतरानिति । स्मश बाधनस्पर्शनयोरित्येव-मादौनिति । देष्टेति । ब्रह्मादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । अनुदात्तस्थेत्यादिना (६।१।५६) सृशप्रभृतौनामनुदात्तेट्प्रतिषेधादधिकं फलं दर्शयति । रुधिः सराधिनित्यादि । सह राधिना वर्त्तते इति सराधिः । रुधिर् आवरणे । राध साध संसिद्धौ । राधोऽकर्मकाद्बुद्धावेति द्वयोरपि ग्रहणमिथ्यते विशेषाभावात् । युध संप्रहारि । बन्ध बन्धने । क्रुध कोपे । ह्युध बुभुक्षायाम् । शुध शौचे । बुध अवगमने । व्यध ताडने । सिधु संराधौ । नेतर इति । इन्धिप्रभृतयः । न्यायप्रविकरणयोरिति । शब्दविकरणयोरित्यर्थः । बुध बोधने सिधु गत्यामित्येतयोर्दृ-निष्ठायामपीत्यादि । अथ कथं बुधिर्भौवादिकस्य प्रतिषेध आशङ्कितः ? सिधेरुदित्त्वेन प्रतिषिद्धत्वात् । उदितो वेति (७।२।५६) ऋाप्रत्यये विकल्प-विधानाद् यस्य विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति युक्ता प्रतिषेधाशङ्का । बुधेस्तु न किञ्चिन्निष्ठायां प्रतिषेधाशङ्काकारणमस्ति । तस्याप्यस्ति । इह भौवादिकदैवादिकयोर्बुध्योरर्थरूपे समाने । अतस्त्वार्य-रूपसाम्यादुपजातभ्रान्तिः प्रतिपत्ता । एक एवायं धातुः । विकरणद्वयाद्यभ्युपगम्यो र्गणयोः पाठस्तस्य चार्द्धधातुकद्वय्युक्तः । अनेन सूत्रेणैट्प्रतिषेधोऽपीत्येकविषय-त्वाद् विधिप्रतिषेधयोः पस्थायप्रतिपत्तौ विभाषेत्त्वम् । अतो यस्य विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति केषिच्चान्यते । तस्मात् तन्मतमा-

(B) * तथाच शिशुं न विशा मतिर्भौ रिष्टनीति षगुवेदि (८।७।७१) प्रयोगः । रिष्टनीति रिष्टनि स्तुवन्ति वडयन्ति पूजयन्तीति वेति यास्तः (निरुक्ते देवतकाण्डे ५।४।२४) । वेति पदं वेदे इत्यर्थे बहुव्यं प्रयुक्तम् । वेनदेवताके ऋषेऽयमुक्त्यांशो वर्त्तते । तत्रेभं वेगमित्यर्थः । शिशुमित्युपमानम् । तस्य वेनः कामिकमो देव उपमेयम् । अन्ये तु लौकिके प्रयोगे रिष्टनि हिंसनीत्यर्थं भाङ् । वेदिके विषये तु रिष्टे धातो रिष्टित्पत्रः । रक्षयैरिक्कादिति कैषिच् ।

शब्दे देमुक्तं निष्ठायामपीत्यादि । एवमन्यते । अन्यएव भौवादिको बुधि र्यस्वेत्-
विधिः । अन्यश्च दैवादिको यस्वेत्प्रतिषेधः । तस्माद् भिन्नविषयत्वाच्चिधि-
प्रतिषेधयो विभाषेत्त्वं नोपपद्यत इति । अथ सिधेरनिष्ठायां प्रतिषेधाभावः
कथमुक्तः ? यावतोदिच्वात् तस्योदितो वेति (७।१।५६) विभाषेत्त्वाद् यस्य
विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायां भवितव्यमेव प्रतिषेधेन । एवमन्यते ।
सिधेरुदिच्चमनार्थमेव । यदि तस्योदिच्चं स्याद् भ्रादौ पाठोऽनर्थकः स्यात् ।
यदनेन माध्यं रूपं तस्य विधुःशास्त्र इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अनुदिच्चेत्तु तस्य
मिधित् मित्ये तत्सिद्धयेऽर्थवान् पाठो भवति । नञ्चोत्तत् विधुःशास्त्र इत्यनेन सिध्यति ।
ऊदिच्चेनास्य स्वरतीत्यादिना (७।२।४४) विभाषितेऽपि यस्य विभाषेति (७।२।१५)
निष्ठायामित्प्रतिषेधात् । तस्माद् भ्रादिपाठादेव सिधेरुदिच्चमनार्थमेव । शिषिं
पिपिमित्यादि । शिष्ल् विशरणे । पिष्ल् सञ्चूर्णने । शष शोषणे । पुष पुष्टौ ।
त्विष दीप्तौ । जिषु विषु मिषु सेचने । विष्ल् व्याघ्री । हयोरपि ग्रहणम् । श्लिष
आलिङ्गने । श्लिषु श्लिषु पुषु पुषु दाहे । हयोरपि ग्रहणम् । तुष तुष्टौ । दुष वैजत्ये ।
द्विष अप्रोतौ । कृष विलेखने । भौवादिकतौदादिकौ । पुष्यतीति । श्यना निर्द्वेषो
भौवादिककैयादिकयो निर्द्वेष्यर्थः । श्यतिप्रभृतीनां तु वृत्तभङ्गपरिहारार्थः (C) ।
ऋष्टा कर्ष्टेति । पूव वद् विकल्पेनामागमः । तपिं तिपिमित्यादि । तप सन्तापि ।
तप ऐश्वर्यं । हयोरपि ग्रहणम् । तिषु तेषु ष्टेष्ट चरणार्थाः । आप्लु व्याप्तौ ।
टुवप वीजतन्तुसन्ताने । जिष्वप् शये । लिप उपदाहे । लुङ्गु छेदने । ढप
प्रीत्यर्थं । ढप हर्षणमोचनयोः । गन्तु सृष्टु गतौ । स्वरिण नोचनेति ।
अनुदात्तेनेत्यर्थः । शप आक्रोशे । शप उपलब्धे । उभयोरपि ग्रहणम् ।
कृप स्पर्शे । क्षिप प्रेरणे । ढप्यतिदृष्यतो रनुदात्तेस्त्वममागमार्थं मनुदात्तस्वे-
त्यादिना (६।१।५८) पञ्चेऽमागमो यथा स्यात् । इट्प्रतिषेधार्थं कस्मान्न
भवतीत्याह इट् त्वनयोरित्यादि । तुदादिषु यौ ढपिदृषी इति । ढप ढन्प
ढप्ती ढप उपलब्धे शङ्क्ये तौ । अदिं हदिमित्यादि । अद भक्षणे । हद् पुरीषोत्-
सर्गे । स्तन्दिर् गतिशोषणयोः । मिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वैधीकरणे ।
सुदिर् सम्प्रेषणे । शद्लु शानने । षद्लु विशरणगत्यवसादनेषु । जिष्विदा
गात्रप्रचरणे । पद गतौ । खिद दैन्ये । खिद परिधाते । उभयोरपि

(C) अनिदस्वरान् प्रत्यादिषु सर्वेषु श्लोकेषु 'शस्यसिधे' इत्यम् । कितलम् पचिं विपिमित्यादायन्वद्वोके
रुषिराश्चम् ।

ग्रहणम् । तुद व्यथने । शुद प्रेरणे । विद सत्तायाम् । विद विचारणे ।
 जिष्विदेत्यस्य ग्रहणं मा भूदिति । जिष्विदा स्नेहनमोचनयोरित्यस्य । अन्यविकरण-
 निवृत्तार्थ इति । विद ज्ञान इति लुग्विकरणस्य विदलृ लाभ इत्यस्य श्रविकरणस्य
 च निवृत्तार्थः । विद वेदनास्थानविवासेष्वित्यस्य चौरादिकास्थानिकाच्त्वादेवाप्रसङ्गः ।
 पचिं वचिमित्यादि । लुपचष् पाके । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचि (२।४।५३)
 रिति च द्वयोरपि ग्रहणम् । सौत्रोऽप्युपदेशो भवत्येव । विचिर् पृथग्भावे ।
 विचिर् विवेचने । रञ्ज रागे । प्रच्छ ज्ञीष्णायाम् । णिजिर् श्रौचपोषणयोः ।
 पिचिर् चरणे । सुचलृ मोक्षणे । भज सेवायाम् । भञ्जो आमर्हने । भ्रसृज पाके ।
 त्यज हानौ । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । युजिर् योगे । युज समाधी । द्वयोरपि
 ग्रहणम् । रुजो भङ्गे । धनृज सङ्गे । टुमसृजो शुद्धौ । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
 भुजो कौटिल्ये । द्वयोरपि ग्रहणम् । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । कृतानुनासिकालोपस्य
 निर्हंशो वृत्तभङ्गपरीक्षारार्थः । सृज विसर्गे । सृजू शुद्धौ । आदादिकः । मृज
 शौचालङ्कारयोरिति चौरादिकोऽप्यस्ति । सोऽपि यदाऽष्टधावेति (ग, सू) णिञ्
 नास्ति तदा शक्य एव ग्रहीतुम् । यदा त्वस्ति तदानिकाच्त्वादेवेत्प्रतिषेधाप्रसङ्गः ।
 सृजिरय मित्यादिनेट्प्रतिषेधार्थतां सृजेरिह निरस्यति । अमागमोऽप्यस्येत्यादि ।
 अनेनामागमार्थताम् । तदिहेत्यादि । यत एव हि प्रयोजनद्वयं न सम्भवति
 तस्मादिहास्य पाठे प्रयोजनं चिन्धम् । तत्र केचिदाहुः—यद्यप्यमागमो न
 दृश्यते तथाप्यसौ कर्त्तव्य एव । अन्यथा ह्यस्य पाठोऽनर्थकः स्यात् । नहि यन्न
 दृश्यते तेन न भवितव्यमेव ? अन्यथा हि यथालक्षणमप्रयुक्तैष्वित्येतद् वचनम-
 प्रयुज्यमानं स्यात् । अन्ये तु वर्णयन्ति सृजे निरूपपदात् क्तिबन्ताद् विकारावयव-
 विवक्षायां मार्ज इत्यनुदात्तादेरजित्यञ् (४।२।४४) यथा स्यादतिगतत् प्रयोजना-
 मिति । एतच्चायुक्तम् । एकाच्त्वादि नित्यं मयटा भवितव्यम् । तथाहि नित्यं
 ह्रस्वश्रादिभ्य (४।३।१४४) इत्यत्र नित्यग्रहणं किमर्थं यावतारम्भसामर्थ्यादेव
 नित्यं भविष्यतीति चोदित इदमुक्तमेकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति तदर्थमेतत्
 क्रियते त्वङ्गयं वाङ्मयमिति । केचिदित्यादि । केचित् प्रयोजनमपश्यन्तो
 सृजेःस्थाने विजिं पठन्ति । किं कारणमित्याह निजादिषु हीतयादि । विजिर्
 पृथग् भावइति निजादिषु विजिः पठ्यते । स यस्मादनिङ्घिष्यते तस्मान्मृजि मपनीय
 तस्य स्थाने विजिं पठन्ति । कथं ज्ञायतेऽसावनिङ्घिष्यत इत्याह तथाचेतयादि ।
 तन्वान्तरइति । आपिश्लित्वाकारणे । अथ सृजिविजौ इतारम्भन् पाठे ओविजौ

भयचलनयोरीत्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? ईदित्वात् । तद्वैवमर्थं क्रियते
 श्वौदितो निष्ठाया (७।१।१४) मितौट्प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि च तस्यापीह
 ग्रहणं स्यादनेनैव सिद्धत्वादीदित्वमनर्थकं स्यात् । अत्रौदिति । लुङि चेति
 (२।४।४३) वधादेशोऽदन्तः । स चानुदात्तस्यादेशः स्थानिवद्भावेनैव भवति ।
 उपदेशेऽनुदात्त एकाच उपदेशो न भवतीति न भवति प्रतिषेधः । कथं पुनरयमे-
 काज् भवतीत्याह द्व्विनिवृत्त्यर्थमित्यादि । यदि ह्यदन्तो वधिनोपदिश्येतातो
 हलादेशोऽघोरिति (७।२।७) विकल्पेन द्व्विः स्यात् । अदन्ते तु सति न
 भवति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन
 व्यवधानं माश्रीयते । नत्वनेकेनेति हला व्यवधानमाश्रितम् । अदन्तत्वे तु
 सति वधेरकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेनापि व्यवधानं भवति । न केवलं
 ह्रस्वेषु । यापि ह्रस्वन्तलक्षणा द्व्विः साप्यदन्तत्वे सति न भवतीत्येव । अकार-
 लोपस्य स्थानिवद्भावादहलन्तत्वात् । तस्माद् द्व्विनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुप
 दिश्यते । ननु यद्यप्यदन्त उपदिश्यते तथापि स्थानिवद्भावेनैकाजिति व्यपदेशे
 सति भवितव्यमेव प्रतिषेधेन । नैतदस्ति । एवं ह्येकाज् ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
 तथाहि जाम्दद्विद्राचकासुप्रभृतौनामुदात्तत्वान् नैकाज्ग्रहणं ते प्रयोजयन्ति ।
 सनाद्यन्तानां धातूनामुपदेशत्वं नास्ति । लाक्षणिकत्वात् समुदायस्य ।
 नचान्योऽनेकाज् धातु रूपदेशेऽनुदात्तोऽस्ति य एकाज् ग्रहणं प्रयोजयति ।
 नचास्मिन् व्यपदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावोऽस्ति । अलविधित्वात् । इह च
 यथा स्यादिति । असत्तुपदेशग्रहण एकाचो धातोरनुदात्तादिङ्गागमो न भवती-
 त्येष सूत्रार्थः । एवञ्च लविष्यति पविष्यतीत्यत्रेङ्गागमो न स्यात् । भवत्यत्र
 प्रत्ययस्मरे कृते शेषानुदात्तत्वे धातुरनुदात्तः । तथाच कर्त्ता कटान् कर्त्तुमिच्छ-
 तीत्यत्र खिङ्गागमः स्यादेव । ढणि तुमुनि च कृते नित्स्वरेश धातोरुदात्तत्वात् ।
 उपदेशग्रहणे तु सति तेनाद्यावस्था विशिष्यत इति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ।
 यद्यप्युत्तरकालं लुनातिपुनाती अनुदात्तौ तथाप्युपदेशावस्थायामुदात्तावेव ।
 तथा यद्युत्तरकालं करोतिरुदात्त स्तथाप्युपदेशावस्थायामनुदात्त एव । अथ
 विभित्सतीत्यत्र कथं प्रतिषेधः ? यावता विभिच्छब्दस्य प्रकृतिपाठो
 नास्ति । उपदेशेनाप्येकाचत्वम् । नैष दोषः । यद्यपि विभिच्छब्दस्य
 प्रकृतिपाठो नास्ति नाप्येकाचत्वं तथापि भिदेसत्प्रभयभिदमस्ति । द्विष्ययोगी

द्विर्चनमित्ययमपि तत्र पक्ष आश्रितः । तेन भिदिरेव तत्र द्विरुच्यते । तस्य चोभयविशेषणविशिष्टत्वात् सिध्यत्येव प्रतिषेधः ।

११ । श्रुतः किति ।

उदात्तार्थं आरम्भः । लूनइति । ल्नादिभ्यश्चेति नत्वम् (८।२।४४) । तीर्णइति । अत्रापि रदाभ्या (८।२।४२) मिति । केचिदित्यादि । ग्लाजि-
स्थश्च क्क्षुरिति (३।२।१०८) । भुवश्चेति षक्तव्य (३।२।१३८) मित्यत्र भवतेः
क्क्षुप्रत्यये गिति कृते सति विधेयमानत्वाद् गितौट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।
ततश्च भूष्णुरिति न सिध्येत् । तस्माद् भूष्णुरित्यत्र ट्प्रतिषेधार्थं केचित्
श्वभूति (D) व्याङ्गिप्रभृतयः श्रुतः कितौत्यत्र द्विककारनिर्देशेन हेतुना चर्लभूतो
गकारः प्रसिद्ध इत्येवमाचक्षते । यदि चर्लभूतो गकारः प्रसिद्ध एव सति
ससञ्जयो ररिति (८।२।६६) कृत्वे कृते चर्लस्यासिद्धत्वाद् इति चेति (६।१।११४)
रोकृत्वेन भवितव्यम् । नतु विसर्जनोपेयम् । ततश्च श्रुतः कितौति निर्देशो
न युज्यत इत्येतन्नोद्यन्निराकारत्तुमाह सौत्वान्निर्देशस्येत्यादि । चर्लभूतस्यासि-
द्धत्वमनाश्रित्य रोकृत्वं न कृतम् । विसर्जनीयश्च कृतइति वर्णयन्ति । किमर्थं
पुनश्चो क्क्षुप्रत्यये गित्वं प्रतिजानते ? यस्मिन् सतौदं व्याख्यानं कर्त्तव्यं
जायते ? स्याच्छुशब्दस्य सिद्धार्थम् । एवं हि ते मन्यन्ते । क्क्षुः कित्वे
सति ह्रमास्यागादि- (६।४।६४) सूत्रेण तिष्ठतेरौत्वं स्यात् । ततश्च स्यात्क्षुरिति
न सिध्येदिति । ग्लाजिस्थश्च क्क्षुरित्यत्रेत्यादि । गित्वे हि सति क्क्षोरिट्-
प्रतिषेधार्थमेव व्याख्यायते । नच तस्य गित्वम् । किं तर्हि ? कित्वमेव ।
नच कित्वे सतौत्वं प्रसज्यते यस्माद् ग्लाजिस्थश्च क्क्षु (३।२।१३८) रित्यत्र
स्या आ इत्यकारभ्रंशोः कृतः । तिष्ठतेः क्क्षुप्रत्ययान्तस्याकारान्तस्याकारान्ततैव
यथा स्यात् । ईकारान्तता मा भूदित्येवमर्थः । आकारभ्रंशोः हि सतौत्वापवादस्
तिष्ठते राकारादेशो भवति । अतस्तेन बाधितत्वादीत्स्वन्न प्रवर्त्तते । तदेवं कित्वे
सत्याकारभ्रंशोपात् स्याच्छुशब्दस्य सिद्धत्वान्न किञ्चिदेतत् । एतद् व्याख्यानमसार-

(D) सुभूतिव्याङ्गिप्रभृतय इति पाठान्तरम् । Taking the name as सुभूति, he is an ancient
grammarians. He appears to have been prior to व्याङ्गि, otherwise the statement should
have probably been व्याङ्गिसुभूति—In fact he cannot be identical with that सुभूतिचन्द्र who
is connected with the सारस्वतव्याकरण ।

मित्यर्थः । तीर्णमित्यत्रापि किं पुनः कारणमसत्पददेशग्रहणेऽत्र न स्यात् ? यावता तरतिरयमुगन्तः पठत इत्याह इत्थे हीत्यादि । ऋत इहातो-(७।१।१००) रितीत्वे रपरत्वे च कृत उगन्तता विहतेत्यसत्युपदेशग्रहणे न स्यात् । तस्मिंस्तु सति भवति । यद्यप्युत्तरकालं तरतिरुगन्तो न भवति तथाप्युपदेश एव । मा भूदेवमित्यादि चोदकः । कस्य पुनरित्यादीतरः । कृत इति चोदकः । यद्येव मित्यादीतरः । स्थानिवद्भावादिति चोदकः । अनल्विधावितौतरः । तत्रैतत् स्यात् । अयमप्यल्वविधिरित्यत आह अल्वविधिसायमिति । अल्वविधिल्वं पुनरुगिति प्रत्याहारग्रहणात् । तस्मादित्याह यस्मादेवमसत्युपदेशग्रहणे तीर्ण इत्यत्र प्रतिषेधो न प्राप्नोति तस्मादुपदेश इत्यनुवर्त्तनीयम् । तथाच सतीत्यादि । उपदेशेऽनुवर्त्तमाने सतीत्यर्थः । जागरित इत्यत्रापि प्राप्नोतीति जागर्त्तंरुपदेशा-वस्थायामुगन्तत्वात् । तदर्शमिति । जागरित इत्यादाविट्प्रतिषेधप्राप्ति-निवृत्तार्थम् । अर्थशब्दस्य निवृत्तिवाचित्वात् । यदि तर्ह्येकाच इत्यनुवर्त्तते प्रीणुतः प्रीरणुतवानित्यत्रेदं प्रतिषेधो न प्राप्नोति । ऊर्णोतिरनेकाचत्वादित्यत आह वाच्य ऊर्णोणुवदित्यादि (१।१।२२, वा) । अस्याः कारिकायाः पूर्व-मेवार्थो व्याख्यात इति न पुन वं प्रास्थायते ।

१२ । सनि ग्रहगुहोच्च ।

ग्रहेः सनि नित्यमिति प्राप्ते गुह्येऽप्युदित्वात् स्वरतीत्यादि-(७।२।४४) सूत्रेण विकल्पे प्राप्तेऽस्यारम्भः । चकार उक इतरुत्कर्षणार्थः । ननुचेको भक्ति- (१।२।८) तुगन्तानां किदेव सन् । तत्र पूर्वनेव प्रतिषेधः सिद्धः । किमुक इत्यनुकर्षणार्थेन चकारेण ? नैतदस्ति । नहीट्प्रतिषेधमन्तरिण सनो भूलादित्त्व सुपपद्यते । कुतः कित्त्वम् ? अनेन त्विति प्रतिषिद्धे भूलादित्त्वं सनो जायते । पश्चाद् गुणप्रतिषेधार्थं कित्त्वमिति क्रमः ? जिष्टञ्जतीति । रुदविदेत्यादिना (१।२।८) सनः कित्त्वे सति ग्रह्यादिसूत्रेण (६।१।१६) मंप्रमारणम् । हो ढइति (८।२।३१) ढत्वम् । षढो कः सौति (८।२।४१) कत्वम् । इण्कोरिति (८।३।५७) षत्वम् । एकाचो बभौ भक्षित्यादिना (८।२।३७) भष्भावेन गकारस्य घकारः । द्विवचनमभ्यासकार्थम् । जुवुञ्चत इति । गुह्यं संवरणे । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् ।

रूपतीति । अज्भनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घः । अथ चकारिण
ययोगन्तमनुकथते तथाचैकयोगनिर्द्दिष्टः अयतिरप्यनुकथतेत्यत आह अत्रि-
यूष्मभरज्ञपीत्यादि । अयतेः सनीवन्तर्त्तौटो (७।२।४८) विकल्पं विधास्यती-
त्यतस्तस्यै हानुवृत्तिरपार्थिकेति नानुकथते ।

१३ । क्त्वाभ्रवस्तुद्, सुश्रुबो लिटि ।

चक्रव चक्रमेति । परस्मैपदानामित्यादिना (३।४।८२) वस्मसोर्वमा-
देशो । क्वादय एवेति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । लिटोऽव क्वादयोऽनिट्
इत्येष तु विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः । क्ततलब्धक्रौतकुयज्ञा इति (४।३।३८)
तमधौष्टो भूतो भावी (५।१।८०) वेत्तादि निर्देशात् । केन पुनस्तेषामिट्-
प्रतिषेधः सिद्धो यतः सिद्धे सत्कारश्चो नियमार्थं उच्यत इत्यत आह अनुदात्तो-
पदेशानामित्यादि । अनुदात्तोपदेशा इड्, इज्, भ्यामन्थे करोतप्रादयः ।
तेषामिवाच इत्यादिना (७।२।१०) प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः सिद्धः । इड्, इजोस्तु
श्रुक्कःकितौति (७।२।११) प्रत्ययाश्रयः । नतु प्रकृत्याश्रयः । तयोर्दात्त-
त्वात् । तदित्यादि । यतएव तेषां यथायोगं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयश्च
प्रतिषेधः सिद्धस्तस्मादुभयस्यापि प्रतिषेधस्य प्रयुक्तस्यार्थं नियम इत्यर्थः ।
धात्वन्तरेभ्यो व्यञ्छिद्य करोत्यादीनां प्रतिषेधस्यैव नियमो वेदितव्यः । कथं
पुनरेतद् इज् प्रति यस्मिन् नियमार्थमुपपद्यते ? सति हि प्रतिषेधे नियमो
भवति । नास्ति इज्खलीट्प्रतिषेधः । तस्य हि नात्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः
सिद्धः । उदात्तत्वात् । नापि प्रत्ययाश्रयः । थलः किच्चाभावात् । तस्मात्
इज् प्रति थलीट्प्रतिषेधार्थंतेव युक्ता । न नियमार्थंतेत्यत आह इजो हीत्यादि ।
व्यवस्था नियमः । बभूयाततज्जगृभ्मववर्थेति (७।२।६४) निगमइति निपात-
नाद् इजो निगमएव थलीट्प्रतिषेधेन भवितव्यम् । न भाषायाम् । यत
एवं व्यवस्था तस्मान्नायं इज् खलीट्प्रतिषेधः । अन्यथा ववर्थेति निपातनस्य
वैयर्थ्यं स्यात् । तस्यात् प्रतिषेधाभावात् वृजोऽप्येतत् 'ध्रुव' नियमार्थमेव
विज्ञायत इत्येकान्त एषः । स्तुद्, सुश्रुवास्मित्यादि । अपिशब्द आर्धधातुक्-
लक्षणेऽपि य इट् प्राप्नोति सोऽपि निश्चय इति दर्शनार्थः । कथं पुनरिथमाणोऽपि
लभ्यते । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य बलीयस्त्वात् । इह च न इड्प्रथतुर्भ्रं

(७।२।५६) इत्यस्यानन्तरमिदं प्रतिषेधकारणं कर्तुं युक्तम् । एवं द्विव्यूतिषेधा-
 ययणं न कर्तव्यं स्यात् । यदयं पुरस्तात् प्रतिषेधं करोति तस्येतत् प्रयोजनम् ।
 इत्थानस्यानाश्रितविशेषविधानस्य प्रतिषेधो विज्ञायते । पुरस्तात् प्रतिषेधो
 क्रियमाणे मति विशेष मनाश्रित्येणमात्रस्यायमपवादो भवति । तेन यावानिट्
 प्राप्तस्तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भवति सिद्धः । अन्यस्वाह नेटोत्यनुवर्त्तमाने
 पुनरिड्ग्रहणसामर्थ्यात् पुनः प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेत्प्राप्तस्य प्रतिषेधो
 विज्ञायते । कञोऽसुट्कस्येति वक्तव्यमिति । करोति रविद्यमानसुटः प्रतिषेधो
 भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थम् ? ससुट्कस्येङ्गागमो
 यथा स्यात् । तत्रेदं व्याख्यानम् । इन्वे घोत्यनेन (२।२।३२) स्तुप्रभृतौना
 मन्यतमस्य विसंज्ञकस्य पूर्वनिपातमकत्वैतत् सूचितं यथेहपूर्वनिपातसञ्चयं
 व्यभिचरति स्वविषये न प्रवर्त्तते तथेदमपीति । तेन यदा करोतिः ससुट्क
 स्तत्र न प्रवर्त्तत इति । सञ्चस्करिव सञ्चस्करिमिति । संपर्थ्युपेभ्यः करोती
 भूषण इति (६।१।१३०) सुडित्यनुवर्त्तमानेऽङ्गभ्यासव्यवायेऽपीति (६।१।१३६)
 सुट् क्रियते । ऋतो भारद्वाजस्ये (७।२।६३) त्येतदप्यसुट्कस्यै विध्यतइति ।
 कञ इति सम्बध्यते । कथं पुनरसुट्कस्यैव भवतीति लभ्यते ? यथा लभ्यते
 तच्च श्रूयताम् । तत्र ह्युदितो (७।२।१४) वेत्यतो वेत्यनुवर्त्तते मण्डूकङ्गति-
 न्यायेन । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनासुट्कस्यैव भवतीति ॥

१४ । श्रौदितो निष्ठायाम् ।

शून इति । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) सम्प्रसारणम् । हलइति
 (८।२।७७) दीर्घः । लग्नइति । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (८।२।३०)
 कुलम् । उड्डीनइति । डोड् विहायसा गतौ । ननु डोड् उदात्तत्वान्नि-
 ष्टायामिट् प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अन्यथा ह्युड् उड्यित इत्यनिष्टं
 रूपं स्यादिति यो मन्येत तं प्रत्याह डोड् इत्यादि । श्रौदितामिति स्वादीना-
 मित्यर्थः । स्वादय श्रौदित इति (ग, घृ) वचनात् । स्वादयः ष्रुड् प्राणियर्भविमोचन
 इत्यादयः । कथं क्त्वा ज्ञापक इत्याह स ह्यौत्यादि । स्वादीनां श्रौदितां मध्ये
 तस्यैवमर्थः पाठो निष्ठातकारश्रौदित उत्तरस्य नत्वं यथा स्यात् । स्वादेतत् ।
 इटप्रपि कर्त नत्वं भविष्यतीत्याह नत्वञ्चेल्यादि । तस्मादितुत्तरस्ये- (१।१।६७)

त्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थस्यानुवृत्ते रोदितो धातोरनन्तरस्य निष्ठातकारस्य नलं विधीयते । तत्र यदि डोङः परस्या निष्ठाया इट् स्यात् तदा सत्यप्योदित्त्वं इटा व्यवहितत्वान्नलं न भवितव्यम् । नित्योदितानां मध्ये तस्य पाठोऽनर्थकत्वान्न कृतः स्यात् । स चास्ति । तस्मात् स एव पाठो ज्ञापको डोङ उत्तरस्या निष्ठाया इण् न भवतीति । ननु स्वादिषु पाठसामर्थ्याद् व्यवधानेऽपि स्यात् । कथमसौ ज्ञापकः ? नैतदस्ति । एवं ज्ञानन्तर्यपरिभाषा (प, ३२) बाधिता भवति । शास्त्रज्ञानिष्टं स्यात् । एतच्चायुक्तम् । नञ्चानिष्टार्थं शास्त्रे प्रकृषिरस्ति । तस्माद् यथानन्तर्यपरिभाषा न बाध्यते शास्त्रञ्च नानिष्टं भवत्योदितानां मध्ये डोङः पाठश्च सफलो भवति स प्रकारोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्चोदितानां मध्ये डोङः पाठो ज्ञापकएव । अपरः प्रकारः । ओदितश्च- (८।१।४४) त्यत्रोदित इत्यतद्गिरावर्त्तयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येत- (१।१।६७) स्याः परिभाषाया विरूपस्थानार्थम् । तत्रास्या यद्वितीय सुपस्थानं तस्यैतत् प्रयोजनम् । डोडोऽप्यनन्तरस्यैव निष्ठातकारस्य नलं यथा स्यादिति । यद्विच डोडो निष्ठाया मिट् स्यादित्वा व्यवहितत्वान्नलं न स्यात् । न च शक्यते यत्नं व्यवधानेऽपि पाठसामर्थ्याद् भविष्यतीति । एवं हि परिभाषाया विरूपस्थान-मनर्थकं स्यात् । एतच्चायुक्तम् । तस्मादोदितानां मध्ये डोङः पाठो ज्ञापक एव । श्लिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । ओदित्कारणादेव निष्ठायामिण् न भविष्यति । ओदित्त्वं हि नत्वार्थं क्रियते । नत्वञ्च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते । यदि च ततः परस्या निष्ठाया इट् स्यादोदित्त्वमनर्थकं स्यात् । वैचित्र्यार्थं श्लिग्रहणं वेदितव्यम् ।

१५ । यस्य विभाषा ।

विधूतइति । धूञ् कम्पने । गूढइति । गुह्यं संवरणे । ढल्वादिषु कृतेषु ढ्रलोप इत्यादिना (६।१।१११) दीर्घः । अथेह कस्मात् प्रातिषेधो न भवति पतित इति ? भवति हि पति विभाषितेऽट् । सनौवन्तरित्यत्र (७।१।४८) तन्निपतिदरिद्राणासुपसंस्वरानमिति विकल्पेनोपसंस्वरानादित्यत-आह द्वितीया श्रितेत्यादि ।

१६ । आदितश्च ।

भावादिकर्मणोरनन्तरं विभाषां वक्षति । ततोऽन्यत्र कर्त्तरि कर्मणि चायं प्रतिषेधो विज्ञायते । आश्वस्तइति । श्वस प्राणने । वान्तइति । दुवम उद्गिरणे । अनुनासिकस्य किम्बलोः कृडितीति (६।४।१५) दोषः । योग-विभागकरणं किमर्थमिति पृष्टस्यादितश्च विभाषा भावादिकर्मणोरिति यद्येकयोगः क्रियते ततो भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधो न स्यादिति प्रतिवचनमाशङ्गाह आदितश्चेत्यादि । आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येकयोगे भावादिकर्मणोर् विभाषायां विहित्यायां ततोऽन्यत्र कर्त्तृदौ यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रतिषेधो भविष्यति । तस्मादुपाधकं योगविभागकरणम् । ज्ञापनार्थमित्यादिनाऽुपाधकत्वं परिहरति । यदुपाधे विभाषा तदुपाधेरिति । उभयत्रापि बहुव्रीहिः । उपाधि विश्लेषणम् । स चैतदर्थं उपाधि विश्लेष्यः । यदि यदुपाधे विभाषा तदन्वोपाधेरपि प्रतिषेधः स्यात् तदा योगविभागं न कुर्यात् । एकयोगेनापि भावादिकर्मणोर्विहिते विकल्पे ततोऽन्यत्र यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रतिषेधो लभ्यत एव । कृतश्च योगविभागः । तस्मादेतेन योगविभागकरणेन सूचितं यदुपाधेविभाषा तदुपाधे निषेधइति । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । अत्र विदेशाभासस्य विभाषेति विभिना तौदादिकेन साहचर्यात्ताभासस्य तौदादिकस्य ग्रहणम् । यस्य विभाषेति (७।२।१५) च तस्यैव प्रतिषेधो भवति । नान्यस्य । यदि यदुपाधे विभाषा तदुपाधेनिषेध इति ज्ञाप्यते जूत्रचोः जि (७।२।५५) उदितो वेति (७।३।५६) ज्ञापत्रय्ये भावविषये विभाषिते यस्य विभाषेति भावविषय एव निष्ठायामिदं प्रतिषेधः स्यात् । न कर्त्तृकर्मणोः । नैष दोषः । आश्रयमाणो हि धर्मो भेदको भवति । न च ज्ञापत्रय्ये निष्ठायाम् वा भिन्न मभिधेयं निमित्तत्वेनाश्रितम् । तस्माद् भवत्येवात्र प्रतिषेधः । अत्र लिङ्गं तेन निर्हृतं (४।२।६८) मिति निर्हृशः ।

१७ । विभाषा भावादिकर्मणोः ।

भिन्नमनेनेति । नपुंसके भावे क्तः । मेदितमिति । निष्ठा शीङित्यादिना (१।२।१८) किञ्चप्रतिषेधे गुणः । प्रमिन्न इति । प्रशब्द आदिकर्मन्व्योतयति । आदिकर्मन्विति आदिभूतक्रियाक्षण इति । तस्मिन् भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तः स

पुनरादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेत्यनेन (३४।७१) कर्त्तरि कारके भवति । शक्तो घटः कर्त्तुं शक्तितो घटः कर्त्तुमित्यस्य सिद्धये विभाषेति योगविभागेऽत्र कर्त्तव्यः । तत्रादित इति नानुवर्त्तनीयम् । भावादिकर्मणोरित्यत्र द्वितीये योगेऽनुवर्त्तनीयमेव ।

१८ । चुब्ध-स्वान्त-ध्वान्तलग्न-स्निष्ट-विरिब्ध-फाण्टबाढानि
मन्यमनस्तमः-सक्ताविस्पष्टस्वरानायास-भृशेषु ।

चुब्ध इति । चुभ सञ्चलन इत्यस्येडभावो निपात्यते । मन्याभिधानञ्चेदिति । समुदायेन चेन् मन्योऽभिधीयते । मन्य इति द्रवद्रव्यमम्पृक्ताः सक्ताव उच्यन्ते । चुब्धो मन्यइति । चलितो मन्य इत्यर्थः । चुभितं मन्येनेति । नात्र मन्योऽभिधीयते । किं तर्हि ? तत्साधनं चलनम् । अथ मन्याभिधाने चुब्धशब्दो निपात्यते चुब्धा गिरिनदी चुब्धा सेना चुब्धः समुद्र इत्यादि नोपपद्यत इत्यत आह चुब्धा गिरिनदीत्यादि । (E) चलितमन्यसाधर्म्याद् गिरिनद्यादिषु तथा व्यपदेश इति दर्शयति । यथा चुब्धस्य मन्यस्य चलनं प्रति साधनभावस्तथा गिरिनद्यादेरर्थस्य चलनं प्रति साधनभावः चुब्धमन्यसाधर्म्यात् चुब्धशब्देन व्यपदिश्यते यथा ग्रीसाधर्म्याद् गोशब्देन वाहीक उच्यते । स्वान्तं ध्वान्तमिति । स्वन ध्वन शब्दे । इडभावे निपात्यते । एवमुत्तरिष्वप्युदाहरणेषु वेदितव्यम् । बाह्येषु विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलं मनः स्वान्तमुच्यते । अनुनासिकस्य किमलोः क्ङित्तीति (६।४।१५) दीर्घः । स्वनितं मनसिति । मनः कर्त्तृकं स्वननमुच्यते । नतु मनः । ध्वनितं तमसिति । अत्रापि तमः कर्त्तृकं ध्वननमुच्यते । न तमः । लग्न इति । रगे लगे सङ्गे । निष्ठानत्वं निपात्यते । स्निष्टमिति । स्नेच्छ अथक्तायां वाचि । ब्रथादि-सूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । ष्टुत्वञ्च । स्नेच्छितमिति । अर्थस्याविस्पष्टत्वेऽपि स्वरूपस्य विस्पष्टत्वाद्भवति प्रत्युदाहरणम् । विरिब्धमिति । अत्राप्येकारस्येत्त्वमपि निपात्यते । स्वरश्चेदिति । स्वरशब्दोऽत्र ध्वनौ वर्त्तते । फाण्टमिति । फण गतौ । पूर्ववहीर्षः । ष्टुत्वञ्च । कः पुनरयमनायासो नामेत्याह यदश्रुतमित्यादि । अश्रुतमित्यपकृतम् । अपिष्टमित्यचूर्णितम् । उदकसम्पर्कं उदकसंयोगः । मात्र-

(E) सुद्रितकाशिकायां तु चुब्धी गितिः, नदीत्वेवमाद्रुपमानाद् भविष्यतीति पाठः । तत्र नदीत्यस्य चुब्ध-त्वध्याहृतेन पदेनाम्यः । वणुतत्तु आसाराद्दणव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

शब्देन निष्पीडनादेर्व्वचकेदः । विभक्तारसमिति । पृथग्भूतरसमित्यर्थः । ईषदुष्णं कोष्णम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वाद्दनायासेन लक्ष्यत इति । आयासः प्रयत्नाधिक्यम् । तद् यस्मिन्न विद्यते सोऽल्पप्रयत्नसाध्योऽनायासः । तेनेह यदश्रुतत्वादिविशिष्टं वस्तु तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वाद्दनायासेन लक्ष्यते । तदनेनानायासोपलक्षितो यो वस्तु-विशेष स्तत्र फाण्टमिति निपात्यते । नखनायास एव । नान्यत्रापि सर्वत्रानायासोपलक्षित इति दर्शयति । अयञ्चार्थो निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । यथैव ह्यन्यत् किञ्चिदिङ्भावादिकं निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते तथार्थविशेषोऽपि । बाढमिति । अत्र पूर्व्ववद् ढत्वादिकार्थम् ।

१६ । धृषिणसी वैयात्ये ।

वियातस्य भावो वैयात्यमिति । यातं यातिः प्राप्तिः । विरूपं यातं यस्मात्सम्भारगविषयत्वात् स वियातोऽविनीत इतुःच्यते । तद्भावी वैयात्यम् । ब्राह्मणादि-त्वात् ष्यञ् । धृष्टइति । जिष्टपा प्रागल्भ्ये । विशस्तइति । शस्तु हिंसायाम् । शसैरप्युदितो वेति (७।३।५६) विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेतीट्-(७।२।१५) प्रतिश्रेष्ठः सिद्ध एवेति सम्बध्यते । यदि तर्हि सिद्धएव प्रतिषेधस्तत् किमर्थं वचनमित्याह नियमार्थमित्यादि । वैयात्य एव वर्त्तमानयो र्यथा स्यादन्यत्र मा भूत् । अथ धृषेर्विभाषा भावादिकर्मणो (७।२।१७) रिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनमिति कस्मान्न भवतीत्याह भावादिकर्मणोरपीत्यादि । अत्र चाभिधानशक्तिस्वाभावात् हेतुः । धर्षित इति । पूर्व्ववत् किञ्चे प्रतिषिद्धे गुणः ।

२० । दृढ स्थूलबलयोः ।

बलवतीति मतुबन्तनिर्देशनार्थं आदित्वात् सूत्रे मत्वर्थीयाकारान्तो बलशब्दो निर्दिष्ट इति दर्शयति । दृहेरिति । दृहि दृष्टावित्यस्य । अथवा दृहिः प्रकृत्यन्तर-मस्तीति । दृह दृष्टौ दृष्टाविति कौञ्चित् पाठात् । नकारस्वाभावादिति । नकारस्थोप-देशाभावादनितिच्चाच्च नकारस्वाभावादिति । अथ हकारलोपः किमर्थं निपात्यते ? न ढकारएव निपात्यताम् ? परस्य च धत्वे ढुत्वे च कृते ढो डे लोपे च (८।३।१३) कृते सिद्धं दृढइति । अत्राप्ययमर्थः । परस्य ढत्वं निपातयितव्यं न भवति ।

ष्टुत्वेनैव सिद्धत्वादिद्वयत्वाद् ह्रलोपनिपातनमित्यादि । यदि हकारस्य ढकारो निपात्यते तदा ढो ढे लोपः । तस्य पूर्वव्रासिद्ध (८।२।१) मित्यसिद्धत्वं स्यात् । सिद्धत्वासाविष्यते । तस्मात् पूर्वव्रासिद्धत्वनिष्ठत्तये ह्रलोपो निपात्यते । न ढकारइति । कः पुनरसिद्धत्वे दोषो यत्परिहाराय पूर्वव्रासिद्धत्वनिष्ठत्तयर्थं हकारलोपो निपात्यते । न ढकार इत्यत आह ढलोपइत्यादि । यदि हि ढकारो निपात्यते तदा ढो ढे लोपः (८।३।१३) कर्त्तव्यः । तस्मिंस्तु सति लोपे द्रढिमित्यादौ ऋतो हलादेर्लघो (६।४।१६१) रिति रेफो न स्यात् । ढलोपस्यासिद्धत्वे संयोगे गुर्विति (१।४।११)* गुरुसंज्ञायामुपजातायां लघुसंज्ञाया बाधितत्वात् । द्रढिमिति वर्षदृढादिभ्यः (५।१।१२३) अच्चेतीमनिच् । तुरिष्ठे मेयः स्त्रिति (६।४।१५४) टिलोपः । द्रढीयानिति । द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनावितौयसुन् प्रत्ययः (५।३।५७) । द्रढयतीति । दृढमाचष्ट इति तत् करोति तदाचष्ट इति णिच् । णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावेन रेफटिलोपौ । परिद्रढय गत इति । दृढमाचष्टइति णिच् । रभावे कृते ण्यन्तस्य परिणा योगः । ततः क्त्वा । ततः प्रादिसमासः । समासेऽनञ्-पूर्वं क्तो ल्यबिति (७।१।३७) ल्यप् । पारिद्रढी कन्थेति । पारिद्रढशब्दादिञ् । इतो मनुष्यजाते (४।१।६५) रिति ङीष् । अङ् प्रसज्येतेति । अण्विजोरनाधौयो गुरुपोत्तमयो (४।१।७८) रित्यादिना । ङङ्हितमिति । ङङ्हिः प्रत्युदाहरणम् । ङङ्हितमिति ङङ्हिः ।

२१ । प्रभौ परिद्रढः ।

पूर्वण समानमिति । निपातनस्येङ्गभावादेस्तुल्यत्वात् । यथैव हि पूर्वस्मिन् सूत्रे क्तप्रत्यये कृते हकारनकारयो लोपे इङ्भावश्च परस्य ढत्वं निपातितं तथेहापि तत् सर्वं निपात्यते । ङङ्हिर्निघातनमिति । ङङ्हि ङङ्हावित्यस्य । ङङ्हिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति ततस्तस्यापीति निपातन मेतदिति प्रकृतेन सखन्थः । प्रकृत्यन्तरास्तित्वन्तु ङङ्हि ङङ्हि ङङ्हाविति कैश्चिदुक्ताम् । तदेव प्रयोजनमिति । पूर्वव्रासिद्धत्वनिष्ठत्तः । परिद्रढयतीति । अत्र ढलोपे सति पूर्व्ववद्रेफो न स्यात् । परिद्रढय गत इति । अत्रायादेशश्च । पारिद्रढी कन्थेति । अत्रापि अङ् प्रसज्येत । ह्रलोपनिपातने तु न भवन्थेते दोषाः । परिद्रढमाचष्ट इत्यादि ।

कथं पुनः परिब्रह्मशब्देन विग्रहे कृते णिचो ब्रह्मशब्दादेवोत्पत्तिर्लभ्यत इत्याह
 संग्रामयतीरित्यादि । प्रातिपदिकावात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चेत्यनेनैव (ग,सू) णिचि सिद्धे
 संग्रामइत्यस्य सोपसर्गस्य गणे यः पाठः स नियमार्थः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गाधि-
 ज्ञुत्पत्तिर्यथा स्यात् । अन्यत्र मा भूदिति । तदेवं संग्रामयतेरेव यस्मात् सोपस-
 र्गाधिज्ञुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मात् तस्माद् यद्यपि परिब्रह्म माचष्टइति विग्रहः क्रियते
 तथापि ब्रह्मशब्दाधिज्ञुत्पद्यते । नच परिब्रह्मशब्दात् । किमेवं सतीष्टं सिद्धं
 भवतीत्यत आह तथाच सतीत्यादि । ब्रह्मशब्दाधिज्ञुत्पत्तौ सत्यां लकारो
 भवन्नयं णिज् यतो विहितः स्तादादेरेव भवति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया । सनाद्यन्ता
 धातवइति (३।१।३२) तदादेरेव धातुसंज्ञाविधानात् । तेन परेस्तिङन्त-
 ग्रहणेनाग्रहणात् ततोऽतिङन्तात् पदात् परस्य तिङन्तस्य पदस्य परिब्रह्मयतीत्यत्र
 तिङ्ङुत्पत्तिङ्ङिति (८।१।२८) निघातस्वरः सिद्धो भवति । यदि पुनः परिब्रह्मशब्दा-
 धिज्ञुत्पद्यते तदा लकारोऽपि ततएव णिजन्तात् स्यात् । एवञ्च परिग्रहस्य
 तिङ् एवान्तर्भावादतिङन्तात् पदात् परमत्र तिङन्तं न भवतीति निघातो न
 स्यात् । किञ्च यदा ब्रह्मशब्दाधिज्ञुत्पद्यते न परिब्रह्मशब्दात् तदा क्त्वाप्रत्ययोऽपि
 ब्रह्मशब्दाधिजन्तवति । तेन परिग्रहस्य ज्ञान्तेन समर्थेन शब्दान्तरेण कुगति-
 प्रादयइति (२।२।१८) समासे कृते परिब्रह्मयतीत्यत्र ल्यबादेशः सिद्धो भवति ।
 परिब्रह्मशब्दाधिज्ञुत्पत्तौ क्त्वाप्रत्ययोऽपि परिब्रह्मशब्दादेव णिजन्तादुत्पद्यते ।
 ततः समासो न स्यात् । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण समस्यन्ते । न चात्र
 परेः परं ज्ञान्तं शब्दान्तरमस्ति । एकमेव ह्येदं ज्ञान्तं परिणा सह शब्दरूपम् ।
 तत्रैव परिग्रहस्यान्तरभावात् । असति च समासे समासेऽनञ्पूर्वत्वादिना
 (७।१।३७) ल्यबादेशो न स्यात् । परिब्रह्मिहिति । ब्रह्मेः प्रत्युदाहरणम् ।
 परिब्रह्मिहिति ब्रह्मेः ।

२२ कृच्छ्रगहनयोः कषः ।

कष्ट इति । कषिशिषीत्यादिहिंसार्थधातुवर्गे कषिः पठ्यते । किं पुनः
 कृच्छ्रं नामेत्याह कृच्छ्रं दुःखमिति । यद्येवं दुःखे प्राणिधर्मं प्रतिषेध उच्यमानोऽ-
 न्नप्रादौ न सिध्यतीत्याह तत्कारणमप्यग्नादिकं कृच्छ्रमुच्यत इति । कारणे
 कार्योपचारात् । यथा नड्वलीदकं पादरोगइति । चिन्त्यं पुनरेतत् किं मुखे

सति गौणस्य ग्रहणं युक्तमुत नेति । यदि तु कञ्चशब्दाणिजन्तात् पचाद्यच-
सुत्पाद्य कञ्चयतीति कञ्च् इत्येवं बुत्पादायते तदा कञ्च् शब्दोऽपि मुख्येऽन्यदा-
वपीति न किञ्चिन्नित्यम् । न चास्यां बुत्पात्तौ तत् कारणमप्यन्यादिकं कञ्च् मित्यु-
च्यते इत्येतद्विद्ध्यते । यच्च कञ्चयति तन्नियोगत एव दुःखस्य कारणं भवति ।

२३ । घुषिरविशब्दने ।

विशब्दं प्रतिज्ञानमिति । स्थाभिप्रायस्य शब्देनाविष्करणमित्यर्थः ।
सामान्येन ग्रहणमिति । विशेषानुपादानात् । यदि घुषिरविशब्दने इति
चुरादौ पठ्यते एवं सति णिच् भवितव्यम् । नच णिजन्तस्येति सत्यसति वा
कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तथाचौटि सति निष्ठायां सेटीति (६।४।५२) णिलोपे कृते
घोषितमिति यद्रूपं भवत्यसत्यपीटि णिलोपाभावात् तदेव । नच तदन्तादिट्-
प्रतिषेधस्य प्राप्तिरस्ति । एकाच इत्यधिकारात् । भौवादिकस्य घुषे विशब्दने
हृत्तिरेव नास्ति । शब्दशक्तिस्त्वाभाव्यात् । तत् किं विशब्दनेप्रतिषेधेनेत्यत
आह विशब्दनेप्रतिषेध इत्यादि । यदि च नित्यो णिच् स्यात् तदा यथोक्तया
रोत्या प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । ततश्च न कर्त्तव्यमेव स्यात् । कृतश्च । तस्माद्य-
मेव प्रतिषेधो ज्ञापयति चुरादिणिच् विशब्दनार्थस्यानित्य इति । जुघुषुरिति ।
अनित्यप्रतिज्ञाप्रयोजनम् । असति ह्यनित्यत्वे घोषयाञ्चक्रुरिति स्यात् ।

२४ । अर्हैः सन्नविभ्यः ।

अर्हैरिति । अर्ह गतौ याचने च ।

२५ । अभेष्वाविदूर्थ्ये ।

विदूरं विप्रकृष्टमिति । विशेषेणातिशयेन दूरं विदूरमिति कृत्वा । ततोऽन्य-
दविदूरम् । तत् पुनर्यदासन्नं यच्चादूरं न त्वतिविप्रकृष्टं तदिति वेदितव्यम् ।
तस्य भाव आविदूर्थ्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । ननुच न नञ्पूर्वात्
तत्पुरुषादित्युत्तरस्य (५।१।२२) भावप्रत्ययस्य प्रतिषिद्धत्वात् थञ्च न
भवितव्यमित्यत आह एतस्मादेवेत्यादि । उत्तरत्वं तु भावप्रत्ययस्य त्वतन्नापेक्षया
वेदितव्यम् ।

२६ । शो रध्ययने वृत्तम् ।

अध्ययनमिति । कृत्यव्युटो बहुलमिति (३।३।११३) व्युट् । अधीयत इत्यध्ययनम् । कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः । भावसाधने हि वृत्तो गुणो देवदत्ते-
 निति न स्यात् । वृत्तं गुणस्य देवदत्तेनेति स्यात् । निष्ठाविशिषणञ्चैतत् ।
 अध्येतव्याभिधायिण्यां निष्ठायामित्यर्थः । णिलुक् चिति । णिलुग्नपिपातनं
 प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थम् । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यात् । लुकि सति न
 लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । वृत्तो
 गुणइति । गुणः कश्चिदेवाध्ययनविशेष इहोच्यते (F) । वृत्तिरयमकर्मकइति ।
 वृत्तं गुणस्य वृत्तं पारायणस्येति भावे निष्ठादर्शनात् । अकर्मकाणां हि भावे
 निष्ठा भवति । न सकर्मकाणाम् । स णर्थइत्यादि । सोऽन्तर्भावितणर्थो
 यदा भवति तदा प्रकृत्यन्तो णर्थो वर्त्तमानः सकर्मको भवति । यथा वर्षन्तु त्वां
 सुष्टुतय इत्यत्र वृधिः । कथमेतद् विज्ञायत इत्याह तेन निवृत्त इत्यादि ।
 न चैतद्वक्तव्यमकर्मकाइति । धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति सोपसर्ग-
 त्वादिह वृत्तेः सकर्मकत्वम् । नतु णर्थवृत्तित्वादिति कुतो णर्थोवगतिः ?
 यदि सोपसर्गत्वादिह वृत्तेः सकर्मकत्वम् स्यान्न णर्थवृत्तित्वात् ततो यथानुभूतः
 कम्बलो देवदत्तेनेत्यत्र णर्थो न गम्यते तथा तेन निवृत्त इत्यत्रापि न गम्यते ।
 गम्यते च । तस्मात्णर्थवृत्तित्वादेव वृत्तेः सकर्मकत्वम् । यदा च णर्थवृत्ति
 भवति तदा प्रयोजकव्यापारापेक्षयास्य कर्त्ता कर्मभाव मापद्यतइति । तेन
 प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवति । तदिहापीत्यादि । यस्मादेवाकर्म-
 कोऽपि स न प्रकृत्यन्त एव णर्थो वर्त्तमानः सकर्मको भवति तस्माद् वृत्तो गुणो देवदत्ते-
 नेत्यत्रापि णर्थवृत्तेरेव कर्मणि कृत्यययो भविष्यति । ततश्च निपातन मनर्थकं
 स्यात् । विनापि तेन सिद्धत्वात् । कथमिति चेत् ? वृत्तेः कृत्यप्रत्यय उदितो
 वेतीड्विकल्पे (७।३।५६) कृते निष्ठायां यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रति-
 षेधात् । यद्येवं किमर्थमित्याह तत् क्रियत इत्यादि । कदाचिष्णयोऽन्तर्भावित-
 तणर्थतया प्रकृत्यैवाभिधीयते । कदाचिष्णवा । तत्र यदा प्रकृत्यैवाभिधीयते
 तदा निरर्थकत्वान्निपातनं न कर्त्तव्यमेव । यदा तु णिचा णर्थोऽभिधीयते तत्र

(F) गुणः पाठः पदक्रमसं हिताकथोऽध्ययनविशेषः । स वृत्तः सन्पादित इत्यर्थं इति निश्चयः ।

यदि निपातनं न क्रियेत तदाध्ययनेऽपि वर्त्तितमिति स्यात् । तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थं तदित्येके प्रतिपन्नाः । अपरे त्वित्यादि । अन्ये तु वर्त्तितो गुण इत्यपीच्छन्ति । यन्तस्यान्तस्य च वृत्तो गुण इति । तन्मतेन निपातनं न कर्त्तव्यमेव । क्रियमाणं वै चित्रार्थं वेदितव्यम् ।

२७ । वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्ताः ।

दान्तःशान्त इति । शसु दसु उपशमे । हेतुमश्चिच् । णिलुगिट्प्रतिषेधयोः क्तयो रनुनासिकस्य क्लिप्तलोः क्ङित्तीति (६।४।१५) दीर्घः । ननु च णिलो-पस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधाने सति न प्राप्नोति । नैतदस्ति । नहि निपातनेन लोपे सति तस्य परनिमित्तत्वव्यपदेशो विद्यते । तत् कृतः स्थानिवद्भावः ? न पदान्ते-त्यादिना (१।१।५८) दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च । दमितः शमितइति । मितां ऋस्व (६।४।८२) इति ऋस्वत्वम् । पूर्ण इति । पुरी आप्यायने । दिवादि-चुरादिश्च । दस्त इति । तसुउत्क्षेपे दसु च । अत्रोपधाऋस्वत्वमपि निपात्यते । स्पष्टच्छन्न इति । स्पश वाधनस्पर्शनयोः । ऋद अपवारणे । अत्राप्युपधाऋस्वत्वमपि निपात्यते । ज्ञप्त इति । ज्ञप मारणतोषणनिशामनेष्विति चुरादिः । मारण-तोषणनिशामनेषु ज्ञा मिञ्चेति घटादिश्च । ततो णिच् । इट्प्रतिषेधो णिलुक् चेति चकारात् क्वचिदुपधाऋस्वत्वमपि निपात्यते ।

२८ । रुषमत्वरसंघुषास्वनाम् ।

रुष रोषे । अम गत्यादिषु । अम रोग इत्येतस्य चौरादिकस्य ग्रहणं न भविष्यति । एकाच इत्यधिकारात् । जित्वरा सञ्भ्रमे । संपूर्वः पूर्वीक्तो घुषिः । आङ्पूर्वः पूर्वोक्त एव स्वनिः । आस्वान्त इति । पूर्व्वं वद् दीर्घः । तूर्ण इति । ज्वर-त्वरस्यविमवासुपधाया (६।४।२०) इत्तृट् । संपूर्व्व इत्यादि । घुषिर् अवि-शब्दन इत्यस्यावकाशोऽसंपूर्व्वत्वे सत्यविशब्दने घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादाविति । अस्य च वचनस्यावकाशः संपूर्व्वत्वे सति विशब्दने संघुषितं वाक्यमाह संघुष्टं वाक्यमाहेति । संपूर्व्वत्वे सत्यविशब्दने उभयप्राप्तौ परत्वाद्दनेन विकल्पो भवति संघुष्टौ दन्तौ संघुषितौ दन्ताविति । आङ्पूर्व्वस्येत्यादि । ज्ञुव्यस्वान्तेति स्वनैरिट्- (७।२।१८) प्रतिषेधस्यावकाशः । अनाङ्पूर्व्वत्वे सति मनोऽभिधाने स्वान्तं मन

इत्यस्वावकाशः । आङ्पूर्वत्वे सत्यमनोऽभिधानम् । आस्त्रान्तो देवदत्त आस्त्रनितो देवदत्त इति । आङ्पूर्वत्वे सति मनोऽभिधाने परत्वाद्यमेव विकल्पो भवति । आस्त्रान्तं मनः । आस्त्रनितं मनः ।

२८ । हृषे लोमसु ।

हृष्टानि लोमानीति । गत्यर्थाकर्मकादिनाकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्त्तरि क्तः । हृष्टं लोमभिरिति । नपुंसके भावे क्त इति (३।३।११४) क्तः । निष्ठायामनिङिति । उदितो वेति (७।३।५६) क्त्वाप्रत्यय इति विकल्पिते निष्ठायाम् यस्य विभाषिति (७।२।१५) प्रतिषेधात् । अयं सेडिति । उदात्तत्वादित्प्रतिषेधाभावात् । उभयत्र विभाषेयमिति । प्राप्ते चाप्राप्ते च । आलोक्कार्थस्य प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पस्तु व्यर्थं च चाप्राप्ते । लोमशब्दस्याङ्जातेष्वेव रूढत्वात् । लोमस्त्रितुप्रच्यमानेऽङ्गजेष्वेव न केशेषु भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह-लोमानीत्यादि । कथमित्याह यथा लोमनखमित्यादि । अत्र हि सामान्येन ग्रहणं तेषाम् । तथाहि केशानपि स्पृष्ट्वा शौचं क्रियत इति । कथं पुनः क्रियावचनस्य घातोर्द्रव्येषु लोमसु वृत्तिरूपपद्यत इत्याह तद्विषय इत्यादि । तानि लोमानि विषयी यस्य स तथोक्तः । हृषे योऽयं स लोमसाध्यत्वात् लोमविषयः । तत्र वर्त्तमानो हृषिरप्यर्थद्वारेण लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते । तदेवमर्थद्वारेण लोमां हृषिं प्रति विशेषणत्वं दर्शितं भवति । विस्मितप्रतिघातयोश्चेति । निपातनमिति । विस्मितप्रतिघातयोरु निष्ठायामिण् न भवत्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । हृषेरिति योगविभागः क्रियते । ततो विस्मितप्रतिघातयोरपि भविष्यतीति । अथवा बहुवचननिर्देशोऽत्र क्रियते । आद्यर्थोऽयं विज्ञायते लोमादिषु लोमस्त्रिति । तेन विस्मितप्रतिघातयोरपि भविष्यति ।

३० । अपचितस्र ।

चायतेरिति । चायू पूजानिशामनयोरिति । अयं योगो यच्चिनोते रपपूर्वस्य पूजायां वृत्तिं न प्रतिपद्यते तं प्रतारभ्यते । यस्तु प्रतिपद्यते तं प्रति नारब्ध्व एव । तथाहि चिनोतेरपचित इति भविष्यतीति । चायतेरूपचायित इति । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्त-

कृतम् । वृत्तौ त्वसमस्त एक एवायं विकस्यशब्दः । नचैतदर्थस्य बहुवचनं
विवक्षितम् । अत एकवचनान्त एवोदाहृतः । अपरिष्विति । विशस्तु-
प्रभृतिषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशइति । बहुत्वाभावाद् बहुवचनं तेन तत्र न
कृतमित्यभिप्रायः । शसि विपूर्वस्य शंसिः शासिञ्चेति । शसु हिंसायाम् । शन्सु
स्तुतौ । शासु अनुशिष्टौ । तरीतारं वरीतारमिति । वृत्तौ वेति (७२।३८)
दीर्घः । वरुत्वीरिति । ऋन्नेभ्यो ङीविति (४।१।५) ङीप् । तदन्ताज्जस् ।
वा कृन्दसीति (६।१।१०६) पूर्वसवर्णदौर्घः । जसि पूर्वसवर्णोच्चारणाद् यदा
पूर्वसवर्णं स्तत्रैवैतन्निपातनमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह
जमि पूर्वसवर्णोच्चारणमित्यादि । ननु यणादेशे कृते वरुत्त्रप्रइति भवितव्यम् ।
कथं वरुत्त्रय इति भवतीत्याह च्छान्दसमित्यादि । क्खान्दसत्वेन हि ऋस्वत्वे कृते
जसि चेति (७।३।१०८) यणादेशापवादो गुणो विधीयते । प्रपञ्चार्थमिति ।
विस्तरैणान्वाख्यानमित्यर्थः । तथाहि पचि विस्तारवचन इति तस्यैवाजनस्तस्य
प्रपञ्च इति भवति । प्रपञ्चस्तु विस्तरार्थः । विस्तरेण ह्यन्वाख्यानं स्पष्टं भवति ।
अथ वरुत्त्रौशब्दस्य सिद्धार्थं निपातनं कस्मान्न भवतीत्याह वरुत्त्रशब्दो
हीत्यादि । ज्वलतेरिति । ज्वल दीप्तौ । ज्वर सञ्चलने । टुवम उद्गिरणे ।
अम गत्यादिषु । इतिकरणं प्रदर्शनार्थमिति । एवं प्रकारस्यान्यस्यापि प्रदर्श-
नार्थं मितिकरणम् । तेन किं सिद्धभावतीत्याह तेन क्वचिदित्यादि । चकारच्छन्द-
सीत्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकृष्टत्वान्नोत्तरत्वाभिसम्बध्यते । तेनोत्तरत्वं विधान-
मविशेषेण भवति ।

३५ : आर्धधातुकस्येड् वलादेः ।

आस्ते शिंते वस्ताइति । आस उपवेशने । शीङ् स्रजे । वस आच्छादने ।
अदादित्वाच् छपो लुक् । शीङ्ः सार्वधातुके (७।४।२१) गुणः । आर्धधातुक-
ग्रहणादिच्च सार्वधातुकस्येण न भवतीति । ननु च रुदादिभ्यः सार्वधातुक
(७।२।७६) इत्येतन्नियमार्थं विज्ञायते । रुदादिभ्यएव सार्वधातुकस्य नान्येभ्य
इति । रुदादिभ्यः सार्वधातुकस्यैवेत्येषा तु विपरीतनियमाशङ्का न कर्त्तव्या ।
यदि ह्येवविधो नियमः स्यात् तदा रुदादेः परस्य सन द्रङ्गागमो न स्यात् ।
नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । ततश्च रुद्विदित्यत्र (१।२।८) रुदिग्रहणमनर्थकं

स्यात् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) किञ्चस्य सिद्धत्वात् । तस्मान्नात्र विपरीत-
नियमाशङ्का । रुदादिभ्यएव सार्वधातुकस्य नान्येभ्य इत्येव एव नियमो
भविष्यति । ततो नार्थः सार्वधातुकनिवृत्तार्थेनार्थधातुकग्रहणेनेत्यत आह
रुदादिभ्य इत्यादि । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने
कश्चिन्मन्दबुद्धिः प्रतिपत्ता विपरीतनियमं सम्भावयेत् । तत्रानन्तरोक्त्या नौत्याऽ-
भिमतनियमे प्रतिपद्यमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति । इतिकरणो हेतौ । यतएव
रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं
भवत्यतो हेतोरार्थधातुकग्रहणं क्रियते । प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थमित्यभिप्रायः ।
अथाङ्गाधिकारादङ्गस्य मा भूदित्येवमर्थमार्थधातुकग्रहणं कस्मान्न भवति ?
नार्हतीत्येवमर्थं भवितुम् । यदि ह्यङ्गस्य स्यादेकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति
(७।२।१०) प्रत्ययस्येष्टप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । प्राप्ताभावात् । न क्त्वा सेट्
(१।२।१८) निष्ठा श्लोडिति (१।२।१८) वचनाच्च । नङ्गस्येङागमे सति
क्त्वानिष्ठयोः सेट्त्वमुपपद्यते । इह तर्हि ह्रस्वत्वं ह्रस्वतेति प्रातिपदिकप्रत्ययस्य
मा भूदित्येवमर्थं कस्मान्न भवति ? एवमर्थमपि नार्हति भवितुम् । ऋत इवातो
(७।१।१००) रित्यतो धातोरित्यनुवर्त्तते । नन्वेवमपि लूभ्यां लूभिरित्यत्र
प्राप्तेतीत्येव । नङ्गत्र प्रकृतैः प्रातिपदिकत्वेन धातुत्वं विहन्यते क्विबन्ता धातुत्वं
न जहतीति क्त्वा । तस्मादिह मा भूदित्येवमर्थमार्थधातुकग्रहणं युक्तम् ।
नैतदस्ति । ऋतइवातोरित्यत्र (७।१।१००) हि स्वरूपपदात्मकस्य धातुशब्दस्य
ग्रहणम् । अत इहापि धातोरित्यनुवर्त्तमानं तथाभूतमेवानुवर्त्तते । तेन धातो-
रित्येव यो विहितस्तस्यायमिडागमो विज्ञायते । नच लूभ्यां लूभिरित्यत्र
धातोरित्येव प्रत्ययो विहितः । किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येवम् । कुतः ?
ङाएप्रातिपदिकादित्यधिकारात् (४।१।१) । तथाच धातोरित्येव विहितस्येङ्-
विधानाङ्गभूयां लूभिरित्यत्रासत्यार्थाध्यातुकग्रहण इटः प्रसङ्गो न भवति । तथा
जुगुपसत इत्येवमादावपि । नङ्गत्र धातोरित्येव सन् विहितः । किन्तर्हि ?
गुपादीन् धातून् स्वरूपेणोपादाय । तस्मादेतन्निवृत्तार्थमप्यार्थाध्यातुकग्रहणं न
भवतीति वेदितव्यम् । ऋत इदुधातो (७।१।१००) रित्यत्र स्वरूपपदात्मकस्य
धातुशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । तदा तस्यापि ऋत इति विशेषणं न परिकल्प्येत ।
तस्य धातुशब्देऽसम्भवात् तदर्थस्य विशेषणं विज्ञायत इत्यदोषः । अथवा तत्र
तन्त्रेण द्वे धातुग्रहणे उपात्ते । तत्रैकमर्थपदात्मकम् । अपरं स्वरूपपदात्मकम् ।

तत्र यदर्थपदान्मकं तत्र तस्योपयोगः । अपरस्य त्वत्रेति न कश्चिद्दोषः । तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थमेवार्द्धधातुकग्रहणम् । अथेङ्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता नैङ्ग्रहि कृतीत्यत (७२।८) इङ्ग्रहणमनुवर्त्ततइत्याह इङ्गिति वर्त्तमान इत्यादि । तथैङ्ग्रहणं प्रतिषेधेन सम्बन्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तन्निवृत्तत्रयं पुनरिङ्ग्रहणं क्रियते । ननुच प्राप्ती सत्यां प्रतिषेधः स्यात् । नच वलादेरार्द्धधातुकस्य केनचिदिद् प्राप्नोति । अतः प्राप्तप्रभावादेव विधिरयं विज्ञास्यते । न प्रतिषेधः । नेतदस्ति । एतस्मादेव प्रतिषेधवचना-द्विधिरप्यनुमीयते । नूनमार्द्धधातुकस्येङ्ग्रहणं विधिरस्तीति येन वलादेः प्रतिषेधं प्राप्तिः । पुनरिङ्ग्रहणात् तु विधिरेष विज्ञास्यते ।

३६ । सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।

सु प्रभवणे । क्रसु पादविक्षेपे । अनयोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अनात्मनेपदविषय एवानयोर्थथा स्यात् । अन्यत्र मा भूदिति । ननुच स्त्रीति रुग्-न्तत्वात् किति सनि च प्रतिषेधविधानात् तस्य वचनं विध्यर्थंमपि सम्भवति । नेतदस्ति । आर्द्धधातुकस्येङ् वलादेरितानुवर्त्तते । तेनास्याः प्राप्तेर् विषये योगोऽय-मिति विज्ञायते । नचास्याः प्राप्तेः सन्कितौ विषयी । तयोरपवादविषयत्वात् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमाद्विवचनान्तम् । सुक्रमोरितद् विशेषणमिति दर्शयितुमाह नचेत्यादि । क्व च तावात्मनेपदनिमित्ते इति ? किं यत्रात्मनेपदं प्रति योग्यतामात्रमपि तयोरस्ति तत्रापि तावात्मनेपदनिमित्ते उत यत्र तदाश्रय-मात्मनेपदं भवति तत्रैवमथं पृच्छति यत्रेत्यादि । अत्रैवं व्याख्यानम् । यत्र तदाश्रयमात्मनेपदं सम्भवति तत्र तावात्मनेपदनिमित्ते । किं पुनस्तद् यत्र तदा-श्रयमात्मनेपदं भवतीत्याह भावकर्म-कर्तृकर्म-कर्मव्यतीहाराः । क्रमे वृत्त्यादय-श्चेति । एषु हि स्रुक्रम्याश्रयमात्मनेपदं भवति । आदिशब्देन सर्गादिपरिग्रहः (G) । निमित्तं कारणम् । नचाङ्गवत् कार्यं कारणं भवति । यत्र त्वङ्गवैत्यपि कार्यं स्रुत्सुलस्थवैजादौ कारणमपि व्यपदेश-स्तत्रासौ योग्यतयौपचारिकः । तस्माद् यत्र सुक्रमावाश्रित्यात्मनेपदं भवति तत्रैव भावकर्मदौ तयोरात्मनेपद-निमित्तं मुख्यं विज्ञायते । तेनेत्यादि । यस्मादेवं यत्र तावाश्रित्यात्मनेपदं

(G) इति सर्गादिपरिग्रहः क्रम (१।१।३८) इत्यतः ।

भवति तत्र तयोरात्मनेपदनिमित्तत्वम् । तेन सत्त्वात्मनेपदे प्रतिषेधोऽयं भवति । नासति न ह्यसत्त्वात्मनेपदे तयोर्मुख्यमात्मनेपदनिमित्तत्वमुपपद्यते । ततश्च प्रसन्नविता प्रसन्नवितुं प्रसन्नवितव्यं प्रकमिता प्रकमितुं प्रकमितव्यमित्यत्र यद्यप्यात्मनेपदयोग्यत्वात् स्रुक्रमावात्मनेपदस्य निमित्तत्वपदेशमासादयत स्तथापि प्रतिषेधो न भवति । नह्यत्र मुख्यमात्मनेपदनिमित्तत्वम् । आत्मनेपदाभावात् । प्रसन्नोषीष्टेति । आश्लिषि लिङ् । सौयुट् । भावकर्मणोरित्वात्मनेपदम् (१।३।१३) । सुट्-तिथोरिति (३।४।१०७) सुट्, L पत्वं ष्टुत्वम् । प्रकंसौष्टेति । अत्र प्रोपाभ्यां समर्थ्याभ्यामिति (१।३।४२) कर्त्तर्यात्मनेपदम् । प्रसन्नोष्यतइति । लृट् शेषे चेति (३।३।१३) लृट् । प्रचिक्रंसतइति । सन् । पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।३।६२) । सर्वत्र वेत्वादि । युक्तं प्रकंसौष्ट प्रसन्नोषीष्टेत्यादौ स्रुक्रमोरात्मनेपदस्य निमित्तत्वम् । तस्मादात्मनेपदस्य विधानात् । प्रचिक्रंसत इत्यत्र तु कथं क्रमिरात्मनेपदस्य निमित्तम् ? नह्यत्र क्रमिमाश्लित्यात्मनेपदं भवति । किं तर्हि ? सन्नन्तं धात्वन्तरमित्याह सन्नन्तादपीत्यादि । सन्नन्तादपि हि यदात्मनेपदं विधीयते तत् पूर्ववत् सन (१।३।६२) इतरनेन । तेन तत्रापि पूर्ववदिति वचनात् पूर्व धातुस्वरूप आत्मनेपदस्य निमित्तमाश्लीयत इति यद्यपि सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते तथापि क्रमे स्तत्र निमित्ताभावोऽस्तोत्रवेत्यभिप्रायः । अथ निमित्तग्रहणं किमर्थमुपादीयते ? नात्मनेपद इत्येवोच्यतइत्यत आह निमित्तग्रहणमित्यादि । सौयुट्, आदि र्यस्य स सौयुडादिः । तदात्मनेपदं परं यस्मात् स तत्परः सप्रत्ययः । स परो यस्मात् स तत्परपरः सन्प्रत्ययः । तयोः प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं निमित्तग्रहणम् । तत्र सौयुडादेः प्रतिषेधार्थं प्रसन्नोषीष्ट प्रकंसौष्टेति । तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थं प्रचिक्रंसिथतइति । अत्र हि स्यप्रत्यय आत्मनेपदपरः तत्परपरः सः । किं पुनः कारण मसति निमित्तग्रहणे न सिध्यति ? तदुच्यते । यदि हि निमित्तग्रहणं न क्रियते तदात्मनेपद इत्येषा परसप्तमी विज्ञायेत । नच प्रसन्नोषीष्ट प्रकंसौष्टेत्यात्मनेपदे परत आर्षधातुक मस्ति । तथाह्यात्मनेपदस्यागमः सौयुट् । तदेकदेशत्वादात्मनेपदे परत इति न शक्यते वक्तुम् । यथा तदवयव स्तकार स्तथा सौयुट् च । ततश्चात्मनेपदे परत उच्चार्यमाणः प्रतिषेधो न स्यात् । प्रचिक्रंसिथत इत्यत्रात्मनेपद इत्येतस्यां परसप्तम्यां विज्ञायमानायां तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।३।६६) निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् स्वेन व्यवधाने सति सन इट् प्रतिषेधो न स्यात् । निमित्तग्रहणे तु सति भवति ।

अस्ति ह्यत्र सर्वत्र सूक्ष्मो रथायोगमात्मनेपदं प्रति निमित्तभावः । तस्मान्निमित्त-
ग्रहणं कर्तव्यम् । प्रसन्नविब्रीयत इत्यत स्त्रीति रात्मनेपदं परञ्चोपलब्धम् । अतः
स्त्रीतिरात्मनेपदस्य निमित्तमिति प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात् । अत स्तान्निराकर्तुमाह इह प्रसन्नवितेवाचरतीत्यादि । क्वचित् प्रसन्नविता-
रमिवाचरतीति पाठः । स तु नोपपद्यते । नहि कर्मणः क्वङ् विधीयते । किं
तर्हि ? सुबन्तात् कर्तुः । तस्मात् प्रमादकृतोऽयं पाठः । प्रसन्नवितेवाचरतीति
लजन्तात् कर्तुः क्वङ् सखोपश्चेति (३।१।११) क्वङ् । रौडृत इति (७।४।२७)
रौङ् । कण्डन्तादात्मनेपदं विधीयमानं ङित इत्येवं विधीयते । नच स्त्रीति
ङित् । किं तर्हि ? कण्डन्तः । तस्मात् कण्डन्तमेवात्मनेपदनिमित्तं न
स्त्रीतिरिति न भवति प्रतिषेधः । क्रमेस्त्रित्यादि । निमित्तग्रहणात् सत्येवात्मने-
पदे प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नासतीति । कर्त्तरि कृति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीतुप्र
संख्यायते । प्रकृन्ता । उपकृन्तेति । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति (१।३।४२)
प्रोपाभ्यामुपसृष्टात् क्रमेरात्मनेपदविधानादिह क्रमिरात्मनेपदस्य विषयः । आत्मने-
पदविषयइति । आत्मनेपदं विषयो यस्य स आत्मनेपदविषयः । प्रकृतमित्य-
मुपकृतमित्यमिति । तयोरेव कृत्यकखलर्था इति- (३।४।७०) भावे कर्मणि
कृत्यः । निष्कृमितीति । इदुदुपधस्येति (८।३।४१) विसर्जनीयस्य षत्वम् ।
निष्पूर्वात् क्रमेरात्मनेपदस्याभावादिहात्मनेपदस्य विषयो न भवति । अथ प्रसन्नप्रति
प्रसृतः प्रसृतवानित्यत्र कस्मान्न भवति । नह्यत्र स्त्रीतिरात्मनेपदविषय इत्यत
आह स्त्रीतिरित्यादि । ननु श्रुतः कितौति (७।२।११) सनि ग्रहणुञ्चेतीट्प्रति-
षेधस्य (७।२।१२) धात्वन्तरमुगन्तमवकाशइति परत्वादिट्वात् भवितव्यम् । न
प्रतिषेधेन । नेतदस्ति । उक्तं हि पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य बलीयस्वत् ।
प्रयोजनमिष्मात्रस्यानाश्रितविशेषविधानस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति ।

३७ । ग्रहोऽस्तिटि दीर्घः ।

ग्रहउत्तरस्येत्प्रादिनां ग्रहइति पञ्चमीं दर्शयति । यद्येवं तदेङ्ग्रहणं
कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमेव तदनुवर्त्तते । तच्चि प्रथमान्तनिर्दिष्टम् ।
षष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्दार्थः । नैष दीर्घः । ग्रहइत्येषा पञ्चमीति प्रथमायाः
षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादितुग्रत्तरस्येति वचनात् (१।१।६७) । जगृहिव

जगृहमेति । ग्रहादिसूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम् । तथा ग्राहिता ग्राह्यत्वं इत्यत्र कथं चिण्वदितो न भवतीत्याह प्रकृतस्वैवेत्यादि । आर्धधातुकस्तेति यः प्रकृत इट् तस्येदं दीर्घत्वं भवति । न चिण्वदितः । तस्मात्प्रकृतत्वात् । चिण्वदितप्रनेन चिण्वद्भाव उपलब्धते । तत्सहचरित इट् चिण्वदितुपच्यते । ग्राहितेति । अनद्यतने लुट् (३।३।१५) । स्यतासौ ल्लुटोरिति (३।१।३३) तासिः । भावकर्मणो (१।३।१३) रित्प्राम्नेपदम् । लुटः प्रथमस्येतादिना (२।४।८५) डादेशः । टिलोपः । स्यसिचसौयुट्तासिष्वित्तादिनेट् (६।४।६२) । चिण्वद्भावाद्भिः । अथ जरीगृहिता जरीगृहितुमित्त्रं यङन्तात् षचि तुमुनि च य-स्योपाङ्गोपयोः कृतयोर्दीर्घः कस्मान्न भवति ? उत्तरसूत्रे वाग्रहणस्थीभयोगपि योगयोः शेषभूतत्वाद्वावस्थितविभाषाविज्ञानात् । अथवा विहितविशेषणपक्षोऽत्र व्याख्यायते । ग्रहे यो विहित इट् तस्य दीर्घो भवति । न चान्न ग्रहे विहित इट् । कुतस्तर्हि ? यङन्तात् । तस्मान्नेह दीर्घस्य प्रसङ्गः । अथ ग्रहर्षडल्लितोत्तरव' कस्मान्नोक्तम् ? किं दीर्घग्रहणेन ? नैव' शक्यम् । एव' सतीट् कार्य्यमीटो न स्यात् । ततश्चाग्रहीदित्प्रवेत् ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपो न स्यात् । नेटीति (७।१।४) प्रतिषेधश्च । इह चाग्रहीदुमग्रहीध्वमित्प्रवेत्तो विभाषेत इति (८।३।७६) मूर्धन्यश्च । दीर्घ इट् आदेशे सति तस्य स्थानिवद्भावादित्कार्य्यसुपपद्यत इति दीर्घ एव विधीयते ।

३८ । वृत्तो वा ।

वृवरण इतरस्येदं ग्रहणं वा स्यादथवास्थान्येषाञ्च ऋकारान्तानाम् ? उत तस्या-
न्येषाञ्च ऋकारान्तानाम् ? आङोस्विहङ्त्वो न्यान्वेषाञ्च ऋकारान्तानाम् ?
अथवा तयोश्च ऋकारान्तानाम् । तत्र यदि प्रथमः पक्ष आश्रितः स्यात् तदा
यणादेशं कृत्वा व्रजति निर्देशं कुर्याद् यथा यो यङीति (८।२।२०) । अथ यदि
द्वितीयः पक्षस्तदा वृत्त्येतस्य ग्रहणं न कुर्यात् । ऋकारान्तग्रहणेनैव तद्-
ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । अथ तृतीयः पक्ष ऋतस्य संयोगादे (७।२।४३) रित्यत्र
ऋतशब्देन ऋत्तस्य ग्रहणं न कुर्यात् । इदमेव हि तत्र ऋकारग्रहणमनुवर्ति-
ष्यते । अथ चतुर्थः पक्षो वृङ्त्वङोः पृथग् ग्रहणं न कुर्यात् । ऋकारान्त-
ग्रहणेनैतद्ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । तस्मात् पारिशेष्यात् पञ्चमोऽत्र पक्षोऽभिमत

इति मत्वाह वृद्धवृजोः सामान्येन ग्रहणमित्यादि । सामान्येन ग्रहणमिति विशेषानुपादानात् । वृत्तइति किमिति ? एवमन्यते । 'उर्वेत्येव' वक्तव्यम् । एवमप्युच्यमाने वृद्धवृजो ऋकारान्तयोः सवर्णग्रहणादकारान्तानाञ्च ग्रहणं भविष्यति । एवमप्युच्यमाने सत्यतिप्रसङ्गे भवतीति दर्शयन्नाह कारिष्यति हरिष्यतीति । अत्र ऋद्धनोः स्य इतीट् (७२।७०) ।

३६ । न लिङि ।

वरिपोष्टेत्यादौ लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वितीट् (७२।४२) । विशरिषी-
ष्टेति । कर्मण्यात्मनेपदम् ।

४० । सिचि च परस्मैपदेषु ।

प्रावारिष्टामिति । तस्यस्त्रिंशत्पदान्तन्ताम (३।४ १०१) इति तसस्ताम् । सामान्यविरहित इट् । सिचि वृद्धिः । प्रावारिषुरिति । सिजभ्यस्ताविद्धिभ्य-
ष्टेति (३।४।१०६) भोर्लुम् । वृद्ध उदाहरणं नोपन्यस्तम् । तस्य परस्मैपदा-
सम्भवात् । प्रावरिष्ट प्रावरौष्टेति । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वितीट् (७२।४२) ।

४१ । इट् सनि वा ।

वृवृर्षतइति । इको भल्लिति (१।२।६) सनः कित्त्वम् । अज्भनगमां
सनीति (६।४।१६) दीर्घः । उदोष्ठापूर्वस्येत्युत्त्वम् (७।१।१०२) ।
रपरत्वम् । अथेच कास्त्राद्भवति चिकीर्षति जिह्वीर्षतीति । अस्ति दीर्घत्वे
कृतं प्राप्तिरित्यत्र आह चिकीर्षति जिह्वीर्षतीति । गतार्थम् ।

४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।

वृत् उदात्तत्वादिति प्राप्ते विकल्पार्थं आरम्भः । आत्मनेपदेष्विति परसप्त-
मौयम् । सिचश्चैतद् विशेषणम् । यद्येव' लिङ् विशेषितो न स्यात् । ततश्च
लिङ् परस्मैपदेष्वपि प्रसज्येत । नैतदस्ति । वलादेरित्यधिकारात् ।
लिङ्च परस्मैपदेषु यासुडादित्वेन वलादित्वाभावात् । आत्मनेपदपर इति ।
आत्मनेपदं परं यस्मात् स तथोक्तः । एतच्च सिजित्यनेनैव सम्बध्यते । न लिङ्-

डित्थनेन । सिचमेव प्रत्यात्मनेपदग्रहणस्य विशेषणभावात् । षष्ठीष्टेति ।
उञ्चेति किच्वाद् (१।१।१२) गुणाभावः । आस्तीर्षीष्टेति । पूर्ववत्
किच्चेत्त्वदीर्घत्वादिः । अतृतेति । ऋसादङ्गादिति (८।२।२७) सिचो
लोपः ।

४३ । ऋतश्च संयोगादेः ।

ऋकारन्तानामनुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । ष् षष्ठीष्टेति ।
ध्वृ हूर्च्छने । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) । एवमन्धत्वाप्यात्म-
नेपदं वेदितव्यम् । पूर्ववत् किच्वाद् गुणाभावः । षष्ठीष्टेति । ष् चिन्ता-
याम् । षष्ठीष्टेति । ष् षष्ठीष्टेति । ष् षष्ठीष्टेति । ष् षष्ठीष्टेति । ष् षष्ठीष्टेति ।
तमनेपदम् । अतृतेति । आत्मनेपदेष्वनत (७।१।५) इत्यदादेशः । अथ
संस्कृषीष्ट समस्कृतेत्यत्र कस्मान्न भवति । भवति हि करोतिरत्र संप्रथुपेभ्यः
करोती भूषण (६।१।१३७) इति सुटि कृते संयोगादिरित्याह संस्कृषीष्टे-
त्यादि । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत (७।२।१०) उपदेशग्रहणमनुवर्त्तते ।
तेनोपदेशावस्थायां यः संयोगादिस्तत एवैतेन भाव्यम् । न च करोति
रुपदेशावस्थायां संयोगादिः । किं तर्हि ? तत उत्तरम् । अतो न भवति ।
अभक्तत्वाच्चेत्यादि । संस्कृषीष्टेत्यत्रायं परीहारः । न समस्कृतेत्यत्र । अत्र
ह्लाङ्गागम स्तदुभक्तस्तदग्रहणेन ष्टञ्चत इति (प, ६०) । अटोऽप्यङ्गग्रहणेन अहणा-
दिति तन्मध्यपतित स्तदग्रहणेन ष्टञ्चत इति (प, ६०) सुटोऽप्यङ्गग्रहणेन अहणात्
करोतिरपि संयोगादि भवत्येव । अङ्गाधिकाराच्चाङ्गावयवोऽत्र संयोगोऽपि
ष्टञ्चते । प्रत्यासत्तेः । नच संस्कृषीष्टेत्यत्राङ्गावयवः संयोगादिः । यथाङ्गावयवो
नासौ संयोगो भवति । तदिह न भवतीट्प्रसङ्गः । अत्र संयुक्तानां सत्वमिति
वचनात् (८।३।५, वा) समो मकारस्य सकारः । पूर्वस्थानुनासिकः ।
समस्कृतेत्यत्र पूर्ववत् सिचो लोपः । चकार आत्मनेपदानुकार्षणार्थः । तेनो-
त्तरत्र विधिरविशेषण भवति । चानुक्तष्टस्योत्तरत्वाननुवृत्तेः (प, ७६) ।

४४ । खरतिसूतिसूयतिधूञ् दितो वा ।

सृ शब्दोपतापयोः । षुङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यादादिकः । षुङ्
प्राणिप्रसव इति दैवादिकः । धूञ् काम्यन इति स्वादिः क्रमादि शुरादिश्च ।

तत्रैकाच इत्यधिकारादाद्ययोर् ग्रहणम् । नेतरस्य । ऊदितो गाङ्गु धिलोङ्गे
गुपू रक्षण इत्यादयः । एतेषां स्वरतेष्वानुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्त इतरेषामुदात्त-
त्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । विगाढेति । पूर्ववद् ढलादि
विषेयम् । अथ वावचनं किमर्थम् ? यावतेऽननि वेत्यतो (७२।४१) वाग्रह-
णमनुवर्त्तत इत्याह वेत्यनुवर्त्तमानइत्यादि । तच्च वाग्रहणं लिङ्-सिञ्जभ्यां
सम्बन्धमिति तदनुवर्त्तौ तयोरप्यनुवर्त्तः स्यात् । तस्मात् पूर्ववाग्रहणसम्बन्धयो
लिङ्-सिञ्चो निवृत्त्यर्थं मन्यद्दिदं वाग्रहणमिति । ननु च लिङ्-सिञ्चोरनुवर्त्तौ
स्वरतिग्रहणमनर्थकमापद्यते । पूर्वणैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् । नैतदस्ति ।
वचनप्रामाण्यात् स्वरतिग्रहणं नित्याथे विज्ञायते । अथवा स्वरितग्रहणाद् वेति-
तन्निवर्त्तते । अथ सूतिसूयत्यो विकरणनिर्देशः किमर्थः ? न सू इतिवोच्येतत्रत
आह सूतिसूयतयो रितरादि । सू इत्युच्यमाने निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्ध-
कस्येति (प, ८२) सू प्रेरण इतरस्यैव ग्रहणं स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थी विकरण-
निर्देशः कारणीयः । यद्येतत् प्रयोजनं सूडिति निर्देशः कर्त्तव्यः । नैवं शक्यम् ।
एवं हि सति निर्देशे क्रियमाणे लुगविकरणालुगविकरणयोरलुगविकरणस्यैव
(प, ६१) ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात् । न सूतेः । अतस्तन्निवृत्तये
विकरणनिर्देशः । अस्याः परिभाषाया अस्ति त्वेऽयमेव निर्देशो ज्ञापकः । अस्यां
ह्यसत्यां सूड् इति निर्देशं कुर्यात् । अथ धूजिति सानुबन्धकस्य ग्रहणं न
क्रियेत ततो निरनुबन्धकपरिभाषया (प, ८२) धू विधूनन इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात् ।
एतच्चानिष्टम् । अतो विधूननार्थस्य निवृत्त्यर्थः सानुबन्धकनिर्देशः । स्वरते-
रित्यादि । अस्य विकल्पस्यावकाशः स्वरिता स्वर्त्तति । ऋडनोः स्य (७२।७०)
इतरस्यावकाशः करिष्यति हरिष्यतीति । स्वरतेरस्योभयप्रसङ्ग ऋडनोःस्य
(७२।७०) इतिरतद् भवति विप्रतिषेधेन स्वरिष्यतीति । किति तु प्रतय-
इतरादि । श्रुतः कितौतः (७२।११) स्यावकाशः सूतः सूतवानिति । अस्य
विकल्पस्यावकाशः स्वर्त्ता स्वरितेति । सोता सविता धोता धवितेति । इहो-
भयप्रसङ्गे श्रुतः कितौतः (७२।११) नितः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन
सूत्वा सूत्वा धूत्वा । एतच्च पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डविधानादेव सिद्धम् । उक्तं
हि प्राक् पुरस्तात् प्रतिषेधविधानस्य प्रयोजनं मिश्रमात्रस्थानाश्रितविधान-
विशेषस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तदेतत् पुरस्तात् प्रतिषेधविधानं
पूर्वविप्रतिषेधेन समानफलकत्वादिह पूर्वविप्रतिषेधशब्देनोक्तम् ।

४५ । रधादिभ्यश्च ।

रध द्विसासंराध्वोः । णश्च अदर्शने । छप प्रौणने । दृप हर्षणमोहनयोः ।
 दृह जिघांसायाम् । मुह वैचिच्छे । षुह उद्गिरणे । षिह प्रौतावितेते
 रधादयः । एषु ल्यपतिदृष्यतगोरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते शेषाणामुदात्त-
 त्वान्नितामिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । नष्टेति मस्जिनशो भ्रंलौति
 (७१।६०) तुम् । ब्रथादिसूत्रेण (८२।३६) षत्वम् । ष्टत्वम् । ष्मतेति ।
 अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्याम् (६।१।५८) । यथादेशः । तर्पितेति ।
 लघूपधगुणः । द्रोग्वा मोग्वा स्त्रोग्वा स्त्रेग्धेतीडभावपक्षे वा द्रहसुहृष्णहृष्णिहृ-
 मिति (८२।३३) षत्वम् । भ्रशस्तयोर्घोऽध इति (८२।४०) षत्वम् ।
 भ्रलाञ्जश्च भ्रशीति (८।४।५३) जश्चलं गकारः । द्रोढा मोढा स्त्रोढा
 ष्तेति । पूर्ववद् ढत्वादि विधेयम् । क्रादिनियमाङ्गिति रधादिभ्यः परत्वा-
 द्दिकल्पं केचिदिच्छन्तीति । पक्षे ररध्व ररध्मेत्याद्यपि यथा स्यात् । अपरे
 पुनरित्यादि । एतदेव हि पूर्वविधेरिट्प्रतिषेधविधानस्य प्रयोजनम् प्रतिषेधस्य
 बलीयस्त्वं यथा स्यादिति । तस्मात् प्रतिषेधनियमस्य बलीयस्त्वाद् नित्यमिटा
 भवितव्यम् । तत्र पूर्वेषामयमभिप्रायः । पूर्वविधेरिट्प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्
 प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वन्भवति । नतु प्रातिषेधनियमस्येति । इतरथा मयमभिप्रायः
 प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वान् तद्धमस्य नियमस्यापि बलीयस्त्वन्भवति । नतु प्राति-
 षेधस्यैवेति । तस्य बलीयस्त्वे सति तत्प्राप्तिः । तेन नित्यमिटा भवितुं
 युक्तमिति । प्रातिषेधनियमस्तु स एव क्रादिनियमः । ररन्ध्रिव ररन्ध्रिमिति ।
 रधिजभोरचौति (७१।६१) तुम् ।

४६ । निरः कुपः ।

कुप निष्कर्षं । अस्योदात्तत्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।
 निष्कौष्टेति । शर्परे विसर्जनोय (८।३।३५) इत्यस्मानुवृत्ते रिदुदुपधस्य
 चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) विसर्जनोयस्य षत्वम् । नतु च सकारान्तोऽयसु-
 पसर्गं स्तथा प्रादिषु निसिति पठ्यते । नतु निरिति । तस्मान्निसइति वक्तुं
 युक्तम् । न निरइति यथा निसस्तपतावनासिवन (८।३।१०२) इति ।
 तत् किमर्थं निर इति निर्देश इत्याह निस इति । वक्तव्य इत्यादिनां

रिफान्तस्यास्त्रित्वापने प्रयोजनमाह तेनित्यादि । स्यादेतत् । निस इति सूत्रे कृते 'लव' भविष्यतीत्याह निसो ह्यीत्यादि । निलयनमिति । अथतेर्लुटि रूपम् ।

४७ । इण् निष्ठायाम् ।

क्रिमर्थमिडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियत इत्याह इड्ग्रहणं नित्यार्थ-
मिति । अमतीड्ग्रहणे हि विकल्पस्य प्रकृतत्वात् पाञ्चिक इड्विधिः स्यात् ।
तस्मान्नित्यार्थमिड्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । ननु च सिद्धा विभाषा पूर्वसूत्रेण ।
आरम्भसामर्थ्यादेव नित्योऽयं विधिर्भविष्यतीत्याह आरम्भो ह्यीत्यादि । पूर्वसूत्रेण-
टो विकल्पितत्वान्निष्ठायाम् यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रतिषेधे प्राप्ते नित्योऽय-
मारम्भः । तत्र यदीड्ग्रहणं न क्रियेत तदा तस्यैव प्रतिषेधस्यायमारम्भो
ब्राधकः स्यात् । ततश्च विकल्प एव स्यात् । न नित्यो विधिः । तस्मान्नित्यार्थ-
मिड्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदि हि नित्यार्थमिड्ग्रहणं क्रियेत तदा तेन
विकल्पस्य निवर्त्तितत्वादुत्तरत्रापि नित्यएव विधिः स्यादित्यत आह तत्रैवेत्यादि ।
न चानेनेड्ग्रहणेन विकल्पः शक्यते निवर्त्तयितुं तस्य स्वरितत्वादिड्ग्रहण-
सामर्थ्यात् । अनुवर्त्तमानेऽपि वाग्रहणे नित्योऽयं विधिर्भवति । या तु तस्यैव
विकल्पस्यानुवृत्तिः सोत्तरार्था । तेनोत्तरत्र विकल्प एव ।

४८ । तीषसहलुभरुपरिषः ।

इयु इच्छायाम् । घह मर्षणे । लुभ गार्होऽ । लुभ विमोहने । इयोरपि
ग्रहणम् । विशेषानुपादानात् । रुष रोषे । रुष रिष हिंसायाम् ।
सर्वेष्वैत उदात्ता इति नित्यमिडि प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भः । तदर्थमिति ।
इच्छार्थस्यैव विकल्पो यथा स्यादितरयोर्मौ भूदित्येवमर्थम् । यित्दितं न पठन्ति
ते वेति प्रकृतस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सद्भिना भौवादिकेन साहचर्या-
हेच्छार्थस्यैव विकल्पेन भविष्यति नैकरयोरिति वर्णयन्ति । सोढेति ।
ठत्वष्टुत्वटलोपेषु कृतेषु सद्भिर्वहोरोदवर्णस्येत्योस्वम् (६।३।११२) ।

४६ । सतीवन्तर्-भस्ज-दम्भु-श्रि-सृ-यूर्ण-भर-ज्ञपि- सनाम् ।

इवन्तानामिति । दिवु सिवुइत्येवमादीनाम् । ऋधु वृद्धौ । भस्ज पाके । दन्भु दम्भे । श्रिञ् सेवायाम् । सृ शब्दीपतापयोः । यु मिश्रणे । जर्णुञ् आच्छादने । भृञ् भरणे । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञपि ण्यन्तः । षण्यु दाने । वन षण्य सशक्तौ । हयोरपि ग्रहणम् । विशिषानुपादानात् । अत्र भस्ज्जरनुदात्तत्वात् सृयूर्णभृजाञ्चोगन्तात् सनि ग्रहगुह्योश्चेति (७१२१२) प्रतिषेधे प्राप्ते शिषाणामुदात्तत्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । दुह्यप्रतीति । दिवैः सन् । हलन्ताश्चेति (११२१०) सनः कित्त्वम् । च्छ्वोः शूङ्गनुनासिक इत्युठि (३१४१६) यणादेशः । द्विवचनं व्युष इत्येतस्य । हलादिः शेषः (७१४६०) । ऋत्वम् । अर्द्धिधिपतीति । इति पुगन्त- (७१३८६) लघूपधस्य गुणेकतेऽजादे द्वितीयस्येति (६११२) धिसइत्येतस्य द्विवचनम् । हलादिः शेषः (७१४६०) । रीफस्य नन्द्राः संयोगादय (६११३) इति निषेधाच्च द्विवचनम् । अभ्यासे चर्चइति (८१४५४) धकारस्य दकारः । ईरत्सतीति । अजादेद्वितीयस्येति (६११२) धस इत्यस्य द्विवचनम् । हलादिः शेषः । अभ्यासे चर्चइति (८१४५४) धकारस्य दकारः । सन्धत (७१४७६) इतीत्वम् । ऋदिधसइति स्थिते आब्रज्जप्रधामौदितौत्वम् (७१४५५) । रपरत्वम् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्वभ्यासलोपः (७१४५८) । खरि (८१४५५) चेति चर्त्वं धकारस्य तकारः । बिभ्रज्जिषतीति । भलाञ्चश् भशौति (८१४५३) सकारस्य दकारः । स्तोःशुनाश्चुरिति (८१४४०) श्रुत्वं दकारस्य जकारः । विभर्चतीति । भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्या- (६१४४७) मित्यकारात् परो रमागमो रोपधयोरिति षष्ठीनिर्हृत्वाद्रेफस्यो- पधायञ्च सकारस्य निवर्त्तकः । चोः कुरिति (८१२३०) कुत्वम् । इण्को- (८३५७) रित्यादेशप्रत्यययोरिति (८१५६) षत्वम् । धिप्सति धीप्सतीति । दम्भइच्चतौत्वमौत्वञ्च (७१४५६) । खरि चेति (८१४५५) चर्त्वं भकारस्य पकारः । पूर्ववदभ्यासलोपः । हलन्ताश्चेति (११२१०) किञ्चादनुनासिकलोपः । उच्छिष्यीषतीति । इकी भलिति (११२६)

किञ्चम् । अज्भनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घत्वम् । द्विवचनमभ्यास-
कार्थम् । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वम् । दकारस्य तुल्यम् । चकारः ।
शृङ्खोटौति (८।४।६१) शकारस्य च्छकारः । सिस्वरिषतीति । द्विवचनं
स्य इत्येतस्य । उरदित्यत्वम् (७।४।६६) । रपरत्वञ्च । सुस्पर्शतीति ।
पूर्ववद्दीर्घः । उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्त्वम् (७।१।८२) । रपरत्वम् । हलि
(८।२।७७) चेति दीर्घः । द्विवचनं स्य ईदित्येतस्य । अभ्यासकार्थम् ।
आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वम् । यियविषतीति । ओः पुयण्य-
परइत्यभ्यासस्येत्यम् (७।४।८०) । प्रोणुं नूषतीति । अजादेशितीयस्येति
(६।१।२) वचनाद्वितीयस्यैकाची नुसइत्येतस्य द्विरुक्तिः । रेफस्य पूर्ववन्न
द्विवचनम् । प्रोणुं नविषतीति । इट् । पक्षे विभाषोर्णोरिति (१।२।३) यदा
डित्त्वं तदोवङ् । अन्यदा तु गुणः । भृजित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणमिति ।
अथ डुभृजित्येतस्य जीहोत्यादिकस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह शपा निर्द्देशा-
दित्याह । यदि जीहोत्यादिकस्य भृजो धारणपोषणार्थस्य ग्रहणमभिमतं स्यात्
तदा भृ इत्येवं निर्द्देशं कुर्यात् । नतु भरइति शपा निर्द्देशम् । कृतश्च शपा-
निर्द्देशः । तस्माद् भौवादिकस्य ग्रहणमिति गम्यते । बुभूर्षतीति । पूर्ववदुत्त्व-
दीर्घत्वे । ज्ञोपसतीति । ज्ञा इति तस्मात्सिच । अर्त्तिर्ज्ञोत्यादिना (७।३।३६)
पुक् । पूर्ववदीत्वाभ्यासलोपो । सिषासतीति जनसनखनां सञ्चलो (६।४।४२)
रित्यात्वम् । केचिदत्रेत्यादि । केचिदिति वचनात् केचिन्न पठन्तीत्युक्तं भवति ।
ये तु न पठन्ति तेऽत्र तनिपतिदरिद्राणामुपसंस्थानं कुर्वन्ति । तितंसति । तितं-
सतीति । तनोति विंभाषेति पक्षे (६।४।१७) दीर्घः । पितृसतीति । सन्निमी-
मेत्यादिनेसादेशः (७।४।५४) । अभ्यासलोपः । स्कोरित्यादिना (८।२।२८)
सलोपः । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासतीति । दरिद्रातिरार्धधातुकइत्यादिना
(६।४।११४, वा) विकल्पाकारलोपः ।

५०। क्लिशः क्लानिष्ठयोः ।

क्लिष्टेति । प्रश्नादिभूत्वेण (८।२।३६) षत्वम् । ष्टुत्वम् । क्लिशित्वेति ।
रक्षी व्युपधाद्वादेः संश्लेति (१।२।२६) किञ्चम् । क्लापत्यये विकल्पः सिद्ध
पथेति । क्लिप्त्वात् स्वरतीत्यादिना (७।२।४४) यदि क्लापत्यये विकल्पः

सिद्धएव तत् किमर्थं ज्ञाग्रहणमित्याह क्लिष्ट उपतापइत्यस्य त्वित्यादि । नित्यमिडागमः प्राप्नोतीति । उपतापार्थस्य क्लिष्टरदात्तत्वात् । तदर्थमिति । उपतापार्थो यः क्लिष्टि स्तदर्थम् । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । अथधो-
पतापार्थस्य क्लिष्टे र्यो नित्यमिडागमः प्राप्नोति तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अर्थ-
शब्दस्य निवृत्तिवचनत्वात् ।

५१। पूङ्ख ।

उगन्त्याच्छूरकः कितौतौट् प्रतिषेधे (७२।११) प्राप्ते क्लानिष्ठयोः पक्षे
प्राप्त्यर्थं वचनम् । पवित्वा पवितः पवितवानिति । पूङ्खः क्लान् चेति (१।२।२२)
किञ्चप्रतिषेधाद् गुणो भवत्येव । पूङ्खिति सानुबन्धकस्य ग्रहणं पूङ्खो
निवृत्त्यर्थम् ।

५२ । वसतिक्षुधोरिट् ।

वस निधासे । क्षुध तुभुच्यायाम् । अनयोरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते
क्लानिष्ठयोरिड्-विधानार्थं वचनम् । उषित्वेति । क्लान् । इट् । न क्लान्
सेङ्गिति (१।२।१८) किञ्चप्रतिषेधे प्राप्ते षड्-इच्छदेत्यादिना (१।२।७) किञ्चम् ।
वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) यजादित्वात् संप्रसारणम् । शासिवसिषसीना-
ञ्चेति (८।१।६०) षत्वम् । क्षुधित्वेति । अत्रापि रसो व्युपधात्तलादेः संखेति
(१।२।२६) पक्षे किञ्चम् । वसतीति विकरणनिर्देशइत्यादि । विकरण-
निर्देशो धातुनिर्देशार्थं एवेत्युक्तम् । अथ वस आच्छादन इत्यस्य निवृत्त्यर्थः
कस्मान्न विज्ञायत इति यद्योदयेत् तं प्रत्याह वस्तोरित्यादि । अथ वावस्तः
वावस्तवानित्यत्र यङ्-लुङ्-निवृत्त्यर्थः कस्मान्न विज्ञायते ? विहितविशेषणपक्ष-
विज्ञानादपि यङ्-लुङ्-निवृत्तिः शक्यते कर्तुमित्यभिप्रायः । अथेङित्यनु-
वर्त्तमाने पुनरिड्-ग्रहणं किमर्थमित्याह पुनरिड्-ग्रहणं नित्यार्थमिति । पूर्वक-
मिड्-ग्रहणं विकल्पेन सम्बन्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् ।
तस्मात् तन्निवृत्तप्रथं पुनरिड्-ग्रहणं कृतम् ।

५३ । अञ्जेः पूजायाम् ।

अञ्जिता इति । पूजिताइत्यर्थः । मतिरुषिपूजार्थेभ्यश्चेति (३।२।१८८)

क्तप्रत्ययः । अनदितामित्यनुनासिकलोपो (६।४।२४) न भवति । नाञ्चेः
पूजायामिति (६।४।३०) प्रतिषेधात् । अस्येति । क्तस्य च वर्त्तमान इति
(२।३।६७) षष्ठौ ।

५४ । लुभो विमोहने ।

सोभित्वा लुभित्वेति । रलो व्युपधादित्यादिना (१।२।२६) पक्षे किच्चाद्
गुणाभावो भवत्येव । गार्हो यथाप्राप्तमेवेति । क्त्वाप्रत्यये विकल्पः । निष्ठायां
यस्य विभाषेति (७।२।१५) नित्यः प्रतिषेध इति ।

५५ । जृष्यश्च्योः क्ति ।

जरित्वा जरित्वेति । जृ वयोहानौ । क्रैयादिकः । वृ तो वेति
(७।२।३८) पक्षे दोषः । यस्तु जृष वयोहानाविति दिवादी पठ्यते तस्य
सानुबन्धकत्वादिह ग्रहणं नास्तीति तस्य जीर्त्वेव भवति । ब्रश्चित्वेति ।
ओन्नश्छेदने । न क्त्वा सेडिति (१।२।१८) प्रतिषेधाद् ग्रह्यत्वेत्यादि-
(६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणं न भवति । किति तस्य विधानात् । अथ क्त्वा-
ग्रहणं किमर्थम् ? यावता क्तिश्चः ज्ञानिष्ठयो (७।२।५०) रिक्त एव क्त्वा-
ग्रहणमनुवर्त्तत एवेत्याह क्त्वाग्रहणमित्यादि । तच्च ज्ञाग्रहणं निष्ठया सह
सम्बन्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्या अप्यनुवृत्तिः स्यात् । एवञ्च सति निष्ठाया-
मपि स्यात् । तस्मान् निष्ठा-निवृत्तार्थं मन्यदिह क्त्वाग्रहणं क्रियते ।

५६ । उदितो वा ।

शान्त्वेति । शसु उपशमे । तसु काङ्गायाम् । दसु उपशमे । भ्रसु
चलने । क्रसु पादविच्छेपे । अनिदपक्षेऽनुनासिकस्य किभलोः क्त्वितीति
(६।४।१५) दीर्घः । वाग्रहणं विस्मष्टार्थम् । उदितां ह्युदात्तत्वादिट् सिद्धएव ।
तत्रारभसामर्थ्यादेव विकल्पेन विधि विज्ञास्यते । उत्तरार्थञ्चावश्यं वा-ग्रहणं
कर्त्तव्यम् । तद्विस्मष्टार्थमिहैव क्रियते ।

५७ । सेऽसिचि क्तत-चृतच्छृद-तृद-न्तः ।

कृती छेदनइति तीदादिकः । कृती वैष्णवइति रौधादिकः । विशेषानु-

पादानादुद्वयोरपि ग्रहणम् । चतीं हिंसासंश्रययोः । उच्छदिर् दीप्तिदेवयोः ।
 उच्छदिर् हिंसादानयोः । उकारावुदितो वेति (७२।५६) विशेषणार्थो । इकार-
 रिफावपौरितो वेति (३१।५७) विशेषणार्थाविव । नृती गात्रप्रच्छेपे । सर्वेषा
 मेषामुदात्तत्वान्निव्यमिति प्राप्ते सिचोऽन्यत्र सकारादौ विकल्पार्थं वचनम् । स
 इतरो तस्याकारोच्चारणमतन्त्रम् । अविवक्षितत्वात् । तेन ख्येऽपि विकल्पो
 भवति । अतन्त्रत्वं तु पुनरस्यासिचोति सिचः प्रतिषेधाद्विज्ञेयम् । यदि
 ह्यतन्त्रमकारोच्चारणमेवं सति स्यसिचोतरोवं कस्मान्नोक्तम् ? सन्देहभयात् ।
 एवं ह्युच्यमाने ख्ये सिचि चेतरोषोऽप्यर्थं आशङ्क्यते । सिऽसिचोतुग्रह्यमाने तु
 सप्तमीद्वयोरुपादानात् सिज्ज्वर्जितं सकारादावितप्रभिमतोऽर्थो विज्ञायते ।
 नन्त्रत्रापि सन्देहः स्यात् । एवमुच्यमाने किमयं सिचि न वेति । यदि हि
 सिच्यपि स्यात् तदुपादानमनर्थकं स्यात् । सौतरोयं ब्रूयात् । कर्तुं स्थतीति ।
 सृट् । अकर्तुं स्थदिति लृङ् । चिज्जत्सतीति । सन् । इत्यन्ताच्चेति
 (१।२।१०) किञ्चाद् गुणाभावः ।

५८ । गमे रिट् परस्मै पदेषु ।

गच्छ गती । गमिरयमनुदात्तत्वादनिट् । योऽपि सनि चैतोण् (२।४।४७)
 गतावितप्रस्य गमिरादेशो यञ्चोण्वदिक (२।४।४५, वा) इति वक्तव्यमितीक् स्मरण
 इतिप्रतस्य यञ्चोण्वोतौड् (३।४।४८) अध्ययन इतरो तस्य सोऽपि स्थानिवद्भावाद्-
 निड्डेव स्यात् । तेषु परस्य सकारादे राङ् धातुकस्य सिज्ज्वर्जितस्त्रोडागमो यथा
 स्यादितरोवमर्थं वचनम् । गमिष्यत्प्रगमिष्यदितप्रनादेशस्य गमेरुदात्तरणम् ।
 जिगमिषतीतरो तत् तस्येणादेशस्येगादेशस्य वा । अथेङ्गिति वचनेमाने पुनरिड्-
 ग्रहणं किमर्थमित्याह इड्ग्रहणं नित्यार्थमिति । तच्च पूर्वकसिङ्ग्रहणम् ।
 उदितो वेति (७२।५६) वाग्रहणेन प्रकृतसिङ्ग्रहणं सम्बद्धम् । अतस्तदनु-
 वृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तथाच विकल्पेनेट् प्रसज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं
 पुनरिड्ग्रहणं क्रियते । संगंसीष्टेति । सम्पूर्वाद् गमिराग्रिधि लिङ् । सौयुट् ।
 समो गच्छ्छीत्यादिनात्मनेपदम् (१।३।२८) । सृट्तिथोरिति (३।४।१०७)
 सृट् । षत्वम् । ड्रुत्वम् । सञ्जिगंसत इति । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्म-
 नेपदम् । अधिजिगांसतइति । गमेरिडादेशस्य प्रत्युदात्तरणम् । अथ सञ्जिगं-
 सत इत्यत्राज्भनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घत्वं कस्माच्च भवतीत्याह

गमेरिडादेशस्येत्यादि । तच्च दीर्घत्वमिडादेशस्य गमेरिष्यते । नान्यस्य । तथाहि तत्रोक्तम् । गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमिति । यदि परस्मैपदेष्वितुश्चते तदा कृति परस्मैपदलुकि च न प्राप्नोतीत्याह आत्मनेपदनेत्यादि । समानपदस्येति । एकपदस्येत्यर्थः । अन्यत्र सर्वत्रैवेत्यतइति । एतच्च कृत्यपि हीत्यादिना विस्मयीकरोति । सञ्ज्ञिगमिषिता । अधिजिगमिषितेति । कृत्युदाहरणे हे । जिगमिष त्वमितेति । एतत् परस्मैपदलुकि सन्नन्तत्वाद् गमेर्लोट् । सिप् । से ह्यपिचेति (३।४।८७) से हिरादेशः । अतो हेरिति (६।४।१०५) लुक् । कथं पुनः परस्मैपदेष्वितुश्चमाने कृति परस्मैपदलुकि च लभ्यते ? एवं मन्यते । योगविभागः कर्त्तव्यः । गमेरिडित्येको योगः । तत्र स इत्यनुवर्त्तते । सकारादावार्षधातुके गमेरिडागमो भवति । ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो योगो नियमार्थः । स चायन्नियमो यद्यविशेषेण स्यात् तदा पूर्वयोगोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् तुल्यजातीयापेक्षया नियमः । तुल्यजातीयश्च तिङ् तिङ् विषये यदि भवति तदा परस्मैपदेष्वेव । नात्सनेपदेष्विति । तेन कृति परस्मैपदलुकि च पूर्वयोगे न भवत्येव । नियमिनाव्यावर्त्तितत्वादिति । पदशेषकारस्य पुनरित्यादि । पदशेषकारः पुनरेव मन्यते । परस्मैपदेष्विति नेयं परसप्तमी । किं तर्हि ? विषयसप्तमी । परस्मैपदविषये यो गमिरुपलक्षितः उपलब्धस्तस्य सकारादावार्षधातुक इड् भवतीति । एवञ्च सति योगविभाग मन्तरेणापि तन्मतेन परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षित स्तस्मादसत्यपि परस्मैपदे सर्वत्र कृति परस्मैपदलुकि चेड् भवत्येव । परस्मैपदपरत्वेन सकारादेरार्षधातुकस्याविशेषितत्वात् । तन्मतेन सञ्ज्ञिगसि- ताऽधिजिगंसिता व्याकरणस्येति भवितव्यमिति । संपूर्वस्याधिपूर्वस्य च गमेः परस्मै- पदेष्वनुपलक्षितत्वात् । तथाहि सम्पूर्वाद् गमेः समो गमच्छीत्यादिनात्सनेपदं (१।३।२८) विहितम् । अधिपूर्वादपि स्थानिवद्भावादानुदात्तङिति (१।३।१२) इत्यात्सनेपदमिति ।

५८ । न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ।

वृद्धाश्चति बहुवचननिर्द्देशादाद्यर्थो गम्यते । अतएवाह वृदादिभ्यश्चति । इतु वर्त्तने । वृधु वृधौ । शृधु शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू स्रवण इत्येते वृदादयश्चत्वार उदात्ताः । तत्राद्यानां त्रयाणां नित्यमिति प्राप्ते स्यन्देस्तूदित्वात् पाक्षिके प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । वर्त्स्यतीति । लृट् शेषे चेति (३।३।१३)

लृट् । वृद्धः स्वसनोरिति विकल्पेन (१।३।६२) परस्मैपदम् । विवृत्सतीति । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) सनः कित्वाद् गुणाभावः । वृधिश्रुद्धोर्धकारस्य खरिचेति (८।४।५५) चर्त्वं तकारः । चतुर्भ्रइति न वक्तव्यमिति । अत्र कारणमाह वृत्करणं होत्यादि । तदेव यदि वृदादिपरिसमाप्तार्थमपि विज्ञायत इति तन्वेषानेकशक्तितो वा शब्दानां न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति । एवमपि विज्ञायमान इष्टस्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः । एवं प्रत्याख्याते चतुर्ग्रहणे प्रयोजन माह तत् क्रियत इत्यादि । यदि चतुर्ग्रहणं न क्रियेत तदा स्यन्दे रुदिक्कणोऽन्तरङ्गत्वा-द्विकल्पः स्यात् । अन्तरङ्गत्वं तु तस्य वलाद्यार्धधातुकमात्राश्रयत्वात् । अस्य तु प्रतिषेधस्यार्धधातुकविशेषाश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । तस्मादन्तरङ्गमपि स्यन्दे-रुदिक्कणं विकल्पमयं प्रतिषेधो यथा बाधतेत्येवमर्थञ्च चतुर्ग्रहणं क्रियते । कथं पुनः क्रियमाणेऽपि चतुर्ग्रहणेऽयमर्थो लभ्यत इत्यत आह चतुर्ग्रहणइत्यादि । स स्यन्दिः परः प्रधानो यस्य तत् तत्परम् । तद्भाव स्तात्पर्यम् । तेन तात्-पर्येण तत्प्रधानतयेत्यर्थः । सन्निधापितइति । उपस्थापित इत्यर्थः । तस्य चैव सन्निधापितस्य विकल्पोऽनेन प्रतिषेधेन कथन्नाम बाधतेत्येतदेव प्रयोजनम् । ततश्चतुर्ग्रहणादन्तरङ्गमपि विकल्पं प्रतिषेधो बाधते । अत्रापीत्यादि । कथं पुनः परस्मैपदेऽप्यनुवर्त्तमानेऽन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधो लभ्यते ? एवं मन्यते । गमिरित्यनुवर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते । गमिः सकारादौ येन प्रकारेण इट् तेनैव प्रकारेण वृदादिभ्यो नेङ्गिति । तेन यथा गमेरात्मनेपदवर्जनं मन्यत्र सर्वत्रैवेङ् भवति तथा वृदादिभ्योऽपि प्रतिषेधइति ।

६० । तासि च क्लृपः ।

क्लृपू सामर्थ्ये । तस्माद्दृदिच्चाद्विकल्पेनेटि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभते । कल्मेति । लृट् । लृटि च क्लृप इति (१।३।६३) परस्मैपदं विकल्पेन । क्लृपो रो ल इति लत्वम् (८।२।२८) । चिक्लृपू सतीति । पूर्ववत् किञ्चम् । क्लृपेरपीत्यादि । अयमर्थो वृदादीनामनुवृत्ते लभ्यते । तदनुवृत्तौ सत्यामेवमभि-सम्बन्धः करिष्यते । यथा वृदादीनां प्रतिषेधो भवति तथायमपि क्लृपेरिति । यदि तर्हि वृदादीनां ग्रहणमिहानुवर्त्तते तदा वृदादीनामपि तासौ प्रतिषेधः प्राप्नोति । योगविभागकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि वृदादीनामपि तासौ प्रतिषेधः स्यात् तदा न वृद्धः पञ्चमः स्तासि चेत्यैकयोगं कुर्यात् ।

६१ । अच स्तास्त्वथल्यनिटो नित्यम् ।

क्रादिनियमादिति प्राप्तेऽजन्तानां तासौ नित्यानिटां थलि प्रतिषेधो विधीयते । पातेत्यादि । लुङ्पन्यास स्तासौ नित्यानिट्वप्रदर्शनार्थः । अनिट्वञ्चैकाच (७२।१०) इत्यादिनेट्प्रतिषेधात् । लूत्वा लुलविधिति । तास्त्रदिति वचनादिह न भवति प्रतिषेधः । तस्मिंस्वनुच्यमान इहापि प्रतिषेधः स्यात् । भवति लूनातिः किति नित्यमनिट् । श्रुक्ः कितौति (७२।११) प्रतिषेधात् । पपिव पपिमिति । आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकार लोपः । अनिङ्ग्रहणं नित्यमित्यनेनेत्यादि । नित्यमित्यनेनानिट्वं धातोः कथं नाम विशिष्येतेत्येवमर्थमनिङ्ग्रहणमित्यर्थः । अथ लविता लुलविधिति तासौ सेट स्थलीट्प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थमनिङ्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? नाहृत्येवमर्थं भवितुम् । तथाहि तास्त्वथलीण् न भवतीतुग्रचते । नच यस्तासौ सेट् तस्य प्रतिषेधो भवंस्तास्त्रदिति व्यपदेशुं शक्यते । यो ह्ययमिङ्भावस्थलि विधीयते तस्य तासाविङ्भावानैव सादृश्यं वतिराचष्टे । एवन्तु वतिग्रहणादेव तासौ सेटस्थलि प्रतिषेधो न भविष्यति । अन्यथा वतिना यत् सादृश्यं समाख्यायते तन्न स्यात् । तस्माद् युक्तमुक्तमेवानिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । अथाक्रियमाणेऽनिङ्ग्रहणे नित्यमिति कस्य विशेषणं विज्ञायते ? प्रतिषेधस्य । ननु च नित्य एव प्रतिषेधः प्रकृतः । तन्न यदि नित्यग्रहणेन प्रतिषेधो विशिष्येत तदा नित्यग्रहणं मनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । पूर्वसूत्रे प्रतिषेधस्यानित्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं स्यात् । एवञ्च पूर्वसूत्रेण पञ्च इडागमः स्यादेव । तस्मात् पूर्वोक्तमेवानिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तासौ विभाषितेऽङिति । स्वरत्यादिसूत्रेण (७२।४४) धूव इड् विकल्पितः । तस्य नित्यग्रहणाद् विभाषितेऽस्थलि नित्यमिङ्गगमो भवति । असति च नित्यग्रहणे प्रतिषेधः स्यादेव । पाञ्चिकेणापौडभावे नानिङ्ग्रहणेशो भवत्येव । तथाहि गुहे विभाषितेऽपि श्लश इगुपधादनिटः क्स इति (३।१।४५) क्सो भवत्येवाहुञ्चदिति । अथ वतिना निर्देशः किमर्थः । न तासावित्येवोच्चेतेत्यत आह तास्त्रदित्यादि । असति वतिना निर्देशे योऽपि तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यमनिट् तस्यापि थलि प्रतिषेधः स्यात् । वतिना निर्देशे तु सति वतेः सर्वसादृश्यार्थत्वाद् यथाभूतस्य तासाविण् न भवति तथाभतस्यैव थल्यपीटा न भवितव्यमिति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ।

यदि हि यस्तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यमनिट् तस्यापि थलि प्रतिषेधः स्यादेवञ्च सति तासावसत इङ्भाव इतरत्र तु सतइति यथाभूतस्य तासाविङ्भाव स्याथाभूतस्यापि थलि न स्यात् । यो हि तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यमनिट् तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथेति । उत्तरसूत्रेणैत्वभिप्राय इत्यत आह—उत्तरसूत्रेऽपीत्यादि । तदेवमुत्तरार्थो वतिना निर्देशोऽयं भवति । इह तु नार्थो वतिनिर्देशन । अनजन्तत्वादेव घसेर्वयश्च प्रतिषेधो न भवतीति । जघसिथेति । लिट्प्रत्ययस्य (२।४।४०) मित्यदेर्वसूत्रादेशः । उवयिथेति । वेजो वयिरिति (२।४।४१) वयिरादेशः । लिट्प्रत्ययस्योभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् । कस्मात् पुनर्वसेर्वयश्च तासावसत्त्वानित्यानिट्त्वमित्याह—आदादेशो हीत्यादि । नास्तित्वं तयोः पुनस्तासावविधानाद्देदितव्यम् ।

६२ । उपदेशेऽल्वतः ।

अनजन्तार्थोऽयमारम्भः । इयतेति । पूर्ववदभ्यासस्य संप्रसारणम् । ब्रथादि-सूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । षुत्वम् । चकार्षिथेति । ऋष विलेखने । भवत्ययमकारवान् । नतूपदेशे । किं तर्हि ? पश्चाद् गुणे कृते । उपदेशग्रहणमिह शक्यमकर्तुम् । शक्यतएव क्लेकाच्च उपदेशइत्यत (७।२।१०) उपदेशग्रहणमनुवर्त्तयितुम् । तत् क्रियते विस्मयार्थम् । असति तस्मिन् पूर्वसूत्रे तस्यानुपयोगान्निवृत्तिं मन्यमानस्तासावत्वत इत्येवमपि कश्चित् प्रतिपद्यते । रराधिथेति । राध साध संसिद्धौ । जिष्टञ्चतीति । सनि ग्रहगुहोच्चेतीट्प्रतिषेधाद् (७।२।१२) भवति नित्यानिट् । नतु तामौ । किं तर्हि ? सनि । आनञ्चिथेति । अनजू व्यक्तिसन्नचणादिषु । अत आदे (७।४।७०) रित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुद् द्विहल इति (७।४।७१) नृट् । भवत्ययं धातुरूपदेशेऽकारवान् । नतु तामौ नित्यानिट् । स्वरत्यादि- (७।२।४४) सूत्रेण विकल्पितेऽल्वात् ।

६३ ऋतो भारद्वाजस्य ।

सम्बर्धेति । स्मृ चिन्तायाम् । दध्वर्थेति । ध्वृ हर्जुने । नतु यद्यप्यकारान्तानां मध्ये वृङ्गजावुदात्तौ तत्रापि वृङ्गस्थल् न सम्भवत्येव । आत्मानेपदित्वात् । वृजस्तु ववर्थेति निगमे (७।२।६४) निपातनाद् भाषायामिटा भवितव्यमेव । तस्मात् तयोऽिट् प्रतिषेधार्थमेतन्नोपपद्यते । ये त्वन्ये ऋकारान्ता स्तेषामनुदात्तत्वात्

तासौ नित्यमनिट्त्वमित्यच स्थासत् थल्यनिटो (७।२।६१) नित्यमितीट्प्रतिषेधः सिद्ध एव । परत्वादु गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वान्न सिध्यतीत्येवमेतन्नाशङ्कनीयम् । उपदेशग्रहणस्य पुरस्तादनुकट्टस्याच इत्यनेनाभिसम्बन्धात् । अथवाच इति विहितविशेषणा पञ्चमी । तत्रैव विज्ञास्यामः । अजन्ताद् यो विहित स्थलिति । तस्मादचस्थासदित्यनेनैव ऋकारान्तेभ्यः प्रतिषेधः सिद्धः । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति । नान्येभ्य इति । के पुनस्ते ? य ऋकारान्तादन्येऽजन्ता अनजन्ताद्योपदेशेऽल्वन्तः । अथैव कस्मान्नियमो न विज्ञायत ऋतो भारद्वाजस्येव । नान्येषामाचार्याणामिति ? एवं मन्वते । पूर्वसूत्रादचोऽल्वत इति चानुवचते । तदनुवृत्तेरेतदेव प्रयोजनम् । अनेन नियमेन सन्निधानात् तस्यैवानजन्तस्यानुवृत्तस्याल्वतश्च प्रकृतस्य धातो निर्वृत्तिर्यथा स्यादिति । यदि विपरीतोऽत्र नियमः स्यादाचार्यान्तराणां निवृत्तिः स्यात् । न प्रकृतस्य धातोः । तथाच तदनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् । तस्माद्वत एव भारद्वाजस्येत्ययमेव नियमो विज्ञायत इत्याह तदित्यादि । तदिति हेतौ । यस्मादेवविधोऽत्र नियमस्तस्माद्वतएव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो भवति नान्येभ्यो धातुभ्य इति । तेन यद्यपि पूर्वयोगाभ्यां नित्यमिट्प्रतिषेधः कृतस्तथाच सामर्थ्यात् पूर्वयोगयोरयं विकल्पो भवति । यद्यपि तत्र वायग्रहणं माचार्यग्रहणं च न क्रियते तथाप्यर्थात्कभ्रते । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? न उर्भारद्वाजस्येत्येवोच्येतेत्याह तपरकरणमित्यादि । यदि ह्युरित्येवोच्येत ततोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति ऋकारान्तानामपि ग्रहणं स्यात् । ततस्तन्निवृत्त्यर्थं तपरकरणम् । किं पुनः स्याद् यद्युकारान्तानां ग्रहणं स्यादित्यत आह तथाहीत्यादि । तथेत्येवमर्थः । हि शब्दो यस्मादर्थः । एवं यस्मात् तपरकरणमन्तराणां ऋकारान्ताणां ग्रहणे सति विध्यर्थमेतत् सम्भाव्यते । असति हि विधेये नियमो भवति । ऋकारान्ताणां ग्रहणे सति तेषामेव प्रतिषेधो विधेयः स्यात् । नहि तेषां पूर्वेण प्रतिषेधः सिद्धः । सर्वेषाम् कारान्तानां तासौ नित्यं सिट्त्वात् । तपरकरणे तु सति तकारेण दीर्घनिवृत्तौ कृतायां विधेयताभावान्नियमोऽयं सम्पद्यते ।

६४ । बभूयाततन्थ-जग्भ्म-व्वर्थेति निगमे ।

बभूयेत्यादौ सर्वत्र क्रादिनियमादितः प्राप्तस्याभावो निपात्यते । बभूयेति । भवतेर (७।४।७३) इत्यभ्यामस्याकारस्यात्वम् । बभूवियेति । भुवो वुग् लुङ्-

लिटोरिति (६।४।८८) वृक् । आततन्वेति । तनु विस्तारि । आङ्पूर्वः ।
आतिनिधेति । थलि च सिटीत्येत्त्वाभासलोपी (६।४।१२१) । जगृभ्रमेति ।
(H) ग्रहेर्लिट् । परस्मैपदानामित्यादिना (३।४।८२) मसो मादेशः । ग्रहि-
च्येति (६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणम् । ववर्थेति । वृञ् वरणे ।

६५ । विभाषा सृजिदृशोः ।

सृज विसर्गं । दृशिर् प्रेक्षणे । अनयोः क्रादिनियमादिटि नित्यं प्राप्ते विकल्पाथं
वचनम् । सखष्ठ ददृशेति । ब्रश्चादिना (८।२।३६) षत्वम् । सृजिदृशोर्भ्रं-
सकितौत्वम् (३।१।५८) ।

६६ । इड्च्यत्तिव्ययतौनाम् ।

आदिथ । आरिथेति । अद् भक्षणे । ऋ गती । अत आदे (७।४।७०)
रित्यभासस्य दीर्घः । सविध्ययिथेति । व्येञ् संवरणे । लिट्भासस्योभये-
प्राप्ति (६।१।१७) संप्रसारणम् । कस्मात् पुनरत्र व्येञ् आदेच उपदेश इत्याख्वं
(६।१।४५) न भवतीत्याह व्येञो न व्यो (६।१।४६) लिटीत्यादि । अर्त्तरपि
नित्यं प्रतिषेध इति । ऋतो भारद्वाजस्येत्यनेन (७।२।६३) । अत्रेड्ग्रहणं
विस्मयार्थमिति । ननुच नित्यमिडागमो यथा स्यादित्येवमर्थमिड्ग्रहणं स्यात् ।
नहीड्ग्रहणमन्तरेणायं शक्यत इड्विधिर्नित्यो विज्ञातुमित्याह विकल्पविधाने
हीत्यादि । अनेन हि विकल्पस्यानन्तरस्य वा विधानं क्रियते पूर्वाप्रकृतस्य
वा नित्यप्रतिषेधस्य ? शक्यते ह्यसा अपि मण्डूकपुतिन्ध्यायेनानुवर्त्तयितुम् ।
तत्र यदि पूर्वको विकल्प स्तदात्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं स्यात् । उपदेशेऽत
(७।२।६२) इत्यनेनैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् । अथेत एव सत्यत्तिग्रहण
मनर्थकं स्यात् । ऋतो भारद्वाजस्यैवेत्यनेनैव (७।२।६३) प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ।
यत एव न विकल्पस्य विधानमुपपद्यते तेन नापि प्रतिषेधस्य । अस्मादन्तरेणा-
पीड्ग्रहणं नित्योऽयमिड्विधिरिति शक्यते विज्ञातुम् । प्रतिपत्तिगौरवं पुनरिवं
विज्ञायमाने स्यादिति विस्मयार्थमिड्ग्रहणं क्रियते ।

(H) जगृभ्रमेति । श्रयहीर् मण्डूकसि हसति (८।२।१०, वा) वक्तव्याद् ग्रहणकारस्य भवत्म् ।
वाशिकायामिदमाहस्य (८।२।३५) इत्यत्र पठ्यते ।

६७ । वस्त्रे काजादृघसाम् ।

कृतद्विर्वचनानां धातूनामेकाचामिति । कृत एतदवसितम् ? एकाज्ग्रहण सामर्थ्यात् । नहि कश्चिदकृते द्विर्वचने नैकाजस्ति यन्निवृत्तार्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते । ननु च जागर्त्तिरस्ति । अतस्तन्निवृत्तार्थं तत् स्यात् । नैतदस्ति । न ह्येकमुदाहरणं प्रति योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतत् प्रयोजनं स्यात् जाग्रो नेत्येवं ब्रूयात् । तदाप्ययमर्थः । प्रतिपत्तिगौरवं परिहृतं भवति । ननु चोर्णोतिर् निवृत्तार्थमपि स्यात् । नैतत् । उक्तं हि प्राग् वाच्यं जर्णोर्णुवद्भाव इति । तस्माद् युक्तमुक्तं कृतद्विर्वचनानां धातूनामेकाचामिति । आदिवान् । आशिवानिति । अद भक्षणे । अश भोजने । लिटः कसुञ्चेति (३।२।१०७) कसुः । द्विर्वचनम् । अभ्यासकार्यञ्च । अत आदेरिति (७।४।७०) दीर्घत्वम् । सवर्णदीर्घत्वम् । इट् । उगिदचामिति (७।१।७०) तुम् । सान्तमहृत इत्यादिना दीर्घः । हल्ङ्ग्रादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।२।२३) । पिचिवान् । शीकिवानिति । अतएकहल् (६।४।१२०) मध्यइत्यादिनेस्वाभ्यासलोपो । धात्वभ्यासयोरिकादेशे कृत इत्यादि । ननु च षाष्ठिके द्विर्वचनविधौ द्विप्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो वृत्तिकारेणाश्रितः । एवञ्चाकृते धात्वभ्यासयोरिकादेशेऽकृतयोरपि चैत्वाभ्यासलोपयोः कृतद्विर्वचना अप्येत एकाचो भवन्ति । स्थाने द्विर्वचने हि शब्दान्तर मनेकाजतिदिश्यत इति स्यादेषां कृतद्विर्वचनानामनेकाचत्वम् । ननु द्विप्रयोगे द्विर्वचने । तत्र हि स एव धातु द्विरुच्यते । न चासौ अतकत्वोऽप्युचार्थमाणे एकाचत्वं जहाति । किं पुनर्द्विरुच्यमानः । तत् किमुच्यते धात्वभ्यासयोरिकादेशे एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एत एकाचो भवन्तीति ? आहृत्ति कृतमेकाचो भेदमाश्रित्वैवमुक्तमित्यदोषः । भवति हि धर्मभेदादपि धर्मिणो भेदव्यवहारः । तथाहि वक्तारो वदन्ति परुद् भवान् पटुरासीत् पटुतरश्चैषमः । पटुतमः परारि । सोऽन्य एवासि संवत्स इति । अथवा स्थाने द्विर्वचनपक्षोऽपि तत्राश्रितः । द्विप्रयोगश्च द्विर्वचनमिति कृत्वा । चकारात् स्थाने द्विर्वचनमपीति स्थाने द्विर्वचनपक्षस्यापि तत्र सूचनात् । ये तु तत्पक्षभाविनो दोषास्तौ तत्र प्रतिविहितौ एव । तस्त्विवानिति । शरपूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शेषः । आतो लोप (६।४।६४) इटि चेत्याकारलोपः । जञ्चिवानिति । पूर्व्वददेर्वसादेशः । इट् । गम्हनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।६८) । कुहो

श्रुति (७१४।६२) चुल् घकारस्य भकारः । अग्रसि चर्चेति (८१४।५४)
 भकारस्य जकारः । परस्य घकारस्य खरि चेति (८१४।५५) चर्त्वं ककारः ।
 शासिवसीत्यादिना (८१३।६०) षत्वम् । ननु चान्त्रादिनियमादिङ्गागमः सिद्ध
 एव । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह सिद्ध इत्यादि । क्रान्तिनियमात् प्रसक्तइत्यादिना
 सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्येतदेव विस्मयीकरोति । प्रसक्तइति । प्राप्तइत्यर्थः ।
 नियम्यत इति धात्वन्तरभ्रो व्यावर्त्तिकाजादिष्वेव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । अथाद्-
 ग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽकारान्ता अघ्यातो लोपे कृते कृतद्विवचना एकाचो
 भवन्त्येव । तत्रैकाजग्रहणेनैव सिद्धमित्याह आद्ग्रहणं भनेकाजग्रहणार्थ
 मिति । कथं पुनस्तीषामनेकाचत्वमित्यत आह द्विवचनइत्यादि । इण-
 निमित्तत्वादाकारलोपस्थिति सति तेषामाकारलोपेन भवितव्यम् । नासत्यतो
 यावदिण् न क्रियते तावदाकारलोपाभावात् कृतद्विवचना एतेऽनेकाच इतरसत्यादि-
 ग्रहणे तेषां ग्रहणं न स्यात् । तस्मादनेकाजर्थमाद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यद्येवं
 दरिद्रातेरपीट् प्रसज्येत्यतआह दरिद्रातेस्त्वित्यादि । दरिद्रातेः कृसोः सम्भवएव
 नास्ति । यतः काश्चनेकाजग्रहणमिति (३११।३५) वचनाद् दरिद्रातेरामा
 भवितव्यम् । तस्मिंश्च सत्याम इति (२१४।८१) लोर्लुका भवितव्यम् । तत्
 कुतोऽयमित् प्रसक्तः ? दरिद्राच्चकारेति । कञ्चानुप्रयुज्यतइति (३११।४०)
 लिट् परस्य कञोऽनुप्रयोगः । अक्षुप्रपगम्यापि दरिद्रातेरामोऽभावः परीहारान्तर-
 माह अथाप्यान् क्रियत इत्यादि । आकारान्तानां धातूनामिहोड् विधीयते ।
 दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वचनात् प्रागेव प्रत्ययोत्-
 पत्तेराकारो लुप्त इतीङ्गागमोऽस्मान्निमित्ताभावात् भवति (I) । क्रियतान्नामाद्-
 ग्रहणं घसिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । अस्य द्विवचने कृते घसिभसोर् हलि
 (६१४।१००) चेत्युपधालोपे कृते चेकाच इत्येवं सिद्ध इङ्गागम इत्याह घसेरपोत्यादि ।
 अनच्कत्वादिति द्विवचनाभावहेतुः । एकाचो द्विवचनमुच्यते । एकाच
 इत्यधिकारात् (६११।१) । तस्मादुपधालोपे कृतेऽनच्कत्वात् द्विवचनं स्यात् ।
 ततश्च जन्तिवानिति न सिध्यतीत्यभिप्रायः । अथ क्रियमाणेऽपि घसिग्रहणे
 कस्मादेष्ट दोषो न भवतीत्याह क्रियमाण इत्यादि । सुबोधम् ।

(1) इति नासाविभागमक्ष निमित्तमेव भवतीति च क्वचित् पाठः ।

६८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ।

पूर्वस्मान्नियमाद् गमादीनामिह न भवतीति विभाषेयमारभ्यते । जग्मिवा-
निति । परत्वादिद् । ततो गमहनेत्यादिनोपघालोपः (६।४।६८) । ततो द्विर्वचनम् ।
जघन्वानिति । जघ्नवानिति । अभ्यासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वं हकारस्य
घकारः । लाभार्थस्येति । विद्लृ लाभइत्यस्य । न ज्ञानार्थस्येति । विद ज्ञान
इत्यस्य । विद् सत्तार्या विद विचारण इत्येतयोश्चात्मनेपदित्वादात्मनेपदेषु क्त्सुर्न
भवतीत्यनुपन्यासः । इशेच्चेत्यादि । इशिर् प्रेक्षण इत्यस्माच्च परे क्त्सोरिडागमो
भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषेति योग-
विभागः क्रियते । तेन इशेरपि भविष्यतीति । नचैव सति गमहनविदविशा-
मित्यस्यानर्थक्यम् । पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वसूचनात् । एवं ह्यतिप्रसङ्गपरिहृतो
भवति ।

६९ । सनिंससनिवांसम् ।

सनीतेरिति । षण्णु दान इत्यस्य सनिंपूर्वस्य द्वितीयान्तस्योच्चारणेन नियता
मानुपूर्वीसुपलक्षयति । यत्रैषानुपूर्वी नियता तत्रैव यथा स्यात् । इयञ्चानुपूर्वी
ह्रन्देशेव नियतेति । तद्विषयमेवैतन्निपातनं विज्ञायते । अतएव इत्सिक्ता
ह्रान्दसप्रयोगो दर्शितः । सेनिवांसमिति । पूर्व्वदेच्चाभ्यासलोपी । वस्वेका-
जादघसामितीट् (७।२।६७) ।

७० । ऋङ्गनोः स्ये ।

विभाषेति निवृत्तम् । ऋकारान्तानां हन्तेश्चानुदात्तत्वादेकाच इत्यादिना
(७।२।१०) प्रतिषिद्धस्येः स्ये विधानार्थमेतत् । अथ स्वरतेः स्वरत्यादि-(७।२।४४)
सूत्रेण षण्णुइट् । अथानेन नित्यमित्याह स्वरतेरित्यादि । स्वरतेर्धातो र्यत् स्वर-
त्यादिसूत्रेण वेट्त्वं विहितं तस्मादनेन स्ये ऋकारान्तोभ्यो विधीयमानं नित्येत्-
त्वं भवति विप्रतिषेधेन । अयञ्चाद्यः स्वरत्यादिसूत्र उक्तोऽपि विस्मरणशीलाना-
मनुग्रहाय पुनरिहोच्यते । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? दीर्घाणां मा भूदिति चेत् ?
नैतदस्ति । उदात्तत्वाच्चि तेषां भवितव्यमेवेष्टम् । एवं तर्ह्यसति तपरकरणे
यथा म्निपूङ् रञ्चुर्णां सनीत्यत्र (७।२।७४) स्वरत्यादिसाहचर्याह इत्येतस्य धातोर्

ग्रहणं तथेच्चापि हन्तिना साहचर्याद्दृष्ट्येतस्य धातोर्ग्रहणं स्यात् । तपरत्वे तु सति वर्णग्रहणमेतद्विज्ञायते । वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् । वर्णग्रहणे च वर्णग्रहणानि सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यकारान्तानामिट् सिद्धो भवति ।

७१ । अञ्जः सिचि ।

अनञ् व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिषु । ऊदित्वादत्र (७२।४४) स्वरत्यादि-
सूत्रेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । आञ्जोदिति । इत-(३।४।१००)
चेतीकारलोपः । अस्तिसिचोऽपृक्तइतीट् (७।३।८६) । इट ईटीति (८।२।२८)
सिचो लोपः । आङ्जादीना (६।४।७२) मित्याट् । आट्चेति (६।१।८०)
वृद्धिः । आञ्जिष्टामिति । तस्यस्यमिपामित्यादिना (३।४।१०१) तस्स्थाने
तामादेशः । आञ्जिषुरिति । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३।४।१०८) ङीर्जुस ।

७२ । सुसुधूञ्भ्यः परस्मै पदेषु ।

दृञ् स्तुती । धृञ् अभिषे । अनयोरनुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते धृञ्स्तु
स्वरत्यादिसूत्रेण (७।२।४४) विकल्पे प्राप्ते सतीदमागम्यते ।

७३ । यमरमनमातां सक् च । .

यम उपरमे । रमु क्रीडायाम् । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । आकारान्ता या
प्रापण इत्येवमादयः । सर्वेषामनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः । अत्र
षष्ठीनिर्देशाद् यमादीनां सक् भवति । इट् पुनराह्वं धातुकाधिकारात् सिचपव ।
व्यरंसीदिति । व्याङ्परिभ्यो रम (१।३।८३) इति परस्मैपदम् । द्विवचन-
बहुवचनयोर्युक्त मुदाहरणम् । अस्ति हि तत्र सगिटोः श्रुती विशेषः । एकवचनस्य
त्वयुक्तम् । विशेषाभावादिति यो देशयेत् तं प्रति तत्रापि द्विविप्रतिषेधो विशेषोऽ-
स्तीति दर्शयितुमाह यमादीनामित्यादि । आयंस्तेति । आङ्गे यमहन
(१।३।२८) इत्यात्मनेपदम् । अरंस्तेति । अत्राप्यनुदात्तत्वादिना (१।३।१२) ।

७४ । स्मिपूङ् रञ्जुं शां सनि ।

स्मिङ् ईषहसने । पूङ् पवने । अनुबन्धोच्चारणं पूङ्निवृत्त्यर्थम् । ऋ

गतिप्रापणयोरिति भ्रादिः । ऋ गताविति जुहोत्यादिः । उभयोरपि ग्रहणम् । विशेषानुपादानात् । ऋकारान्तानां त्वेतद् ग्रहणं न भवति । उत्तरत् किरत्यादौनामिदो विधानात् । अञ्चू मन्त्रेषु । अशू व्याप्तौ । अश भोजन इत्यस्य ग्रहणं न भवति । उदात्तत्वादेवेत् सिद्धइति । तत्राञ्जेरशेषोदित्वाद् विकल्पे प्राप्ते शेषाणान्तुगन्तत्वात् सनि ग्रहगुहोच्चेति (७२।१२) प्रतिषेधे प्राप्त इद-
मारभ्यते । सिद्धयिषतइति । पूर्ववत् सन (१।१।६२) इत्यात्मनेपदम् । पिपविषतइति । ओः पुयण् ज्यपर इत्यभ्यासस्येत्त्वम् (७।४।८०) । अरिरीषतीति । इटि सति गुणे कृतेऽजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अञ्जिजिषतीति । अग्निशिष-
तीति । अञ्जेर्नकारो न द्विरुच्यते । नन्द्राः संयोगादय (६।१।३) इति निषेधात् ।

७५ । किरञ्च पञ्चम्यः ।

कृ विक्षेपे । गृ निगरणे । टड् अनादरे । घृङ् अनवस्थाने । प्रच्छ
ज्ञीपसायाम् । अत्रान्यस्थानुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते टड्घृङो रगन्तत्वात्
सनि ग्रहगुहोच्चेति (७२।१२) निषेधे प्राप्त इतरयोस्तु वृत्तिकारप्रदर्शित-
विकल्पे प्राप्ते सतीद् मारभ्यते । पिष्टच्छिषतीति । रुदविदेत्यादिना (१।२।८)
सनः कित्त्वम् । अङ्घ्रिव्योत्वादिना (६।१।१६) सम्प्रसारणम् । छे चेति (६।१।७३)
तुक् । उरदित्यभ्यासस्यात्त्वम् (७।४।६६) । पूर्ववदित्त्वम् । सिमुच्चतीति ।
सृज विसर्गं । पञ्चग्रहणादस्येण न भवति । सामान्यलक्षणोऽपीण न भवत्येव ।
एकाचइति (७।२।१०) प्रतिषेधात् । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् (१।२।१०) ।
चोः कुरिति (८।२।३०) क्त्वम् । ब्रह्मादिमूर्त्तेषु पत्वम् (८।२।३६) । षटोः
कः सौति (८।२।४१) कत्वम् । वृत्तो वेत्यस्य (७।२।३८) दीर्घत्वं नेच्छन्तीति ।
कथं पुनरिथ्यमाणमपि न भवति ? व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । अस्येति । एतत्-
सूत्रविहितस्येः ।

७६ । रुदादिभाः सार्वधातुके ।

रुदिर् अशुविमोचने । जिष्वप् शये । श्वस प्राणने । अन च । जञ्
अदने । रुदादयोऽदादिषु पठन्ति । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति
रुदादिभ्य इत्येषा पञ्चमी सार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयति ।
सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरार्थः । तेन सार्वधातुकस्य वलादेरिड् विज्ञायत इत्यत

आह रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः इत्यादि। प्राणित्तीति। अनिति (८११२६) रिति शत्वम्। स्वप्तीति। सार्वधातुकग्रहणादार्षधातुकस्येण न भवति। सामान्य-लक्षण इण् न भवत्येव। एकाच इति (७२११०) प्रतिषेधात्। अन्येभ्यस्तु रुदादिभ्य उदात्तत्वादार्षधातुकस्यापौटा भवितव्यमिति स्वपरेव प्रत्युदाहरणम्।

७७ । ईशः से ।

सेइति। सुपां सुलुगिति (७११३६) षष्ठ्या लुक् कृत्वाऽविभक्तिकोऽयं निर्देशः। ईशियइति। ईश ऐश्वर्यं। लट्। अनुदात्तेत्यादात्मनेपदम्। यासः से (३१४१८०)। अदादित्वाच्छपो लुक्। ईशिश्वेति। लोट्। से। सवाभ्यां वामाविति (४१६१) वादेशे कृत एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतीहापि भवति।

७८ । ईङ्जनी ह्वे च ।

ध्वे इति। पूर्ववदेवाविभक्तिकोऽयन् निर्देशः। ईङ्जिइति। ईङ् स्तुती। पूर्ववदात्मनेपदम्। पूर्ववच्छपो लुक्। ईङ्जिध्वमिति। लोट्। सवाभ्यां वामावित्यमादेशः (६१४१६१)। जनिध्वमिति। पूर्ववदात्मनेपदम्। छान्दसत्वाच्छानो लुग् बहुलञ्छन्दसीत्यनेन (३१२१८८)। उपधालोपाभाव-श्चेति। गमञ्जनेत्यादिनीपधालोपः (६१४१६८) प्राप्नोति। तदभावञ्छान्द-सत्वादेव। सर्वे विधयञ्छन्दसि विकल्पन्तइति। जन जननइत्यस्येत्यादि। ननु चानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्। न पूर्वस्य। उच्चारणार्थोऽकारः। नानुबन्धः। नैष दोषः। इह हि लघुत्वरत्वात्जनशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनि-पातो लक्षणव्यभिचाराय। तेन निरनुबन्धकपरिभाषाया (प, ८२) इहान्तपस्थानादुभ-योरपि ग्रहणं भवति। व्यतिजिध्वमिति। कर्त्तरि कर्मव्यतीहार (११११४) इत्यात्मनेपदम्। तत्रैत्यादि। तत्रैवं सूत्रपाठे यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति (प, ३४) सकारग्रहणे सकारादेः शेषशब्दस्य ग्रहणम्। स च सकारादिशब्दः सार्वधातुकसंज्ञकः शेषशब्द एव सम्भवति। अन्यस्याऽसम्भवात्। ननु च स्वशब्दोऽपि सम्भवति। नैतदेवम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सोऽपि शेषशब्द एव। अतस्तद्-ग्रहणेनापि भवितव्यम्। ये त्वीङ्जनी ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति त ईशः स इत्यस्यैव (७२१७७) योगस्यानुकार्थं चकारं कुर्वन्ति। तेनेशरपि ध्वे शब्दइडागमो

भवति । यदि तर्हीशिरपि ध्व इडागम इत्यते तदेशीडजनां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं कस्मान्न पठन्ति ? एवं पृथग् विभक्तिर्नोच्चारयितव्या । चकारश्च न कर्त्तव्यो भवतीत्याह विचित्रा सूत्रस्येत्यादि । ध्वइति क्ततटेरेत्त्व इत्यादि । क्ततटेरेत्त्वस्यैतदेव प्रयोजनं यत्र टेरेत्त्वं क्ततं तत्रैव यथा स्यात् । नच लडि टेरेत्त्वमस्ति । अतस्तत्रैटा न भवितव्यम् । यद्येवं लौटापि न भवितव्यम् । अमादेशे क्तते टेरेत्त्वस्याभावादित्याह लोटि पुनरित्यादि ।

७६ । लिङः सलोपोऽनन्वयसा ।

सार्वधातुके यो लिङिति । सार्वधातुकइत्येषात्र निर्धारणे सप्तमी । जातावेक-
वचनम् । यथा कारकइति (१।२।२७) । अथवा सुव्यत्ययेन बहुवचनस्य प्रसङ्ग-
एकवचनम् । परसप्तमीत्येषा न भवति सार्वधातुके परतः । पूर्वस्य लिङोऽसम्भवात् ।
कुर्यादिति । विधादिसूत्रेण (३।१।६१) लिङ् । यासुट् । इतथेतीकार-
(६।४।१००) लोपः । धातोर् गुणः । रपरत्वेऽत उत् सार्वधातुक (६।४।११०)
इत्युत्त्वम् । ये चेत्युकारलोपः (६।४।१०६) । कुर्यातामिति । तसस्ताम् ।
कुर्युरिति । भिजुस् (३।४।१०८) । उस्वपदान्तादिति (६।१।६६) पररूपत्वम् ।
कुर्वीतिति । उकारस्य यणादेशः । कुर्वीरिति । भस्व रन् (३।४।१०५) ।
कुर्युः कुर्यादित्यत्रानन्वयग्रहणात् लुसः सिपथ न भवति । क्रियास्तां क्रियासुरिति ।
आशिषि लिङ् । रिङ्शयग्लिङ्त्विति (७।४।२८) रिङादेशः । सार्वधातुक-
ग्रहणादार्षधातुके न भवति । आर्षधातुकत्वञ्च लिङाशिषीत्यार्षधातुकसंज्ञा-
विधानात् । क्षीष्ट ह्रषीष्टेति । उच्येति (२।२।१२) कित्त्वम् । गुणाभावः ।

८० । अतो येयः ।

सार्वधातुकं यत् प्रकृतं तदर्थादिह विभक्तिविपरिणामेन षष्ठान्तं प्रतिपद्यते ।
अत एवाह अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकत्व्येति । पठेदिति । इयादेशे
क्ततेऽकारेण सहाद् गुणः (६।१।८८) । लोपो व्योर्वलौति (६।१।६६) यकार-
लोपः । चिनुयादिति । स्वादिभ्रः श्रु (३।१।७३) । यायादिति । अदादित्वा-
च्छपो लुक् । चिकीर्षादिति । सन्नन्तादाशिषि लिङ् । ननु चातो लोपेनात्र
(६।४।४८) भवितव्यमिति नार्थोऽनुवृत्तेन सार्वधातुकग्रहणेनेत्यभिप्रायः । पचेदित्य-

त्रापीतग्रादि । यद्यपि पचेदितोदमस्योदाहरणमभिमतं तत्राप्यतो दीर्घो यञीति (७।३।१०१) दीर्घत्वेन भवितव्यमिति । ततश्च सर्वविधयस्य विध्यन्तरिणावष्टव्यत्वादनवकाशोऽयमियादेशः । तस्मादवश्यमनेन विध्यन्तरं बाधितव्यम् । एवञ्च यथा दीर्घस्यायं बाधकस्तथातो लोपस्यापि स्यात् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तयितव्यमिति भावः । स्यादेतदेवमित्यादि । यदि च दीर्घत्वं तुरुस्तुशस्यमः (७।३।८५) सार्वधातुक इत्यतः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तय विधीयते ततश्च स्यादेतदेव' यदुक्तवानसि । इयादेशस्थानवकाशत्वात् । अथ भूसुवो स्तिङ्गीति (७।३।८८) तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तय विधीयते तदा तिङ्मात्रभावि दीर्घत्वमिति लिङ् विधीयमान इयादेशे नाप्राप्ते तस्मिन्नयमारभते । ततश्च येन नाप्राप्तिन्यायेन (प, ५८) तस्यैव बाधको भवति । नत्वतो लोपस्य । इयोऽतो लोपे प्राप्ते चाप्राप्तेऽयमारभते । सार्वधातुके हि प्राप्ते सार्वधातुके त्वप्राप्ते । अथ येय इति कोयं निर्देशः । अत्र हि या इत्येष यः स्थानी तत्र षष्ठां कृताया मतो या अस् इयइति स्थितेऽतो लोपइत्यातो (६।४।४८) धातो (६।४।१३०) रिति योगविभागाद्वा आकारलोपे कृते ससञ्जुपौरिति (८।२।६६) षष्ठीसकारस्य कृत्वैकते तस्य भोभगो-अघोअपूर्वस्य योऽशीति (८।३।१७) यकारः । तस्यापि लोपः शाकल्यस्येति (८।३।१८) लोपे च यइय इति निर्देशेन भवितव्यमिति । नतु येय इति । नह्यत्राद् गुणो भवितु सुत्सहते । पूर्वत्वासिद्धमिति (८।२।१) यलोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह येय इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देश इति । येय इत्यस्मिन् स्थान्यादेशसमुदायेन याइति योऽयं निर्देशः सोऽविभक्तिकः । सुपां सुलुगिति (७।१।३८) विभक्तौ लुप्तत्वात् । अङ्गीकृत्य च सविभक्तिकत्वं निर्देशस्य परीहारान्तरमाह यइति । वेत्यादि । कथं पुनर्यलोपस्यासिद्धत्वं शक्यमनाम्ययितुमित्यत्राह सौत्रोऽयं निर्देश इति । इतिकरणो द्वैती । यस्मात् सर्वे विधय ऋन्दिंसि विकल्पन्तइति ऋन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति तस्मात् सौत्रत्वादस्य निर्देशस्यासिद्धत्वमनामित्याद् गुणः कृतः । इयादेशेऽकार उच्चारणार्थः ।

८१ । आतो डितः ।

आतो डित इति व्यधिकरणे षष्ठी । आतइयादेशापेक्षया स्थाने षष्ठीति । डित इति आकारापेक्षयावयवषष्ठी । डितो ह्याकारमात्रस्यासम्भवात् । डित

इत्येषाऽवयवयोगी षष्ठी विज्ञायते । डिद्वयवस्येति । ङकार इद् यस्य स डित् । तस्यावयवो डिद्वयवः । पचेति पचेथे इति । लट् । खरिवेत्त्वादात्मनेपदम् । आतामाधाम् । सार्वधातुकमपिदिति (१२।४) डिच्चम् । पचेतां पचेथा-
मिति । लोट् । टेरिच्चे (३।४।७८) क्तत आमित (३।४।८०) इत्याम् । ननु
च डिद्वयवोऽत्राकारो न भवति । यस्माद् गाङ्कुटादिस्त्रे (१२।१) डित्तीव
डिद्वित्येवमर्थोऽङ्गीक्रियते । तथा सार्वधातुकमपिदित्यत्राप्ययमर्थः (१२।४) ।
तथाह्यस्मिन्नपि योगे तदेव डिद्वयवमनुवर्त्तते । तस्मिन्चार्थोऽङ्गीक्रियमाणे डिति
यत् कार्यं तदपि हि सार्वधातुके परतः पूर्वस्य लभ्यते । ननु तस्यैवापित्सार्व-
धातुकस्य डिच्चमित्याह सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि । पूर्वसूत्रएवेति । गाङ्-
कुटादिस्त्रे (१२।१) । यद्येवमङ्गीक्रियते गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णित्-
प्रत्ययोऽसौ डिद्वयवतीति तदा कुटादिभ्यः परस्य सनो डिच्च' भवति । डिच्च
सत्यनुदात्तडित्त (१।३।१२) इत्यत्रादिनात्मनेपदं स्यात् । ततश्चोच्चुक्कुटिषतीति न
मिध्यत् । तस्मादेतत्सिद्धार्थं डित्तीव डिद्वित्यङ्गीक्रियते । सार्वधातुक-
मपिदित्यत्र (१२।४) तु तत् सार्वधातुकं डिद् भवतीत्येषोऽर्थोऽङ्गीक्रियते ।
तस्माद् युक्तमेवाकारस्य डिद्वयवत्वम् । पचन्ते यजन्तइति । भवत्यत्र डिद्वय-
वोऽन्तादेशस्याकार स्यात्प्यतेइति वचनान्न भवति । पचावच्चे पचामच्चा इति ।
लोट् । वच्चिमच्चिडौ । आडुत्तमस्य पिच्चेतयाट् (३।४।८२) उत्तमस्य पिच्चवतीति ।
अत्र पिच्चान् डिच्चं न भवतीति । आतो डिद्वयववाकारो न भवति । मिमाते
मिमाथे इति । माङ् माने । जुहोतयादित्वाच्छपः शुः । श्लाघिति (६।१।१०)
द्विर्वचनम् । भृजामिदित्यत्रासस्येच्चम् (७।४।७६) । आभ्रस्तयोरान्त (६।४।११२)
इत्यकारलोपः ।

८२ । आने मुक ।

अङ्गस्यातइति व्यधिकरणे षष्ठ्यै । अङ्गस्य योऽत् तस्य सुगागमो भवतीति ।
तदिहाद्ग्रहणं तर्हि क्रियताम् । न कर्त्तव्यम् । अतो येय इत्यत्रतोऽत (७।२।८०)
इत्यनुवर्त्तन्थेति । ननु च पञ्चमीनिर्दिष्टं तत्र । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
नैतदस्ति । अत इत्येषा तु पञ्चमी तत्रेयादेशे चरितार्था । आनइत्येषा तु
सप्तम्य कृतार्था । तस्मादानइत्येषा सप्तम्यत इत्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्व'

परिकल्पयिष्यति । तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्थिति (११८।६६) नियमात् । ननु चाकारो वर्णी मकारोऽपि वर्ण एव । सुगयन्त्वन्तलिङ्गः (१) । अन्तश्चावयवः । नच वर्णी वर्णस्यावयवो युज्यते । तेनानारब्धत्वात् । तस्मादयुक्तं मुक्तमती सुगागमो भवतीति । नैष दोषः । सर्वत्रेव हि यस्यागमो विधीयते यद्यागमो विधीयते तत्समुदायापेक्षयादिव्यमन्तत्वं वा विधीयते । तस्मादती सुगागमो भवती-
 तप्रस्वार्थोऽयं विवक्षितः । अकारादिरयं समुदायो सकारान्तश्च भवतीति । पचमानइति । ङट् । तस्य शानच् । आने परतोऽङ्गस्याऽती सुगागमो भवतीतुक्ते समानाधिकरणे एते षष्ठ्याविति मन्यमानोऽकारान्तस्य आने परतो सुगागमो भवतीतीदं सूत्रार्थं गृहीत्वा यएवं देशयेद् यद्यकारान्तं मङ्गभागमि पचमान इत्यत्रादुपदेशात्सर्वधातुकमनुदात्त- (६।१।१८६) मित्प्रनुदात्तत्वं न स्यात् । अकारस्य मुका व्यवहृतत्वात् । अकारो य उपदेश इत्येवं हि तत्र व्यवस्थितम् । नत्त्वकारान्तोऽयमुपदेश इति । नच शक्यते वक्तुमङ्गभक्तोऽयं मुक् । अती नास्ति व्यवधानमिति । अङ्गभक्तो ह्ययमङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अकारान्तु व्यवदधालेव । अवयवो हि समुदायस्य व्यवधायको न भवति । अवयवान्तरस्य तु व्यवधायको भवत्येवेत्यत आह अकारमात्रभक्तो ह्ययमित्यादि । मात्रशब्दोऽयमङ्गभक्तत्वव्यवच्छेदाय । अङ्गञ्चात्राकारविशिषणम् । अकार एवागमौ । नाङ्गम् । तस्मात् तद्गतत्वात् तदुग्रहणेनेव सुग् गृह्यत इति व्यवधानाभावात्-सर्वधातुकमनुदात्तं भवति । ननु चाकारान्तभक्तोऽपि मुक्ति भवितव्यमेव लसर्वधातुकमनुदात्तमङ्गुडोरित्यनुदात्तत्वेन (६।१।१८६) । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति (प, ८०) मुक्तोऽविद्यमानवत्त्वाद् व्यवधानाभावात् । एवं मन्यते । नैषा परिभाषा भाष्यकारस्य सम्प्रता । तथाहि तेनेमां परिभाषां प्रत्याख्ययिमन्या परिभाषा गृहीता हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जन-
 मविद्यमानवदिति (प, ८१) । न चान्न हलः स्वरप्राप्तिरस्ति । किं तर्हि ? अचः । यद्येवमित्यादि । यद्यकारभक्तोऽयं मुक् तदुग्रहणेन गृह्यतइत्येवं सत्यव्यवधायकत्वादेव तस्य पचमान इत्यत्राकारादनन्तरस्थान इति तस्याती ङित (७।२।८१) इतीयादेशः प्राप्नोतीत्यत आह तपरकरणनिर्देशान्न भवतीति । अकारो इत्यत्र मात्राकालस्तपरी निर्दिष्टो मुक्ति सतप्रध्यक्षमात्रो भवति । अतः

(१) आद्यन्तौ टकित्वावियनेन (१।१।३०) निदन्तावयवः स्यात् । अतीऽयं मुद्, मित्प्रनुदात्त उक्तः ।

कालभेदान्न भविष्यति । अधिकमर्षं यस्याः साध्यज्ञा । अर्धर्षा मात्रा यस्य सोऽध्यक्षेमात्रः । लसार्वाध्यातुकमनुदात्तमपि तरुहि न प्राप्नोतीति तद्विधावपि तपरनिर्देशात् । उपदेशग्रहणमित्यादि । उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते प्राग्वस्थोपलक्षणार्थम् । तेन य उपदेशावस्थायां मात्राकाल स्तस्य यद्यप्युत्तरकालम् सुक्ति कृते कालभेदोऽस्ति तथाप्युपदेशावस्थायां मात्राकालत्वाद् भवतेऽनुदात्तत्वम् । तथाचेत्यादि । यत स्त्रीोपदेशादूर्ध्वं सतप्रपि कालभेदेऽनुदात्तत्वेन भवितव्यमेवञ्च कृत्वा यत्राप्यतो दीर्घा (७।१।१०१) यञोति दीर्घत्वे कृते कालभेदोऽस्ति पचाव इत्यादौ तत्रापि भवति ।

८३ । ईदासः ।

आस इति । पञ्चम्यकृतार्था आनइति पूर्वत्र कृतार्थायाः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) वचनात् । तेनानस्यैवायमादेशो विधीयत इत्याह आस उत्तरस्थानशब्दस्येति । आसौन इति । आस उपवेशने । अनुदानेस्त्वादात्मनेपदम् । आदेः (१।१।५४) परस्येत्याकारस्येकारः । अदादिच्चाच्छपो लुक् । तपरकरणं मुखसुखायम् ।

८४ । अष्टन आ विभक्तौ ।

आइति व्यक्तिनिर्देशोऽयमिति । शृङ्गाया निरनुनासिकाया आकारस्य व्यक्तेरेव निर्देश इत्यर्थः । अथाकृतिनिर्देशे की दोषः स्यात् ? यतस्तत्परीहारार्थो व्यक्तिनिर्देशोऽयमाश्रित इत्यत आह आकृतिनिर्देशे हीत्यादि । जातिरिहाकृति विवक्षिता । नतु संस्थानम् । जातिनिर्देशे सति शृङ्गाया जाते निर्देशुमशक्यत्वात् तदाधारभूतासु व्यक्तिषु कार्यं विज्ञायते । तत्र यदीह जातिनिर्देश आश्रीयेत तदा सर्व्वास्माकारव्यक्तिषु जात्याधारत्वमुपगतास्त्वलोऽन्यस्येति (१।१।५२) नकारस्य विधीयमान आकार आन्तरतम्यादनुनासिकस्य स्थानेऽनुनासिकएव स्यात् । व्यक्तिनिर्देशे त्वेष दोषो न भवति । शृङ्गाया आकारव्यक्तेरुच्चारणात् । अनणत्वादतपरत्वाच्च । यद्यष्टन आकारो विधीयते तदाष्टभिरष्टभ्यइत्यादि न सिध्यति । नञ्हात्र विकल्पाभिधायिवचनमस्ति । नापि प्रकृतमित्यतश्चाह विकल्पेनेत्यादि । अष्टनो दीर्घा (६।१।१७२)

दित्यनेनाष्टनी दीर्घादसवेनामस्थानविभक्तेरुदात्तत्वं विधीयते। यदिच नित्यमात्त्वं स्याद् दीर्घादिति विशेषणं निरर्थकं स्यात्। अष्टाभ्यञ्जौशित्यत्र (७।१।२१) च कृतास्त्वस्य निह्नंशोऽनर्थकः स्यात्। व्यवच्छेद्याभावादष्टन इत्येवं ह्युयात्। तस्माद् दीर्घग्रहणेन कृतास्त्विह श्रेण विकल्पेनेदमात्त्वं भवतीति ज्ञापितम्। तेनाष्टभिरित्याद्यपि पत्रे भवतीति। तदन्तविधिसात्रेष्वतइति। कथं स लभ्यते ? इहाङ्गस्थेति प्रकृतम्। अष्टञ्जब्दश्चेत् स्वरूपप्रधान उपात्तः। एकवचननिर्देशात्। अन्यथा हि बहुवचनत्वादष्टानामित्येवं ह्युयात्। तस्मात् स्वरूपप्रधानोऽयम्। तत्राङ्गे प्रकृतेऽनेन विशेष्यभाषे तदन्तविधिर्लभ्यते। विशेषणेन हि तदन्तविधिर्भवतीत्युक्तम्। प्रियाष्टेति। सर्वनामस्थानेत्यादिना (६।४।८) दीर्घः।

८५। रायो हलि ।

८६। युष्मदस्मदोरनादेशे ।

युष्मदस्मदिति। पञ्चम्या अदिति पञ्चमौ भ्यसोऽदादेशः (७।१।३२)। शेषे लोप (७।२।८०) इत्यन्तलोपे कृतेऽतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम्। यदि च हलौत्यधिकारादनाप्यास्त्वं न स्यात् तत् किमर्थमनादेशग्रहणमित्याह उत्तरत्र त्वितरादि। उत्तरत्र योऽचौति (७।२।८६) सूत्रेऽनादेशस्य प्रयोजनमिति। यद्येवं तत्रैव कर्त्तव्यम्। इह किमर्थं क्रियते ? विस्मयार्थमित्यभिप्रायः।

८७। द्वितीयायाञ्च ।

त्वाम् मामिति। त्वमावेकवचन (७।२।८७) इति त्वमादेशौ। युवामावा-
मिति। युवावौ द्विवचन (७।२।८२) इति युवावादेशौ। सर्वत्र डे प्रथमयोर-
मित्यन्भावे (७।१।२८) विभक्तेः कृतेऽमि पूर्वत्वम् (६।१।१०७)।

८८। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।

इदमप्यादेशार्थं वचनम्। युवयोरवायोरिति। ननु च योऽचौति (७।२।८६) यत्वमत्र बाधकं भविष्यति। प्रथमाद्विवचनेऽपि तद्धिं शेषे लोपो (७।२।८०) बाधकः स्यात्। तत्र यथा वचनसामर्थ्याच्छेषे लोपोऽनेन

बाध्यते तथा यत्वमपि बाध्यते । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (प, ६०) यत्वमपि बाध्यते । तस्मात् प्रथमाया इति वक्तव्यम् । त्वमहमिति । त्वाच्चौ साविति (७२।८४) त्वाहावादेशौ । आविति वक्तव्ये प्रथमाया द्विवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

८६ । योऽचि ।

युष्मदस्मदीरनादेश इत्यत्रेत्यादि । युष्मदस्मदीरनादेश इत्यत्र (७२।८६) यदि पूर्वसूत्राद् हल्ग्रहणमनुवर्तते तदाऽविशेषेण विधीयमानं यत्वसुत्सर्गं ज्ञाप्यते । आत्वं तु विभक्तिविशेषे ह्लादादौ विधीयमानमस्याप्यपवादः । एवञ्चाप्यन्तरेणाप्यज्ग्रहणं यकारोऽजादाबेवावतिष्ठते । तस्मादचोत्येतच्छक्यमकर्तुम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । लृट् गच्छति मद् गच्छतीति । एकवचनस्य चेति (७१।३२) ङसीरशादेशः । .

९० । शेषे लोपः ।

यान्यद्विवचनानीति । एकवचनबहुवचनानीत्यर्थः । अत्रेति । पञ्च-स्यादिषु विभक्तिषु । तेषु लोपो विधीयत इति । तेषामिव शेषत्वात् । तुभ्यं मङ्गमिति । तुभ्यमङ्गी ङयीति (७२।८५) तुभ्यमङ्गावादेशौ भवतः । युष्मभ्यमस्मभ्यमिति । भ्यसो भ्यमिति (७१।३०) भ्रमादेशः । तव ममिति । तवममौ ङसीति (७२।८६) तवममादेशौ । युष्माकमस्माकमिति । साम आकमिति (७१।३३) । अथ शेषग्रहणं किमर्थम् ? न लोप इत्येवोच्यते । एवमुच्यमाने सत्यविशेषेण लोपः स्यादित्येतच्च नाशङ्कनीयम् । अविशेषेण हि लोपो विधीयमानो लुत्सर्गो भविष्यति । तस्यानादेशे विभक्तिविशेषे यकाराकारापवादादौ । एवञ्चान्तरेणापि शेषग्रहणं शेष एव लोपोऽवस्थाप्यत इत्यत आह शेषग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्मान्न भवतीति । अन्यलोपे कृते सत्यदन्तत्वादजायतष्टाबिति (४।१।४) टापा भवितव्यमिति भावः । सन्निपात इत्यादि । विभक्त्यानन्तर्यं हि सति युष्मदस्मदौ अकारान्ते समुपजाते । तत्र यदि टापसुत्पादयेतां तदा विभक्तेरानन्तर्यं ताभ्यां विहतं स्यात् । नच यो यत्सन्निपातलक्षणः स तद्विघातस्य निमित्तं भवतीति न

भवति टाप् । यद्येवं त्वदादिभ्योऽपि न स्यात् । नैष दोषः । यदयं न यास्यो (७१३४५) रिति निर्देशं करोति तज् ज्ञापयति भवति तदादिभ्यष्टाबिति । अथच्च स्त्रोक्तिङ्गत्वं युष्मदस्मदोरभ्युपेत्य परीहार उक्तः । इदानीं स्त्रौलिङ्गाभावादेव टाम् न भवतीति दर्शयितुमाह अलिङ्गेइत्यादि । केचित्तु श्रेषे लोपं टिलोपमिच्छन्तीति । त्वं ब्राह्मण्यहं ब्राह्मणौत्यत्र टाम् मा भूदित्येवमर्थम् । युष्मभ्रमस्मभ्रमित्यत्र भ्रमादेशे कृते बहुवचने भ्रम्येदित्येत्वं (७१२१०१) मा भूदित्येवमर्थञ्च । कथमिति ? एवमन्यते । यत्र विभक्तावाकारो यकारश्च न विहितः स श्रेषः । तत्र श्रेषे लोप उच्यमाने टिलोपो न लभ्यते । अलोऽन्तस्येति (१११५२) परिभाषयाऽन्तस्यैव प्राप्नोतीति वक्ष्यमाणादेशापेक्षया श्रेष इत्यस्यार्थं ते चेत्यादिना स्पष्टीकरोति । मपर्यन्ताद् योऽन्यः स श्रेषइति । स पुन ट्टिरिव । अत्रायं श्रेषे लोपट्टिलोपो भवतीति लोपं प्रति श्रेषस्वाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । किमर्थं पुनर्लोप इतुरन्यते ? यावता त्वदाद्यत्वेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । अत्यदादित्वात् । त्वदादित्वं हि द्विपर्यन्तास्तादादयइति । तत्र चैतदेव श्रेषे लोपवचनं ज्ञापकम् । तेन भवच्छब्दस्य त्वदाद्यत्वं न भवति । भवानिति ।

६१ । मपर्यन्तस्य ।

युवकामावकामिति । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकच् (५३७१) । अत्र यदि मपर्यन्तस्येति नोच्येत ततोऽवधेरनुपादानात् साकच्कस्यापि स्यादित्यत्र आह साकच्कस्य सर्वस्य मा भूदिति । असति मपर्यन्तग्रहणेऽवधेरनुपादानादनेकाल्त्वाच्चादेशस्य सर्वस्यैव स्यात् । कः पुनः सर्वादेशे दोषः स्यादित्यत्र आह तथाचेत्यादि । अनिष्टं रूपं स्यादिति । अकारस्य योऽचीति (७१२८८) यकारे कृते त्वग्न्या इति स्यात् । मपर्यन्तग्रहणे तु सति युष्मदस्मदो मपर्यन्तस्य स्थानित्वेनाधिकृतत्वादस्यैव वक्ष्यमाणा आदेशा भवन्तीति न कश्चिद् दोष इति । अथ परि-ग्रहणं किमर्थम् ? न मान्तस्येवोच्येत ? एवमपि ह्युच्यमानेऽन्तशब्दस्य समीपवचनत्वात् तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहिराश्रयणात् सिद्धमिष्टमित्यत्र आह मान्तस्येत्यादि । एतस्मिन् साकच्कस्यादेशाभावेऽथवैतस्मिन् युवकामावकामित्यादिके शब्दरूपे मान्तस्येत्येवं सिद्धे यत् परि-ग्रहणं कृतं तदवधिव्योतनार्थम् । युष्मदस्मदोरवय-

वस्य स्थानिनोऽवधियोतनार्थम् । तस्मान् मान्ते युष्मच्छब्देऽस्मच्छब्दे च वक्ष्यमाणं कार्यं मा भूदित्येवमर्थम् । कदेत्याह यदा ण्यन्तयोरित्यादि । तदावष्टइति । युष्मदस्मद्ग्रां णिचि कृते णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्ये तौष्ठ-
वङ्गावाङ्लोपः (६।१।५५, वा) । ततः क्षिप् । तत्र णेरनिटौति (६।४।५१) णिचो लोपे कृते यदा मान्तत्वं विद्यते युष्मदस्मदो स्तदा मा भूदिति । असत्परि परि-
ग्रहणे मान्तस्येतनेन युष्मदस्मदोरितप्रवयवावस्थानं लभ्यते । ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदौ तत्रैव वक्ष्यमाणा आदेशा भवेयुः । परि-ग्रहणे त्ववधियोतनार्थं सति
नियोगतो वर्ज्यमानेन भवितव्यम् । नहि तेन विनावधिः सम्भवति । तत्र समुदायावयवस्थानी निहिंश्यते । तत्रैव यत्राच्छब्दो वर्जनौयोऽस्ति तत्रैव भविष्यति । ननु मान्तयो युष्मदस्मदोरिव । ननु च विभक्तिपरयो युष्मदस्म-
दोरादेशा विधास्यन्ते । नच मान्तावस्थायां विभक्तिपरतास्ति । णिलोपस्य स्थानिवङ्गावात् । तत् किं मान्तस्य निवृत्त्यर्थेन परि-ग्रहणेनेत्यत आह स्थानि-
वचञ्चेत्यादि । कौ लुप्ते (१।१।५८, वा) न स्थानिवदिति वचनात् स्थानि-
वङ्गावोऽत्र नास्ति । तस्माद् विद्यतएव विभक्तिपरत्वमित्यभिप्रायः ।

६२ । युवावौ द्विवचने ।

द्विवचन इति । यदीदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणं स्यात् तदा तस्मान् परतएव तावादेशौ भवेताम् । तथाच यदा समासे द्वार्थं युष्मदस्मदौ भवतः समासार्थस्य त्वन्वसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा समासाद् भवति तदा न स्यातामिति । यदा युष्मदस्मदो एकत्वे वा बहुत्वे वा वर्त्तते समासार्थस्य द्वित्वे सति समासाद्विवचनं भवति तदा युवावौ स्यातामिव । एतच्चानिष्टम् । अर्थग्रहणे सतीष्टं सिध्यति । नचानिष्टं किञ्चिदापश्यत इत्यालोच्याह द्विवचन इत्यर्थ-
ग्रहणमिति । इयोरर्थयोर्वचनसुक्तिर्द्विवचनम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदौ इति । द्विवचन इति विषयसप्तमीयम् । तदेव विषयसप्तमौत्वमस्या व्यक्तौकर्तुमाह द्वार्थाभिधानविषय इति । इयोरर्थयोरभिधानं द्वार्थाभिधानम् । तद्विषये ये युष्मदस्मदौ ते तथोक्ते । तयोरित्यादि । तयोर्युष्मदस्मदोर्मप्यन्तावयवः स्थानी । तस्य युवावौ भवतः । यदेत्यादिनार्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद् दर्शयति । यदि तर्हि समासादेकवचनबहुवचनयोरुपजातयोर्द्वार्थाभिधानविषयत्वाद् युष्मद-

स्मदो र्युवावौ भवत एवं सति त्वाहौ सौ-युयवयौ जसि-तुभ्यमहौ ङयितवममौ
 ङसीत्येषामपि विषये स्यातामित्यत आह यदि त्वाहौ सावित्यादि । अति-
 युवामत्यावामिति । अत्यादयः क्रान्तादर्थं इति (२।१।१८, वा) प्रादिसमासः ।
 तत्र योऽसौ युष्मदस्मदर्थञ्जातिक्रान्तः स एकसंख्यावच्छिन्नोऽर्थ इति । तत्र
 यद्यप्येकवचनं भवति तथापि द्वयार्थाभिधानविषयत्वाद् युष्मदस्मदो र्युवावौ भवत
 एव । अत्र हि द्वितीयायाञ्चेत्यात्वम् (७।२।८७) । अतियुवानत्यावानिति ।
 शसो न इति (७।१।२८) नत्वम् । अतियुवयाऽत्यावयेति । योऽचीति (७।२।८८)
 यत्वम् । अतियुवाभिरत्यावाभिरिति । युष्मदस्मदोरनादेश (७।२।८६) इत्यात्वम् ।
 अतियुवभ्यमत्यावभ्यमिति । भ्यसोभ्यम् (७।१।२०) । अतियुवदत्यावदिति ।
 एकवचनस्येति (७।१।३२) ङसिरदादेशः । बहुवचनस्य तु पञ्चम्या अदित्यनेन
 (७।१।३१) । अतियुवाकमत्यावाकमिति । साम आकम् (७।१।३३) । अति-
 युवत्यत्यावयौ । पूर्ववद् यत्वम् । अतियुवास्त्ववास्त्विति । पूर्ववदात्वम् ।
 त्वाहादीनां विषय इत्यादिना यदुक्तं यदि त्वाहौ सावित्यादिना (७।२।८४)
 देशान्तरेण न बाध्येते इति तद् विस्मष्टीकरोति यदा त्वत्यादिना । अर्थ-
 ग्रहणे सति यदिष्टसुपपद्यते तद्दर्शयति । अतित्वामितिमामिति । अत्र यौ
 युष्मदस्मदर्थवतिक्रान्तौ तौ द्विसंख्यौ समासार्थाविति । समासाद् यद्यपि द्विवचनं
 भवति तथापि युष्मदस्मदो द्वयर्थता नास्तीति युवावौ न भवतः । त्वमावैव भवतः ।
 प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामित्यात्वम् (७।२।८८) । अथवा द्वितीया-
 द्विवचनमेतत् । ततो द्वितीयायाञ्चेति (७।२।८७) । एवमुन्नेयमिति ।
 वचनान्तरेष्वप्यादेशाभावं दर्शयति । युष्मानतिक्रान्तौ पश्चातियुष्मामत्यस्माम् ।
 अतिक्रान्ताभ्यां त्वां कृतमतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मान्
 कृत मतियुष्माभ्यां कृतम् । अत्यस्माभ्यां कृतम् । त्वामतिक्रान्ताभ्यां देह्यति-
 त्वाभ्यां देहि । अतिमाभ्यां देहि । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मान् देह्यतियुष्माभ्या-
 मत्यस्माभ्यां देहि । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामागतोऽतित्वाभ्यामागतः । अति-
 माभ्यामागतः । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मानागतोऽतियुष्माभ्यामागतः । अत्यस्माभ्या-
 मागतः । अतिक्रान्तयोस्त्वां स्म मतित्वयोः स्ममतिमयोः स्मम् । युष्मानति
 क्रान्तयोः स्ममतियुष्मयोः स्ममत्यस्मयोः स्मम् । अतिक्रान्तयोस्त्वां निधिह्यतित्वयो
 निर्धेहि । अतिमयोर्निधिहि । अतिक्रान्तयो र्युष्मान्निधिह्यतियुष्मयोर्निधिहि ।
 अत्यस्मयोर्निधिहि ।

६३ । युयवयी जसि ।

परमयूयमिति । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चिति (प ३०) वचना-
दुत्तरपदयोरपि भवतः । अथवा जसीति परसप्तमीयम् । तेन समस्तयोरपि
जसि परत इति भवतः । परमयूयमित्यादावपि युष्मदस्मद्भ्रां जसः परत्वमस्त्वेव ।

६४ । त्वाहौ सौ ।

(७।२।६७) त्वमाविकवचन इति वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । अथ त्व-
ग्रहणं िमर्थम् ? नाहः सावित्खेवोच्चेत ? त्वादेशो हि त्वमाविकवचन
(७।२।६७) इत्येवं भविष्यति । अशक्यमिव वक्तुम् । असति त्वग्रहणे युष्मदोऽप्य-
हादेशः स्यात् । अथवात्रास्मदो हः सावित्खेवोच्चेत ? एवमपि गौरवं स्यात् ।
तस्माद् यथान्यासनेवास्तु ।

६५ । तुभ्यमह्यौ ङयि ।

६६ । तवममौ ङसि ।

अनन्तरं वक्ष्यमाणयो र्वचनयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् ।

६७ । त्वमाविकवचने ।

एकवचनइत्यर्थनिर्देश इति । एतेनार्थस्तिदं ग्रहणं न तु पारिभाषिकस्यैक-
वचनस्येति दर्शयति । पारिभाषिकस्य तु ग्रहणे यो दीषः स युवावी द्विवचन
(७।२।६२) इतरेषु उक्तइतरमिमायः । अर्थग्रहणं त्विह वचनग्रहणात्तुभ्यते ।
यदीह प्रतयग्रहणमभिमतं स्यादेकत्वे इत्येवं ब्रूयात् । विभक्ताविति वक्तंति ।
तत्रैव मभिसम्बन्धः करिष्यते । एकत्वे या विभक्तिरिति । अथवैतदिति न ब्रूयात् ।
एकवचने हि प्रतयोरुत्तर- (७।२।६८) पदयोश्चेतानेनैवादेशयोः सिद्धत्वात् ।
त्वान्नामिति । द्वितीयायाश्चेत्वात्त्वम् (७।२।६७) । यदा समास एकार्थं इत्यादि-
नार्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । यदापि समासात् संख्यान्तरयुक्ताद्
द्विवचनं बहुवचनं वा भवति तदाप्येकार्थयो युष्मदस्मदोरेतावादेशो भवतः ।
एवं सति त्वाहौ सौ-युयवयी जसि-तुभ्यमह्यौ ङयि-तवममौ ङसीत्येषामप्या-

देशान्तराणां विषये स्यातामिदं तत्र आह आदेशान्तराणां त्वित्यादि। पूर्वं विप्रति-
 धेधस्येति वचनं परस्य विप्रतिधेधस्यासम्भवात् । असम्भवस्त्वनयोरेव परत्वात् ।
 पूर्वं विप्रतिधेधस्तु परशब्दस्येष्टवाचित्वाङ्गभ्यते । तत्र त्वाच्ची सावितप्रस्रा-
 (७१२८४) वकाशो यत्रैकार्थं युष्मदस्मदी न भवतः । अतिक्रान्तो युष्मानितरति-
 त्वमतप्रहमिति । त्वमावेकाचनस्यावकाशो यत्रैकार्थाभ्यां विभक्त्यन्तरं भवति
 त्वां मामिति । अतिक्रान्त स्वामतित्वमतिक्रान्तो मामत्यहमितरतीभयप्रसङ्गे
 प्राप्ते त्वाच्ची सौ भवतः पूर्वं विप्रतिधेधेन । अनया दिशाऽदेशान्तरेषु प्राप्तेषु
 पूर्वं विप्रतिधेधो वक्तव्यः । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमामिति । अत्र
 यद्यपि समासाद् द्विवचनं भवति तथाप्येकार्थं युष्मदस्मदी इति भवत एव
 त्वमादेशौ । परिभाषिकस्य त्वैकवचनस्य ग्रहणे न स्याताम् । तस्येहाविद्य-
 मानत्वात् । एवमाद्युदाहर्त्तव्यमिति । अतिक्रान्तौ त्वां पश्चात्तित्वा मतिमां
 पश्य । अतिक्रान्तांस्त्वां पश्चात्तित्वानतिमान् पश्य । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामति-
 त्वाभ्यामतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तौ स्वामतित्वाभिरतिमाभिः क्ततम् । अति-
 क्रान्ताभ्यां त्वां देह्यतित्वाभ्यामतिमाभ्यां देहि । अतिक्रान्तेभ्यस्त्वां देह्यतित्वभ्र-
 मतिमभ्रं देहि । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामागतोऽतित्वाभ्यामतिमाभ्यामागतः । अति-
 क्रान्तेभ्यस्त्वामागतोऽतित्वदागतोऽतिमदागतः । अतिक्रान्तयो स्त्वां स्ममतित्वयोः
 स्मम् । अतिमयोःस्मम् । अतिक्रान्तानां त्वां स्ममतित्वाकं स्ममतिमाकं स्मम् ।
 अतिक्रान्तयो स्त्वां निधेह्यतित्वयोर्निधेह्यतिमयोर्निधेहि । अतिक्रान्तेषु त्वां
 निधेह्यतित्वासु निधेहि । अतिमासु निधेहि ॥

६८ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

एकवचने वर्त्तमानयोरिति । एकार्थाभिधानविषययोरित्यर्थः । त्वदीयो
 मदीयइति । त्वदादीनि (१११७४) चेति वृषसंज्ञकत्वाद् वृषाच्छइति (४११११४)
 च्छप्रत्ययः । त्वत्तरो मत्तरइति । द्विवचनविभक्त्योपपदे (५१३५७) तरवीय-
 सुनाविति तरप् । त्वद्यति मद्यतीति । सुप् आत्मनः क्वच् (३११८) ।
 त्वद्यते मद्यतइति । कर्त्तुः क्वड् सलोपश्चेति (३११११) क्वड् । ननु च
 पूर्वैषेवादेशौ सिद्धौ । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह विभक्तावित्यधिकारा-
 दित्यादि । ननु चेत्यादि देशकः । प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदयोश्च या मध्ये

वर्त्तते सान्त्वर्त्तिनी विभक्तिः । नैवं शक्यमितीतरः । लुका तस्या भवितव्यमिति अशक्यतायां हेतुः । सुपो धातुप्रातिपदिकयो रिति (२।४।७१) प्राग्विवा-
 देशाभ्यां लुका भवितव्यमिति । ततश्च तन्निमित्तावादेशौ न स्यातामित्यभिप्रायः ।
 बहिरङ्गो लुगित्वादि देशकः । विभक्तिमात्रं ह्यादेशयोराशयः । लुकस्तु धातुत्वं
 प्रातिपदिकत्वञ्चापरम् । तदेवं धातुप्रातिपदिकत्वे यथायोगं बाह्यप्रत्ययापेक्षत्वात्
 समासापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गे किं पुनस्तादपेक्षया लुको बहिरङ्गतः ? असिद्धं बहिरङ्ग
 मन्तरङ्ग (प, ५१) इत्यादेशाविव प्रथमं भविष्यतः । एतदेवेत्यादीतरोऽपि । अन्तरङ्गानपि
 विधीन् बहिरङ्गो लुग् न बाधत इति पूर्वणैव सिद्धत्वादादेशवचनं न कुर्यात् । क्ततश्च ।
 तदेव ज्ञापयति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गी लुग् बाधत इति । किमेतस्य
 ज्ञापकस्य प्रयोजनमित्यत आह तेनेत्यादि । यद्ययमर्थो न ज्ञाप्यत तदा गोमान्
 प्रियोऽस्येति गोमत्प्रिय इत्यन्तरङ्गत्वानुक्तः प्रागुगिदचामिति (७।१।७०) तुम् स्यात् ।
 अत्वसन्तस्य चाधातो रिति (६।४।१४) दीर्घत्वम् । ततश्च संयोगान्तलोपि कृते
 गोमान्प्रिय इत्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत । अस्मिन् ह्यर्थे ज्ञापितेऽन्तरङ्गमपि तुमादिकं
 बहिरङ्गेण लुका बाध्यत इति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । एकेनादिशब्देन
 गोमन्तमिच्छति गोमन्त्यति गोमानिवाचरति गोमन्त्यत इत्यादेर्घङ्गणम् । द्वितीयेन
 दीर्घत्वस्य हल्ङ्गादिलोपस्य । यद्यन्तरङ्गत्वाद् हल्ङ्गादिलोपः (६।१।६६)
 स्यात् प्रत्ययलक्षणैः तुमादिकं स्यात् । ततश्च तदेवानिष्टं रूपं स्यात् । लुकि च
 सति न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवति । एवञ्चे-
 त्यादि । यत एवं बहिरङ्गोऽपि लुगन्तरङ्गानपि विधीन् बाधत एवञ्च कृत्वा त्वाही सौ
 यूयवयौ जसि तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसीत्येत आदेशाः प्रत्यय उत्तरपदे च परतो
 न भवन्तीति । अथेत्यादि । असति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति चान्यत्
 प्रयोजनमेवां त्वाहादीनामादेशान्तराणां बाधनम् । सत्येतस्मिन् प्रयोजन एतदर्थ-
 मेवेदं युक्तं विज्ञातुम् । ननु ज्ञापनार्थमिति भावः । लक्ष्यस्थित्यपेक्षयति । लक्ष्यस्य
 व्युत्पादस्य स्थितिः स्थानं लक्ष्यस्थितिः । तद्विषयेऽपेक्षा लक्ष्यस्थित्यपेक्षा । तथा
 हेतुभूतया । नेदमादेशान्तराणां बाधनार्थं विज्ञायते गोमत्प्रियो गोमन्त्यतीत्येव-
 मादिकं लक्ष्यं लोके साधुभावेनावस्थितम् । आदेशान्तरबाधनार्थं ह्येतस्मिन् विज्ञाय-
 मानं न संगृहीतं स्यात् । ज्ञापनार्थं त्वेतदपि संगृहीतं भवतीत्येतद् दर्शयति
 ज्ञापनार्थं ह्येतस्मिन्नित्यादि । कथं पुनः सत्येवं प्रयोजने सत्यामपि लक्ष्यस्थित्य-
 पेक्षायां ज्ञापकार्थमेतत् शक्यं विज्ञातुम् ? एवं मन्यते । प्रयोजनमेवैतन्न

भवति । मपर्यन्तग्रहणस्य चकारिणानुकर्षणार्थत्वात् । तदनुकर्षणस्यै तदेव प्रयोजनम् मपर्यन्तयोरादेशौ यथा स्यातामिति । यदि चादेशान्तराणां बाधनाय मेतत् स्यादनुकर्षणं तस्यापार्थक्यं स्यात् । यद्बाधनार्थमेतत् सूत्रं प्रकल्प्यते तान्यादेशान्तराणि मपर्यन्तस्यैव प्रयुक्तानि । नान्यस्य । ततश्चान्तराणापि मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमुत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां मपर्यन्तस्यैव भविष्यत इति किंमपर्यन्तस्येत्यनुवर्त्तनेन ? आदेशान्तराणामबाधनार्थं ह्येतस्मिन् सर्वादेशनिवृत्त्यर्थं मपर्यन्तग्रहणमनुवर्त्तयितुं युक्तम् । तस्मादेतस्मान्मपर्यन्तग्रहणानुवर्त्तनाच्चादेशान्तरबाधनमस्य प्रयोजनम् । अतो ज्ञापकं विज्ञायते । ननु च किमर्थं मेवां ल्वाद्वादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायत इति परेण देशितम् । तस्यायमभिप्रायः । मपर्यन्तस्येत्येतन्नित्यर्थादेशान्तरबाधनार्थमेतत् कस्मान्न भवतीति ? तत्रायमर्थः । मपर्यन्तग्रहणस्यानुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति । मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तावेतदादेशान्तरबाधनार्थं नोपपद्यते । तस्मिन्निवृत्तौ तूपपद्यत एव ।

६६ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।

त्रय इति । जसि चेति (७।१।१०८) गुणः । चत्वार इति । चतुरनुङुहोरामुदात्तइत्याम् (७।१।६८) । त्रौणीति । जश्शसोः (७।१।२०) शिरिति शिभावः । नपुंसकस्य भ्रलच इति (७।१।७२) नुम् । नोपधायाः (६।४।७) । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दीर्घः । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोर्विशेषणमिति । तयोरेव श्रुतत्वात् । नाङ्गस्येति । एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति तेनेति विशेषणविशेष्यभावेन । यदि हि स्त्रियामित्यनेनाङ्गमेव विशेष्यते ततो यदा त्रिचतुःशब्दो पुंसि नपुंसके वा वर्त्तते अङ्गन्तु स्त्रियां तदाप्येतावादेशौ स्याताम् । त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यनेन विशेष्यमानयोर्न भवतः । प्रियत्रिरित्यादि । स्त्रियाञ्चन्यपदार्थत्वाद्वाङ्गं स्त्रियां वर्त्तते । त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तर । यदा त्वङ्गं पुंसि नपुंसके वा वर्त्तते त्रिचतुःशब्दौ तु स्त्रियां तदा भवत एव । प्रियास्त्रिसो ब्राह्मण्योऽस्येति प्रियतिसा । प्रियतिसौ । प्रियतिसः । प्रिया श्रतसो ब्राह्मण्योऽस्येति प्रियचतसा । प्रियचतसौ । प्रियचतसः । प्रियतिस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणो । प्रियतिसृणि । प्रियचतस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियचतस्रणी । प्रियचतसृणि । तिस्रभाव इत्यादि । त्रिशब्दात् संज्ञायां क्वचित् कनि क्वते विभक्तवभावान्न प्राप्नोतीतीदमारभ्यते । उप-

संस्थानग्रहद्वय प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वसूत्रादिह चकारोऽ-
 नुवर्तते । स चानुक्तप्रमुच्यार्थः । तेन संज्ञायां कान्यपि भविष्यति । तिसृकैति ।
 ग्रामस्यैषा संज्ञा । चतसर्थ्याद्युदात्तत्वनिपातनमिति । चतस्रः पश्येत्त्र चतुरः शशी-
 (६।१।१६७) त्वन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । आद्युदात्तञ्चेथत् । तदर्थमाद्युदात्तत्व-
 निपातनं कर्त्तव्यम् । निपातनस्वरैण बाधितत्वादान्तोदात्तत्वं मा भूदित्येवमर्थम् ।
 यथैवं तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते तथा षट्त्रिचतुर्भौ हलादि (६।१।१७८)
 रित्यनेन यद्विभक्त्याद्युदात्तत्वं विधीयते तदपि बाधते । ततश्चतसृणामित्यत्राम
 उदात्तत्वं न स्यादित्यत्र आह चतसृणामित्यत्र त्वित्यादि । हलादिग्रहणसामर्थ्या-
 दिति । तत्रैवायं हेतुः । हलादिग्रहणं हि तत्राजादिनिवृत्त्यर्थं क्रियते । चतुः-
 शब्दत्रयं बहुवचनविषयः । सर्वाणि बहुवचनानि प्रथमाद्वितीयाषष्ठीबहुवचने-
 भ्योऽन्यानि हलादीनि । तत्रामो नुमचिरलज्ज्वलावेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि
 कृते भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन । हलादित्वात् । जसस्वञ्चेऽह्दस्यसर्वनामस्थान
 (६।१।१७०) मित्यतोऽसर्वनामस्थानग्रहणाऽनुवर्त्तमानत्वादाद्युदात्तत्वं न भवति ।
 तस्माच्छसो मा भूदित्येवमर्थं तत्र हलादिग्रहणं कृतम् । यदि च निपातनस्वरौ
 विभक्तिस्वरं बाधते तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । निपातनस्वरैरेव बाधि-
 तत्वाद्द्विभक्तिस्वरौ न भविष्यति । तस्मान्मा भूद् हलादिग्रहणस्य वैयर्थ्यम् । इह
 हलादिग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिस्वरैण निपातनस्वरौ बाध्यत इति । तेन चतसृणामि-
 त्यत्रान्तोदात्तत्वं भवति ।

१०० । अचि र ऋतः ।

किमर्थं पुनरचि रादेश उच्यते । न यथादेशेन सिद्धत्वादित्यत्र आह पूर्वसवर्णं
 इत्यादि । असति ह्येतस्मिन् सूत्रे शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णइति (६।१।१०२)
 पूर्वसवर्णः स्यात् । उडिडसोश् ऋत उदित्युत्त्वञ्च (६।१।१११) । सर्वनाम-
 स्थाने ङी च ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर् (७।३।११०) गुणः । तस्मादेतेषामपवा-
 दोऽयं रेफादेश आरभते । ननु युक्तः पूर्वसवर्णस्योत्वस्य चेहायमपवादो रेफादेशः ।
 गुणस्य त्वयुक्तः । यस्मान् मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्यत्र (प, ६१)
 आह परमपौल्यादि । गुणस्यावकाशः कर्त्तारौ हर्त्तारौ कर्त्तारीति । रेफस्या-
 वकाशस्तिष्ठः पश्येति तिस्रस्तिष्ठन्तीति । प्रियतिसि निधेहीति । अत्रोभयप्रसङ्गे

पूर्वविप्रतिषेधेन रेफो भवन् परमपि डिसर्वनामस्थानगुणं बाधते। ऋत इति किमिति ? एवं मन्यते। तिस्रचतस्रशब्दाविहानुवर्तिष्येते। तौ च ऋकारान्ता-
वेवेत्यलोऽन्व्यपरिभाषया (१।१।५२) ऋत एव भविष्यति। तिस्रचतस्रोः प्रति-
पक्ष्यर्थमिति। तिस्रचतस्र इत्येतयोरन्यपि परत स्त्रिचतुरोः स्थाने प्रतिपत्तिः प्राप्ति-
र्यथा स्यादित्येवमर्थस्यत इत्युक्तम्। अन्यथा ह्रीत्यादि। यद्युतइति नोच्येत तदा
तयोरेव तिस्रचतस्रोरयमपवादो विज्ञायेत। ततश्चाजादौ तौ न स्याताम्।

१०१ | जराया जरसन्यतरस्याम् ।

नुमो विधानाञ्जरसादेशो भवति विप्रतिषेधेनेति। नुमोऽवकाश स्त्रपूणि
जतुनि। जरसादेशस्यावकाशो जरसौ। अतिजरासि ब्राह्मणकुलानौत्वत्रोभय-
प्रसङ्गे विप्रतिषेधेन परो जरसादेशो भवति। यदि हि पूर्वं नुम् स्यात् ततो नुमा
व्यवहितत्वाञ्जरसादेशो न लभ्यते। तथापि विहितविशेषणपक्षाश्रयणेन लभ्यते।
एवमपि निर्द्दिशमानस्यादेशा भवन्तीति (प, १३) जराशब्दस्यादेशे कृते सकारात् परो
नुम् श्येत। अथापि सनुम्कस्यादेशः स्यात्। एवमपि कृतकार्यत्वाद्नुमशास्त्रस्य
पुनरप्रवृत्तेरादेशे कृते पुननुम् न स्यात्। तथानिष्टं रूपं प्रसज्येत। अथेहातिजरसं
ब्राह्मणकुलं पश्येति जरसादेशे कृते स्वर्धोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) लुक् कस्मान्न
भवतीत्यत आह इहेत्यादि। जरामतिक्रान्तमिति प्रादिसमासः। ऋक्षो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) ऋक्षः। द्वितीयैकवचनमम् इति स्थित
एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् कृतेऽपि ऋक्षत्वे लुगभावो जरसुभावइत्येतानि त्रीणि
कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति। तत्र लुगपवादत्वादतोऽमित्यन्वायेन बाध्यते
(७।१।२४)। अभावोऽपि परत्वाञ्जरसादेशेन। अथ कृते जरसादेशे लुक्
पुनः कस्मान्न भवतीत्यत आह पुनर्लुक्शास्त्रमित्यादि। न च लुक्शास्त्रं पुनः
प्रवर्त्तते। भ्रष्टावसरत्वादन्यत्र कृतकार्यत्वाच्च। तेन लुगभावादतिजरसमित्येवं
भवति। अथ प्रथमेकवचने किमतिजरं ब्राह्मणकुलं तृतीयावहुवचने किमति-
जरं ब्राह्मणकुलेरित्येवं भवितव्य माहोस्विदतिजरसमतिजरसैरित्येवमित्यत आह
अतिजरमित्यादि। गोनर्दीयमतेनेति। तथाहि भाष्य उक्तं गोनर्दीय आह
इष्टमेवैतत् संगृहीतं भवतीति। अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति। का
पुनरस्य युक्तिरित्यत आह सन्निपातलक्षणत्वादि। यद्यन्वाव ऐसुभावश्च जरसादेशस्य

निमित्तमात्रं स्यादकारान्तराऽङ्गस्य ताभ्यां विहता स्यात् । एतच्चायुक्तम् । तत्
मन्निपातेन हि तावभिनिर्द्धृतो नोत्सङ्गते तां विहन्तुम् । अन्यइति । सूत्रकार-
मतानुसारिणः । कस्मात् पुनस्त एव मन्वन्तइत्यत आह अनित्यत्वाद्धा
इत्यादि । अनित्यत्वं पुनरस्या अतो भिन्न ऐसित्यत्र (७।१।६) प्रतिपादितम् ।

१०२ । त्यदादौनामः ।

स्यइति । तदोः सः सावनन्वयोरिति (७।२।१०६) तकारस्य सकारः ।
त्यइति । जसः श्रौति (७।१।१७) श्रौभावः । आद् (६।१।८७) गुणः ।
इमाविति । दश्चेति (७।२।१०६) मत्वम् । असाविति । अदस औ सुलोपश्च
(७।२।१०७) । अमू इति । अदसोऽसिर्दादु दो म इति (८।२।८०) मत्वोत्वे ।
प्रथमयोः पूर्वसवर्णइति (६।१।१०२) दीर्घः । अमीइति । एत ईद् बहुवचन
इतीच्चम् (८।२।८१) । अथेह कस्मान्न भवति भवानिति । अत आह द्विपर्य-
न्तानामित्यादि । एतच्च शेषे लोप (७।२।६०) इत्यत्र प्रागेव ज्ञापितम् ।
भवानिति । उमिदचामिति (७।१।७०) नुम् । अत्रसन्तस्य (६।४।२४)
चाधातोरिति दीर्घः । अथेह संज्ञोपसर्जनीभूतानामपि कस्मान्न भवति त्यदादौ
त्यदतित्यदतित्यदइत्यत आह संज्ञोपसर्जनीभूता इत्यादि । सर्वाद्यन्तःपातिन
स्तरदादयः । सर्वादयश्चासंज्ञीभूता अनुपसर्जनीभूताश्च पठन्ते । तथाहि तेषां
सर्वनामान्नीति महत्याः संज्ञायाः करणस्यैतत् प्रयोजनं सर्वेषां नामभूतानां
संज्ञा यथा स्यात् । ये तु कश्चिदेव संज्ञाभूता उपसर्जनीभूताश्च तेषां मा भूदिति ।
तस्मात् संज्ञोपसर्जनीभूतास्तरदादयः पाठादेव पर्युदस्ता स्तरदादिभ्यो वहिष्कृता
इत्यर्थः । तस्मादत्यदादित्वात् तेषां न भवति त्यदादिकार्यम् । त्यदादि-
प्रधाने तु भवत्येवेति । त्यदादयः प्रधाना यस्मिञ्शब्दे स त्यदादिप्रधानः । तत्र
भवत्येवात्वम् । तस्य पाठादपर्युदस्तात् । अपर्युदस्तात् तु सर्वनामसंज्ञाया
स्तादन्तविधेः सर्वादेरभ्युपगमात् ।

१०३ । किमः कः ।

अयाकार एव किमः कस्मान्न विधीयते ? एव हि लघु सूत्रम्भवति । अकारो
हि प्रकृतोऽनुवर्ततइति । तत्रैव सूत्रं कर्त्तव्यं किमोऽदित्यत आह साकच्-
कस्मादेगो भवतीति । तेनाकारः किमो न विधीयत इति । अयं ह्यादेशस्तन्मध्य-

पतित स्तदग्रहणेन गृह्यते । अकचञ्च किमग्रहणेन ग्रहणात् साकचक्-
स्यापि भवति । वेनाकारएव किमः स्थाने न विधीयते । यदि हि विधीयते
तदाऽनकचक्स्यादेशे कृते पश्चादकचि कक इत्यनिष्टं रूपं स्यादित्यभिप्रायः ।
कथं पुनः किमोऽस्य कृते कइति भवति ? यावतामकारस्यात्वे कृते सतीकारस्य
यणादेशे कृते कइति स्यात् । नेष दोषः । इकारस्यापि ह्यस्व विधीयते यदिह
पूर्वसूत्रादत इतरनुवर्त्तते । नालोऽन्यस्यात्वं भवति यत् पुनरिच्चाकारग्रहणं
क्रियते । तेनानन्यविकारेऽन्यसदेशस्थेतीकारस्य (प, १०४) । तत्र द्वयोरकारयोः
परपूर्वत्वे कइति सिद्धम् । कचित् पाठ इमइति (K) । तत्रायं पूर्वपक्षः । अथाकार
एवमः कस्मान्न विधीयते ? लघु ह्येव सूत्रं भवति । प्रकृतस्याकारस्येहानुवर्त्तते ।
तत्रैव तावत् सूत्रं कर्त्तव्यमिदमिति । नचैव सति तिम ष्टिम आद्रीभावइत्यस्य
क्विबन्तस्य तीन् (L) तिमौ तिम इत्यत्रापि प्रसज्येत । त्यदादिभिरिमौ विशेषणात्
त्यदादीनां य इमिति । न । दधेति (७।२।१०८) मत्वे कृत इदम इमाविम
इत्यत्रापि प्रसज्येत । लक्षणप्रतिपदीकपरिभाषया (प, ११४) नापीम इतुग्रन्थमा-
नेऽलोऽन्तरस्थेति (१।१।५२) प्रसज्येतत्याशङ्कनीयम् । यस्मान्नानर्थकोऽलोऽन्तर-
विधिरित्यत (प, १०५) आह साकचक्स्यापीत्यादि । पूर्वएव पाठः साधुतरः ।
इतरत्वं तु पाठ उत्तरसूत्रेण क्तादेशे इमः कृते द्वयोः ककारयोश्च संयुक्तयोः श्रवणं
प्रसज्येत । तच्चानिष्टम् ।

१०४ । कु तिहोः ।

पूर्वस्थायमपवादः । तिग्रन्दस्य विभक्तौरभावादिकार उच्चारणार्थः । तकारस्यैव
प्रयोजनम् । तत्र यस्मिन् विधि स्तदादावल्ग्रहणे (प, ३४) तकारादेशो विभक्तौ
कार्यं विधीयते । अत आह तकारादावित्यादि । कुतइति । पञ्चम्यास्तसिन्
(५।३।७) कुत्रेति । किमोऽदित्यत्र (५।३।१२) परसूत्राद्वाग्रहणं म्पुस्तादनुकृत्यते ।
तेन पक्षे सप्तम्या खलिति (५।३।१०) त्रत्यपि भवति । कुह इति । वा ह च
च्छन्दसीति (५।३।१३) हः । एषाञ्च तसिलादीनां प्राग्देशो विभक्ति (५।३।१) रिति
विभक्तिसंज्ञा ।

(K) केचिदिस इति सूत्रं पठनीयम् ।

(L) नी नी धातीरिति (८।२।६४) मकारस्य पदान्ते नत्वम् । अनुनासिकस्य क्तिभक्तोरित्युपधादीर्घः
(६।३।१५) ।

१०५ । क्रांति ।

कादेशस्यायमपवादः । क्तेति । किमोऽदित्यत् (५।३।१२) । अथ किमर्थमादेशान्तरं विधीयते ? न प्रकृतः कु एव विधीयताम् । तत्रापि यणादेशे क्तेति सिद्धयतेष्व । योगविभागश्च न कर्त्तव्यो भवति । कुकुतिहात्स्वितेःको योगः करिष्यतइत्यत आह आदेशान्तरवचनमित्यादि । कुशब्दे ह्यादेशे सति यणादेशं बाधित्वीर्गुण इति (६।४।१४६) गुणः स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं कादेशइतुप्रच्यते । एवमपि प्रत्ययविधावेव किमो ङुदिति ङुत्प्रत्ययो विधेयः । तत्रापि टिलोपे क्तेति क्तेति रूपं सिध्यतेष्व । पदसंज्ञायां सत्यां भ्रूलाञ्जशोऽन्तइति (८।२।३८) ककारस्य गकारः प्राप्नोतीत्यतो न सिध्यतीति चेत् ? नेतदस्ति । असिद्धं बहिरङ्ग मन्तरङ्ग इति (प, ५१) टिलोपस्यासिद्धत्वाज्जश्वत्वं न भवति । टिलोपो हि ङिति विधीयते । तेन ङितमपेक्षमाणो बहिरङ्गो भवति । जश्वत्वं तु पदान्ते विधीयमानं नापरनिमित्तमपेक्षत इतप्रन्तरङ्गमितप्रत आह किमो ङुदिति प्रतप्रयान्तरमित्प्रादि । यदि ङुदिति प्रतप्रयान्तरं विधीयते साकच्कस्य क्तेति रूपं न सिध्यति । अकचि हि क्तेति क्विकिमिति स्थिते ङुत्प्रतप्रये परतटिलोपे सति कक्तेत्प्रनिष्टं रूपं स्यात् । अत्प्रतप्रये तु कादेशो विधीयमानोऽनेकाल्वात् साकच्कस्य सर्व्वादेश एव भवतीति न भवत्प्रनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मात् साकच्कार्थं ङुदिति न प्रतप्रयान्तरं विधीयते । साकच्-कोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् साकच्कार्थम् ।

१०६ । तदोः सः सावनन्धयोः ।

साविति । किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणसुत सप्तमौबहुवचनस्याहोस्विदुभयो-रपि ? तत्र प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । तथाहि द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणं न भवति । यदि स्यात् सौविष्वं ब्रूयात् । एवं हि सकारादो कार्यं विधीयमानं तयोर्द्वयोरपि भविष्यति । तस्मादन्धतरस्य ग्रहणम् । तथाहिसप्तन्धसि बहुलम् (६।१।१३३) सोऽचि (६।१।१३४) लोपे चेदितेऽयमादेर्निर्देशात् प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणं युक्तम् । हे स सेति । हेऽशब्दो निपातसमुदायोऽवधारणार्थं वर्त्तते । ननुच तदाद्यत्वमत्र बाधकं भविष्यति । नेतदस्ति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशाच्चात्वम् । कोऽवकाशः ? द्विशब्दो ह्यविति । सतप्रपि तस्मिन्नवकाशे यद्यपि सकारस्याध्वनन्धोऽवकाश स्तथाप्यन्तस्य परत्वात् सत्वं स्यात् । ततश्च हे स इतत्रैङ्ङु ङ्ङस्वात्

सम्बुद्धेरिति (६।१।६८) सोर्लोपो न स्यात् । तत्र हल्ब्यादिलोपे कृते ह्रस्वविसर्जनौययोः कृतयोरनिष्टं रूपं स्यात् । सेतत्र ल्जाद्यतष्ठाबित्प्रत्न (४।१।१४) स्त्रियां टाम् न स्यात् । तस्मादनन्वयोरिति वक्तव्यम् ।

१०७ । अदस औ सुलोपश्च ।

सावित्येव । त्यदाद्यत्वापवादोऽदसश्चौत्वं विधीयते । असाविति । पूर्वसूत्रेण दकारस्य सकारः । इक्षिरेचौति (६।१।८८) इक्षिः । यदा चित्वादि । सादुल्लङ्घेति चकारः सन्नियोगार्थः । तेन यस्मिन् पक्षे औत्त्वप्रतिषेधे स्तस्मिन्नेव पक्षे सादुत्तरस्याकारस्योत्वं विधीयते । उत्तरपदभूतानामित्यादि । इह परमाहं परमायं परमानेनेति त्वाहौ सावि (७।२।८७) दोऽय् पुं- (७।२।१११) स्यान्नाप्यकङ्कति (७।२।११२) मा सा स्याद्या विभक्तिः । तस्यामेत आदेशा भवन्ती बहिरङ्गा भवन्ति । प्रागेव तु विभक्त्युत्पत्तः । अकः सवर्णं दीर्घत्वं प्राप्नुवदन्तरङ्गम् । तस्मात् पूर्व तदेव स्यात् । पश्चादादेशाः स्युः । ततश्च परमहं परमयं परमनेनेत्यनिष्ठानि रूपाणि स्युः । तस्मादुत्तरपदभूतानामकृतस्वरसन्धीनां त्यदादीनामादेशा वक्तव्या व्याख्येया इत्यर्थः । आचार्य्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति । पूर्वोत्तरयोः पदयोस्तावत् कार्य्यं प्रथमं भवति । पश्चादेकादेश इति यदयं नेन्द्रस्य परस्येति (७।३।२२) प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इन्द्रे हावचौ । तत्रैको यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपेनापह्नियते । अपर एकादेशेनेत्यनच्क इन्द्रशब्दः सम्पन्नः । तत्र को इक्षिप्रसङ्गः ? पश्यति त्वाचार्य्यः पूर्वोत्तरयोः पदयोस्तावत् कार्य्यं भवति । पश्चादेकादेश इति । यतो नेन्द्रस्य परस्येति (७।३।२२) इक्षिप्रतिषेधं शास्ति । तदेतस्माज् ज्ञापकादकृतस्वरसन्धीनामुत्तरपदभूतानां त्यदादीनामादेशा भवन्तीति । अदसः सोर्भवेदौत्वमित्यादि । अवधारणमत्र द्रष्टव्यम् । अदःशब्दात् परस्य सोरेवौत्वं भवेत् । भवतु वा माभूत् । अदसशब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते इक्षिरेचौति (६।१।८८) इक्षि कृतायामसाविति सिध्यत्येव । तत् किमर्थं सुलोपो विधीयते ? निरर्थकत्वान्नैव सोर्लोपो विधेयः । औत्वमेव विधेयम् । अत्र दोषमाह ह्रस्वाङ्गुप्येत सम्बुद्धिरिति । हेऽसावित्यत्रैङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेरिति सोर्लोपः प्रसज्येत । ततश्च सम्बुद्धौ हेऽसाविति न सिद्धेत् । न हलः प्रकृतं हि तदिति । नायं दोषः । हलः सम्बुद्धे लोपे औत्वे कृतेऽज्

भवति । न हलिति । तत् कुतो लोपप्रसङ्गस्तत्र ? तर्हि हलग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । यस्मात् प्रकृतं तत् । हलङ्गाव्भवः सुतिस्पृक्तं हलित्यतो (६।१।६८) हलग्रहणं प्रकृतमेव । यद्यपि तत्र प्रथमानिर्दिष्टं घठीनिर्देशेन चेहार्थं स्तथाप्येङ्ङ्हादिति पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) वचनात् । अयं तर्हि दोषः । आप एत्वं भवेत् तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नीकारे परतस्तदाद्यत्वे कृते स्त्रियां टापि हे असौ ब्राह्मणीत्यत्र सम्बुद्धौ चेत्यत्वं (७।१।१०६) स्याद् यथा हि हे खट्वे इत्यत्र । न भलीत्यनुवर्त्तनादिति । नायं दोषः । सम्बुद्धौ चेत्यत्र (७।१।१०६) बहुवचने (७।१।१०३) भर्त्तु इत्यनुवर्त्तते । तेन भलादौ सम्बुद्धावेत्येन भवितव्यम् । न चीकारे कृते भलादिः सम्बुद्धिर्भवति । किं तर्हि ? अजादिः । प्रत्ययस्याच्च कादित्त्वं शीभावश्च प्रसज्येतेति । पूर्वकश्चकार स्तर्ह्यर्थः । इतरः समुच्चये । अयं तर्हि दोषः । असकौ ब्राह्मणीत्यत्राज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकचि कृते टापि च प्रत्ययस्थात् कादित्यादिना (७।१।४४) कात् पूर्वस्येत्त्वं प्राप्नोति । असौ ब्राह्मणीत्यत्रैङ्ङाप (७।१।१८) इत्यनेन शीभावोऽदसस्त्ववयव औकारे कृते टावेव नास्तीति नैतद्दोषद्वयं सम्भवति । शीभावदीपश्च पाचिको वेदितव्यः । यस्मिन् पक्षे सामान्यग्रहणार्थी ङकारः प्रत्ययस्यासज्यते । यदा तु पूर्वसूत्रनिर्देशं स्ताद् द्विवचनयोरेव शीभावः । तयोरेव पूर्वाचार्यैर्ङ्ङित्त्वस्य कृतत्वादन्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । अङ्ङित्वात् ।

१०८ । इदमो मः ।

अलोऽन्वपरिभाषया (१।१।५२) मकारस्यैवानेन मकारेण भवितव्यम् । नच मकारस्य मकारादेशे कृते विशेषोऽस्ति । तत् किमर्थं मकारस्य मकार इतुप्रच्यत इत्येतच्चोद्यं निराकर्तुमाह मकारस्येत्यादि । गतार्थम् ।

१०९ । दस्य ।

इदमङ्ङिति वक्तव्यं । साविति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनः साविति वचनात् तेनायं विभक्तिमात्रे ङकारस्य मकारो भवति ।

११० । यः सौ ।

उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः । अथ नपुंसके कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञातम् । नपुंसके हि स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) सोर्लुंका भवितव्यम् । अत्र सावुच्यमानः कथं तस्मिंस्तुंसे यकारः स्यात् । प्रत्ययलक्षणनेति चेत् ? न । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेधात् । तस्माद् युक्तमुक्तं स्त्रियामयं यकारइति ।

१११ । इदोऽय् पुंसि

११२ । अन्नाप्यकः ।

अनेनेति । त्वदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृत इद्रूपस्यानादेशः । टाडसिङ्सा-मिनात्स्या इतीनादेशः (७।१।१२) । आद् गुणः (६।१।८७) । अनयोरिति । ओसि चेत्येत्वम् (७।३।१०४) । अनादेशः । सुलोपः । पकारणिति । अथ कपः पकारेण कस्मान्न भवति ? प्रयोजनाभावात् । ननु चेहेत्यत्र प्राग्-दिशीयायां विभक्तौ हलि लोपो (७।२।११३) यथा स्यादितिदमस्ति प्रयोजनम् । इदम इशितेश्च (५।३।३) बाधकेन भवितव्यम् । अत्र चामिहकृतसिन्धेभ्य (४।२।१०४, वा) इहेतपकृतद्रूपलोपस्य हकारान्तस्वेदमो निर्देशो लिङ्गम् ।

११३ । हलि लोपः ।

पूर्वेषानादेशे प्राप्ते हलादाविद्रूपस्य लोपो विधीयते । आभ्यामिति । त्वदाद्य-त्वम् । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । सुपि चेति दीर्घत्वञ्च (७।३।१०२) । अथालोऽन्व्यपरिभाषयान्व्यस्यायं (१।१।५२) लोपः कस्मान्न भवतीत्याह नानर्थक इत्यादि । अभ्रपेत्यानर्थकेऽ लोऽन्व्यविधिं परिहारान्तरमाह अथवेत्यादि । नचाल्-अहणं कर्त्तव्यम् । यतस्तदनुवर्त्ततइत्यतश्चाह अन्नाप्यक इत्यादि । यद्यपि तत्र प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्द्देशेन चेहार्थं स्तथापि हलीति समस्यन्निति षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टं पूर्वस्येति (१।१।६६) वचनात् । एष परिह्वारो भाष्यकारमतेन बोद्धव्यः । अस्याः परिभाषाया अनङ्गीकरणात् । अत्र दर्शने तु त्रयाणामकाराणां पररूपमेकादेशं कृत्वा दीर्घत्वादि विधेयम् ।

११४ । सृजैर्द्वि ।

मार्ष्टेति । सृजू शृचौ । ब्रह्मादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । ष्टुत्वम् । सृजेः क्तिवन्ताद् विभक्तावुत्पन्नायां कंसपरिसृङ्भ्र्वां कंसपरिसृङ्भिरित्यत द्विद्धिः प्राप्नोति । नच क्तिवाश्रयः क्ङिति चेति (१।१।५) द्विद्धिप्रतिषेधो भवितुं सुत्वसहवे । यस्मात् क्ङितौति निमित्तसप्तमी । नचात्र क्तिम्निमित्ता द्विद्धिः प्राप्नोति । किं तर्हि ? विभक्तिनिमित्ता । तस्मात् तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह सृजेरिति धातुग्रहणमित्यादि । भ्रौणहृत्यमिति (६।४।१७४) निपातनेन ज्ञापितोऽयमर्थो धातोः कार्यसुच्यमानं धातुप्रत्यय एव भवतीति । तेन कंससृङ्भ्रामित्यत्र न भवति । यो हि धातोरित्येवं विहितः स धातुप्रत्ययः । नच भ्रामादिकं धातोरित्येवं विहितम् । किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येषम् । तस्मान्नासौ धातुप्रत्ययः । कंसपरिसृङ्भ्रामित्यादि । पूर्व्ववत् षत्वे कृते षकारस्य जश्चत्वं डकारः ।

११५ । अचो ज् णिति ।

निश्चयनिष्पावाविति । निष्पूर्वाञ्चनोतेः पुनातेश्च परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति (३।३।२०) षच् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।५१) विसर्जनौय-पत्वम् । कारो हारइति क्त्वो ह्त्वश्च भावे षच् । गौ गांवी गावइति । गोतो णिदिति (७।१।८०) सर्वनामस्थानस्य णिच्त्वम् । सखायौ सखाय इति । अत्रापि सख्युरसम्बुद्धाविति (७।१।८२) । जयतेर् यौतेश्चेति । जि जये । यु मिश्रणे । अचवतेरिति । चुगङ् क्कुङ् कुगङ् मृङ् भ्रुङ् गतौ । अजग्रहण-मनिकोऽपि यथा स्याद् गौरिति । ननु णित्करणसामर्थ्यादेव तत्र भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यत् णित्करणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? गावौ गाव इत्यवादेशे कृतेऽत उपधाया (७।३।११६) इति द्विद्धिर् यथा स्यात् । यद्येवं गौरित्यत्रागुणविषये द्विद्धिरियं कृतार्थेति कारयतीत्यादिषु परत्वाद् गुणेन बाध्येत । णित्करणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति । एतच्चानुत्तरम् । णेरनिटीत्येव मादौ (६।३।५१) णित्करणस्य चरितार्थत्वात् । नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्तिर् ज्ञापयति गुणविषयेऽपि द्विद्धिर् भवतीति यदयं जागर्त्तर् द्विद्धिविषये प्रतिषेधविषये च जाग्रोऽविच्छिन्-णलङ्कित्त्विति (७।३।८५) पुनर्गुण आरभ्यते । यदि हि गुणविषये द्विद्धि

नं स्यात् तदा जागरयतीत्यादिषु गुणोऽस्तेऽवेति तद्विषये गुणारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।
 द्विविषयता चारम्भस्य चिण्णलोः प्रतिषेधाद् विज्ञायते । अथ योगविभागः
 किमर्थः ? न जूषित्यत उपधाया इत्येवोचेत् ? अशक्यमेवं वक्तुम् ? एवं
 ह्युच्यमाने यद्यपि गावौ गाव इत्यत्रावादेशे कृते चायको लावक इत्यत्र गुणे कृतेऽ-
 यवादेशयोः कृतयोः सिध्यति गौः सखायी जैत्रमित्यादौ तु न सिध्यति । अयवा-
 देशयो गुणस्य च यथायोगमसम्भवात् । तस्माद् यथायोगं योगविभागः
 कर्त्तव्यः ।

११६ । अत उपाधायाः ।

पाक इत्यादौ भावे घञ् । चञोः कुघिष्प्रतोरिति (७।३।५२) कृत्वम् । राग
 इति । घञि च भावकरणयो (६।४।२७) रित्यनुनासिकलोपः । पाचयतीति । हेतु-
 मति चेति (३।१।२६) णिच् । चकासयतीति । उपधाग्रहणादिह चकारादकारस्य
 न भवति । तपरकरणं लाघवार्थम् । असति हि तस्मिन्नस्योपधाया इत्युच्यमाने
 गौरवं स्यात् । दीर्घनिवृत्त्यर्थं तु तपरकरणं न भवति । न दीर्घस्य कृतायां द्विती
 कश्चिद् विशेषोऽस्ति ।

११७ । तद्वितिष्व चामादेः ।

अचामिति निर्धारणे षष्ठी । अचामादेरचः स्थान इति । ननु चेकपरिभाषोप-
 स्थानादिक एव स्थाने द्वय्या भवितव्यम् । तस्मादिकः स्थान इत्येवं वक्तव्यम् ।
 न त्वचः स्थान इति । एवमन्यते । अचो जूषितौत्यतः स्थाननिर्देशार्थं द्वितीयमज-
 ग्रहणमनुवर्त्तते । तेन यथाचो जूषितौत्यत्र (७।२।११५) स्थाननिर्देशादिकपरि-
 भाषा नोपतिष्ठते तथेहापीत्यदोषः । गार्ग्यो वात्स्य इति । गर्गादिभ्यो यञ्
 (४।१।१०५) । दाक्षिः ग्लाक्षिरिति । अतइञ् (४।१।१५) । औपगवः कापटव
 इति । प्राग्दीव्यतैयोऽण् (४।१।८३) । अथ त्वाङ्गो जागत इत्यत्र त्वष्टृजगदृभ्यां
 तस्येदमित्यणि (४।३।१२०) कृते यथाक्रम मचो जूषितौ-(७।२।११५) त्यजलक्षणा
 द्विविः प्राप्नोति । अत उपाधाया (७।२।११६) इत्युपधालक्षणा द्विविः कस्मान्न
 भवतीत्याह अचामादेर्द्विविरन्धोपधाद्विविं बाधत इति । कथं पुनरन्यस्योच्यमानाऽ-
 न्यस्य बाधिका स्यात् ? ज्ञापकात् । यद्यमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दं पठति
 तज् ज्ञापयति यत्रादिद्विवि स्तत्रान्या द्विवि न भवतीति । तस्यानुशतिकादिषु पाठस्यै-

तत् प्रयोजनमुभयपदद्वयिर्था स्यात् पुष्करसदोऽपत्वं पौष्करसादिरिति । बाह्यादिभ्यश्चेतीञ् (४।१।६३) । यदिचादिवृद्धिरन्यस्या वृद्धेर्वाधिका न स्यादुपधा-
लक्षणैव वृद्धेः सिद्धत्वात् पौष्करसादिशब्दस्य पुष्करसच्छब्दोऽनुशतिकादिषु न
पठ्यते । पश्यत्याचार्यो यत्रादिपदवृद्धिं स्तत्रान्या वृद्धिर्न भवतीति यतोऽनुशतिका-
दिषु पुष्करसच्छब्दं पठति । ननु ठगर्थस्तत्र पाठः । तत्र ह्युपधालक्षणा वृद्धिर्न प्राप्नो-
तीति ठकोऽज्जिप्त्वात् । पुष्करसदा चरतीति पौष्करसादिक इति । नैतदस्ति । यदि
पुष्करसच्छब्दाच्चरत्यर्थे ठगुत्पद्यते । कस्मात् पुनर्नोत्पद्यते ? अनभिधानात् ।
अभिधानलक्षणा हि कृतवृत्तिसमासा भवन्तीति । तस्माज् ज्ञापक एवानुशति-
कादिषु पाठः पुष्करसच्छब्दस्य ।

११८ । किति च ।

यद्यपि तद्धितेऽस्ति बहुवचनान्तं प्रकृतं तथापीहैकवचननिर्देशादेकवचन-
विषयो बहुवचनस्य विपरिणामेन विज्ञायत इत्यत आह किति च तद्धिते परत इति ।
नाङ्गायन श्चारायण इति । नङ्गादिभ्यः (४।१।६६) फगिति फक् । आक्षिकः
शास्त्राक्षिक इति । अक्षिशलाकाशब्दाभ्यां तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति-
ठक् (४।४।२) । ठस्येकः (७।३।५०) ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥७१२॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

सप्तमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

१ । देविका शिंशपा-दित्यवाड्-दौर्घसत्रश्रेयसामात् ।

तद्धितेश्वचामादेरित्यान्तरतभ्यादैकारे वृद्धौ प्राप्तायां देविकादीनामाकारो विधी-
यते । अत्र पञ्चत्रयं सम्भाव्यते । प्रकृतेनाङ्गेन देविकादयो विशिष्यन्ते । देविकादीना
मङ्गानामिति । तेषांङ्गम् । देविकाद्यन्तस्याङ्गस्येति । अथवा तैरास्योऽच् । देविका-
दीनां सम्बन्धिनामचां मध्ये य आदिरजिति । तत्र यन्वाद्यः पञ्च आश्रीयेत तदा
देविकाकूले भवाः शालयो दाविकाकूलाः शालय इति न सिध्येत् । नञ्चत्र देविका-
शब्दोऽङ्गम् । किं तर्हि ? देविकाकूलशब्दः । ननु चाङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । तत्रैवं
विशिषणविशिष्यभावः करिष्यते । अङ्गस्य ये देविकादयोऽवयवभूता इति । भवति
चेच्चावयवोऽङ्गस्य देविकाशब्दः । ततोऽयमदोष इति चेत् ? सत्यमेतत् । किन्त्वति-
प्रसङ्गः स्यात् । सुदेविकायाम्भवः सौदेविक इत्यत्रापि स्यात् । अथ द्वितीयपञ्च
आश्रीयेतैवमपि दाविकाकूलाः शालय इति न सिध्येत् । देविकादिभिः प्रकृतेऽङ्गे
विशिषणमाणे विशिषणे च तदन्तविधिरिति देविकाद्यन्तस्याङ्गस्येति भवितव्यम् ।
न तदादेः । तस्मात् तदादेरपि यथा स्यादिति यन्नान्तरमाश्रेयमिति । नृतीय
तु पञ्च आश्रीयमाणे विनापि यन्नान्तरण केवलस्य तदादे स्तदन्तस्य भवति ।
सर्वत्राचामादेरचो देविकादिसम्बन्धित्वात् । अतस्तमेवाश्रित्याह देविकाशिंशपा-
दित्यवाड्दौर्घसत्रश्रेयसत्रत्येषामित्यादि । एषां देविकादीनामचां मध्य आदिभूतो

योऽञ् ह्रस्वैकारस्य प्रसङ्गे तस्याकारो विधीयते । पूर्वशांशपद्धति । पूर्ववदुत्तर-
पदस्य ह्रस्विः । साध्यकारणव भवतीत्युत्तरपदाधिकारे देविकादीनामनुवृत्ते
र्लभ्यते । वहीनरस्येद्वचनं कर्त्तव्यमिति । अकारस्य या ह्रस्विः प्राप्नोति
तद्व्याधनार्थमेतत् । इकारे क्वयेया ह्रस्विः प्राप्नोति सा तु भवत्येव । केचिच्चि-
त्यादि । कुण्डवाड्वादयः । विहीनो नरः कामक्रोधाभ्यामिति षुषोदरादित्वाच्च
लोपः । विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः । अतश्च (४।१।६५) ।

२ । केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।

केकयमित्रयुप्रलयानामिति याश्चपिचयाऽवयवषष्ठी । यादेरित्येषापीया-
देशापिचया स्थानषष्ठी । य आदि यंस्य स यादिः । अकारसहितो यकार
उकारसहितश्च । केकयादीनां योऽवयवो यादि स्तस्ययादेशो भवति । ननु च
मित्रयुशब्दः परमप्रकृतिर्न गोत्रम् । अपत्यं पौत्रप्रकृति गोत्र- (४।१।१६२)
मित्यपत्यविशेषस्य गोत्रसंज्ञाविधानात् । तत् कथं गोत्रादुच्यमानः प्रत्ययः
परमप्रकृतेर् भवतीत्यत आह लौकिकं हीत्यादि । किं पुनर्लौकिकं गोत्रमित्यत
आह लोके चेत्यादि । इह लौकिकं गोत्रं गृह्यते । लोके च ऋषिशब्दो गोत्र-
मित्यभिधीयते । मित्रयुशब्दस्यायस्यवचनः । तस्मात् ततोऽपि गोत्रादुच्यमानः
प्रत्ययो भवतीति । प्राप्तेयमिति । तत आगत इत्यण् (४।३।७४) ।

३ । न युग्मां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।

तद्वितेश्चामादेरित्यादिना ञ्णिदादौ तद्विते ह्रस्वी प्राप्तायां प्रतिषेधोऽयमुच्यते ।
तत्सन्निधौगिनैजागमौ भवतः । यकारादेकार इत्यादिना यथासंख्येन सम्बन्धं
दर्शयति । वेयसनमिति । असु क्षेपणे । विपूर्वाद् विशेषेणास्यते क्षिप्यते
येनेति करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । यणादेशः । ततस्तत्र भव इत्यण् (४।३।५३) ।
तत्र यकारात् पदान्तात् परस्याकारस्य ह्रस्विर्न भवति । तस्मात् पूर्वमैजागमः ।
वैयाकरणवृत्ति । विशेषेणाक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति करणे ल्युट् ।
व्याकरणमिति । प्रादिसमासः । ततस्तदधीते तद्वेद (४।२।५६) इत्यण् ।
तत्र पर्जन्यवक्त्रप्रवृत्त्या पदान्ताद् यकारात् परस्य या ह्रस्विः प्राप्नोति सा न
भवति । तस्मात् पूर्वमैजागमः । सौवश्ववृत्ति । शोभनोऽश्वः स्वश्वः । पूर्ववत्

समासः । ततोऽपत्यार्थं शिवाद्यण् (४।१।११२) । अत्र वकारात् पदान्तात् परस्य वृद्धिर्न भवति । तस्मात् पूर्वमैजागमो भवति । नार्थिरिति । ना अर्थो यस्य स नर्थः । तस्यापत्यमतद्बु (४।१।६५) याष्टीकइति । शक्तियष्टो- रीकक् (४।४।५६) । याताइति । इणः परस्य लटः शत्रादेशः । इणो यस्मिति (६।४।८१) यण् । ततस्तस्येदमित्यण् (४।१।१२०) । तत्रोभयत्रापि यकारस्य पदान्ताता नास्ति । अथ प्रतिषेधवचनं किमर्थम् ? उच्यते । यस्मान्न प्रासायां वृषावैचौ विधीयमानौ तस्माद्बाधकौ भविष्यतः । यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्रां कौण्डिन्यायेति दधिदानस्य तत्रदानं बाधकम् । अथापि बाधकौ न स्यातां तथापि नित्यत्वादैचोः कृतयोः पश्चाद्बुद्धिर्भवन्ती तयोरेव भविष्यतीति । नचात्र शब्दान्तरप्राप्तया तयोरप्येचोरनित्यत्वमाशङ्कनीयम् । नहि तौ शब्दान्तरस्य विधीयते । अपित्वभक्ताविव द्याभ्यां पूर्वौ । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्तिः स्यात् तथापि इयोरनित्ययोः परत्वादैचोः कृतयोः सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति (५.४१) पुनर्बुद्धिर्न भवति । यद्यपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्बुद्धिः स्यात् तथापीष्टसिद्धिः स्यादेव । विशेषाभावादित्यत्र आह प्रतिषेधवचनमित्यादि । प्रकृप्तिः प्रकल्पनं व्यवस्थेत्यर्थः । यत्र द्याभ्यां परस्य वृद्धेः प्रतिषेधः स एवैचो विषयः कथन्नाम प्रकल्प्ये ? व्यवतिष्ठतेत्येवमर्थः । प्रतिषेध उच्यते ? किमर्थं पुनरैचोर्विषयप्रकृप्तिः क्रियत इत्यत्र आह इह मा भूदिति । यदि प्रतिषेधवचने- नैचोर्विषयव्यवस्था न क्रियेत तदा दाध्यश्चिर्माध्यश्चिरित्यत्रापि स्यात् । अतो मा भूदेष दोष इति प्रतिषेधवचनेनैचोर्विषयव्यवस्था क्रियते । दधिप्रियोऽश्वी दध्यश्चः । मधुप्रियोऽश्वो मध्यश्चः । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादी- नां समास उत्तरपदलोपश्चेति मध्यपदलोपी समासः (६।१।६०, वा) । अथ क्रियमाणे प्रतिषेधवचने कस्मादेवात्र न भवति ? यावता द्याभ्यां परस्य वृद्धिर्ना- स्तीत्यत्र आह न ह्यत्रेत्यादि । प्रसङ्गे हि सति वृद्धेः प्रतिषेधो भवति । नासति । नचात्र द्याभ्यां परस्य वृद्धेः प्रसङ्गोऽस्ति । अतः प्रतिषेधो नास्तीत्य- भिप्रायः । ननु चाचामादेरित्यनुवर्तते । तेन यौ विशिष्येते । अचामादेरचः स्थाने यौ युषिति । नच दाध्यश्चिरित्यादाविव विधौ तौ स्त इति । नचात्रैचो भविष्यतः । अतो नार्थः । नैतदस्ति । एकं ह्यचामादिग्रहणम् । तेन यदि यौ विशिष्येत तदा वृद्धिर्गविशेषिता स्यात् । ततश्चेहापि वृद्धेः प्रतिषेधः स्यात् । इह अशीति ऋतो भूतो भावी वा । प्राग्वतेष्टब् (५।१।१८) । द्वाशीतिक इति ।

अथ ब्रह्मिर्विशिष्यते । अचामादेरितोव' या ब्रह्मिस्ततो न भवतिष दीषः । नञ्चत्वा-
चामादेरितोव' ब्रह्मिः । किं तर्हि ? संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेतोवम् (७।३।१५) ।
किन्तुर्हि यौ न विशेषितौ सप्तातां ? ततश्च दाध्यम्भिरित्प्रादावैचौ सप्तातामेव । तस्मात्
तयोर्विषयव्यवस्थार्थं निति वक्तव्यम् । उत्तरपदब्रह्मेरप्ययं प्रतिषेध इत्यत इति ।
स चोत्तरपदाधिकारेऽस्यानुवर्त्तमानान्नाह भवति । पूर्वत्रैयलिन्द इति । अत्र दिशोऽ-
मद्राणामितुत्तरपदब्रह्मै (७।३।१३) प्राप्तायां प्रतिषेधः । यद्युत्तरपदब्रह्मेरप्ययं
प्रतिषेधस्तदा ह्यशाशौतिक इत्यत्रापि संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति (७।३।१५)
या ब्रह्मिर्ह्युत्तरपदस्य प्राप्तेऽस्य अपि प्रतिषेधः स्यादित्यत आह यत्र त्वित्प्रादि ।
कथं पुनरिष्यमानोऽप्यत्र प्रतिषेधो न भवति ? उत्तरपदस्य प्राचामाद्ये नाचा हि यौ
विशेषणत्वात् । उत्तरपदसम्बन्धौ योऽचामादिरच् तस्य स्थाने यौ यौ ताभ्यां
मुत्तरपदस्य ब्रह्मि न भवति । न च ह्यशाशौतिक इत्यत्रोत्तरपदस्य प्राचामादेरचः स्थाने
यकार इति नात्र ब्रह्मैः प्रतिषेधो भवतीति ।

४ । द्वारादीनाञ्च ।

दौवारिक इति । तत्र नियुक्त (४।४.६८) इति ठक् । द्वारपालस्येदं
दौवारपालमिति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । प्रायेण तु पुस्तकेषु द्वार-
पालस्येदं दौवारपालिकमिति पाठः । स चायुक्तः । नहि तस्येदमित्यत्रार्थं
(४।३।१२०) द्वारपालशब्दात् लक्षणेन केनचित् ठक् विहितः । क्वचित्
पुनर्द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिकइति पाठः । तत्र रेवत्यादिभ्यलुगिति
(४।३।१४६) ठक् । ननु तत्र द्वारपालीशब्दः पठ्यते । ननु द्वारपालशब्दः ।
एवं तर्हि मन्यते द्वारपालशब्दः स्तत्र पठितव्यः । स द्वारपालीशब्दमपि आह-
यिष्यति । प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति (प.७१) न्यायान् ।
ये तु तत्र द्वारपालशब्दं न पठन्ति तेष्वप्यर्थं दौवारपालिरितौजन्तसुदा-
हन्ति । कथं पुनर्द्वारस्य गणे पाठे द्वारपालस्य भवति ? अत्रापि द्वारादिभि
राद्यस्यो विशेषणात् । द्वारादीनां शब्दानामर्चां मध्ये य आदिरजिति ।
बन्धमाणाद्वा तदादिविधे ज्ञापकात् । सौवर इति । स्वरमधिकृत्य क्तौ
ग्रन्थ इत्यधिकृत्य क्तौ ग्रन्थ इत्यण् (४।३।८७) । सौवर्य्य इति । टिड्ढाण
जिति (४।३।१५) ङीप् । वैयस्काय इति । तत्र भव (४।३।५३) इत्यण् ।

सौवस्त्रिकइति । तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसंख्यानमिति ठक् (४।४।१, वा) ।
 सौवगैमनिकइति । आहौ प्रभूतादिभ्य उपसंख्यानमिति (४।४।१, वा) ठक् ।
 पूर्वणैव सिद्धमिति । वकारस्य पदान्तत्वात् । तत्रेतत् स्यात् । यद्येवं
 वुरत्पत्तिः क्रियते स्रोऽध्यायः स्वाध्याय स्तदाऽपदान्तत्वान्न प्राप्नोति । तस्यां
 व्युत्पत्तावर्थवान् स्वाध्यायशब्दस्य पाठ इत्यत आह अथाप्येवमित्यादि । कथं
 पुनः स्वशब्दात् स्वाध्यायशब्दस्य सिद्धतौत्याह तदादावपि हीत्यादि ।
 (A) स्मैयज्ञतइति । ऋष्यभ्यकवृष्णिकुशभ्यश्चेत्यण् (४।१।११४) । सौवादुष्टदव
 इति । अत्रापि तस्येदमित्यण् (४।१।१२०) । एवं ग्रीवनमित्यत्रापि ।
 ग्रीवमिति । न स्तद्धित (६।४।११४) इति टिलोपः । ग्रीवादंष्ट्र इति ।
 अन्येषामपीति (६।१।१३७) दौर्घः ।

५ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।

न्यग्रोधइति । तस्य विकार इत्यण् (४।३।१३४) । न्यग् रोहतीति
 न्यग्रोधइति । न्यञ्चतीति ऋत्विगादिनाऽञ्चतिः (३।२।५६) क्तिन् । क्तिन्-
 प्रत्ययस्य क्त्वरिति (८।२।६२) कुत्वं ककारः । न्यगणादेशः । न्यकपूर्वाद्गुहः
 पचाद्यच् । तत्र न्यङ्गादीनाञ्चेति (७।३।५३) हकारस्य धकारः । भलाञ्ज-
 शोऽन्तइति ककारस्य गकारः । लघूपधगुणः । एवं यदा न्यग्रोधशब्दो
 व्युत्पाद्यते तदा पदान्तत्वाद् यकारस्य न युभ्या (७।३।३) मित्यादिनैव सिद्धे
 नियमार्थमेतत् केवलस्यैव यथा स्यात् । तदादेर्मा भूदिति । अवुरत्पत्तिपक्षे
 विध्यर्थमेतदिति । अपदान्तत्वाद् यकारस्य ।

६ । न कर्मव्यतीहारे ।

यदुक्तमिति । वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । व्याक्रोशीत्यादि । क्रुश आह्वाने ।
 लिख अक्षरविन्यासे । चर्च अध्ययने चुरादिः । हसे हसने । एभ्यो व्यवपूर्वभ्यो
 णच् । तदन्तादञ् । अत्र यथोक्ते कार्ये प्रतिषिद्धे वृद्धिरेव भवति द्वौ प्रतिषेधौ
 प्रकृत्यर्थे गमयत इति क्त्वा । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङौप् ।

(A) स्वार्थिकसाभाविकादयस्तु भाष्यकारप्रवीणप्रामाख्यात् साधवः । अन्यथ जनत् स्वाख्यमतीवापिति
 असाख्य महर्षिर्वदित्वादि ।

७ । स्वागतादीनाञ्च ।

स्वागतकइति । शोभनमागतं स्वागतम् । तदाहेत्यादौ प्रभूतादिभ्य उपसंख्यानमिति ठक् (४।४।१, वा) । स्वाध्वरिक इति । अत्रापि चरतीति (४।४।८) ठक् । शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः । स्वाङ्गिरित्यादि । स्वाङ्गिर्वाङ्गि-
र्वाङ्गिरिति । अत (४।१।२५) इञ् । शोभनान्यङ्गान्यस्य स्वङ्गः । विगतान्य-
ङ्गान्यस्य व्यङ्गः । विगतोऽङ्गोऽस्य व्यङ्गः । व्यवहरणं व्यवहारः । भावे घञ् ।
ननु च व्यवहारशब्दोऽयं कर्मव्यतीहारे वर्त्तते । तत्र न कर्मव्यतीहार
(७।३।६) इति प्रतिषेधः सिद्धः । तत् कस्मादिह पठत इत्याह व्यवहार-
शब्दोऽयमिति । किं पुनर् लौकिकम् ? लौकिकं पुनर्लुप्तं येनाचारेण
व्यवहारलोके व्यावहारिक इत्युच्यते तद्देदितव्यम् । स्वापतेयमिति । पथप्रतिधि-
वसतिस्वपतेठञ् (४।४।१०४) । कथं पुनरत्र प्राप्ति र्यावता नास्य वकारः
पदान्तइत्याह द्वारादिषु स्वशब्दपाठादस्य प्राप्तिरिति । तदादिविधिनैत्यभिप्रायः ।
यथा तदादिविधि भवति तथा तत्रैवोक्तम् ।

८ । श्वादेरिञ्जि ।

श्वाभस्त्रिः श्वादंष्ट्रिरिति । श्वेव भस्त्रा यस्य शुन इव दंष्ट्रा यस्येति बहुव्रीहिः ।
उपसर्जनञ्जस्त्वम् । केन पुनः श्वादे ङङ्गिप्रतिषेधः प्राप्नोति ? यतोऽयं प्रतिषेध
उच्यते । न ह्यस्य वकारः पदान्तइत्यत आह श्वशब्दो द्वारादिषु पठतइति ।
ननु च केवलः श्वशब्दो द्वारादिषु पठते तत्र कः प्रसङ्गो य स्तदादेः
स्यात् ? यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणइति (प, ३४) तदादिविधिरिति चेत् ?
नैतदस्ति । सप्तमीनिर्दिष्टे ह्यल्ग्रहणे च सति तदादिविधि भवति । नचार्त्रै-
तदुभयमस्तीत्यत आह तत्र चेत्यादि । यदि तत्र तदादिविधिर्न स्यात् तदैतत्
प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । प्राप्तभावादित्यभिप्रायः । ज्ञापकस्य प्रयोजनं
शोवादंष्ट्री मणिरित्यादौ षड्विप्रतिषेधः । इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यमिति ।
इकारादितद्धितो षड्विप्रतिषेधेन तदिकारादिग्रहणं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
किमर्थमित्याह श्वागणिकाव्यर्थमिति । श्वागणिकादीनामर्थः प्रयोजनं यस्मि-
न्नात् तथोक्तम् । अर्थस्तु तेषामादिष्विरेव । तत्रेदं व्याख्यानम् । इञ्ग्रहण-
मिहेकारादे स्तद्धितस्योपलक्षणार्थम् । तेनान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति ।

तदन्तस्येति । इजन्तस्यान्यत्रापीति । अणि । कथं पुनरिष्यमाणोऽन्यत्र लभ्यते ?
 यावतान्यत्रापि तद्वित उत्पन्न इजो यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपेन
 भवितव्यम् । नैष दोषः । इजोति नेयं निमित्तसप्तमी । किं तर्हि ? परसप्तमी ।
 निमित्तसप्तम्यामण्निमित्ताया वृद्धेः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो न स्यात् । परसप्तम्यान्तु
 यद्यपि लोपः क्रियते तथापि स्थानिवद्भावात् प्रतिषेधः सिध्यति । श्वाभस्त्रमिति ।
 इजच्चेत्यण् (४।२।१२२) ।

६ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते प्रतिषेधे विकल्प उच्यते । पदान्तस्येति । पदशब्दान्त-
 स्येत्यर्थः । श्वापदमिति । शुन इव पदमस्येति श्वपदः । तस्येदं श्वापदम् ।
 शीवापदमिति । अन्येषामपि दृश्यत (६।३।१३७) इति दीर्घः ।

१० । उत्तरपदस्य ।

अङ्गस्याचामादेरचो वृद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । ननु चावयवाद्गतो (७।३।११)
 रित्यादौ पञ्चमीनिर्द्देशदन्तरणाप्युत्तरपदाधिकारं तस्मादित्युत्तरस्ये- (१।१।६७)
 ल्युत्तरपदस्यैव भविष्यति । तत् किमुत्तरपदाधिकारिणेत्यत आह यत्नेत्यादि ।
 आदिशब्देन हृद्भगसिन्धन्ते पूर्वपदस्या (७।३।१८) तुशक्तिकादीनाञ्च (७।३।२०)
 देवताहन्ते (७।३।२२) चेत्येवमादयो गृह्यन्ते । एषु पञ्चमीनिर्द्देशाभावाद-
 सत्युत्तरपदाधिकारोऽङ्गस्याचामादेरचएव वृद्धिः स्यात् । नोत्तरपदस्य । तस्मात्
 तदर्थमुत्तरपदाधिकारः क्रियते । यद्येवमिहावयवाद्गतो (७।३।११) रित्येतन्नो-
 पन्यसनीयम् । अत्र पञ्चमीनिर्द्देशस्य विद्यमानत्वादिति चोद्यमाशङ्कान्वार्यं
 क्रियमाणस्य यत्रापि पञ्चमीनिर्द्देशोऽस्ति तत्रापि प्रासङ्गिकं कार्य्यमाह पञ्चमी-
 निर्द्देश्येत्वपीत्यादि । प्रयोजनान्तरमप्याह वृद्धेत्वेत्यादि । उत्तरपदाधिकारे या
 विहितता वृद्धिरित्येष व्यपदेशो वृद्धेर्यथा स्यादित्येवमर्थञ्चोत्तरपदाधिकारः क्रियते ।
 किं पुनः कारणमेव वृद्धेर्व्यपदेशः प्रार्थित इत्याह उत्तरपदवृद्धावित्यादि । उत्तर-
 पदाधिकारे विहिते वृद्धिमतुः उत्तरपदे पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येव-
 मर्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्चेत्यतोत्तर (६।२।१०४) पदाधिकारे या विहितता
 वृद्धिरित्येष विज्ञायते । एतत् कथं शक्यते विज्ञातुम् ? यदि व्यपदेशार्थं उत्तर-
 पदाधिकारः क्रियते । नान्यथा । तस्माद् व्यपदेशार्थञ्चोत्तरपदाधिकारः कर्तव्यः ।

११ । अवयवाद्गतोः ।

ऋतोरिति । नेदं स्वरूपग्रहणम् ? किं तर्हि ? अर्थग्रहणम् । तथाञ्च वयवादित्रार्थतः । ऋतोश्चार्थ एवावयवो भवति । अवयवित्वेनर्त्तौ विज्ञायमानेऽर्थनिर्द्देशोऽयं विज्ञायते । ततश्चावयववाचिनः पूर्वपदादुत्तरस्थर्तुवाचिनः कार्यं विज्ञायत इत्याह अवयववाचिन इत्यादि । एकदेशिसमासइति । पूर्वापरादि-सूत्रेण (२।२।१) । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते (प, ३२) । तत् कथं वर्षाहेमन्ताभ्यां प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्ताभ्यां लभ्यत इत्याह तत्र ऋतो वृद्धिमद्विधावयववानामिति । पौर्ववर्षिक इति । पूर्वाश्च ता वर्षाश्चेति विशेषणसमासं कृत्वा भावार्थं तद्धितो विधेयः । पूर्वशब्दोऽत्र कालवाची । नत्ववयववाचोत्पत्त्यादिवृद्धिरिव भवतीति । अथान्नापि तदन्त-विधिना ठक् कस्मान्न भवतीत्याह अवयवपूर्वस्यैव हीत्यादि ।

१२ । सुसर्वाङ्गीजनपदस्य ।

जनपदस्येति । नेदं स्वरूपग्रहणम् । उत्तरसूत्रेऽमद्राणामिति निषेधात् । उत्तरसूत्रे हीदमेव जनपदग्रहणमनुवर्त्तते । ततोऽत्र यदि स्वरूपग्रहणं स्यान्मद्राणां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादर्थस्येदं ग्रहणम् । तेन जनपदवाचिनः कार्यं विज्ञायत इत्याह सुसर्वाङ्गीइत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन इत्यादि । सुपाञ्चालक इति । शोभनाः पञ्चाला इति प्रादिसमासः । सर्वपाञ्चालक इति । पूर्व-कालैकत्यादिना (१।१।४६) कर्मधारयः । अक्षेपाञ्चालक इति । अक्षं नपुंसक (२।२.२) मित्यक्षशब्देन तत्पुरुषः । सर्वत्र श्रेष्ठिके जातादावर्थं तद्धितः । कथं जनपदाजनपदतदवध्योश्चेत्प्रच्यमानः (४।२।१२४) प्रत्ययस्तदन्ताद् भवतीत्याह सुसर्वाङ्गिदिकृद्भ्यइत्यादि ।

१३ । दिशोऽमद्राणाम् ।

पूर्वपाञ्चालक इति । पूर्वेषु पञ्चालेषु भव इति तद्धितार्थं समासः । ततो वुञ् । दिश इति किम् ? पूर्वेषु पञ्चालानां पूर्वेषुपञ्चालः (B) । पूर्वापरादि

(B) दिश्वमिदम् । एकाधिकरणसाम्भावान् । जनपदत्वेन वदन्त्यु नामिकाधिकरणवदिति केचित् ।

(२।२।१) सूत्रेणैकदेशिसमासः । तत्र भवः पौर्वपञ्चालः (C) । दिशि यो वर्त्तते स इह दिक्छब्दोऽभिप्रेतः । नचायं पूर्वशब्दो दिशि वर्त्तते । किं तर्हि ? अवयवे । तेन पूर्वपदवृद्धिरिव भवति । योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ग्रामनगराणां दिश एवोत्तरपदस्य यथा स्यात् । सुसर्वाङ्गान्मा भूदिति ।

१४ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ;

जनपदस्येत्यनुवर्त्तते । तेन प्राचामित्येतद् देशग्रहणं विज्ञायते । नत्वाचार्य्य-ग्रहणमिति मत्वाह प्राचां देशे ग्रामाणामित्यादि । पूर्वपुक्कामशमइति । पूर्वा चासाविपुक्कामशमो चेति दिक्छब्दे संज्ञाया मिति (२।१।५०) समासः । ततो भवार्थं दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ज इति (४।२।१०७) जः । पूर्व-पाटलिपुत्रकइति । पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवइति पूर्ववत् तद्धितार्थं समासः । रोपधेतोः प्राचामिति (४।२।१२३) वुञ् । ननु चैकमेव पाटलिपुत्रम् । तत्र पाटलिपुत्रान्तरस्य व्यवच्छेदस्याभावात् । तत् कथं पूर्वशब्देन पाटलिपुत्र-शब्दो विशिष्यते ? पाटलिपुत्रैकदेशे पाटलिपुत्रशब्दो वर्त्तत इत्यदोषः । अथ नगरग्रहणं किमर्थम् ? न ग्रामाणामित्येवं सिद्धम् । नगरमपि हि ग्रामो भवत्येव । जननिकायनिवासे ग्रामो रूढः । नगरञ्च जननिकायनिवास एव । आतश्च नगरमपि ग्रामः । यतो ये ग्रामे विधयो नेष्यन्ते नगरेऽपि ते न क्रियन्ते । तथाह्यभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते नाग-रोऽपि न भक्ष्यते । ग्रामे नाष्येतव्यमित्युक्ते नगरेऽपि नाधीयते । तस्मान्न-गरमपि ग्रामः । एवञ्च क्लृप्तोदीच्यग्रामाच्च (४।२।१०८) वक्तृचोऽन्तोदात्ताद् वाहोक्ग्रामेभ्यश्च (४।२।११७) दिक्छब्दोऽग्रामजनपदास्थान-चानराटेष्वित्यत्र (६।२।१०३) ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणमपि भवतीत्याह ग्रामत्वादेष्वित्यादि । यदि तर्हि नगरमपि ग्राम सदा विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र (२।४।७) नगरग्रहणं प्राप्नोति । सत्यमेतत् । तत्र तु नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सएव च सम्बन्धमेदः कुतो हेतो भवति यस्य प्रतिपत्तये ग्रामनगरयोर्भेदेनोपादानं क्रियत इत्याह दिक्पूर्वपदो हीत्यादि । यदि हि यथा दिक् पूर्वपदः पूर्वोत्तर

(C) "पौर्वपञ्चालकः" with वुञ् is in my Ms. No. 19 But वुञ् is inapplicable. Says नागेश—“अत्र पूर्वशब्दो देशवाची । कालवाचीत्यपि कश्चित् । दिक्शब्दपदेन च दिग्वाचिशब्दस्यैव श्रवणम् । अतोऽत्र तदन्तर्निधिविषयभावाच्च वुञ्” ।

समुदायः पूर्वेषुकामशब्दादि ग्रामनामधेयं तथा नगरनामधेयमपि स्यात् ततः सम्बन्धो न भिद्येत । यथा च पाटलिपुत्रादि शब्दरूपसुत्तरपदभूतमेव नगरस्य वाचकं तथा यदि ग्रामनामधेयमपि ग्रामस्य स्यादेवमपि सम्बन्धो न भिद्येत । न चैवम् । अन्यादृश एव हि पूर्वोत्तरसमुदायात्मको ग्रामवाचो शब्दः । अन्यादृश चोत्तरपदात्मको नगरवाचो शब्दः । तस्माद् ग्रामनगरयोर्भेदात् सम्बन्धभेदो भवति । एवं सम्बन्धभेदहेतुं दर्शयित्वा सम्बन्धभेदं दर्शयन्नाह तत्रेत्यादि । ग्रामवाचिनामिति । पूर्वेषुकामशमौल्येवमादौनाम् । अथयवस्येति । इषुकामशमौल्यस्यस्येति केल्येवमादेः । दिक् शब्दादिति । पूर्वादेः । इतरत्र त्वित्यादि । नगरेषु । दिश उत्तरेषां नगराणामिति । अत्र द्विर्भवतीत्यभिसम्बन्धः क्रियत इत्येतदपेक्षते । पूर्वेषुकामशमौल्येवमादिषु पूर्वोत्तरपदयोरन्तरङ्गत्वादाद् गुणे कृते दिव् शब्दो ग्रामचोत्तरपदं नास्तीति द्विर्नै प्राप्नोति । द्विर्हि तद्धिते कृते तदाश्रयेण भवन्तीति बहिरङ्गा भवति । प्रागेव तद्धितोत्पत्तेर् गुणः प्राप्नुवन्नन्तरङ्गो भवति । नच वचनाद्द्विर्भविष्यतीति शक्यते वक्तुम् । यत्र ह्येकादेशो नास्ति स च वचनस्यावकाशः पूर्वकाष्ण-स्येति केल्येवमादौ । नचान्तादिवज्ञावोऽस्ति । उभयत आश्रये नाम्तादिवदिति प्रतिषेधात् । अत्र पूर्वपदसुत्तरपदश्चाश्रयीत इति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह पूर्वेषु-कामशमौल्येवमादिष्वित्यादि । यथा नेन्द्रस्य परस्येति (७।३।२२) निर्द्देशे नायमर्थो ज्ञापित स्यादसौ श्री सुलोपश्लेष (७।३।१०७) प्रतिपादितः । ग्रामनगराणामिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।

१५ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।

द्विसांवत्सरिक इति । पूर्ववत् तद्धितार्थे समासः । ततः प्राग्वतीयष्टञ् (D) । द्विषाष्टिकः द्विसामतिक इति । ननु च तमधीष्टो ऋतो भूतो भावीत्यत्र (५।१।८०) कालादिति (५।१।७८) वक्तव्ये । न द्विषष्ट्यादिः कालशब्दः । किं तर्हि ? संख्याशब्दः । तत् कथं कालाधिकारविहितं प्रत्ययसमुत्पादयतीत्याह द्विषष्ट्यादिशब्दइत्यादि । कालवाचिशब्दस्तत्र कालग्रहणेन गृह्यते । द्विषष्ट्यादिशब्दो हि यदा वर्षेषु संख्येयेषु वर्तते तदा कालवृत्तित्वात्

(D) क्विदाहोय इमिति पाठः । स चायुक्तः । आर्षेये तु तस्मात्पर्युत्तरे (५।१।२८) लुक् स्यात् ।

कालशब्दो भवति । ततः कालाधिकारीयं प्रलयं मुत्पादयति । अथ सं-
वत्सरग्रहणं किमर्थम् ? यावता परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाण्योरित्यत्र (७।३।१७)
परिमाणशब्देन परिच्छेदहेतुमात्रं गृह्यते । नतु प्रस्थादिवदारोहपरिणाह-
परिच्छेदहेतुः । अन्यथा हि शाण्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि शाण्यः परि-
माणमारोहपरिणाहपरिच्छेदहेतुः । अतः कालोऽपि परिच्छेदहेतुर्भवति ।
ततश्च सोऽपि परिमाणमिति संवत्सरशब्दस्य परिमाणस्यासंज्ञाशाण्योरित्येव
सिद्धमिति चोद्यनिरासायाह संवत्सरग्रहणमित्यादि । परिमाणग्रहणेऽपि
कालपरिमाणस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं संवत्सरग्रहणम् । संवत्सरग्रहणेना-
सावधीं ज्ञाप्यते । परिमाणग्रहणे कालपरिमाणग्रहणं न भवतीति । ततश्च यत्र
परिमाणग्रहणं तत्र कालपरिमाणं न गृह्यते । तेनेत्यादिना परिमाणग्रहणे
कालपरिमाणस्याग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । उत्तरपदद्वन्द्वि न
भवतीति परिमाणान्तस्येत्यादिना । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूतो भूतो भावी वा
पूर्ववत् ठक् । तस्य वर्षाङ्गित्यनु- (५।१।८८) वर्त्तमाने चित्तवति नित्यमिति
(५।१।८८) लुक् । पर्युदासो न भवतीति । ङीप्प्रतिषेधे ङीप्त्वे तेन
प्रतिषेधः प्रवर्त्तत एवेति । द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् भवति ।

१६ । वर्षस्याभविष्यति ।

द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्य इति ।
अत्राधीष्टभूतयो स्तद्धित उत्पन्ने भविष्यत्ता प्रतीयते । तस्मात् तयोरपि
प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्मान्निराकर्तृमाह
अधीष्टभूतयोरित्यादि । किं पुनः कारणं न भवतीत्याह गमरते हीतप्रादि ।
तत्र यदि शब्दान्तरं द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति प्रयुज्यते ततो
भविष्यत्ता गमरते । नान्यथा । तस्मान्नासौ तद्धितायै इतरधीष्टभूतयोरभविष्य-
तीति प्रतिषेधो न भवति । ननु च मनुष्योऽभिधेये चित्तवति नित्यमिति
(५।१।८८) ठञो लुका भवितव्यम् । तत् कथं द्विवर्षिको मनुष्यइति
सिध्यति । नैव दोषः । नञ्सावविशेषण लुक् । किं तर्हि ? विशिष्टएव
विषयः । कथं तत्र नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम् ? पूर्वेष्वेव सिद्ध आरम्भसामर्थ्या-
देव नित्यं लुग् भविष्यतीति । तत् कृतं विशिष्टे विषये भूते यथा स्याद-

धीष्टादौ मा भूदितरेवमर्थम् । तेनाधीष्टादौ वर्धाङ्गिति (५।१।८८) विभाषेव लुग् भवति ।

१७ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।

संज्ञायाः परत्वं न सम्भवतीत्यतः संज्ञाशाणयोरिति विषयसप्तमीं दर्शयन्नाह संज्ञायां विषय इत्यादि । शाणे चोत्तरपद इति । विषय इत्यपेक्षते । यद्युत्तरपदस्य शाणस्य परत्वमुपपद्यते तथापि दुर्घटमेकस्याः सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं परसप्तमीत्वञ्चेति । तेन शाणशब्दमप्युत्तरपदं प्रति विषयसप्तम्येषा युक्ता । द्विकौडविकमिति । प्राग्वतेष्टञ् (५।१।१८) । अनार्हैयित्वाच्च प्रत्ययस्याध्यक्षपूर्वद्विगोरिति (५।१।२८) लुग् न भवति । द्विसौवर्णिक इति । स एव प्रत्ययः । कथं पुनरत्र द्विः ? यावता परिमाणान्तस्येत्युच्यते ? सुवर्णञ् गुरुत्वमानादुद्भानम् । न परिमाणमिति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति गुरुत्वपरिमाणमपीह परिच्छेदहेतुत्वात् परिमाणं गृह्यत इति यदयमसंज्ञाशाणयोरिति शाणप्रतिषेधमारभते । अथाध्यक्षपूर्वेति (५।१।२८) लुक् कस्मान्न भवतीत्याह विभाषेत्यादि । द्विनैष्किकमिति । असमासे निष्कादिभ्य इति (५।१।२०) ठक् । पाञ्चलोहितिक इति । तस्मिन्नेव ठकि कृते भ्रष्टादि तद्धित इति (६।१।३५, वा) पुं वद्भावेन वर्णादिनुदात्तात् तोपधात् तो न इत्यनेन (४।१।३६) विहितयोर्डीककारयोर्निष्ठत्तिः । द्वैकुलिजिकमिति । प्राग्व-
तीयष्टञ् (५।१।१८) च ।

१८ । जं प्रोष्ठपदानाम् ।

संख्याया इति निष्ठत्तम् । जइति जातार्थी निर्दिश्यत इति । जातशब्दैकदेशस्य जइति । तस्यायं प्रयोगः । भवति हि पदैकदेशस्यापि प्रयोगो यथा भीमो भीमसेनः सत्यमामा भामिति । तस्माज्जातशब्दस्यैकदेशस्य प्रयोगेण जातार्थी निर्दिश्यत इति विज्ञेयम् । प्रोष्ठपदास्त्विति । लुपि युक्तवद् व्यक्तियचने इति (१।२।५१) युक्तवद्भावः । भाद्रपाद इति । भद्रपदेन युक्तःकाल इति । अणदि-
कार्थं पूर्ववद्विषेयम् ।

१९ । हृद्भगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च ।

सौहार्दमिति । तस्येदमित्यण् (४।१।२०) । यदा सुहृदयशब्दादण् तदा

हृदयस्य हृत्क्षेत्रदण्डासेष्विति (६।३।५०) हृद्भावः। सौहार्दप्रमिति। गुण-
वचनब्राह्मणादिभ्य इति (५।१।१२४) ष्वञ्। वा शोकष्वञ्जोरिष्विति (६।३।५१)
हृद्भावः। सीभागिनेयो दौर्भागिनेय इति। कब्धाष्यादीनामिन्ड् चेति (४।१।१२६)
ठकि कृत इन्डडादेशः। तत्रोत्तरपदद्वहिर् नैष्यत इति। सुभगस्य भावः। प्राण-
भ्रज्जातिद्वयोवचनोद्गमात्त्रादिभ्योऽजित्वञि कृते (५।१।१२८) महते सीभगाय
वर्द्धन्तामित्येवं भवति। कथं पुनरिष्यमाणाप्युत्तरपदद्वहिर् न प्राप्नोतीत्याह च्छन्दसी-
त्यादि। सक्तुसिन्धवइति। शाकपार्थिवादिवाङ्मध्यपदलोपी समासः। साक्तुसैन्धव
इति। ओर्द्धंशे ठञि (४।२।११८) प्राप्ते कच्छादिभ्रश्चेत्यण् (४।२।१३३)। ननु
च क्वेवलसूत्र सिन्धुशब्दः पठ्यते। कथं तदन्ताङ्गवतीत्याह तेनेत्यादि। कथं
पुनस्तेन सिन्धुशब्देन तदन्तविधिल्लभ्यते ? यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-
विधिर्नास्तीति (प, ३२) तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। नैष दोषः। चकार सूत्रानुक्त-
समुच्चयार्थः। तेन सिन्धुशब्दात् तदन्तादपि भवति।

२० । अनुशक्तिकादौनाञ् ।

अनुशक्तिक इति। शतेन क्रीतः। शताच्च ठन्यतावशतइति (५।१।२१) ठन्।
शक्तिकः। अनुगतः शक्तिकेनानुशक्तिकः। ततस्तस्येदमित्यण् (४।३।१२०)। आनु-
शक्तिकम्। आनुञ्चौङिकमिति। चरतीति ठक्। आनुसांवत्सरिकमिति। तत्र च
दीयते कार्ये (५।१।८६) भववदित्यतिदेशाद् बह्वचोऽन्तोदात्तादिति ठक्। आङ्गा-
वैणव इति। तस्यापत्यमित्यण् (४।१।८२)। आसिहातरमिति। तत्र भव (५।३।५३)
इतरण् (४।३।५३)। आस्यहात्यमिति। विमुक्तादिभ्योऽण् (५।२।६१)। आस्य-
हैतिकमिति पाठे तदस्य प्रयीजनमिति प्राग्वतीयठञ् (५।१।१८)। ननु च प्राति-
पदिकादिति वर्त्तते। अस्यहत्यास्वहेतिश्च पदसमुदायोऽयम्। न प्रातिपदिकम्। तत्
कथमतः प्रत्ययः ? सत्यपि वा प्रत्यये कथं विभक्तोरलुगित्याह अतएवेत्यादि। वाध्मीग
इति। अनृथानन्तर्यं बिदादिभ्योऽञ् (४।१।१०४)। पौष्करसादिरान्तर्हार्तिरिति।
बाह्वादिभ्रश्चेतीञ् (४।१।८६)। कौरुकात्यमिति। गर्गादित्वाद् यञ्। कौरुपाञ्चाल
इति। तत्र भव इत्यण् (४।३।५३)। ननु च जनपदशब्दाज्जनपदतदवधोश्चेति
४।२।१२४) वुञ्वा भवितव्यमित्यत आह जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेनेत्यादि।
कुरूपञ्चालशब्दो हि जनपदसमुदायवचनः। नच जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन
गृह्यत इति कुतो वुञ्प्रसङ्गः ? औदकशौचिरिति। अत इञ् (४।५।८५)। ऐह-

लौकिकः पारलौकिक इति । लोकोत्तरपदस्येति (४।३।६०, वा) ठञ् । एत
समानस्य तदादेशे तैत्र्यमादिकायां कारिकायामियमिष्टिरिति (४।२।१३८, वा) पठ्यः
सार्वलौकिक इति । लोकसर्वलोकाट् ठञ् (५।१।४४) । सार्वपौरुषमिति । तस्
(४।३।१२०) मिल्यन् । सार्वभौम इति । सर्वभूमिप्रथिवीभ्रामणजावित्यण
ञञ् वा (५।१।४१) । प्रायौगिक इति । अध्यात्मादित्वाट् ठञ् । पारस्त्रैण्य इति
कुलटाया वेतीनङ् (४।१।१२७) । तत्र स्त्रीभ्रो ढक् (४।१।१२०) । कल्
ख्यादीनामिनङ् (४।१।१२३) सेत्यनुवर्त्तते । राजपौरुष्यमिति । ब्राह्मणादित्वा
ञञ् (५।१।१२४) । सौत्रनाडिरिति । अतइञ् (४।१।८५) । आभिगामि
इति । अभिगममर्हतीत्यार्होयडक् । आधिदैविकमाधिभौतिकमिति । भवाये
ध्यात्मादित्वाट् ठञ् । चातुरव्यमिति । षञ् । स्वार्थिको वक्तव्यचातुर्वर्षीति
सिद्धार्थमिति स्वार्थेव षञ् । (५।१।१२४, वा) ।

२१ । देवताहन्द् च ।

आग्निमारुतीमिति । अग्निश्च मरुचेति हन्द्ः । ती देवते अस्याः । सा
देवतेत्यण् (४।२।२४) । ततः पूर्वोत्तरयो षड्भिः । इद् ह्रस्वावित्यग्निश्च
स्यानङ् विषय (६।३।२८) इकारादेशः । टिङ् ङाणजिति (४।१।१५) ङीप,
यो देवताहन्द्ः सूक्तसम्बन्धीत्यादि । यः सूक्तं भजते स सूक्तसम्बन्धी । यस्मै ह्य
निरूप्यते स हविःसम्बन्धीति । अर्थद्वारकचेदं हन्द्स्य विशेषणम् । इह
न भवतीत्यादि । कथं पुनः सामान्योक्तौ सत्यामयं विशेषो लभ्यते ? ए
मन्यते । नेन्द्रस्य परस्येत्यत्र (७।३।२२) नेति योगविभागः कर्त्तव्यः । ते
सूक्तसम्बन्धिनी हविःसम्बन्धिनश्चान्यत्र न भवतीति । स्कान्दविशाखइति । तस्य
(४।३।१२०) मिल्यन् । ब्राह्मप्रजापत्यमिति । दित्यदित्यादित्यपतुरत्तरपदाण
(४।१।८५) ।

२२ । नेन्द्रस्य परस्य ।

सैमिन्द्र आग्नेन्द्र इति । सास्य देवतेत्यण् (४।२।२४) । देवताहन्
चेत्यानङादेशः (६।३।२६) । पूर्वपदस्याद् गुणः (६।१।८७) । ऐन्द्रा
इति । अत्रापि पूर्ववदणादि कार्यम् । इन्द्रशब्दे हावचावित्यादि । प्रागेवोक्त
त्वात् सुबोधम् ।

२३ । दीर्घाच्च वरुणस्य ।

ऐन्द्रावरुणं मैत्रावरुण मिति । देवताद्वन्द्वे चेल्यानङि (६।३।२६) कृते दीर्घात् परो वरुणशब्दः ।

२४ । प्राचां नगरान्ते ।

यद्यत्र प्राचामित्यात्राचार्यग्रहणं स्यात् ततश्चोत्तरसूत्रे विभाषितमिति न ब्रूयात् । एतदेव हि विकल्पार्थम् । प्राचाग्रहणं तत्रानुवर्तिष्यते । तस्माद् देशग्रहणं विद्वायत इत्याह प्राचां देशइत्यादि । नगरग्रहणेनेह स्वरूपग्रहणम् । स्वं रूपं शब्दस्येति (१।१।६८) वचनात् ।

२५ । जङ्गल-धेनु-वलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।

उत्तरमित्यनेनोत्तरपदं लक्ष्यते । तस्य चोत्तरपदस्य नित्यं सन्निधानात् । विभाषितत्वं नोपपद्यते । तस्मात् तत्सम्बन्धिन्त्या द्वन्द्वे विभाषितत्वाद् विभाषितमित्युक्तम् । अत एवाह उत्तरपदस्य विभाषा भवतीति । द्विधिरिति प्रकृतेन सम्बन्धः ।

२६ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

आर्द्धद्वैष्टिकमिति । अर्धं नपुंसकमिति समासः (२।२।२) । प्रागृतेष्टञ् (५।१।१८) । अथ वावचनं किमर्थम् ? न विभाषितमिति पूर्वसत्रादनुवर्तिष्यते ? उत्तरमित्यनेन तत् सम्बन्धम् । अतस्तदनुवृत्तावुत्तरपदस्यैव विकल्पः स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति । उत्तरमित्येतन्न स्वरिष्यते । तुशब्दश्चेह क्रियते । स नियमाद्यो भविष्यति । पूर्वस्यैव भवति नोत्तरस्येति । एवं तर्ह्येकयोगे स्वरितत्वकरणाकरणाद्धि वावचनमेव लघीय इति पुनर्वावचनं क्रियते ।

२७ । नातः परस्य ।

पूर्वणं परिमाणस्य द्विधे रूच्यमाना अकारस्याचामादेः प्राप्नोतीति प्रतिषिध्यते । पूर्ववदस्य तु विकल्पो भवत्येव । पूर्वस्य त्वित्यनुवृत्तेः । आर्द्धप्रस्थिकइति ।

अङ्गं नपुंसकमिति (२।२।२) समासः । पूर्ववत् प्रत्ययः । किञ्च स्यादिति । एवं मन्यते । आकारो हि वृद्धिमानेव । तत्र नास्ति विशेषः सत्यसति वा वृद्धि-प्रतिषेधे । तदेव रूपम् । अतोऽसत्यपि तपरकरणे नैव किञ्चिदनिष्ट मापद्यत इति वृद्धिनिमित्तस्येत्यादि (६।३।३८) । असति तपरकरणे तत्कालार्थं यदनिष्ट मापद्यते तद्दर्शयति किं पुनः कारणं पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यादित्यत आह यत्र हीत्यादि वृद्धिं कुर्वन्नेव हि तद्धितो वृद्धिनिमित्तं भवति । तस्माद् यत्र तद्धिते वृद्धिप्रतिषेधः क्रियते स वृद्धेर्निमित्तं न भवति । तेन वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यतइति पुंवद्भावः स्यात् । क ? यथेत्यादि । वैयाकरणौ भार्यास्येति । वृद्धिप्रतिषेधः पुनरत्र न युग्मामित्यादिना (७।३।२) । अथ परस्येति किमर्थं पूर्वस्य मा भूदिति ? नैतदस्ति । अत इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् पूर्वस्य न भविष्यति । नहि पूर्वस्याङ्गं शब्दस्यातोऽन्यो वृद्धिभाक् सम्भवति । पूर्वस्य तु वेति च विकल्पशासनमनर्थकं स्याद् यदि तस्य प्रतिषेधः स्यात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । तदन्तविधिर्मा भूदिति । तदन्तविधौ सतीहापि प्रतिषेधः स्यादर्धद्वैष्टिकमिति । पूर्वस्तु विधिरर्धेन सुष्टिना क्रीतमर्धमौष्टिकमार्धमौष्टिकमित्येवमर्थः स्यात् । परग्रहणे तु सति यद्वात् परमनन्तरं तदेवाञ्जतं भवतीति नास्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः ।

२८ । प्रवाहणसा टे ।

प्रवाहणशब्दस्य टे प्रत्यये परत उत्तरपदस्येति व्यधिकरणे पठ्यौ । प्रवाहण-शब्दस्य यदुत्तरपदमवयव स्तस्येत्यर्थः । प्रवाहणेय इति । वृद्धेः प्रपूर्वार्थश्च । प्रवाहयतीति प्रवाहणः । शिजन्तात् क्तत्वबुटो (३।३।११२) बहुलमिति कर्त्तरि ष्टुट् । प्रादिसमासः । णे विभाषेति (८।४।३०) णत्वम् । ततोऽपत्यार्थं ङक् । किमर्थं पुनरुत्तरपदस्य वृद्धिं विधीयते ? यावता वृद्धिमदेवेतत् । यद्यप्येवं तथापि वृद्धिं विधातव्या । तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाद् । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारइति (६।३।३८) पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि ह्युत्तरपदवृद्धिर्न विधीयते ततो यस्मिन् पक्षे पूर्वपदे वृद्धिर्न विधीयते तस्मिन् पक्षे प्रवाहणेत्यौ भार्यास्येति प्रवाहणेत्यौभार्य इत्यत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात् । वृद्धेर्निमित्तत्वात् तद्धितस्य । यथा वैयाकरणभार्यइत्यत्र । ननु चासत्यपि वृद्धिनिमित्तत्वे तद्धितस्य जातिरेति (६।३।४१) पुंवद्भावप्रतिषेधो भविष्यति ।

अस्ति ह्यत्रापि गीत्रञ्च चरणैः सङ्घति जातित्वम् । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । अनित्योऽयं प्रतिषेधइति । तेन हस्तिनीनां समूहो ह्यास्तिकमित्यत्र भस्यादे तद्धित इत्यौपसंख्यानिकस्य (६।३।६५, वा) पुं वज्ञावस्य प्रतिषेधो न भवति ।

२६ । तत्प्रत्ययस्य च ।

प्रावाहणेयिरिति । अतइज् (४।१।८५) । प्रावाहणेयकमिति । गीत्र-
चरणान् तुज् (४।३।२६) । अथ किमर्थमिदमुच्यते ? यावता ढप्रत्ययान्तस्य
प्रावाहणेयशब्दस्योत्तरपदं नित्यं वृद्धिमदेवेति । तदर्थं स्तावदारम्भो न युक्तः ।
पूर्वपदस्य वृद्धेर्विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थोऽपि नैवास्यारम्भो युज्यते ।
इजादावपि तद्धिते तन्निमित्तां वृद्धिं बाधित्वा पूर्वसूत्रेण च निमित्तएव विकल्पो
भवत्यति । नञीजादावुत्पन्ने तद्धिते ढस्य परत्वमपैतीत्याह बाह्यतद्धितेत्यादि ।
बाह्यतद्धितो निमित्तं यस्याः सा तथोक्ता । बाह्यत्वं पुनरिजादेस्तद्धितस्य
प्रावाहणेयशब्देऽनन्तर्भावात् । सैवं बाह्यं तद्धितं निमित्तमाश्रित्य भवन्ती
बहिरङ्गा । प्रागेव तु बाह्यतद्धितोत्पत्तेर्दृश्यो विकल्पो भवन्नन्तरङ्गं स्तां बाधितुं
न शक्नोति । ततश्च यदीदं नारभ्येत तदा स्यादेव । तस्माद्विकल्पादर्थमिद-
मारभ्यते ।

३० । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।

उदाहरणानुत्तरत्र व्युत्पादयिष्यन्ते । अत्र केचिदाहुरित्यादि ग्रहणक-
थाकारम् । अस्य न नञ्पूर्वात् (५।१।२२) तत्पुरुषादिति विवरणम् ।
न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादिति । त्वत्त्वभ्यामन्यो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते ।
तत्रोत्तरं भावप्रत्ययमिच्छता शुचादिभ्यएव नतु नञ् समासेभ्य उत्तरो भावप्रत्ययः
कर्तव्यः । तस्मिन् कृते पञ्चान्नञ् समासः । ततश्चाङ्गस्याचामादेरचो विधीय-
माना वृद्धिर्न प्राप्नोति । नञि पूर्वो भावप्रत्यये कृते पञ्चान्नञ् समासे नञ्
अङ्गस्याचामादि भवति । उत्तरपदस्यैवाङ्गत्वात् । उच्यते चेदं वचनम् । तत्र
वचनसामर्थ्यादङ्गस्यापि वृद्धिर्भवति । तदपरइत्यादि । यदुक्तमित्यं पूर्वपदस्य
वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयत इति तदपर आचार्या न लभन्ते । किं कारण-
मित्याह भाववचनादन्योऽपि ह्येत्यादि । एवकारो भिन्नक्रमो विद्यत इत्यस्यानन्तरं

द्रष्टव्यः । यदि नञ्समासादपत्यादिष्वर्थेषु वृद्धिनिमित्तं भाववचनादपर स्तद्धितो न विद्येतैवं बहुव्रीहेश्च नञ् समासाद् भाववचनादन्योऽपि न विद्येत । ततो युज्यतेऽशुच्यादिशब्दानामनङ्गत्वाद्वाङ्कारोपमर्द्देनैव वृद्धिः । वचनस्याकृतार्थत्वात् । न ल्वेतदेवम् । विद्यतएव ह्यन्योऽपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासाद्वाङ्निमित्तस्तद्धितः । अङ्कुशलस्यापत्यमाकौशलः । अङ्कुशलस्येदमाकौशलमिति । बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽपि विद्यत एव । नास्य शुचयो विद्यन्त इत्यशुचिः । तस्य भावः । इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् (५।१।१३१) । आशौचम् । यतएवमन्योऽपि भाववचनात् तद्धितो नञ् समासाद् विद्यते वृद्धिनिमित्तको बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽपि विद्यते तस्मात् तत्र कृतार्थत्वाद्वाङ्कारस्याङ्कारवाधनं च युज्यते । यदप्युक्तं न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यतएव तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह अक्षेत्रज्ञोऽनीश्वर इत्यादि । एतौ हि द्वौ शब्दौ ब्राह्मणादिषु तत्पुरुषावेव पठ्यते । तेनाभ्यां तत्पुरुषाभ्यामेव शब्दो भवति । अन्यथा हि ब्राह्मणादिष्वनयोः पाठस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्माद्वाङ्कारस्यैव वृद्धिर्निर्व्यं प्राप्ता सती भावप्रत्ययेऽन्यत्र च तद्धिते विकल्पेन विधीयते । यथायोगं तत्राशौचमिति यदि तत्पुरुषः क्रियते न शुचिरशुचि स्तदा तस्येद (४।३।१२०) मित्यणि कृते वृद्धिः । अथ बहुव्रीहिर्नास्ति शुचिरस्येत्यशुचि स्ततो यदि भावार्थो विवक्ष्यते तदेगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् (५।१।१३१) । अथ तस्येदमित्यर्थो विवक्ष्यते तदा प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् (४।१।८३) । आनैश्वर्यमाक्षेत्रज्ञमिति । तत्पुरुषाभ्यां ब्राह्मणादित्वात् श्वञ्जि कृते वृद्धिः । आकौशलमानैपुणमिति । यदि बहुव्रीहिरथापि तत्पुरुष उभयथापि तस्येद (४।३।१२०) मित्यश्वेव । यद्यपि कुशलनिपुणशब्दौ ब्राह्मणादिषु युवादिषु च पठ्यते तथापि तदन्तात् तत्पुरुषाद् बहुव्रीहिरपि भावप्रत्ययो नोपपद्यते । तदन्तविधेरभावात् ।

३१ । यथातथा-यथापुरयोः पर्यायेण ।

ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्याविति । तेन नञ्समासाभ्यां श्वञ् भवतीति भावः । एताविति । अथयथातथा-यथापुरशब्दौ । यथाऽसादृश्यइत्य- (२।१।७) व्ययीभावसमासाविति । ननु चासादृश्यइति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नञ्वासादृश्यं गम्यते । तथाहि यथातथामिति सत्यमुच्यते । यथापुरमिति पुरातनम् । कथं पुनर्जायतेऽव्ययीभावसमासावित्याह तथाहीत्यादि ।

अत्र हि ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) नपुंसकाश्रयं ऋस्रत्वं कृतम् । नपुंसकत्वञ्चाव्ययीभावस्य विहितम् । तस्मादव्ययीभावसमासाविति ज्ञायते । भाष्ये त्वित्यादि । अयथातथा भाव इति ऋस्रत्वमकृत्वा वाक्यं यथा दर्शितं तथा सुप् सुपेति (२।१।४) समासो लक्ष्यते । नाव्ययीभावः । अव्ययीभावे हि नपुंसकाश्रयं ऋस्रत्वं स्यात् । अस्मिंस्तु पक्षे सौत्रत्वान्निर्देशस्य—
कन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति—वर्णव्यत्ययेन दीर्घस्य स्थाने ऋसो वेदितव्यः ।

३२ । हनस्तोऽचिण्णालोः ।

तद्धितेष्विति निवृत्तमिति । अस्वरितत्वात् । तत्सम्बद्धं कितौत्वपीति । निवृत्तमित्यपेक्षते । तत्सम्बद्धत्वं पुनस्तस्य किति चेत्यत्र (७।२।११८) तद्धितेष्वित्यनुवृत्तेः । यदि पुनः कितौत्वनुवर्त्तत ततो लक्षणे जायापत्योष्टग- (३।२।५२) मनुष्यकर्तृके (३।२।५३) चेति टकि कृते जायापत्यलकालक इत्यात्रापि स्यात् । अर्णित्दृश्यहणं तु प्रतयमात्रेण सम्बद्धम् । अत स्तद्धितेष्वित्येतस्मिन् निवृत्तेऽपि तदनुवर्त्तत एव । घातयतीति । हितुमश्चिच् । हो हन्ते अर्णित्तेष्विति (१।३।५४) कुत्वम् । घातकइति । णुक् । साधुघातीति । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य (३।२।७८) इति णिनिः । घातं घातमिति । आभीक्ष्ण्येण णमुल् च (३।४।२२) । आभीक्ष्णे इ भवत (८।१।१२, वा) इति द्विर्बचनम् । घातइति । भावे घञ् । अघानीति । लुङ् । चिण् भावकर्मणो (३।१।६६) रिति चिणादेशश्च । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) चिणो लुगिति तकारस्य (६।४।१०४) लुक् । जघानेति । लिट् । तिप् । तस्य णल् । अभासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वं घकारः । अथिह कस्मान्न भवति ? इत्वं हतवानिति । ब्रह्मभूयइत्वेषु (३।२।८७) क्तिप् । तदन्तात् तस्येदमित्याण् (४।३।१२०) । षपूर्वेहन्धृतराज्ञामणीतप्लीपः (६।४।१३५) । वार्त्तन्नो भ्रौणघ्न इतयाह घातोरित्यादि । घातोरित्येवमुच्चार्य्य यो विहितः प्रतयः स घातुप्रतयः । घातोः कार्य्यं मुच्यमानं तत्रैव घातुप्रतये भवति । एतच्च भ्रौणघ्नइत्यमिति निपातनेन (E) ज्ञापितम् । तेन वार्त्तन्नो भ्रौणघ्न इतयादौ

(E) दाखिनायनेत्यादि एवे (६।४।१०४) ।

न भवति । नञ्छत्र धातोर्तिप्रव' प्रतयो विहितः । किं तर्हि ? प्रातिपदिका-
दितेप्रवम् ।

३३ । धातो युक् चिण्कृतोः ।

चिण्ण कृति चेति । चिण्ग्रहणमकृदर्थम् । अकृतत्वं तु तस्य द्वितीय-
धात्वधिकारेऽ विहितत्वात् । अदायि अधायीति । ददातिदधात्वोः पूर्ववल्गुडादि
कार्यम् । दायो धाय इति घञ् । दायको धायकइति । णुल् । ददौ
दधाविति । अत औ णल् इत्यौत्वम् (७।१।३४) । चौड़िर्वालाकिरिति ।
चूडाबलाकाभ्यां बाह्वादीञ् । अचामादेरित्यनुवृत्ते रत्न न भविष्यतीति यो मन्ये त
तं प्रतुदाहरणान्तरमाह चा देवतास्येति न्नः । नास्य देवत्व्यण् (४।२।२४) ।
अत्र व्यपदेशिवद्भावेनाचामादिराकार भवति । अत्रासति चिण्कृद्ग्रहणे
सत्यामप्यचामादेरित्यनुवृत्तौ स्यादेवात्र युक् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येतच्च
(प, ३३) प्रत्ययविधिविषय एव ह्युक्तम् ।

३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमिः ।

अशमि । अतमि । अदमीति । शसु उपशमे । तसु काङ्क्षायाम् । दसु
उपशमे । लुडादि पूर्ववत् । शमक इत्यादौ णुल् । शम इत्यादौ घञ् ।
यामको रामक इति । यम उपरमे । रसु क्रीडायाम् । अनुदात्तोपदेशावितौ ।
अथ कथमुद्यमोपरमावित्याह उद्यमोपरमावित्यादि । अनुगन्तव्यावित्यादि ।
साधुत्वेनेतिशेषः । निपातनादेतौ साधुत्वेन वेदितव्यावित्यर्थः । शमी तमी
दमीत्यत्र यथा स्यादिति । शमादिभ्यः शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (३।२।१४१) ।
असतुपदेशग्रहणेऽत्र न स्यात् । प्रत्ययस्मरे कृते धातोर्नुदात्तत्वात् । उपदेश-
ग्रहणे तु सति तैनाद्यवस्था लक्ष्यतइति । यद्यप्युत्तरकालमनुदात्तत्वं भवति
तथापि भवत्येव प्रतिषेधः । उपदेशावस्थायामुदात्तत्वात् । इहेत्यादि । यद्युपदेश-
ग्रहणं न क्रियेत ततो यामको रामक इत्यत्रापि स्यात् । खितौति (६।१।१८६)
प्रत्ययात् पूर्वस्थोदात्तत्वविधानात् । उपदेशग्रहणे तु न भवति । उपदेशेऽनु-
दात्तत्वात् । अनाचमिकमिवमौनामिति वक्तव्यमिति । कसु कान्ती । टुवम
उद्गिरणे । कसु कसु जसु भसु अदने । एषां त्रयाणां धातूनां प्रतिषेधो न भव-
तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चमेस्तावदनाचमेरिति

रुद्रपवोपादानात् प्रतिषेधो न भवतीति । इतरयोस्तु वामदेवाद् डाड्ढौ (४।२।८) धनहिरण्यात् काम इति (५।२।६५) निपातनादिति । अथ कथमाम इत्याह आमइति चौरादिकस्येत्यादि । अम रोगइत्यस्य चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ स परजि- (३।३।५६) त्यचि कृत आमइति । नहि णिच्यपि वृद्धेः प्रतिषेधो भवति । तस्या- चिण्क्त्वात् । अक्त्वं तु पूर्ववद्देदितव्यम् । ननु जनिजृष्णसुरञ्जोऽमन्ताच्चेति (ग,सू) मित्संज्ञायां सत्यां मितां ह्रस्वत्वेनेह (६।४।८२) षौ भवितव्यमित्यत आह अत्र हि मित्त्वं नास्तीति । कथं नास्तीत्याह नान्यइत्यादि । यस्तु भ्रादिरम गत्यादिषु पठ्यतेऽमइत्येवं तस्य भवितव्यम् । अथ कथं विश्राम इति ? नचायम- साधुरिति शक्यते वक्तुम् । यतः सूर्यविश्रामा भूमिरिति प्रयोगो दृश्यत इत्याह एवमादिकं प्रयोगमित्यादि ।

३५ । जनिवध्योश्च ।

वधिरयं हनादेशोऽस्ति । तस्येदं ग्रहणमिति कस्यचिदाशङ्क्य स्यात् । अत स्तां निराकर्तुमाह वधिः प्रकृत्यन्तरमित्यादि । प्रकृत्यन्तरमपि भवन् यद्यकारान्तः स्यादनर्थकः प्रतिषेध स्यात् । धोपधत्वादेव न वृद्धिर्भवतीति मत्वाह व्यञ्जनान्त- स्येत्यादि । कुतः पुनर्वधिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येतदवसितमित्याह भञ्जकच्चेत्यादि । अथ हनादेशस्यैव वधिरयं प्रतिषेधः कस्मान्न भवतीत्याह हनादेशस्येत्यादि । जजान गर्भमित्यादि । छान्दसः प्रयोगः ।

३६ । अर्त्तिं ङीव्लीरोक्नु यौक्त्माय्यातां पुग् णौ ।

अर्त्तीति । श्रुतिपा निर्देशः । ऋकारान्तस्य ग्रहणं मा विज्ञायीति यथा ऋडशोरडि गुण (७।४।१६) इति । अपर्यतीति । हेतुमण्णिच् । पुगन्त- लघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः । ङीपयति वृपयतीति । ङी लज्जायाम् । व्ली वरणे । ङीपयति ङ्मापयतीति । ङुयी शब्दे । ङ्मायी विधूनने । लोपो व्योर्व्लीति (६।१।६६) यकारलोपः । द्वयोरपि धात्वोर् ग्रहण मिति । विशेषाभावात् । रीत्ये त- स्यापि री गतिशोषणयोः । रीड् श्रवण इति द्वयोरपि ग्रहणमित्यपेक्षते । ननु च निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति (प,८२) रीडो ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्र ह्यव्याच्यतरत्वाद् ङीव्ल्यातामन्यतमस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्येऽ (२।२।३४)

ल्यात्तरमित्ये तदनपेक्षात्तिं शब्दस्य पूर्वं निपातं कुर्वन्ताऽन्यदपि किञ्चिदिह शास्त्रवचनं नापेक्षत इत्येतत् सूचितम् । तेन निरनुबन्धकपरिभाषा नापेक्षत इति गोडोऽपि ग्रहणं भवति । अथ किमर्थं पुनः पुक् पूर्वान्तः क्रियते ? न परादिरिव पुङ् विधीयताम् ? पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्वेवं (७।३।८४)सिद्धत्वात् पुटि । अथर्व्यं पुङ्-ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अन्यथा ह्यचो ज्णित्तीति (७।२।११६) इतिः स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति । नाप्राप्ते णिचो इति प्रति निमित्तत्वे पुट् प्रत्यागमित्वमुच्यत इत्युत्तरस्य बाधकं भविष्यतीति नास्ति इहेः प्रसङ्गः । अयं तर्हि परादौ दोषः । दाप्यत धाप्यत इति । अत्र णेरूपेनापहृतत्वात् पकारस्य श्रवणं न स्यादिति । एषोऽप्यदोषः । नहि णिलोपः सर्वोपहारी भवति येन णे निर्वृत्तौ पुङ्गामोऽपि निवर्त्तते । प्रत्ययलक्षणञ्चास्तीति निवृत्तोऽपि षौ पुटः श्रवणं भविष्यतीत्याह पुक् पूर्वान्तकरणमित्यादि । दापयते लुङ् । च्चिः । तस्य णिश्चिद्रुभ्रः कर्त्तरि चङि णिलोपः (३।१।४८) । षौ चङुपधाया ह्रस्वइति ङ्गत्वम् (७।४।१) । चङीति (६।१।११) द्विवचनम् । सनुङ्गुनि चङ्परइतीत्वम् (७।४।८३) दीर्घां लघोरिति (७।४।८४) दीर्घत्वम् । अदीदपत् । अत्र यदि पुट् क्रियते तदा ङ्गत्वम् न स्यात् । अनुपधत्वात् । पुकि तु सति भवति । अतो ङ्गत्वायं पुक् पूर्वान्तकरणम् ।

३७ । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ।

शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ज्ञेञ् स्र्वायाम् । व्येञ् संवरणे । वेञ् तन्तुसन्ताने । पा पाने । पै ओवे शोषणइति द्वयोरपि । एषामाकारान्तत्वात् पुकि प्राप्ते युको विधानम् । निशाययतीत्यादि । आदेच उपदेशेऽश्रितित्वात्त्वम् (६।१।४५) । पाग्रहणे पै ओवे शोषण इत्येतस्यापि ग्रहणमिच्छन्तीति । यत्र ज्ञस्य ग्रहणं नेष्यते तत्र पिवतेरित्याह यथा लोपः पिवतेरीकेति (७।४।४) भावः । अथ पा रक्षण इत्यस्यापि ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह पा रक्षण इत्यस्य त्वित्यादि । लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यइति । ननु च पल रक्षण इति बुरादौ पठते । तस्य पालयतीति भविष्यति । सत्यमेतत् । पुक्स्तु निवृत्त्यर्थं लुगागम उपसंख्यायते । अन्यथा हि पातेः पाययतीति स्यात् । धूञ् प्रीजोन्ग वक्तव्यइति । धूञ् कम्पने । प्रीञ् तर्पणइति । एतयोर्नुङ् वक्तव्यः ।

व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। घू विधूनने षप प्रीणनइति (F) निपातनादेतयो जुग् भविष्यतीति। एतेऽपीति। युगादयः। निशाययतौत्वादि-
 ष्वादेच उपदेशेऽशितौत्वात्त्वम् (६।१।४५)। न्यशीशयदित्वादीन्यदीदपदित्थनेन
 तुल्यानि। पूर्ववक्तुडादीनि विधाय युत्पाथानि। अद्रुधुनदिति। अनकारान्त-
 त्वादिह सनुज्ञावोऽभ्रासस्य नास्तीति। अपिप्रिणदित्थब्राप्यलघुत्वाद् दीर्घत्वं
 नास्ति। ननु च शाच्छासाङ्गाव्या इत्येत एजन्ता गणे पठान्ते। तत् कथमेषां
 कृतात्त्वानां ग्रहणमित्याह शाङ्गेत्यादि। कथं पुनः कृतात्त्वानां ग्रहणेन पुकः
 प्राप्ति र्थाख्यायते ? आकारान्तानां पुग्विधानात्। अध्यापयतीत्यादिना
 ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति। अध्यापयतीति। क्रौञ्जीनां णावित्वात्त्वम्
 (६।१।४८)। आदिशब्देन ज्ञापयतीत्यादीनां ग्रहणम्। यदि पुकः प्राप्ति
 माख्यातुं शाप्रभृतीनां कृतात्त्वानां ग्रहणं कृतं तदा वैजोऽपि कृतात्त्वस्त्वं ग्रहणं
 युक्तम्। नैव शक्यम्। वेत्तुचमाने पै औवै शोषण इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात्।
 तस्मादकृतात्त्वस्यैव वैजो ग्रहणं युक्तम्।

३८ । वा विधूनने जुक् ।

पुक्ति प्राप्ते जुग् विधीयते। वा इत्येतस्येति। वा गतिगन्धनयोरित्येतस्य।
 विधूननेऽर्थइति। कम्पनइत्यर्थः। ननु वज ब्रज गतावित्यस्य धातोर्ष्वन्तस्योप-
 वाजयतीति सिद्धम्। तत् किमर्थमेतत् ? वातेः पुङ् मा भूदितोऽवमर्थं जुक्
 विधानम्। पै औवै शोषण इत्येतस्यै तद्रूपमिति। ननु च साच्चणिकस्याकारा-
 न्तत्वम्। अतो जुका न भवितव्यम्। नैतदस्ति। इदानीमेव ह्युक्तमेतस्मिन्
 प्रकारेण लक्षणप्रतिपदीकपरिभाषा (प, १२४) नास्तीति।

३९ । लीलोर्नुग्लुकावन्यतरसां स्नेहविपातने ।

स्नेहविपातनेऽर्थ इति। किमिदं स्नेहविपातनं नाम ? विगच्छतः स्नेहस्य
 पातनं व्यापारणम्। तथाहि पाते ख्यन्तस्य भावे ल्युटि कृते विपातनमिति।
 विलीनयतीति। गुणयादेशी। अथ विभाषा लीयतेरित्यास्वे कृत एकदेशविकृत-

(F) सूदकारस्तु भू धित्वं वमेव धातुनुपदिदेश। भीमसेनादयस्कर्षाणं निर्दिदिशुरिति मतम्। अतो
 न्यासकारस्य प्रीचनशङ्केनात्र लुकः समर्थनमार्थवस्तुन्यासएव। घू ननस्य परत्वे प्रयोगात् तन्निर्दिशतु ग्राह्यः।

स्यानन्वत्वाद् (प, ३८) विलापयतीत्यत्र कस्मान्नुग् न भवतीत्याह ली इत्यादि । लोई इति ईकारोऽत्र प्रद्विष्यते । ईकारान्तस्यैव यथा स्यात् । कृतात्त्वस्य न भवति । ली इति लीलीडो अहणमिति । ननु च निरन्वन्धकपरिभाषया (प, ८२) ली श्लेषण इत्यत्रस्यैव क्रौयादिकस्य अहणं युक्तम् । ननु लीड् श्लेषण इत्यत्रस्य देवादिकस्य । एवं मन्यते । एक एवायं धातुर्विकरणद्वयार्थमात्मनेपदार्थञ्च द्विरुपदिश्यते । एवञ्च कृत्वा लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च तुप्रभाभ्यामात्मनेपदं (१।३।७०) भवतीति । ला इति । लातेः कृतात्त्वस्य च लीयतेरिति प्रहणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः ।

४० । भियो हेतुभये पुक् ।

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः । विभेत्यस्मादिति भयः (G) । हेतुश्चासौ भयञ्चेति हेतुभयः । तस्मिन् हेतुभये । जिभौ भयइत्यस्य षष्ठी प्रासायां विभेतेहेतु-भयइत्याच्चे प्राप्ते च पक्षे षौ षुग् विधीयते । मुण्डो भोषयत इति । भीस्मरोद् हेतुभय इत्यात्मनेपदम् (१।३।६८) । अथास्वे कृते मुण्डो भाषयत इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्याह अत्रापीत्यादि ।

४१ । स्फायो वः ।

स्फायतीति । स्फायी ओष्यायी षष्ठी ।

४२ । श्देरगतौ तः ।

*किमर्थे पुनरिदमुच्यते ? यावता श्दृच्छ शातन इत्यस्मादेव (H) निपातनात् तकारो भविष्यतीति । गतेरन्वत्र यथा स्याद् गतौ मा भूदिति चेत् ? न । शातन-शब्दो हि गतेरन्वमर्थमाचष्टे । एव' तर्द्धेतज् ज्ञापयति । अबाधकान्यपि निपात-नानि भवन्तीति । तेन पुराशब्दात् सायश्चिर (४।३।२३) मित्यादिना विधीय-मानयोष्टुष्टुलोः पुराणप्रोक्तोऽपि (४।३।१०५) निपातनेन तुटो बाधनं न भवतीति । तेन पुरातनमित्यपि सिद्धं भवति ।

(G) अपादाने बाधो भयशब्दस्यानपुंसकत्वम् । अन्यथा भयलिङ्गभगपदाणि नपुंसका इति (लिङ्गाशु-शासनम् ३७) कौवलमस्य स्यात् ।

(H) शातनशब्दोऽपि धात्वर्थरूपस्यैव लक्षः । ननु कथमपुंसकः ।

४३ । रुहः पौऽन्यतरस्याम् ।

रोपयतीति । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च । किमर्थं पुनरिदं मुच्यते ? यावता दिवादिषु रूप लुप विमोहन इति रूपिः पठ्यते । तस्य रोपयतीति भविष्यति । रुहेस्तु, रोहयतीति । जन्मार्थेऽपि रोपयतीति प्रयोगो यथा स्यात् । अन्यथा हि विमोहनार्थस्यैव स्यात् । अनेकार्थत्वाद् धातूनां रूपिर् जन्मनि वर्त्तियतइति चेत् । नैतदस्ति । अनेकार्था हि धातवो नतु सर्वार्थाः । नहि रूप्यतीतुक्त्रो जन्मार्थः प्रतीयते । किं तर्हि ? विमोहनार्थ एव ।

४४ । प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वसात् इदाप्यमुपः ।

मुपः परो न भवतीति । सुवन्तात् परो न भवतीत्यर्थः । एष चार्थः प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषया (प, २४) वेदितव्यः । जटिलिका । मुण्डिकेति । अज्ञातादिव्यर्थेषु प्रागिवात् कः (५।३।७०) । कारिका हारिकेति । खुब् । एतिकेति । एतदोऽव्यय-सर्वनाम्नामित्यकच् (५।३।७१) । त्यदाद्यत्वम् । अतो गुणे (६।१।६७) पर-रूपत्वम् । टाप् । अकः सवर्णे दीर्घत्वम् (६।१।१०१) । शकेति । पचाद्यच् । टाप् । स्थग्रहणं विस्प्रष्टार्थमिति । अत्र यत्र ककारमात्रं हि प्रत्यय स्तत्र मा भूदि-त्येवमर्थं कस्मान्न भवतीत्याह ककारमात्रं हीत्यादि । कादिति वर्णग्रहणम् । अकारस्तुच्चारणार्थः । नतु केवलः ककारः प्रत्ययोऽस्ति यन्निवृत्त्यर्थं स्थग्रहणं स्यात् । कात् प्रत्ययादितुग्यमाने प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्त्तियते । अतोऽन्त-रेणापि स्थग्रहणं प्रत्ययस्थस्य ककारस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । तस्माद् विस्प्रष्टार्थं स्थग्रहणम् । मण्डना । रमणेति । नन्द्यादिभ्यो लुगः (६।१।१३४) । पटुका मृदुका गौका नौकेति । पूर्ववत् कः । राका धाकेति । रा ला दान-इत्यस्माद्घातेश्च छदाधारार्चिकलिभ्यः क (३।३।२०) इत्यौष्णादिकः कप्रत्ययः । अथेत्यादि चोदकः । ककार इतीतरः । ककारस्य श्रुतत्वात् तस्यैवापीति विशेषणं युक्तमित्यभिप्रायः । येनाभिप्रायेण चोदकः पृष्ठवांस्तुमाविष्कर्त्तुमाह यद्येवमित्यादि । यद्यपीत्यनेन ककारो विशिष्यते । आपि परतो यः ककार इति । एवं सति कारिकेत्यत्र न प्राप्नोति । ककारस्कारेणापो व्यवहितत्वात् । एकादेशे क्त इत्यादौतरः । व्यवसर्गं हि सति व्यवधानं भवति । नचैकादेशे क्तते व्यवसर्गोऽस्तीत्यतो नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वत्वादि चोदकः ।

स्थानिवद्भावस्त्वचः परस्मिन् पूर्वविधावित्थनेन (१।१।५७) । वचनादितोतरः ।
 उच्यते चेदं वचनम् । नचाप्यनन्तरं ककारः सम्भवतीति तत्र वचनसामर्थ्यात्
 स्थानिवद्भावे कृते नैकेन वर्णेन सर्वत्र व्यवधानमाश्रीयते । यदि तर्हि वचनसामर्थ्यात्
 कारिकेत्यादौ व्यवधानेऽपि भवति तदा रथकटा पुचकाम्येत्यत्रापि स्यादित्यत
 आह रथकटादित्थित्यादि । रथानां समूह इतिरथकटाचश्चेति (४।२।५१)
 कव्यच् । ततष्टाप । पुचमिच्छतीति काम्यश्चेति (३।१।८) काम्यच्प्रत्ययः ।
 अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः (३।३।१०२) । ततष्टाप । तत्र श्रुतिकृतमनेकेन
 वर्णेन व्यवधानमितीत्स्वं न भवति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचन-
 प्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । येन नाव्यवधानमपि तु सर्वत्र
 व्यवधानम् । तेनैकेन वर्णेन व्यवहिते भवितुं युक्तम् । स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन
 सर्वत्र व्यवधानमस्ति । संघातेन त्वस्ति नास्ति च । तस्मात् तदिह नाश्रीयते ।
 सुबन्तादयमिति । परिव्राजकशब्दात् पर आविति प्रत्ययलक्षणैः सुबन्तता
 वेदितव्या । प्रसज्यप्रतिषेधेऽयमिति । नचेत् सुबन्तादाप् परो भवति । कः पुनः
 पर्युदासे दोषो यतः स नाश्रीयत इत्यत्र पर्युदासे हीतत्वादि । यद्ययं पर्युदासः
 स्यात् सुपोऽन्वोऽसुप् ततश्चेदाप् परो भवतीति ततो बहुपरिव्राजकेतत्रापि स्यादे-
 वेत्स्वम् । असुबन्तात् पूर्वोत्तरपदसमुदायात् पर आविति क्त्वा । असुबन्तत्वं पुनः
 समुदायस्य । तस्मात् सुबनुत्पत्ते रव्यवाङ्गि परिव्राजकशब्दात् सुबुत्पत्तिः । नतु
 समुदायात् । अविद्यमानः सुब् यस्मिन् सोऽयमसुवित्ययमपि नाश्रीयत इति ।
 बहुव्रीहिरपि नाश्रीयत इत्यर्थः । कः पुनस्तदाश्रयणे दोषो यतः स नाश्रीयत
 इत्याह तथाहीत्यादि । एवं तर्हीत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्ययलक्षणैः
 सुबन्तव्यपदेशोऽस्तीति नासावसुप् । अपितु विद्यमानसुबेव । तेन बहुचार्मिकेत्यत्र
 नामुपः पर आवितीत्स्वं न स्यात् । बहूनि चर्माण्यस्यां विद्यन्तइति बहुव्रीहिः ।
 शेषाङ्गिभवेति कप् (५।४।१४४) । टाप । मामिकेति । भवेयमिति तस्येदमित्यण्
 (४।६।१२०) । तवकममकाविति (४।३।३) ममकादेशः । नन्वसन्तात्समकशब्दाद्
 टिड्ढाणजिति (४।१।१५) ङीपा भवितव्यम् । तत् कथं टाब् भवति ? केवलसाम-
 केति (४।१।३०) नियमादित्यादि । नरिकेति । कै गै शब्दे । आदेच उपदेशेऽश्रितौ-
 (६।१।४६) त्यास्वम् । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । ततष्टाप । दक्षिणात्थिके-
 हित्यिकेति । दक्षिणात्थिकात्पुनरस्यगिति (४।२।८८)
 त्यक् । इह भवेत्यव्ययात् (४।२।१०४) ल्यप् । उभयत्राज्ञातादित्यर्थेषु प्रागिवात्

कः (५।३।७०) । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उदीचामात स्थान इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् तत्रकृत्तपो नित्यं भविष्यतीति ।

४५ । न यासयोः ।

यत्वेतस्योदीचामात स्थान इत्यादिना (७।३।४६) विकल्पे प्राप्ते सेतप्रश्नपूर्वेण नित्यं प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभते । प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तयोरकञ् भवति तदायं प्रतिषेधो विज्ञायते । यका सकेति । यत्तदोः पूर्ववदकच् । सुः । तदाद्यत्वञ्च । यासेति निर्देशोऽतन्त्रमिति । अध्वानमित्यर्थः । किं कारणमित्याह यत्तदोरुपलक्षणार्थमेतदिति । किं कारणमेव व्याख्यायत इत्याह इहापीत्यादि । यासेति प्रथमैकवचनान्तरूपम् । तत्र यद्ययं निर्देशस्तन्त्रं स्यात् प्रथमैकवचनान्तयोर्घृहणाद् विभक्त्यन्तरे यकां तकामित्यत्र न स्यात् । इत्यते च तत्रापि । तस्मादतन्त्रमयं निर्देशो यत्तदोः प्रातिपदिकयोरुपलक्षणार्थमेतदित्युच्यते । यासयोरित्यप्रतिषेध इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तदेतदुक्तमभवति । यत्तदोः प्रतिषेध इत्यस्मिन् क्रियमाणं त्यकन्प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधप्रतिपादनं कर्त्तव्यमिति । तत्रेदं प्रतिपादनम् । नेति योगविभागोऽत्र क्रियते । तेन तत्रकन्प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति । एवमुत्तरत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनार्थो वेदितव्यः । प्रतिपादनमध्येतदेव योगविभागकारणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । उपत्यकाधित्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयो रिति (५।३।३४) त्यकन् । पावकेति । खुल् । अलोमकेति । नास्या लोमानि सन्तीति बहुव्रीहिः । शेषाद्धिभाषेति (५।४।१५४) कप् । जीवका नन्दकेति । आश्रिषि चेति (३।१।१५०) वुन् । देवका यज्ञकेति । देवदत्तयज्ञदत्तशब्दाभ्यामनुकम्पायां कन्निति (५।३।७६) कनि कृतेऽनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य (५।३।८३, वा) इत्युत्तरपदलोपः । क्षिपका ध्रुवकेति । क्षिप प्रेरणे । ध्रुव स्थैर्ये । इगुपधञ्जाप्रोक्तिरः कः (३।१।३५) । तदन्तादन्तात्पर्यं (५।३।७०) प्रागिवात् कः । तारकेति । तरते खुल् । वर्षका तान्तवद्भवति । तन्तूनां विकार इत्योरञ् (४।३।१३८) । ओर्गुणः (६।४।१४६) । तान्तवः प्रावरणविशेषः । तत्र वर्षकैत्युपसंख्यातव्या । वर्षं क्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति चौरादिको धातुः । ततो खुल् वर्षिकेति । व्याख्यातव्यर्थः ।

वर्त्तकेति । वृत्तु वर्त्तने । एव, ल् । वर्त्तकेति । अन्धे त्रौत्यर्थः । अष्टका
पिहदैवत्यङ्गिति । पिहदैवत्यं वैदिककर्मविशेषः । तत्राष्टकेत्युपसंख्यायते ।
अथ सूत्राणावित्यस्मादिच्छाश्रिभ्यां (उण, ३।४।२८) तकन्प्रत्ययः । ब्रथादि-
सूत्रेण (८।२।३६) पत्वम् । द्रुत्वम् । अष्टकेति । अष्टौ परिमाणमस्या इति
तदस्य परिमाणमिति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२) । वा
सूतकेत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् ।
सूतका सूतिका इत्यादयः शब्दाः पृषोदराद्यन्तःपातिनः । तेन पृषोदरादित्वा-
देवायं विकल्पः सिद्धः ।

४६ । उद्दीचामातः स्थाने एकपूर्वायाः ।

पूर्वेण नित्यमित्त्वेप्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यकी पूर्वी यस्याः सा एकपूर्वा ।
कोऽन्यपदार्थः ? समुदायः । तथाहि पूर्वशब्दोऽवयवे वर्त्तते । स चावयवः
समुदायस्य भवति । नावयवान्तरस्य । नहि वर्षी वर्षसंवायवो भवति ।
अवयवान्तरापेक्षस्तु तस्य पूर्वत्वव्यपदेशः । तत् पुनरवयवान्तरं प्रकृतत्वात्
स्थान्यकारणव विज्ञायते । स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशस्तु तस्य समुदायस्यार्थधर्मेण स्त्रीत्वेन
वेदितव्यः । प्रयोजनं तु तस्य वक्ष्यते । आतः स्थानइति । योऽकारइति
व्यवहितेन सम्बन्धः । इभियकेत्यादि । इभ्यादिशब्देभ्यः प्रागिवात् क् (५।३।७१) ।
केऽणइति (७।४।१३) ऋस्वः । सांकाशिकेति । धन्वयोपधाद्बुञ्
(४।२।२१) । नात्रातः स्थानेऽकारइति नित्यमेवेत्वम् । अथ स्थानग्रहणं
किमर्थम् ? यावतात इत्येवैव षष्ठी स्थाने योगं प्रतिप्रादयिष्यति । षष्ठी स्थाने
योगेति (१।१।४६) वचनादित्यत आह स्थानग्रहणमित्यादि । आकारस्य
स्थाने लक्षणान्तरिण विहितस्याकारस्य संकीर्तनमनुवादः । अत्रापि स्थाने
सम्बन्धप्रतिपत्ति र्थया स्यादित्येवमर्थं स्थानग्रहणम् । किं पुनः कारणम् । असति
स्थानग्रहणेऽनुवादे स्थानसम्बन्धप्रतिपत्ति न स्यादित्याह आतइत्यनेनेत्यादि ।
आदेशविधावस्ते भूरित्येवमादौ (२।४।४२) षष्ठी स्थाने योगित्येवा (१।१।४६)
परिभाषीपतिष्ठते । नत्वनुवादे । विधावाक्यशेषभूतत्वादस्याः । नचात्राकारस्य
स्थानेऽकारोऽनेन विधीयते । किं तर्हि ? लक्षणान्तरिणाभिनिवृत्तोऽनेन
विशिष्यते । आतः स्थाने योऽकारइति । तेन नात्र तस्याः परिभाषाया
उपस्थानमिति तत्र यदि स्थानग्रहणं न क्रियेत तदातः समीपो योऽकारइति

सामीप्यसम्बन्धप्रतिपत्तिः स्यात् । अथवा पूर्ववत् प्रश्ने कृतइत्याह अत इत्यने-
 नेत्यादि । इकारस्य यः स्थानित्वेनोपात्तोऽकारः स आत इत्यनेन विशिष्यते ।
 एवञ्च विशिष्यत्वाद्दकारस्य प्राधान्यम् । आकारस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम् ।
 तत्रासति स्थानग्रहणे यद्यपि सा परिभाषानुवाद उपतिष्ठेत तथापि प्रधाने
 कार्यसंप्रत्ययादात इत्यस्याएव षष्ठाः स्थानसम्बन्धो विज्ञायित । नत्वात
 इत्यस्याः । स्थानग्रहणे तु सत्यस्या अपि विज्ञायते । एतदर्थं स्थानग्रहणम् ।
 अश्लिकेति । पूर्ववत् कः । ऋस्रत्वञ्च । अथ यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गेन
 निर्देशः किमर्थं इत्याह स्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यादि । स्वधिकारविहितः प्रतयः
 स्त्रीप्रत्यय । तस्यैव प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थः स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः । असति
 तस्मिन्नाकारमात्रस्थाने योऽकार स्तस्य स्थानित्वं विज्ञायित । ततश्च यातः शुभं-
 भद्रंशब्दयोस्वरूपदत्तो विजुपिच्छन्दसीत्यातो (३।२।७३) मनिनृक्निञ्चनपञ्चेति
 (३।२।७४) विच् । तदन्तात् कप्रत्यये शुभंयिका भद्रंयिकेत्यत्रापि विकल्पः
 प्रसज्येत । तस्मात् तद्विषयार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । शुभभद्रंशब्दौ मकारान्तौ
 निपातौ । यकपूर्वाया इत्यादि ग्रहणवाक्यम् । तस्य धात्वन्तयो र्यकारककारयो
 रित्यादि विवरणम् । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
 व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्धात्वन्तयोरपि यकारवकारयोरनन्तरस्पाकारस्येच्च
 प्रतिषेधः प्राप्नोति । स न भविष्यतीति सुनयिका सुशयिकेति । षौञ्, शौञ्, भ्या
 मिरजित्यच् (३।३।५६) । शोभनो नयोऽस्माः शोभनः शयोऽस्माः सुनया सुशया ।
 ततः प्रागिवात् कः । केऽणइति (७।४।१६) ऋस्रत्वम् । सुपाकिकाऽशोकिकेति ।
 डुपचष् पाके । शुच शोके । भावे षञ् । शोभनः पाकोऽस्या अविद्यमानः
 शोकोऽस्या इति बहुव्रीहिः । शिषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । आपोऽन्य-
 तरस्यामिति (७।४।१४) ऋस्रत्वम् ।

४७ । भस्त्रैषाज्ज्ञादास्वा नञ्पूर्वाणामपि ।

भस्त्रका भस्त्रिकेति । पूर्ववत् कः । अभस्त्रका । अभस्त्रिकेति । पूर्ववत्
 कप्रत्ययः । बहुव्रीहिसूतपुरुषो वा । अथ कस्मादेषा-हे नञ्पूर्वं नोदाह्रियते
 इतयाह एषाहे नञ्पूर्वं न प्रयोजयत इति । प्रकृतत्वादिच्चप्रतिषेधविकल्पइति
 विज्ञेयम् । किं कारणमित्यनेन नञ्पूर्वयोरप्रयोजकत्वे कारणं पृच्छति । अत्र

ह्येत्यादिना तत्कारणं दर्शयति । सोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्तोति । यासौ समासार्थो विभक्तिस्तथा लुप्तयापि प्रतप्रयलक्षणेन स आप्सुबन्तादेवैतच्छब्दाद्विशब्दाश्च परः सम्पद्यते । तेनैव स्व प्राप्तैरेव नास्ति । असुपइति प्रतिषेधात् । तत् किं प्रतिषेधविकल्पेन ? तस्मादेवाहे नञ्पूर्वं न प्रयोजयतः । यद्येवमनयेव युक्त्या स्वशब्दोऽपि न प्रयोजयेदितरत आह स्वशब्दस्त्वितरादि । युक्तं यदेवाहे नञ्पूर्वं न प्रयोजयतः । अत्र व्यवधानाभावात् सुबन्तात् पर आब् भवतीति क्त्वा । नहि प्राक् टेरभवन्नकञ् व्यवधायको भवितुमर्हति । स्वशब्दस्तु स्वमज्ञातिधनाख्यायामिति (११।१५) वचनाज् ज्ञातिधनयोरसर्वनामसंज्ञकः । तेन तस्मात् कप्रत्ययेनेव भवितव्यम् । नाकचा । तत्र यदि नञ्-समासं क्त्वा कप्रत्ययः क्रियते तदन्ताच्च टाप तदासौ सुबन्तात् परो न भवति । कप्रत्ययेन व्यवधानादित्यसर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वोऽपि विकल्पं प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कइति । स्त्रियामेव सर्वदा वृत्तेः । यद्येवमभाषितपुंस्काच्चेतरनेनेव (७।१।४८) विकल्पः सिद्धः । तत् किमर्थमिहोपादीयत इत्यत आह तथेत्यादि । उपसर्जनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । यदानुपसर्जनं भस्त्राशब्दो भवति तदायमभाषितपुंस्क इति सत्यमुत्तरसूत्रेण सिद्धो विकल्पः । तत्रापि नञ्पूर्वाणामित्यनुवृत्तेः । यदा तूपसर्जनं भवति तदा भाषितपुंस्कत्वं प्रतिपद्यत इति न सिद्धयति । तस्मादुपसर्जनस्य भाषितपुंस्कस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थमिह भस्त्राशब्दस्य ग्रहणम् । अभस्त्रका अभस्त्रिकेति (५।१।८५) । अत्यइत्यर्थे प्रागिवात् कः । अत्रेति । उपन्यस्त उदाहरण उपसर्जनं क्त्वा क्त इति । अविद्यमाना भस्त्रास्या इति बहुव्रीहौ क्तं गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यनेन (१।२।४८) । पुनरित्यादि । अभस्त्रशब्दो हि बहुव्रीहिः । स पुंस्वपि वर्त्तत इति भाषितपुंस्को भवति । तस्माद् यदा टाप स भाषितपुंस्कशब्दादुत्पद्यते । तस्य भाषितपुंस्कादुत्पन्नस्यापि टापः यः कोऽणइति (७।४।१३) क्त्वा भवति नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । तस्माद्भाषितपुंस्कादित्यनेन न मिथ्यतीत्यभिप्रायः । नञ्पूर्वाणां मर्पोत्वपिशब्दादन्यपूर्वाणां केवलानाञ्च विधिरयमित्यत इति । तत्रोदाहरणमाह निर्भस्त्रिकेत्यादि । निर्गता भस्त्रा यस्याः सा निर्भस्त्रिका । बहुव्रीहो भस्त्रा यस्याः सा बहुभस्त्रिका । आदिशब्देन सुभस्त्रिका सुभस्त्रका भस्त्रका भस्त्रिकेत्यवमादीनां ग्रहणम् । यदि तच्छान्यपूर्वाणां केवलानाञ्च विधिरिष्यते तदा नञ्-

पूर्वाणामिति वचन मनर्थकं स्यात् । नञादिपूर्वाणां तदन्तविधिना भविष्यति । केवलानाञ्च व्यपदेशिवद्भावितेन । अहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति (प, ३२) । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति (प, ३३) वचनान्न सिध्यतीति तच्च नाशङ्कनीयम् । उभे अपि ह्येते परिभाषे प्रत्ययविधिविषये एवेतरत आह अत्रेतरादि । तदन्तविधिना व्यपदेशिवद्भावितेन सिद्धस्यैव यद्योक्तप्रकारविधिर्नञ्पूर्वाणामपीति वचनानुवादः । किमर्थः ? मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः । नञ्पूर्वाणामपीति वचनान्तरेण यः प्रतिपत्तु मनन्तरोक्तमर्थमसमर्थं स्तस्यापि मन्दबुद्धेः प्रतिपत्ति र्थस्यादितेप्रवमर्थम् ।

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।

नञ्पूर्वाणामपीतानुकार्यार्थकार । खट्वाका खट्टिकेति । पूर्ववत् कः । खट्वाशब्दोऽयमाविष्टलिङ्गो नित्यं स्त्रियामिव वर्त्ततइति भाषितपुंस्को न भवति । अखट्टिकेति । न खट्वा अखट्टेति नञ्समासः । परमखट्टकेतरादि । मन्महदितरादिना (२।१।६१) समासः । सर्वत्र कोऽणइति (७।४।१३) ऋषः । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वादत्र न भवितव्यमनेन विकल्पेनेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अत स्तान्निराकर्त्तमाह बहुव्रीह्यावितरादि । कथं पुनरभाषितपुंस्कादितुअमाने बहुव्रीहौ भाषितपुंस्कादपि भवतीत्याह अत्राप्यभाषितपुंस्कादितरादि । इतिकरणो हेतौ । यद्यपि बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्को भवति तथापि यदा कव्यापोऽन्यतरस्या (७।४।१५) मिति ऋषः क्रियते तदाऽभाषितपुंस्कादेव विहितस्याकारस्य स्थाने यः स्यादकार स्तस्माद् भवत्येव विकल्पः । अविद्यमाना खट्वाऽस्या इति बहुव्रीहिः । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । ततो ऋषः । स चाभाषितपुंस्कादेव विहितस्याकारस्य भवति । तेनाखट्वाकाऽखट्टिकेति विकल्पो भवत्येव । यदा त्वित्यादि । अविद्यमाना खट्वास्या इति बहुव्रीहौ क्त उपसर्जनऋषत्वम् । ततश्चाप् । अस्या अखट्टेति प्रागिवात् कः (५।४।७०) । अखट्टिकेति । अत्र विकल्पो न भविष्यति । भाषितपुंस्कत्वादबहुव्रीहेर्विहितस्यातः स्थानेऽकारस्य विहितत्वात् । प्रादिसमासे ऽपि न भवतीति दर्शयन्नाह अथेत्यादि । अतिखट्टिकेति । अत्रापि प्रादिसमासे क्त उपसर्जनऋषत्वे च पुनस्तत्पुरुषाद्भाषितपुंस्काद् विहितस्यातः स्थाने विहितोऽकारइति न प्रवर्त्तते विकल्पः ।

४९ । आदाचार्याणाम् ।

नञ्पूर्वाणामपीति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रे चा-नुकृष्टत्वात् । इत्वापवादोऽयं
योगः । केऽणइति (७।४।१३) ङखापवादश्च । आचार्यग्रहणं नित्यार्थम् ।
असति हि तस्मिन्नदौचामित्यधिकाराद् विकल्पः स्यात् । आचार्यग्रहणे तु सति
तेनोदौचामित्येतन्निवृत्तं नित्य एव विधिर् भवतीति ।

५० । ठस्येकः ।

अत्र यद्यविशेषण ठस्य ग्रहणं स्यात् पठिता पठितुमित्यादौ धात्वन्तस्यापि
स्यात् । अत एतद्दोषपरिजिहीर्षया प्रत्ययस्य ठस्य ग्रहणं नतु ठमात्रस्येति दर्श-
यितुमाह अङ्गस्य निमित्तं यष्ट इति । अङ्गस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । अत्र
यद्यपि धात्ववयवो ह्यङ्गस्य सम्बन्धो भवति तथापि यदा यतो ह्यङ्गस्यात्मलाभो
यस्मिन्नङ्गमित्येतद् भवति स एव प्रत्यासत्ते रङ्गस्य निमित्तोभूतः सम्बन्धो
गृह्यते । नत्ववयवोऽपि । कश्चाङ्गस्य निमित्तं भवतीति ? एवं मन्यते । यदि
सामान्येनाङ्गस्य निमित्तं यत् तदिह गृह्यते धात्वन्तस्य ठस्य स्यादेव । भवन्ति
ह्यवयवा अङ्गस्यावयविनो निमित्तम् । तं स्तस्यारभ्यमाणत्वादिद्वय आह प्रत्यय
इति । अस्यायमभिप्रायः । सत्स्यवयवेषु यावत् प्रत्ययो नोत्पद्यते तावत्
तस्यावयविनोऽङ्गालाभो न भवति । तस्मिंस्तुतपन्ने सति भवति । तस्मात्
प्रत्यय एवाङ्गस्य निमित्तम् । नावयव इति । आञ्जिकः शालाञ्जिक इति ।
अत्रैर्दीव्यति शलाकाभिर्दीव्यतीत्यर्थे ठक् । लावणिक इति । अत्रापि लवणं
पण्य मस्येति लवणाट् ठञ् (४।४।५२) । इह ठस्येति वर्णमात्रस्य ग्रहणं वा
स्यात् ? संघातस्य वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे ठस्येति निर्देशो नोपपद्यते । इतरस्मि-
न्स्वौणादिकीर्तितप्रसङ्गः कण्ठः कण्ठ इत्यादौ । इह तु मथितं पण्य मस्येति
साधितिक इति ठस्येकादेशे कृते प्रकृतेश्च यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारलोपे
सति तान्ततायामुपजातायामिकादेशस्य स्थानिवद्भावाट् ठग्रहणेन ग्रहणादिसु-
सुक्तास्तात् क इति (७।३।५२) कादेशः प्रसज्येतेति यद्योदयेत् तं प्रत्याह
ठगादिष्वित्यादि । आदिशब्देन ठञादौनां ग्रहणम् । यदि तेषु वर्णमात्र
मनचकप्रतयोऽकार स्तूञ्चारणार्थं स्तदा ठस्येक इतप्रत्याप्यकार उच्चारणार्थः ।
एवं वर्णमात्रं स्थानित्वेनोपादीयते । इहाप्यकार उच्चारणार्थ एवेति वर्णमात्र-

ग्रहणेन यो दोषः परस्य चोदयिष्यतः स निराकृतः । सतप्रपि वर्षमात्रस्य ग्रहण
 आगन्तुकेनोच्चारणार्थनाकारिण ठस्येति निर्द्देशस्योपादानात् । संघातग्रहणे
 खितग्रादि । अथ ठगादिषु संघातः साच्चकष्टशब्दः प्रतयः । एवं सतप्रतापि सूत्रे
 संघातस्येति स्थानित्वेन ग्रहणं युक्तम् । यस्त्वस्मिन् पक्षे प्रथमो दोष चोदयितु-
 मिष्टः परस्य तं जिहोर्ध्वराह तत्रेतग्रादि । योऽप्यस्मिन् पक्षे द्वितीयो दोष स्तं
 मथितं पण्यसस्येतग्रादिनाविष्कृता सन्निपातलक्षणो विधिरितग्रादिना (प, ८६)
 परिहरति । अजादिषन्निपातेन तकारान्ततोपजाता । सा नोत्सहतेऽजादिवं
 विहन्तुमिति न भवति कादेशः । यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपस्य स्थानि-
 वद्भावोऽस्ति । न भवति कादेश इति प्रकृतेन सम्बन्धः । स्थानिवद्भावेन तकारान्त-
 ताया विहतत्वात् । स्थानिवद्भावः पुनरचः परस्मिन्नितग्रादिना (१।१।५७) ।
 पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति । नचान्न पूर्वस्य विधिः । किं तर्हि ? पूर्वस्मा-
 दुत्तरस्य । तत् कृतः स्थानिवद्भाव इतग्राह पूर्वस्मादप्योतग्रादि । न केवलं पूर्वस्य
 विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठोसमासोऽभिमतोऽपि पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति
 पञ्चमोसमासोऽप्योतग्राभिप्रायः ।

५१ । इसुसुकतान्तात् कः ।

पूर्वेषुकादेशे प्राप्त इसाद्यन्तात् कादेश उच्यते । सापिष्कइति । तदस्य
 पण्यमिति (४।४।५१) प्रागृहतीयष्ठक् । क्वविस्जर्नोयौ । विस्जर्नोयस्ये-
 सुसोः सामर्थ्य इति (८।४।४४) षत्वम् । धातुष्क इति । तदस्य प्रहरण
 मिति (४।४।५७) ठक् । यातुष्कइति । तेन दीव्यतीति ठक् (४।४।२) ।
 नैषादकर्षुकः श्रावरजम्बुकइति । निषादकर्षुवां जातः श्रावरजम्बां जात इति ।
 ओर्द्देशे ठक् (४।२।१११८) । केऽणइति (७।४।१३) ङ्लः । माहकम् पदैक-
 मिति । मातुरागतं पितुरागतमिति । ऋतष्ठक् (४।३।७६) । औदशित्-
 क इति । उदशितोऽन्यतरस्यामिति ठक् । शाकृत्को याकृत्कइति । शकृता
 यकृता संसृष्ट इति ठक् (४।४।२२) । अथेह कस्मान्न भवतीति ? आशिष्ठा
 चरतीत्याशिष्क उषा चरतीत्यौषिक इत्याह इसुसोरित्यादि । अर्चिसुचिहु-
 सृपिष्ठादिहृदिभ्यश्चिसिः (२।२६५, उण) । जनेरुसिः । (उण, १।२७२) अर्त्ति-
 पृवपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्यादिना (उण, २।२४७) प्रकरणेन यौ विहितौ

तयोर् लक्षणप्रतिपदीकपरिभाषया (प, ११४) प्रतिपदीकयोरिसुसोर्ग्रहणम् ।
तेनाग्निषिक औषिक इत्यत्रापि न भवति । लाक्षणिकत्वादिसुसोः । तथाङ्गाङ्
पूर्वाङ्गासु इच्छायामित्यस्माद् वक्ष निवाम इतेरतस्माच्च केवलात् क्वपि कते
शामदङ्ङ्लोरीत्याङ् (६।४।३४) शासः क्त्वात्पसंस्थानमिति शास इत्यम् ।
वसेरपि वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणे परपुर्व्वत्वे च क्त इत्युसिति
रूपं प्रतिपद्यते । आग्निषिक औषिकइति । शासिवसिघसौनाञ्चेति (८।३।६०)
षत्वम् । तस्य त्वसिद्धत्वात् कारदेशप्रसिराशङ्किता । दोष उपसंस्थानमिति ।
उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदे प्रतिपादनम् । नञ्पूर्वाणामपीत्य-
तोऽपिग्रहणमनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दोषोऽपि भविष्यति ।

५२ । चञोः कु घिष्णयतोः ।

पाकस्यागइति भाषे चञ् । पाक्वं वाक्यमिति । ऋ हलोर्णैरत्
(३।१।२२४) । ननु चत्त घिष्णतोः कार्यिणोश्चञोः साम्याद् यथासंख्यं
प्राप्नोति । चकारस्य घिति जकारस्य ष्यति । तत् कथं तामो रागइति
घिति जकारस्य कुत्वम् प्राप्नोति । नैतदस्ति । ज्ञापक्वाद् यथासंख्यं न
भवति । यद् भुजन्ञौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१) प्रयानुयाजौ यक्षाङ्
(७।३।६२) इति घञि जकारस्य कुत्वाभाव' निपातयति । तेन रक्त' रागादिति
च (४।२१) निहृंशं करोति तज् ज्ञापयति यथासंख्यमिह न भवतीति ।

५३ । न्यङ्वादीनाञ्च ।

अघिष्णदर्थोऽयमारम्भः । नावञ्चेरित्युप्रत्यय इति (उण्, १।१५) । तत्र भृश्चो-
तूरित्मरितनिधनिमिसञ्जिभ्र (उणादि १।७) उरित्यनुवृत्तेः । भृद्गुरिति ।
टुमसञ्जो शुद्धौ । भ्रलाञ्चश्र, भ्रगोति (८।४।५३) सकारस्य ढकारः । मिससञ्जिभ्य
उरित्यनेन (उण्, १।७) भृश्चोत्तूचरोत्यादिकमुपलक्ष्यति । भृगुरिति । भ्रसञ्ज भाके ।
प्रथिस्रदौत्यादिके (उ, १।२८) सूत्रेऽतएव (उ, १।७) सूत्रादुप्रत्ययोऽनुवर्त्तते ।
दूरैपाकाइति । कर्मकर्त्तरि पचाद्यच् । उकारान्तावपर इति । अधीयत इत्य-
पेक्षते । तच्चैरिति । तन्नु ल्वन्नु गताविति । वन्नु प्रलम्भने । स्फायितञ्चि-
वञ्चोति सूत्रैकदेशः । स्फायितञ्चिच्चिश्चकिञ्चिपिच्छुदिसृपिहपिहपिवन्दुरन्दि-

श्रितिहृत्त्वजिनीपदिमदिसुदिखिदिक्खिदिविदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदश्विवसि-
वाशिश्रीङ्ङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रगित्येतत् (उण, २।१७०) सूत्रमुपलक्षयति ।
व्यतिषङ्ङ्हति । षन्ज सङ्गे । अवसर्ग इति । षज विसर्गे । पचावाच् । मिघ
इति । मिह सेचने । अजिव । षपाक इति । कर्मापपदादण्प्रत्ययः कर्मण्य-
खितप्रनेन (३।२।१) अहंतेरिति । अहं पूजायाम् । दहेरिति । दह भस्मोकरणे ।
रहेरिति । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे । ननु च न्यङ्कादयः क्तकुत्वाः प्राति-
पदिकगणे पठ्यन्ते । तत् किमर्थमिदम् ? यथैव हि कुत्वादन्वत् कार्यं भवति
निपातनात् तथा कुत्वमपि भविष्यति । तस्यैव प्रातिपदिकपाठस्याभ्यसुज्ञानार्थ-
मिदं मुच्यते । असति ह्येतस्मिन् प्रमादपाठो विज्ञायित ।

५४ । हो हन्तेर्ज्णिन्नेषु ।

घातयतीत्याद्युदाहरणानि हनस्तीऽचिष्णलोरित्यत्र (७।३।३२) वृत्-
पादितानि । घ्नन्तीति । लट् । भेरन्तादेशः । गमहनेत्यादि- (६।४।८८)
नोपधालोपः । घ्नन्त्विति । लोट् । अघ्नन्विति । लङ् । इतश्चेतीकार-
(३।४।१००) लोपः । प्रहारः प्रहारकइति । हरते घञ्जुलौ । इह
णिन्नग्रहणं हन्तिविशेषणं वा स्थान् ज्णिन्नकारपरस्य हन्ते रीं हकारइति ? हकार-
विशेषणं वा जिन्नकारपरस्य हकारस्येति स चेहन्तेरिति ? तत्र यदि पूर्वकः पक्ष
आश्रीयित घ्नन्त्यादौ न स्यात् । नह्यत्र नकारपरो हन्तिः । अवयवेन समुदायस्य
पौर्वापर्यानुपपत्तेः । अन्धस्य नकारस्याभावात् । अथेतरः पक्ष आश्रीयित न
क्वचित् स्यात् । नहि हकारस्य ज्णिन्नकारपरता सम्भवति । असम्भवस्तु
घ्नन्तीत्यादावकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यकारेण व्यवधानात् ।
घातयतीत्यादावपि हकारात् परेण हन्त्यवयवेनानशब्देन व्यवधानात् । अथ
वचनसामर्थ्याद्व्यवधानेऽपि कुत्वं स्यादेवमपि हननमिच्छतीति-सुप आत्मनः क्वच्
(३।१।८) काचि चैतीत्त्वं (७।४।३३)-कारजन्ताण् ण्वुल्-अतो लोप (६।४।४८)
इत्यकारलोपो-हननीयक इत्यत्रापि स्यादिति यद्योदयेत् तं प्रति पक्षान्तरमाश्रित्याह
ज्णित्प्रत्ययोऽत्र हन्ते विशेषणमित्यादि । नहि सर्वेषां ज्णिन्नकाराणां हन्तिं
प्रति विशेषणत्वमुपपद्यते । नापि हकारं प्रति । तस्माद् यथासम्भवं किञ्चिदेव
कस्यचिद्विशेषणम् । ज्णित्प्रत्ययस्तु हन्तेःपरतः उपपद्यत इति तस्यासौ

विशेषणम् । ज्णिति प्रत्यये परतोऽनन्तरस्य हन्तेरिति । नकारस्तु हन्ते
 विशेषणं नोपपद्यते । पूर्वोक्तात् कारणात् । हकारस्य तूपपद्यत इति तस्यैव
 विशेषणम् । नकारे परतोऽनन्तरस्य हन्तिहकारस्थानन्तर इति । अयं तु
 तस्मिन्निति निर्दिष्टे (१।१।६६) पूर्वस्येति निर्दिष्टग्रहणस्थानन्तरार्थात्वाद्भवति ।
 आनन्तर्याय्येण तु हन्ता हन्तुमित्यत्राप्यतिप्रसङ्गो निरस्ताः । ननु चानन्तर्यमेव
 हकारस्य षकारिण न सम्भवति । षकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यकारिण व्यवधाना-
 दित्यत आह तस्येत्यादि । सन्निपातकृतमिति । श्रुतिकृतमित्यर्थः । ननु चाश्रि-
 तेषुपि सन्निपातकृतानन्तर्यं स्थानिवद्भावशास्त्रेण यत् कृतमनानन्तर्यं तद्विह-
 न्यादेव कुत्वमित्यत आह स्थानिवद्भावशास्त्रकृतमित्येत्यादि । किं कारणम-
 विघातकमित्याह वचनसामर्थ्यादिति । यदि स्थानिवद्भावशास्त्रकृतमनानन्तर्यं
 व्यवधायकं बाधकं स्यान्नकारवचनमनर्थकं स्यात् । निरवकाशत्वात् । तस्माद्वचन-
 सामर्थ्यात् विघातकम् । यद्यपीत्यादिना यी द्वौ पञ्चावुपन्यस्ती तत्र द्वितीये पक्षे
 यो दोषस्तस्य परीह्यारः । तत्र नकारिण हकारे विशेष्यभागे यो दोषः स पूर्वमेव
 परिहृतः । सम्प्रति तु ज्णित्प्रत्ययेन हकारे विशेष्यभागे यो दोष स्तु परि-
 ह्यरति । योऽयं हन्तेरवयवो हकारात् परोऽकारादिर्नकारान्तस्तेन सर्वत्र
 ज्णित्प्रत्ययस्य व्यवधानम् । अननीयशब्देन तु व्यवधानं सम्भवति । न
 सम्भवति च तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेषुपि वचनप्रामाण्यादिति घातयती-
 त्यादौ कुत्वं भवति । येन त्वननीयशब्देन व्यवधानं न सम्भवति । सम्भवति च
 तेन व्यवधाने हननयीक इत्यत्र न भविष्यति । आद्ये तु पक्षे यो दोष उक्तः स
 तस्थानभ्रूपगमादेवानवसरः । हन्तेः श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव । न
 यङ् लुगनिहृत्यर्थः । तत्र ह्यभासाच्चेति (७।३।५५) भवितव्यमेव कुत्वेन ।

५५ । अभ्यासाच्च ।

जिघांसतीति । सन् । अभनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घः । द्विर्वचनम् ।
 कुञ्चोच्चुरिति (७।४।६२) कुत्वं भकारः । अभ्यासे चर्चेति (८।४।४४) जश्च
 ञकारः । सन्त्यत इतीच्चम् (७।४।७९) । जङ्गन्त्यतइति । नुगतोऽनुनासिकान्त-
 स्येति (७।४।८५) नुक् । जघनेति । उत्तमपुरुषे णलि यदा णिच्वं नास्ति
 तदेतदुदाहरणम् । णिच्वपक्षे तु पूर्वेष्वैव सिद्धम् । अथ हननशब्दात् वगचि

कृते तदन्तात् सनि जिहननीयिषतीत्यत्र कश्चान्न भवतीति ? भवति ह्यत्राभ्यामात् परो हन्तिरङ्कारइत्याह इडाभ्यासनिमित्तप्रत्यय इत्यादि । इह हन्तेरित्यनुवर्त्तते । अङ्गस्येति च । अभ्यासेनाभ्यासनिमित्तं प्रत्ययः सन्निधापितः । तस्य प्रत्ययविशेष-निमित्तत्वात् तत्र तेनाभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन हन्तेरङ्गं विशिष्यते । अभ्यास-निमित्ते प्रत्यये यदङ्गं हन्तिरिति । तेनाप्येवंविधेन हन्तिनाभ्यासो विशिष्यते । यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यास इत्येवं विशेषणविशेष्यभावे सत्यभ्यासनिमित्ते सन्नादौ प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तास्मादेव कृत्वेन भवित-व्यम् । तेनेह न भवति जिहननीयिषतीति । न ह्यत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्ययं सनि हन्तिरङ्गम् । किं तर्हि ? हननीयशब्दः । यस्मिंस्तु हन्तिरङ्गं लुगटं स नाभ्यासनिमित्तम् ।

५६ । हिरचडि ।

प्रजिघीषतीति । हि गतौ । सन् । पूर्ववहीर्षत्वम् । प्रजिघीषतइति । अङ्गत्सार्वधातुकयोरिति (७४१२) दीर्घः । हिर्वचनम् । गुणो यङ्लुकोरि- (७४१८२) ल्यभ्रासस्य गुणः । प्रजिघायेति । ण्ल् । वृद्धायादेशौ । प्राजौह्य-दिति । हेतुमण्डिच् । णिश्चोत्यादिना चडादेशः (१११४८) । णौ चङ्गुप-धाया इति (७४११) ङ्गस्यः । चङौति (६११११) द्विर्वचनम् । तच्च णौ कृतं स्थानिवद्भवतीति हिशब्दस्य दीर्घो लघोरिति (७४८४) दीर्घः । चङभ्रास-निमित्त इत्यादि । प्राजौह्यदित्यत्र चङभ्रासनिमित्ते परतो यो णिच् तस्मिन् हिनोतिरङ्गम् । नतु तस्मिन्नेव चङभ्रासनिमित्ते । इह सूत्रेऽभ्यासाधिकारात् । अभ्यासेनार्चिषेऽभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं हिनोतिरित्येवं विज्ञायते । एवञ्च विज्ञाय-माने कः प्रसङ्गो यो ण्यधिकस्य चङि स्यात् ? नैवं प्राप्नोतीत्यतो नार्थोऽचङौति प्रतिषेधेन । एवं प्रत्याख्याय चङ्ग्रहणं तस्य प्रयोजनमाह तत् क्रियत इत्यादि । किं पुनरनेन ज्ञाप्यत इत्याह हिरचङीत्यादि । हिरचङीत्यनेन चङोऽन्यत्र सन्नादौ ण्यधिकस्यापि हिनोतेः कुलं भवतीत्येषोऽर्थो ज्ञाप्यते । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्रजिघाययिषतीति । प्रहाययितुमिच्छतीति ण्यन्तात् सन् ।

५७ । सल्लिखिजेः ।

जिगीषति जिगायति । आदेः परस्येति परस्यादे (१११५४) र्जकारस्य कुत्वम् । ज्या वयोच्चानावित्यस्य लिट् । अहिज्यादिसूत्रेण (६१११६) संप्रसारणे कृते

परपूर्वत्वे च जिरिलेख रूपविशेषो भवति । अतस्तस्यापि कुल्वं प्राप्नोति जिग्रहणेन ग्रहणात् । नच शक्यते वक्तुं हल इति (६।४।२) दीर्घत्वे कृते जिग्रहणेन ग्रहणं न भविष्यति । एकदेशविकृतस्थानन्वत्वात् (प,३८) । अन्यथा हि जिगौषतीत्यत्राप्यज्-भनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घत्वे कृते जिग्रहणेन ग्रहणं न भविष्यति । अथवा प्रागिव दीर्घात् परत्वात् कुलेन भवितव्यमिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह जिनाते रित्यादि । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प,११४) जि जय इति यः पठति तस्मैवेदं प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । न जिनातेः । संप्रसारणे कृते यज्जीरूपं सम्पद्यते । तस्य स्नाच्छिकित्वात् । जिञ्चतुर्जिञ्चुरिति । लिट् । अतुसुस् । परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यथादेशः ।

५८ । विभाषा चैः ।

५९ । न क्वादेः ।

चजोः कुचिण्ण्यतीरिति (७।३।५२) कुत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । कूजः खर्जो गर्जइति । कूज अव्यक्तशब्दे । खर्ज व्यथने । गर्ज शब्दे ।

६० । अजिब्रज्योश्च ।

समाज उदाज इति । अज गतिक्षेपणयोः । समुदीरजः पशुध्विति (३।३।७९) घञ् । परिव्राजः परिव्राज्यमिति । वज ब्रज गतौ । अथजि ष्यति कस्मादुदाहरणं नोपन्यस्तमित्याह वीभावस्येत्यादि । तत्राजिर्व्यंघञ-पोरिति (२।४।५६) वीभावस्य विधानमिति । तेन तस्योदाहरणं नोपपद्यते । ततो न दर्शितमित्यभिप्रायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन वजेरपि प्रतिषेधो भवति वाजो वाज्यमिति ।

६१ । भुजन्मुञ्जौ पाणुप्रपतापयोः ।

भुजइति । भुज पालनाभ्रवहारयोः । हलस्येति (३।३।२२) घञ् । अत्रावे तृस्त्रौर्घञित्यतो (३।३।२०) घञनुवर्त्तते । न्युजइति । यदा दकारोपध उच्यत उदञ्ज आर्जव इति तदा दकारस्य बकारो निपात्यते । अथवाऽसिद्धेभ

उञ्जेरित्यनयेष्टा (I) दकारस्य भकारे कृते जश्त्वेन बकारो भवति । यदा तु बकारोपध उञ्ज आर्जवइति तदा समुद्रगइत्यत्र बकारस्य दकारो वक्तव्यः ।

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।

प्रयाजोऽनुयाज इति । प्रपूर्वादिनुपूर्वाच्च यजेरकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति (३।३।१६) घञ् । तस्मिन्न कुत्वं निपात्यते । प्रदर्शनार्थमिति । अन्यस्याप्येव-प्रकारस्योपलक्षणार्थमित्यर्थः । तेनान्यत्रापि प्रयाजानुयाजप्रकारे यज्ञाङ्गे कुत्वं न भवति । प्रदर्शनार्थता पुनः प्रयाजानुयाजशब्दयोर्यज्ञाङ्गग्रहणाद् वेदितव्या । तत्रेव-मर्थं क्रियते । कथं नाम प्रयाजानुयाजग्रहणस्योपलक्षणार्थता प्रतीयते ? अन्यथा हि निपातनसामर्थ्यादेव यज्ञाङ्गविषयता विज्ञायत इति तन्न कर्त्तव्यमिव स्यात् ।

६३ । वञ्चे गर्तौ ।

वञ्चमिति । वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु स्नुञ्चु ष्नुञ्चु स्नुञ्चु ष्नुञ्चु गत्यर्थाः । कर्मणि घञ् (J) । वञ्चं वञ्चन्ति गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । वञ्चमिति । हलश्चेति (३।३।१२१) घञ् ।

६४ । न्योक उचः के ।

न्योक इति । निपूर्वादुच समवाय इत्यस्मादिगुपधज्ञाप्तीकरिः कः (३।१।१३५) । न्युचतीति न्योकः । निवसतीत्यर्थः । न्युचन्त्यस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति (३।३।५८, वा) वा कः । न्योको निवसन्त्यस्मिन्नित्यर्थः । किमर्थं पुनरित्यादि । एवं मन्यते । रूढिशब्दोऽयम् । नात्र कश्चिदवयववार्थोऽस्ति । व्युत्पत्तिः केवलं कर्त्तव्या । सा च हलश्चेति (३।३।१२१) घञापि कृते भवत्येव । ततो नार्थोऽनेन योगेनेति । घञि सत्याद्युदात्तः स्यादिति । ज्नित्यादेर्नित्य (६।१।१६७) मित्यनेन । अथ दिवौकसो जलौकस इत्यादौ कथं कुत्वम् ? यावता नात्र कप्रत्ययो-ऽस्ति । नापि घिण् ग्यतौ । किं तर्हि ? असुन्निति । अत आह दिवौकस इत्यादि । गतार्थम् ।

(I) इदं ह्यवरइति प्रत्याहारसूत्रमायस्यं भाष्यकवचनम् ।

(J) अतो गुणिनि वृत्तिलाधिथेयनिघ्नत्वम् । एवञ्च वञ्चमित्येवमपि । सुदितकाणिकाप्रसङ्गे तु वञ्चमिति पाठः ।

६५ । श्य आवश्यके ।

अवश्यपाच्यमित्यादि । डुपचष् पाके । वच परिभाषणे । आवश्यकाधमर्ख्यो-
णनि (३।३।१७०) रित्यनुवृत्तौ कृत्याश्चेत्यावश्यके (३।३।१७१) श्यत् । मयूर-
व्यंसकादित्वात् (२।१।७२) समासः । लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपीत्य-
नयेध्याऽवश्यमी मकारलोपः ।

६६ । यज-याच-रुच-प्रवचर्चश्च ।

श्यइतिप्रव । अनावश्यकार्थमिदम् । याजामित्यादि । यज देवपूजादौ ।
टुयाचु याचुजायाम् । रुच दीप्तौ । वच परिभाषणे । प्रपूर्वः । ऋच स्तुतौ ।
कथं पुनर्ऋचैर्णत् ? यावता ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेरिति (३।१।११०)
एदपवादेन कापा भवितव्यमित्याह ऋदुपधादित्यादि । अथ प्रवचिग्रहणं
किमर्थं यावता वचोऽशब्दसंज्ञायाम् (७।३।६७) मित्यनेनेव प्रतिषेधो भविष्यतीत्याह
प्रवचिग्रहणं शब्दसंज्ञार्थमिति । स्यादेतत् । नास्येव कश्चिच्छब्दो यस्य
प्रवाच्यमिति नामधेयमित्याह प्रवाच्यो नामेत्यादि । अपरे पुनरित्यादिना
मतान्तरं दर्शयति । एतत्स्विति । अविवाकामेतद्रूपम् । कः पुनरसौ विशिष
इत्याह दशरात्रस्येत्यादि । यस्मिन् यान्निका न विब्रुवते तस्य दशरात्रस्य यद्दशम
महस्तात्रेवैतच्छब्दरूपमिष्यते । नान्यत्र । यद्येवमनर्थकं नियमार्थं प्रवचि-
ग्रहणम् । अवश्यं तस्य विशिष्टविषये वृत्तिर्यथा स्यादितोवमर्थी यन्नः कर्त्तव्यः ।
ततपव यन्नात् तत्र कुत्वमपि भविष्यति । नैतदस्ति । नियमाच्चान्योपसर्गस्य
कुत्वप्रतिषेधो निवर्त्तते । अभिधेयव्यवस्था तु प्रसिद्धिवशादेव विज्ञास्यते । श्यति
प्रतिषेधइत्यादि । श्यति प्रतिषेधेऽस्मिन् क्रियमाणे त्यज हानावित्यस्योप-
संख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन त्यजेरपि प्रतिषेधो भविष्यतीति ।

६७ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।

६८ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्याथे ।

प्रपूर्वस्य निपूर्वस्य च युजिर् योगइत्यस्य श्यति कुत्वाभावो निपात्यते । स
चेत्प्रच्छेदार्थं भवति । शक्याथे पुनरर्थच्छक्ति लिङ्, चेत्यनेन (३।३।१७२)

वेदितव्यः । तत्र हि क्त्वाच्चेत्यनुवर्त्तते (३।३।१७१) । अथ किमर्थं पुन निपातनम् ? यावता ख्य इत्यनुवर्त्ततएव । तत्र प्रयुजनियुजोः शकारार्थइति वक्तव्ये निपातनं रुढार्थम् । अगुणभूता यत्र शकारार्थता तत्र यथा स्यात् प्रयोजो ष्ट्यो नियोजो दासइति । स्वामिनि प्रयोज्यो नियोज्य इति न भवति । नहि तत्र प्रयोज्यनियोज्य-शब्दौ रूढौ । किं तर्हि ? गुणभूतावेव ।

६६ । भोज्यं भक्ष्यं ।

भोज्यमिति । भुज पालनाभावहारयोरित्यस्य ख्यति भक्ष्योऽभिधेये क्त्वाभावो निपात्यते । भोज्या यवागूरिति । ननु च भक्षिरथं खरविशदेऽभ्रवहार्थे वर्त्तते । न तु द्रवद्रव्ये यथा संस्कृतं भक्षाइत्यत्र (४।२।१६) । तत् कथं भक्ष्यइत्युच्यमाने यवाग्वां भवतीत्याह इह भक्ष्यमित्यादि । नावश्यं भक्षिः खर-विशदे वर्त्तते । तथाहि द्रवद्रव्येऽप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । यथाऽब्रह्मचो वायु-भक्षइति । तन्नादभ्रवहार्थ्यसामान्ये भक्षिर्वर्त्ततइति यवाग्वामपि भवति । भुजो भक्ष्यइति वक्तव्ये निपातनं रुढार्थम् । अभ्रवहार्थ्यं भक्ष्यं कर्मणि यथा स्यात् । परिपालनीये मा भूत् । भोग्या अपूपाः । पालनीया इत्यर्थः ।

७० । घोर्लोपो लोटि वा ।

ददन्निति (IK) डुदाञ् दाने । लिङ्घे लोट् (६।४।७) । भिरन्तादेशः (७।१।३) । इतश्च लोपः (३।४।८७) परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लोटोऽ ङाटावित्यट् (३।४।८४) । शप् । तस्य जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः । ज्ञाविति (६।१।१०) द्विवचनम् । संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । डमो ङ्ङ्सादचि ङमुष् (८।३।३२) नित्यमिति ङमुङ्गागमः । सोमो ददद् गन्धर्वयिति ।

(IK) In the printed काशिका the first example is ददद्ग्लानि दाशुषे । But the व्यासकार quotes ददन् with लोट्कि and does not, it seems, notice ददत् । हरदत्त supports ददत् as लोट् तिप् । But when he says अथ लाङ्ः श्लकमेतत्, he does not explain how the example is appropriate in absence of लोट् in it । Again in ददन्निति व्यासकार cites the Rule for ङमुष् । Does then ददत् belong to the काशिका text ? and is not it inserted by the व्यासकार to shew up the application of लोट् ?

ददातीस्तिप् । शिषं पूर्ववत् । यदग्निरग्नये ददादिति ददा आदिति स्थितेऽकः सवर्णं दीर्घत्वम् (६।१।१०१) । शिषं पूर्ववत् । यद्यङ्गागमे कृते सत्यपि लोपे च ददादिति सिध्यति किमर्थं तर्हि वेतुग्यत् इत्याह तत्रेत्यादि । स्यादेतत् । विस्मयार्थं तर्हि वाग्रहणमयुक्तम् । ददादित्यस्य रूपस्यासिद्धिं प्रत्याशङ्क्याया अभावादित्यत् आह एषा हीत्यादि । सुबोधम् ।

७१ । श्रोतः श्यनि ।

निश्यतीत्यादि । शो तनूकरणे । श्रो छेदने । दो अत्रखण्डने । यो अन्त-कर्मणि । अथ किमर्थं श्यनोतुग्यते ? न श्रितोत्थोच्येत । एवं ह्युच्यमाने श्यन्वेव लोपो भविष्यति । न ह्योकारान्ताच्छानोऽन्यच्छित् सम्भवति । लघु चैवं सूत्रं भवति । तत्रायमप्यर्थः । छिबुक्तमुचमां श्रितोत्थत् (७।३।७५) शिदुग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीतिप्रतदेव तत्रानुवर्त्तिष्यते । सत्यम् । सिद्धयतिप्रव । किन्तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरौ ह्यारार्थं श्यनीतुग्यम् । श्रोतइति तपरकरणं सुखसुखार्थम् । नह्यन्यदस्य निवर्त्त्यं विधेयं वा सम्भवति ।

७२ । क्सस्याचि ।

अधुच्चाताम् । अधुच्चायामिति । दुहेलुङ् । च्चिः । स्वरितजित (१।३।७२) इत्यात्मनेपदम् । आतामायाम् । श्लइशुपधादनिटः क्सइति (३।१।५५) क्सादेशश्चोः । तस्यानिनालोऽन्यस्य (१।३।५२) लोपः । दादेशातोर्घ इति (८।२।३२) हकारस्य चकारः । एकाचो बशो भषित्यादिना (८।२।३७) भष् । धकारः । खरि चेति (८।३।५५) चर्त्वम् । घकारस्य चकारः । इण्कोरिति (८।३।५७) षत्वम् । अधुच्चीति । उत्तमपुरुषैकवचनमिट् । अधुच्चादिति । तिप् । इतच्चेतीकारलोपः (३।४।१००) । अधुच्चतामिति । तस्यस्तामिपा मित्यादिना (३।४।१०१) तसस्ताम् । ककारवत् उपादानम् । इह मा भूत् । हंसो हंसाः । वत्सौ वत्साइति ।

७३ । लुग्वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्थे ।

दुह प्रपूरणे । दिह उपचये । लिह आस्त्रादने । गुहू संवरणे । सर्व्व एते स्वरितः । स्वरितच्चात् स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल (१।३।७२) इत्यात्मनेपदिनः । अदुग्धेति । पूर्ववद् घकारः । भषस्तथोर्धोऽघइति (८।२।४०)

तकारस्य घकारः। भ्लाञ्चम् भञीति (८१४५३) घकारस्य गकारः। अदुग्ध-
मिति। आम्। पूर्ववद् घत्वादि। अधुग्धमिति। ध्वम्। अदुग्धहीति। वह्निः।
अदिग्धेति। पूर्ववद् घत्वादि। अलौढेति। हकारस्य हो ङङिति (८२१३१)
ङकारः। पूर्ववत् तकारस्य धत्वं ङुत्वञ्च। ङो ङे लोपः (८२११३)। ङ्रलोपे
पूर्वस्येत्यादिना (६१११११) दीर्घः। नप्रगूढेति। एतदपि पूर्वेण तुल्यम्।
(L) व्यतप्रपुञ्जतेति। पुष पुष्टौ व्यतिपूर्वः। कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इतयात्मनेपदम्
(११३११४)। षढोः कः सौति (८२१४१) षकारस्य ककारः। अधुञ्चामञ्हीति।
महिङ्। अथ लुग्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता लोपइतानुवर्त्तत एवेत्याह
लोपइति वर्त्तमान इत्यादि। यदि लोपग्रहणमनुवर्त्तं लोपो विधीयते तदलोऽ-
न्यस्येतग्रन्थस्य (१११४२) स्यात्। लुकि तु सर्वस्वैव भवति। प्रतयादर्शनस्य
लुक्संज्ञाविधानात्। तस्मात् सर्वस्य क्सस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थं लुग्-
ग्रहणं कृतम्। वह्न्यर्थमिति। उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः। वह्निरर्थः
प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। अथान्यार्थं कस्मान्न भवतीत्याह अन्यत्र त्वित्यादि।
यदात्मनेपदं दन्त्यादि तत् सर्वं भलाद्येव। तत्रान्यस्वैवाकारस्य लोपे कृते
भलो भलीति (८२१२६) सकारस्य लोपेनेष्टं सिध्यत्येव। स्यादेतत्। अन्यत्रापि
लुका विना न सिध्यति। अकारलोपस्य सकारलोपे कर्त्तव्येऽचः परस्मिन् पूर्वविधा-
विति (१११५७) स्थानिवद्भावादित्यत आह स्थानिवद्भावोऽप्यकारलोपस्य नास्तीति।
कस्मान्नास्तीत्याह पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति (१११५८, वा)। तस्मान्नान्यार्थं लुग्-
ग्रहणम्। अपितु वह्न्यर्थमेव। अत्र ह्यभलादित्वाज् भलो भलीति (८२१२६)
सकारलोपो नास्तीति न सिध्यति। ननु च क्रियमाणेऽपि लुग्ग्रहणे वह्नी लुका
न भवितव्यमेव। अदन्तगदित्वात्। नहि दन्थीष्ठो वकारो दन्थग्रहणेन
गृह्यतइत्याह दन्थीष्ठोऽपीत्यादि। अत्रैव हेतुमाह यदीत्यादि। यदि दन्थीष्ठो
वकारो दन्थग्रहणेन न गृह्येत तदा तावित्येवं ब्रूयात्। न दन्तगइति। तावप्युच्य-
माने सर्वमिष्टं सिध्यत्येव। नहि तवर्गादन्थद् दन्तग्रामात्मनेपदस्यास्ति।
तस्माद् दन्तग्रीष्ठोऽपि वकारो दन्तग्रहणेन गृह्यते। तत्रेदञ्चोच्यते यदुक्तं
मन्त्रं ह्यन्तग्रस्यैव लोपे कृते भलो भलीति (८२१२६) सकारलोपेनेष्टं
सिध्यत्येवेति तदयुक्तम्। नहि भलो भलीत्यनेन (८२१२६) सकारमात्रस्य
लोपो विधीयते। किं तर्हि ? सिचः। तथाहि तत्रैवं वक्ष्यति अयमपि सिचएव

(L) The printed काशिका has the example व्यक्त्त in place of व्यलुपुञ्जत।

लोपइति । नैतदस्ति । सिञ्चग्रहणस्य च्वादेशस्योपलक्षणार्थत्वाच्च वैर्य आदेश
स्वात्सम्बन्धिनपव सकारस्य लोपो भवतीत्ययं तत्रार्थो वेदितव्यः ।

७४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।

बहुवचननिर्द्देशादष्टग्रहणाच्चाद्यर्थो गम्यतइत्याह शमादीनामित्यादि । शसु
उपशमे । तसु काङ्क्षायाम् । दसु उपशमे । असु तपसि खेदे च । असु
सहने । भसु अनवस्थाने । कसु ग्लानौ । मटो हर्ष इत्येतेऽष्टौ शमादयः ।
अस्यतीति । असु च्चेपणे । अष्टाभ्यः परेणायं पठ्यते । भ्रमतीति । वा भ्राशे-
त्यादिना (३।१।७०) श्यन् यस्मिन् पक्षेनास्ति तत्रेदं प्रतुष्टाहरणम् । श्यन्-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् । शक्यते ह्येतः श्यनीति (७।३।७१) यत् प्रकृतं श्यन्-
ग्रहणं तसुग्रहणेन व्यवहितमपि मण्डूकमुतिन्यायिनेहानुवर्त्तयितुम् ।

७५ । छिवुक्तास्याचमां शिति ।

छिर्वुं निरसने । कसु ग्लानौ । चसु कसु जसु भसु अदने । आङ्पूर्वः ।
कामतीति । वा भ्राशेत्यादिना (३।१।७०) श्यनोऽभावे शप् । कामिग्रहणं
श्वर्थम् । नतु श्यन्वर्थम् । तत्र पूर्वेषु सिद्धत्वात् । चमेराङ्पूर्वस्येत्यादिना
केवलस्यान्योपसर्गपूर्वस्य वा मा भूदित्येवमर्थं चमेराङ्पूर्वस्य अग्रहणमिति
दर्शयति ।

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु ।

कामतीति । क्रसु पादविच्छेपे । आक्रमतइति । आङ्पूर्वः । आङ्
उदगमन इत्यात्मनेपदम् (१।३।४०) । इहोत्क्राम संक्रामेत्यादिना चोद्यम् ।
उत्पूर्वात् संपूर्वाच्च क्रमेर्लोपः । सिप् । सेञ्चपिञ्चेति (३।४।८७) हिरादेशः ।
तस्यातो हिरिति (६।४।१०५) हेर्लुकि क्लते न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्यय-
लक्षणनिषेधादुत्क्राम संक्रामित्यत्र दीर्घत्वं न प्राप्नोति । न ह्यसति प्रत्ययलक्षणे
हौ लुसे क्रमः परस्मैपदपरता सम्भवति । नैष दोषइत्यादि परीहारः । स्यादेतत् ।
लुमता लुसे क्रमः प्रत्यये हावेव क्रमिरवाङ्मित्याह न च क्रमिरङ्गमिति । शपा
व्यवहितत्वात् । किं तर्हि ? शपीति । शपपव ततो व्यवहितस्य विद्यमानत्वात् ।

७७ । इषु गमियमाञ्कः ।

इच्छतीति । तुदादिभ्यः (३।१।७७) शः । गच्छति यच्छतीति । कत्तेरि (३।१।६८) शप् । अथ किमर्थमिषु इच्छायामित्येतत्सोदितो ग्रहणमित्याह इषेरित्यादि । इष गतावित्यस्य दैवादिकस्येष्वातीत्यत्र मा भूत् । इष आभीष्वात् इत्यस्य क्रैयादिकस्येष्वातीत्यत्र च मा भूदित्येवमर्थमुकारानुबन्धइषिरिह गृह्यते । ये तर्हीधिमुदितमिह न पठन्ति तेषामिथतीष्वातीत्यत्रापि प्राप्नोतीत्यत्र आह ये त्विधिमुदितमित्यादि । य इषिसुकारानुबन्धविशिष्टमिह न पठन्ति त इथतीष्वातीत्यत्र च्छत्वं मा भूदित्येवमर्थं कसस्वाचीत्यतो (६।३।७२) ऽज्ग्रहणमनुवर्त्तयन्ति । अनुवर्त्तमानेऽप्यस्मिन् यदि तेन शित्तीत्येतद् विशिष्यते शितिच्छे भवति-किंविशिष्टे ? अजादाविति—तदेष्याते लोट्सिपो ह्रीत्यादेशे कृते हलः अः शानज्भा (३।१।८३) विति आप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते सतीषाणेत्यत्र यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणइति तदादिविधिना (प, ३४) छत्वं स्यादेवेति मन्यमान आह तच्च प्रधानमज्ग्रहणं शित्तीत्यनेन विशिष्यतइति वर्णयन्तीति । अचि च्छो भवति स चेच्छिद् भवति । प्राधान्यं पुनरज्ग्रहणस्य विशिष्यमाणत्वादेव । तथाच मतीत्यादि । एवमचीत्यस्मिन् प्रधाने शित्तीत्यनेन विशिष्यमाणे तदादिविधिर्न भवति । किं कारणमित्याह यस्मिन् विधिरित्यादि । न केवलं येन विधिस्तदन्तस्येतदेव तदन्तविधानं (१।१।७२) विशेषणेनेष्यतेऽपितु यण्विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्येतदेव तदादिविधानं विशेषणेनवेष्यते । तेन च तदादिविधेरभावादिषाणेत्यत्र च्छत्वं न भवति । असत्यपि तदादिविधौ शानजादेशस्य योऽयमादिराकार स्त्रश्च शिति परतच्छत्वं कस्मान्न भवतीत्याह न ह्ययमित्यादि । शकारः समुदायानुबन्धो नाकारस्याचः । तस्मान्नाजिव शिदपितु समुदाय एवेति न भवति च्छत्वम् ।

७८ । पा-घ्रा-भ्रा-स्था-स्ना-दाण्-इश-र्त्ति-सर्त्ति-शद्-सदां पिब-जिघृ-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश-र्द्ध-धौ-शीय-सौदाः ।

पा पाने । घ्रा गन्धोपादाने । भ्रा शब्दाग्निसंयोगयोः । छा गतिनिवृत्तौ । स्ना अभ्यासे । दाण् दाने । इशिर् प्रेक्षणे । ऋ गतिप्रापणयोः । ऋ सृ गतौ च । शद् शतने । घद् विशरणे तौदादिकः । घद् विशरणगत्यवसादनेषु

भौवादिकः । एषां धातूनां स्थानं यथासंख्यं पिबादय आदेशा भवन्ति । ननु च द्वौ सदी । तत्र वैषम्याद् यथासंख्यं न प्राप्नोति । नैष दोषः । एकएव हि सदि विकरणद्वयाद्यं द्विरूपदिश्यते । श्रीयतइति । श्रदेः शित (१।३।६०) इत्यात्मनेपदम् । अथवेत्यादि । पिबते लघूपधगुणः प्राप्नोतीत्यत्र परिहारात्तरम् । यद्याद्युदात्तो न निपात्येत ततो धातुस्वरैरान्तोदात्तत्वे सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इति शपा सहेकादेशे सत्यतो गुणे (६।१।६७) पररूपस्य उदात्ते क्तं पिबतीति मध्योदात्तं पदं स्यात् । आद्युदात्तश्चेत्यते । तस्मादाद्युदात्तो निपात्यते । स निपातनस्वरो धातुस्वरस्य बाधको यथा स्यात् । सत्त्वरित्यादि । वेगो जवः । स यस्यास्ति स वेगी । तस्य भावो वेगिता । तस्यां गतौ सत्त्वंधादेश मिच्छन्ति । स च लुग वा दुहदिहत्यादेः (७।३।७३) सूत्राद्वायहणानुवृत्ते वंप्रथस्थितविभाषात्वा-
 क्तभ्यतइति वेदितव्यम् । अर्त्तिसर्त्तीति । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थएव । न यङ्लुग्नित्वर्थः । नहि यङ्लुकि शित् परः सम्भवति । अदादित्वात् ततो विहितस्य शपो लुग्विधानात् । बहुलञ्छन्दसीति (२।४।७३) शपो लुग् न भविष्यतीति चेत् ? न । क्वन्सि यथादृष्टानुविधानात् । अर्त्ति-
 प्रभवेञ्छन्दसि यङ्लुकि शबन्तस्य प्रयोगादर्शनात् ।

७६ । ज्ञाजनो जा ।

जनदेवादिकस्य ग्रहणमिति । द्वौ जनी । देवादिको जनी प्रादुर्भावे जौहोत्यादिको जन जननइति । तत्रेह देवादिकस्य ग्रहणम् । नेतरस्य । नहि ततः परः शित् सम्भवति । श्रुविधानात् । दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यति ।

८० । प्वादीनां ऋखः ।

द्वौ गतौ इदिति यावत् केचिदिच्छन्तीति । तेषां ततः परेण पठितयोरुन्नी वरणे स्त्री भय इत्येतयोर्ऋखत्वेन न भवितव्यं व्रीणाति स्त्रीणातीति । ननु स्वादीनां परिसमाप्तार्थं तद्दृत् कारणम् । अन्यथा आ गणान्तात् तेभ्यो निष्ठानत्वं स्यात् । स्वादिपरिसमाप्तार्थं च तस्मिन्नागणान्ताः प्वादयो युक्ता इत्यत आह इत्कारण-
 मित्यादि । न ह्युभयगणपरिसमाप्तार्थता केनचिद् विरुध्यत इत्यभिप्रायः । अपर

इत्यादि । त्वादे र्गणस्थानन्तरत्वात् तत्परिसमाप्तार्थत्वेन वृत्करणस्य युक्तेति भावः । तेषामिवमिच्छतां त्री वरणे भ्वी भय इतीत्योरपि भवितव्यं ऋस्रत्वेन त्रिणाति भिन्नातीति । पूादिषूभयोरन्तर्भावात् । जानातीत्यत्र ऋस्रः प्राप्नोतीति । तस्यापि पूाद्यन्तर्भावादित्याह ज्ञाजनो जेत्यादि । यदि जा इत्यादेशे कृते ऋस्रः स्यात् तदा दीर्घोच्चारण मनर्थकं स्यात् । जइतेव' ब्रूयात् । तस्माद् दीर्घोच्चारण-सामर्थ्याज् जानातीत्यत्र ऋस्रो न भविष्यति । ननु च दीर्घोच्चारणं जनर्थकं स्यात् । नहि जनेर्ज इत्यादेशे कृते जायतइति रूपं सिध्यतीत्यत्र आह ज इत्यपि ह्यादेशे कृत इत्यादि । येषान्तुभयगणपरिसमाप्तार्थं वृत्करणं तेषां किमर्थं जाइति दीर्घो-च्चारणम् ? जानातीत्यत्र दीर्घो यथा स्यात् । नैतदस्ति । अतो दीर्घो यजोति (७।३।१०१) दीर्घो भविष्यति । ननु चाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर् निष्ठितस्येति (प.६.३) न प्राप्नोति । नैतदस्ति । निष्ठितस्येतुच्यते । नच ज इत्यादेशे कृते निष्ठितमङ्गं भवति । अप्रयोगाहत्वात् । प्रतिपत्तिलाघवार्थं दीर्घोच्चारणम् ।

८१ । मौनाते निर्गमे ।

प्रमिषन्तीति । हिनुमीनेति (८।४।१५) णत्वम् । आभ्यस्तुरीयात् इत्याकारलोपः (६।४।११२) । मौनातेरिह विकरणनिर्देशो मौञ् हिंसाया मित्यस्य क्रौयादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात् । मौञ् हिंसायामित्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणं मा भूदितेवमर्थम् । मौञइति निर्देशो न कृतो वैचित्र्यार्थः ।

८२ । मिदे गु णः ।

विमिदा स्नेहन इति भौवादिको दैवादिकश्च । तत्र दिवादेरिह ग्रहणम् । इतरस्य ह्यङ्गिच्चाङ्गपः पुगन्तलघूपधस्येत्वेव' गुणः सिद्धः (७।३।६) । मिद्यतइति । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) सार्वधातुके (३।१।६७) यक् ।

८३ । जुसि च ।

इत्कात्र सन्निहितेन प्रकृतमङ्गं विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीत्यत्र आह इगन्तस्येत्यादि । अलुहत्तुरिति । लङ् । सिजभ्यस्ताविदिभ्यश्चेति (३।४।१०८) ङिञ्त्सु । श्रपः श्चुः । श्लाविति (६।१।१०) चिर्वचनम् ।

अग्निभयुरिति । जिभी भये । अग्निभरिति । डुभृञ् धारणपोषणयोः ।
 भृजामिदित्यभ्यामस्येत्त्वम् (७।४।७४) । चिनुयुः सुनुयुरिति । लिङ् । यासुट् ।
 भेजुंस् । स्वादिभ्यः शुः (३।१।७३) । उख्यपदान्तादिति (६।१।८६)
 पररूपत्वम् । तत्र नाप्राप्ते इत्यादि । सार्वधातुकमाश्रयो यस्य तत् सार्वधातुका-
 श्रयम् । डिङ् ' निमित्तं ' यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः । स सर्वत्रैव लुप्ति
 प्राप्नोतीति तस्मिन्नाप्राप्तेऽयं गुण आरभ्यमाण स्तस्यैव बाधको भविष्यति । नतु यस्य
 यासुडाश्रयं डिङ् ' निमित्तं ' तस्यापि । अत्र हि प्राप्ते चाप्राप्तेऽयमारभ्यते ।
 चिनुयुरित्यादौ प्राप्तेऽनुहुरित्यादावप्राप्ते । चकारः समुच्चये । नान्यत् समुच्चैतव्य-
 मस्तीत्यस्यैव लक्षणस्य पुनराहति माचष्टे । तेन प्रकृतलक्षणस्यापि प्रतिषेधविषये
 भवति । अदीधयुरिति । दीधीङ्, दीप्तिदेवनयोः । लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
 भिः । जञ्जित्वादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा (६।१।६) । सिजभ्रस्तविदिभ्रश्चेति
 (३।४।१०८) भेजुंस् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ततः सार्वधातुकार्धधातुकयो
 (७।१।८४) रिति गुणः प्राप्तः । स कृडिति चेति (१।१।५) प्रतिषिद्धः । सोऽप्य-
 नन पुनः प्राप्ता दीधीवेवौटामिति (१।१।६) प्रतिषिद्धः समुच्चयार्थत्वाच्चकारस्य
 भवति ।

८४ । सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।

चेता स्तोति । षच् । ऋदुशनसूपुरोदंशसनेहसाञ्चैत्वनङ् (७।१।८४) ।
 सर्वनामस्थान इत्यादिना (६।४।८) दीर्घः । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किमिति ?
 एव' मन्वते । प्रत्यय इति वक्तव्यम् । सङीति वा । एव' ह्युच्चमाने भवतीत्यादौ
 गुणः सिद्ध एव । सङीति प्रत्याहारग्रहणं सनः सकारादारभ्य महिडो ङकारेण ।
 अग्नित्वमिति । तस्य भावस्त्वतलाविति (५।१।११८) त्वप्रत्ययः । अग्निकाभ्य-
 तीति । काम्यञ्चेति (३।१।८) काम्यच् । यदीत्यादि । यदि प्रत्यय इत्युच्येत
 त्वकाम्यचोरपि स्यात् । अथापि सङीत्युच्येत काम्यचि स्यात् । तस्यापि प्रत्याहारि-
 ऽर्त्तभावात् ।

८५ । जाग्रोऽविचिण्णालुङित्सु ।

जागरयतीति । णिच् । जागरक इति । णुल् । साधु जागरतीति । ताच्छील्ये
 णिनिः । जागरञ्जागरमिति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् (३।४।२२) । आभीक्ष्ण्ये द्वे

भवतइति (८।१।२, वा) द्विव्यचनम् । जागरो वचत इति । भावे घञ् । एतानि
 वृद्धिविषय उदाहरणानि । जागरितो जागरितवानिति प्रतिषेधविषये । किं पुनः
 कारणं वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चैवोपन्यस्तान्युदाहरणानीत्यत आह वृद्धिविषय
 प्रतिषेधविषये चेत्यादि । वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्र पूर्वसूत्रेण गुणः सिद्धो भवति ।
 तस्माद्वृद्धिप्रतिषेधविषयेऽयं गुण आरभ्यते । तेन तद्विषयाणामेवोदाहरणाना-
 मुपन्यासः । जागरयतीत्यादौ गुणे कृते परत्वे चात उपधाया (७।२।११६) इति
 वृद्धा भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह तस्मिन्
 कृतइत्यादि । किं पुनः कारणं तस्मिन् कृते न भवतीत्याह यदि हीत्यादि ।
 यद्यस्मिन् कृतेऽपि गुणेऽत उपधाया इति (७।१।११६) वृद्धिः स्याज् जागरयती-
 त्यादिकं रूपं न स्यात् । तथाचानर्थको गुणः स्यात् । अचोञ्णितौत्यनयेव
 (७।१।११५) वृद्धा सिद्धत्वात् । चिण् णलोपश्चेत्यादि । चिण् णलोः प्रतिषेध-
 स्येतत् प्रयोजनं वृद्धेः श्रवणं यथा स्यात् । यदि तु कृतेऽपि गुणेऽत उपधाया
 (७।१।११६) इति स्याच्चिण् णलोः प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अस्त्वग्र गुणः ।
 सत्यपि तस्मिन् पुनरुपधाया इति वृद्धा भवितव्यम् । ततश्च वृद्धेः श्रवणं भविष्यतीति ।
 अजागारीति । लुङ् । झिः । चिण् भावकर्मणोरिति (१।१।६६) न्ने क्षिण् ।
 चिणो लुगिति (६।४।१०४) तकारस्य लुक् । जागृतो जागृतइति । लट् ।
 तस्यसौ । तयोः सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) डित्त्वम् । अदादित्वाच्छपो
 लुक् । वीति केचिदिकारसुच्चारणार्थं वर्णयन्तीति । किं पुनरेवं सतीष्टं
 सिध्यति यतएवं व्याचक्षतइत्यत आह कसावपीत्यादि । यदि समुदायस्य वेः
 प्रत्ययस्येदं ग्रहणं स्यात् कसौ गुणप्रतिषेधो न स्यात् । यदि त्विकार उच्चारणार्थो
 वर्णमात्रस्येदं ग्रहणं तदा यस्मिन् विधि सदादावल्ग्रहणइति (प, ३४) तदादि-
 विधिना कसावपि गुणप्रतिषेधः सिद्धो भवति । जजागृतवानिति । लिट्ः कसुच्चेति
 (३।२।१०७) कसुरादेशः । लुगिदचामिति (७।१।७०) लुम् । सान्तमहतः
 संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । हल्ङादिसंयोगान्तलोपो । केचिदिति
 वचनादपर उच्चारणार्थं न वर्णयन्तीतुप्रक्तं भवति । त एव मन्यन्ते । छान्दसः
 कसुः । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति च्छन्दसुप्रभयथेति (१।४।११७)
 वचनात् । ततः सार्वधातुकमपिदिति (१।२।५) डित्त्वादेव पर्युदासो भविष्य-
 तीति । अजागरुरित्यादि । एवं मन्यते । अविचिण् लुङित्स्विति प्रसज्य-
 प्रतिषेधोऽयम् । विचिण् लुङित्सु न भवतीति । ततश्चाजागरुरित्यत्रापि लुसि

चेत्यनेनापि (७।३।८३) प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवमहं जजाग-
रेत्यत्र गालुत्तमो वेति (७।१।६१) वचनाखित्वं यदा नास्ति तदा सार्वधातु-
कार्थधातुकयोरिति (७।३।८४) गुण इष्यते । सोऽस्मात् प्रतिषेधान्न प्राप्नोतीति ।
नाप्रतिषेधादिति परिहारः । नायं दोषः । कुतः ? अप्रतिषेधात् । अप्रसज्य-
प्रतिषेधादित्यर्थः । यदि प्रसज्यप्रतिषेधो न भवति कस्तर्ह्ययमित्याह अविचिष्यल्-
ङित्स्त्रिति पर्युदासोऽयमिति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि लक्षणान्तरेणापि प्रसक्तस्य
प्रतिषेधः स्यात् । न पर्युदासे । तथाहि पर्युदासे विचिष्यल्ङित्स्त्रिभ्योऽन्यत्र गुणो
विधेयते । न तु तेषु विचिष्यलादिषु प्रतिषिध्यते । पर्युदासश्चायम् । तस्माज्जुसि
णलि च गुणो भवत्येव । अभ्युपेत्यापि प्रसज्यप्रतिषेधं परिहारान्तरमाह अथ
वेत्यादि । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो (प, ६२) वेत्यानन्तर्याज् जाय इति
या प्राप्ति स्तस्यार्थं प्रतिषेधः । या तु जुसि चेत्यादिना (७।३।८३) लक्षणान्तरेण
प्राप्तिः सा न प्रतिषिध्यते । अजागरिति । लङ् । जङ्गित्यादयः (६।१।६) षडित्य
भ्रस्तसंज्ञा । सिजभ्रस्तविदिभ्रश्चेति भर्जुस् (३।४।१०६) ।

८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ।

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेत्युभावपि बहुव्रीहौ । पुगन्तो यस्य तत् तथोक्तम् ।
लघौ उपधा यस्य तल्लघूपधम् । मेत्ता च्छेत्तेति । ननु च प्रत्ययादेर्हलोऽङ्गावयवस्य
चानन्तर्यं सति संयोगे गुडिति (१।४।११) गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञायां बाधितायां
गुणेनात्र न भवितव्यमित्यत आह प्रत्ययादेरित्यादि । त्रसिष्टधिष्टिच्छिपेः क्तुः
(३।२।१४०) हलन्ताच्चेतीति (१।२।१०) क्तुसनीः कित्करणस्यैतदेव प्रयोजनं
ष्टध्रुर् विभित्सतीत्यादौ गुणो मा भूदिति । यदि प्रत्ययादेर्हलोऽङ्गावयवस्य चान-
न्तर्यं सति लघूपधगुणो न स्यात् तयोः कित्त्वं न कुर्व्यात् । क्तञ्च । तस्मात् क्तुसनीः
कित्त्वं कुर्वता प्रत्ययाङ्गावयवयोर्हलोरानन्तर्यंऽपि लघूपधगुणो न व्यावर्त्यत इति
ज्ञापितं मेतत् । ननु च सनः कित्त्वं सिष्टत्ततीतरत्नामागमो मा भूदित्येवमर्थं स्यात् ।
नैतदस्ति । यदि ह्येतत् प्रयोजनं मभिमत् स्यात् तत्रैवं प्रतिषेधं कुर्व्यात् स्रजिष्टशो-
र्भक्ष्यमकित्सनोरिति । तस्मात् सनः कित्करणं ज्ञापकमेव यदि लघूपधस्यानेन
गुणो विधेयते । एवं सतीको गुणहृषी (१।१।३) इत्यस्य उपस्थाने सति यत्र
तत्र स्थितस्येकी गुणः प्रसज्येत । ततश्चेहापि प्राप्नोति भिनत्तीति । भवति ह्यत्र
लघूपधमङ्गम् । न च शक्यते वक्तुं हलोऽनन्तराः संयोग (१।१।७) इति संयोग-

संज्ञायां सतरां लघूपधमेतन्न भवतीति गुणो न भविष्यतीति । यज् ज्ञापित
मेतदिदानीमेव प्रतय्यादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्यं सति लघूपधगुणो न
व्यावर्त्यत इत्यत आह उपधा चात्रेत्प्रादि । इक्परिभाषया ह्यत्रेकः सन्निधापि-
तत्वादिगोपधा गृह्यते । तेन भिनत्तीत्यत्र गुणो न भवति । न ह्यत्राङ्गस्येगुपधा ।
किन्तिर्हि ? अकारः । अपरे त्वित्प्रादि । सूत्रार्थं वर्णयन्तीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
पुकिञ्चन्तः पुगन्तः । सप्तमीति योगविभागात् (२।१।४०) समासः । अन्तशब्दोऽयम-
वयववचनः । पुकि परतोऽवयव इत्यर्थः । कस्यावयवः ? अङ्गस्येत्यनुवृत्तेः पुगिति
वचनात् पुगागमवतोऽङ्गस्य । स पुनः पुगन्त इक्परिभाषोपस्थानादिगोव वेदितव्यः ।
लघुो उपधा लघूपधेति विशेषणसमासः । पुगन्तलघूपधमिति समाहारद्वन्द्वोऽयम् ।
सूत्रार्थमिति । सूत्रार्थं कदेशे सूत्रार्थशब्दो वर्त्तते । न ह्येतावानेव सूत्रार्थः ।
अपरिसमाप्तत्वात् । अपरिसप्तमिस्तु तस्य पुगन्तस्य तस्याश्च लघूपधाया गुणो
भवतीत्यस्य सूत्रार्थस्यैकदेशस्थानभिधानात् । वर्णयन्तीति व्याचक्षत इति ।
भिनत्तीत्यत्र गुणो मा भूदित्येवमर्थम् । नह्यत्र सूत्रार्थं भिनत्तीत्यत्र गुणः प्रस-
ज्येत । बहुव्रीहौ ह्याश्रयमाणेऽङ्गस्यान्वपदार्थस्य यो नाम कश्चिदिक् तस्य यत्र
तत्रावस्थितस्य गुणः प्रसज्येत । तत्पुरुषे तु नायं दोषः । तत्र हि लघूपधेग-
भ्यामङ्गं विशिष्यते । अतस्तस्या एव गुणो विधीयते । अङ्गस्य या लघूपधा इक्
तस्या गुणो भवतीति । भिनत्तीत्यत्र याङ्गस्य लघूपधा नासाधिका । यथेक् स
यद्यपि लघुर्भवति न त्वस्योपधा । तस्मात् तत्पुरुष आश्रयमाणे नेह गुणस्य
प्रसङ्गः । सार्वधातुकार्धधातुकयो रित्येव । अग्निचित्तम् । अग्निचित्काम्यति ।
पुगन्तग्रहणम् । लघूपधार्थम् ।

८७ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।

नेनिजानि वेविजानि परिवेविषाणीति । णिजिर् शौचयोषणयोः । विजिर्
पृथग्भावे । विष् व्याप्तौ । एभ्यो लोट् । मिप् । मेनिः (३।४।८८) ।
आङ्कुत्तमस्य पिञ्चत्वाट् (१।४।८२) । जुहोत्यादिभ्यः झुरिति (२।४।७५)
शपः झुः । श्वाविति (६।१।१०) द्विवचनम् । निजां त्रयाणां गुणः
(७।४।७५) श्वावित्त्रयासस्य गुणः । अनेनिजमवेविजम् पर्थ्येवेविषमिति ।
लङ् । तस्यस्तमिपां तान्तन्तामङ्गति (३।४।१०१) मिपोऽभावः । वेदानीति ।
विद ज्ञाने । पूर्ववज्जोडादि यथायोगम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । नेनेतीति ।

लट् तिप् । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । अथ पिदग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽपिति सार्वधातुके सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) छित्वे सति क्ङिति चेति (१।१।५) निषेधेन भवितव्यमिति । न चानयोः प्रतिषेधयोः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्यत आह पिदग्रहणमित्यादि । ढणङ्ङमितीमं (७।१।८२) वक्ष्यति । स पिति यथा स्यादपिति मा भूदित्येवमर्थं पिदग्रहणम् । निनेजेति । लिट् । स च लिट् चेत्यार्धधातुकसंज्ञकः (३।४।११५) । जुह्वानीति । ह्र दाने । पूर्ववक्तोऽदि । अजुह्वमिति । पूर्ववक्तोऽदि । अत्र लघूपधस्येत्यनुवृत्तेः सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगन्तस्य (७।१।८४) यो गुणो विहित स्यास्य प्रतिषेधो न भवति । बहुलच्छन्दसीति वक्तव्यमिति । छन्दसि विषये बहुलं गुणप्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहेदं सूत्रं विभज्य द्वौ योगौ क्रियेते । तत्र नेत्येको योगः । अभ्यास्तस्याचिपिति सार्वधातुक इति द्वितीयः । तत्र च नेत्यनुवर्त्तते । अयञ्च योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः । तेन छन्दसि बहुलं प्रतिषेधो भविष्यति । जुजोषदिति । जुषो प्रीतिसेवनयोः । लोट् तिप् । लोटोऽडाटावित्यट् (१।४।८४) । तुदादित्वाच्छः । तस्य बहुलं छन्दसीति (२।४।७३) झुः । श्वाविति (६।१।१०) द्विवचनम् । लघूपधगुणः । यद्यभ्यास्तस्याचिपिति सार्वधातुके गुणप्रतिषेध इत्यते पस्पृशाते चाकशीति वावशीतीत्यत्रोपधाङ्गस्वत्वमिष्यते तत्र प्राप्नोति । तस्मादभ्यास्तानामुपधाङ्गस्वत्वमेव वक्तव्यम् । न गुणप्रतिषेधः । ङ्गस्वत्वे हि नेनिजानीतेऽवसादि सिध्यति । पस्पृशाते इत्यादि चेति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह पस्पृशातेइत्यादि । स्याशिरिति गणपरिपठितो धात्वन्तरमस्तोऽव (M) । तस्माद् यङ् । तस्य यङोऽचि चेति (२।४।७४) लुक् । द्विवचनम् । शर्पूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शेषः । अभ्यासस्य ङ्गस्वत्वे कृते दीर्घोऽकित इति (७।४।८३) दीर्घः । व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) षण्व्यत्ययेनोपधाया अभ्यासस्य च ङ्गस्वः । लोट् । व्यत्ययेनेवात्मनेपदम् । आट् । चाकशीतीति । काश्च दीर्घः । कुहोश्चरितभ्यासस्य (७।४।६२) चुत्वम् । तिप् । यङो वेतीट् (७।३।८४) वावशीतीति । वाश्च श्रद्धेः । शेषं यथायोगं पूर्ववत् । पस्पृशाते इत्यत्राभ्यासङ्गस्वत्वञ्चेति । चकारादुपधाङ्गस्वत्वम् ।

(M) अत्रिंशत्कारस्वचनादपठितोऽपि धातुरिति तु मिथः ।

इतरत्र वृषधाङ्गस्त्वमेव । नाभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । प्रकृत्यन्तराणां विति । स्पश
वाधनस्पर्शनयोः । कश्च गतिशासनयोः । वश कान्तौ । एतानि प्रकृत्यन्तराणि
ह्रस्वोपधानि सन्तीति । अत एवामेवैतानि रूपाणि । तस्माद् यथान्यास-
मेवास्तु ।

८८ । भूसुवो स्तिङि ।

अभूदिति । लुङ् । गातिस्थेत्यादिना (२।३।७७) सिचो लुक् । सुवावहै
सुवामहायिति । घृङ् । प्राणिगर्भविमोचने । लोट् । वह्निमहिङौ ।
टेरेत्वम् । एतए (३।४।८३) । अदादित्वाच्छपो लुक् । आङ्, उत्तमस्य पिञ्चेत्याद्
(३।४।८२) । अचिश्रुधालादिनोवङ् (६।४।७७) । अथ कस्मात् सूते
रादादिकस्योपन्यासः कृतः ? न सुवतिसूयत्योसौदादिकदैवादिकयोरित्यत
आह सूते लुङ्बिकरणस्येत्यादि । ननु च लुङ्बिकरणपरिभाषया (प, ८१) घृ प्रेरण
इत्येतस्य श्रविकरणस्य तौदादिकस्य घृङ्, प्राणिप्रसव इत्यस्य दैवादिकस्य च
ग्रहणं युक्तमित्यत आह सुवतिसूयत्योरित्यादि । तिङ्ङीति सप्तमीनिर्देशादनन्तरे
तिङि प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नच सुवतिसूयतिभ्रामनन्तरस्तिङ् सन्भवति ।
विकारणेन व्यवधानात् । तस्मान्न तयो ग्रहणमिति सूतेरेव ग्रहणं युक्तमित्यभि-
प्रायः । स्यादेतत् । वचनप्रामाण्यद्विकरणेन व्यवधानेऽपि प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत
स्तयोरेव ग्रहणं युक्तमित्यत आह विकरणस्यैवेत्यादि । तयोर्हि सार्वधातुक्
मपिदिति विकरणङित्त्वम् (१।२।४) । तत्र क्ङिति चेत्यनेनैव (१।१।५) सिङ्
प्रतिषेधइति निरर्थकं तयो ग्रहणं स्यात् । अतो न ताविह गृह्यते । भवतीति ।
तिङ्ङीति वचनादिङ्ङातिङि शपि परतो निषेधो न भवति । व्यतिभविषीष्टेति ।
आशिषि लिङ् (३।३।१७३) । स च लिङ्आशिषीत्याङ् (३।४।११६) धातुक्-
संज्ञकः । सौयुट् । कर्त्तरि कर्मव्यतीहार (१।३।१४) इत्यात्मनेपदम् ।
सुट् । पत्वम् । षुत्वम् । अथेत्यादि प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति
(प, १०२) यङ्लुकोऽपि ग्रहणे सति तत्रापि प्रतिषेधेन भवितव्यमिति भावः ।
बोभवीतीति । गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य (७।४।८२) गुणः । ज्ञापकादि-
त्यादि । यदि यङ्लुक्वपि प्रतिषेधः स्याद् गुणाभावाद्यं निपातनं न कुर्यात् ।
कृतश्च । तस्मादेव ज्ञापयति यङ्लुक्वयं प्रतिषेधो न भवतीति ।

८६ । उतो वृद्धिं लुकिं हलि ।

गुणे प्राप्त उतो वृद्धिरारभते । यौतीत्यादौ पूर्ववच्छपो लुक् । सुनीतीति । श्रुः । यथानीति लोट् । उत्तमपुरुषैकवचनम् । युतो रुतइति । लट् । तस् । तपरकरणं सूतीत्यत्र मा भूदिति । अथापि स्तुयाद् राजानमित्यत्र कस्मान्न भवति ? अस्ति ह्यत्रापि यासुटस्तिङ्भक्तत्वात् तिङ्ग्रहणेन ग्रहणमिति प्राप्तिः । नच शक्यते वक्तुं कृडिति चेति (१।१।५) प्रतिषेधो भविष्यतीति । यस्मादिग्लक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधोऽसौ । नचेयमिग्लक्षणा । साक्षात्किर्हि ई-स्थानिकत्वात् । यस्या हि वृद्धेः स्थानी न निर्दिश्यते सेग्लक्षणेत्पुत्रमित्याह-अपि स्तुयादित्यादि । अत्र हि यासुट् परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्चेति (३।४।१०३) सार्वधातुकं ङित् । ङिच्च पित्र भवतीति ङित्त्वेन पितृस्व वाधितत्वात् । तस्मात् पितृग्रन्थमाना वृद्धिरिहापि न भवति । अथ योयोति रोरतोतत्रत्र कस्मान्न भवति ? लुकि सति भवति ह्येतदङ्गहयमुकारान्तमित्याह नाभग्रस्त-स्येत्यादि । गताद्यम् । आदिशब्देन चोक्तौतीवमादौनां (N) ग्रहणम् ।

८० । जर्णोति विभाषा ।

पूर्वेषु । नित्यायां वृद्धौ प्राप्तायां विकल्पार्थोऽयमुच्यते । प्रोर्णोतीति । पूर्ववच्छपो लुक् । प्रोर्णवानीति । लोट् उत्तमपुरुषैकवचनम् ।

८१ । गुणोऽपृक्ते ।

विभाषिति निवृत्तम् । पूर्वेषु प्राप्तायाः पालिक्त्वा वृद्धेरयमपवादः । ननु हलीत्यनुवर्त्ततएव । तत्र सामर्थ्यादपृक्तएव भविष्यतीति न तदादौ । नहि हलादिसमुदायो हल् भवति । तत् किमपृक्तग्रहणेनेत्यत्र आह हलीत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । अपृक्तग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते हलीत्यनुवृत्ते स्तदादौ मा भूदिति । यदि चेयं परिभाषा न स्यादपृक्तग्रहणमनर्थकत्वान्न कुर्व्यात् । हल्युच्यमानो गुणः कः प्रसङ्गो य स्तदादावपि स्यात् । नैव प्राप्नोति तस्या हलात्मकत्वात् । क्ततच्चेदमपृक्तनग्रहणम् । अतस्तेनास्तौयं परिभाषिति

(N) नीनीवीती पाठान्तरम् ।

ज्ञाप्यते । अथ नापृक्त इत्येवं कस्माद्वोक्तम् ? किं गुणग्रहणेन ? वृद्धौ प्रति-
बिहाया मुत्सर्गेण गुणेनैव सिध्यति । नैतदस्ति । अनन्तरोक्ताया विभाषायाः
प्रतिषेधो विज्ञायेत । तथाच नित्यं वृद्धिः स्यात् ।

६२ । ढणह ड्रम् ।

ढह हिंसायामिति रुधादिः । ढह ढनह हिंसार्थाइति तुदादी । तयोराद्य-
स्येदं ग्रहणम् । नेतरस्य । तस्य विकरणेन व्यवधानादनन्तरो हल न सम्भव-
तीति । ढणेढीति । ङी ङः (८२।३१) । भूषस्तथोर्धोऽध इति (८२।४०)
धत्वम् । घृना घृरिति (८।४।४१) घृत्वम् । ङो ङे लोपः (८।३।१३) तस्येमागमः ।
आदृगुणः (६।१।८७) । ढणेञीति । षढोः कः सीति (८।२।४१) कत्वम् ।
अढणेङिति । ङड् तिप् । हलङादिलोपः (६।१।६८) । ढत्वे कृते भलाञ्चरोऽन्त
इति (८।२।३८) जश्चलं ढकारस्य ङकारः । तस्य वावसान इति (८।४।५६)
चरत्वं ढकारः । ननु चात्र लुप्तत्वात् सार्वधातुकस्येमागमेन न भवितव्यम् ।
लुप्तोऽपि तत्र प्रत्ययलक्षण्येन भविष्यतीति चेत् ? न । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं (५, २२)
नास्तीत्यतश्चाह वर्णाश्रय इत्यादि । एवं मन्यते । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण
मिति नानेन सर्वथा वर्णाश्रयस्य प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः क्रियते । किं तर्हि ?
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यत्र (१।१।६२) प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनं व्याख्यायते ।
प्रत्यये लुप्ते द्विविधं कार्यं विज्ञायते प्रत्ययनिमित्तमप्रत्ययनिमित्तञ्च । तत्र यत्
प्रत्ययनिमित्तं तत् प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इतरन्मा भूदित्येवमर्थम् । तेन गवे
हितं गोहितमित्यत्र लुप्तायां विभक्ताववादेशो न भवति । अवादेशस्य ह्यचीतर-
धिकाराद् वर्णो निमित्तम् । न प्रत्ययएव । इह लङ्गाधिकारात् प्रत्यय
एव हलादिराश्रीयत इतीमागमस्य प्रत्ययनिमित्तता । तेनासौ प्रत्ययलक्षणेन
भवत्येव । यदि ह्यसौ प्रत्ययनिमित्तस्तत् कथं वर्णाश्रयेऽप्यत्रेत्युक्तम् । अढणे-
ङित्यत्रोदाहरणे प्रत्ययस्य वर्णमात्रत्वात् प्रत्ययविशेषणत्वेन वा वर्णस्याश्रयणा-
देवमुक्तम् । नत्वप्रत्ययनिमित्तत्वात् । वर्णस्यापि तकारस्य प्रत्ययत्वापरि-
त्यागात् । ढणहानौत्यत्र तदेव । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । ढणढइति । तस् ।
असोरलोपः (६।४।१११) । पूर्ववङ् ढत्वादि । नञ्वापदान्तस्य भूलौत्यनुस्वारः
(८।३।२४) । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति (८।४।५८) परसवर्णो णकारः ।

अथ किमर्थमिह द्वाहिरागतश्रमको गृह्यते ? न द्वाहद्वयेवोच्ये तेत्यत आह द्वाह इत्यादि । यद्यागतश्रमकस्य ग्रहणं न क्रियेत ततो नाप्राप्ते श्रम्ययमारभ्यते । देशहेतुकञ्च तयो विरोधोऽस्तीति श्रम इमा बाधा स्यात् । असत्यामपि बाधायामनिष्ठा व्यवस्था स्यात् । पूर्वमिमं पश्चाच्छ्रमं । ततश्चानिष्टं रूपं स्यात् । आगतश्रमकस्य ग्रहणे श्रमकस्य द्वाहेरिमि विधीयमाने समावेशस्तयोर्भवति । इष्टा च व्यवस्था सम्पद्यते । पूर्वं श्रमं पश्चादिम् । तस्माच् श्रमि कृते सतीमागमो- भवोदित्वेवमर्थमागतश्रमकं स्तृष्टिं गृह्यते ।

६३ । ब्रुव ईट् ।

ब्रुवइत्येषा पञ्चम्यज्जतार्था पूर्व्वं ज्ञतार्थायाः सार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादितुप्रत्तरस्येति (१।१।६७) वचनात् । तेन हलादेः पितः सार्वधातुकस्यैवायमौड् विज्ञायतइत्यत आह ब्रुइतेतस्मादुत्तरस्य हलादेरित्यादि । कथं पुनर्हल आगमित्वेन तदादि लभ्यते ? यस्मिन् विधिस्तदादात्तग्रहण (प, ३४) इतुप्रच्यते । नतु यस्य विधिरिति । असति हि तदादिविधावन्नवीदित्यादावेव स्यात् । न्नवीतीत्यादौ न स्यात् । नैष दोषः । उत्तरत्र ह्यपुक्तग्रहणात् तदादिविधेः सम्भवो गम्यते । अन्यथा ह्यसति तदादिविधौ विनाप्यपुक्तग्रहणेनापुक्त एव भविष्यति । अपुक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । न्नवीतीति । पूर्व्ववच्छपो लुक् । न्नवाणीति । तदेव । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । ब्रूतइति । लट् तस् ।

६४ । यङो वा ।

लालपौतीत्यादि । लपिवदिरौतिभ्यो यङ् । पूर्व्वयोर्दोषोऽङ्कित इत्यभ्यासस्य (७।४।८३) दोषः । रौतेस्तु गुणो यङ्लुकोरिति (७।४।८२) गुणः । यङोऽङि चेति (२।४।७४) यङो लुक् । वर्वन्ति चर्कन्तीति । वृज्ज्जो यङ्लुकि ऋतश्चेत्यभ्यासस्य (७।४।८२) रुगागमः । किं पुनः कारणं यङ्लुक्खेपोदाङ्गियते ? न यङन्तइत्याह हलादिरित्यादि । यङन्ते हि ङित्त्वादात्मनिपदम् । नचात्मनिपदं हलादि पिदस्ति । हलादेः पितः परस्य सार्वधातुकस्याभावाद्नेह यङन्तस्सीदाहरणम् । किं तर्हि ? यङ्लुगन्तस्य । तत्र हि

हलादि पित् सार्वधातुकं सम्भवति । यङ्लुगन्तस्यादादी चर्करीतञ्च परस्मैभाषमिति पाठे सति परस्मैपदित्वात् । तेन यङ्लुक्विधोदाङ्गियते । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

६५ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

तु इति सौत्रो धातु वृद्धयर्थ इतिरके । हिंसार्थ इत्यपरि । अथ च लुग्विकरणत्वं स्मर्यते । तच्च बहुलं कन्दसौति (२।४।७३) बहुलग्रहणेन भाषायामपि लुक्-सम्पादनाज्जभरते । शमीध्वमिति । लोट् । अशमीध्वमिति । लङ् । अभ्रमौतीति । अम गत्यादिवु । लट् तिप् । कथं पुनः शम्यमिभ्रामनन्तरं हलादि सार्वधातुकं सम्भवति ? यावता शमे व्यंवायकेनैव श्रवणा भवितव्यम् । अमेरपि शप् क्रियतइत्याह शम्यमोरितग्रादि । विकरणस्यात्र लुग् बहुलकन्द-सौत्यनेन (२।४।७३) । सार्वधातुकास्त्विति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । स्त्रीलिङ्गस्य सार्वधातुकाशब्दस्यापिशालिना संज्ञात्वेन प्रणीतत्वात् । अथ सार्वधातुक-ग्रहणं किमर्थम् ? यावता नाभ्रस्यस्याचि पिति सार्वधातुक (७।३८७) इत्यतः सूत्रात् सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्ततइत्याह सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । तच्च सार्वधातुकग्रहणं पितौत्यनेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवर्त्तौ पिद्ग्रहणमप्यनुवर्त्तत । तथाचापिति न स्यात् । तस्मादपितप्रपि यथा स्यादितेप्रवमथै सार्वधातुकग्रहणं क्रियते ।

६६ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ।

अपृक्त इति । सुब् व्यतयिन षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तेनायमपृक्तस्यैवेत् । अस्तिस-ग्रहणं लङ्गर्थम् । आसीदिति । अस भुवि । लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । आङ्जादौनामितराट् (६।४।७२) । आट्बेति (६।१।६०) द्विः । अकार्षी-दिति । सिचि द्विः । अलावीदपावीदिति । इट ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपः । आत्थेतप्रत्तुवत्तरस्य सिपो हुवः पञ्चानामादित आहो हुव इति (३।४।८४) थलि कृते हुवसाहादेशे कृते तस्य स्थानिवद्भावे सति ब्रूञ्ग्रहणेन अहणात् थलोऽपि सार्वधातुकग्रहणेन अहणादौट् प्राप्नोति । अभूदिति । अस्तोऽसिच् । अस्तो भूर्इरिति (२।४।५२) भूभावे तस्य स्थानिवद्भावे सतप्रस्तिस्रहणेन अहणादौट् प्राप्नोति ।

स कस्मान्न भवतीत्याह (१।१।५३,वा) आह्निभुवोरित्यादि । ईंटि प्रतिषेध इति ।
आहे भुं वञ्चेटि कर्त्तव्यं स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधः । तनेह न भवति आर्थाति ।
आहस्य इति हकारस्य (८।२।३५) थकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५)
तकारः । अभूदिति । गातिस्थेति (२।४।७७) सिचो लुक् ।

६७ । बहुलञ्छन्दसि ।

सर्वमाइति । अस्तेलंङ् । पूर्ववदाट् । सिपो हल्ङ्यादिलोपः
(६।१।६८) । सकारस्य स्वविसर्जनौघौ । गीभिरन्ताः प्रत्यञ्चमत्सा इति ।
अर सञ्चलने । त्सरञ्चगती । लुङ् । हल्ङ्यादिना (६।१।६८) सिपो
लोपः । अतो ल्रान्तस्थेति (७।२।२) वृद्धिः । पूर्ववद्विसर्जनौघः । अभैषीरिति ।
जिभौ भये । सिचि वृद्धिः । अथाभैषीर्मा पुत्रकेत्यत्र कथमङ्गागमः ? यावता
न माङ्योग (६।४।३४) इति प्रतिषिद्धोऽसौ । इह चाच्चारत्सारित्यत्र सिच
ईङ्गागमः कस्मान्न भवतीत्याह छान्दसत्वादित्यादि । अच्चारत्सारित्यत्र
चेङ्गागमाभाव इति छान्दसत्वादिति प्रकृतेन सम्बन्धः । वा छन्दसौति वक्तव्ये
बहुलग्रहणं सुत्तरार्थम् । उत्तरार्थताञ्चास्योत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः ।

६८ । रुदश्च पञ्चभ्यः ।

रुदइति सुव्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । एतश्च पञ्चभ्यइति बहुवचनाद्
विज्ञायते । रुदादिभ्यः सार्वधातुं क इतीटि प्राप्ते तदपवाद ईङ्गागमो विधीयते ।
रुदिर् अशुविमोचने । जिस्वप् शये । श्वस प्राणने । अन च । जञ्
भञ्जहसनयोरितेति रुदादय आदादिकाः । अरोदीदिति । लङ् । प्राणौदिति ।
अनितेरिति (८।४।१८) णत्वम् । अजागर्भवानिति । जागर्त्तः पञ्चभ्यः
परिणायं पठति । गुणे रपत्वे च कृते हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) ।

६९ । अङ्गागर्गालवयोः ।

पूर्वेणेति प्राप्तेऽङ्गागमो विधीयते । गागर्गालवग्रहणं पूजार्थम् । नतु
विकल्पार्थम् । अङ्गीटीरादिलिङ्गत्वादेकविषयत्वाच्च न सम्भवति समुच्चय
इतन्तरेणाप्याचार्यग्रहणं विकल्पस्य सिद्धत्वात् ।

१०० । अद्ः सर्वेषाम् ।

सर्वेषां अहर्णं पूजार्थम् । नतु नित्यार्थम् । गार्ग्यगालवग्रहणस्याविकल्पार्थत्वात् ।

१०१ । अतो दीर्घो यञि ।

तपकरणसुत्तरार्थम् । खट्वाभिरितत्र बहुवचने भल्येदितेत्त्वं (७१३।१०३) मा भूदितेवमर्थम् । अङ्गनेति । प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः सन्तीति स्त्रीमादिना (५।२।१००) नप्रतप्रयः । केशव इति । केशा यस्य सन्तीति केशाद् वोऽन्यतरस्या (५।२।१०६) मिति वप्रतप्रयः । केचिदत्र तिङ्गीतप्रनुवर्त्तयन्तीति । भूसुवीस्तिङ्गीतप्रतः (७।३।८८) । तेषां बभभवानिति कसौ सार्वधातुके दीर्घत्वेन न भवितव्यमिति । कसोरितिङन्तत्वात् । वभववानिति । भवतेर्लिट् । कसुः । छन्दसुभयधेति (३।४।१९०) तस्य पक्षे सार्वधातुकत्वम् । तेन कर्त्तरि शब् (३।१।६८) भवति । सान्तमहृतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । हल्लुब्धादि- (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।२।२३) आदिति वक्तव्ये दोर्घग्रहणं दोर्घेष्व यथा स्याद् यद्यन्यत् प्राप्नोति तच्चा भूदिति । किञ्चान्यत् प्राप्नोति ? विचार्यमाणानाम् (८।२।६७) अनन्तरस्याप्येकैकस्य प्राचाम् (८।२।६३) प्रश्नाख्यानयो (८।२।१०५) रिति झुतः । अथ प्रकृतोऽङ्गागमः कस्मान्न विधीयते ? तत्राप्यकः सर्वेषां दीर्घत्वेन (६।१।१०१) सिद्धतेव । नचातो गुणे पररूपत्वं (६।१।६७) प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयम् । अह्विधानसामर्थ्यात् । इहाधुच्चावहीति कसस्याचीति (७।३।७२) लोपः स्यात् । अतिजराभ्यामित्यत्राचीति जरसभावः स्यात् । तन्निवृत्तप्रर्थं दीर्घग्रहणं कृतम् । स चात्र झुतः प्रसज्येत ।

१०२ । सुपि च ।

१०३ । बहुवचने भल्येत् ।

नतु च वृत्त्याणामित्यत्र नामीति (६।४।३) दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति । तत् किं तन्निवृत्तप्रर्थेन भल्यग्रहणेन ? नैतदस्ति । नामीति (६।४।३) ह्याग्नीनामित्यत्र सावकाशम् । तत्रासति भल्यग्रहणे दीर्घत्वं बाधित्वा परत्वादेत्त्वमेव

उत्तरयोरपि वक्तव्यशब्दयोरयमेवार्थो विदितव्यः । तत्रेदं व्याख्यानम् । बहुलव्यं-
न्दसौत्वतो (७३।८७) बहुलग्रहणं मण्डूकभूतिन्यायानुवर्तते । तेन सर्वं
प्रतिषेधादिकं कार्यमपि भविष्यतीति । अर्हत इति । प्रशंसामाजनभूतायैत्यर्थः ।
गार्गीमातेति । यो गार्गीया माता व्यपदेशेन प्रशंसामर्हति स एवसुच्यते ।

१०८ । ऋस्वस्य गुणः ।

ऋस्वग्रहणं प्रकृताङ्गविशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीत्याह
ऋस्वान्तस्येत्यादि । एवमुत्तरत्रापि तदन्तविधि विदितव्यः । अथ हे कुमारि हे
ब्रह्मवन्धितेऽवमादीनां कस्मान्न भवतीत्याह हे कुमारीत्यादि । यदि ह्रस्वत्वे
कृते गुणः स्याद् ऋस्वकरणमनर्थकं स्यात् । ननु च गुणार्थमेतत् स्यात् । असति
हि तस्मिन् ऋस्वस्य गुणइति गुणो न स्यात् । अऋस्वान्तत्वादित्याह यदीत्यादि ।
एवं क्रियागौरवं परिहृतं भवतीति भावः ।

१०९ । जसि च ।

जसादिवित्यादि । आदिशब्दः प्रकारि । जसप्रकारेषु प्रत्ययवित्यर्थः ।
इतः प्रकरणादिति । अस्वार्थनद्योऋस्व इत्येवमादिकात् (७३।१०७) ।
ऋन्दसीति वक्तव्यमिति । ऋन्दसि विषये वा कार्यं भवतीति तदर्थरूपं व्याख्येय
मित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तदेव बहुलवचनमाश्रित्य कर्तव्यम् । अस्वे इत्यादि ।
अस्वार्थनद्योऋस्व (७३।१०७) इति ऋस्वो न भवति । दर्शित्यत्र ऋस्वस्य गुणः ।
शतक्रत्व इत्यत्रापि जसि चेति । पश्वेइति । घेर्ङिति (७३।१११) गुणः । किंकिदौव्या
इत्यत्राडो नास्त्रियामिति नाभावः (७३।१२०) ।

११० । ऋतो ङिसर्व्वनामस्थानयोः ।

तपरकरणं मुखसुखार्थमिति । नहि ङिसर्व्वनामस्थानयो र्द्विघं ऋकारः
सम्भवति यस्तपरिण निवर्त्तत ।

१११ । घेर्ङिति ।

सख्ये पत्यइति । सखिपतिशब्दौ घिसंज्ञकौ न भवतः शेषोऽघप्रसङ्घीति (१।४।७)
पर्य्युदासात् । पतिः समास एवेति (१।४।८) नियमाच्च । पट्टीति । वोतो

गुणवचनादिति (४।१।४४) डीष् । अत्र गुणो न भवति सुपि चैत्यतः (७।३।१०२) सुपौत्यनुवृत्तेः । कुरुतइति । करोति स्तम् । उपत्ययः । धातोर्गुणः । रपरत्वम् । अत उत् सार्वधातुक इतुत्वम् (६।४।११०) । अत्रापि सुपौत्यनुवृत्ते स्तसि परतो विकरणान्तस्य न भवति गुणः ।

११२ । आण नद्याः ।

नद्याइति पञ्चमी । स चाकृतार्था पूर्वतः कृतार्थाया डितीत्यस्याः सप्तम्याः प्रथीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तेन डित्त एवायमाङ्गमो विज्ञायत इत्याह नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्येत्यादि । कुमार्थ्यायितेवमादावाटञ्चेति (६।१।६०) वृद्धिः । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? न अडेवोच्चेत । वृद्धिरेचीति (६।१।६६) वृद्ध्या सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धतेव । कुमार्थ्यं कुमार्था इत्यत्रातो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वं प्राप्नोतीतिप्रतञ्च नाशङ्कनीयम् । पररूपत्वं ह्यत्र वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । नेष दोषः । अस्ति ह्यन्यद्वचनस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? त्रियै त्रिया इत्यत्र साविकाचस्तृतीयादि विभक्ति (६।१।१६८) रित्युदात्तत्वं मा भूत् । आगमा आद्युदात्ता भवन्तीत्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति । शक्यते ह्येकादेशोऽन्तादिवद्वावादागमग्रहणे न प्रहोतुम् । आगमानुदात्तत्वञ्च यथा प्रत्ययस्वरं लविता लवितुमित्यादौ बाधते तथा विभक्तिस्वरमपि बाधते । तस्मादाटञ्चेति (६।१।६०) वृद्धार्थमितत् ।

११३ । याङ्गापः ।

खट्टायामिति । वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धिः । खट्टाया इत्यत्राकः सवर्णं दीर्घत्वम् (६।१।१०१) । दीर्घोच्चारणं वृद्धिसवर्णदीर्घत्वे यथा स्याताम् । पररूपत्वं मा भूदितिप्रवमर्थम् । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? न । अस्ति ह्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? ज्ञायै ज्ञाया इत्यत्र (६।१।१६८) साविकाचस्तृतीयादि विभक्तिरित्यनेनोदात्तत्वं मा भूत् । आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति । अथ खट्टामतिक्रान्तायातिखट्टायित्वं कस्मान्न भवति ? उपसर्जनङ्गस्वत्वे क्ते तस्य स्थानिवद्वावादाबग्रहणेन ग्रहणे सति प्राप्नोतीत्यत आह अतिखट्टायित्वादि । यदा तावत् सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घत्वं न क्रियते तदा ङ्राबग्रहणेन दीर्घग्रहणमितेप्रतञ्चनान्न भवति । यदा दीर्घत्वं

तदा लक्षणिकत्वात् भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति (प, ११४) वचनात् ।

११४ । सर्व्वनाम्नः स्याद्द्रस्त्वश्च ।

याटोऽपवादः । आकारोच्चारणं सर्व्वस्या इत्यत्र यथा स्यादन्यथा पररूपत्वं प्रसज्येत । अकारोच्चारणसामर्थ्यात् प्रसज्येतेत्येतच्च नाशङ्कनीयम् । तद्धि तस्या-मित्यत्रोद्दिदम्पदाद्यप्युम्रैद्युभ्य इति (६।१।१७१) विभक्त्युदात्तत्वं मा भूत् । आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

११५ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।

असर्व्वनामार्थं वचनम् । धी तु वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंस्थानमिति (१।१।३६, वा) सर्व्वनामसंज्ञां तीयस्योपसञ्चक्षते त इदं सूत्रं प्रत्याचक्षते । तेनैव सिद्धत्वात् । तच्चोपसंस्थानमवश्यं कर्त्तव्यं स्मायादयो डिति विकल्पे न यथा स्युरिति । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मिन् द्वितीय इति । अन्ये त्वनेनैव स्मायादयः सिध्यन्ती-त्युपसंस्थानमेव प्रत्याचक्षते । कथम् ? सर्व्वनाम्न इत्येतदिहानुवर्त्तते । स्याडिति निवृत्तम् । तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते । सर्व्वनाम्नो डिति यदुक्तं तद्विभाषा द्वितीया-द्वितीयाभ्यां भवतीति । तेन स्मायादयोऽप्यनेनैव भविष्यन्तीति नार्थं उपसंस्थानेन ।

११६ । डेराम् नदाम्नौभ्यः ।

डेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । एतच्च स्त्रियामिवेयमादिनिर्देशाद्विज्ञा-यते । ग्रामस्थामिति । ग्रामं नयतीति सत्सूद्विषेत्यादिना (३।२।६१) क्विप् । अग्रग्रामाभ्याञ्चेति (०) षत्वम् । एरनेकाच इति (६।१।८२) यणादेशः । अथ कुमार्थां खट्टायां सर्व्वस्यामिति कथं सिध्यति ? ग्रामि क्लृते ऋस्वनद्यापो लुङिति (७।१।५४) लुङागमेन भवितव्यम् । नेष दोषः । लुटः परत्वादाद्याट् स्वाटो भवन्ति । तेषु क्लृतेषु लुटः प्राप्तिरेव नास्तीति । नहि द्वयोरादिलिङ्गयोः समुच्चय उपपद्यते ।

(०) नेदं कात्यायनस्य वाक्यं नवा भाष्यकारस्य । अन्ये रैव तु वार्षिककृषेण प्रथितम् ।

११७ । इदुद्भ्याम् ।

नदीग्रहणमिहानुवर्त्तते । तेन चेदुतौ विशिष्येते नदोसंज्ञकौ याविदुताविति । यद्येवमनर्थकमिदम् । पूर्व्वेणैव सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । औकारो हि परत्वा-
दुत्तरसूत्रेण स्यात् । अस्मिञ्च सत्यामेव भवति ।

११८ । औत् ।

नदीसंज्ञकात् परस्य ङोराम् पूर्व्वेण विहितः । विसंज्ञकादुत्तरिणास्त्वसन्नियुक्त-
मौकारं वक्ष्यति । तस्मात् पारिशिष्यात् ताभ्यां यदन्यदिकारोकारान्तं तद्विज्ञोदा-
हरणं विज्ञायत इत्याह यन्नदीसंज्ञमित्यादि । अत्र च सखिपतिशब्दावस्थ्याख्यत्वा-
न्नदीसंज्ञकावपि न भवतः । विसंज्ञकौ यथा न भवतस्तथा पूर्व्वमेव प्रतिपादितम् ।

११९ । अच्च घेः ।

अथास्त्वे कृतेऽजाद्यतष्टाविति (४।१।४) कृतौ घेनावित्त्वैवमादौ टाप् कस्मान्न
भवतीत्याह अदिति तपरकरणमित्यादि । यस्मात् तपरकरणं टाम्निवृत्त्यर्थं क्रियते
तस्मात् कृतेऽप्यस्त्वे टाम् न भवतीति भावः । तपरकरणं हि तत्कालावधारणार्थम् ।
नचान्न भाष्यमानत्वादथो मात्रिकात्वाच्च स्थानिनो दीर्घत्वस्य प्राप्तिरस्ति । अतोऽन्ये-
नापि हेतुना यद्दीर्घत्वमापद्यते तत्प्रतिषेधार्थमुपजायमानं तद्वापोऽभावमापादयति ।
टापि हि सत्यकः सवर्णे दीर्घत्वं (६।१।१०१) स्यात् । तथाचानर्थकं तपरकरणं
स्यात् । तस्मान्मा भूदनर्थकमिति कृतेऽप्यस्त्वे टापा न भवितव्यमिति । औदच्च घे
रिति येषामित्यादि । इह केचिद्दीच्च घेरित्येकं योगं कुर्व्वन्ति । तथाच सत्यौच्चा-
च्चयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद् यत्रास्त्वं तत्रैवौत्स्वेन भवितव्यम् । घेच्चास्त्वमिति सत्यौ
पत्यावित्यत्राच्चाभावादौच्चमपि न स्यात् । अतस्तस्य दोषस्य परीहाराय येषामेक
एवायं योग स्ते प्रधानशिष्टमौत्त्वमाचक्षते । यथा कर्त्तुः क्वड् सलोपश्चे (३।१।११)
त्यत्र प्रधानशिष्टमाचक्षते क्वड्मन्वाचयशिष्टं सलोपम् । यथा तत्रैव तत्रासत्यपि
सलोपे यथा क्वड् भवति श्येनायत इत्यादाविवमसत्यप्यस्त्वे सत्यौ पत्यावित्यत्रौत्स्वं
भवतीति तेषामभिप्रायः ॥

१२० । आडो नाऽस्त्रियाम् ।

आड इति स्थान्यन्तरनिर्देशादिहार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्तं यद् घेरिति प्रकृतं तदिह पञ्चम्यन्तमुपजायत इत्याह घेरुत्तरस्येत्यादि । अथ किमर्थं मस्त्रियामित्युच्यते ? आडो नापुंसोतिवोच्यते । एवमुच्यमाने त्रपुणा जतुनेतिप्रतन्न सिध्यतीतिप्रतच्च नाशङ्कनीयम् । इकोऽचि विभक्ताविति (७१।७०) नुमैव सिद्धत्वादिति यो मन्येत तं निराकर्तुमसुना ब्राह्मणकुलेनेत्यस्योपन्यासः । अत्र हि त्वदाद्यत्वे क्तवेऽदसोऽसे दीदु दो म इत्युच्यमत्वे (८१।८०) च । तत्र यदि पुंसोतिवोच्यते ततोऽसुनेति नपुंसके न सिध्येत् । सुभावस्यासिद्धत्वात् । नुमोऽभावादस्त्रियामित्युच्यमाने नपुंसकेऽपि नाभावो भवतीत्यसुनेति सिद्धं भवति । नहि नाभावे कर्त्तव्ये सुभावस्यासिद्धत्वम् । न सु नइति (८१।३) वचनादित्यभिप्रायः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां सप्तमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥७३॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

सप्तमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

१ । शौ चङुपधाया ह्रस्वः ।

चङ्परि शौ परतइति । चङ् परो यस्मात्स्वरिति स तथोक्तः । अचीकरदित्यादि । कञ् ह्रञ् लुञ् पूञितेप्रतेभ्यो हेतुमस्विच् । ततो लूङ् । चिः । णिश्चौत्यादिना (३।१।४८) च्चङ् । णेरण्टीति (६।४।५१) णिलोपः । अत्र द्विर्वचनोपधाङ्स्वत्वयोः प्रासयोः परत्वादुपधाङ्स्वत्वम् । ततो द्विर्वचनम् । ततश्च शौ क्तत' स्थानिवङ्ग-
षतीति क्त ह्र इत्यादिकमविक्रतधातुरूपमेव द्विरुच्यते । अत्र क्तह्रद्व्येतयोरभ्या-
सस्योरदित्यत्वे (७।४।६६) क्तत रपरत्वे हलादिशेषे च ततश्च सन्वङ्गुनीत्यादिना
(७।४।८३) सन्वदृभावादित्त्वम् । पूस्वित्येतयोरपि ङ्स्वत्वे च क्तत शोः पुयण्ज्य-
पर (७।४।८०) इतौत्वम् । सर्वत्र दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घत्वम् । अत्र
द्विर्वचनोपधाङ्स्वत्वयोः प्रासयोरित्यादि । अचीकरदित्यादिपूदाहरणेषु क्तता-
क्तप्रसङ्गित्वाद्द्विर्वचनं नित्यमुपधाङ्स्वत्वमपि । तयोरुभयोः परत्वादुपधाङ्स्वत्व'
भवति । तत्र क्तते द्विर्वचनमित्येष कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । मा भवानटिटदित्यत्र तु
द्विर्वचनमेव नित्यम् । न ङ्स्वत्वम् । तथाह्वाजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) द्विर्वचनं
क्ततेऽपि ङ्स्वत्वे प्राप्नोत्यक्ततेऽपि । ङ्स्वत्व' तु द्वितीयस्येकाचो द्विर्वचने क्तते न
प्राप्नोति । परेण टिशब्दरूपेण व्यवधानात् । तस्मान्मा भवानटिटदित्यत्र
नित्यत्वाद् द्वितीयस्येकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति । द्विर्वचने हि सति को दीषः

स्यादित्यत्र आह तथाच सतीत्यादि । एवञ्च द्विर्वचने हि सति तेन ऋस्रभाविन
 आकारस्योपधात्वं विवक्षितमिति ऋस्रो न स्यात् । नहि द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने
 कृते चङ्परि णौ यदङ्गं तस्य ऋस्रभाव्याकार उपधा भवति । असति च ऋस्रत्वे
 मा भवानटिटदिति रूपं न सिध्यति । मायोग आणनिवृत्त्यर्थः । आटि तु सति
 नास्ति विशेषः । सत्यसति वा ऋस्रत्व आटवेति (६।१।६०) वृद्ध्या भवितव्यमिति ।
 भवच्छब्दः सन्देहनिरासार्थः । नैष दोषइति । योऽनन्तरोक्तः स कथं लभ्यत
 इत्याह ओणे ऋदित्करणमित्यादि । ओणु अपनयन इत्येतस्यर्हित्करणस्यैतत्
 प्रयोजनमृदित्त्वान्नाग्लोपीत्यादिना (७।४।२) ऋस्रप्रतिषेधो यथा स्यादिति ।
 यदि च नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाऋस्रत्वेन न बाध्यते तदीणे ऋदित्करण मनर्थकं
 स्यात् । द्विर्वचने हि कृते परिण णिग्रह्दरूपेण व्यवधानादेव ऋस्रो न भविष्यति ।
 किमोणे ऋदित्करणेनेति ? आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नित्यमपि द्विर्वचन
 मुपधाऋस्रत्वेन बाध्यतइति । यतओणे ऋदित्करणं करोति । णाविति किमिति ।
 एवं मन्यते । णिग्रहणे चाकृते लुङ्चडादेशयोः कृतयोर् णिलोपे चाकृते
 वृद्धावादेशयोर्चाकृतयोर् लूङ् अत् इति स्थित उकारस्य ऋस्रो मा भूदित्येवमथं
 वा णिग्रहणं क्रियते ? उकारस्य वृद्धौ कृतायामौकारस्य ऋस्रो मा भूदित्येव-
 मथं वा ? एतच्चोभयमप्रयोजनम् । अत्रान्तरङ्गत्वाद् वृद्धावादेशाभ्यामेव
 भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वं पुनस्तयो णिङ्मात्राश्रयत्वात् । ऋस्रस्य च
 बहिरङ्गत्वम् । चङ्माश्रयत्वादिति । चङ्मुपधाया ऋस्र इत्युच्यमानइत्यादि ।
 एतावतुप्रचमानेऽसति णिग्रहणे चङ्परि यदङ्गं तस्योपधाया ऋस्रो भवतीत्येव-
 मर्थः स्यात् । तथाचानवकाशो ऋस्रोऽलौकवदित्यत्रान्तरङ्गामपि वृद्धिं बाधित्वा
 वचनसामर्थ्याद्देकारस्यैव स्यात् । अथापि कथञ्चिद् वृद्धिर्न बाध्यत एवमपि वृद्धौ
 कृताया मन्तरङ्गमप्यावादेशं बाधिलौकारस्यैव प्रसज्येत । अन्यथा हि वचनमिदं
 मनर्थकं स्यात् । अदौदपदिति । अत्र ददाते णिं चि लुङि चङि च कृते अ दा इ
 अत् इति स्थिते वचनप्रामाण्यादानवकाशो ऋस्रोऽन्तरङ्गमपि पुक्वं बाधित्वा प्रसज्येत ।
 तस्मिंश्च सति पुग् विवक्षितनिमित्तत्वान्न स्यात् । अपीपचदित्यादौ तु नेव ऋस्रः
 स्यादिति । चङि परतो यदङ्गं पाचिप्रवृत्ति तदीयाया उपधायाश्चाकारादेर-
 ऋस्रभाविनीत्वात् । आदिग्रन्थोऽपीपठदित्यादिपरिग्रहार्थः । तस्माणाविति
 वक्तव्यम् । चङीति किमिति । एषोऽभिप्रायः । केवले णौ ऋस्रो मा भूदित्येव-
 मर्थं चङीतुप्रच्यते । नैतच्चङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमुपपच्यते । यस्मादाचार्य्यप्रवृत्ति

र्नापयति णाविव केवले ऋस्वत्व' न भवतीति यद्यं मितां ऋस्व (६।४।९२) इति
 ऋस्वत्व' शास्त्रि । ततः कारयति हारयतीत्यादौ न भविष्यतीत्यभिप्रायः । यद्ये त-
 स्माज् ज्ञापकात् कारयतीत्यादौ ऋस्वो न भवति तदाचीकरदित्यत्रापि न स्यात् ।
 अथात्र वचनसामर्थ्याद् भविष्यति । एवमपि कारयतीत्यादौ स्यादेव । नहि
 मितां ऋस्व (६।४।९२) इत्युच्यमाने सत्यचीकरदित्यादौ न भवतीत्येष विषयविभागः
 शक्यते विज्ञातुम् । तस्माच् चङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । उपधायग्रहणं किमिति ।
 एवं मन्यते । अलोऽन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमुपधायग्रहणं क्रियते । एतच्चाप्रयो
 जनम् । चङ्परि षौ यदङ्ग' तस्याचीकरदित्यादावपि णावन्तरङ्गत्वाद् वृषादिषु
 कृतेषु ऋस्वभाव्यजन्यो न सम्भवति यत्राजन्ताश्चिञ्चुत्पद्यते । किं पुनरपीपठ-
 दित्यादौ यत्र हलन्ताश्चिञ्चुत्पद्यते ? तस्मादजन्यो ऋस्वभावी नास्तीत्यन्तरिणाप्यु-
 पधायग्रहणं वचनादनन्त्यस्यैवोपधाभूतस्य ऋस्वो भविष्यतीति । अचकाङ्गदववाङ्ग-
 दिति । काच्चि वाच्चि माच्चि काङ्गायाम् । यद्यप्यजन्यो ऋस्वभावी नास्ति तथापि
 वचनादनन्त्यस्याचीकरदित्यादौ यथा भवति तथाचकाङ्गदित्यादावपि स्यात् ।
 तस्मान् मा भूदेष दोष इत्युपधायग्रहणं क्रियतइत्यभिप्रायः । ननु चाङ्गस्य योऽच्
 तस्य चङ्परि षौ ऋस्वो विधीयते तत्र यद्यप्यनन्तरोऽज् न सम्भवति तथापि यिन
 नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेनेति यिन नाव्यवधान
 मपितु सर्वदा व्यवधानमेव तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् भवितव्यम् ।
 एकेनैव वर्णेन व्यवधानं सर्वत्र सम्भवति । संघातेन तु व्यवधानं सम्भवति न सम्भवति
 च । इहाचकाङ्गदित्यादौ सङ्घातेनैव व्यवधानम् । अतो नास्त्वैव ऋस्वप्रसङ्गइति
 किमुपधायग्रहणेनेत्याह तदेतदित्यादि । लोपः पितृतेरीच्चाभ्यासस्येतुप्रधालोपी
 (७।४।४) यथा स्यादिति । अलोऽन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमुपधायग्रहणं
 कर्त्तव्यमवश्यम् । यद्येव' तत्रैव कस्मान्न कृतमित्यत आह तदिहापीत्यादि ।
 उपधायग्रहणमवश्यमुत्तरार्थं कर्त्तव्यम् । इह तु क्रियमाणे सत्यचकाङ्गदितिव-
 मर्थं यिन नाव्यवधानमित्येषा परिभाषा नाश्रित्यतव्या भवति । उपधायग्रहणे
 नैवात्र ऋस्वस्य निवर्त्तितत्वादित्रेष गुणो लभ्यते । तेनैव कृतम् । नोत्तरम् ।
 उपधाङ्गस्वत्वे णि णिञ्चुपसंस्थानमिति । चङ्परि षौ परतो यो णि स्तस्मिन्
 परतोऽङ्गस्वीपधाया ऋस्व, उपसंस्थेयः । अवीवददिति । वदेहं तुमति चेति
 (३।१।२६) णिच् । तदन्ताद् वादितवन्तं प्रयोजितवानिति पुनर्हेतुमति चेति
 (३।२।२६) णिच् । ततो लुङादिः । णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपः । किं

पुनः कारणं न सिध्यति ? यावता णिलोपे कृते चङ्परि णावङ्गस्याकारो ऋस्वभावि-
 न्युपधा भवतेऽवेत्याह योऽसावित्यादि । अचः परस्मिन् पूर्वविधावपि (१११५७)
 णिलोपस्य ऋस्वत्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावास्मिजव्यवधानाद् ऋस्वो न प्राप्नोति ।
 तेन वा णिलोपेनाग्लोप्यङ्गमेतद् भवति । तदेतस्मादेतोर्न ऋस्वत्वं प्राप्नोति ।
 अग्लोपीत्यादिनानन्तरवच्चमाथप्रतिषेधात् (७१४१४) ख्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमित्युप-
 संख्यानं प्रत्याचष्टे णाविति । ख्याकृतिरिति णिजाति निर्द्देश्यते । नतु णिव्यक्तिः ।
 तेन व्यक्तौ व्यवधानं न भवति । नहि जातौ । एकात्वास्मिजातेः । नहि तयैव
 तस्या व्यवधानमुपपद्यते । ननु चोत्तरया ख्याकृत्या जात्याधारभूतया णिवत्तया
 णिजात्याश्रयेऽपि व्यवधानमुपपद्यतएव । नैतत् । तस्यामपि व्यक्तौ जातेः
 समवायात् । एवं तावद्वावधानं ख्याकृत्याश्रये नास्ति । अग्लोपित्वमपि नाश्रयेव ।
 नञ्च णिजातिव्यतिरेकेणान्योऽग्लोपि विद्यते यस्य लोपेनाग्लोप्यङ्गं स्यात् । नच
 ख्याकृते लोपश्च । तस्याः श्रूयमाणत्वात् । नहि श्रूयमाणाय लोप उपपद्यते ।
 अदर्शनं लोप (१११६०) इति वचनात् । ननु च जातिव्यतिरेकेणापि तदाश्रय-
 भूता व्यक्तिरग्लोपि विद्यतएव । न जातिव्यक्तोरनन्वत्वमिति सांख्यीयसिद्धान्तस्येहा-
 श्रयणात् । अथवा ख्याकृतिनिर्द्देशे सतुपधाऋस्वत्वस्य ख्याकृतिनिमित्तत्वेनाश्रीयते ।
 तेन गोबलीवर्धन्यायेन तस्या ख्याकृते निमित्तत्वेनोपात्ताया अन्वस्याको लोपः
 प्रतिषेधनिमित्तत्वेन विज्ञायते । स चेह नास्ति । तस्मात् ख्याकृतिनिर्द्देशात्
 सिद्धम् ।

२ । नाग्लोपिशास्त्रदिताम् ।

अगिति प्रत्याहारग्रहणम् । अको लोपोऽग्लोपः । स एषामस्तीति तान्यग्लो-
 लोपीन्यङ्गानि । शासु अनुशिष्टौ । ऋदिद् घेषां तानि ऋदन्ति बाधु विलोडन
 इतीतरमादीनि । अममालत् । अममातरदिति । तत् करोति तदाचष्ट इति
 णिच् । णाविष्ठवत्कार्यं प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावः (६१४११ ५५, वा) । तुरिष्ठमेयः-
 स्त्रिति (६१४११ ५४) टिलोपः । ततो लुडादिः । अत्यरराजदित्यादौ प्रातिपदिका-
 द्वात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति (ग, भू) णिच् । अन्वलुलोमदिति । सत्वापपाशरूपेत्यादिना
 (३११२५) णिच् । अगेव केवलो यत्वेत्यादि । इह द्विविधमग्लोप्यङ्गम् । क्वचिदगेव
 केवलो लुप्यतेऽममालदित्यादौ । क्वचिद्वलचावत्यरराजदित्यादौ । अगेव केवलो यत्

लुप्यते तन्नाग्लोपस्य स्थानिवद्भावात् सिद्धम् । स्थानिवद्भावे सत्यग्लोपस्य व्यवधानादेव ऋसाप्राप्तिः । तस्मान्न तदर्थमग्लोपीति वचनम् । इतरत्र तु हलचोर्भयोरप्यादेश इति सिध्यति । अस्थानिवद्भावात् । अजादेशस्य हि परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भाव उक्तः । नतु हलचोरादेशस्य । तस्माद् यत्र हलचोरादेशस्तदर्थमिदं वचनम् । अन्याथमेतत् क्रियमाणं यत्रागिव केवलो लुप्यते तदर्थमपि भविष्यतीति तदर्थमस्योदाहरणमुपन्यस्तम् । अडुडौकदिति । ककि वकि श्कि त्रकि डौक त्रौक ष्वक वस्क मस्क टिक टौक तिक तौक रधि लधि गत्यर्थाः । अभ्यासे चर्च (८।४।५४) इति जग्वलं उकारः ।

३ । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।

भ्राजिरयं भ्रादावनुदात्तेत् पठति । आत्मनेपदी ऋकारानुबन्धः फणादिषु टुभ्राज् टुभ्राञ्च दीप्ताविति पठति । फणादिभ्यः पुरस्ताच्च एजू रंजू भ्राज् दीप्ताविति । तन्नान्तर्गणकार्यार्थः फणादिष्ववश्यमेवास्व पाठोऽङ्गीकर्तव्य इति । तेनैव श्वादेरेपि गणकार्यस्य सिद्धत्वात् । अन्यत्रास्व पाठोऽनार्थ एव लक्ष्यते । भासू दीप्सौ । भाष वप्रज्ञायां वाचि । दीपो दीप्सौ । जीव प्राणधारणे । मील श्मील स्मील स्मील निमेषणे । पीड अवनगाहने । एषां नित्ये ऋस्वत्वे प्राप्ते विभाषियमारभ्यते । अब्भ्रजदिति । यदा ऋस्वत्वं तदा पूर्ववत् सन्वद्भावेनेस्वम् । अबीभषदिति । पूर्ववद् दीर्घः । अथ भ्राजभासयोर् ऋदित्करणं किमर्थम् ? यावता तयोर्हि ऋदित्करणस्यैतत् प्रयोजनम् ऋदिस्वात् पूर्वस्वरेण ऋस्वप्रतिषेधो यथा स्यादिति । यदि विभाषया च तयोर् ऋस्वत्वं विधीयते तदा ऋदित्करणस्य वैयर्थ्यमेवेत्यत आह भ्राजभासोरित्यादि । अपाणिनीयमिति । पाणिनेरिदं पाणिनीयम् । न पाणिनीयमपाणिनीयमिति । तेनानभ्युपगमात् । नतु तेनाक्ततत्वात् । अन्यथा हि बाधु विलोडन इत्येवमादीनामपि ऋदित्करणमपाणिनीयं स्यात् । प्रतिपादितं हि पूर्वं गणकारः पाणिनि न भवतीति । तथाचान्यो हि गणकारः । अन्यच्च सूत्रकारः ।

४ । लोपः पिबतेरौच्चाभ्यासस्य ।

ऋस्वत्वे प्राप्ते तदपवादः पिबते लीपो विधीयत ईकारश्चाभ्यासस्येति । उपधाधिकारादुपधाया एव । पर्यायेण लोपकारौ मा भूतामित्येवमर्थमभ्यासग्रहणम् ।

अपौष्यदिति । पा पाने । णिच् । शास्त्रासाह्याव्यावेपामिति (७१३७) युक् । ननु च नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्वमुपधालोपे कृतोऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनेन न भवितव्यमित्यत आह उपधालोपे कृतइत्यादि । सुबोधम् । पिबते; श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्प्रथमः । अपापयदिति । पा रक्षणे पै अत्र शोषण इत्येतयोस्तु नित्प्रथमं स नोपपद्यते । तत्र ह्येकस्य लुग्विकरणत्वादेव न भविष्यति । अपरस्य तु लाक्षणिकत्वात् ।

५ । तिष्ठतेरित् ।

अयमपि द्रुस्वापवादः । ईच्चाभ्यासस्येति नित्प्रथमम् । श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्प्रथम एव । अतास्वपदिति ।

६ । जिघृते वा ।

एषोऽपि द्रुस्वापवादः । अत्रापि श्रुतिपा निर्देशस्य तदेव प्रयोजनम् । अजात्रपदिति ।

७ । उ ऋत् ।

अत्र ऋकारः स्थानित्वेनोपात्तः । तस्य चान्तरङ्गत्वादिररार एव प्राप्नुवन्ति । नहि बहिरङ्गो द्रुक्षः । तस्मात् तेषामपवादो विज्ञायत इत्यत आह इरराराऽमपवाद इति उपधायान्तोकारः (७११०१) पुगन्त लघूपधस्येति (७१३८६) गुणोऽकारो ऋजिर्वाङ्गित्याकार (७२११४) इत्येते च ऋकारस्य स्थान उरण् रपर इति (१११५१) रपरा भवन्तो यथाक्रम मिररारो भवन्ति । तेषामपवादः । अचीकृतदिति । कृत संशब्दने । चुरादिः । णिच् । अवीकृतदिति । इतु वर्सने । अमीऽजदिति । ऋजू शुद्धौ । हेतुमण्डिच् । ननु चान्तरङ्गत्वादिररारिर्देव भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वन्तु पुनस्तेषां णिज्मात्राश्रयत्वात् । ऋकारस्तु चङ्परं णिच् माश्रित्य भवतीति बहिरङ्गः । तत् कथं तेनिररारो बाध्यन्त इत्यत आह वचनसामर्थ्यादित्यादि । यद्यन्तरङ्गत्वादिररारः स्युर्वचनस्य तदा वैयर्थ्यं स्यात् । अनवकाशत्वात् । तस्मादन्तरङ्गा अपि ते बाध्यन्ते । तपरकरणं मित्यादि । असति हि तपरकरणे यत्र दीर्घः स्थानौ तत्रान्तरतम्याद् दीर्घः प्रसज्येत तस्माद् दीर्घोऽपि स्थानिनि द्रुक्षएव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणम् । ननु भाव्यमानोऽ-

ण सवर्णान् षट्हातीति दीर्घस्यापि स्थानिनो ब्रह्मण्येव भविष्यति । न दीर्घइत्यत आह न चायं भाव्यमान इत्यादि । किं कारणमित्यत आह आदेशान्तरनिवृत्तप्रथ-
मिति । आदेशान्तरमिररारादि । तस्य निवृत्तप्रथमौकारस्याकीयरूपेणैवाभ्यनु-
ज्ञायते । नत्वपूर्वएव ऋकारो विधीयते । तत् कुतोऽस्य भाव्यमानता ?

८ । नित्यञ्छन्दसि ।

अवीद्वधदिति । द्वधु द्वधौ । हेतुमण्डि । ततो लुडादिः । नित्यग्रहणं
पूर्वसूत्रे वेत्येतदनुवृत्तेर्विज्ञापनार्थम् । अन्यथा हि तत्राप्यस्थाननुवृत्तिर्विज्ञायते ।

९ । दयते दिगि लिटि ।

अवदिगप्रदत्यादि । देङ् रक्षणे । लिट् । डिच्वादात्मनेपदम् । प्रथमपुरुषः ।
लिट् स्तम्भयोरेशिरेजित्ये शिरेचौ (३।४।८१) । एरनेकाच इत्यादिना (६।४।८२)
यणादेशः । दयतेरिति देखो ग्रहणम् । नतु दय दानइत्यस्येति । ननु च दय दान-
गतिरक्षणेऽसादानेष्वित्येतस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्यत आह तस्य हीत्यादि ।
लिटीतुप्रच्यते । नच दय दान इत्येतस्थानन्तरो लिङ्गिस्ति । यस्मात् तस्य
दययासञ्चेत्यनेनाम् (३।१।३७) विहितः । ननु चामन्वइति तत्रानुवर्त्तते ।
ततो मन्व आमोऽभावात् स्यादेवानन्तर्थात् । एवमन्वते । यथा दृष्टानुविधि-
ञ्छन्दसौति । नच दय दानइत्येतस्य मन्वे दिग्रादेशो दृश्यत इत्यभिप्रायः ।
इहावदिग्य इत्यनवकाशत्वाद् दिग्रादेशे कृते पश्चाद् द्विर्वचनेन भवितव्यम् ।
यथा चख्यावित्यत्र चञ्चिङ्गः ख्याजिति (२।४।५४) ख्याजादेशस्थानवकाशत्वात्
तत्र कृते पश्चाद् द्विर्वचनं तथावदिगप्र इत्यत्रापि दिग्रादेशे कृते पश्चाद् द्विर्वचनं
केन बाध्यत इति यक्षोदयेत् तं प्रत्याह दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यत
इति । कथं पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? नित्यग्रहणानुवृत्तेः । इह पूर्वसूत्रा-
न्वत्यग्रहणमनुवर्त्तते । नचात्र विभाषा प्राप्नोति यन्निवृत्तप्रथमं नित्यग्रहणं
विज्ञायते । तस्मादन्यस्त्रिंशति यत् कार्यं प्राप्नोति तन्निवृत्तप्रथमं नित्यग्रहणं
विज्ञायते । तेनैवमभिसम्बन्धः कारिष्यते । लिटि प्राप्नुवतां कार्याणां दिग्रादेशएव
नित्यं भवति । नान्यत् कार्यमित्येवं द्विर्वचननिवर्त्तनं भवति । यणादेशस्तु
लिटीतुप्रच्यार्थं न विधीयत इत्येरनेकाच (६।४।८२) इत्यचि भवति ।

१० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।

सस्वरतुः सस्वररिति । स्मृ शब्दोपतापयोः । उरदित्वभ्यासस्यात्वम् । (६।१।१३५, वा) रपरत्वम् । हलादिशेषः । दध्वरतुर्दध्वररिति । धृ दूच्छने । सस्वरतुः सस्वररिति । स्मृ आध्याने । ननु च सर्वत्रैव साभ्यास मङ्गम् । नच तत् संयोगादि । नैष दोषः । द्विष्ययोगो द्विर्वचनमित्येषोऽत्र पक्षः । तत्र परस्याप्यङ्गसंज्ञा भवत्येव । अथापि स्थाने द्विर्वचन मित्यप्यदोषः । सर्वत्रैव हि लिट्प्रभ्यासः संयोगादित्वं विवृण्वति । उच्यते चेद् वचनम् । तत्रैवं विज्ञास्यामः । प्राग् द्विर्वचनात् संयोगादित्वमस्ति । इह च द्विर्वचनात् प्राक् संयोगादित्वमस्ति । चिच्चियतुश्चिच्चियुरिति । चि चये । इयङादेशः । प्रतिषेध-विषयेऽपीत्यादि । यः कङिति चेत्यस्य (१।१।५) प्रतिषेधस्य विषयो न भवति यलादि स्तत्र सावर्धातुकार्धधातुकयो (७।२।८४) रित्येव गुणः सिद्धः । तस्माद् गुणप्रतिषेधविषयेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिविषयेऽपि परत्वाद् गुणेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह वृद्धिविषये त्वित्यादि । गुणस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वररिति । ज्णिति वृद्धेरवकाशः स्वारजो ध्वारक इति । सस्वार दध्वारित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरिव भवति । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? दीर्घस्यापि मा भूदित्येवमर्थं चेत् ? नैतदस्ति । भवितव्यमेव हि दीर्घस्योत्तरसूत्रेण । स्तृञ् आच्छादने । आतस्वारतुरातस्वररिति । ननु चैतस्मात् तपरकरणान्न प्राप्नोति । सावकाशञ्चोत्तरवचनमसंयोगादौ । कृ विक्षेपे । निचकारतु निचकाररिति । यद्येवमेवन्तर्हि न चेद् तपरकरणम् । किं तर्हि ? तसिनायं निर्देशः । संयोगादेरित्यादि । इहाङ्गप्रकरणादङ्गं संयोगादित्वेन विशिष्यते । नच करोतिः संयोगाद्यङ्गमिति न प्राप्नोति । तस्मात् संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति करोतेरपि यथा स्याद् गुणः । सञ्चस्वरतुः सञ्चस्वररिति । सम्पत्युपेभ्यः करोतौ भूषणइति सुट् (६।१।१३०) । स चाङ्भ्या-सव्यवायेऽपीति (६।१।१३५, वा) वचनाद्भ्यासव्यवायेऽपि भवति । किं पुनः कारणमिह गुणो न सिध्यति ? यावता सुटि कृते तन्मध्यपतित स्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति (प, ६०) करोतिः संयोगादिर्भवतीत्यत आह अत्र हीत्यादि । अनेन सुटो बहिरङ्गतां प्रतिपादयति । बहिरङ्गत्वे हि तस्यासिद्धं बहिरङ्ग मन्तरङ्ग (प, ५१) इत्यन्तरङ्गे गुणे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य सुटोऽसिद्धत्वात् संयोगादित्वं करोतेर्नीपपद्यते ।

पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेत्यस्मिन् दर्शने धातूपसर्गयोः कार्य्यमन्तरङ्गमिति सुटोऽपि धातूपसर्गयोः कार्य्यत्वादन्तरङ्गता स्यात् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्यस्मिन् दर्शने सुड् बहिरङ्गो भवति । तथाह्यस्मिन् दर्शने निरूपसर्गस्यैव धातोरर्थः साधनेन युज्यत इति साधनाभिधायी पूर्वं तावन्निट् कर्त्तव्यः । तत्र कृते तदाश्रये द्विव्यचने कृते पश्चादुपसर्गयोगोऽड्भ्यासव्यवयोऽपीति (६।१।१३५, वा) सुट् क्रियते । एवञ्च क्रियमाणे ह्यनेकपदाश्रितत्वाच्चक्षपेक्षत्वाच्च सुटो बहिरङ्गता प्रतिपाद्यते । गुणस्तु लिङ्, तुपत्तिसमनन्तरकालमेव प्राप्नोति । नापरं किञ्चिदपेक्षते । एकपदापेक्षत्वादल्पापेक्षत्वाच्चान्तरङ्गः । ततश्च तस्मिन् कर्त्तव्ये सुटोऽसिद्धत्वात् करोतिः संयोगाद्यङ्गं न भवति । तस्मादसौ न प्राप्नोति । एवञ्च कृत्वेत्यादि । यत एव सुड्, बहिरङ्ग एवञ्च कृत्वाऽन्तरङ्ग इति कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वादसंयोगादित्वात् करोति रूपस्कृषीष्ट संस्कृषीष्टेत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीडागमो (७।२।४३) न भवति । एतेन बहिरङ्गैव सुटः प्रतिपादिता । ननु चाङ्गाधिकारात् प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव संयोगो गृह्यते । कात्पूर्वग्रहणेन तत्र चापितमभक्तत्वं सुटः । ततश्चाभक्तत्वादेवासंयोगादित्वात् करोतिरिड् न भविष्यति । किमत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धेत्वनोपन्यस्ते न ? सत्यमेतत् । एवं मन्यते । भवतु नाम करोतिभक्तत्वं सुटः । तथाप्यसिद्धत्वात् तस्य संस्कृषीष्टेत्यत्रेदंप्रसङ्गो न भविष्यतीति संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति । अस्यायमर्थः । संयोगोपधः करोतिरङ्गं गृह्यति येन तत् संयोगोपधग्रहणव्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । चकारोऽत्र क्रियते । स च करोतिः संयोगोपधस्य समुच्चयार्थः । तेन तस्यापि सुटि कृते संयोगोपधस्य गुणो भविष्यतीति ।

११ । ऋच्छतृताम् ।

ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभाविषु । अर्त्तंरप्यत्र प्रथःश्ले । बहुवचननिर्देशात् । अतएवाह ऋच्छतेरङ्गस्य ऋ इत्येतस्य ऋकारान्त्वानाच्चेति । ऋकारान्ताः कृ विल्लेपे गृ निगरण इत्येवमादयः । आनर्च्छतुरानर्च्छुरित्वादि । अतुसुसी । गुणः । द्विव्यचनमभ्रासकार्य्यम् पूर्ववत् । अत आदेरिति (७।४।७०) दीर्घः । तस्मान्नुड्-द्विहल ईति (७।४।७१) नुट् । आरतुरारुरिति । पूर्व्वेवदभ्रासस्य दीर्घः । ततः पूर्व्वसवर्णेनेति । ऋच्छतेरलघूपधत्वादित्यादि । अलघूपधत्वं तु तस्यान्तरङ्गत्वात् । छे चिति (६।१।७३) तुकि कृते संयोगे गुर्विति (१।४।११) गुरुसंज्ञायां सत्यां

गुरूपधत्वान्न प्राप्नोतीति वेदितव्यम् । ऋतां त्वित्यादि । ऋ ऋतान्तु प्रतिषिद्ध एवेति गुणो विधीयत इत्यपेक्षते । गुणप्रतिषेधस्तु तेषामसंयोगाज्जिह्त् क्दिदिति (१।२।५) किञ्च सति क्ङिति चेत्यनेन (१।१।५) वेदितव्यः । वृद्धिविषये त्वित्यादि । यथा ऋतश्च संयोगादेरिति (७।४।१०) वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरिवेथ्यते तथा ऋऋतामपीति । गुणस्यावकाशो निचकारतु निचकाररिति वृद्धेरवकाशः कारको हारक इति । निचकार निजगारेत्यत्र वृद्धिविषये पूर्व- विप्रतिषेधेन वृद्धिरिवेथ्यते ।

१२ । शृद्धृप्रां ऋस्वो वा ।

शृद्धिसायाम् । दृ विदारणे । पू पालनपूरणयोः । एषां पूर्वसूत्रेण नित्ये गुणे प्राप्ते पक्षे ऋस्वो विधीयते । वाचचनात् पक्षे गुणो भवत्येव । विशश्वत्तरिति । ऋस्वत्वे कृते यणादेशः । ऋस्ववचनमित्यादि । असति ऋस्वग्रहणे वाचचनेन विकल्पिते यस्मिन् पक्षे गुणो नास्ति तस्मिन् पक्षे ऋत इद् धातोरिति च्चं (७।१।१००) प्रसज्यते । उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्त्वञ्च (७।१।१०२) । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं ऋस्व इत्युच्यते । ऋदिति कर्त्तव्ये ऋस्वग्रहणमुत्तरार्थम् । केचिदित्यादि । कथं पुनरस्य प्रत्याख्यानं विशश्वत्तरित्येवमादीनि रूपाणि सिद्धान्तीत्याह आ पाक इत्यादि । यद्यप्यातो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकारलोपे कृते आदीनां विशश्वत्तरित्येवमादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्तीति तथाप्यर्थभेदो भवति । तदाऽयुक्तमस्य प्रत्याख्यानमित्याशङ्कानेकार्थत्वाद्वातूनामित्युक्तम् । तथाच सतीत्यादिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे । यदि सूत्रस्य प्रत्याख्यानं क्रियते कसौ कृते विशश्ववानिति रूपं न सिद्ध्यति । तथाहि यदि शृणातेर्ऋस्वो न क्रियते तदा विशश्वानिति रूपं स्यात् । अथ आतेर्विशश्वानिति । तस्मादयुक्तमस्य प्रत्याख्यानम् ।

१३ । केऽणः ।

अस्मिति पूर्वेषु णकारिण प्रत्याहारग्रहणम् । अन्यथा केऽचइत्येवं ब्रूयात् । अथवाऽचइत्येतदपि न ब्रूयात् । अचएव हि ऋस्वदीर्घभ्रुता भवन्ति । ज्ञकेति । जानातीति ज्ञा । इगुपधशाप्नोकिरः कइति (७।१।१३५) कः । तदन्ताद्वाप् । अज्ञाता ज्ञेति प्रागिवात् (५।३।७०) कः । अथवानुकम्पिता ज्ञेत्यनुकम्पायामिति (५।३।६७) कन् । कनि कृते तदन्ताद्वाप् । अथेह कस्मान्न भवति क्दाधाराचि-

कलिभ्यः कञ्चित् (उष्, ३।३२०) रातेर्दधातिश्च कन् । तदन्ताष्टाप् । राका
धाकेत्यादि । सुबोधम् । निरनुबन्धस्यै ह ग्रहणाच्चिरनुबन्धकपरिभाषया (प८२) कनो
ग्रहणेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह न
कपीत्यादि । यद्येषा परिभाषोपतिष्ठते तदा न कपीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सानुबन्धकत्वादेव कपो ग्रहणं न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

१४ । न कपि ।

बहुकुमारीक इति । - बह्व्यः कुमार्थो यस्य सः । नट्टतश्चेति (५।४।१५३)
कप् । अनुबन्धलोपः । अथात्रास्मिन् ऋस्त्वत्वे प्रतिषिद्ध उपसर्जनऋस्त्वत्वं
कस्मान्न भवति ? अतएव प्रतिषिद्धान्न भविष्यतीति चेत् ? न । अनन्तरस्य
विधिर्वा प्रतिषेधो (प, ६२) वेत्यनन्तरस्यैव ऋस्त्वत्वं द्वयं प्रतिषेधो न सर्वस्य ।
कपीति वचनसामर्थ्यादुपसर्जनऋस्त्वत्वमिति न भविष्यतीति चेद् यत्र ह्युपसर्जनऋस्त्व-
त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति बहुयवगुको बहुलक्ष्मीका इति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वाद् ।
न ह्यत्रोपसर्जनऋस्त्वत्वस्य प्राप्तिरस्ति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋस्त्वशासने
स्त्रीग्रन्थे न स्त्र्यधिकारविहितानां प्रत्ययानां टावादीनां ग्रहणात् । तस्माद् बहुकुमा-
रीक इत्यत्रोपसर्जनस्य ऋस्त्वत्वे न भवितव्यमित्यत आह गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यादि ।
कस्मान्न भवतीत्याह समासार्थं हीत्यादि । उपसर्जनऋस्त्वत्वं हि स्त्रीप्रत्ययान्तस्य
समासप्रातिपदिकस्य विधीयते । तद्विधाने ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्यतः
(१।२।४७) प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तेः समासप्रातिपदिकस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तस्योप-
सर्जनऋस्त्वः स्यात् । न च बहुकुमारीक इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं
भवति यस्मात् समासान्ताइत्यधिकार (५।४।६८) एवायं कब् विधीयते । समासा-
न्ताइत्यत्रान्तग्रहणस्येतत् (५।४।६८) प्रयोजनं समासस्थान्तोऽवयवो यथा
स्यादिति । स च कथं समासस्थावयवो भवति ? यदि तेन सह समाससंज्ञा भवति ।
कथञ्च तेन समाससंज्ञा भवति ? यद्यकृते समासे समासार्थादुत्तरपदात् कब्
भवति । पश्चात् कवन्तेन समासो भवति । नान्यथा । तस्मात् समासान्ता-
धिकारि कपो विधानात् समासार्थादुत्तरपदात् कपि कृते पश्चात् समासेन
भवितव्यम् । ततश्च स्त्रीप्रत्ययान्तमिह समासप्रातिपदिकं न भवतीति न
भवत्युपसर्जनऋस्त्वत्वम् ।

१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।

बहुस्रटाकइति । शेषाद् विभाषेति (५।४।१५४) कप् ।

१६ । ऋट्शोरङि गुणः ।

ऋडिति चेति (१।१।५) प्रतिषेधे प्राप्तेऽयं गुणो विधीयते । अकारदिति । कजो लुङ् । चिः । तिप् । ऋट्कृद्भिभ्यश्चन्दसीति (३।१।५८) चुरङ् । असरदिति । सृ गतौ । आरदिति । ऋ गतिप्रापणयोः । सर्त्तिशास्त्रसर्त्तिभ्य-
श्चेति (३।१।५६) चुरङ् । अर्त्तरजादित्वादाटि क्त आटश्चेति (६।१।८०) ष्टिः । अदर्शदिति । इरितो वेत्यङ् (३।१।५७) । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ? अकार एव नोच्येत ? नैवं शक्यम् । अकार इत्युच्यमाने ऋशरन्तरस्य स्यात् । गुणग्रहणे तु सति संज्ञाविधाने नियमइतीकएव स्थाने भवति ।

१७ । अस्यतेऽस्यक् ।

आस्यदिति । असु षोपणे । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इति (३।१।५२) चुरङादेशः ।

१८ । श्रयतेरः ।

अश्रदिति । टुओश्च गतिवृद्धयोः । जृप्तश्चुच्चाद्यादिनाङ् (३।१।५८) । द्वयोरकारयोः पररूपत्वम् (६।१।८७) ।

१९ । पतः पुम् ।

अपत्तदिति । शल हुल पतू गतौ । पुषादिनाङ् । मकारो देशविधायकः ।

२० । वच उम् ।

अवोचदिति । वच परिभाषणे । अस्यतिवक्तिख्यातीत्यादिनाङ् (३।१।५१) । मकारस्य तदेव प्रयोजनम् ।

२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।

अप्राप्तविषयत्वाद् गुणविधानस्य ङिति सार्वधातुक एतद्विधानम् । पिति तु सामान्यलक्षणैव गुणः सिद्धः । लोट् । आङ्, नमस्य पिच्चेल्या- (३।४।८२) टि श्रयै श्रयावहायिति । तस्माद् यत्र गुणो न प्राप्नोति तत्र विधीयते । शिरतइति । अदादित्वाच्छपो लुक् । आत्मनेपदेश्वनत इति (७।१।५) भकारस्यादादेशः । अत्र शीङो रुङिति (७।१।६) रुङागमो भवति । शिश्य इति । लिट् । लिट्, चेत्याधं धातुकसंज्ञा (३।४।१२५) । उत्तमपुरुष-स्यैकवचनम् । प्रथमपुरुषस्यैकवचनं वा । यदा प्रथमपुरुषस्यैकवचनं तदैश् पूर्ववदेव द्विवचनम् । एरनेकाचोऽ संयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यथादेशः । अन्यदेट् । टेरत्वम् । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ? न शीङः सार्वधातुक एदित्येवोच्यते । एवं मन्यते । शीङइति सातुबन्धकनिर्देशे षष्ठ्यञ्चारिता । निवृत्तिधर्मा चानुबन्धः । तस्येत्संज्ञायां लोपिन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्व प्रकारो निवृत्ते विज्ञायित । तस्य नान्येत्संज्ञा निवृत्तिका । किं तर्हि ? एकारः । एवं तर्हि ङकारस्य स्थान एकार आपद्येत । तस्माद् गुणग्रहण-न्विकसुपस्यापयति । ङकारस्तु तेनैव हेतुना निवृत्ततइति । यद्येवं ङकारो नोच्चारयिष्यते । श्रिय इति निर्देशः करिष्यते । नैवं शक्यम् । एवं हि निर्देशे सति यद्-लुक्वपि स्यात् । शेषीतः शिश्यतीति ।

२२ । अयङ् यि क्ङिति ।

श्रयतइति । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) । शश्रयत इति । यङ् । परत्वान्नित्यत्वाच्च द्विवचनात् प्रागयङादेशः । ततः श्रयित्यस्य द्विवचनम् । दीर्घोऽकित (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रश्रयति । समानकचुंकयोः पूचकाले ज्ञा (३।४।२१) । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । समासेऽनञ् पूर्व्वे क्तो व्यप् (७।१।३७) । श्रियमिति । अचो (३।१।८७) यत् । श्रयति । संज्ञायां समजनीत्यादिना व्यप्, (३।१।८८) ।

२३ । उपसर्गाद् ध्रुसु जहतेः ।

समुच्च गतइति । जह वितर्कं । यद्यपि वहैरपि यजादित्वात् किति

संप्रसारणेनैतत् सिध्यति तथाप्यूहुरपि दीर्घस्याश्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थमिदं
 ऋस्वविधानम् । समीह्यतइति । ईह चेष्टायाम् । समूहित इति । क्तः ।
 समूहोऽयमर्थइति । ऋहलोर्णत् (३।१।२४) । अण इत्येवेत्यादि ।
 केऽणइत्यतोऽण्- (७।४।१३) ग्रहणमनुवर्तते । आउह्यतिओह्यते । समीह्यत
 इति । ऋस्वत्व' न भवति । यद्यणग्रहणमनुवर्तते तदा ऋस्वविधानमनर्थकं
 स्यात् । उपसर्गादूहतेरुदिति वक्तव्यम् । नानर्थकम् । उत्तरार्थत्वात् । एतेर्लिङीति
 (७।४।२४) वक्ष्यति । तत्र ऋस्वइत्येतस्यानुवृत्तिर्यथा स्यात् ।

२४ । एतेर्लिङि ।

उदियादिति । इण गतौ । आशिषि लिङ् । स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति
 (८।२।२६) सकारलोपः । अभीयादिति । सवर्णदीर्घत्वेऽकृते ऋस्वः । आशिषि
 लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति । सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिषो न
 सम्भवतीति नात्रास्योपयोगः । यत्राकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घत्वमापद्यते तत्र
 दीर्घत्वे कृतेऽनेन ऋस्वो भवति ।

२५ । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

भृशायतइति । भृशादिभ्यो भुव्यच् लोपश्च हलइति (३।१।२२) क्वङ् ।
 सुखायतइति । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति (३।१।१८) क्वङ् । चीयत
 इति । कर्मणि लकारः । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) । चेचीयतइति ।
 गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य (७।४।८२) गुणः । तोष्टुयतइति । टुञ्
 स्तुतौ । शर्पूर्वाःखय इति (७।४।६१) खयः शेषः । चीयात् स्तूयादिति ।
 आशिषि लिङ् । प्रकृत्येति । पूर्ववक्त्राप् । स च कृदतिङित (३।१।६३)
 कृत्संज्ञकः । ननु च दीर्घश्चुत्याऽजित्येतस्मिन्नुपस्थिते तैनाङ्गं विशिष्यते । तत्र
 विशिष्येण च तदन्तविधिरित्यजन्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वेन भवितव्यमिति । इह
 ऋसुस्य पिति कृति तुकि कृतेऽजन्तता नास्ति । ततश्चानजन्तत्वादेव दीर्घत्वन्न
 भविष्यति । किमेतन्नित्येनाङ्गदग्रहणेनेत्यत आह परत्वादित्यादि ।
 तुकोऽवकाशोऽग्निचिदिति । दीर्घस्यावकाशश्चीयत इति । प्रकृत्य प्रकृत्येत्य-
 त्रोभयप्राप्तौ सत्यसत्यकृदग्रहणे परत्वाद् दीर्घत्वेन तुग बाध्येत । तस्मादकृद-
 ग्रहणं कत्तव्यम् । चिनुयादिति । विध्यादिलिङ् । सच तिङ्शित्

मार्बधातुकमिति (३।४।११३) सार्वधातुकसंज्ञकः । उरुया ष्टुयुवेति ।
उरुष्टुशुशब्दयो स्तुतीयैकवचने सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३८) याभावः ॥

२६ । च्चौ च ।

शुचीकरोतीति । अभूततद्भावेत्यादिना (७।४।५०) च्चिः । चकारः
पूर्वापिन्नया समुच्चयार्थः ॥

२७ । रीडृतः ।

यिग्रहणमनुवर्त्तते । अकृतसार्वधातुकयोरिति च । मात्रीयतीति । सुपन्नात्मनः
क्यच् (३।१।८) । पित्रीयत इति । कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् (३।१।११) ।
चेन्नीयतइति । करोते यङ् । पितृप्रमिति । पितुयञ्चेति (४।३।७८) यत्
प्रत्ययः । रीडृदेशे कृते यस्येति चेतोकारलोपः (६।४।१४८) क्यथ' पुनः
कृडितोत्युच्यमाने तत्रादेशो भवतीत्याह कृडितोत्ये तदिह निवृत्तमिति । यद्येव'
यिग्रहणस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति । तदेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । नैतदस्ति ।
स्वरितत्वप्रतिबन्धा हि शब्दानामनुवृत्तिः । इह च यिग्रहणस्यैव स्वरितत्वं
प्रतिज्ञायत इति तदेवानुवर्त्तते । कृडिदृग्रहणस्य स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायत
इति नेतदनुवर्त्तते । चेन्नीयतइति । कृ विक्षेपे । ऋतृ इवातीरितोत्त्वे
(७।१।१००) रपरत्वम् । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । निजीगिलग्रत इति ।
गृ निगरणे । लुपसदेत्यादिना (३।१।२४) यङ् । यो यङीति (८।२।२०)
लत्व' रैफस्य । अथ दीर्घग्रहणं किमर्थम् ? न रिङित्वेवोच्येत । अकृत-
सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वेनैव सिद्धमिति । तत्राप्ययमर्थः ।
उत्तरसूत्रे पुना रिङिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । एतदेव हि तत्रानु-
वर्त्तिष्यते । न सिध्यति । नाप्राप्ते दीर्घत्वे रिङारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात् ।
भवतु नाम ऋकारस्य यो दीर्घस्तस्य बाधकः । यस्तु कृत आदेशे स्थान्तरस्य
प्राप्नोति तस्य कथं बाधकः ? नह्यस्मिन् प्राप्ते रिङारभवते । एवं तर्हि
मन्दधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थं दीर्घाचारणम् । ङकारोऽन्यादेशार्थः ।

२८ । रिङ् श-यग्-लिङ्क्षु ।

अत्रापि यिग्रहणमकृतसार्वधातुकञ्चानुवर्त्तते । तत्र सश्वव्यभिचारा-

लिङ् एव विशेषणम् । न शयकोः । आद्रियत आभ्रियत इति । हृङ् आदरे
 घृङ् अवस्थाने । आङ्पूर्वः । तुदादित्वाच्छः । क्रियादिति । आशिषि
 लिङ् । विभ्रयादिति । अत्र विध्यादिलिङ् । जुहोत्यादित्वाच्छुः । ज्ञाविति
 (६१११०) द्विवचनम् । सृजामिदतीत्त्वमभासस्य (८१४७६) । कषीष्टेति ।
 आशिषि लिङ् । उञ्चेति (११२१२) किच्वाद् गुणाभावः ।

२६ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।

ऋ गतिप्रापणयोः । ऋ स्र गतावित्येतयोर् भौवादिक्जौहोत्यादिकयो
 ग्रहणम् । छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यतो बहुलं छन्दसीति (२१४७३) शपो
 लुक् क्त्वाऽर्त्तीति निर्देशः क्तः । अन्यथा हि यद्युच्छतीति निर्देशः क्रियत एव
 सति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणं न स्यात् । अथापीयर्त्तिर्निर्देशः क्रियत एवमपि
 भौवादिकस्य ग्रहणं न स्यात् । ऋ इत्येतन्निर्देशो न क्तस्तु वैचित्रार्थः ।
 पूर्वेषु रिङ् प्रासव्यायमपवादः । शइत्यसम्भवान्निवृत्तमिति । असम्भव स्वर्त्ति-
 संयोगाद्योरशविकरणत्वात् । अर्थेयत इति । यक् । अर्थ्यादिति । आशिषि
 लिङ् । अथ संस्क्रियते संस्क्रियादित्यत्र कस्मान्न भवति ? भवति हि करोतिरपि
 सृष्टि कृते संयोगाद्यङ्गमित्यत्र आह इहेत्यादि । बहिरङ्गत्वं तु सृटो द्विपदाश्रयत्वात् ।
 गुणस्य पुनरन्तरङ्गत्वमेकपदाश्रयत्वात् । असिद्धं बहुरङ्गमन्तरङ्ग इति (प, ५१)
 सृटोऽसिद्धत्वात् संयोगादित्वमङ्गस्य नास्ति । अथापि कथञ्चित् सृटःसिद्धत्वं स्यादेव
 मप्यभक्तत्वात् सृटः संयोगादित्वं नास्ति । अतो गुणो न प्रवर्त्तते । अङ्गाधिकारादङ्गा-
 वयवः संयोगो ष्टङ्गते । नञ्ज्ञाभक्तत्वे सृटोऽङ्गावयवः संयोगोपपद्यते । इयृयादिति ।
 ऋ गतौ । विध्यादिलिङ् । जुहोत्यादित्वाच्छुः । ज्ञाविति (६१११०)
 द्विवचनम् । अर्त्तिपिपत्थीश्वेत्यभ्यासस्येत्त्वम् (७१४७७) । अभासस्यासवर्णं
 इतीयङ् (६१४७८) । लिङ्ः सलोपोऽनन्वस्येति (७२१७८) सलोपः । अर्त्ति-
 संयोगाद्योरदिति क्तत्वे गुणग्रहणं वैचित्रार्थम् ।

३० । यङि च ।

पूर्वेषु प्राप्तस्य रोडोऽयमपवादः । अरार्थेयत इति । यङ् । गुणः । रपरत्वम् ।
 अजादेर्वितीयस्येति (६११२) द्विवचनम् । हलादिशेषः । दीर्घोऽकित इति
 दीर्घत्वम् (७१४८३) । ननु चार्त्तरहलादित्वाद् यङ् न प्राप्नोतीत्यत आह अर्त्त-

रित्यादि । भवतु नामोपसंख्यानाद् यङ् । रिफादेस्तु द्विवचनेन न भवितव्यम् । न न्द्राः संयोगादय (६।१।३) इति प्रतिषेधादित्यत आह न न्द्राः संयोगादय (६।१।३) इत्युक्तं हि तत्र यकारपरस्य रिफस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्माद्रेफादेर्य इत्येतस्य द्विवचनं भवति । जङ्गम्यत इति । नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) नुक् । अभग्रासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वम् ।

३१ । ई घ्राधोः ।

अत्र दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? दीर्घो यथा स्यात् । ऋसो मा भूत् । नैतदस्ति । ऋस्यस्यापि हि विधानेऽङ्गत्सार्धधातुकयोर् (७।४।२५) दीर्घ इत्येवं सिध्यति । चो चेति । (७।४।२६) यथायोगं दीर्घो भविष्यति । एव तद्धेतुज्ज्ञापयति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति । तेन स्थायश्रुवमिति सिद्धं भवति ।

३२ । अस्य चो ।

चो चेति दीर्घस्यायमपवादः (७।४।२६) ।

३३ । क्वचि च ।

अङ्गत्सार्धधातुकयोर् दीर्घं (७।४।२५) इत्यस्यायमपवादः । चकारोऽस्येत्यनुकर्षणार्थः । अथ पृथग् योगकरणं किमर्थम् ? नास्य चिक्चोरित्येकयोगएव क्रियतामित्यत आह पृथग् योगकरण मित्यादि । न च्छन्दस्यपुत्रस्ये- (७।४।३५) त्येवमायुत्तरकार्यं क्वचि यथा स्यात् । चो मा भूदित्येवमर्थो योगविभागः क्ततः ।

३४ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्भेषु ।

भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा पिपासा । गर्भनं गर्भः । अभिकाङ्क्षेत्यर्थः ।

३५ । न च्छन्दस्यपुत्रस्य ।

क्वचि यदुक्तं तत्र भवतीति । किं पुनस्तादित्याह दीर्घत्वमौलञ्चेति । ननु चानन्तरस्य विधिर्वा भवति (५, ६२) प्रतिषेधो वेत्यनन्तरस्य द्वैत्वस्य प्रतिषेधेन भवितव्यम् । ननु व्यवहितस्य दीर्घत्वस्य । नैष दोषः । अग्नाघस्यादित्यग्नाघयोरा

दि (७१४३७) त्यश्वाघयोराहचन' (७१४३७) ज्ञापकं दीर्घत्वस्याप्ययं प्रतिषेधो भवतीति । अन्यथा दीर्घत्वेनैव सिद्धत्वादाकारकरणमनर्थकं स्यात् । मित्रयुरिति । क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः (३।२।१७०) । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति । पुत्रादीनां प्रतिषेधो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । क्वचि चेत्त्वस्यानन्तरं (७।४।३३) पुत्रस्येति वक्तव्यम् । किमर्थं मिदम् ? नच्छन्दसीति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । एवम-पुत्रस्येति नञ् उच्चारयितव्यो न भवति । तदिदं क्वचि चेत्त्वस्यानन्तरं (७।४।३३) पुत्रस्येति वक्तव्ये यदिहापुत्रस्येति वचनं तत् पुत्रादीनां प्रतिषेधो यथा स्यादित्येव-मर्थम् । एतच्च पुत्रस्योपलक्षणत्वाद्भवति ।

३६ । दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ।

३७ । अश्वघस्यात् ।

एतदेवादवचनं ज्ञापकमित्यादि । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यदि नच्छन्दसी-त्यनन्तरस्यैवेत्त्वस्यायं (७।४।३५) प्रतिषेधस्तदाऽहचनमनर्थकं स्यात् । अकृत-सार्धं धातुकयोरित्यनेनैव (७।४।२५) सिद्धत्वात् । कृतञ्च । तस्मादेतज्-ज्ञापयति दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेधो भवतीति ।

३८ । देवसुम्नयोर्यजुषि काठको ।

न च्छन्दसीति (७।४।३५) प्रतिषेधे प्राप्ते देवसुम्नयोरिदमारभ्यत आहचनम् । काठक इति । यजुष एवेतद् विशेषणम् । काठस्वेदं यजुः काठकम् । गौत्रचरणौ (४।३।१२६) वृज् ।

३९ । काव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ।

काव्यन्तश्चति । अलोऽन्यस्य (१।१।५२) लोपः । क्वञन्ताच्छ्लप्रत्ययः । तदन्ताज्जम् ।

४० । द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति ।

छन्दसि यजुषि ऋचीति सर्व्वं निवृत्तम् । तेन सामान्येनायं विधिः । दो

अवखण्डने । षो अन्तर्कर्मणि । मा माने । भिङ् प्रणिदाने । गामादा-
 ग्रहणेष्वविशेष इति (प, ११५) त्रयाणामपि ग्रहणम् । षा गतिनिवृत्तौ । तत्राद्यस्य
 दो दद् घोरिति (७।४।४६) दत्त्वे प्राप्ते शेषाणां घुमास्थानीत्यादिसूत्रेण (६।४।६३)
 ईत्त्वे प्राप्त इत्त्वं विधीयते । अवदायति । पूर्ववत् ङो ल्यप् । अवदायति ।
 ल्यच् । अतिस्थतीति (A) श्रुतिपा निर्देशोऽयं यङ्लुग्नित्त्वर्थः । तेन तयो
 र्यथाप्राप्तमेव भवति । दादत्तो दादत्तवान् सासौतः सासौतवान् । तपरकरणं
 सुखसुखार्थम् । नतु दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । भाव्यमानोऽण् सवर्णाच्च ष्टच्चातीति
 दीर्घस्याप्राप्तेः ।

४१ । शास्त्रीरन्यतरस्याम् ।

शो तनूकरणे । छो छेदने । श्यतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति । व्रतइति
 नोत्तरपदं ष्टच्चाते । किं तर्हि ? विषयः । व्रतविषये श्यते नित्यमित्त्वं भवति ।
 संशितो ब्राह्मणइति । आचारविशेषे व्रताख्ये यत्नवानेवोच्यते संशितव्रतइति ।
 संशितं यत्नेन सम्यक् प्रतिपादितं व्रतं यस्य येन वा स एवमुच्यते । नतु च
 व्रतविषये विधीयमानेनेत्त्वेनैव व्रतस्य द्योतितत्त्वाद् व्रतशब्दस्य प्रयोगो न
 प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्यत्र ह्यौत्त्वं भवत्येव । व्रते तु नित्य माख्यायते
 सोऽयं सामान्यशब्दो भवति । अत्र विशेषार्थो व्रतशब्दः प्रयुज्यते । परनिपात
 स्वाह्विताग्न्यादित्वाद् द्रष्टव्यः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धमिति ।
 एतदागमवाक्येन द्रढयितुमाह देवत्रात इत्यादि । त्रैङ् पालने । ऋः ।
 नुदविदोन्दत्राप्नाञ्जीभ्योऽन्यतरस्यामिति (८।२।५६) संज्ञाविषये नत्वं न भवत्येव ।
 देवै स्त्रातो देवत्रातः । देवशब्दोऽत्र संज्ञोपलक्षणार्थः । केवलस्यापि त्रातशब्दस्य
 संज्ञायां न नत्वं प्रतिपद्यते । एवं संज्ञाया अन्यत्रोभयं भवति त्राणस्त्रातइति ।
 गल्लइति । गिरतेः पदाद्यच् । शो यङि (८।२।२०) । अचि विभाषेति (८।२।२१)

(A) अत्र प्रसादकारस्य दीपप्रदर्शनेनाह भद्रीनिः—“श्रुतिपा निर्देशो घातुविशेषार्थः । नहि तेन
 विना श्यन् सुखम् । यत् तु प्रसादज्ञतीर्त्तं श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्त्वर्थो दादत्तः सासौत इति
 तन्न । यङ्लुकि ङीटा भाव्यम् । दादितः सासित इति । तत्र ति क्तीति वचनाद्भासि प्रसङ्गः ।
 अभ्युपेत्य द्रुमः । दी दद् घोरिति (७।४।४६) विधीयमान आदेशोऽनिकाएत्वात् सर्वस्येति निर्विवादम् ।
 तथाच साभ्यासस्य प्रवर्त्तव इन्त्वं यङ्लुगन्त्यर्थे व विधिः । तथाच दादत्तइति लडुदाहृत्य इयं कथमुक्तिश्चभवं
 लभेतेति” ॥

प्राख्यङ्गे नित्यं लत्वं गलइति । विषे तु न भवत्येव गरइति । ग्राहइति । ग्रहे
 विभाषा ग्रह इति (३।१।१४३) णप्रत्ययः । जलचरे नक्त्रे नित्यं णप्रत्ययो भवति ग्राह
 इति । आदित्यसोमादिषु पचाद्यञ् भवत्येव ग्रहइति । इतियोगे च सद्धिर्न
 भवतीति । वर्षतीति धावति हन्तीति पलायत इति । लक्षणहेत्वोः क्रियाया
 (३।२।१३६) इति सत्संज्ञकौ श्रद्धशानचावितियोगे न भवतएव व्यवस्थित-
 विभाषया । तत्र नन्वोर्विभाषेत्यतो (३।२।१२१) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते ।
 अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति । तत्रासतीतियोगे नित्यावेव तौ भवतः । ननु
 चेतिशब्देनैव हेत्वर्थस्य द्योतितत्वाद् वर्षतीति हन्तीत्येवमादौ सद्धिर्न भविष्यति ।
 यत्र त्वितिशब्देन न प्रयुज्यते तत्र भवत्येवार्जयन् वसतीत्यादौ । तदत्र विभाषाधिकार
 मन्तरेणापि विभाषा लभ्यते एव । अतो विभाषाग्रहणं नानुवर्त्तमेव । तस्माद्-
 नुदाहरणमेतद् व्यवस्थितविभाषायाः । इदं तर्जुदाहरणम् । करिष्यामीति-
 ब्रजतीति । अत्र लृट् छेपे चेति (३।३।१३) चकारात् क्रियाया मुपपदे क्रियार्थायां
 लृट् । तस्य लृट् सद्धिर्न भविष्यतीति । व्यवस्थितविभाषया । अग्रथमासमानाधि-
 कारेणेतियोगादन्यत्र नित्यं भवति । करिष्यन्तं पश्येति । प्रथमासमानाधिकारेण तु
 विकल्पो ब्राह्मणः करिष्यन् ब्राह्मणः करिष्यतीति । मिथ इत्यादि । मिथ इति
 सहभावेन । देवव्रातगलग्राहादय स्त्राणगरग्रहादिभिः सहैकस्मिन् विषये
 विकल्पेन नान्वाख्यायन्तइत्यर्थः । गवाक्ष इति । सर्वत्र विभाषा गोरित्यनुवर्त्तमाने
 (६।१।१२२) ऽवङ् स्तोटायनस्येति (६।१।१२३) वातायने नित्यमवङ् भवति ।
 प्राख्यङ्गे तु गोऽञ्मिति न भवति । अन्यत्रोभयम् । गवाक्षं गोऽञ्मिति । संशित-
 व्रत इति । व्रते नित्यमिस्वम् । अन्यत्र विकल्पेन निशितं निशितं शस्त्रम् । तीक्ष्ण
 मित्यर्थः । तद्वदेत् सर्वं व्यवस्थितविभाषया लभ्यते । क्वचिद्विधिरिव । क्वचित्
 प्रतिषेध एव । क्वचिदुभयमपीत्येवं विधा विविधार्थं स्थिता विभाषा व्यवस्थित-
 विभाषा । एतच्च विविधमवस्थानमाकृतौ पदार्थं वेदितव्यम् । तत्र हि सर्वं लक्ष्-
 राग्निमैकौकत्याभिर्संक्षिप्य तदुभयमुपदिश्यते । विधिः प्रतिषेधश्च जातौ पदार्थ
 उभयमपि भवतीत्येतावतोऽर्थस्य प्रतिपादने शास्त्रस्य व्यापारः । यस्तु क्वचिदर्थं
 विधिरिव क्वचित् प्रतिषेधएव क्वचिदुभयमित्यसङ्करेण व्यवस्थानमेतच्चविच्छिन्ना-
 चार्थ्यपारम्पर्योपदेशाङ्गभ्रते ।

४२ । दधाते हिः ।

धुमास्यागेति सूत्रेणैव (६।४।६६) प्राप्ते दधाते हिंरादेशो विधीयते ।

श्रुतिपा निर्देशो यद्बलुग्नित्वर्थः । तेन यद्बलुगन्तस्य हिरादेशो न भवति । दाधीतो दाधीतवान् । दाधीत्वेति । (B)

४३ । जहातेश्च क्ति ।

पूर्वबदीत्वे प्राप्ते क्ताप्रत्यये हिरादेशो विधीयते । यद्यपि हि गतावित्यस्यापि हित्वेति सिध्यति तथापि जहातेरिकारनिवृत्त्यर्थं वचनम् । अथ किमर्थं जहातेरिति श्रुतिपा निर्देशः ? न ह्रस्वोच्यतेत्याह जहातेरित्यादि । एतेन ओहाङ् गतावित्यस्य निवृत्तये निर्देशः क्रियतइति दर्शयति । यदि हि ह इति निर्देशः स्यात् तदा तस्य साधारणत्वाज्जहातेरपि स्यात् । जहातेरिति श्रुतिपा निर्देशे तु न भवति । अनेन जहातिरेव निर्दिश्यते । न जिहातिः । नहि तस्यैव विधो निर्देश उपपद्यते । अजामिदित्यभ्यासस्वेत्त्वविधानान् (७।४।८६) । एवं विधेऽपि श्रुतिपा निर्देशो यद्बलुगन्तस्य न भवति । जाहात्वेति । इत्त्वमप्यत्र न भवति । तद्विधावपि श्रुतिपा निर्देशात् । अत्र चेति कृत आतो लोप इति चेत्याकारलोपः (६।४।६४) ।

४४ । विभाषा च्छन्दसि ।

४५ । सुधित-वसुधित-नेमधित-धिष्व-धिषीय च ।

चकारिण च्छन्दसीत्यनुक्तयते । इडागमो वेति । यदेडागम स्यादाऽतो लोप इति (६।४।६४) चेत्याकारलोपः । सुधितमिति । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । वसुधितमिति । विशेषणसमासः । पूर्वबदाकारलोपः । नेमधितमिति । सामीति (२।१।२७) द्वितीयासमासः । सामीति तत्रार्थग्रहणमित्युक्तम् । नेमशब्दश्चायं सामिशब्दपर्यायः । धिष्वेति । यासः से (३।४।८०) । सवाभ्यां वामाविति वकारः (३।४।८१) । द्विवचनाभाव इति । आविति (६।१।१०) द्विवचनं प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपात्यते । धत्स्वेति । आभ्यस्तयोरत इत्यकारलोपः (६।४।११२) । धकारस्य खरि चिति

(B) अत्रापि महाजिराह—“अत्रापि प्रसादकता श्रुतिपा निर्देशस्य यद्बलुग्नित्वर्थत्वाद् दाधीत इति धनास्त्वित्त्वानुदाहृतम् । तत्पूर्वबदेन वियमिति ।” वस्तुतस्तु श्रुतिपा निर्देशो घटो निवृत्तार्थः । तौल्यं इति यद्बलुग्नित्वं तु दापित इति भवति । प्रसादकारस्तु न्यासकारमेवानुवचदतीति स्पष्टम् प्रतीयते ॥

(८१४५५) चर्त्तकारः । दधस्तथोच्चैत्यभ्यासस्य (८२१३८) भष्भावेन धकारः । धिषीयति । आशिषि लिङ् । इटोऽदित्यत्वम् (३१४१०६) ।

४६ । दो दद् घोः ।

छन्दसीति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रे चकारिणानुक्तत्वात् । दत्तो दत्तवानिति । क्तवत् । दत्तिरिति । क्तिन् । धीतो धीतवानिति । पूर्ववद्दीलम् । अथ दधाते ङि रिति (७१४४२) हिरादेशः कस्मान्न भवतीत्यत आह घेट एतद्रूपमित्यादि । घेट् पान इत्यस्य रूपम् । न दधातेः । तेन हिरादेशो न भवतीति भावः । दातमिति । दाप् लवणइत्येतस्यैतद्रूपम् । तस्य वृसंज्ञा नास्ति । अदाविति (१११२०) प्रतिषेधात् । दो दद् घोरिति जश्त्वेनायं निर्देशः । तत्र न ज्ञायते किं तकारान्तोऽयमादेश आहोस्विद् दकारान्त उत धकारान्तोऽथ थकारान्तइति वेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्त्वां निराकर्तुमाह अयमादेश इत्यादि । कथं ज्ञायत इत्याह एवं क्लृप्तमित्यादि । यथयमादेश स्तकारान्तः स्यात् सुदत्तेत्यत्रेकः काश् इतनुवर्त्तमाने (६१३१२३) दस्तीति (६१३१२४) दीर्घत्वं स्यात् । अथ दकारान्त स्तदा रदाभ्या (८२१४२) मितगदिना निष्ठानत्वं स्यात् । अथ धकारान्त स्तदा भष स्तथोर्दोऽध इति (८२१४०) भषन्तादधत्व मापद्येत निष्ठातकारस्य । धान्तेऽदोषइति । नजोऽत्र प्रश्नेषः । धान्ते दोषो नास्तीत्यर्थः । तस्मादित्यादि । यस्मात् त्रिषु पक्षेषु पूर्वेषु दोष स्तस्मात् धान्तोऽयमादेशः । उदाहरणे दत्तो दत्तवानिति खरि चेति (८१४५५) चर्त्तं यश्च तः । यदि त्वित्यादि । द्वौ पक्षौ भाष्ये दस्तीत्यत्र (६१३१२४) दर्शितौ । दा इत्येतस्मिं स्तकारादौ तकारान्ते वेति । तत्र यदि तकारान्ते दा इत्येतस्मिन् दीर्घत्वं भवतीत्येष पक्ष आश्रीयते तदैव दीर्घत्वप्राप्तिदोषः । यदि तु तकारादौ दा इत्येतस्मिन् दीर्घत्वं भवतीत्येष पक्ष आश्रीयते तदा तान्तेऽप्यदोषः । यत्र तकारादित्त्वं दा इत्येतस्य तत्र दीर्घत्वं भवति नीचत्वं वीत्तमित्यादौ । नतु सुदत्तादौ । तस्मात् पाञ्चिको दीर्घप्राप्तिदोषः । दान्तधान्तयोरपोत्यादि । तकारादिसन्धियोगेन हि दान्तधान्तावादेशाविमौ विहितौ नोत्सङ्गते तद्विघातनिमित्ततामुपगन्तुम् । तस्माद् दान्तधान्तयोरप्यदोषः । अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणि क्रियाप्रारम्भे । आदिभूत-

क्रियाक्षण इत्यर्थः । अत्राच उपसर्गात् त इति (७।४।४७) तकारादेशे प्राप्त एतेऽवदान्तदयो निपात्यन्ते । आदिकर्मणोति च सर्वेषां विशेषणम् । नतु प्रदत्तमित्यस्यैव । आदिकर्मणोऽन्यत्राच उपसर्गात् त इति (७।४।४७) तकारादेशो भवति । नतु दङ्गावः । अवत्तम् । वीत्तम् । सूत्तम् । अनूत्त-मिति । अनुपसर्गा इत्यादि । अथवाऽवादयो ददाति' प्रत्युपसर्गसंज्ञका एव न भवन्ति । तद्वाच्यायाः क्रियाया अन्या या क्रिया गमिर्वाच्या तद्विषयत्वात् । अवगतं दत्तमवदत्तमित्येवमन्यत्रावगन्तव्यम् । तस्माद् गमिं प्रत्युपसर्ग-संज्ञका एते । न ददाति' प्रति । तथाङ्गात् 'य' प्रति क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति । तस्मादुपसर्गसंज्ञाया अभावाच्चैवात्र तकारः प्रसज्येदिति किं निपातनेन ?

४७ ; अच उपसर्गात् तः ।

ददादेशस्यायमपवादः । त इत्ययमादेशो भवतीति । अकार उच्चारणार्थः । प्रत्तमित्यादावाकारस्य तकारे कृते दकारस्य चर्त्वं तकारः । नीत्तमिति । दस्तौति (६।१।२४) दौर्घत्वम् । अवदातमिति । दैप् शोधन इत्येतस्यैत-द्रूपम् । आदेरलः प्राप्नोतीति । आदेः परस्येति (१।१।५४) वचनात् । अच इत्येतद् द्विरावर्त्तयितव्यमिति । अच इत्येतस्य द्विरावृत्तावचोऽच इति द्वे शब्दरूपे भवतः । तत्रैकं पञ्चम्यन्तम् । अपरं षष्ठ्यन्तम् । तत्रैकेनोप-सर्गे विविध्यतेऽजन्तादुपसर्गादिति । इतरिणापि स्थानौ निर्द्दिश्यत इत्येवमा कारस्यायमादेशो भवति । हितकारो वेति । अथवाच उपसर्गात् त इति हितकार एव संयोगादेशो निर्द्दिश्यते । तेनास्थानेकालत्वात् सर्वस्यैव भवति । यदि तर्हि हितकारोऽयं निर्द्दिश्य स्तदापो भोत्यनेनापि (७।४।४७) सर्वादेशः प्राप्नोति । अनेकालत्वादित्याह अपो भोत्यादि । अपो भोत्यत्र (७।४।४७) पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन सत्यप्यनेकालत्वे तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) पकारमात्रस्य भविष्यति । न सर्वस्येति । अतिरिक्तादि । अतिरिक्त्यावकाशो यत्राजन्त उपसर्गा न भवति निर्द्दिष्टं दुर्द्दितमिति । अस्यादेशस्यावकाशोऽ-जन्तादुपसर्गात् परो योऽन्यो घुसंज्ञको ङुदाञ् दाने । अवत्तम् परीत्तमिति । अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य व्यतेरुभयप्रसङ्गे सति तकारएव भवति विप्रतिषेधेन । अवत्तम् प्रत्तमिति ।

४८ । अपो भि ।

अद्विरिति । भलाञ्जशोऽन्त इति (८२।३९) जश्वं तकारस्य दकारः । द्वितकारपक्षे तु पूर्वस्यापि भलाञ्जश् भ्रगौति (८४।५३) जश्वं दकारः । भरो भ्रि सवर्ण (८४।६५) इति पूर्वदकारलोपः । सुव इत्यादि । सुवस् स्तवस् मास्, उषस् इत्येतेषाञ्च भकारादौ परत स्त इत्ययमादेश इत्यते च्छन्दसि विषये । स च व्यत्ययो बहुलमित्यनेनैव (३।१।९५) लभ्यत इति वेदितव्यम् ।

४९ । सः स्यार्धधातुके ।

अत्रापि द्वितकारपक्षेऽनेकाल्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति । तस्माद्द्व इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तनीयमिति । अथवा निहिंश्मानस्यादेशा भवन्तीति (५, १३) सकारस्यैव भविष्यति । वक्ष्यतीति । वस निवासे । जिघत्सतीति । अदेः सन् । लुङ् सनो र्धम्ल इतिः (२।४।३७) तस्य घसृादेशः । वक्ष्यतीति । वच परिभाषणे । चोः कुरिति (८२।३०) कुत्वम् । घासो वास इति । भावे घञ् । घञपोषेत्यदे (२।४।३८) र्धसृादेशः । आससे वसस इति । आस उपवेशने । वस आच्छादने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । घासः से (३।४।८०) । अदादित्वाच्छपो लुक् । अथ सः स्यतिङिति कस्मान्नोक्तम् । नैव शक्यम् । इहापि न स्यात् । व्यतिवत्सीष्टा इति ।

५० । तासस्त्योर् लोपः ।

कर्त्तासीति । अनद्यतने लुट् (३।३।१५) । तासिः । सिप् । कर्त्तास इति । घासः से (३।४।८०) । त्वमसीति । अस भुवि । पूर्व्वच्छपो लुक् । व्यतिसइति । कर्त्तरि कर्मव्यतीहार इत्यात्मनेपदम् (१।३।१४) भवति । घासः से (३।४।८०) । असोरङ्गोपइत्यकारलोपः (६।४।१११) । अथादेशप्रत्यययोरिति (८।३।५९) षत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आह असोरकार-सकारयोरित्यादि । अकारसकारयो हि लुप्तयोः प्रतप्रयमात्रमवशिष्यते । तदेव पदम् । अतः सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधात् षत्वन्न भविष्यतीति भावः ।

५१ । रि च ।

कर्त्तारी कर्त्तार इति । लुट् तस् । भिः । लुटः प्रथमस्य डारौरस इति (२।४।८५) तसो भेच्च यथाक्रमं रौरसौ भवतः । अध्येतारी । अध्येतार इति । इङो डिच्चादात्मनेपदम् । आताञ्छः । तयोश्च पूर्ववद्दौरसौ । अस्ते रिफादि प्रत्ययो न सम्भवतीति नास्तुगदाहरणम् । केचित्तु व्यतिर इत्युदाहरणं दर्शयन्ति । एतच्च च्छन्दस्त्वैव प्रयोगो यद्यस्ति ततो युक्तम् । अथ तु नास्तेष्वं सत्ययुक्तम् । इरयो रे इति (६।४।७४) रेभाव च्छन्दसि विधीयते । यथादृष्टानु-
विधि च्छन्दसौति । चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयाथः ।

५२ । ह एति ।

कर्त्तार इति । कञो लुट् । आत्मनेपदम् । उत्तमपुरुषेकवचनम् । इट् । टेरिच्लम् । अत्र सकारस्थानिन हः । व्यतिह इति । अस्तेः कर्त्तरि कर्मव्यतीहार (१२.१.३) इत्यात्मनेपदम् । पूर्व्ववदकारलोपः । एतौति तपरकरणं सप्तम्यामयादेशपरीहारार्थम् । अयादेशे हि सति सन्देहः स्यात् कस्यायं निर्देशइति ? किमयादेशस्याधिकारस्य ।

५३ । यौवर्णयो दीधीविव्योः ।

स्वरितत्वाङ्गोऽनुवर्त्तते । नत्वनन्तरो हकारः । तस्यास्वरितत्व-
प्रतिज्ञानात् । यकारे लिकार उच्चारणार्थः । यिच्च इवर्णय तौ यौवर्णौ तयोः
परतो दीधीङ् दीप्तिदेवनयो वेंवोङ् वेतिना तुल्य इत्यनयो लोपो भवति ।
स चालोऽन्यस्येत्यन्यस्य (१।१।५२) । यकारादौ श्रवणे प्राप्त इवर्णादाविरनेकाच
इति (६।४।८२) यणादेशे प्राप्ते लोपवचनमिदम् । आदौध्याविव्येति । ल्यप् ।
आदौध्यत आविव्यत इति । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) ।
सार्धधातुके यक् (३।१।६७) । आदौधिताऽवेवितेति । ङच् । आदौध्यन-
माविव्यनमिति । ल्युट् । दीधीविवीटांमिति (१।१।६) गुणनिषेधाद्
यणादेशः । अत्र यद्यपि निमित्तयोः कार्यिणोः समानत्वं तथापि यथासंख्यं न
भवति । अस्वरितत्वात् । वर्णग्रहणमिवर्णं श्रूयमाणे यथा स्यात् । इह मा
भूत् । आदौध्यते रावेवयते षिञ्जन्ताण्युक्त् । आदौध्यक आवेव्यकः । अत्र

हि नित्यत्वाखिलोपे कृते प्रत्ययलोपलक्षणैः (१।१।६२) प्राप्नोति । अतो वर्ण-
ग्रहणान्न भवति ।

५४ । सनि मौ-मा-घु-रभ-लभ-शक-पत-पदामच इस् ।

सः स्याद्धातुक इत्यतः (७।४।४८) सीत्यनुवर्त्तते । तच्च सनी विशेषणम् ।
मौति मौनातिमिनत्योरिति । मौञ्, हिंसायाम् । डुमिञ्, प्रचेपण
इत्येतयोः । ननु च मौ इत्येतस्मिन्नुच्चार्यमाणे भिनोति ग्रहणं नोपपद्यते ।
नेवम् । अस्याप्यजभनगमां सनोति (६।४।१६) दीर्घत्वे कृते मौत्वैव रूपं
भवति । एवमपि लक्षणप्रतिपदांक्तपरिभाषया (प, ११४) तस्य ग्रहणं नोपपद्यते ।
नैतदस्ति । अत्र हि सुसंज्ञकत्वाद् सु इत्यस्य पूर्वनिपात मनुष्वसैतत् सूचितं
यथा पूर्वनिपात इह नापेक्ष्यते तथान्यदपि किञ्चिच्छास्त्रोद्यं वचनमिति । तन्नियं
परिभाषा (प, ११४) नापेक्ष्यत इति युक्तं भिनोतिरपि ग्रहणम् । मा इति
गामादायङ्गेष्वविशेष इति (प, ११५) मङ्, प्रभृतौनां पूर्वीक्तानां व्रयाणां
ग्रहणम् । सु इति । सुसंज्ञकौ दा धा इत्येतौ गृह्यते । रभ रामभ्ये । डुलभश्च,
प्राप्ती । शक्त, शक्तौ । शल डुल पत्न्यु गतौ । पद गतौ । एषामचः स्थाने
सकारादौ प्रत्यये सनीम् भवति । अत्र इत्यस्य ग्रहणं सर्वादेशो मा भूदित्येव-
मर्थम् । असति हि तस्मिन्ननेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यात् । प्रमित्सतीति ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्थभ्यासलोपः (७।४।५८) । सः स्याद्धातुक इति सस्य तः ।
प्रमित्सतइति पूर्व्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।१।६२) । एवमारिपस-
तालिपसत इत्यत्रापि । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं भकारस्य पकारः ।
स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२८) सलोपः ।

५५ । आव्ज्ञाप्युधामौत् ।

ईप्सतीति । आप्, व्याप्ती । ज्ञोप्सतीति । ज्ञा अवबोधने । णिच् ।
अर्त्तीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । मारुणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । मिञ्चेति
मित्संज्ञायां ह्रस्वः । गेरनिटोति (६।४।५१) णिलोपः । ईत्सतीति ।
ऋश्चु ह्रस्वौ । ईकारः । रपरत्वञ्च । धकारस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं
तकारः । इह च ज्ञपिनाङ्गेनाज् विशेषयितव्यः । नत्वचा ज्ञपिः । व्यभिचारा-
भावात् । नहि ज्ञपिरजन्ततां व्यभिचरति । अचि तु ज्ञपिनाङ्गेन विशिष्यमाणे

सर्वस्य ऋपिसम्बन्धिनोऽच ईत्वेन भवितव्यम् । तथाच गेरपोच्चे कृते ऋप्सतीति न सिध्येदित्येतच्चोद्यमाशङ्काह ऋपिहावचावित्यादि । तत्रेख-
 स्वावकाशोऽजाद्यः । णिलोपस्वावकाशः कारणा हारणा । द्वितीयस्याच
 उभयप्रसङ्गे णिलोप एव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ऋप्सतीति । इतरस्येख-
 कारस्य । अदिधिषतीति । लघूपधगुणः । रपरत्वम् । अजादे द्वितीयस्येति
 (६।१।२) धिइत्येतद् द्विरुच्यते । रफस्य तु द्विर्वचनं न भवति । न न्द्रा
 संयोगादय इति (६।१।३) प्रतिषेधात् । अभ्यासस्य जश्त्वं जकारः । तकारी
 मुखसुखार्थः ।

५६ । दम्भ इच्च ।

धिप्सति धीप्सतीति । दन्भु दम्भे । तस्य यदा सनीवन्तुल्यादिने-
 (७।२।४८) ण न क्लियते तदा सनि मकारादाधिकार ईकारश्च । हलन्ताश्चेति
 (१।२।१०) कित्वादनुनासिकलोपः । भकारस्य चर्लं पकारः ।

५७ । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

मोक्षतइति । मुच्छ मोक्षणे । -चोः कुरिति (८।२।३०) कृत्वम् । इण को
 रिति पत्वम् (८।३।५७) । कर्मवत् कर्मणेत्यादिना (३।१।८८) कर्मवदति-
 देशादात्मनेपदम् । स्वयमेवेति वचनं कर्मकर्तृत्वप्रदर्शनार्थम् । वत्सं मोक्षु-
 मिच्छति । स मोक्षुमिथ्यमाणो मुक्तिक्रियां प्रत्यानुकूल्यं यदा प्रतिपद्यते तदा
 स्वतन्त्रत्वादस्मिन् कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते मुचिरकर्मको भवति । अथ गुण-
 ग्रहणं किमर्थम् ? नौदित्येवीच्येत ? ननु चैवं सत्योकारश्चकारस्य स्थाने
 ऽलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति । गुणग्रहणादिक एव भवति । संज्ञाविधाने नियमात् ।
 नैतदस्ति । अचइतरनुवर्तते । तेनान्यस्य न भविष्यति । एवं तद्धर्तज्ज्ञाप-
 यति । अच इति निवृत्तमिति । तेनात्र लोपोऽभ्यासस्येत्यत्रातोऽ (७।४।५८)
 भ्यासस्य लोपो न भवति । सति लजधिकारे मा भूत् तस्यानुवृत्तिरपार्थिकेत्यच
 एव लोपः स्यात् ।

५८ । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अत्रेतनेन यन्निर्दिश्यते तद्दर्शयितुमाह यदेतदित्यादि । अथात्रग्रहणं

किमर्थम् ? सनि मीमितादौ प्रकरणे यथा स्याद् ददौ ददतुरित्यादौ मा भूदिति चेत् ? न । यदि ह्येतत् प्रयोजनमभिमतं स्यात् सनि मौमाञ्जुरभलभयकपतपदामचइसभ्यासलोपश्चेत्येवमुद्दिश्येत । एवमिहैव प्रकरणे भविष्यति । नान्यत्र । ततो निष्प्रयोजनमत्रग्रहणमितरात् आह सनि मौमाञ्जुरभलभेतरादि विषयावधारणार्थमिति । अभ्यासलोपविषयस्य नियमार्थं मितरर्थः । तामेव तस्य विषयनिघमार्थतां दर्शयितु माह अत्रैवेत्यादि । अत्रैत्यनेनेसादिविषयो निर्दिश्यते । इसादिविषय एवाभ्यासलोपो यथा स्यादिति नियमेन यद्भवच्छिन्नं तद् दर्शयितु माह सन्वद्भावविषये न भवतीति । अमीमपदिति । मौञ्, हिंसायाम् । मौनातिमिनोति-दौघां ष्यपि चेत्यास्वम् (६।१।५०) । णिच् । पूर्ववत् पुक् । लुङ् । च् । चङ् । णिलोपः । उपधाङ् । स्वत्वम् । द्विवचनम् । अट् । सन्वद्भ्रुनि चङ्पर इतरादिना (७।४।८३) सन्वद्भावे सन्वत् (७।४।७८) इतीस्वम् । दौघो लघोरिति (७।४।८४) दौघः । अदोदपदिति । ङुदाञ् । दाने । पूर्ववत्स्त्रिजादिः । अत्रग्रहणादिहाभ्यासलोपो न भवति । कथं पुनः सन्वद्भ्यासलोप उच्यमान इह प्राप्नोति यन्निवृत्त्यर्थं मत्रग्रहणं क्रियत इतराह सन्वद्भ्रुनुतीतरादि । यथैव हि सन्वद्भावविषयेऽपि भवत्येवमभ्यासलोपः स्यात् । इहालोऽन्वपरिभाषयालोऽन्तरस्य (१।१।५०) लोपेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्मां निराकर्तुंमाह सर्व्वस्येतरादि । कथं पुनः सर्व्वस्य लभ्यत इतरत् आह तदर्थमेवेतरादि । एतेनेवकारिण विषयावधारणार्थतां निरस्यति । यद्येव सन्वद्भावविषयेऽपि प्राप्नोति । एवं मन्वते । सन्वद्भावविषयेऽप्यभ्यासलोपप्रसङ्गं परिहर्तुं शक्यते । तत्र सन्वदिति सन्नाश्रयकार्यमितिदिश्यते । न चाभ्यासलोपः सनमेवापेक्षते । किं तर्हि ? इस्-भावादिक्रमपि । तदभावादसतरप्यत्रग्रहणेऽमीमपदित्यादिस्वभ्यासलोपो न भविष्यति । तस्मादतिरिच्यत एवात्रग्रहणमिति न कर्त्तव्यमेव । तत् क्रियते सर्व्वस्याभ्यासलोपो यथा स्यादिति । कथं पुनः क्रियमाणेऽप्यत्रग्रहणे सर्व्वस्य लोपो लभ्यते ? अन्याधिक्वादर्शाधिक्वामित्येके । अत्रग्रहणेन महत् सूत्रं प्रणयतेतत् सूचितं महत्तः स्थानिनोऽयं लोपः कर्त्तव्यः । एवञ्चायं महत्तः स्थानिनः कृतो भवति यदि सर्व्वस्याभ्यासलोपः क्रियते । नान्यथेतरान्ते । नानर्थकेऽलोऽन्तप्रविधिरितरपरइति (प, १०५) । के पुन स्ते ? ये विषयाव-

धारणार्थतामत्रग्रहणस्य वर्णयन्ति ते वेदितव्याः । अनर्थकत्वमभ्यासस्य स्थाने द्विवचनपक्षे वेदितव्यम् । अत्र हि यस्य स्थाने यच्छब्दान्तरं विधीयते तत् समस्तमेवार्थवत् । एकदेशस्वभ्यासोऽनर्थक एव । द्विष्ययोगद्विवचन-पक्षेऽप्यनर्थान्तरवाचित्वादनर्थकताभ्यासस्य ।

५९ । ऋस्वः ।

डुढौकिषते । तुवौकिषत इति । ढौक ढ्रौक इत्येताभ्यामनुदात्तेत्वा-
दात्मनेपदिभ्यां सन् । पूर्ववत् सन इतग्रात्मनेपदम् (११।३२) । अडुढौक-
दतुवौकइति । आभ्यामेव षन्ताभ्यां लुङ् । पूर्ववच्चडादि कार्यम् । डुढौके
तुवौक इति । लिट् । एकवचनम् । तस्यैश्च । अभ्यासस्थानचीत्यादि । अभ्यासस्य
यत् कार्यं विधीयते तदनचि परे भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम् । वा चरिचलिपतिवदीनामख्याक् चाभ्यासस्येत्यागम-
(६।१।२२, वा) विधानसामर्थ्याह्लादिशेषेण न भवितव्यम् । ह्लादिशेषे
हि सत्यादेशस्वागमस्य च कश्चिद् विगेषो नास्तीत्यादेशमेव विदध्यात् ।
एवञ्चाभ्यासलोपाभावात् पारिशेष्यादचोऽन्यत्रैव भविष्यति ।

६० । ह्लादिः शेषः ।

ह्लादिरिति । हल् चासावादिश्चेति ह्लादिः । कर्मधारयोऽयम् ।
नतु षष्ठौसमासो ह्लामादिह्लादिः । यदि षष्ठौसमासः स्यात् तदायमर्थः
स्यात् । अभ्यासस्य ये हलस्तेषामादिः शिष्यत इति । तथाचानञ्चतुरानञ्च-
रितग्राञ्चु व्यासावितग्राजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचोऽभावात् प्रथमस्यैकाचो
द्विवचने कृते यद्यप्यभ्यासादिः ककारो न भवति तथापि ह्लादि भवति ।
तस्य शेषः प्रसज्येत । कर्मधारये तु न दोषः । तत्राभ्यासापेक्षं ह्लादित्वं
विधीयते । नचात्र ककारोऽभ्यासादिः । तस्मात् कर्मधारयोऽयम् । जग्लौ
मन्त्राविति । ग्लौ हर्षञ्चये । ग्लौ गात्रविनामे । आदेच उपदेशेऽशितौतग्राच्चम्
(६।१।४५) । आत औ णल इतग्रीत्वम् (७।१।३४) । आटतुराटुरिति ।
अत आदेरितग्रासस्य (७।४।७०) दीर्घत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वम् । नतु च
शेषोऽवस्थानम् । तच्चादेः सिद्धमेव । तत् किमर्थं विधीयत इत्याह आदि

शेषनिमित्तोऽयमित्यादि । आदिशेषो निमित्तं यस्य लोपस्य स तथोक्तः ।
नञ्जादेः शेषो विधेयते । किं तर्हि ? तन्निमित्तोऽयमनादेर्लोपो
विधेयते । सिद्धएव ह्यादेरवस्थाने हलादिशेष इतीदं विधेयमानं नियमार्थं
विज्ञायते । आदेरेव हलोऽवस्थानं भवति । नत्वनादेरितरेवमादि शेषनिमित्त
मनादेरदर्शनं विहितं भवति । यदि तर्ह्यादिशेषनिमित्तोऽयमनादेर्लोपो
विधेयत एव सताटतुराटुरितरत्र लोपो न भवति । निमित्ताभावात् ।
अभ्यासस्य हलैव तावदादि नास्ति । कुतः पुनस्तस्य शेष इतरत आह तत्रे-
तरादि । अनादिलोपे कर्त्तव्येऽभ्यासजातिराश्रीयते । नाभ्यासव्यक्तिः ।
तेन यद्यपि सर्वास्त्रभ्यासव्यक्तिषु हलादि न वृत्ते तथापि क्वचिदपि पपाचे-
त्यादौ वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्राटतुराटुरित्त्वमादावपि निवृत्तिं
करोति । अभ्यासजातेरभिन्नत्वात् । यैव हि पपाचेत्यादावभ्यासजातिः
संवाटतुराटुरित्त्वादावपि । अपरे त्वित्यादि । आटतुराटुरित्त्वादावनादे
र्लोपं प्रतिपादयितुमपरे ब्रुवत इति । शेषशब्दोऽयं नावस्थानमात्रमाह ।
किं तर्हि ? निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानम् । यद्येवमवस्थानस्य विशेष्यत्वात्
प्राधान्यम् । निवृत्तेस्तु विशेषणत्वादप्राधान्यम् । तथाच प्रधानानुयायित्वाद्-
प्राधान्यं गुणानाम् । यत्रैवाभ्यासस्य हलादेरवस्थानं पपाचेतयादौ तत्रैवानादे
र्हलो निवृत्त्या भवितव्यम् । ततः स एव दोषः । आटतुराटुरित्यादा-
वनादेर्हलो निवृत्तिं न प्राप्नोतीतरत आह तदवस्थानमित्यादि ।
यद्यपि विशेष्यभूतं तदवस्थानं शेषशब्देनाभिधेयत इतराक्ततः प्रधानं
तथाप्यविधेयत्वादप्रधानम् । अविधेयत्वं तु तस्य सिद्धत्वात् । निवृत्तिरेव
विशेषणभूतापि विधेयत्वात् प्रधानम् । तथाचोक्तं सिद्धसुपकारकं परार्थमङ्गम् ।
साध्योऽनुपकारकस्त्वङ्गीति क्त्वा प्रधानम् । तत्र निवृत्तौ विधेयत्वात्
प्रधानभूतायामयमस्य सूत्रस्यार्थो जायते । अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिं
भवतीति । तत आसौ विधेयत्वात् प्राधान्यमापन्ना सती किमित्यादेर
विधेयामप्रधानभूतामनिवृत्तिमपेक्षिष्यते ? केन कारणेनापेक्षिष्यते ? न
केनचिदित्यर्थः । नहि प्रधानस्य गुणानुयायित्वं युक्तम् । तस्मादसत्यपि
हलादेरवस्थानेऽनादेर्लोपेन भवितव्यमिति भावः ।

६१ । शर्पूर्वाः खयः ।

पूर्व्वेण शरां शेषे प्राप्ते खयां शेषे आरभ्यते । अनादिशेषश्यायमादिशेषं दाघते । नहि शरामवस्थाने खयां शेषशब्दो विशेषणमुपपद्यते । स हि निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह्वेत्युक्तम् । नचोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानम्भवति । तस्मादादिशेषश्यायमनादिशेषोऽपवादः । चुञ्चोतिषतीति । अतिरक्षरणे । सन् । इट् । तिष्ठासतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । पिस्पन्दिषत इति । स्पदि किञ्चिच्चलने । अनुदात्तेत् । इदित्त्वान्मम् । पूर्व्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।१।६२) । सस्त्राविति । ष्णा शौचे । पूर्व्ववत्त्वन्मोत्वम् । खर्पूर्वा इत्यादि । उचिच्छिषतीति । उच्छौ विवासे । सन् । उकिष् इति स्थिते द्विवचनं प्राप्नोति । तुक् च । तत्र वर्णाश्रयेणान्तरङ्गत्वात् तुक् । तस्मिन् कृते द्विवचनं प्राप्नोति । चुल्लञ्च । तत्र परत्वात् द्विवचने कर्त्तव्ये चुल्लस्यासिद्धत्वाद् द्विवचनं प्राप्नोति किष् शब्दस्य । तत्र च्छकारस्य शेषो न प्राप्नोति । अशर्पूर्वत्वात् । नह्ययं तकारः शर् भवति । ततश्च पूर्व्वेण ह्लादिशेषे कृते सव्यभ्रासे तकारः श्रूयते । अथापोदमस्ति । पूर्व्वत्वासिद्धीयमद्विवचन इति (प. १२७) पूर्व्वं चुल्लं पश्चाद्द्विवचनं क्रियते तथापि ह्लादिशेषेण च्छकारे निवृत्ते निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति चुल्ले निवृत्त उचिच्छिषतोत्यत्र तकार एवाभ्रासे श्रूयते । तस्मात् खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् । एवं हि सति च्छकारस्य शेषे कृते तकारो निवर्त्तत इति न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः ।

६२ । कुञ्चोश्चुः ।

चखानेति । खनु अपदारणे । द्विवचनम् । तस्य चुल्लं छकारः । अभ्रासे चर्चेति च्छकारस्य (८।१।५४) चकारः । जघासेति । लिट्प्रत्ययतरस्यामित्यदे (२।१।४०) घञ्छादेशः । अभ्रासस्य चुल्लम् । नादवतो महाप्राणस्य स्थाने तादृशएव भ्रकारः । तस्याग्नि जश्लञ्चकारः । जहारेति । हृञ् हरणे । जिहोर्षतीति । इको भल्लिति (१।२।८) सनः कित्त्वम् । अज्भन गमां सनोति (६।१।६६) दीर्घत्वम् । ऋत इहातोरित्त्वम् (७।१।१००) । रपरत्त्वम् । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वम् । हौर्ष इत्यस्य द्विवचनम् ।

६३ । न कवतेर्यङि ।

पूर्वेषु प्राप्तस्य जुत्वस्यार्थं निषेधः । कोकूयत इति । अकृतसार्वधातु कयोरिति (७।४।२५) दीर्घः । गुणो यङ् लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः (७।४।८२) । अथ विकरणनिर्देशः किमर्थः ? न कोरित्येवोच्चेत्येतत् आह कवतेरित्यादि । कुङ् शब्द इति तौदादिकः । कुशब्द इत्यादादिकः । कुङिति भौवादिकः शब्दार्थ एव । तत्र भौवादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात् । इतरयो र्मा भूदित्येवमर्थी विकरणनिर्देशः । ननु चानयोर्निवृत्ते रितत् फलं चोक्कूयत इत्येतदपि रूपं यथा स्यादिति । एतच्च कोरित्यपि निर्देशे निरनुबन्धकपरिभाषया (५,८२) कौतेरेव निरनुबन्धकस्य ग्रहणे सति सिद्धात्येव । तस्मात् कोरित्येवं निर्देशः कर्त्तव्यः । नैतदेवम् । सत्यपि हि शब्दार्थत्वे भिद्यत एवैषामभिधेयम् । तथाहि कवति स्तावदव्यक्तशब्दे वर्त्तते । उट्टः कोकूयत इति । कुवति रप्यात्तस्वरि वर्त्तते चोक्कूयते वृषलइति । पीडित इत्यर्थः । कौतिस्तु शब्दमात्रे । तस्माद्दिशिष्टार्थस्य परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थी विकरणनिर्देशः कर्त्तव्यः । ननु लुग्विकरणपरिभाषया (५,८१) कौते न भविष्यतीति । तत् किमर्थं तन्निरवृत्त्येता विकरणस्योपपद्यते ? एवं मन्यते । कुवतिनिवृत्त्यर्थोऽपि भवति । तेन लुग्विकरणपरिभाषात्र (५,८१) कौतेर् निवृत्त्यर्थं माश्रयितव्या न भवति । चुकुव इति । पूर्ववत् तशब्दस्यैव । अचि श्रुधात्वित्यादिनोवङ् (६।४।७७) ।

६४ । कृषिच्छन्दसि ।

करोकूयत इति । कृष विलेखने । रीष्टदुपषस्येति (७।४।८०) रीनागमः ।

६५ । दाधत्ति-दर्धत्ति-दर्द्धिषि-बोभृत्-तेतिक्ते ऽलर्षप्राप-शीफणत्-संसनिष्यदत्-करिक्रत्-कनिक्रदद्-भरिभ्रद्-द्विधृतो-द्विद्युतत्-तरित्तः-सरीसृपतं-वरीवृजन्-मर्मृज्यागनीगन्तीति च ।

चकारच्छन्दसीत्यनुकर्षणार्थः । धारयते रिति । धृञ् धारणे धृङ् अवस्थाने धृङ् अवध्वंसन इत्येतेषां खन्तानां ग्रहणम् । धृङो वेति । अनन्तरोक्तयोर्खन्तयो-

रखन्तयोः । श्लौ यङ्लुकि वेति । तत्र तावद् दाधर्त्तीति । यदा धारयतेः श्लौ निपात्यते तदा णिलोपोऽभ्यासस्य दीर्घत्वं निपात्यते । यदा तु यङ्लुकि तदाऽनेकाचत्वाद् यङ् न प्राप्नोति । सोऽपि निपात्यते । उपधाङ्गत्वञ्च । णिलोपस्वार्षधातुकत्वादेव यङो गेरनिटीत्येव' (६।४।५१) सिद्धः । अभ्यासस्य दीर्घत्वमपि दीर्घोऽङ्कित (७।४।८३) इत्येव' सिद्धम् । दर्धन्ति' दर्धर्षीति । अत्रापि यदा धारयन्तेः श्लौ तदभ्यासस्य रुगागमो णिलोपश्च । ऋस्तु सर्वत्र बहुलं ऋन्दसौत्यनेनैव (२।४।७६) वेदितव्यः । यदा तु यङ्लुकि तदा दीर्घोऽङ्कित (७।४।८३) इत्यनेन दीर्घत्वं प्राप्ते तदभावश्च निपातयते । यदा घृङो दाधर्त्तीति श्लौ निपातयते तदा द्विर्वचने कृतेऽभ्यासस्य दीर्घत्वं निपातयते । यदा तु तस्येव घृङो यङ्लुकि तदाभ्यासस्य ऋतश्चेति (७।४।८२) प्राप्तस्य रुगादेरभावो निपातयते । दर्धन्ति' दर्धर्षीति । अत्रापि यदा घृङ् श्लौ तदाभ्यासस्य रुगागमो निपातयते । यदा तु यङ्लुकि तदा पूर्ववत् प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो निपातयते । नतु रुगागमः । तस्य हि रुगृरिक्वौ च लुक्वोतेरव' (७।४।८१) सिद्धत्वात् । परस्मैपदञ्च व्यतरयो बहुल (३।१।८५) मिति । बोभूत्विति । अन्यत्रेति । लोटप्रथमपुरुषस्यैकवचनापिच मन्यत्व' वेदितव्यम् । बोभवीतीति । अदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलञ्छन्दसोति (२।४।७३) बहुलवचनत्वाद्भवति । यङो वेति (७।३।८४) पञ्च ईट् । वेतिक्त इति । तिजेरिति । तिज निशान इत्येतस्य । ननु च यङो ङित्वात् प्रत्ययलक्षणनाम्ननेपदं (१।१।६२) सिद्धम् । एतत् किमर्थं निपात्यत इत्याह यङो ङित्वादित्यादि । ज्ञापनार्थमात्मनेपदं' सिद्धम् । ज्ञापनार्थमात्मनेपदं' निपातयते इति दर्शयति । ज्ञापनस्य तु प्रयोजन मन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवतीति भावो बोभवीतीति । अलरूपोति । ऋ सृ गतावित्यस्य जौहोतयादिकस्योरदित्यत्वे (७।४।६६) कृते रपरत्वे च हलादिशिषः प्राप्नोति । तदपवादो रिकस्य लत्व' निपातयते । किं पुनः कारणं सिपा निर्द्देशोऽयमतन्वमित्येव' व्याख्यायत इत्यग्रह तिष्यपीतयादि । फणतेरिति । फण गतावित्येतस्य । स्यन्देरिति । स्यन्वू स्रवण इत्येतस्य । किमर्थं पुनः सम्पूर्वस्यातन्वत्व' व्याख्यायत इत्यग्रह अन्यत्रापि हौतयादि । करिक्रदिति । डुक्त्वात् करणे । यथादेशे कृतेऽनृकारान्तत्वाद्दृतश्चेतप्रभ्यासस्य (७।४।८२) रिगागमो न प्राप्नोति । स निपातयते । क्रन्देरिति । कदि क्रदि क्कदि भ्राजाने रोदनेचेत्येतस्य । कथं पुनर्जायवे लुङ्गीतेरतन्निपातनमित्याह अस्य हौतयादि । यस्मात्तुङ्गन्तेन क्रन्दतेरर्थो निर्द्दिश्यते ततो ज्ञायते लुङ्गतेरन्वि-

पातनमिति । अत्र चाभ्यासस्य रीगागमो निपातत्रय एव । विभर्त्तेरिति ।
 डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य । ध्वरतेरिति । ध्व् ह्रस्वने । द्युतेरिति ।
 द्युत दीप्तावित्तेरित्यस्य संप्रसारणाभाव इति । द्युतिस्त्राय्योः संप्रसारणमिति
 (७४१६७) संप्रसारणं प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपातत्रये । तरतेरिति ।
 तृद् भ्रवनतरणयोरित्यस्य । सृपेरिति । गच्छ् सृष्ट् गतावित्यस्य । वृजेरिति ।
 ओष्ठजो वर्जन इत्येतस्य । मसृज्येति । सृज् श्रद्धावित्तेरित्यस्य णलि रूपम् ।
 आगनीगन्तीति । एतदपि लटि तिपि । इतिकरणस्य प्रकारार्थतां दर्शयितु
 माह एवंप्रकाराणामित्यादि । दाधर्त्तिप्रभृतीनामिव येषां ह्रस्वस्यलाक्षणिकं
 कार्यं दृश्यते त एवम्प्रकारा दाधर्त्तिसदृशा इत्यर्थः । के पुनस्ते ? गलगर्त्तीत्येव-
 मादयः । गृ निगरण इत्येतस्य यङ्लुकि स्त्री वा गलगर्त्तीति रूपम् । अभ्यासस्य
 चर्त्वाभावः । ह्लादिशिषापवादः । रेफस्य लत्वञ्च निपात्यते ।

६६ । उरत् ।

ह्रस्वसीति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रे चकारानुक्तत्वात् (प, ७६) । षड्वती षडधे
 शशुध इति । एतु वर्त्तने वृधु वृद्धौ शृधु शब्दकुत्सायाम् । लिट् । तत्राव्ययोरनु-
 दात्तेच्चादात्मनेपदम् । इतरत्र स्वरितेत्त्वात् । पूर्ववदेव द्विवचनम् । ह्लादि-
 शेषे च कृत ऋवर्णान्तायामुपजातायामङ्गावः । रपरत्वम् । ह्लादिशेषः ।
 नर्नर्त्ति नरिनर्त्ति नरीनर्त्तीत्येवमादावृदुपधस्य चेति (७४१६०) रुग््निकी
 च लुकीति (७४१६१) वा परत्वादपवादेषु कृतेषु रीगादिषु ऋवर्णान्ताभावाद्नेन
 न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह नर्नर्त्तीति ।

६७ । द्युतिस्त्राय्योः संप्रसारणम् ।

ह्लादिशेषे प्राप्ते तस्यापवादो द्युतिस्त्राय्योः संप्रसारणमारभ्यते । विदिद्युत
 इति । द्युत दीप्तौ । लिट् । अनुदात्तेच्चादात्मनेपदम् । तत्र संप्रसारण-
 मनन । संप्रसारणाच्चेति (६१११०८) परपूर्वत्वम् । व्यदिद्युतदिति ।
 य्लन्ताल्लुङ् । च्लेञ्चङ् । णिलोपः । उपधाञ्जत्वम् । द्विवचनम् । अङ्गागमः ।
 विदिद्युतिषते विदिद्योतिषत इति । सन् । रलो व्युपधादित्यादिना (११२१६)
 विकल्पेन कित्त्वम् । यदा कित्त्वं नास्ति तदा लघूपधगुणः । पूर्ववत् सन

इत्यात्मनेपदम् (१।२।६२) । सुष्वापयिषतीति । लिष्वप् शये । णिच् । तदन्तात् सन् । किं कारणं ख्यन्तस्योदाहरणं सुपन्यस्तमित्यत आह स्वपिष्यन्तो गृह्यते इति । तेन ख्यन्तस्योदाहरणमुपदर्शितमित्यभिप्रायः । ख्यन्तस्य ग्रहणं स्वापिरिति निर्देशादेव विज्ञायते । नह्यख्यन्तस्यैव विधी निर्देश उपपद्यते । अपिचाख्यन्तस्य योऽभ्यासस्तस्थानेनैव शास्त्रेण संप्रसारणं सिद्धम् । तथाहि लिटि तावन्नित्यभ्यासस्योभयेषामित्यनेनैव (६।१।२७) सिद्धम् । सनि तु रुदविदेत्यादिना (१।२।८) सनः कित्त्वे सति वच्चादिसूत्रेण (६।१।२५) कृतसंप्रसारण एव सुपिभूतो द्विरुच्यते । यङ्प्रपि स्वपिष्यमित्येवां यङीति (६।१।२८) कृतसंप्रसारण एवासौ द्विरुच्यते । तस्मादख्यन्तस्थानेन शास्त्रेण संप्रसारणस्य सिद्धत्वात् स्वापिष्यन्तो गृह्यते । यदि स्वापिष्यन्तो गृह्यते तदा स्वापयतेरखुल् स्वापकः । स्वापकमिच्छतीति क्वच् । स्वापकीय इति स्थितं स्वापकीयितुमिच्छतीति सन् सिष्वापकीयिषति । अत्रापि संप्रसारणं प्राप्नोतीत्याह तथेत्यादि । तस्य स्वापेरभ्यासस्य निमित्तं यः प्रत्ययस्तेनानन्तर्ये सत्यव्यवधाने इदं संप्रसारणमित्यते । तेन सिष्वापकीयिषतीत्यत्र न भवति । नह्यभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः इह स स्वापेरनन्तरः । खुला क्वचा च व्यवधानात् । कथं पुनरभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणं स्रभते ? यावता नार्यं विशेषः सूत्रोपात्तः । एवं मन्यते । अभ्यासेनाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः स सन्निधापितः । तस्य प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वात् तत्र तेनाभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन स्वापिरङ्गं विशिष्यते । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं स्वापिरिति । एवञ्च विशिष्यविशेषणभावे सत्यभ्यासनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरे सति स्वापेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्यैव संप्रसारणेन भवितव्यम् । नतु व्यवहितेन प्रत्ययान्तरेण हि यो व्यवहितः प्रत्ययः सन्नभ्यासे निमित्तं तदपेक्षया स्वापिरङ्गं भवति । नच सिष्वापकीयिषतीत्यभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः स स्वापेरङ्गस्थानन्तरः । यस्तु स्वापेरनन्तरो खुल् तदपेक्षया स्वापिरङ्गं भवति । न चासावभ्यासनिमित्तं भवति । इह तर्हि कस्मान्न भवति स्वपणं स्वापो घञ् । स्वपणं करोतीति णिच् । स्वापयितुमिच्छतीति सन् । सिष्वापयिषतीति ? उच्यते । अकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् । स्वापे योऽभ्यासस्तस्य संप्रसारणेन भवितव्यम् । नचाकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति स्वापेरभ्यासः । किं तर्हि ? शब्दान्तरस्य स्वाप इत्येतस्य ।

६८ । व्यथी लिटि ।

विव्यथ इति । व्यथ भयचलनयोः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अथ यकारस्य हलादिशिषेण निवृत्त्या भवितव्यम् । वकारस्य संप्रसारणेनेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह यकारस्येत्यादि । वाव्यप्यत इति । यङ् ।

६९ । दीर्घं वृणः किति ।

वृणो ऋस्वस्यैव श्रवणे प्राप्ते दीर्घत्वं विधायते । ईयतुरीयुरिति । ननुच परत्वादिषो यश्चिति (६।४।८२) यणादेशे सत्यनच्क्त्वाद् द्विवचनं न प्राप्नोतीत्यत आह वृणो यश्चित्यादि । स्थानिवद्भावात् द्विवचनेऽचीत्यनेन (१।१।५६) । स च नियतकाले द्विवचनपव कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन्नादेशरूप एवावतिष्ठते । इयायेयियेति । णलि थलि चेति यथाक्रमं वृद्धिगुणयोः कृतयोः स्थानिवद्भावाद् द्विवचनसिकारः । तस्याभासस्यासवर्णं (६।४।७४) इतीयङ् ।

७० । अत आदेः ।

लिटीत्यनुवर्त्तते । किदृग्रहणं तु निवृत्तम् । अतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्व मारभते । तपरकरणं स्वभावतएव यो ऋस्वस्तस्य दीर्घो यथा स्यात् । तेनोपदेशे यो दीर्घं स्तस्य ऋस्वत्वे कृतेऽपि दीर्घो न भवति । आच्छि आयामि । आच्छ । आच्छतुः । आच्छुरिति । लिट् । तिपो णल् । तसोऽतुस् । मीरुस् । द्विवचने हलादिशिषे ऋस्वः (७।४।५६) । किञ्च स्याद् यद्यत्र दीर्घः स्यात् ? तस्माद् गुड् द्विहल इति (७।३।७१) नुट् स्यात् । आदेरिति वचनादिहान्तस्य दीर्घो न भवति पपाचेत्यादौ ।

७१ । तस्मान्नुङ् द्विहलोः ।

द्वौ हलौ यस्य तद्विहल् । आनङ् । आनङ्गुः । आनङ्गुरिति । अगि रगि-
लमि गत्यर्थाः । इदिस्वानुम् । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुरिति । अनृञ्
व्यक्तिसञ्चणकान्तिगतिषु । ऐञ्चौजित्यत्र प्रत्याहारं वर्षेषु ये वर्षेकदेशा वर्षान्तर-

समानाकृतय स्त्रेषु तत् कार्यं न भवति । तच्छायातुकारिणी हि ते । न पुनर-
एव । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्या इत्युक्त्वा नुड्विधिल-
देशविनामेषुकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तम् (C) । तत्रावसरप्राप्त्या ऋकारे नुड्वि-
प्रतिविधानमाह ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यत इति । आनुधतुरानु-
धुरिति । ऋधु इवौ । कथं पुनर्वर्णात्मकानां हलां ग्रहणेनावर्णात्म-
ऋकारैकदेशो रेफो गृह्यते ? द्विहल्ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । आ-
तस्मान्नुड्वित्येवं वक्तव्यम् । नचैवं सत्याटतुराटुरित्यादौ नुट्प्रसङ्गो भवति
अश्रोतेरित्यस्य नियमार्थत्वात् । अद्विहलो यदि भवति नुट्, तदाश्रोतेरिव
नान्यस्येत्यश्रानिद्वत्तयै तदेतन् नाशङ्कनीयम् । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात्
नाश्र इत्येवं ब्रूयात् । तस्मान्नियम एवास्य प्रयोजनम् । तदेवमन्तरेणापि
द्विहल्ग्रहणं सिद्धे यतो द्विहल्ग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं द्विहल्-
समानाकृतेरपि यथा स्यात् । यस्याप्येको हल् मुख्योऽवयवो द्वितीयस्त्वमुख्यस्त-
च्छायानुकारित्वादुपचारेण हलव्यपदेशार्हस्तस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । एतच्च
कथं लभ्यते ? यद्यत्र द्विहल् इत्येवं सति तच्छायातुकारिण्यपि ऋकारावयवे रेफो
वर्तते । नान्यथा । तस्माद् द्विहल्ग्रहणसामर्थ्यादत्र हल्ग्रहणेन ऋकारैकदेशो
रेफो गृह्यते । अन्यथा द्विहल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

७२ । अश्रोतेश्च ।

अद्विहलार्थोऽयमारम्भः । व्यानश् इति । अशू व्याप्ती । अनुदात्ते स्वादात्म-
नेपदम् । त । एश् । अश्रोतेरिति विकरणनिर्देशोऽयं भोजन इत्येतस्य
कौयादिकस्य निवृत्तये । चकारो नुडागमानुकर्षणार्थः ।

७३ । भवतेरः ।

बभूवेति । भुवो वुग् लुङ्लिटोरिति (६।४।८८) वुक् । अनुवभूवे
इति । कर्मस्थाननेपदम् । श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्पत्तयः । बोभावेति ।

(C) ऐ शौ भिति प्रकाशरव्याख्याने काशिकायाम् ।

७४ । असूवेति निगमे ।

सूतेरिति । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्येतस्य । सुषुवइति । डिच्चा-
दात्मनेपदम् । उवङ् । इतिकरणमेव प्रकाराणामन्येषामुपसंयहार्यम् । तेन
जाग्रमोऽदर्शमेत्यादि सिद्धं भवति । जाग्रमइति । जागर्त्तरग् निपात्यते ।
अदर्शमेति । लङि दृशेः पश्चादेशाभावः । जागृमोऽपश्यामिति भाषायाम् ।
दाधत्तं प्रादिषु ससूवग्रहणं न कृतम् । वैचित्र्यार्थम् ।

७५ । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ।

बहुवचननिर्देशादाव्यर्थो गम्यत इत्यत आह एषामित्यादि । विजिर्-
शौचपोषणयोः । विजिर् पृथग् भावे । विष् व्याप्तावित्येते निजादयो जौहो-
त्यादिकाः । त्रिग्रहणसुत्तरार्थमिति । भृजामिदित्त्वम् (७।४।७६) । त्रयाणामेव
यथा स्यादधिकानां मा भूदित्येवमर्थं त्रिग्रहणम् । एतदर्थमपि कस्मान्न
भवतीत्यत आह एषामित्यादि । यद्यत्र त्रिग्रहणं क्रियते निजादीनामन्ते इत्-
करणं किमर्थम् । एतद् गणकारः प्रष्टव्यः । न सूत्रकारः । अन्यो हि गणकारोऽ-
न्यत्र सूत्रकार इत्युक्तम् प्राक् । गणकारेणापि वैचित्र्यार्थं इत्करणं कृतमिति
वेदितव्यम् । विचित्रा हि गणस्य कतिर्गणकारेण । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ?
एकार एव नोच्ये ? अशक्यमेवेदं वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने जेष्यमपि कश्चिद्
विजानीयात् । हलादिशेषापवादोऽयं निजादीनामेकार इति । गुणग्रहणे हि
संज्ञाविधाने नियमइतीक एव भवति । हलस्तु हलादिशेषेण निवृत्तिर्भवति ।

७६ । भृजामित् ।

भृज् धारणपोषणयोः । माङ् मानी । ओहाङ् गतावित्येते भृजादयो
जौहोत्यादिका एव । मिमीते । जिहीत इति । इहृष्यघोरित्त्वम्
(६।४।११३) ।

७७ । अर्त्तिपिपर्त्तीश्च ।

इयर्त्तिं । पिपर्त्तीति । ऋ स गतौ । पृ पालनपूरणयोः । जुहीत्यादि-
कत्वाच्छ्रपः श्च । गुणः । द्विवचनम् । उरदित्यस्त्वम् (७।४।६६) । अनेनेत्त्वम् ।

रपरत्वञ्च । अर्त्तरभासस्यासवर्णं (६।४।७८) इतीयङ् । अथात्तिग्रहणं किमर्थम् ? यावता निजादिभ्योऽयं परः पठ्यते । ये च निजादिभ्यः परे त सर्व एव च्छान्दसाः । तथाहि तान् पठित्वाच्छन्दसीतुगताम् । छान्दसत्वाच्चात्त्वं बहुलं छन्दसीत्येवं (७।४।७८) सिद्धम् । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति भाषायाम-प्यर्त्तः प्रयोगी भवतीति ।

७८ । बहुलञ्छन्दसि ।

विवष्टीति । वश कान्ती । बहुलञ्छन्दसीति (२।४।७६) शपः श्लुः । त्रयादिसूत्रेण (८।२।३६) पत्वम् । विवक्तौति । वच परिभाषणे । सिषक्तौति । सच समवाये । सच सेचन इति वा । जिगर्त्ति जिघर्त्तीति । रु छ सेचने । सर्वत्र पूर्ववच्छपः श्लुः । जननं दधनमिति । जन जनने । धन धान्ये । लङ् । मिपोऽम् । लुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङ्- (६।४।७५) निषेधः ।

७९ । सन्यतः ।

पिपञ्चतीत्यादि । पचियञ्चो रूपे । पिपासतीति । पातेः पिबते वर्षा । लुलूषतीति । लृञ् छेदने । इकी भल्लिति (१।२।८) किञ्चाद् गुणाभावः । सनि ग्रहगुहोच्चेतीट्प्रतिषेधः (७।२।१२) । तपरकरणं किमर्थम् ? पापच्यतेः सन् पापचिषत इत्यत्र मा भूत् । किं पुनः कारणमत्र ऋसो न भवति । दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि सनि योऽभ्यास इत्येवं विज्ञायते ततो सुखसुखार्थम् ।

८० । औः पुयण्ज्यपरे ।

पुयण्जीति । पुयण्जमेकवद्भावं कृत्वा सप्तम्या निर्देशः । अपर इति । अपरो यस्मात् पुयण्जस्तदपरमवर्णपरमित्यर्थः । पिपविषतइति । पूङ् पवने । सन् । स्मिपुङ्श्चूयां सनीतीद् (७।२।७४) । गुणावादेशौ । स्थानिवद्भावात् पूङ् इत्येतस्य द्विवचनम् । स्थानिवद्भावास्तु द्विवचनेऽचौत्यनन (१।१।५८) । पिपावयिषतीति । पूङो ष्यन्तात् सन् । अत्रापि स्थानि-वद्भावात् पू इत्येतद्विरुच्यते । विभावयिषतीति । भू सत्तायाम् । ष्यन्तात्

सन् । घियावयिषतीति । यीति ख्यन्तात् सन् । सनीवन्तेत्यादिनेट्
 (७।२।४८) । रिरावयिषति खिलावयिषतीति । रीतिलुनातिभ्यां ख्यन्ताभ्यां
 सन् । जिजावयिषतीति । जुजति सौत्रो धातुः । जुचं क्रम्येत्यादौ
 (३।२।१५०) पाठात् । तस्मान् ख्यन्तात् सन् । कथं पुनः पिपावयिषती-
 त्यादावुकारान्तात्ऽभ्यासस्य ? यावता यौ परतोऽन्तरङ्गत्वाद् ब्रह्मावादेशयोः
 कृतयोर्वकारान्तस्याहिवर्चनेन भवितव्यम् । स्थानिवद्भावादुकारान्तस्य हिवर्चनं
 भविष्यतीति चेत् ? न । नहि यौ कृतस्य स्थानिवद्भावो भवति ।
 णिरहिवर्चननिमित्तत्वादित्यत आह एतदेवेत्यादि । नहि णिच मन्तरेण
 पुयण्जोऽवर्षंपराः सर्वे सञ्भवन्ति । तत्र हि यदि यौ कृतस्य स्थानिवद्भावो न
 स्यात् तदा शेषां णिचमन्तरेणावर्षंपरता न सञ्भवति तेषामुवर्णान्तोऽभ्यासो
 न स्यात् । उच्यते चेदम् षोः पुयण्ज्यपर इति वचनम् । तस्मादेतज् ज्ञापक
 महिवर्चननिमित्तेऽपि णी स्थानिवद्भवतीति । तेन तुतावयिषति विभावयिषती-
 त्यादि सिद्धञ्भवति । केषाञ्च पुनर् णिचमन्तरेणावर्षंपरता न सञ्भवति ?
 यकाररूपकाराभ्यामन्वेषां सर्वेषामिव । पापचिघतइति । अतो लोप (६।४।४८)
 इत्यकारलोपः । यस्य हल इति (६।४।४८) यकारस्य । तुतावयिषतीति ।
 तु इति सौत्रो धातुः । तुरुस्तुश्रम्यम इत्यादौ (७।३।८५) सूत्रे पाठात् ।
 जुजावयिषतीति । हु दाने । ख्यन्तात् तस्मात् सन् । बुभूषतीति । पूर्ववद्
 इड् गुणयोरभावः ।

८१ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।

स सु गतौ । श्रु श्रवणे । द्रु द्रु गतौ । प्रुड्, प्लुड्, चुणुड्, गतौ ।
 सिस्रावयिषतीत्यादि । एभ्यो ख्यन्तेभ्यः सर्वत्र सन् । ननु च सकारादिना
 वर्णेनात्र यणो व्यवधानम् । अत्रावर्षंपरे यणि परत इत्वमुच्यमानं व्यवधाने
 कथं भवतीत्याह वचनसामर्थ्यादिति । सर्वत्रैव हि सकारादिनेकवर्णेन
 व्यवधानम् । उच्यते चेदं वचनम् । तस्मादत्र वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन
 व्यवधानं माश्रीयति । अन्यथा हि वचनमिदमनर्थकं स्यात् । पूर्वसूत्रेणै-
 त्यादिनाऽ प्राप्तविभाषेऽयमिति दर्शयति । श्रुश्रूषतीति । पूर्ववदिड् गुणयोर-
 भावः । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थः । न यङ्लुग्नित्त्वर्थः । अत्र गुणे
 कृत उकारान्ताभावादित्त्वं न भवतीति । सोस्रविषति ।

८२ । गुणो यङ्लुकोः ।

अभ्रासस्य गुणोऽयं विधीयते । तेन यद्यत्र लुक्शब्दोऽयं सामान्य स्तथापि यङ्लुक्एव संप्रत्ययो भवति । न ह्यन्यत्र लुक्शब्दासः सम्भवतीति मत्वाह यङि यङ्लुकि चेत्यादि । चोक्रुश्रीति । क्रुश आह्वाने यङ् । तस्य यङोऽचि चेति (२।४।७४) लुक् । यङो (७।३।८४) वेतीट् । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणनिषेधाद् यङो लुकि कृते गुणो न प्राप्नोतीति लुग्ग्रहणम् । पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) प्राप्नोऽपि गुणो नाभ्रासस्येति पिति सार्वधातुक (७।३।८७) इति निषिध्यते ।

८३ । दीर्घोऽ कितः ।

यंयम्यतइति । यम उपरमे । लुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) लुक् । ननु चेत्यादिनाऽकित इत्येतत् प्रत्याचष्टे । यंयम्यत इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थमकित इत्युच्यते । अत्र ह्यपवादत्वाद् कृतेऽनजन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यतीति नार्थोऽकित इत्यनेन । एवं तर्हीत्यादिनाऽभ्रासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इतीरां परिभार्या ज्ञापयितुमकित इत्येतदुच्यत इति दर्शयति । डोढीक्यत इति । डोङ गतावित्यस्य यङि कृते ह्लादिशेषे च ऋक्इति (७।४।५८) ऋक्त्वम् । पूर्वसूत्रेण गुणः । तत्रासत्यस्मिञ् ज्ञापके पिपासतीतिप्रवमादौ सावकाशं ऋक्त्वम् दीर्घोऽकित इत्यनेन सन्ध्यचरे दीर्घत्वेन बाध्यते । दीर्घस्य दीर्घविधाने प्रयोजनाभावाद् दीर्घो न भविष्यतीति चेत् ? नतद् । अस्ति हि दीर्घस्य दीर्घविधाने प्रयोजनम् । किं तत् ? ऋक्त्वो मा भूदिति । एवञ् चासत्यस्मिञ् ज्ञापकेऽचौकारदित्यत्राप्यचिच्चणदित्यादौ सावकाशमिच्च दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घत्वेन बाध्यते । मौमांसतइत्यादावसत्यस्मिञ् ज्ञापके पिपन्नतीत्यादौ सावकाशं सन्ध्यचरे इतीच्च (७।४।७८) मानवधादि सूत्रेण (३।१।६) विहितेन दीर्घत्वेन बाध्यते । अजीगणदित्यत्राप्यसत्यस्मिञ् ज्ञापके पपाठेत्यादौ सावकाशो ह्लादिशेष ई च गण (७।४।८८) इतीचनेन बाध्यते । अस्मिंस्तु सति सर्वमेतन्न बाध्यते । ननु चासति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति चास्य प्रयोजनम् । किं तत् ? धातुक्लित्वमपेक्ष्य जहाते मां भूज् जाहाति जाह्वतीति । नैतदास्ति । यदि ह्येतत् प्रयोजनं स्यात् तदा

अज्ञाकइति प्रतिषेधं कुर्यात् । किञ्चाकित इतप्रभासस्य विशेषणम् भवितुमर्हति यद्यभासावस्थार्यां किञ्चमुपजायते । नच जहातिः किञ्चमभ्यासमपेक्षते । पूर्वमेव हि तदभासाद् भवति । तस्माज्जहातिर् जाहाति जाहेतीति रूपेण भवितव्यम् । ततश्चाकित इति वचनं ज्ञापकमेव । कित्करणस्तु जहाति ईश्वरौहिकालयो-
रितप्रत्र (३१११४८) सामान्यग्रहणाविघाताथम् ? अथ दीर्घग्रहणं किमर्थम् ? आदितेप्रव नोच्यते ? नैव शक्यम् । अकित इतप्रस्य ज्ञापकता नोपपद्यते । सति हि दीर्घग्रहणे नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव हि दीर्घस्य प्राप्तिर्नास्तीतप्रकित इति प्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते । आकारस्तु विधीयमानोऽजन्तस्याभासस्य स्यादितप्रकित इतप्रस्य ज्ञापकत्वं न स्यात् । तस्माद् दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ।

८४ । नोग् वञ्चु संसुधुं सुभंसुकासपतपदस्कन्दाम् ।

वनुञ्चु चनुञ्चु तनुञ्चु त्वनुञ्चु मुनुञ्चु गत्यर्थाः । सनुञ्चु ध्वनुञ्चु अवसंसने । कास गतौ । शल डल पतलु गतौ । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । वनौवञ्चत इति । अनिदितामित्यादिनानुनासिकलोपः (६१४१२४) । वनौवञ्चतीति । अत्र न भवत्यनुनासिकलोपः । यङो लुप्तत्वान्न लुप्तताङ्गस्येति (१११६३) प्रत्ययलक्षण-
निषेधात् । अथ नौकि कृते ऋल्वं कस्मान्न भवति । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ।

८५ । नुगतीऽनुनासिकान्तस्य ।

दीर्घोऽकित इत्यनेन (७१४१८३) दीर्घत्वे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते । त-
तन्वत इत्यादीनि तमिगमियमिरमौषां रूपाणि । यदि नुक् क्रियते यंयम्यतइत्यादी
नद्यापदान्तस्य भक्तौति (८१३१२४) भक्त्युच्यमानोऽनुस्वारो न सिध्यति । अभक्त-
परत्वादित्यत आह नुगित्येतदित्यादि । कथं पुन नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणाथं
शक्यते द्रष्टुमित्याह स्थानिना हौत्यादि । नुका हि स्थानिनाऽद्वादशोऽनुस्वार
उपलक्ष्यते । तस्मादनुस्वार एवागमोऽत्र विधीयते । न तु नुक् । यंयम्यत इत्यादी
यद्यप्यभक्तपरतास्ति तथाप्यनुस्वारः सिध्यति । एवमप्यनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
(८१४१५८) प्राप्नोति । इथ्यते च पन्नेऽनुस्वारस्य श्रवणम् । तन्न सिध्यति ।
अपदान्तत्वादित्यत आह पदान्तवच्चेत्यादि । पदान्तवदनुस्वारो भवतीत्यंतदर्थ-

रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । तदन्तविधिनेवानुनासिकान्तस्यानु-
स्वारो भवतीति नार्थोऽन्तग्रहणेन । तत् क्रियते पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः
स नुक्तोऽपि स्यादित्येवमर्थम् । तेनानुस्वारस्य पञ्चे श्रवणं भविष्यतीति । तेषाम्यत
इति । तिम इति आर्द्राभावे । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता नास्ति
किञ्चिदन्यदस्य व्यावर्त्यमिति सर्वत्र ऋखाभावादित्यत आह तपरकरणमित्यादि ।
वर्तमानस्य दीर्घस्याभावाद् भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरणं भविष्य-
तीति । वाभास्यत इति । भाम क्रोधे ।

८६ । जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च ।

अनुनासिकार्थोऽयमारम्भः । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जभि जृभौ गात्र
विनामि । दह भस्मीकरणे । दन्श दग्ने । भन्जो आमर्द्दने । पशि सौत्रो
धातुः । जञ्जप्यतइत्यादिषु दर्दश्यत इति पर्यन्तेषु लुपसदत्यादिना (७।१।२४)
यङ् । इतरत्र सामान्यलक्षणम् (७।१।२२) ।

८७ । चरफलोश्च ।

चर गतौ । जिफला विशरणे । फल निष्पत्तौ । इयोरपि ग्रहणम् । निष्प-
त्त्यर्थस्याकार उच्चारणार्थः । नानुबन्धः । प्रयोजनाभावात् । ततश्च निरनुबन्ध-
परिभाषया (प, ८२) निरनुबन्धकस्य निष्पत्त्यर्थस्यैवास्य ग्रहणं प्राप्नोति । न
विशरणार्थस्य । नैष दोषः । चकारोऽत्र क्रियते । स च विशरणार्थस्य समुच्चयार्थं
भविष्यति । चञ्चर्यत इति । लुपसदत्यादिना (७।१।२४) यङ् । उत्तरसूत्रेणा-
कारस्योकारे कृते हलि चेति दीर्घः (८।१।७७) । योगविभाग उत्तरार्थः ।

८८ । उत्परस्यातः ।

अभ्यासस्य मा भूदिति । असति परग्रहणेऽभ्यासाधिकारादभ्यासस्यैव स्यादि-
त्यभिप्रायः । अलोऽन्त्यस्य मा भूदिति । यद्यत इति नीचेत ततोऽलोऽन्त्य- (१।१।५२)
परिभाषयाऽभ्यासात् परस्य धातुरूपस्य योऽन्त्योऽल् तस्य स्यादिति मन्वते ।

अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता मात्रिकस्य स्थान आन्तरतम्याद् विधीयमानो मात्रिक एव भविष्यतीत्यत्र आह तपरकरणं भित्वादि । असति तपरकरण उकारे कृते चञ्चूर्तिं पम्फुल्तीत्यत्र पुगन्तलधूपष्येति (७।३।८३) गुणः स्यात् । स मा भृदित्येवमर्थं तपरकरणं क्रियते । ननु चञ्चूर्तीत्यत्र दीर्घत्वमेव गुणस्य बाधको भविष्यति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेनेत्यत्र आह दीर्घत्वमित्यादि । असिद्धत्वं तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन (८।२।१) । यदि तर्हि लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणस्तद्व्यकरणेन निवर्त्तते गुणवद् दीर्घत्वमपि न स्यात् । नेष दोषः । तपरकरणे हि दीर्घत्वमपि सिद्धमिति । तेन दीर्घस्य निवृत्तिर्न शक्यते वक्तुम् । तथाचात उत् सार्वधातुक (६।४।११०) इति तपरकरणेन दीर्घत्वमशक्यं निवर्त्तयितुमिति मन्यमानेन न भङ्गुरङ्गुरामिति (८।२।७६) करोते दीर्घत्वप्रतिषेध आरभ्यते । अत इति तपरकरणमिह मा भूत् । फलन्तं प्रयुङ्क्तो फालयति । फालयतेः क्तिप् । तदन्ताद् आचारे पुनः सर्वप्रातिपदिकेभ्य (३।१।११३ वा) इति क्तिप् । तदन्ताद् यङ् । पम्फाल्यते पम्फालीति । कथञ्च प्राप्नोति । एकदेशविज्ञतस्थानन्यत्वात् (५, ३८) ।

८६ । ति च ।

अयङ् लुगर्थोऽयमारम्भः । चूर्तिरिति । स्त्रियां क्तिन् (३।३।६४) । पूर्व्ववर्द्धीर्घः । प्रफुलता इति । निष्ठा । तदन्ताद्वाप् । जस् । वचनसामर्थ्यादिह नाभिसम्बध्यत इति । यदीह यङ् लुगग्रहणमभ्यासग्रहणञ्चाभिसम्बध्येत ततो वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्व्वेष्वेव यङ् यङ् लुकोरभ्यासस्य सिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

६० । रीगदुपधस्य च ।

वरीहृततद्दत्त्वादीनि वृत्तिवृद्धिनीनां रूपाणि । ऋग्वलत इति वक्तव्यमिति । ऋदुपधादन्यस्यापि ऋत्वतो रीगादयो यथा स्युरित्येवमर्थो व्याख्यय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स च ऋदुपधादन्यस्यापि ऋत्वतः समुच्चयार्थः । तेन वृत्तिप्रभृतीनामपि ऋत्वतां रीगादयो भवन्तीति । रीग्वलत इति सूत्रं भ

कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । ऋदुपधस्येति तपरकरणमसन्देहार्थम् । उकारे परतो यणदेशे कृते सन्देहः स्यात् किञ्चकारोपधस्याथवा रेफोपधस्येति ।

६१ । रुग्रिकौ च लुकि ।

६२ । ऋतश्च ।

लुकीत्येव । चकारिण रीगादयोऽनुकथ्यन्ते । चर्करतीति । डुकञ् करणे । जर्हतीति । ह्रज् हरणे । किरतेञ्चाकर्तीति । कृ विक्षेप इत्यस्य । किरति भित्वादि । किरतिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन गृ निगरण इतिप्रवमादेरपि ऋकारान्तस्य ग्रहणं वेदितव्यम् । चर्करीतान्तमिति । यङ्लुगन्तमित्यर्थः । यङ्लुकएव पूर्वाचार्यप्रणीतेषा संज्ञा चर्करीतमिति । पचतीति । लट्प्रथमपुरुषस्यैकवचनम् । एतदप्युलक्षणार्थमेव । वचनान्तराणामपि ह्यत्रग्रहणम् । तेन कृ इतिप्रवमादिक मूकारान्तं यो लट्प्रथमपुरुषैकवचनादौ नयेत् चाकर्तीतिप्रवमादौनि रूपाणि प्रापयेत् सम्पादयेदित्यर्थः । प्राप्तिज्ञं तमहं मन्य इति । प्राप्तिं जानातीति प्राप्तिज्ञः । इह तु रुगादीनां प्रकृतत्वात् तत्प्राप्तिं यो जानाति स प्राप्तिज्ञो वेदितव्यः । मन्येऽवगच्छामि । प्रारब्धस्तेन संग्रह इति । अनेन प्राप्तिज्ञतायां हेतुमाह । सम्यग् गृह्यते ज्ञायते लक्षणमनेनेति संग्रहो व्याकरणशास्त्रम् । प्रकर्षणारब्धः प्रारब्धः । बहुभ्यो बहुशः श्रवणात् । का पुनरसौ प्राप्ति र्यत्परिज्ञानाय प्राप्तिज्ञमवगच्छामीत्याह तत्रेयमित्यादि । इयमिह प्रकृतमङ्गमभ्यासस्येति । ऋत इति विशेषणमुपात्तम् । तत्र यद्युभयं प्रकृतं तथाप्यृत इतिप्रतदङ्गस्यैव विशेषणम् । नाभ्यासस्य । कृतः ? तपरकरणसामर्थ्यात् । सर्वत्रैव ह्यभ्यासस्य ऋतइति (७।४।५६) ऋत्वेन भवितव्यम् । अतो दीर्घस्याभ्यासस्याभावात् । यदि ऋत इतिप्रतदभ्यासस्य विशेषणं स्यात् तदा तपरकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् तपरकरणसामर्थ्यादङ्गस्यैव विशेषणमृतइतिप्रतत् । नाभ्यासस्य । एवञ्च सति किरतेरप्राप्तिः । रुगादीनां तपरकरणेन व्यावर्त्तितत्वात् । आदिशब्देन रिगादीनां परिग्रहः । तथाचाप्राप्तिः किरते रुगादीनामिति ब्रुवतैतदुक्तं भवति करोतिप्रभृतीनामेव ऋत्वेनानां पारिशेष्यात् प्राप्तिरिति ।

६३ । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।

सन्वत् (७१४।७६) इत्यादिना सूत्रत्रयेण यदभासस्य सनि कार्यं भवति तल्लघुनि चङ्पर इत्यतिदिश्यते । लघुनि चङ्पर इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । चङ्परौ षौ परतो यत् पूर्वं लघु तस्मिन् परतो योऽभासस्तस्य सन्वद् भवतीति । चङ्पर इति बहुव्रीहिः । चङ्परो यस्मादिति तच्चङ्परम् । न तु चङ्चासौ परश्चेति तत्पुरुषः । तेन सामर्थ्यात्प्रत्ययान्तस्यैवायमतिदेशो विज्ञायते । अन्यथा हि यदि प्रकृत्यन्तस्यायमतिदेशः स्यात् तदा सन्वच्चङ्गीतेषु ब्रूयात् । अनग्लोप इति । चङ्पर इत्यस्यैतद् विशेषणम् । अगिति प्रत्याहारग्रहणम् । अको लोपोऽग्लोपः । स यस्य नास्ति तदनग्लोपम् । अपीपचदिति । पचिर्ण्व । लुङ् । च्चङ् । उपधाङ्गसत्वम् । द्विवचनमभासकार्यम् । ह्लादिशिषे च कृतेऽनेन सन्वद्भावः । सन्वत् इतीत्वम् (७१४।७६) । उत्तरसूत्रेण (७१४।६४) दीर्घत्वम् । अततच्चदररञ्जदिति । अत्र रेफतकारयोः संयोगपरत्वाद् गुरुसंज्ञायां सत्यां न भवति सन्वद्भावः । अजजागरदिति । अत्र लकाराकारस्य दीर्घत्वाद् गुरुत्वम् । अत्र केचिदित्यादि । तेषामजीजागरदिति भवितव्यम् । किं पुनः कारणं त एवमिच्छन्ति ? यावता लघुनि चङ्पर इत्युच्यते । व्यवहितश्चात्र लघुनि चङ्पर इत्यत आह सर्वत्रैवेत्यादि । अक्षीकरदित्यादावपि ककारादिना वर्णेन व्यवधानात्तद्वोरानन्तर्यमभासे नास्ति । उच्यते चेदं वचनम् । अतो वचनप्रामाण्याद् व्यवधान एव सन्वद्भावेन भवितव्यम् । ततश्च यथाक्षीकरदित्यादौ व्यवधानेऽपि भवति तथेहापि व्यवधाने सन्वत्कार्येण भवितव्यम् । अथेह चेद् व्यवधानात् भवत्यत्रापि न स्यादिति भावः । तदसदिति । अजजागरदित्यत्र शृङ्गश्च लघुमाश्रित्य यत् सन्वद्भावमिच्छन्ति सर्वत्रैवेत्यादिना च यत् कारणमुक्तं तदुभयमत्राशोभनम् । अयुक्तत्वात् । कथमित्याह येनेत्यादि । एकेन वर्णेन व्यवधानमस्ति सर्वत्र । वर्णसङ्घातेन व्यवधानमस्ति नास्ति च । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति यन्नियतभाष्येकेण वर्णेन व्यवधानमशक्यं परिहर्तुं तदेवाश्रीयते । नतु वर्णसंघातेन । अजजागरदित्यत्र वर्णसंघातेन व्यवधानम् । यदि तर्हि वर्णसंघातेन व्यवधानं नाश्रीयते व्यञ्जनसङ्घातेन व्यवधानेन सिद्धप्रतीत्यभिप्रायेणाह कथमचिचणदित्यादि । क्षण्यहिंसायामि चेतस्यैतद्रूपम् । अत्रापि ज्ञापकेन सिध्यतीत्यत आह आचार्यप्रवृत्तिरित्यादि । क्षण्योतिना ये सदृशाः संयोगादयस्त एवजातीयः । क्षण्योतिप्रकारा

इत्यर्थः । तेषां यदीत्स्वं न स्यात् तदा तद्वाधनार्थमत् स्मृद्द्वारप्रथमद्वेत्वादिना (७।४।६५) ऽस्त्वं न विदध्यात् । विदधाति च । तस्मादेतदेवास्त्वविधानलक्षणमाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतेष्वजातीयानामिच्छमिति । अहम्पपचेति । उत्तमे णिञ् यदा णलुत्तमो वेति (७।१।६१) णिस्त्वं नास्ति तदेदं प्रतुप्राहरणं भवति । अत्र लघुपरतोऽन्तरम् । नतु चङ्परम् । अचकमतेत्यादि । कमेशोपसंख्यानमिति (७।१।४८, बा) कसु कान्तावित्प्रतस्मात् प्रकृतप्रान्तादेव लुङ् । अङ् । अचकथदिति । कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः । अत्रातो लोप इतरकारलोपः (६।४।४८) । अत्र ल्वग्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानेऽपि न स्यात् । अतः प्रतुप्राहरणा-न्तरमाह दृषदमाख्यदददृषदिति । तत् करोति तदाचष्टइति (३।१।२६, वा) णिष् । णाविष्ठवत् कार्य्यं प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाद्दिलोपः (६।४।१५५, वा) । अत्राज्भक्तो लोपः । नाकएव केवलस्येति नास्त्वत्र स्थानिवद्भावः । अन्यार्थन्त्वग्लोपइति क्रियमाणमचकथदित्यत्रापि सन्वद्भावः निवर्त्तयतीतरस्योपन्यासः । अवीवदइति । वदते ण्यन्ताद् वादितवन्तं प्रयोजितवानिति हेतुमति चेति (३।१।२६) णिष् । पुनर्णि-च्युत्पन्ने णेरनिटौति (६।४।५१) णिलोपे कृते सतरप्यग्लोप्यङ्गं भवति । अतो न भवितव्यं सन्वद्भावेनेति यो मन्यते तं प्रतगाह वादितवन्तं प्रयोजितवानित्यादि । चङ्पर इत्यादिना णिलोपस्याग्लोपिलेनानाश्रयणे कारणमाह चङ्पर इतरनेन हि सन्वद्भावनिमित्तेन णिजातिराक्षिप्ता । तस्माद् गोवलीवर्ह-न्यायेन णिजातिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते । अतो णिजातेरन्यस्याको लोपः प्रतिषेध-निमित्तत्वेन परिगृह्यते । नतु तस्या एव णिजातेः । तस्माच्छिलोपस्याग्लोपि-त्वेनानाश्रयणात् तन्नोपेऽग्लोप्यङ्गं न भवति । अतो भवतेषवात्र सन्वद्भावः । सन्वदितप्रतिदेशेन यथाचौकरदित्यादावभगासस्त्वेत्वं भवति तथामौमपदित्यादाव-भगासलोपेन मौमादीनां भवितव्यमिति यथोदयेत् तं प्रत्याह मौमादीनामित्यादि । आदिशब्देन घ्रादीनां ग्रहणम् । किञ्चेत्यादिना परीहारान्तरम् । सन्वदितप्रति-देशेन हि सन्नाश्रयमेव कार्य्यं मतिदिश्यते । सन्नाश्रयञ्च किं कार्य्यम् ? यत् सनम-पेक्षते । नापरं किञ्चित् । नचात्र लोपोऽभगासस्येतरनेन (७।४।५८) विधीयमानो लोपः सनमेवापेक्षते । किं तर्हि ? इस्भावादिकमपि । आदिशब्देनाद्भ्यप्रध्यामी-दितौस्त्वम् (७।४।५५) सुचोऽकर्मकस्येति (७।४।५७) गुणश्च परिगृह्यते । तेनामौमपदित्यादाविसादेशो न भवति । अभगासलोपोऽपि न भवतीत्यभिप्रायः ।

६४ । दीर्घो लघोः ।

६५ । अत् स्मृदृत्वप्रथमदस्त्वृत्प्रथाम् ।

सृचिन्तायाम् । दृभये । जित्वरा सञ्चमे । प्रथ प्रस्थाने । स्वद मर्हने । स्तब्ज आच्छादने । स्वश वाधनस्त्रमनयोः । अथाददरदितप्रत्र दीर्घो लघो-
(७४।६४) रिति दीर्घत्व' कस्मान्न भवतीत्याह तपरकरणसामर्थ्यादित्यादि ।
अनेनैव हि लक्षणैः दीर्घो नैव प्राप्नोति यस्य निवृत्ति स्तपरकरणेन क्रियते ।
भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति भाव्यमानानां सवर्णानामण्ग्रहणात् सर्वत्र
स्थानिनो ऋस्त्वत्वाच्च । तत्र यदि लक्षणान्तरैणापि प्राप्नुवतो दीर्घस्य निवर्त्तकं
तपरकरणं न स्यान्निरर्थकमेव तपरकरणं स्यात् । तस्मात् तपरकरणसामर्थ्या-
दिति क्लृते दीर्घो लघो रिति (७४।६४) दीर्घो न भवतीति भावः ।

६६ । विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ।

वेष्ट वेष्टने । चेष्ट चेष्टायाम् । एतयोरभ्यासस्य लघुपरता नास्तीत्यभ्यासपव
सन्नुद्भाव इत्यनेन विभाषाऽकारो विधीयते ।

६७ । ईच गणः ।

गण संख्यानि । सुरादावदन्तः । तत्राकारस्यतो लोप (६।४।४८) इति
लोप क्लृतेऽनग्लोप इति वचनादभ्यासयोरिव सन्नुद्भावदीर्घयोरिदमौलं विधीयते ।
चकारो विभाषेतानुकर्षणार्थः । (D)

(D) To prepare the press copy of the seventh Adhyaya of the Nyasa, the editor had the following MSS. at his disposal :—

(1) The 1st. MS. (a) containing I. 4, II. 1, 2 3, III. I and VII. 1 2. It is owned by the Rajshahi Government College. Details are given in the notes in P. 332 and P. 790, vol I.

(2) The 5th. MS. (a) containing VII. 1. 2 3. 4 and VIII. 1. 3. 4. At the end of its 7/3 is श्रीरखु ऋणनाचमर्षि and at the end of 8/4 it has.

इति बोधिसत्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७४ ॥
समाप्तश्च सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

तेषां च जलाद्रच रच मां श्रयवन्मनात् ।
वासुभ्यः परहसोभ्य एव' वदति पुस्तिका ॥१॥

नला काशीपदाक्ष' निखिलभयहर' श्रीकसन्नापनाम्
यसाः संसृक्तिभिच्छन् सुरसुवि वसतां सत्य ईशः समाक्षी ।
यस्य क्रोधाद्-विनष्ट किमुवनविजयी तेन सीऽसूदनः
शक्ती न्यास खश्रुत्याब्धिप्रतिपरिमिते रूपनाथोऽव्यसिद्धीत् ॥२॥

खश्रुत्याब्धिप्रतिपरिमित शक is 1700 or 1778 A.D. ; taking ऋम्बि as four, it becomes 1400. But the MS. does not appear so old.

(3) The 11th MS. (घ) with II. 1. 2, VI. 3 and VII. 1. 2. 3. 4, It has at the end लिखिता श्रीरामकान्त ग्रन्थेण । A very good and correct MS.

(4) The 12 MS. (ङ) with I. 3, II. 1. 2. 3, IV. 1, VII. 1 2 3. 4 and VIII. 1. 4, see note P. 484 vol I.

(5) The 18th MS (च) with VII. 2 and VIII. 4. It is from the Asiatic Society of Bengal (Calcutta). The label is—"No 8029 काशिकाविवरणपञ्चिका । जिनेन्द्रबुद्धिपादः । सप्तमाध्यायस्य त्रितीयः पादः किञ्चिद्गुणः । अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादश्च व्याकरणम् ।" At the end of 8.4, it has.

प्रथमस्य पार्वती' देवी' श्रीरामापतिग्रन्थेण ।

पुस्तके लिखितार्थे द' देवानन्यान् प्रयवतः ॥१॥

(6) The 19th MS. (च) with VII. 3. 4. It is also from the aforesaid Society. The label is. "No. 8124 seal AS NS. Government Sanskrit. MS." At the end of 7.3 is श्रीशिवरूपदेवग्रन्थेणः स्वार्ये । At the end of 7.4 is श्रीशिवरूपग्रन्थेण इव' पुस्तिका ।

(7) The 20th Ms. (न) with VII. 1,2,3 and VIII. 1,2,3. At the end of its 7-1 is शुभमस्तु । शकान्दाः १६८५ or 1773 A.D. At the end of 8-1 is तिष्ठो गीवादीनीति । अत्र शेषभागस्य दर्शनाभावात् स लिखितः । So it is incomplete. The MS. is from Bengal where the Vedic portions of the text were mostly lost.

(8) The 21st MS (घ) with 4. 1, VII. 1. 4 and VIII. 1. 3.

All the above MSS are in Bengali characters and collected from Bengal.

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ । सर्वस्य हे ।

स्वरितलिङ्गासङ्गादधिकारत्वमस्यावगम्याद् सर्वस्येत्यादि । वक्ष्यामइति । व्याख्यास्याम इत्यर्थः । प्राक् पदस्येति । पदस्येति (८।१।१६) वक्ष्यमाणो यो योग-
स्तस्मात् प्रागित्यर्थः । पदस्येति (८।१।१६) वक्ष्यमाणस्य योगस्थानुकरणमेतत् ।
विभक्तिभ्रवनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविर्वाचितत्वादसत्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वा-
भावान्न भवति यथा गवित्ययमाहिति । सर्वस्य हे भवतइत्येव' तच्चेदितव्यमिति ।
इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । सर्वस्य हे भवत इति योऽयमर्थः प्रतीयत एतदर्थरूपं तद्
वक्ष्यमाणं वेदितव्यमित्यर्थः । वक्ष्यतीति सूत्रकारः । तत्रेति । नित्यव्युत्पत्तयो (८।१।४)
रित्यत्र योगे । इह द्वौ पक्षौ सम्भवतः । स्थाने द्विवचनं द्विप्युयोगो द्विवचन-
श्चेति । कथं क्त्वा ? सर्वस्येति शब्दानुशासनप्रस्तावात् सर्वस्य शब्दस्येति
गम्यते । यद् द्विशब्दश्चाय मा दशमः संख्याः संख्येयं वृत्तन्त इति संख्येयवचन
स्तच्चेह संख्येयं शब्दरूपं वा स्यादावृत्तिर्वा ? हे इत्यपि निर्देशो नपुंसकलिङ्गेन
वा स्यात् स्त्रीलिङ्गेन वा ? तत्र यदा नपुंसकलिङ्गेन निर्देशं स्तदा शब्दरूपे
संख्येये । यदातु स्त्रीलिङ्गेन निर्देशं स्तदा शब्दस्यावृत्तौ उच्चारणलक्षणे क्रिये ।
तत्र यदा शब्दरूपे विधीयेते तदा सर्वस्येति स्थानघट्टीयं सम्पद्यते । अनियत-
सम्बन्धत्वात् षष्ठी स्थाने योगेति (१।१।४८) न्यायात् । अस्मिन् दर्शने स्थाने

द्विवचन मिल्येष पक्षो भवति । यदा तु हे आह्वत्तो विधीयते तदा द्विष्ययोगो द्विवचनमित्येष पक्षो जायते । अस्मिन् दर्शने स्थान्यादेशभाषो नास्ति । आह्वत्तिर्हि क्रिया । तस्याद्ये शब्दः साधनम् । न च क्रियायाः साधनस्य च स्थान्यादेशभाव उपपद्यते । यदि हि स्याच्छब्दस्य स्थानिनो निवृत्तिधर्मत्वान्निवृत्तिरेव स्यात् । ततश्च क्रियाया अभाव एव स्यात् । न हि शब्देन विनोच्चारणक्रियोपपद्यते । तस्याः शब्दधर्मत्वात् । तस्माद् यदा हे आह्वत्तो विधीयते तदा द्विष्ययोगो द्विवचन मिल्येष पक्ष उपजायते । अस्मिंस्तु पक्ष आह्वत्तिशब्दापेक्षया सर्वस्येति कर्तृवामणोः कर्ताति (२।३।६५) कृद्योगलक्षणा कर्तृषष्ठौ वेदितव्या । सर्वो हि शब्द आवश्यकमान एवाह्वत्तिक्रियायाः कर्त्ता भवति । अत्राद्यं पक्ष माश्रित्यैतदुक्तं सर्वस्य स्थाने हे भवत इति । कथं पुनः स्थाने द्विवचने पुनः श्वल्लिट् कृल्लिट् वाग् वागिति पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) इत्यसिद्धत्वात् पूर्वं ढल्वादिभ्यो द्विवचने कृते ढल्वादयोऽत्र न सिद्धान्ति । अपदान्तत्वात् । नेष दोषः । वक्ष्यति ह्येतत् पूर्वत्रासिद्धीय मद्विवचन इति (५, १२७) । अपि च नित्येऽर्थे वीपसायाश्च यः शब्दो वर्तते तस्य द्विवचनं विधीयते । न च ढल्वादिव्यक्ततेषु नित्यादावर्थोपदस्य वृत्तिरुपपद्यते । तस्मात् पूर्वं ढल्वादिभिरेवात्र भवितव्यम् । पश्चाद् द्विवचनेनेत्येष क्रमः । इह तर्हि विसं विसं सुसलं सुसलमित्यत्रादेशप्रत्यययोः (८।३।५६) रिति षत्वं प्राप्नोति । अयमप्यदोषः । यस्मादादेशो यः सकारस्तस्य षत्वं विधीयते । नह्यत्रादेशः सकारः । किं तर्हि ? तदवयवः । इह तर्हि नृभिर्नृभिरित्यत्र रषाभ्यां गो णः समानपद (८।४।१) इति षत्वं प्राप्नोति । एषोऽप्यदोषः । कार्यिणो नकारस्य रैफादिना निमित्तेन यदा सर्वदा समानपदस्यत्वमेव सति षत्वेन भवितव्यमिति । किं वक्तव्यमेतत् ? न । कथं तर्ह्यनुच्यमानं लभ्यते ? समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्र समानपदस्यत्वमसमानपदत्वञ्च तत्रापि स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात् । नृभिरिति शब्दस्य नकारस्य द्विवचन एव कृते रैफेण निमित्तेन समानपदस्यत्वम् । नाऽकृते । तस्माद्दृष्टएव स्थाने द्विवचनपक्षइति युक्त एवाश्रयितुम् । के हे इति ? एवं मन्यते । विशिष्टे हे एवेत्येति । इह च विशेषानुपादानादनियमेन ये केचन शब्दरूपे प्राप्नुतइति स्थानेऽन्तरतम इति (१।१।५०) परिभाषया व्यवस्था भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेणाह ये शब्दतथेत्यादि । इह केषाञ्चिच्छब्दानां

शब्दत एवान्तरतस्य' यथा विभीतकादिवाचिनामच्चादिशब्दानाम् । केषाञ्चि-
 दर्शतएव । न शब्दतः । यथा तरूपादपादिशब्दानाम् । केषाञ्चिदुभयत एव यथा
 द्वयोः पक्षतिशब्दयोः स्तुडन्तयोः । तत्रोभयथा यत्रान्तरतस्यमस्ति तत्र यथा
 स्यादित्येवमर्थमुभयोः ग्रहणम् । एतच्च स्थानेऽन्तरतम इति (१।१।५०) परिभाषाया
 स्तमव्यहणान्नभ्यते । ते एवोभययान्तरतमे दर्शयितुमाह एकस्येत्यादि । अथ
 खं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) स्वरूपग्रहणाद्विशब्दादेश एव कस्मान्न
 भवति ? द्विवचनेन निर्हेश्यात् । स्वरूपग्रहणे तु सति द्विशब्दस्यैकत्वादेक-
 वचनेनैव निहेशं कुर्यात् । द्विवचनेन तु निर्हेशः कृतः । तस्मान्नेदं
 स्वरूपग्रहणम् । अतो न भवति द्विशब्दादेशप्रसङ्गः । यतश्चायं तस्य परमान्नेडित
 (८।१।२) मनुदात्तश्चेत्याह (८।१।३) ततो विज्ञायते न द्विशब्दादेश इति ।
 द्विशब्दादेशे हि सति भेदनिवन्धनत्वात् परस्य द्विशब्दस्य चाभिन्नत्वात् परत्वमिव
 तावन्न द्विशब्दादेशे स्यात् । कुतः पुनरान्नेडितसंज्ञाऽनुदात्तत्वश्च ? यदि च द्विशब्द-
 आदेशः स्यादव्यक्तानुकरणस्यात इतावित्यनुवर्त्तमाने (६।१।८८) नाम्नेडितस्याख्यस्य
 तु (६।१।८८) वेत्याम्नेडितावयवस्याच्छब्दस्य पररूपत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
 न द्विशब्दस्याच्छब्दोऽवयवोऽस्ति । एतेन सर्वशब्दस्यापि स्वरूपग्रहणं प्रति-
 क्षिप्तम् । यदि हि सर्वशब्दस्य स्वरूपग्रहणं स्यात् तस्यैव हि द्विवचनं स्यात् ।
 ततश्च पूर्ववदान्नेडितसम्बन्धिनोऽच्छब्दस्य पररूपत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते । नित्य
 वीपसयोरित्यत्र (८।१।४) नित्यग्रहणञ्चानर्थकं स्यात् । तत्र हि नित्येऽर्थे
 वीपसायाश्च वर्त्तमानस्य द्विवचनं विधास्यते । न च सर्वशब्दस्य नित्येऽर्थे
 इत्तिरस्ति । तिङ्स्तु नित्यता । अव्ययकृतसुचसुपसु वीपसिति वचनात् ।
 तस्मात् सर्वस्येत्यत्रार्थग्रहणम् । सर्वशब्दोऽयमिह सकले कलावति वर्त्तते । तेन
 पक्षतोत्यादेः कृतस्य शब्दस्य द्विवचनं भवतीत्यलमतिप्रसङ्गेन । एवं तावत्
 स्थाने द्विवचनपक्षमाश्रित्य सर्वस्य स्थाने हे भवत इतुप्रक्तम् । इदानीं द्विष्ययोगो
 द्विवचनमिति पक्षमाश्रित्याह यदा त्वित्यादि । तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षाद्
 विशेषस्य प्रदर्शकः (A) । तत्रान्तरतस्येन हे शब्दरूपे आदिश्येते । इह तु स एव
 शब्दो द्विरावर्त्तते । द्विरुच्यत इत्यर्थः । हे आत्रचो भवत इति । हे उच्चारण-
 न्निधे भवत इत्यर्थः । कथं पुनर्द्विष्ययोगो द्विवचनमिति पक्ष आश्रयितव्यः ?
 कथञ्च नाश्रयितव्यः ? सदीघत्वात् । द्विष्ययोगे ह्याम् पक्षसि पक्षसि देवदत्त

इत्यत्राम एकान्तरमामन्त्रितमन्त्रिक इति (८।१।५५) निघातप्रतिषेधो न प्राप्नोति । आमन्त्रितस्य पदद्वयेन व्यवधानादेकान्तरताया अभावात् । स्थाने पुनर्द्विवचने ह्येकपदस्यायमादेश इति सत्यप्यादेशस्य स्वगते भेदे स्थानिवद्भावादेकत्वव्यपदेशे सतीरकान्तरता भवतीति निघातप्रतिषेधः सिध्यति । नैष दोषः । धर्मभेदादुपचरितो ह्येक भेदः । स्वगत स्वभेद एव । अन्यथा वृत्तिरेव न स्यात् । एकस्यैव हि वस्तुन आवृत्तिः क्रियते । तस्माद् भिन्नत्वाद् वस्तुन इहैव सुतरा मेकान्तरता सिध्यति । इह तर्हि पौनःपुन्यमिति ? अत्र गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति (५।१।१२४) अञ् न प्राप्नोति । पौनःपुनिक इत्यत्र च कालाट् ठञ्जिति ठञ् (४।१।११) न प्राप्नोति । अप्रातिपदिकत्वात् । अप्रातिपदिकत्वन्वर्थवत्समुदायानां समासस्यैवेति समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । स्थाने द्विवचने पुनर्यद्यपि सुबन्ततया स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति तथापि स्थानिवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणे ग्रहणात् प्रातिपदिकं भवति । यद्यपि चास्य स्थानी प्रत्ययलक्षणेन सुबन्त स्तथाप्यप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः (१।२।३५) प्रतिषेधो न भवति । प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति (१।२।४५) प्रतिषेधो न भवतीत्यस्यार्थस्य न ङिसम्बुद्धोरितानेन (८।२।८) ज्ञापितत्वात् । द्विव्युयोगे द्विवचनेऽपि न दोषः । अत्र समासग्रहणं हि तुल्यजातीयस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञां निवर्त्तयति । कथं तुल्यजातीयः ? यस्य भेदसंसर्गद्वारेण समुदायार्थं उपजायते । कस्य चैव विधोऽर्थं उपजायते ? वाक्यस्य । नित्यादिश्चायमर्थः पदावस्थायां न दृष्टएव । द्विक्रिकाले दृश्यमानः पदान्तरेण न भिद्यते । नापि संसृज्यत इति कुतपवम्प्रकारस्य समासग्रहणाच्चिद्वृत्तिः ? अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीवञ्जातीयेभ्य स्तद्धितोत्पत्तिरिति यदयं कस्कादिषु कौतस्कुत शब्दं पठति । कुतः कुत आगत इत्यव्ययात् तत्रचिति (४।१।१०४) तत्रपि प्राप्तोऽस्मादेव निपातनादण् । सर्वस्येति वचन मिहालोऽन्यस्य (१।१।५२) निवृत्त्यर्थं वा स्यात् ? षष्ठ्यर्थप्रतिपत्त्यर्थं वा ? तत्र त्वलोऽन्यनिवृत्त्यर्थं तावन्नोपपद्यते । तथाहि शब्दतत्त्वार्थतत्त्वान्तरतमाभ्यां ज्ञाभ्यां शब्दरूपाभ्यां भवितव्यम् । यि चैवंप्रकारे ते नियोगतोऽनेकाल्स्वरूपे इत्यन्तरेणापि सर्वग्रहणेनानेकाल्शिव सर्वस्येति (१।१।५५) सर्वस्यैव भविष्यतः । नान्यस्य । षष्ठ्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमपि सर्वग्रहणं नोपपद्यते । तथाहि यत्र तावत् षष्ठ्युच्चार्य्येति परेर्वर्जनं (८।५।५) इत्यादौ तत्र षष्ठ्युच्चारणादेव षष्ठ्यर्थस्य प्रतिपत्तिर्भविष्यति ।

नित्यवोपसयोरित्यत्र (८१।४) यद्यपि षष्ठौ नोच्चार्यते तथापि सर्वस्येति वचन-
मन्तरैणापि शक्यते षष्ठ्यर्थोऽवगन्तुम् । कथम् ? हे इति ह्यादेशनिर्देशः ।
आदेशश्च सम्बन्धिनमपेक्षते । नित्यवोपसयोरिति (८१।४) चार्थनिर्देशः ।
न चार्थनिर्देशे स्थानादेशसम्बन्ध उपपद्यते । तस्मान्नित्यवोपसयो र्थः शब्दो
वक्तुं तस्य हे भवत इत्येवं वाक्यार्थः स्थाने द्विवचनपक्षे तावदवगम्यते ।
यदा द्विष्युयोगो द्विवचनं तदापि विना सर्वस्येति वचनेन षष्ठ्यर्थोऽवगम्यत एव ।
एवं ह्याहृत्तिं हिं क्रिया । तस्या भवश्यं साधनेन सम्बन्धना भवितव्यम् । तदा-
यत्तत्त्वादात्मलाभस्य क्रियायाः । तस्माद् यत् तस्याः क्रियायाः साधनं तस्य हे
भवत इति विस्मयेव षष्ठ्यर्थप्रतिपत्तिर्भवेतीत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति किमिति ?
विस्मयार्थमिति । य एवं न शक्नोति सर्वादेशं षष्ठ्यर्थं वा प्रतिपत्तुं तं प्रति
सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यत इति भावः । अथेत्यादि । एवं मन्यते । पदस्येत्युच्य-
माने समासतद्धितवाक्यानां द्विवचननिवृत्तिः कृता भवति । उत्तरत्र च पद-
स्येति (८१।१६) वक्तव्यं न भवति । एतदेव हि पदस्येति वचनं तत्रानुवर्त्त-
यिष्यते । अनुच्यमाने पदस्येत्येतस्मिन् समासस्यापि द्विवचनं स्यात् पर्वणि
पर्वणि सप्त सप्त पर्णान्वस्य सन्तीति सप्तपर्णं इति । तद्धितस्यापि द्वौ द्वौ पादौ
ददाति पादशतस्य संख्यादेरित्यादिना (५।४।१) बुन्-द्विपदिकां ददातीति ।
वाक्यस्यापि ग्रामे ग्रामे पानीयमिति । पदस्येति चोत्तरत्र न वक्तव्यं भवति ।
नेवं प्राक्वमिति । अत्र कारणमाह इह हीत्यादि । प्रपचतीति वाक्यमेतत् ।
पदसमुदायात्मकत्वात् । अत्र पदस्येत्युच्यमानेऽस्य द्विवचनं न स्यात् । तस्माद्-
शक्यं पदस्येति वक्तुम् । सप्तपर्णे द्विपदिकां ददातीत्यत्र तु पदस्येत्युच्यमाने
द्विवचनं न भविष्यति । समासतद्धिताभ्यामिवोक्तत्वात् । वोपसायां ग्रामे ग्रामे
पानीयमित्यत्रापि न भविष्यति । अवयवद्विवचनेनैव वोपसाया स्योतित-
त्वादित्यभिप्रायः । इहेत्यादि । द्रुह जिघांसायाम् । ततस्तुच् । द्रुह् ङ इति
स्थिते घत्वढले प्राप्नोतः । द्विवचनञ्च । तत्र पूर्वलासिञ्मिति (८२।१)
द्विवचने कत्तव्ये घत्वढल्योरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर् द्विवचनं पूर्वं प्राप्नोति ।
कृते तस्मिन् पश्चाद् वा द्रुहसुहृञ् इतिहामिति (८२।२३) विकल्पे सत्यनिष्ट
मपि प्राप्नोति । नावश्यमिष्टमेव यद्ययं नियमो लभ्यते । यदैकस्य घत्वं भवति
तदा द्वितोयस्यापि घत्वेन भवितव्यम् । यदा त्वेकस्य ढलं तदा द्वितोयस्यापि
ढलेन भवितव्यमिति तददृष्टमेव स्यात् । नल्लेष नियमो लभ्यते । नियम-

कारणाभावात् । तस्मात् कदाचिदनिष्टमपि स्यात् । तत्र यदा पूर्वोत्तरयोरेकस्य घत्वं भवत्यपरस्य ढत्वं तदानिष्टमपि प्राप्नोति । यदीभयोरपि घत्वं ढत्वं वा भवति तदेष्टं स्यात् । तस्मादनिष्टनिवृत्त्यर्थं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवंचन इति वक्तव्यम् । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्मिन्नधिकारे भव' पूर्वत्रासिद्धीयं नलोपादिकार्यम् । गङ्गादित्वाच्छः (४।२।१३८) । ततो द्विवंचनादन्यत्रासिद्धं भवति । नतु द्विवंचने । अथवा पूर्वत्र सपादसप्ताध्यायामभिद्धं पूर्वत्रासिद्धम् । तदेव नलोपादिकार्यम् । तत्र भव' पूर्वत्रासिद्धीयम् । तत् पुनस्तस्यैव नलोपादेरसिद्धत्वम् । तद् द्विवंचनादन्यस्मिन् कर्त्तव्ये भवति । न तु द्विवंचन एव । एतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । न सु नइत्यत्र (८।२।३) नेति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेन द्विवंचने कर्त्तव्येऽसिद्धत्वन्न भविष्यतीति । असति चासिद्धत्वे दृष्टे स्तृचि क्तार्त्तं पूर्वं विकल्पेन घत्वम् । भ्रष्ट स्तथोर्द्धोऽध इति (८।२।४०) घत्वम् । भ्रूलक्ष्णं भ्रूतीति (८।४।५३) जश्त्वं चकारस्य गकारः । ततो द्विवंचनं द्रोग्धा द्रोग्धेति । यदा तु घत्वं नास्ति तदा ह्री ङ इति (८।३।३१) ङत्वम् । पूर्ववङ्गत्वम् । ङुत्वञ्च । ङो ङे लोपः (८।३।१३) इति पूर्वढकारलोपः । ततो द्विवंचनं द्रोढा द्रोढेति । इष्टमेव सिध्यति । यदि तर्हि पूर्वत्रासिद्धीय मद्विवंचन इत्येतद्वक्तव्यं तदा पूर्वत्रासिद्ध (८।२।१) मित्यत्रौजदृदित्यस्य सिद्धये यद्व्यति-ढलष्ट, त्वढलोपादौना मसिद्धत्वात्पौ यष्टिलोप स्तस्य स्थानिवद्भावाद् इ त इत्येतद् द्विरुच्यत इति—तद् विकरुध्यते । नास्ति विरोधः । पूर्वत्रासिद्धीय मद्विवंचन इत्यस्यासर्वविषयत्वात् । कथं विज्ञायते ? उभौ साभ्यासस्येत्यस्य (८।४।२१) सूत्रस्यारम्भात् । यदि हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवंचन इत्येतत् सर्वविषयकं स्यादेव' सत्यनितेरित्यनेन (८।४।१८) कृतणत्वस्य द्विवंचनेन भवितव्यमिति सिद्धं प्राणिषिषतीत्यादिकं रूपम् । किमुभौ साभ्यासस्येत्यनेन (८।४।२१) सूत्रारम्भेण ? आरव्यञ्च । ततो ज्ञायते पूर्वत्रासिद्धीय मद्विवंचन इत्येतदसर्वविषयमिति । यस्तु मन्यत आष्टमिकं द्विवंचन मभिप्रेत्यैतद् वक्तव्यमिति तदयुक्तम् । तस्य सुविनिर्दभ्यः सुपिसृत्तिसमा इतरत्र (८।३।८८) विषुषुपुरितरस्य सिद्धार्थं यद् वच्यति—षुपिभूतो द्विरुच्यत इति—तद्विरुध्यते । यदि हि षाष्टिके द्विवंचने कर्त्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वं नास्येवं षुपिभूतस्य द्विवंचनं लभ्यते । नान्यथा । तस्मात् पूर्वएव परीहारः साधुः । सर्वस्येतहेत्यादि । वाशब्दः पूर्वप्रयोजनापेक्षया विकल्पार्थः । अथवा नैवम् ।

विद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति । शास्त्रीयं ह्यनुदात्ते षट्छमाणि सम्बन्धार्थं परस्येति षष्ठ्याच्चारयितव्या स्यात् । तथाचालोऽन्वयस्य (१११५२) स्यात् । अथापि सर्वसौत्यनुवर्त्तत एवमपि वचनप्रामाण्यादेकालएव सर्वादेशः प्रसज्येत । तस्मादन्वयस्यैव ग्रहणं युक्तम् । भुङ्क्ते भुङ्क्त इति । भुजोऽनवन इत्या-(१११६६) त्मनेपदम् । तस्मिन् कृते सति शिष्टस्वरत्वाद् धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः । अस्मि कृते यद्यपि तस्य स्वरः सतिशिष्ट स्थापि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति तेशब्द एव स्वरं प्रसज्ते तास्यनुदात्तेन ङिद्दुपदेशान्नसार्वधातुकमनुदात्तमङ्गिडोरिति (६११२८६) सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । असोरङ्गोपे कृतेऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति (६११२६१) पुनस्तोऽशब्द उदात्तः । नित्ये चार्थं द्विवचनम् । तस्मिन् कृतेऽनेन परमनुदात्तभावति । पशून् पशून्निति । कुम्भबेल्यतः (उण् १२२) कुरित्यनुवर्त्तमानेऽर्जिष्टशिकम्यमिपशिवाधासृजिपशितुगधुगदोर्वहकारश्चेति (उण्, १२७) कुप्रत्ययः । ट्येः पशिरादेशश्च । पशुशब्दः प्रत्ययस्वरणात्तोदात्तः । विभक्त्यकारेण सङ्केकादेशः । एकादेश उदात्तोदात्तः (८२२५) । वीप्सायां द्विवचनम् । अनेन परस्यानुदात्तत्वम् ।

४ । नित्यवीप्सयोः ।

नित्यं चार्थं वीप्सायाश्चेत्तनेन नित्यवीप्सयोरिति सप्तमीयमर्थनिर्देशार्थां । नतु षष्ठीयमिति दर्शयति । यदि षष्ठी स्यात् तदा स्वरूपविधिः प्रसज्येत । ततश्च नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति (२२२१७) पादशतस्य संख्यादेर् वीप्साया (५४११) मितरादिनिर्देशो नोपपद्यते । इह नित्यशब्दोऽयं सर्वकालभाविनो य आत्माकाशादयो येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नापलभ्येते तेष्वपि प्रयुज्यमानो लोके दृश्यते नित्यं आत्मा नित्यं माकाशं नित्यं द्यौरिति । आभौक्ष्येऽपि— नित्यं प्रहसितो नित्यं प्रजल्पित इति । तत्र यदीह सामान्येन तत्र नाम नित्यताऽभिधेयभावेन वर्त्तते तस्य नित्यार्थवाचिनो ग्रहणं स्यादात्माकाशादिशब्दानामपि द्विवचनं प्रसज्येतेतनेनाभिप्रायेणाह केषु नित्यतेति ? इतरो विदिताभिप्राय आह तिङ्ङु नित्यताऽव्ययकृतसु चेति । अव्ययानि च तानि कृन्ति चेति कर्मधारयः । यद्यप्यात्माकाशादिशब्देष्वपि सर्वकालभावित्वलक्षणा नित्यताऽभिधेयभावेन वर्त्तते तथापीह भावप्रधानेषु तिङ्ङ्व्ययकृतसु चाभौक्ष्यलक्षणा या नित्यता सैवाश्रीयते । ततोऽतिप्रसङ्गो न भवतीति भावः ।

ननु च नित्यशब्दोऽयं सामान्यवचनः । नच सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेऽवस्थातु मुत्सहन्ते । नचेह तथाविधं किञ्चित् प्रकरणादिकमस्ति यतो विशेषेऽवस्थानं स्यात् । तत् कुतो नित्यताविशेषपरिग्रहो लभ्यत इति मन्थमान आह कुत एतदिति । आभीक्ष्णमिह नित्यतेत्याश्रीयत इति शेषः । व्याप्तेराभीक्ष्णवचनस्य नित्यशब्दस्य ग्रहणादिह्यभीक्ष्णलक्षणा नित्यताऽश्रीयते । पदस्य हि द्विवचनमुच्यते । तच्च पदं सुबन्तं तिङन्तश्च । तत्र सुप्सु वीप्सेति वक्ष्यति । यदि च नित्यशब्दोऽयं कूटस्थवचनो गृह्यते ततश्च कूटस्थमिति सुबन्तोऽभिधेयभावेन वर्त्ततइति सुबन्तानामिव द्विवचनं स्यात् । न तिङन्तानां नाप्यव्ययकताम् । आभीक्ष्णवचनस्य तु नित्यशब्दस्य ग्रहणे सति नित्यलक्षण-द्विवचनमाख्यातानामव्ययकताश्च भवति । वीप्सालक्षणान्येषामिति सर्वं पदजातं मनुगृहीतं भवति । तस्माद् व्याप्तेराभीक्ष्णवचनस्य नित्यशब्दस्य ग्रहणादिह्यभीक्ष्णं नित्यतेत्युपपन्नं भवति । आभीक्ष्णमिह नित्यता । सा च तिङ्मूलव्ययकतुश्च चेति । कुत एतदित्याह आभीक्ष्णश्चेत्यादि । आभीक्ष्णं हि पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव सम्भवतीति तस्याएव धर्मः । नतु द्वयस्य । तस्य सिद्धरूपस्यैव सुबन्तेनाभिधानात् । सा च क्रिया तिङन्तादिभिरैवाभिधीयत इति तेऽप्येव नित्यता । कौटुम्भी पुनः सा क्रिया ? आभीक्ष्णलक्षणेन या नित्यत्वेन योगान्नित्यशब्देनोच्यत इत्याह यामित्यादि । अनुपरमन्निति । विरति मङ्कुर्वन्नित्यर्थः । तन्नित्यमिति । तत् क्रियारूपं वस्तु नित्यमित्यर्थः । प्राधान्येनेति । यदुद्दिश्य क्रियाप्रवृत्ति स्तुत् प्रधानम् । तस्य भावस्तथा । यद्यपि ग्रामं गन्तुमिच्छन् वृक्षमूलोपसर्पणं पुनः पुनः करोति तथापि न तन्नित्यमिति । एतदुक्तमभवति । नञ्चसौ प्राधान्येन तत् करोति । तदुद्दिश्यप्रवृत्तेः । तेन ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र सत्यप्याभीक्ष्णैश्च द्विवचनं न भवति । यां क्रियामित्यनेन हि क्रिया धर्मिणौ दर्शिता । अनुपरमन् करोतीत्यनेनापि तस्या आभीक्ष्णं धर्मः । पचति पचतीति । तिङन्तस्योदाहरणम् । भुङ्क्ता भुङ्क्ता भोजं भोजमिति । अत्राभीक्ष्णैश्च शमुल् चेति ज्ञान- (७।४।२२) सुलौ । लुनीहि लुनीहोति । क्रियासमभिहारेत्यादिना (३।४।२) लोट् । तस्य हिरादेशः । लोटधर्माणौ चिस्त्वौ भवत इति तत्रोक्तम् (६।४।२) । तेन विकरणः । ईं ह्रस्वघोरितोत्वम् (६।४।११२) । एतानि त्रीण्यव्ययकता सुदाहरणानि । एषां ज्ञादीनां छदतिङिति (३।१।८३) ज्ञत्संज्ञा । अव्यय-

संज्ञा तु ज्ञापत्ययस्य ज्ञातोऽनुकसुन इति । णमुलसु (१११४०) कन् मेजेन्तइति (१११३६) । लोटसु, खरादिश्वाभीष्णस्य पाठात् । ननु चैत ज्ञाणसुलोट-
 श्वाभीष्णएव विधीयन्ते । तत्र यथा पापच्यत इति क्रियासमभिहारे विधीय-
 मानेन यडा पौनःपुन्यस्य प्रकाशितत्वाद् द्विवचनं न भवति तथा
 ज्ञादिभिरपि तस्य प्रकाशितत्वान्न भवितव्यम् । अथ प्रकाशितेऽपि तस्मिंस्तु
 तद् भवति पापच्यत इत्यत्रापि स्यादित्यत आह ज्ञाणसुलोरित्यादि ।
 भिन्ना हि भावानां शक्तयः । तथाहि यामेव क्रियां भारोद्वहनादिकां कश्चित्
 सहायसापेक्षः करोति तामेवान्यः सहायनिरपेक्षः । तस्माद् यद्यपि चाभीष्ण
 ज्ञाणसुलोट च विधीयते तथापि तेनैवाभीष्ण मभिव्यक्तं भवति । द्विवचन-
 सापेक्षाणामेव तेषां पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । न केवलानाम् । तेन भवत्येव
 तदन्तस्य द्विवचनम् । यडस्तु द्विवचननिरपेक्षस्यापि पौनःपुन्याभिव्यक्तौ
 सामर्थ्यमस्तीति—तेनैवाभीष्णस्य द्योतितत्वात्—पापच्यत इत्यत्र न भवति ।
 श्वाभीष्णप्रकाशनाय हि द्विवचनं सुचरते । एतच्च यडेव प्रकाशितमिति किं
 द्विवचनेन ? ननु च यडन्तस्यापि कचिद्विवचनमित्यत एव । तच्च यडो
 द्विवचननिरपेक्षस्य पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तौ सत्यां न सिद्धतीत्याह यदा
 लितग्रादि । द्विप्रकारः क्रियासमभिहारः । पौनःपुन्यं भृशार्थञ्च । तत्र यदा
 यडन्तेन द्विवचनं भवति तदा भृशार्थं यड् । द्विवचनं तु तस्यैव भृशार्थस्य धर्मं
 पौनःपुन्ये । नहि तद् यडा प्रकाशितम् । तस्य भृशार्थं विहितत्वादितरभिप्रायः ।
 क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यमिति । अत्र यद्यपि क्रियासमभिहारशब्दः
 सामान्यं स्तथापि सामर्थ्याद् भृशार्थलक्षण एव क्रियासमभिहारे तस्य वृत्तिं विज्ञा-
 यते । नहि पौनःपुन्येऽन्यस्य पौनःपुन्यस्य सम्भवोऽस्ति । अथ कथं पौनःपुन्ये यड्
 भवति ? कथञ्च न स्यात् ? द्विवचनेनापवादेन बाधितत्वात् । यडः कोऽवकाश
 इति चेत् ? भृशार्थ एव । नैव दोषः । पदस्य हि द्विवचनसुचरते । घातोश्च
 यड् । तथा कार्यिणोरतिभेदात् कुतो बाधा ? नित्यवीपसयोरित्युक्तम् ।
 तत्र नित्यता तिङ्त्वव्ययकृतसु चेलुक्तम् । वीपसा तु न विज्ञायते ज्ञाभिधेय-
 भावेन वक्तव्यं इति । अतस्तत्परिज्ञानार्थं पृच्छति अथ केषु वीपसेति ।
 इतरो विदिताभिप्राय आह सुपसु वीपसेति । सुपामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यात् ।
 यदि सामान्येन व्यासुमिच्छा वीपसा तदा चिकीर्षाशब्दस्यापि द्विवचनं प्राप्नोति ।
 तस्य करोतिक्रियया कटादे व्यासुमिच्छा तत्र वृत्तिरिति मन्यमान आह का पुन

वीप्सेति । व्यासिविशेषविषयेत्यादि । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियादि-
 सम्बन्धेन युगपद्वासि र्वासिविशेषः । स विषयो यस्माद् इच्छायाः सा तद्योक्ता ।
 सैव विधा प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । प्रयोक्तुरित्यनेन प्रयोक्तृधर्मो वीप्सा ।
 नाभिधेयधर्म इति दशयति । कथं पुन र्वासिविशेषविषयेत्येष विशेषो लभ्यते ?
 विशब्दप्रयोगात् । यदि ह्यविशेषेण व्याप्तुमिच्छा वीप्साभिमतता सरान्नित्ये-
 पस्योरित्येव ब्रूयात् । व्यासिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सेतुः ।
 स तु विशेषोऽ निर्दिष्टस्वरूपत्वान्न विज्ञायते । तदज्ञानाच्च तद्विशिष्टा वीप्सापि
 न ज्ञायत इत्यतः पृच्छति का पुनः सेति ? नानावाचिनामित्यादि । नाना-
 वाचिना मधिकरणानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । नाना पृथग् भूताः । तान् वक्तुं
 शीलं येषां शब्दानां ते नानावाचिनः । तत्सम्बन्धिनामधिकरणानां वाचाना-
 मित्यर्थः । क्रियागुणाभ्यामिति । करणे ढतीया । युगपदिति । एककालम् ।
 प्रयोक्तुरिति । वक्तुः । यो द्विवचनं प्रयुङ्क्ते तस्य । व्याप्तुमिति । सम्बन्ध-
 विशेषेणामुम् । साकल्येन सम्बन्धुमित्यर्थः । इच्छेति । अभिलाषः ।
 वीप्सेति । प्रादिसमासः । विशिष्टा ईप्सा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिना-
 मित्यादिना ऽनन्तरोक्तं वाक्यं विवृणोति । यत एव विधा वीप्सा तेन चिकीर्ष-
 त्यत्र द्विवचनं न भवति । चिकीर्षा हि कर्तुरिच्छा न प्रयोक्तुः । यतश्चेव-
 विधा वीप्सा तेन जातिवाचिनामपि द्विवचनं न भवति निष्पन्नो यव इति ।
 नहि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनः । यदा तु क्रमेण व्याप्तुमिच्छा तदापि न
 भवति । अयं ग्रामो रमणीयः । अयञ्च ग्रामो रमणीय इति । दन्दकशेषयो-
 रपि न भवति । अस्मिन् वने शोभना धवस्वदिरपलाशाः । अस्मिन् वने शोभना
 वृक्षा इति । अशेषविशेषव्याप्तावनभिमतायामप्येव प्रयोगः क्रियत इति सर्व-
 विशेषाभिधानं न भवति । अतः प्रयोक्तुरप्यशेषान् विशेषान् व्याप्तुमिच्छा न
 जायते । बाहुल्येन तु शोभनत्वमाश्रित्येव वाक्यं प्रयोक्ता प्रयुङ्क्ते । ग्रामो
 ग्रामो रमणीय इति । अत्र हि दिग्देशादिभेदेन भिन्नानां ग्रामाणां रमणीयत्वेन
 गुणेन प्रयोक्तु युगपद् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । जनपदो जनपदइति । अत्रापि
 जनपदानाम् । पुरुषः पुरुषो निधनमुपैतीति । अत्र पुरुषाणां निधनक्रियया ।
 निधनं विनाशइत्यर्थः । क्रियागुणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । द्रव्येषापि नानावाचिना
 मधिकरणानां युगपद्वासुं प्रयोक्तुर्येच्छा सा वीप्सैव । तेन ग्रामे ग्रामे पानीय-
 मित्यत्रापि द्विवचनं सिद्धं भवति । यस्तु द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण सह सम्बन्धो न

भवति सिद्धरूपत्वादित्याह तस्य यदुक्तं क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः सम्बन्धोऽत्यन्तसंयोगइति तद्वचनं व्याहृत्यते । ग्रामे ग्रामे पानीय मित्ययञ्च शिष्टप्रयोगो नोपपद्यते । अथ कथं ग्रामशब्दोऽयं वीपसायां वर्त्तते ? यावता न तस्या वीपसाऽभिधेया । किं तर्हि ? जनाकीर्णो भूखण्डः (B) । सत्यमेतत् । यद्येवं तथापि द्विवचनप्रतिपत्तिद्वारेण तस्या द्योतितत्वात् स तस्यां वर्त्तत इत्युच्यते । ग्रामो हि द्विवचनं प्रतिपद्यमानो वीपसां द्योतयतीति तस्यां द्योतन-द्वारेण वर्त्तते । अथ ग्रामो ग्रामइति कथमेकवचनम् ? यावता बहुत्वाद्ग्रामाणां बहुवचनेनैव भवितव्यम् । अथ कृते द्विवचने नैतदस्ति । समुदाय एवात्र बहुत्वमुपजायते । न प्रत्येकम् । उपात्तैकत्वसंख्येऽवयवेऽविरुद्धं द्वैकत्वम् बहुत्वेन । तेनावयवाद्बहुवचनं न भवति । समुदायात् तर्हि कथं न भवति ? बहुत्वस्यावगतत्वाद् वीपसया । स हि समुदायो वीपसायां बहुत्वमन्तरेण न सम्भवतीति तां प्रकाशयन्मान्तरौयकत्वाद् बहुत्वमपि गमयति । ततोऽवगतार्थ-त्वाद्बहुवचनं न प्रयुज्यते । अथ यत् तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं तत्र किं कृते द्विवचने प्रकर्षप्रत्ययेन भवितव्यम् ? अथवा कृते प्रकर्षप्रत्यये द्विवचनेनेत्यत आह यत् तिङन्तमित्यादि । अत्र विप्रतिषेधो हेतुः । तत्र द्विवचनस्यावकाशो यत्र नित्यार्थो विवक्षितः । न प्रकर्षः पक्षतिपक्षतीति । प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षेण योगः । न नित्यतया पक्षतितरामिति । यत्र तूभाभ्यां योगः स्तत्र विप्रतिषेधेन द्विवचनं भवति पक्षतिपक्षतितरामिति । सुबन्त-मपि तर्हि यद् वीपसया प्रकर्षेण च युक्तं तस्मादतएवहेतोः कृतद्विवचनात् प्रकर्ष-प्रत्ययः स्यात् । ततश्चाव्यतरमाव्यतरमानयेति नःसिध्येदित्यत आह इह त्वित्यादि । यदि सुबन्तस्यैककालं वीपसा प्रकर्षेण च योगः स्यात् तदा स्यादयं प्रसङ्गः । स च नास्ति । यतः सुबन्तस्य प्रकर्षप्रत्ययेन संयुक्तस्य पश्चाद् वीपसया योग इष्यते । कथम् ? इह हि वीपसा नाम पौरुषेयो धर्म इच्छाविशेषः । स च तथा प्रयोक्तृविदुषः प्रवर्त्तते यथा शब्दे नानिष्टमापद्यते । नापि प्रयोक्तारि । यदि प्रकर्षप्रत्ययात् प्राक् सहभावेन वा वीपसा स्याच्छब्देऽनिष्ट मापद्यते । तद्वारेण प्रयोक्तृर्थेपि यथा हेलयो हेलय इति ब्रवत्सु पुरुषेषु । यज्ञेषु चानिष्टमापद्यते । तस्मात् प्रकर्षयोगविगविचया उत्तरकालं शिष्टस्य प्रयोक्तृ वीपसया भवितव्यमिति सिद्धमाव्यतरमाव्यतरमानयेति । अपरः प्रकारः । इहापि तर्हि ततएव हेतोः

(B) जनाकीर्णं भूखण्ड इत्यत्र ग्राम इति महीशरपुस्तके पाठः

कृते द्विवचने प्रकर्षप्रत्ययः स्यात् । ततश्चाख्यतरमाख्यतरमानयेति न सिध्यतीत्येत-
स्मिन् पूर्वपक्ष इदमाह इह लित्यादि । प्रकर्षसाहचर्यात् प्रकर्षप्रत्ययः प्रकर्षशब्दे-
नोक्तः । वीपसासाहचर्याद् हि द्विवचनं वीपसाशब्देन । तदेतदुक्तमभवति ।
प्रकर्षप्रत्यययुक्तस्य द्विवचनेन योग इत्यत इति । अत्र चायमभिप्रायः । येन
हेतुना युगपत् प्रकर्षेण नित्यतया च युक्तस्य पूर्वं द्विवचनं भवति स विप्रतिषेधोऽत्र
नास्ति । अतुल्यबलत्वात् । अतुल्यबलत्वं तु प्रकर्षप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वात् । द्विवच-
नस्य बहिरङ्गत्वात् । तथाहि ज्ञाप- प्रातिपदिकादातिशायिको भवति । द्विवचनन्तु
पदस्य । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (५, ५०) सिद्धासिद्धयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।
तस्मात् पूर्वं प्रकर्षप्रत्ययेन सुबन्ताद् भवितव्यम् । पश्चात् तदन्तस्य द्विवचनेनेति ।
ननु चातिशायिको नैवान्तरङ्गः । समर्थाच्च स उपपद्यते । समर्थानां प्रथमाद्दि-
(४।१।८२) ल्यधिकारात् । सामर्थ्यञ्च सुबन्तेनैव । नैतत् । उक्तं हि तत्रैव
(४।१।८२) स्वार्थिकप्रत्ययावधिचायमधिकारः प्राग्दिशो विभक्तिरिति (५।१।१)
यावत् । स्वार्थिकेत्वस्वीपयोगो नास्तीति । स्वार्थिका चातिशायिकाः । तस्मा-
दन्तरङ्गत्वादुत्पन्ने तस्मिन् पश्चात् सुबन्तस्य द्विवचनेन भवितव्यम् ।

५ । परैर्वर्जने ।

परि परि विगर्त्तंभ्य इति । अपपरी वजन इति (१।४।८८) परैः
कर्मप्रवचनोयसंज्ञायां सत्यां पञ्चम्याङ्परिभिरिति (२।३।१०) पञ्चमी ।
परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८।३।५)
षत्वम् । परैर्वर्जनेऽसमासे वित्यादि । परैर्वर्जनेऽर्थेऽसमासे विभाषा द्विवचनं
भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषा वैष्टिचेष्ट्यो-
(. १४।८६) रित्यती मण्डकस्युत्या विभाषायहणमनुवर्त्तते । तेनासमासे द्विवचनं
परैर्वर्जने विभाषा भवतीति । असमास इति वचनात् समासे तु नित्यमेव द्विवचनेन
भवितव्यमिति कस्याचद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्त्वां निराकर्तुं माह समासे लित्यादि ।
यथा दक्षोपसिक्त औदनो दध्योदन इतीहोपसिक्तशब्दः समासेऽर्न्भूत स्थापपरि-
बहिरङ्गवः पञ्चम्या (२।१।१२) इति समासे कृते तत्र वर्जनम् । परिशब्दस्तु
समासेऽनर्थकएव । तेन वर्जनेऽर्थे वत्तमानस्य द्विवचनमुच्यमानं समासे न
भवति । अथापि परिशब्दो वर्जनेऽर्थेऽर्थवान् स्यादेवमपि समासेनैव वर्जनार्थ-

प्रत्यायितवान्नैव द्विर्वचनेन भवितव्यम् । परिव्रिगत्तमिति । समासादुत्पन्नस्य सोर्नाव्ययीभावादतोम् लपञ्चम्या (२।४।८३) इत्यध्यायः ।

६ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ।

प्रसमुपोद इति । इन्द्राच्चुदषहान्तात् समाहार इति (५।४।१०६) समासान्तो न कृतः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । पादपूरणइति । यस्य च भावेन भाव-
लक्षणमिति (२।३।३७) सममौयम् । पादपूरणस्य भावेनोत्पत्तिलक्षणेन द्विर्वचनस्य भावो लक्ष्यते । ननु च द्विर्वचनात् प्राक् पादपूरणमसदेव । तत् कृत स्तस्य भावो द्विर्वचनस्य लक्षणं स्यात् ? नहि तत् सत्त्वम् । असारमितत् । तदुत्पत्तिं ह्यत्र भावः । सा चानिष्यन्नसत्ताकस्यैव भवति । न निष्यन्नसत्ताकस्य । नहि मृत्तिकावस्थायां सन्तो घटादय उत्पद्यन्ते । पादश्चेह विशेषानभिधानेऽपि मामर्थ्यादृच एव गृह्यते । न श्लोकस्य । लौकिको हि श्लोकः । लोके चार्थ-
परत्वादनर्थकस्य प्रयोगो नोपपद्यते ।

७ । उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।

सामीप्य इति । प्रत्यासत्तावित्यर्थः । एतच्चोपर्यादीनां विशेषणम् । सामीप्यं देशकृतं कालकृतञ्च भवति । तत्रोपर्युपरि ग्राममिति देशकृतस्योदाहरणम् । समीपे ग्रामस्येत्यर्थः । द्वितीयात्वीभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिष्वित्याद्यु-
पसंस्थानात् (२।३।२, वा) । कालकृतस्योदाहरणमुपर्युपरि दुःखमिति । समीपं यद् दुःखमचिरकालातिक्रान्तमचिरकालभावि वा तदेवमुच्यते । अथेह कस्मान्न भवति ? उपरि शिरसो घटं धारयतीति । अस्ति ह्यत्र घटेन शिरसः प्रत्यासत्ति रित्याह उपरि शिरसो घटमित्यादि । नहीह शास्त्रे वस्तुनः सत्त्वेन शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । किं तर्हि ? तद्विचक्षापि । सा चेह नास्ति । औत्तराधर्थ्य-
मात्रस्य विवक्षितत्वात् । तेनेह न भवति द्विर्वचनम् । द्वितीययापि न भवितव्यम् । नान्वेक्षितत्वात् ।

८ । वाक्यादेरामन्वितस्यासूया-सम्प्रति--कोप-कुत्सन-
भर्त्सनीषु ।

आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यम् । तस्यादिर्वाक्यादिः । असूया-

दीनपेक्षमाणस्यापि गमकत्वात् समासः । असूयासम्पत्तिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु यदि तद् वाक्यं भवतीति । एतेनासूयादीनां वाक्यं प्रति विशेषणभावं दर्शयति । ननु चामन्वितस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्यम् । वाक्यस्य विशेषणत्वाद्-प्राधान्यम् । तत्र प्राधान्यादामन्वितमेव प्रतीक्षां विशेषणत्वं युक्तम् । नैतदस्ति । आमन्वितविशेषणत्वे हि सति तेषामसूयादिदृष्टेरेवामन्वितस्य द्विर्वाचनं स्याद्-सूये असूय इत्यादौ वाक्ये । माणवकं माणवकेत्यादौ तु वाक्ये न स्यात् । वाक्यविशेषणत्वं ह्यसूयादीनां सर्वत्र भवति । तस्माद् वाक्यविशेषणतैवासूयादीनां युक्ता । व्याप्तेः । कदा पुनर्वाक्यमसूयादिषु भवति ? यदा तस्मिन् वाक्ये प्रयुज्यमानेऽसूयादयो गम्यन्ते । असहनमज्जान्तिः । पूजनं शब्देन गुणाविष्करणम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा इति । यो वाक्यं प्रयुङ्क्ते तस्यैते धर्मा गुणविशेषा इत्यर्थः । प्रयोक्तृधर्मत्वञ्च तेषां प्रयोक्तारं हृत्तेः । नाभिधेयधर्मा इति । अभिधेये तेषामहृत्तेः । नहि यथा माणवकादावभिधेय आभिरूप्यादयो धर्मा वर्तन्ते तथासूयादयः । तथाहि माणवका माणवक अभिरूपका अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यमित्येवं वाक्यप्रयोगे प्रयोक्तृगता एवासूयादयः प्रतीयन्ते । ननु माणवकादिगताः । रिक्तमिति । असारमित्यर्थः । शक्तिके शक्तिक इति । कुत्सिता शक्ता । प्रागिवात् कः (५।३।७०) । केषु (७।४।३) इति ऋक्सः । टाप् । प्रत्ययस्यादितौत्वम् (७।३।४४) । सम्बुद्धौ (७।३।१०६) चैत्वम् । आम्नेङितस्यैवेति । भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिकृत्यैतदुक्तम् । नत्वाम्नेङितं भर्त्सनं (८।२।८५) इत्यनेनाम्नेङितस्यैव भूतः क्रियते । अपितु पर्यायेण । भर्त्सने पर्यायेणेति (८।२।८५ वा) वचनात् । शोभनः खल्वसि माणवकेत्यत्रास्ति पूजनम् । नत्वामन्वितं वाक्यादि । उदारो देवदत्त इत्यत्रास्ति पूजनम् । वाक्यादित्वञ्चोदारशब्दस्य । नत्वामन्वितत्वम् । ननु चासूयायाः कुत्सनं कार्यम् । भर्त्सनं कोपस्य । तत्र कुत्सनभर्त्सनयोर द्विर्वाचने कृते ततः प्रतीयमानाभ्यां कुत्सनभर्त्सनाभ्यां कोपासूययोरपि प्रतीतिर्भविष्यति । कार्यस्य कारणाव्यभिचारात् । तस्मात् कोपासूययोर्ग्रहणं न कर्तव्यमेव । नैवम् । नहि कोपासूयाप्रभवे एव कुत्सनभर्त्सने । तथाहि पित्रादयः पुत्रादीननसूयन्तोऽपि कुत्सयन्ति । अकुप्यन्तोऽपि भर्त्सयन्ते । यद्यपि तदानीं कायवाग्विकारोऽस्ति तथापि नत्वसावसूया । नापि कोपः । तयोश्चैतसिकत्वात् । अतः कार्यकारणभावस्याभावात् कुत्सनभर्त्सनप्रतीत्या कोपासूययोः

प्रतीतिर्नीपपद्यते । अथ कोपासूयाप्रभवे एव विशिष्टे कुत्सनभर्त्सने ये ते गृह्णीत्वा कोपासूययोरनुमानं करिष्यत इति चेत् ? न । विशिषस्यावधारयितुं मशक्यत्वात् । तथाहि यथासूयन् कुत्सयति तथानसूयन्नपि । यथा कुप्यन्नपि भर्त्सयति तथाऽकुप्यन्नपि । तस्मात् कोपासूययोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

६ । एकं बहुव्रीहिवत् ।

यद्यविशिष्यैकशब्दस्य बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते तदेकमित्यत्रापि स्यादिति मन्यमानोऽतिप्रसङ्गं प्रतिशिद्धौषुराह एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भावो भवतीति । कथं पुनर्द्विरुक्तमित्येष विशिषो लभ्यते ? यावता नायं सूत्रोपात्तः । एवं मन्यते । वीप्साभनुवर्त्तते । वीप्सायाञ्च पूर्वमेव द्विर्वचनं विहितम् । नच तदेकशब्दस्यानेन बहुव्रीहिवद्भावेन बाध्यते । अन्यथा ह्येकैकस्य प्राचामिति (८।२।८६) निर्देशो नोपपद्यते । तस्माद् वीप्साग्रहणानुवृत्ते द्विरुक्तस्यैकशब्दस्यायं बहुव्रीहिवद्भावो विज्ञायतइति । किं पुनर्बहुव्रीहिवद्भावे प्रयोजनमित्याह बहुव्रीहिवत्त्व इत्यादि । यद्यपि सुबलुक् पुंवद्भावो बहुव्रीह्यावितेप्रवं नोच्यते तथाप्येते तत्र दृष्टावित्यस्मिन्नितिदेशे तयोः प्रवृत्तिः प्रयोजनम् । एकैकमिति । वीप्सायां द्विर्वचने कृते यथा चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुबलुग् भवति तथेहाप्यतिदेशेन । अतिदेशेनेव समासे प्रातिपदिकत्वात् सुः । अतोऽमित्यश्रावः (७।१।२४) । एकैकयिति । पूर्ववद् विभक्ते लुक् । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।१।३४) यथा दशनीयभार्य इत्यत्र बहुव्रीहौ पुंवद्भावो भवति तथेहाप्यतिदेशेन । ढतौधैकवचनम् । आङि चापइत्येत्त्वम् (७।१।१०५) । अयादेशः । ननु चासत्यपि पुंवद्भावे वृद्धिरेचोति (६।१।८८) वृद्धावपि कृतायामेतत् सिध्यत्येव । यद्यप्येतत् सिध्यति तथापि मतगततेः तदाबाधे चेति (८।१।१०) द्विर्वचने कृते न सिध्यति । तस्मादुत्तरसूत्रे पुंवद्भावो बहुव्रीह्यादित्यस्यातिदेशस्येव प्रयोजनत्वे नोच्यते । एकैकयितेः तत्त्वेकमित्येष नपुंसकलिङ्गेन निर्देशोऽतन्वमितेः तत् सूचयितुं सुक्तम् । अतन्वत्वन्तु सूत्रे लिङ्गनिर्देशस्यार्थं नपुंसकमित्यत्र (२।२।२) नपुंसकग्रहणेन ज्ञापितम् । यदि सौत्रो निर्देशस्यन्त्वमभविष्यद्वैमित्यत्र ततएव निर्देशाङ्गविशिषे सिद्धे नपुंसकमिति नावच्छातम् ।

अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमपि प्रयोजनं कस्माच्चोच्यते ? विशेषाभावात् । परस्य निघाते कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भविष्यति । यदि तर्हि बहुव्रीहौ यद् दृष्टं तदतिदिश्यते सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेध-स्वर-समासान्नानामप्यतिदेशः प्राप्नोतीत्यत आह सर्वनामसंज्ञेत्यादि । कथं पुनरति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारे विहिते बहुव्रीहौ शक्या विज्ञातुम् ? उच्यते । सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेध स्तावद् बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तमाने (१।१।२८) पुनर्बहुव्रीहियहणाच्च (१।१।२९) शक्यते विज्ञातुम् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनमुक्तम् । बहुव्रीहिरिव यो बहुव्रीहि स्तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहि स्तत्र मा भूदिति । एवञ्चाथार्था समासाधिकारविहितएव बहुव्रीहौ प्रतिषेधो विज्ञायते । नहि ततोऽन्यो बहुव्रीहिरिव बहुव्रीहि भवति । एकैकस्मादित्यादेर्बहुव्रीहिवद्भावेन बहुव्रीहिवत्वात् । नञ्सुभ्यामित्यनेनापि (६।२।१७३) बहुव्रीहाविदमेतत्तद्ग इत्यतो (६।२।१६१) बहुव्रीहियहणेऽनुवर्त्तमाने नञ्सुभ्यां परस्य बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं विधीयते । नतु तयोरपि । यस्मात् सुनजाविह निमित्तत्वेनोपात्तौ । नच निमित्तयोः कार्यत्वं युक्तम् । यद्योक्तं (C) नेमौ रक्षौ कार्यौ । किं तर्हि निमित्तमिमी द्विवचनस्येति । तस्माद् यत्र बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामन्यत् परभूतं शब्दरूपं तत्रान्तोदात्तत्वं विधीयते । ततश्च स्वरोऽपि सामर्थ्यात् समासाधिकारे विहिते बहुव्रीहौ विज्ञायते । नहि ततोऽन्यत्र । नञ्सुभ्यामन्यच्छब्दरूपं परमस्ति । नन सुस्वित्यत्र नञ्सुभ्यां सुनजोरिव परभूतत्वादावाधे चेति (८।१।१०) द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावेन । अथवा स्वरविधौ समासस्येत्यतः (६।१।२२३) समासग्रहणमनुवर्त्तते । तेन च बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहिरिति । ननु च नन सुस्वित्येतावपि समासावेव । अस्ति ह्यनयोरिव बहुव्रीहिवद्भावेनोत्पादिता समाससंज्ञा । ततश्च विशिष्यमाणेऽपि समासग्रहणे न बहुव्रीहौ स्वरः प्राप्नोतीत्येव । नैष दोषः । विशिष्यते हि समासग्रहणेन बहुव्रीहिः । न कश्चिदसमासो बहुव्रीहिरस्ति । तत्र विशेषणसामर्थ्यादतिदेशद्वारेण यस्य समाससंज्ञा तस्य न भवति । स च समासाधिकारे विहितो बहुव्रीहिरिति विज्ञायते । ननु च समासग्रहणेन बहुव्रीहौ विशिष्यमाणे विशेषणसामर्थ्याद् विशिष्टस्य बहुव्रीहिरिदं ग्रहणमित्येतावन्मात्रं निश्चीयते । तत्र तु विशिष्टे बहुव्रीहौ सन्देहएव । उच्यते ।

(C) भाष्यकारेणैति शेषः । मद्रज्जदी मद्रज्जदरत्नर रेफस्य तिलविचारै प्रत्याहारसूत्रव्याख्याभिः ।

भवति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमित्यदोषः (प, १) ।
समानान्तविधावपि समासाच्च तद्विषयादित्यतः (५।३।१०६) समासग्रहणमनु-
वर्त्तते । तत्र समासाधिकारादेव समासान्तत्वे वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां सिद्धे
समासग्रहणानुवृत्तिर्विशिष्टे समासे समासान्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं विज्ञायते ।
स पुनर्विशिष्टः समासो यः समासाधिकारे विहितः स एव व्याख्यानाद् वेदितव्यः ।
अथ ननेत्यत्र नलोपो नञ इति (६।३।७३) नलोपः कस्मान्न भवति ? अस्ति
तस्यापि बहुव्रीहौ दर्शनम् । नैष दोषः । नलोपो नञ इत्यत्र (६।३।७३) ह्युत्तर-
पदाधिकारोऽनुवर्त्तते । उत्तरपदे परतो नलोपो विधीयते । नञ् च कार्थित्वे-
नोपात्तः । कार्थिणश्चेह निमित्तभावो नोपपद्यत इति नञोऽन्यस्मिन्द्विउत्तरपदे लोपेन
भवितव्यं यथाऽब्राह्मणइति । नतु तस्मिन्नेवेति कुतो नकारलोपस्य प्रसङ्गः ?

१० । आबाधे च ।

आबाधनमाबाध इति भावे घञ् । यद्यत्राबाधोऽभिव्ययधर्मं आश्रीयते तदा
बाधितपीडितादिशब्दानामिव द्विर्वचनं स्यात् । नतु गतादिशब्दानाम् ।
प्रयोक्तृधम आश्रीयमाणे सर्वत्र भवति । तस्माद् व्याप्तिन्यायात् प्रयोक्तृधमं
एवाश्रीयत इत्याह प्रयोक्तृधमं इति । तत्र वत्तमानस्येति । द्विर्वचनप्रतिपत्ति-
हारेण बहुव्रीहिवद्भावप्रतिपत्तिहारेण च तत् प्रकाशनात् तत्र तस्य वृत्तिर् वेदितव्या ।
नतु तदभिधानात् । नहि गतादयः शब्दाः कथञ्चिदाबाधनमभिदधति । चकारो
वाक्यमेदं माचष्टे । तेन इयमत्र विधीयते । एकेन वाक्येन द्विर्वचनम् ।
अपरेण च बहुव्रीहिवद्भावः । गतगत इत्यादौ पूर्ववत् सोर्लुक् । गतगतेतत्रादौ तु
पुंवद्भावः पूर्ववदेव । प्रियस्य गमनादिनेत्यादि । एतेन प्रयोक्तृधर्मताऽ
बाधस्यति दर्शयति । आदिशब्देन विनाशार्थं ग्रहणम् ॥

११ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ।

कर्मधारयवत् कार्थ्यं भवतीत्यनेन कार्थ्यातिदेशोऽयमित्याचष्टे । कार्थ्याति-
देशस्य फलमुत्तरत्वं दर्शयिष्यते । कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनमित्यादि । तत्र
सुबलुग बहुव्रीहिवद्भावे ऽस्मिन्नतिदेशे च साधारणम् प्रयोजनम् । पुवद्भावस्तु
कचित् साधारणं कचिदसाधारणम् । यत्र हि पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो नास्ति

पटुपट्टीत्यादौ तत्र साधारणम् । यत्र तु न कोपधायान्त्वादिना (६।३।३७) पुं'वद्भावप्रतिषेधोऽस्ति कालककालिकेत्यादौ तत्रासाधारणम् । तथाहि यस्य हि पुं'वद्भावः प्रतिषिद्धस्तस्यापि पुं'वत्कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४२) कर्मधारये पुं'वद्भावो विधीयते । अन्तोदात्तत्वं त्वसाधारणमेव । यस्मात् कर्मधारयएव समासस्येत्थन्तोदात्तत्वं (६।१।२२३) विधीयते । न बहुव्रीहौ । तत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य समासान्तोदात्तस्यापवादस्य विधानात् । तत्र यदसाधारणं प्रयोजनं तदिममतिदेशं प्रयोजयति । नेतरत् । तत्र बहुव्रीहिवदित्यतिदेशस्यानुवृत्तावपि सिद्धत्वेव । सति त्वन्यार्थोऽस्यारम्भे बहुव्रीहिवदित्यतिदेशस्यानुवृत्तिरपार्थिका । अनेनैव साधारणस्यापि सिद्धत्वात् । अतः सुब्-लुगादिकमपि साधारणं कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं न भवति । पट-पट्टीति । वोतो गुणवचनादिति ङीष् (४।१।४४) । स च पूर्वपदे पुं'वद्भावेन निवर्त्तते । कालककालिकेति । अज्ञाताद्यर्थं प्रागिवात् कः (५।१।७०) । टाप् । केऽणइति (७।४।१३) ऋस्वः । पूर्ववदित्स्वम् । पुं'वद्भावेन पूर्वपदे टावित्त्वयोर्निवृत्तिः । कथं पुनरत्र पुं'वद्भावः ? यावता न कोपधायान्त्वस्य (६।३।३७) प्रतिषेधः कृत इत्याह न कोपधाय इत्यादि । कर्मधारये हि पुं'वत् कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४२) योगेन प्रतिषेधविषयेण पुं'वद्भावो विहितः । तेन कोपधाय अपि पुं'वद्भावो भवत्येव । ननु चाम्बेङ्गितानुदात्तत्वमाष्टमिकम् । समासान्तोदात्तत्वञ्च षाष्टिकम् । अतः परत्वादान्बेङ्गितानुदात्तत्वेनेव भवितव्यम् । नचैवं सति कर्मधारयवदित्यतिदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्य प्रयोजनान्तरे चरितार्थत्वादित्यतश्चाह समासान्तोदात्तत्वमनेनेत्यादि । शास्त्रातिदेशे हि शास्त्रेष्वतिदिष्टेषु तैरेव स्वदेशस्यैः कार्य्याणि क्रियन्त इत्याम्बेङ्गितानुदात्तस्य समासान्तोदात्तत्वात् परत्वं स्यात् । नचायं शास्त्रातिदेशः । किं तर्हि ? कार्य्यातिदेशः । कार्य्यातिदेशे सत्यतिदेशशास्त्रेषु कार्य्यं विधीयते । तस्मादन्तोदात्तत्वमेव परम् । अतस्तस्मात् परत्वादान्बेङ्गितानुदात्तत्वं बाधते । ननु चान्तरेणामुत्तरग्रहणं यथा प्रत्यय (३।१।१) इत्येवमादीनामधिकाराणामुत्तरत्वावस्थानं भवति तथास्यापि भविष्यति । अधिकाराणामुत्तरत्वानुवृत्तिदर्शनात् । तत् किमर्थमुत्तरेष्विति वचनमित्याह अधिकारेणैवेत्यादि । अधिकाराणां क्वचिन्नक्षणात्स्य व्यवहारो यथा शेष इत्यधिकारस्य (४।२।६२) लक्षणात्वमस्ति । तच्चाविसृष्टम् । अन्येष्वधिकारेषु प्रत्यय (३।१।१) इत्येवमादिष्वष्टत्वात् ।

तस्मादस्य विस्पष्टत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं मुत्तरेष्विति वचनम् । एतच्च लक्षणत्व-
मस्य मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि तु लक्षणस्याधिकारैश्वर्यसम्भवः स्यादुत्तरे-
ष्विति वचन मनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्त्याभावात् । अथवा सिंहावलोकितन्याय-
स्येत्याध्याहारः । प्रायेण ह्यधिकाराणामुत्तरानुवृत्तिर्दृष्टेति सिंहावलोकितन्याय-
स्याविस्पष्टता । केषुचित् प्रत्ययादिष्वष्टत्वात् । तस्मात् तस्य विस्पष्टौ-
करणाद्युत्तरेष्विति वचनम् । यदि सिंहावलोकितन्यायेन पूर्वानुवृत्ते
रधिकाराणां न सम्भवएव स्यादुत्तरेष्विति वचन मनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्त्या-
भावात् ।

१२ । प्रकारे गुणवचनस्य ।

प्रकारो भेदः सादृश्यञ्चेति । उभयत्रापि प्रकारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् ।
तत्र भेदे प्रयोगो दृश्यते बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते । बहुभिर्भेदैर्विशेषेर्भुङ्क्ते
इत्यर्थः । सादृश्येऽपि ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः । ब्राह्मणसादृश्यइत्यर्थः ।
तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यतइति । कुत एतत् ? लक्ष्यानुरोधात् । नहि
कृतद्विष्वचनाद् गुणवचनात् पदादिह भेदो गम्यते । किं तर्हि ? सादृश्यम् ।
अत्र च शब्दशक्तिस्त्राभाव्यं हेतुः । प्रकारे वर्त्तमानस्येति द्विवचनप्रतिपत्ति-
द्वारेण तदुच्यतेनात् तत्र तस्य वृत्तिर्विज्ञेया । परिपूर्णगुणेत्यादि । एते-
नोदाहरणे गुणवचनस्य सादृश्ये वृत्तिं दर्शयति । उपमानं हि सादृश्यम् ।
परिपूर्णः सकलः पाटवादि गुणो यस्य स तथोक्तः । सएव नूनोऽसकलोऽपरि-
समामो यस्य स तथोक्तः । जातीयरपि प्रकारवचन एव विधेयत इति नाप्राप्ते
तस्मिन्निदं मारभ्यत इति तद्वाधनं प्राप्नोतीति यद्योदयेत् तं प्रत्याह जातीयरोऽनेन
बाधनं नैष्यतइति । कथं पुनरिष्यमाणमपि बाधनं न भविष्यति ? बह्व्यमाणस्या
न्यतरस्याग्रहणस्योभयोरपि योगयोः शेषभूतत्वात् । किं पुनः कारणं बाधनं
नैष्यतइत्याह पटुजातीयो मृदुजातीय इत्यादि भवतीति । यस्तु पटुपटु-
जातीयो मृदुमृदुजातीय इति प्रायेण पुस्तकेषु पाठः स प्रमादकृतः । कुतः ?
एकस्य कार्याणोऽनेकेषां कार्याणां प्राप्ते बाध्यबाधकभावो भवति । इह तु
पटुपटुमृदुमृदुशब्दाभ्यामेव प्रकारस्य द्योतितत्वात् तयोः पुनर्द्विष्वचनं न
प्राप्नोति । नापि जातीयर् । तस्मादपपाठोऽयम् । अग्निर्माणवको गौर्वह्नीक
इति । अग्निशब्दो गोशब्दश्चात्राप्रकारे वर्त्तते । तथा ह्यग्निना माणवकस्य

सादृश्यं गन्थते गवा च वाहीकस्य । नहि तौ गुणवचनौ । किं तर्हि ? द्रव्य-
वचनौ । माणवकवाहीकयो द्रव्यत्वात् । ननु चेमावपि गुणवचनाविव ।
तथाहि यज्जातीय स्तौच्छादि गुणो वक्त्रौ दृष्टस्तज्जातीयमेव गुणविशेष
सुपादाय सोऽयमित्यभेदोपचारिण सम्बन्धेनीपमानोपमेयभावेन वाऽग्निशब्दोऽयं
माणवके वर्तते । तमेव गुणविशेषं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तत्वात् । एवं गोश-
ब्दोऽपि यज्जातीयो जायादिर् गुणः सास्त्रादिमति दृष्ट स्तज्जातीयमेव गुणविशेष
सुपादाय पूर्वोक्तयोः सम्बन्धयोरन्यतरिण सम्बन्धेन वाहीके वर्तते । तस्यैव
गुणविशेषस्य प्रतिपादनाय । तस्माद् गुणविशेषं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ताविमावपि
गुणवचनावेवेत्याह यद्यप्यत्रेत्यादि । यतः शब्दाच्छ्रुतिमात्रेण योऽर्थः प्रतीयते
स तस्य मुख्योऽनुपचरितोऽर्थः । यस्त्वभेदोपचारादिना निमित्तेन कथञ्चिद्
यत्नेन प्रतीयते स गौणइति । उपचरितइत्यर्थः । अग्निशब्दाच्छ्रुतिमात्रेण
पावकः प्रतीयते । गोशब्दाच्च सास्त्रादिमान् । अतोऽग्निशब्दस्य पावको
मुख्योऽर्थः । गोशब्दस्य सास्त्रादिमान् । माणवक स्त्वग्निशब्दाद् यत्नेन प्रतीयते ।
वाहीकोऽपि गोशब्दात् । तस्मादग्निशब्दस्य माणवको गौणोऽर्थः । गोशब्द-
स्यापि वाहीकः । मुख्यनार्थेन पावकादिना गौणस्य माणवकादेः सम्बन्धः ।
पूर्वोक्तयोः सम्बन्धयो रन्यतरौ मुख्यार्थसम्बन्धः । तेन हेतुना कारणेन वाऽवृद्धतो
निश्चितो भेदो विशेषो यस्य तौ ज्ञाज्जाडादे गुणस्य स तथोक्तः । कथं पुनस्तौ न
सम्बन्धेन तस्य निश्चयो भवति ? तत्प्रतीतौ तत्प्रतीतौ । स हि गुणविशेष
स्तस्य सम्बन्धस्य हेतुः । तस्मिन् सति तत्सद्भावात् । अतः सम्बन्धो द्विप्रका-
रोऽपि प्रतीतः सन् तत्प्रतीतिं जनयति धूमइवाग्नी । तमेव विषं गुण-
विशेषमेव यद्यपि मुख्यादर्थान्दन्वस्मिन् गौणोऽर्थे गोशब्दोऽग्निशब्दस्य प्रतिपाद-
यितुं प्रवृत्त स्थापि सर्वकालं गुणवचनो न भवतीति न तद्द्विरुच्यते ।
तथाहि यदासावमुख्योऽर्थे साधर्म्येण माणवके वाहीके च प्रयुज्यते तदा गुणवचनो
भवति । यदाच वक्त्रौ सास्त्रादिमति च तदा जातिवचनो द्रव्यवचनो वा ।
तत्र यदाऽग्निशब्दोऽग्नित्वे वर्तते गोशब्दोऽपि गोत्वे तदा जातिवचनौ भवतः ।
यदा तु जाल्युपलक्षिते जातिमति द्रव्ये तदा द्रव्यवचनौ । तस्मात् सर्वकाल
सगुणवचनत्वान्न भवति तयोर् द्विवचनम् । एतच्च गुणवचनग्रहणात्तद्भवति ।
प्रकारे हि वर्तमानः शब्दः सर्वेष्वेव गुणवचनः सम्पद्यते । उच्यते चेद् वचनं
गुणवचनस्येति । तत्र सर्वप्रकर्षावगति विज्ञायते साधूयान् यो गुणवचनइति ।

कश्च साधोयान् गुणवचनः ? यः सर्वदा गुणवचनः । यदि तर्हि सर्वदा यो गुणवचनस्तस्य द्विवचनेन भवितव्यं तदा पट्, शब्दस्यापि द्विवचनं न प्राप्नोतीति । सोऽपि यदा पाठवमात्रे गुणविशेषे वक्तंते तदैव गुणवचनः । यदा तु तद्वति द्रव्ये तदा द्रव्यवचनएव । नैतत् । नहि विशेषणमभिदधता विशेष्यं शक्यमभिधातुम् । अतो विशेष्यं द्रव्यमभिदधता नियोगतो विशेषणमप्यभिधेयम् । तस्माद् द्रव्येऽपि वक्तमानः पट्, शब्दस्तद्विशेषणमपि गुणमभिदधात्येव । इयांस्तु विशेषः । गुणमुपसर्जनौभूतमभिदधाति । द्रव्यन्तु प्रधानभूतमिति । आनुपूर्व्यं इत्यादि । अवीप्सार्थमिदम् । वीप्साया असम्भवात् । तुल्यजातीयानां हि भिन्नानां वीप्सा भवति यथा ग्रामाणां सर्वे हि ते ग्रामत्वजात्यैक्याऽध्यासितत्वात् तुल्यजातीया दिग्देशादिभेदेन भिन्नाः । मूले मूले स्खूला इत्यादौ तु विष्णुनलादीनां ये भागास्तोषामेकमेव मुख्यं मूलं यस्याधो भागान्तरं न सन्निविष्टम् । एवम् एकमेव च मुख्यमग्रं यस्योपरिभागान्तरं न सन्निविष्टम् । तथाहि वेणोरमूलमित्युक्ते यस्याधोपरिभागान्तरं नास्ति तत्रैव प्रतीतिरूपजायते । तथा वेणोरग्रमित्युक्ते यस्योपरिभागान्तरं नास्ति तत्रैव प्रतीतिरूपजायते । नेतरिषु । यस्तु तेषु मूलव्यपदेशोऽग्रव्यपदेशश्च सोऽपेक्षाकृत उपरि सन्निविष्टमपेक्ष्य । मूलव्यपदेशोऽधःसन्निविष्टमपेक्ष्याग्रमिति । तस्माद् यथा सर्वे ग्रामास्तुल्यजातीया न तथा वेणुभागा भवन्ति । ग्रामाणां हि न किञ्चिदपेक्षाकृतं ग्रामत्वम् । भागानान्वेकस्यैव मुख्यं मूलत्वमग्रत्वञ्चानपेक्षाकृतम् । अनेकेषां भागानां तूभयम् (D) । यत् तदपेक्षाकृतमेव तस्माद् भिन्नजातीया भागाः । न च भिन्नजातीयानां वीप्सा भवति यथा साम्नादिमता गर्वा वाहीकानाञ्च । नहि गौ गौरित्युक्ते वाहीकगतापि वीप्सा गम्यते । अपि चैतावानिन्द्रार्थी विवक्षितः । आनुपूर्व्येण विष्णुनलादयः स्खूलाः सूक्ष्मा वेति प्रतीयते । नतु वीप्सा । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशयति । अत्रानुपूर्व्यमात्रं विवक्षितम् । यः सर्वेषां ज्येष्ठस्तं तावत् प्रवेशय । तस्मादन्वेषां यो ज्येष्ठस्तं प्रवेशयति । अन्यथा यद्यत्र ज्येष्ठानां वीप्सा स्यात् सर्वकनीयसः प्रवेशो न स्यात् । तस्य वीप्सयाऽविषयीकृतत्वात् । नञ्चसौ ज्येष्ठः । तस्मादत्रापि नास्ति वीप्सा । तेनानुपूर्व्यं हे भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । यथा शेष इति (४।२।८२) लक्षणञ्चाधिकारश्च तथा सर्वस्य हे (८।१।१)

(D) क्वचिदन्वेषां तूभयमिति पाठः ।

इत्येतदपि लक्षणमधिकारश्च । तेनानुपूर्व्यं हे भवत इत्युत्तरत्रापि द्विवचनविधौ यथायोगमेव व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । यदि तर्हि सर्वस्य हे (८१।११) इत्येतल्लक्षण-
 मध्येव सति नित्यवीप्सयो (८१।१४) रित्यादे र्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । न ।
 प्रपञ्चार्थत्वात् । यथैव हि तत्र जात (४।३।२५) इत्येवमादीनां प्रपञ्चार्थत्वाद्
 वैयर्थ्यं न भवति तथाहि नित्यवीप्सयो रित्येवमादीनामपि (८१।१४) योगानाम् ।
 अस्मात् कार्पापणादिह भवद्ग्रां माषं माषं देहीति । अत्र हावेवैत्यवधार्यते ।
 हावेव देहि । नैकम् । नापि बहुनित्यर्थः । विनापि ह्येवकारप्रयोगिणावधारणं
 गम्यते । विवक्षितत्वाद् । यथा पार्थी धनुर्धर इति । नत् किं पुनः कारणं वीप्सा
 न सम्भवतीत्याह अत्र हीत्यादि । अनेन वीप्साया अभावं दर्शयति । कार्पापणो
 ह्यनेकमाषसमुदायः । न च सर्वे माषा दानक्रियया व्याप्तुमिच्छन्ते । अपितु
 हावेवेति नास्त्यत्र वीप्सा । माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन् माषान् देहीति ।
 एकं माषं देहि द्वौ वा त्रीन् वैत्ययमत्रार्थी विवक्षितः । नत्ववधारणमिति
 द्विवचनं न भवति । सम्भ्रमेणेति । त्वरया । प्रवृत्तिरिति । प्रवर्त्तनम् ।
 अहिरहिवुं ध्यस्व बुध्यस्विति । यद्ययं न बुध्यतेऽहचैव नावबोधयामि ततो नूनं
 दष्ट एवायमहिनेति मत्वा सम्भ्रमेणैव वाक्यं प्रयुञ्क्ते । क्रियासमभिहारे हे भवत
 इति वक्तव्यम् । आभोऽन्ते हे भवत इति वक्तव्यमित्यत्र वाक्यद्वयं लोडादिभिरैव
 तन्निप्रताया द्योतितत्वाद् द्विवचनं न प्राप्नोतीतुप्रपन्थस्त्वम् । नितरइतप्रादिना
 नितरवीप्सयो (८१।१४) रितरनेनैवात्र द्विवचनं सिद्धमिति दर्शयति । यथाच
 सिद्धं तथा तत्रैव (८१।१४) ज्ञाणसुलोर्लोडश्च द्विवचनापेक्षयितादिना अन्वेन
 प्रतिपादितम् । पटपटाकरोतीति । पटच्छब्दस्य डाचि विषयभूतेऽनुत्पन्नएव
 द्विवचनम् । ततोऽव्यक्तानुकरणादुद्हरणवराक्षादनितौ डाच् (५।४।५७) । नितर-
 भास्त्रेङिते डाचोति (६।१।१००) तकारस्य पररूपत्वम् । पटपटायत इति ।
 लोडितादिडाज्यः कषष् (१।१।१२२) । वा कषष् (१।३।८०) इतप्रात्मनेपदम् ।
 डाजन्तस्येति । भाविडाजन्त मभिप्रैतैवमुक्तम् । तस्मात् डाचि विषयभूतेऽनुत्पन्न
 एवै तर्द्विवचन मिष्यते । अतएव वृत्तिकारेणाव्यक्तानुकरणेतरादौ (५।४।५७) सूत्र
 उक्तं डाचोति विषयसप्तमीयमिति । अत्र नितरभास्त्रेङिते डाचोति (६।१।१००)
 पररूपविधानं ज्ञापकम् । तत्र ह्यत इतरन्तस्येति च वर्त्तते । यदि डाचि
 परभूते द्विवचन मिष्यते ततो डाचि विहिते पटच्छब्दस्य नितरत्वाट् टिलोपेनैव
 प्राग् भवितव्यम् । तथाच सतरच्छब्दाभावात् तत् पररूपं नोपपद्यते । तस्मा-

द्विषयसप्तमीयम् । एवं कृत्वा नितप्रामाञ्छेद्वि ड्वाचीतप्रत्न (६।१।१००) यदुक्तं प्राक् टिलोपाद् द्विवचन मिश्रत इति तदुपपन्न भवति । एवं हि प्राक् टिलोपाद् द्विवचनं सिध्यति यदि डाचि विषयभूते तत्र तद्विधीयते । अन्यथा हि यदि तस्मिन् परभूते विधीयते ततो नितप्रत्नात् प्राक् टिलोप एव स्यात् । नतु द्विवचनम् । द्वितीयाकसेतीतप्रादि । कृचो द्वितीयद्वितीयतप्रादिना (५।४।६८) डाच । तदर्थं मिति । अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्यैव द्विवचनं यथा स्यादतिप्रवमर्थः । केचिदिति वचनात् केचिद्वहुल मिति न पठन्तौतुप्रक्तम् भवति । तेषामयमभिप्रायः । सर्वस्य हे (८।१।१) इतप्रनेनैवात्र द्विवचनं सिद्धम् । तद्व लक्षणमधिकारस्य । तत्र विभाषा वेष्टिचेष्टोरितप्रती (७।४।६६) विभाषाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यस्थितविभाषा । तेनाव्यक्तानुकरणडाजन्तस्यैवात्र द्विवचनं भविष्यति । नान्यस्येति । ततो नार्थो बहुलग्रहणस्येति । पूर्वं प्रथमयोरितप्रादि । अर्थातिशय-विवक्षायामिति पूर्वं प्रथमशब्दस्य वाच्यस्यातिशयः प्रकर्षस्तस्य विवक्षा वक्तुमिच्छा । तस्यां हे भवतइतेतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानस्तु पूर्वंमेव कृतम् । नाप्राप्त आतिशायिके द्विवचनमिदमारभ्यमाणं तस्य बाधकं प्राप्नोतीति यो मन्येत तं प्रतप्राह आतिशायिकोऽपि दृश्यत इति । कथम् ? सर्वस्य हे (८।१।१) इतप्रनेनैव द्विवचनं विधीयते । अत्र विभाषाधिकाराद् विकल्पेन । तेन यदा नास्ति द्विवचनं तदातिशायिको भवति । उतरडतमयोरितप्रादि । किंयत्तद् इतप्रादिना (५।३।६२) उतरज् विहितः । वा बहुनामितप्रादिना (५।३।६३) उतमच् । समेन गुणेनाख्यादिना निरूपणा योभाविभाषाख्यावितेप्रवमादिप्रकारा सा संप्रधारणा । स्त्रीलिङ्गशब्दः स्त्रीलिङ्गयोगात् स्त्रीतुप्रक्तः । निगद्यतेऽनेनेति निगदः । पुंसि संज्ञायां चः प्रायेणिति (३।३।११८) चः । स्त्रीनिगदो यस्य स स्त्रीनिगदो भावः । उतरडतमान्तयोः स्त्रीनिगदे भावे वर्त्तमानयोः शब्दयोः संप्रधारणायां विषयभूतायां हे भवतः । उतरडतमग्रहणमत्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । अतएव वक्ष्यति उतरडतमाभ्यामन्यत्रापि दृश्यत इति । स्त्रीनिगद-ग्रहणमप्युपलक्षणार्थमेव । अतएवाभिधास्यति स्त्रीनिगदाद् भावादन्वत्रापि दृश्यत इति । इहाख्यत्वं कस्यचित् साधनसम्बन्धकतं कस्यचिद् यत्रकृतम् । कस्यचिद् भाग्यसम्पत्कृतम् । तत्रोभाविसावाख्यावित्युक्ते प्रतिपत्ता किं-कृतमनयोराख्यत्वमिति प्रतिपद्यमानः कतरा कतराऽनयोराख्यतेति वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदाख्यता विभूतिपर्यायः स्त्रीनिगदो भावः । तत्र च उतर-

इतमान्ते वर्त्तते । तां प्रष्टुं प्रवर्त्तितत्वात् । कर्मव्यतीहार इत्यादि । कर्मव्यती-
 हारः क्रियाविनिमयः । एकस्यान्वभोजनादपरस्वापीतरो भोजनादिः । समास-
 वद्भावोऽनेन बहुलं विधीयते । द्विवचनं तु सर्वस्य द्वे (८१।११) इत्यनेनैव
 सिद्धम् । स च समासवद्भावो बहुलवचनादन्योन्यशब्दे न भवत्येव । इतरैतर-
 शब्दे तु नित्यम् । असमासपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमेकवचनं कर्त्तव्यम् । अन्योन्य-
 मिति ब्राह्मणा भोजयन्तीति । अन्यमित्यस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य द्विवचनम् ।
 अत्र समासवद्भावो नास्तीति पूर्वपदस्य प्रथमेकवचनम् । तस्य च
 ससन्तुषोरः (८२।६६) । अतो रोरल्लुतादल्लुत (६।१।११६) इत्युत्वम् । आद्
 गुणः (६।१।८७) । एङ्ः पदान्तादतीति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वम् । एते
 विधयो विधेयाः । अन्योन्यस्येति । षष्ठान्तस्य द्विवचनम् । अन्योन्यसम्बन्धिनं
 पुत्रादिकं भोजयन्ति । अन्योऽप्यन्यस्येत्यर्थः । इतरैतरं भोजयन्तीति । द्वितीया-
 न्तस्य द्विवचने कृते समासवद्भावात् सुव्लुक् । समासस्यान्तोदात्तत्वचान्ते ङि-
 तानुदात्तत्वापवादः । समासवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वे सति द्वितीयैकवचनम् ।
 अस्मि पूर्वत्वम् (६।१।१०७) । इतरैतरस्येति । षष्ठान्तस्य द्विवचनम् । सुव्लुकि
 कृते समासप्रातिपदिकत्वात् पुनः षष्ठेकवचनं भवति । स्त्रीनपुंसकयो
 रित्यादि । स्त्रीनपुंसकयो र्यत् सर्वनाम कर्मव्यतीहारे वर्त्तते तदुत्तरपदस्य
 विकल्पेनाम्भावो वक्तव्यः । उत्तरपदस्येत्यवयवसम्बन्धे षष्ठी । तृतीयपदस्य या
 विभक्तिरवयवभूता तस्या अयमादेशो भवति । खाने षष्ठां ह्यस्यामनेकाल्त्वात्
 सर्वादेशः स्यात् । अन्योन्यामिति ब्राह्मण्यौ भोजयत इति । अन्यामित्यस्य
 द्विवचनम् । विभक्तोरभावः । पूर्वपदस्य बहुलवचनाद् ऋसत्वम् । पूर्व-
 वद्भुत्वादि । अन्योन्यमित्यत्रोत्तरपदस्यापि पूर्ववद् ऋसत्वादिः । इतरैतरां
 भोजयत इति । समासवद्भावे सति सर्वनाम्नो वृत्तिभावे (२।२।२८, वा)
 पुंवद्भावेन टापो निवृत्तिः । एवमितरैतरमित्यत्रापि ।

१३ । अक्लच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।

नञत्र विपक्षे वर्त्ततेऽधर्मानृतादिवत् । कच्छं दुःखं प्रयत्नः प्रयास इत्यर्थः ।
 स पुनः प्राणिधर्मः । कच्छविपक्षोऽक्लच्छम् प्राणिधर्मेण यस्मिन् सति प्रयत्न-
 मन्तरैणैव दानादिक्रियां सम्पादयति तत्र वर्त्तमानयोः प्रियसुखशब्दोर्द्धो
 भवतः । प्रियप्रियेण ददाति । विना प्रयासेन ददातीत्यर्थः । द्वितीयैकवचनान्तस्य

द्विवचने कृते सुबलुकि च पुन स्तृतीयैकवचनमेव समासवद्भावेन भवति । प्रियः पुत्रः सुखो रथ इति । नात्र प्रियसुखशब्दौ कञ्चुविपक्षे प्राणधर्मविशेषे वृत्ते । किं तद्धि ? द्रव्ययोः पुत्ररथयोः । पुत्रो हि प्रीणातीति कृत्वा प्रिय इतुपच्यते । रथोऽपि सुखयतीति कृत्वा सुखः ।

१४ । यथास्त्रे यथायथम् ।

यथास्त्रमिति । यथाऽसादृश्यइति (२।१।७) वीपसायामव्ययीभावः । स्त्रशब्दो हीहात्मवचनः । आत्मैयवचनो वेति दर्शयितुमाह यो य आत्मेत्यादि । यथायथमिति । ङस्यो नपुंसक (१।२।४७) इति ङसः ।

१५ । इन्द्रं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयत्नपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।

पूर्वपदस्यान्भाव इत्यादि । द्विवचने कृते द्विषौ द्विषौ इति स्थिते सुबलुकि कृतेऽन्भावोऽत्वञ्चोभयमर्पोकारस्य क्रियते । यथाक्रमं समुदायात् सुः । अतोऽमिति (७।१।२४) कृतेऽमि पूर्वत्वञ्च (६।१।१०७) । अन्यथा हि इन्द्रमिति रूपं न सिध्येत् । किं पुनरेतेषु रहस्यादिवाच्येषु इन्द्रमिति निपात्यत उत विषयभूतेश्वित्यत आह तत्रेत्यादि । रहो गुप्तिः । तत्र साधु रहस्यम् । तत्र साधु रिति (४।४।६८) प्राग्विज्ञताद् यत् । अथवा रहसि भवमिति दिगादित्वाद् (४।३।५४) यत् । मर्थ्यादावचन इति । मर्थ्यादा स्थित्यनतिक्रमः । तस्या वचनं मर्थ्यादावचनम् । वचनग्रहणं शब्दोपात्तायां मर्थ्यादायां यथा स्यात् । अर्थप्रकरणादिना गम्यमानायां मा भूत् । आचतुरमिति । आङ् मर्थ्यादाभिव्यधोरित्यव्ययीभावः (२।१।१३) । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति (५।४।१०७) समासान्तष्टच् । उदाहरणे मर्थ्यादार्यमभिव्यक्तौकत्तुमाह माता मुत्रेत्यादि । माता हि मिथुनाय चतुरः सन्तानजान् (E) प्राप्नोति । नतु ततोऽधिकान् पुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रान् । मर्थ्यादार्य इति । मर्थ्यादैवार्थो मर्थ्यादार्यः । प्रयुनक्तोति । उपकल्पयतीत्यर्थः । इन्द्रानीति । शीतोष्णादीनि सुखदुःखहेतूनीत्यर्थः ।

(E) सन्तानमिति मर्षीशरपुक्ते पाठः ।

यदि योगविभागः क्रियते रहस्यादिग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । प्रपञ्चाथं-
त्वात् । इन्द्रमित्यस्य वा योगविभागस्यासर्वविषयज्ञापनार्थत्वात् ।

१६ । पदस्य ।

प्रागपदान्ताधिकारादिति । अपदान्तस्य मूर्धन्य (८१।५५) इत्यतः प्राक् ।
अनन्तरेषु योगेष्वामन्वितादेः सुबन्तस्य तिङन्तस्य च यत् कार्यं विधीयते
तत्रान्तरिणापि पदाधिकारं पदस्यैव कार्यं लभ्यते । अतस्तानुल्लङ्घ्य यत्र
पदाधिकारस्योपयोगस्तमेवोपन्यस्यति । वक्ष्यति संयोगान्तस्य (८२।२३)
लोप इति । षष्ठौ स्थाने योगेति (१।१।४६) नियमात् पदस्येत्येषा स्थानषष्ठौ ।
स्थानषष्ठ्याञ्चास्या मुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्याय (८२।४)-
मर्थो जायते । उदात्तस्वरितयोर्यणः परो योऽनुदात्त स्तदन्तस्य पदस्य स्वरितो
भवतीति । तथाचात्रैव स्यात् कुमार्थ्याविति । कुमार्थ्यइत्यत्र न स्यात् । नञ्चो-
दुदात्तस्वरितयोर्यणः परो योऽनुदात्तस्तदन्तम् पदम् । किं तर्हि ? सकारान्तम् ।
एकादेश उदात्तानुदात्त (८२।४) इत्यत्रापि स्थानषष्ठ्यामस्यामयमर्थो जायते ।
उदात्तानुदात्तयोरेकादेश स्तदन्तस्य पदस्योदात्तो भवतीति । तथा चात्रैव
स्याद् वृत्ताविति । वृत्ता इत्यत्र न स्यात् । नञ्चोदात्तानुदात्तयो र्यं एकादेश
स्तदन्तं पदम् । किं तर्हि सान्तमिति यद्योदयेत् तं प्रत्याह वक्ष्यमाणवाक्या-
पेक्षयित्वादि । हेतावियं द्वितीया । वक्ष्यमाणानां वाक्यानां याऽपेक्षा तया
हेतुभूतया पदस्याधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । व्यवस्था नियम इत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणानि हि वाक्यानि कानिचित् संयोगान्तस्य लोप (८२।४) इत्येव-
मादीनि पदस्येति स्थानषष्ठौमपेक्षन्ते । कानिचिदुदात्तस्वरितयोर्यण (८२।४)
इत्येवमादीन्वयवषष्ठौमिति । अतएव परापेक्षया षष्ठ्यर्थनियमो भवति । अधि-
कारा हि परार्था भवन्ति । एवञ्चैषां परार्थता भवति यदि ते परापेक्षानुरोधेनाथं
मात्मसात् कुर्वन्ति । क्वचिदित्यादिना तामेव षष्ठ्यर्थव्यवस्थां दर्शयति । किं
पुनः कारणं षष्ठौ स्थाने योगेत्येष (१।१।४६) नियमोऽत्र न प्रवर्तते ? एवं
मन्यते । सम्बन्धन्तरापेक्षया नियमोऽयम् । योगो हि सम्बन्धः । स चानेक-
सम्बन्धाधारः । न चेद्वाधिकारसूत्रे सम्बन्धन्तरं विद्यते । अतो नास्यैव
तस्योपेक्षानमिति ।

१७ । पदात् ।

प्राक् कुत्सने च (८।१।६६) सुव्यगोत्रादावित्यादि । कुत एतत् ? अत्र केचिदाहुः—सुपीति वीर्यं (८।१।६६) सप्तमौ तथा पदादित्यस्याः पञ्चम्या निमित्तभावस्य बाधितत्वान्नोत्सङ्गते प्रवर्त्तितम् । अतो बाध्यते पञ्चम्या निमित्तभाव इति । एतच्चायुक्तम् । नहि सप्तमोपञ्चम्यो निमित्तत्वे सत्याश्रीय-
माणे कश्चिद्दिरोधः । तत्रैवमभिसम्बन्धः स्यात् । पदात् परं यत् तिङन्तं कुत्सनवाचिनि सुबन्ते परतस्तस्मिन्निहन्वत इति । ततश्चेहैव स्याद् देवदत्तः पचति पूतीति । इह तु न स्यात् पचति पूतीति । किञ्च चनचिदिवगोत्रादि-
तद्धिताम्नेङ्ङितेष्वगतेरित्यत्रापि (८।१।६७) पदादित्यस्यानुवृत्तिं न स्यात् । सप्तम्या पदादित्यस्याः पञ्चम्या बाधितत्वात् । ततश्च निघातार्थमेव सूत्रं स्यात् । चनादिप्रयोगे सति विज्ञायेत तस्मादिति । अतोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवत इति समाधेयम् । अथवा पदादित्येतत् प्रतिषेधेन सम्बद्धम् । अतः कुत्सनइत्यत्र (८।१।६६) प्रतिषेधे निवृत्ते पदादित्येतदपि निवर्त्तते ।

१८ । अनुदात्तं सर्व्वमपादादौ ।

यत् ते नियत मित्यादि । अत्र नृत्यवित्येतदामन्वितं पदं भवति रजस मित्येतस्मात् पदात् परम् । किन्तु नृत्यो अनवष्टण्डामित्यस्य पादस्यादौ वर्त्तत इति न भवति निघातादेशः । अस्मिन्नसत्यामन्वितस्य चेत्यामन्वितस्य (६।१।१६८) षाष्ठिकमेवाव्युदात्तत्वं भवति । रुद्रो विश्वेत्यादि । अत्र देव इतरस्मात् पदात् परं युष्माकमितेऽत्रत् पदं भवति । किन्तु युष्माकं कुलदेवतेत्यस्य पाद-
स्यादौ वर्त्तत इति न भवति वसादेशः । अनन्तरैऽपि प्रतुरदाहरणेऽस्माकं शत्र-
मर्हन् इतरस्य पादस्यादौ वर्त्ततेऽस्माकमितेऽत्रत् पदम् । तेन भगवानितरस्मात् पदात् परस्यापि तस्य नसादेशो न भवति । पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोक-
पादश्च गृह्यत इति । विशेषानुपादानात् । अथ सर्व्वग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) पदेषु स्वरित उदात्तो वैक एव भवति । तस्य चानुदात्त आदिष्टे सर्व्वमेवानुदात्तं पदं जायत इतराह सर्व्व-
ग्रहणमित्यादि । अनूद्यमानमित्यादिना सर्व्वग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । तद्विधेः पदमनूद्यमानं विधीयमानञ्च । तत्र यत् सिद्धमेव कार्यान्तरार्थं सकी-

र्त्तते तदनूद्यमानम् पदम् । यत्पूर्वमेव विधीयते तद्विधीयमानम् । तदुभय-
 मप्यनुदात्तं यथा स्यादतिप्रथमं सर्वग्रहणम् । तेन किं सिद्धं भवतोत्प्राह
 तेनेत्यादि । युष्मदस्मदादेशा हि विधीयमानत्वादसिद्धसत्ताकाः । सिद्धस्य हि
 वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते कर्तुं यथा निष्पन्नरूपस्य वाससो रागः । नानि-
 ष्यन्नस्य । तथा तथैवानुप्रजातावस्थस्य । तत्रासति सर्वग्रहणे यदेव सिद्धसत्ताकं
 पदमनूद्यमानं मामन्वितादि तस्यैवानुदात्तत्वं विधीयते । नतु युष्मदस्मदादेशा-
 नाम् । सर्वग्रहणे तु सति तेषामपि विधीयते । अथ क्रियमाणेऽपि सर्वग्रहणे कथं
 युष्मदस्मदादेशानामप्यनुदात्तत्वं शक्यं विधातुम् ? नहि तेन तेषां विधानकाले
 यदसिद्धत्वं तदपनीतमित्यत्र आह वाक्यभेदेनेत्यादि । सर्वग्रहणसामर्थ्यादत्र
 वाक्यभेद उक्तो भवति । नह्यन्यथा सर्वग्रहणस्यानुदात्तत्वं शक्यं विधातुम् ।
 तत्रैकेन वाक्येनादेशा विधीयन्ते । द्वितीयेन च तेषामनुदात्तत्वम् । कथं
 तर्हि विधीयमानं मितुक्तम् ? यावता विहितानामेव युष्मदस्मदादेशानां वाक्या-
 न्तरिणानुदात्तत्वं विधीयते ? यदिह प्रकारेण विधीयमानं तद्विहितं सदुत्तर-
 कालमनुदात्तं यथा स्यादतिप्रथमं तत्राभिप्रायो वेदितव्यः । यद्यसिद्धस्य धर्मान्तर-
 मशक्यं विधातुं तत् कथं लुङ् लङ् लृङ् ल्वङ् लुङ् (६।४।७१) इत्यत्र विधीय-
 मानस्याट उदात्तत्वं विधीयते ? तत्रापि वचनप्रामाण्याद् वाक्यभेदः कृतो
 भवेत् । तत्रैकेन वाक्येनाङ् विधीयते । अपरेण तु विहितस्योदात्तत्वम् । इह
 त्वसति सर्वग्रहणे वाक्यभेदो न लभ्यते इत्यनुदात्तत्वमेव न स्यात् । अनुदात्त-
 वचनस्यामन्वितादिषु चरितार्थत्वात् । युष्मदस्मदादेशाच्चेति । चशब्दः प्रयो-
 जनान्तरसमुच्चये । इदञ्चान्यत् सर्वग्रहणस्य प्रयोजनं युष्मदस्मदो वान्नावादाय
 आदेशाः सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युरिति । अन्यथा ह्यसति सर्वग्रहणे
 युष्मदस्मदोरिति (८।१।२०) षष्ठोर्निर्देशाद् विभक्तिं विहाय तयोः क्वेकयोरेव
 स्युः । ननु च पदस्येति (८।१।१६) वर्त्तते । विभक्त्यन्तं हि पदम् । तत्रान्तरेणापि
 सर्वग्रहणं सर्वस्य सविभक्तिकस्यैव पदस्य भविष्यतीत्यत्र आह यत्रापोत्प्रादि ।
 स्वादौ पदं स्वादिपदम् । सममोति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । तत्
 पुनर्यस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थान (१।४।१७) इति पदं नञ्जा विहिता । अमति
 सर्वग्रहणे यत्र विभक्त्यन्तं पदं तत्रैव सविभक्तिकस्य पदस्य स्युः । यत्र विभक्तौ
 परतः पूर्वं पदं तत्र न स्युः । इत्थन्ते च तत्रापि सर्वस्य । तस्माद् यत्रापि
 स्वादिपदं चतुर्थीद्विवचनादौ तत्रापि सर्वस्य सुबन्तस्य यथा स्युरितिप्रथमं

सर्वमित्युच्यते । ननु चामन्वितस्य पदात् परस्यानुदात्तत्वं वक्ष्यति । तत्र नाप्राप्त्यामन्विताद्युदात्तत्वं इदमनुदात्तत्वमारभत इति तस्यापवादः । ततश्च तेन तस्मिन् वाधिते प्रकृतिस्वरत्वमामन्वितस्यापद्येत । सर्वग्रहणात् तु सर्वस्वरप्राप्तिरामन्वितानुदात्तत्वेन बाध्यते । तस्मात् सर्वस्वरप्राप्तिबाधनार्थमपि सर्व्व-ग्रहणं कस्मान्न भवति ? नाहंत्वैवं भवितुम् । अनुदात्तशब्दो ह्ययमामन्वित-समानाधिकरणः सर्वस्वरप्राप्तिं बाधिष्यति । नह्याद्युदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रकृतिस्वरे क्रियमाणेऽनुदात्तशब्देनामन्वितमुच्यते । तस्मात् पूर्वाक्तमेव सर्वग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

१६ । आमन्वितस्य च ।

आमन्विताद्युदात्तत्वे प्राप्त इदमुच्यते । इह पदाधिकारमात्रं प्रकृत्य निघात-युष्मदस्मदादेशा विधीयमाना यत्रापि नेष्यन्ते तत्रापि प्रसजन्ति । यत्रापि क्वचिद-ष्यन्ते तत्रापि क्वचिन्न प्राप्नुवन्ति । अत एतद्दोषपरिजिहीर्षयाह समानवाक्य इत्यादि । यस्मात् पदात् परस्यामन्वितादेर्निघातादि कार्यं विधीयते तयोः समान एकस्मिन् वाक्ये आधारभूते सति निघातादयो विधीयन्त इति वक्तव्यम् । किमर्थं मित्याह इहेत्यादि । अयं दण्ड इति । अत्रास्तीत्येतदपेक्षते । अप्रयुज्य-मानमपि गम्यत इति तथोक्तम् । यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति भवन्तीपरः प्रयुज्यत इत्यप्रयुज्यमानोऽपि गम्यत इति । तदेवमस्तीत्यनेन गम्यमानेन सहित मयं दण्डइतिप्रकं वाक्यम् । हरानेनेत्यपरम् । तत्र यद्येकवाक्ये निघातादयो नोच्चेरस्तौ दण्डशब्दादतिङन्तात् परस्य हरित्यस्य तिङन्तस्य निघातः प्रसज्येत । ननु पदविधिरयम् । स च सामर्थ्यं सति भवति । नचेह तदस्ति । अतोऽ-सामर्थ्यान्निघातो न भविष्यतीति चेदिहापि तर्हि न स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नयास्तिष्ठति कूले । शालीनां त ओदनं दास्यामीति । नह्य-लेहेत्यनेन देवदत्तेत्यामन्वितस्यास्ति सामर्थ्यम् । अपिच विद्यतएवायं दण्डो हरानेनेत्यत्र सामर्थ्यम् । तथाह्वनेनेति सर्वनाम्ना यत् करणेन प्रत्यवसृश्यते तद्वरे-त्येतदपेक्षते । तच्च प्रत्यासत्तेर्दण्डएवेत्यस्ति दण्डस्य हरित्येतस्य च व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यम् । ओदनं पच तव भविष्यतीति । ओदनं पचेल्येकं वाक्यम् । तव भविष्यतीत्यपरम् । ओदनं पच मम भविष्यतीति । अत्राप्योदनं पचेल्येकं वाक्यम् । मम भविष्यतीत्यपरम् । तत्र यद्येकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा नोच्चेर-

स्ततः पचेत्प्रतस्मात् पदात् परयो युष्मदस्मदोस्तु तिमयावेकवचनस्येति (८१।२२)
 तिमयावादेशो स्याताम् । अस्ति ह्यत्रापि सामर्थ्यम् । तथाहि युष्मच्छब्दवाच्यो-
 ऽस्मच्छब्दवाच्यश्च योऽर्थः स्तत्साधनेन पाकेन तत्स्वामिकौदनो भविष्यतीत्येवभूता
 पाकस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षा विद्यते । अतः समानवाक्यश्रृङ्खला तु सति न
 किञ्चिदनष्टमापद्यते । इह चेत्यादि । चशब्दः समुच्चये । इदञ्चापरमस्या-
 इष्टेः प्रयोजनमिति दर्शयति । इह देवदत्त माता ते कथयतीत्येकं वाक्यम् ।
 नद्यास्तिष्ठति कूल इति द्वितीयम् । शालीनां त ओदनं दास्यामिति तृतीयम् ।
 तत्र प्रथमे वाक्ये इहेत्यस्मात् पदात् परस्य देवदत्तस्यामन्वितस्वानेन निघातो यथा
 स्याद् द्वितीये नद्या इत्यस्मात् परस्य तिष्ठतीत्यस्य तिष्ठति इति (८१।२८)
 स एव यथा स्यात् । तृतीयेऽपि शालीनामित्यस्मात् परस्य युष्मच्छब्दस्य तिमया-
 वेकवचनस्येति (८१।२२) तद्व्येवमादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं समानवाक्ये
 निघातादयो वेदितव्याः । अस्मच्छब्दादेशोदाहरणमिह नोपन्यस्तम् । युष्म-
 च्छब्दादेशोदाहरणेनैवावगम्यमानत्वात् । तत् पुनः शालीनामोदनं मे देहोत्येव-
 जातीयकं तत्र द्रष्टव्यम् । किं पुनः स्याद् यदि समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदा-
 देशो नोत्थेरन्नित्यत आह आमन्वितान्तमित्यादि । प्रथमं तावद् वाक्ये इहेत्येत-
 दधिकरणप्रधानम् । अधिकरणञ्चाधेयापेक्षम् । तच्चाधेयं माता । नतु देवदत्तः ।
 इह ते स्थिता माता कथयतीत्यर्थः । तस्मादिहशब्देन नास्ति देवदत्तं त्यस्या-
 मन्वितस्य सामर्थ्यम् । द्वितीये तु नद्या इत्येतस्मात् परं तिष्ठतीत्येतत् तिष्ठन्तम् ।
 नच तस्या नद्या इत्यनेन सामर्थ्यम् । किं तर्हि ? कूल इत्यस्य । तृतीयेऽपि शालीना-
 मित्यस्मात् पदाद् युष्मच्छब्दः परः । नतु शालीनामित्यनेन तस्य सामर्थ्यमस्ति ।
 किं तर्हि ? ओदनस्येति । ततः सामर्थ्याभावात् तदाश्रया निघातादयो न स्युः ।
 तदाश्रया इति । इहेत्येतत् पदं नद्या इत्येतच्छालीनामित्येतन्नाश्रयो निमित्तं
 येषां ते तथोक्ताः । अथवा तत् सामर्थ्यमाश्रयो येषां ते तथोक्ताः । अमत्यां ह्यस्या
 मिष्टौ पदादधिकारान् पदविधि निघातादि कार्यं भवति । स च सामर्थ्य-
 निबन्धनः । तच्च सामर्थ्यमिह नास्तीति कुतो निघातादः प्रसङ्गः ? तस्माद्
 सामर्थ्येऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं समानवाक्ये निघातादि कार्यं वक्तव्यम् ।

२० । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वाङ्मात्रौ ।

षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोरिति । पठ्यादिषु यो तिष्ठतस्ता तथाक्ता । सर्प

स्थिति (३।२।४) कः । किं पुनः कारणं द्विवचनान्तयोरेवोदाहरणमुपन्यस्त-
मित्याह एकवचनान्तबहुवचनान्तयोरित्यादि । अथ स्थग्रहणं किमर्थम् ? न
युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्त्रित्वेवोच्येत । षष्ठ्यादिषु ह्यादेशेषु विधेयमानेष्व-
वश्यं युष्मदस्मदो स्तात्स्थ्यं भविष्यतीत्यत आह स्थग्रहणमित्यादि । श्रूयमाणा
विभक्तिरर्थः प्रयोजनं निमित्तं यस्य तत् तथोक्तम् । एतदुक्तमभवति । श्रूयमाणा
षष्ठ्यादिका विभक्ति रादेशस्य निमित्तं कथं नाम लभ्येतेतिप्रवमर्थं स्थग्रहणम् इति ?
तेन विभक्तियंत्र न श्रूयते तत्र न भवतीति । अयं युष्मत्पुत्रोऽयमस्मत्पुत्र इति ।
असति तु स्थग्रहणे लुप्तयामपि विभक्तौ प्रत्ययलक्षणेन (१।१।६२) स्यातामेवादेशौ ।
अश्रूयमाणत्वं पुनरत्र विभक्तेः षष्ठीसमासे कृते सुपो धातुप्रातिपदिकयोश्चिति लुप्तत्वात्
(२।४।७१) । कथं पुनः स्थग्रहणे श्रूयमाणा विभक्तिरादेशस्य निमित्तत्वेन लभ्यते ?
श्रूयमाणायामिव तस्यां तात्स्थ्यस्य सम्भवात् । अथवा तिष्ठतिरयमपरिह्वान्नावर्थं
वर्त्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति । समयं न परिजह्विहोत्वर्थः । तेनैव
विज्ञायते षष्ठीचतुर्थीद्वितीया मपरिजह्वतो युष्मदस्मदोरादेशाविति । एवञ्च विज्ञाय-
माने श्रूयमाणैव विभक्तिरादेशस्य निमित्तत्वेनोपात्ता भवतीति ।

२१ । बहुवचनस्य वस्नुसौ ।

२२ । तेमयाविकवचनस्य ।

किं पुनः कारणं षष्ठीचतुर्थीन्तयोरेवोदाहरणं सुपन्यस्तम् ? न द्वितीयान्तयो
रित्याह द्वितीयान्तस्येत्प्रादि ।

२३ । त्वामौ द्वितीयायाः ।

२४ । न चावाहाहैवयुक्ते ।

एभिर्भुक्त इति । नपुंसके भावे क्तः (३।३।११४) । एभिर्वीगं इत्यर्थः ।
अथवा तयोरेव क्तप्रकृत्यलर्था (३।४।७०) इति कर्मणि क्तः । एभिर्भुक्ते सम्बन्धे ।
कस्मिन् ? युष्मच्छब्देऽस्मच्छब्दे च । यद्यपि तौ द्विवचनान्तौ प्रकृतौ तथापौञ्च
प्रत्येकमभिसम्बन्धादेकवचनं कृतम् । तव ममेति । युष्मदस्मदुभ्यां ङसोऽश्रू
(७।१।२७) । तवमसौ ङसि (७।२।६६) । युवयोरावयोरिति । युवावौ
द्विवचनं (७।२।६२) । युष्माकमस्माकमिति । साम आकम् (७।१।३३) ।

तुभ्यं मञ्जमिति । ङेप्रथमयोरमितप्रम् (७।१।२८) । तुभ्यमञ्जौ ङयि (७।२।८५) । युष्मभ्यमस्मभ्यमिति । भ्यसो भ्यम् (७।१।३०) । त्वां मामिति । त्वमाविकवचन इति त्वमादेशौ (७।२।१७) । द्वितीयायाश्चेत्यात्वम् (७।२।८७) युष्मानस्मानिति । शसो न (७।१।२८) । पूर्व्ववदात्वम् । युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थमिति । साक्षादव्यवधानेन चादिभि र्योगः । तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादितिप्रवमर्थं युक्तग्रहणम् । कथं पुनर्युक्तग्रहणे साक्षाद्योगप्रतिपत्ति भवति ? एव मन्यते । अपरिसमाप्तत्वादस्य वाक्यस्य ढतौयानिर्द्देश एव युक्तग्रहण मध्याह्निरथिति यया तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यामितप्रम् (२।२।७२) । तस्माद् युक्तग्रहणं न कर्त्तव्यमेव । तत् क्रियते साक्षाद्योगप्रतिपत्तिर्यथा स्यादिति । अन्यस्वाह—पदविधिरयम् । पदविधिश्च समर्थानामेव भवति । तत्र पदविधित्वादेव योगी लब्धे यद् युक्तग्रहणं क्रियते तत् साक्षाद्योगप्रतिपत्तिर्यथा स्यादिति । एतच्चायुक्तम् । असामर्थ्येऽपि निघातादिकार्यं समानवाक्ये भवतीत्युक्तमेतत् । कदा पुनर्चादिभिः साक्षाद् युष्मदस्मदो र्योगः ? यदा तदर्थगतान् समुच्चयादीनर्थान् स्तो व्योतयन्ति । इहैति चादयः समुच्चयादिना व्योत्थेनार्थेनार्थेवन्तः । तत्र यदा युष्मदस्मदनुगतानेव समुच्चयादीन् धर्मान् व्योतयन्ति तदा चादिभिः साक्षाद् युष्मदस्मदा र्योगः । यदा तु ग्रामादिसम्बन्धन्तरगतांस्तदा युक्तयोगः । नतु साक्षाद् योगः । तत्र युक्तयोगी प्रतिषेधे न भवति ग्रामश्च ते स्मं नगरश्च मे स्ममिति । तत्र ग्रामशब्दो नगरशब्दश्च चशब्देन युक्तः । तदर्थगतस्य समुच्चयस्य तेन व्योतनाद् । युष्मदस्मच्छब्दौ तु ग्रामनगराभ्यां युक्तौ । तयोस्ताभ्यां स्वस्वामिकत्वसम्बन्धस्वार्थस्येह सम्भवात् । ननुच साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थं युक्तग्रहणं युक्तयुक्ते मा भूदित्वेवमर्थं कथं क्रियते । न च चादियोगी प्रतिषेध उच्यमानो युक्तयुक्ते प्राप्नोति । नहि यश्चादिभर्युक्तयुक्तेन योगः स चादियोगो भवति । तत् किं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थेन युक्तग्रहणेन ? एव तर्ह्येतदेव युक्तग्रहणं ज्ञापयति । इह प्रतिषेधकारुणे युक्तयुक्तेऽपि प्रतिषेधो भवतीति । तेनोत्तरसूत्रे यद् वक्ष्यते पश्याथं युक्तयुक्तेऽपि प्रतिषेध इति तदुपपन्नं भवति ।

२५ । पश्याथंश्चानालोचने ।

पश्याथंरिति बहुव्रीहिः । तत्र पश्यइति यदि पात्राभाषेड्ङशः श इति (२।१।२७) कर्त्तरि शप्रत्ययान्तः स्यात् ततो द्रष्टृर्थैरित्यर्थः स्यात् । एवञ्चाना-

लोचन इति प्रतिषेधो दुर्घटः स्यात् । तस्मादालोचनशब्दोऽयं भावसाधन
 आलोचनिरालोचनमिति । तत्र द्रष्टव्यं युक्ते प्रतिषेध उच्यमानः कः प्रसङ्गो
 यदालोचनवृत्तिमि युक्ते स्यात् । नैव प्राप्नोति । स एषोऽनालोचन इति
 प्रतिषेधः कथमुपपद्यते ? यदि पश्यशब्दो भावसाधनो भवति । नान्यथा ।
 तस्मादतएव निपातनात् क्लृप्त्युटो बहुल मिति (३।३।११३) वा भावेऽत्र श-
 प्रत्ययः । तत्र पात्रेत्यादिना (७।३।७८) पश्चादेशः । हयोरकारयोः पररूपत्वम्
 (६।१।६७) । पश्योऽर्थो येषां ते पश्चार्था दर्शनार्था इत्यर्थः । दर्शनशब्दोऽयं
 चक्षुष्यर्थोऽस्ति यथाऽन्वोऽदर्शनादित्यत्र (५।४।७६) । अतश्चक्षुषोऽपि संप्रत्ययः
 कस्यचिन्मा भूदित्यतश्चाह दर्शनं ज्ञानमिति । तच्चोत्तरत्रालोचनं चक्षुर्ज्ञानमिति
 चक्षुर्ज्ञानस्य प्रथमुपादानात् ततोऽन्वद् विज्ञायते । ग्रामस्वां समीच्यागतइत्यादिकं
 साक्षाद्युक्त उदाहरणम् । ग्रामस्तत्र स्वं समीच्यागत इत्यादिकं युक्तयुक्तौ ।
 समीच्यागत इति । मनसा निरूप्यागत इत्यर्थः । ग्रामस्वा पश्यतीति । चक्षुर्-
 ज्ञानेन त्वां पश्यतीत्यर्थः । तथाचेवोदाहृतमिति । यादृशीयमिष्टिस्तदर्थरूप-
 नेवोदाहृतमित्यर्थः ।

२६ । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।

सहशब्दोऽत्र विद्यमानवचनः । पूर्वशब्दो व्यवस्थावाची । सह विद्यमानं
 पूर्वं यस्याः सा सपूर्वा । पञ्चम्यर्थं बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति (६।३।८२)
 सहस्य सभावः । प्रथमाया इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) तदन्तग्रहणं
 विज्ञायते । अत एवाह प्रथमान्तात् पदादिति । युष्मदस्मदोर्विभाषित्यादि ।
 आदेशः कथनम् । अन्वादेशोऽनुकथनम् । न अन्वादेशोऽनन्वादेशः । तत्रानन्वा-
 देशे युष्मदस्मदोर्विभाषा भवतीति वक्तव्यम् । किमर्थमित्याह इहेत्यादि ।
 सर्वएवेत्यादि । ये सपूर्वात् प्रथमान्तात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोः प्राप्तवन्वादेशा
 ये च ततोऽन्वे ते सर्व एवानन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः । यद्येवमनेन वचनेनैव सर्वत्र
 विकल्पस्य सिद्धत्वादपार्थक्यमिदं सूत्रमिति मन्यमान आह न तर्हीत्यादि । अन्वा-
 देशार्थामिति । यद्येतन्नोच्येत ततोऽनन्वादेश इत्यभिधानात् सपूर्वात् प्रथमान्ता-
 दन्वादेशे विकल्पो न स्यात् । तस्मात् सपूर्वात् प्रथमान्तादन्वादेशोऽपि विकल्पो
 यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियमाणेऽप्युपसंख्यानं सूत्रमिदं कर्त्तव्यमेव । अस्मिंस्तु
 क्रियमाणे तदुपसंख्यानं न कर्त्तव्यम् । कथम् ? सिंहावलोकितन्यायेन हि

विभाषाग्रहणं पूर्वत्राप्युपतिष्ठते । तत्र व्यवस्थितविभाषाग्रहणादगन्वादेशे सर्वत्र विकल्पो भविष्यति । अन्वादेशे तु नित्यं वान्नावादयः । सपूर्वायाः प्रथमाया अन्वादेशोऽपि विकल्प इति ।

२७ । तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभौक्ष्ययोः ।

यथायथमुदात्तादिषु प्राप्तेऽन्विदमारम्भते । पचति गोत्र मिति । यः स्वपुरुष-
कारेण जीविकां कल्पयितुमशक्तो गोत्रस्थापनेन तां कल्पयति स एवमुच्यते ।
पचतीति । व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । पचि व्यक्तीकरणे । पचति पचति गोत्रमिति ।
नित्येऽर्थे द्विर्वचनम् । य ख्वाभौक्ष्येन गोत्रं ख्यापयति स एवमुच्यते । वच्चादेशा-
भावश्चेति । हुवो वचिरिति (२।४।५३) वच्चादेशः प्राप्नोति । तस्याभावो
निपातनादेव । विचक्षण इति । अत्रापि चञिङः ख्याञिति (२।४।५४)
प्राप्तस्य ख्याञादेशस्याभावो निपातनादेव वेदितव्यः । नामित्ये तद्वा निहन्वत्य इति ।
विभाषाग्रहणस्यानुवृत्तेः । न च तदनुवृत्तावतिप्रसङ्गो भवति । व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् । पच आद्युदात्तमेव भवतीति । नवविषयस्थानिसन्तत्येति
(फिट्, २६) नामशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । कुत्सितं गोत्रमिति । गुड्
अच्यक्ते शब्दइत्यस्मादीणादिके ङुणि विहिते गोत्रमिति भवति । तस्मान्निवृत्तरेण
गोत्रशब्दोऽत्राद्युदात्तः । पचति पापमिति । पापशब्दः कुत्सने वर्त्तते ।
तिङन्ताश्च परा भवति । न तु गोत्रादिरिति न निहन्वत्ये । इह कुत्सनाभौक्ष्य-
ग्रहण एतदनुदात्तविशेषणं वा स्यात् तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्ति
कुत्सनाभौक्ष्यग्रयोरेथोरित्युत गोत्रादीनां पाठविशेषणं वा स्यादेतयो रथयोरु
गोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्तीति ? अनयोरथयोरु
गोत्रादिव्यपदेशमासादयन्तीति योऽसौ तेषां प्रातिपदिकेषु विशिष्टानुपूर्वीकः
पाठः स एव तयो रथयो र्वर्त्तमानानां भवतीति यावत् । तत्र पूर्वस्मिन् पच्चे
चनचिदिवगोत्रादितद्धितास्त्रेडितिवगतेरित्यत्र (८।१।५७) कुत्सने च सुप्यगोत्रा-
दावित्यत्र (८।१।६८) च कुत्सनाभौक्ष्ययोरपि वर्त्तमानानां कार्यं प्राप्नोति ।
विशिष्टानुपादानात् । इतरस्मिंस्तु पच्चे न भवत्येष दोषः । यानि हि न
कुत्सनाभौक्ष्ययो र्वर्त्तन्ते तेषां गोत्रादिव्यपदेश एव नास्ति । कुत्सनाभौक्ष्य-
वृत्तौनामेव गणे पठितत्वात् । एतत् सर्वं चेतसि कृत्वाह कुत्सनाभौक्ष्यग्रहण-
चेत्यादि । पठ्यत इति पाठः । सन्निवेशविशेषः । तद्विशेषणमेव तद् वेदितव्यम् ।

तेन किमिष्टं भवतीत्याह तेनेत्यादि । कथं पुनरेकेन यत्नेन गोत्रादीनां पाठश्च शक्यो विशेषयितुं मनुदात्तत्वज्ञेयं विधातुम् ? एवं मन्यते । योगविभागः कर्त्तव्यः । तिङ्ः पराणि गोत्रादीन्वनुदात्तानि भवन्ति । ततः कुत्वसनाभीच्-ख्ययोः । गोत्रादीनौत्वेव । नचात्र द्वितौये योगे विधेयमन्यदस्तीति गोत्रादीन्वेव कुत्वसनाभीच्छप्रहणेन विशिष्यन्ते । अथवोभयथा सूत्रमाचार्य्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । उभयञ्चैतत् प्रमाणम् । अत उभयं ग्रहीष्यतीति । वृत्तिग्रन्थस्तु तिङन्तात् पदादुत्तराणि गोत्रादीनौत्यादिको वाक्यभेदेनैव नियः । गोत्रादीनि कुत्सने चाभीच्छे च भवन्ति । तान्चेव तिङन्तात् पदादुत्तराख्यनुदात्तानि भवन्तीति । ननु च गोत्रादयः शब्दा गोत्रादाविवानर्थान्तरं वर्त्तन्ते । ते कथं कुत्वसनाभीच्छप्रयोर्वर्त्तन् ? तमेव स्थायं यदा तु कुत्वसनाभीच्छविशिष्टमाचक्षते तदा तयो वर्त्तन्त इत्यदीषः ।

२८ । तिङ्ङितिङ्ः ।

नीलमुत्पलमिति । उत्पलमित्येतन् नवविषयस्थानिसन्तस्थे- (फिट् २।२३) त्याद्युदात्तं भवति । भवति पचतीति । पचतिक्रिया भवतीत्ययमस्यार्थः । पचति शब्दे शप्तिपावनुदात्तौ । अकारो धातुस्वरिणोदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित (८।४।३३) इति शबकारः स्वरितः । ननुच समासवाक्ये निघातादय उच्यन्ते । इदञ्च वाक्यमेव न भवति । तत् किमेतन्नित्यर्थेनातिङ्प्रहणेन ? किं पुनः कारणं मितद् वाक्यं न भवति ? आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमित्यत्र वाक्यलक्षणं एकत्वस्य विवक्षितत्वात् । इह चाख्यातस्य द्वित्वात् । नैष दोषः । अत्राप्याख्यातं यदकारकं तद्विवक्षितम् । तच्चाम्बिन्नेकमेव भवतिशब्दः । पचतीत्येतत्तु कारकम् । तथाहि भाष्य उक्तम् पचत्यादयः क्रिया भवन्ति क्रियायाः कर्त्तृभिर्भवन्तीति । यदपीदमुक्तमेकतिङ् पदसमूहो वाक्यमित्यत्रापि प्रधानं यत् तिङ् तदधिकृत्यैकतिङित्युक्तम् । अत्र चैकमेव तिङन्तं प्रधानम् । यद्येतत् किं तद्वर्त्तं तिङन्तं तत् ? भवतीति । पचतीत्येतत् पुनः साधनत्वादप्रधानम् ।

२९ । न लुट् ।

श्वः कर्त्तंति । करोतेर्लुट् । तासिः । लुटः प्रथमस्य डारौरस (२।४।८५)

इत्येकश्चनस्य ङादेशः । ङिति टिलोपः । तासिः परस्वेत्यादि । आगमः प्रत्यय-
स्वरिणादुदात्तः । तस्य यत्र टिलोपो नास्ति कर्त्तारौ कर्त्तार इत्यादौ तत्र तास्यनु-
दात्तेर्ङडिदित्यादिना (६।१।१८६) लसार्धधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिरेवो-
दात्तत्वं भवति । यत्र तु टिलोप स्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति (३।१।१६१)
लसार्धधातुकमेवोदात्तं भवति ।

३० । निपातै यद्दयदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्वय-
युक्तम् (F) ।

यद्यपि निपातैरित्येतदपेक्षमाणानां यदादीनां सामर्थ्यं तथापि गमकत्वाद् युक्त
शब्देन समास एषां युक्तएव । अथवात्र न समासः । विभक्तिस्त्वय्यत्वादिषां लुप्तेति
न श्रूयते । युक्तग्रहणं त्विहापि साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन युक्तयुक्ते प्रति-
षेधो न भवति । एतच्च प्रत्युदाहरणेऽपि स्पष्टोकरिष्यामः । अत्र यद्दयत्रयोर्ग्रहण
माभ्यां पूर्वस्थापि तद्व्युक्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् । यद्धि ततः परं
तिङन्तंतस्य यहृत्तान्नित्यमित्येवं (८।१।६६) सिद्धः प्रतिषेधः । पूर्वस्य तु तेन न
सिध्यति । तदा हि यहृत्तादिभिः पञ्चमौ तस्मादित्युत्तरस्थेति (१।१।६७)
परस्यैव निघातप्रतिषेधं प्रतिपादयति । नेतरस्य । यत् करोतीति । करोति-
शब्द उकारप्रत्ययस्योदात्तत्वान्मध्योदात्तः । नोज्जिह्वायन्तो नरकं पतामिति ।
पते लँट् । मस् । शप् । अतो दीर्घो यञीति (७।१।१०१) दीर्घः । ङिद्वदुप-
देशत्वान्नसार्धधातुकत्वादनुदात्तत्वे (६।१।१८६) कृते धातुस्वरिणाद्युदात्तमेतत् ।
स चेद् भुङ्क्तइति । भुजोऽनवनञ्ज्यात्मनेपदम् (१।१।६६) । रुधादित्वाच्छुम् ।
पूर्ववन्नसार्धधातुकानुदात्तं ऽम् । असोरङ्गोपः (६।१।१११) । अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तत्वे (६।१।१६) कृते भुङ्क्तइत्येतदन्तोदात्तम् । स चेदधीत
इति । इङ् धातुस्वरिणोदात्तः । ङित इति लसार्धधातुकमेवानुदात्तम् (G) । आदि-
शब्दापेक्षया निघाते प्राप्ते न प्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते (प ११४) । साहचर्य्यञ्च

(F) "यद्दयदार्ये च द्वेते च विचारे यद्विचेक्षणः । हन् हर्षेऽनुकम्पायां वाक्कारकविधादयोः ॥१॥
कञित् प्रन्ने न्निषेधे प्रशंसायाम् कुबिल् भवन् । यत्राचारे निपातलं यदादीनां विशेषणम्" इति ॥२॥

(G) But there is an exception in the rule 6. 1. 186 viz. अङ्गिणोः which does
not make the लसार्धधातुक after ङु and इङ् as अनुदात्त So by प्रत्ययस्वर, ते of अधीते
is उदात्त. Says इतरस्य here अधीत इति । अङ्गिणोरिति लसार्धधातुकानुदात्तलप्रतिपिधादन्तोदात्तः ।

व्यवस्थाकारणं न भवतीति । तेन यावदुद्यथाभ्यामिति (८।१।३६) यथाशब्द-
साहचर्याद् यावच्छब्दाऽपि नाव्ययमेव परिगृह्यते । किं तर्हि ? परिमाण-
शब्दोऽपि लाक्षणिकः । यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णोत्यादित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो
भवति । यत्तद्वैभ्यः परिमाणे वतुविति (५।२।३८) वतुवन्तोऽत्र यावच्छब्दः ।
यत्र क्व च ते मनो दक्षं दक्षस उत्तरमिति । दक्ष धारणे । लट् । यास् । यासः
से (३।४।८०) । अत्र यत्रेत्यनेनाधिकरणप्रधाने उत्तरमित्येतदाधेयं युक्तम् ।
तेन युक्तं तिङन्तम् । अतः साक्षादुद्योगो नास्तीति प्रतिषेधो न भवति ।

३१ । नह प्रत्यारम्भे ।

नह्येत्ययं निपातसमुदायः प्रतिषेधे वर्तते । तेन युक्तं तिङन्तं प्रत्यारम्भ-
विषये न निहन्यते । पुनरारम्भः प्रत्यारम्भः । स च यत्र विषये क्रियते तद्
दर्शयितुमाह चोदितस्येत्यादि । भुङ्क्षाधीष्वेत्येव चोदितं विहितं यत् कर्त्तव्य-
तयोपन्यस्तं भोजनादौ यदा तत् कर्त्तुं न प्रवर्त्तते नाद्रियते ऽवधीर्यत इति यावत्
तदा तस्यावधोरणेऽवज्ञाने सति तमवधीरयितारमुपालब्धुं या इच्छा तयोपलिप्सये-
तस्यैव भोजनादेरवधौरितस्य प्रतिषेधेन सम्बन्धः प्रत्यारम्भः । प्रत्यारम्भः क्रियत
इति । प्रतिषेधसम्बन्धस्य पुनरुपन्यासः क्रियत इत्यर्थः । नह भोक्ष्यसे ।
नहाध्येष्यस (H) इति । भुजेरिङश्च लुट् । यासः से (३।४।८०) । अदुपदेश-
त्वान् डिङ्वाच्च तयोर्धात्वो लसावधातुकमनुदात्तम् । स्यः प्रत्ययस्वरैणोदात्तः ।
इच्छन्तीति । इषु इच्छायाम् । तुदादित्वाच्छः । इषुगमियमां छः (७।३।८८) ।

३२ । सत्यं प्रश्ने ।

सत्यशब्दोऽयमुदाहरणे प्रश्ने वर्तते । प्रत्युदाहरणे तु ऋतशब्दस्यार्थं ।

३३ । अङ्गाप्रातिलोभ्ये ।

प्रातिलोभ्यं प्रातिकूल्यमनभिमतकारित्वमित्यर्थः । ततो ऽन्धदप्रातिलोभ्य
मत्तकूलत्वमभिमतकारित्वमिति यावत् । तस्मिन् गम्यमाने ऽयं प्रतिषेधः ।
अङ्गं कुरु । अङ्गं पचेति । अङ्गशब्दोऽयं निपात इहानुज्ञायां वर्त्तमानोऽ

(H) But not so in the case of अधीष्यसे as stated in note (g), for the
exception अङ्गिञ्जे; in 6. 1. 186, is not applicable. स्यप्रत्ययस्वर is to prevail here.

प्रातिलोम्यं गमयति । करोतिर् लोटि सिप् । से ह्यपिच्च (३।४।८३) । धातोर् गुणे कृतेऽत उत् सार्वधातुक इत्युत्वम् (६।४।११०) । उतश्च प्रत्ययादिति (६।४।१०६) हेर्लुक् । अत्रोकारः प्रत्ययस्वरैणोदात्तः । पचेति । अतो हेरिति (६।४।१०५) लुक् । धातुः ऋरेणाद्युदात्तमेतत् । प्रत्युदाहरणेऽङ्गशब्दोऽमर्षं वर्त्तते । आनुलोम्य इति वक्तव्येऽप्रातिलोम्य इति वचनं वेचित्प्रार्थम् ।

३४ । हि च ।

चकारोऽप्रातिलोम्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः । स हि कुरु स हि पचेति । हि-शब्दोऽत्रावधारणे । हेतौ वा वर्त्तते । प्रत्युदाहरणे त्वमर्षं ।

३५ । छन्दस्यनेकमपि साकाङ्गम् ।

हि चेत्येव । सहाकाङ्ग्या वर्त्तत इति साकाङ्गम् । एतच्च तिङन्तस्वार्थहारकं विशेषणं वेदितव्यम् । एकमपौति । हीत्यनेन युक्तं तिङन्तं साकाङ्गं नानुदात्तं भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । अत्र च योऽप्ययमेकस्यानुदात्तत्वप्रतिषेधः सोऽपि यत्रानिकतिङन्तं हि युक्तं तत्रैव वेदितव्यः । अन्यथा यदि यत्रैकं हि युक्तं तत्राय मेकस्य हि युक्तस्य निघातप्रतिषेधोऽपिशब्दप्रापितः स्यात् सूत्रमिदमर्थकं स्यात् । समानेकस्यानिकस्य वा पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । यथा यत्रानिकस्य हि युक्तस्य उपनिपात स्तत्रैवैकस्यानुदात्तत्वप्रतिषेधः । तथा न भवति वैयर्थ्यप्रसङ्गः । पूर्वेण नित्वे प्राप्ते विकल्पार्थत्वात् । कदाचिदित्यादिना तमेवानन्तरोक्तमर्थं विस्मृष्टीकरोति । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं विपुनातीति । अत्र ह्योरपि तिङन्तयो हेतुहेतुमज्ञावे साकाङ्गता । पाप्मा मद उच्यते । यस्माद-नृतं मत्तो वदति तस्मात् पाप्मा एनं विपुनाति शुद्धिमापादयति मत्तस्यानृतमदोष इति कृत्वा । हे अपि चैते हि शब्देन युक्ते । तदर्थगतस्य हेतुहेतुमज्ञावस्य तेन द्योतितत्वात् । तत्र वदतीत्येतत् पचतीत्येतेन तुल्यस्वरम् । पुनातीत्येतत्तु विकरण स्वरण मन्धोदात्तम् । अग्निर्हीत्यादि । अत्रापि हेतुहेतुमज्ञावात् साकाङ्गता । यस्मादग्निरथे पूर्वं सुदजयत् तस्मादग्निमिन्द्र अनु पश्चाददुजयत् । उदजयदिति । उत्पूर्वाज्जयते लंडि रूपम् । एकसुदजयदित्याद्युदात्तमिति । तद्भक्तस्याट उदात्तत्वात् । अपरमनुदात्तमिति । तत्र निघातप्रतिषेधस्याप्राप्तेः । अजा

ह्यग्नेरजनिष्टेत्यादि । तत्रापि तत एव हेतोः साकाङ्कत्वम् । तस्मादजा ह्यग्नेर्गर्भस्य जनितारमपश्यत् तस्मादग्नेर्गर्भमजनिष्ट जनितवतो । जनिः प्रादुर्भावि । लुङ् । चः सिच् (३।१।४४) । इट् । घत्वम् । ष्ट्वम् । अन्तर्भावितख्यर्थोऽत्र जनिर्वेदितव्यः । अन्यथा कर्मत्वं गर्भस्यनोपपद्यते ; अकर्मकत्वात् । अपश्यदिति । दृशोर्लुङ् । पाप्नादिसूत्रेण (७।३।७८) पश्चादेशः । अजनिष्टेति । आद्युदात्तम् । अपश्यदित्यनुदात्तमिति । पूर्ववत् ।

३६ । यावद्वयथाभ्याम् ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? न यद्वृत्तान्नित्यमित्येव (८।१।६६) सिद्धमिति यथोदयेत् तंप्रति देवदत्तः पचति यावद् देवदत्तः पचति यथेत्येतदुदाहरणद्वयमुपन्यस्तम् । एषोऽभिप्रायः । यद्वृत्तादिति (८।१।६६) पञ्चमीनिर्देशात् तस्मादित्युत्तरस्त्विति (१।१।६७) यत्रैव यावद्वयथाभ्यां परं तिङन्तं तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र तु ताभ्यां पूर्वं तत्र न स्यात् । इह तु तृतीयानिर्देशात् तत्रापि भवतीति ।

३७ । पूजायां नानन्तरम् ।

पूजायां विषय इति । विषयग्रहणे पूजायामिति विषयसप्तमीति दर्शयति । किं तर्ह्यनुदात्तमेवेति । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृत मर्थं गमयत इति कृत्वा । यावत् पचति शोभनमिति । स्तुतिरत्र पूजा । सा च क्रियायाः साधनस्य वा ।

३८ । उपसर्गव्यपेतञ्च ।

उपसर्गव्यपेतमिति । उपसर्गव्यवहितम् । चकारेण पूजायामित्यनुक्तव्यते । अनन्तर मिति चानुवर्त्तते । तत्रोपसर्गेण व्यवधानमाश्रीयत इति । सामर्थ्यात् । अनन्तरग्रहणं शब्दान्तरव्यवधाननिरासार्थं विज्ञायते ।

३९ । तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ।

ननु पूजायां नानन्तर (८।१।३७) मिति पूजाग्रहणमनुवर्त्तत एव । तत् किमर्थं पूजायामित्युच्यत इत्याह पूजायामित्यनुवर्त्तत इत्यादि । स्यादेतत् । तदेव पूजाग्रहणमिहानुवर्त्तमानं निघातप्रतिषेधार्थं भविष्यतीत्यत आह तच्चैत्यादि ।

तद्धि पूर्वत्र पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधिन सम्बद्धम् । तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । एवञ्च तेषां निघातप्रतिषेधः । सुडादौनां तेषां तु प्रवृत्तिभि र्योगे निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधो विज्ञायित । तस्मान्निघातस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः पूजाग्रहणम् । अत्राग्रहणं किमर्थम् ? न चादिषु चेत्येव (८१।८५) सिद्धम् ? न सिध्यति । चनचिद्विगोत्रादितद्धिताम्बेडितेश्वगतेरित्यतो (८१।८७) गतेरिति तत्रानुवृत्तेः । तथाच देवदत्तः प्रपचत्यहेत्यत्र प्रतिषेधो न स्यात् । परभूतेषु वा स प्रतिषेध इति पूर्वभूते ऽह्यव्दे च न स्याद् देवदत्तोऽह पचतीति ।

४० । अहो च ।

चकारेण पूजायामित्यनुकथ्यते । अथ योगविभागः किमर्थम् ? पूर्वसूत्र एवाहोग्रहणं क्रियतेत्यत आह पृथगित्यादि । पृथग् योगे शेषे विभाषेति (८१।८९) अहेत्यनेनेव योगे यथा स्यात् तुप्रवृत्तीनां मा भूदित्येवमर्थं पृथग् योगकरणम् ।

४१ । शेषे विभाषा ।

करिष्यसीत्यादि । लृङ्न्तं स्वस्वरेण मध्योदात्तम् । ननु च पूजाग्रहणं पूर्वसूत्रे चानुकथम् । तत्र चानुकथस्येहाननुवृत्तेरविशेषे भविष्यति । तत् किं शेषग्रहणेनेत्यत आह पूजाया मित्यस्येत्यादि ।

४२ । पुरा च परीप्सायाम् ।

चकारो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । परीप्सायामर्थ इति । गम्यमान इति शेषः । परीप्सा त्वरेति । संभ्रम आश्रयप्रवृत्तिरित्यर्थः । अधीश्व माणवकीत्यादि । त्वरित मधीश्वेत्येषोऽर्थो गम्यते । तथाह्यत्र पुरा विद्योतते विद्युत् पुरा स्तनयति स्तनयितु-रित्येतदुभयमप्यध्ययनविषययो स्वरयायाः कारणत्वेनोपात्तम् । विद्युदद्योतनादौ हि न पठितव्यं पर्व्वदिवसेष्विव । एतदुक्तं भवति । यस्मादचिरकालभावि विद्वान्दद्योतनं स्तनयिद्भुस्तननं वाध्ययनान्तरायोऽतोऽधीश्वेति । पुरा विद्योतत इति । यावत्पुरानिपातयोर्लट् (१।१।४) । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् ।

अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६।१।१८६) कृते धातुस्वरिणादुदात्तमेतत् । पुरा स्तानयतीति । स्तान गदौ देवशब्दे । चुरादिणिच् । अदन्तत्वाद्द्वयभावः । एतदपि पूर्ववन्मध्योदात्तम् । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयतीति । भविष्यद्-विदुपदुद्योतनादिरध्ययनान्तरायो यस्तस्य प्रत्यासत्तिं सामीप्यमचिरकालभावित्वं द्योतयति । तेन त्वरा गम्यत इत्यभिप्रायः ।

४३ । नन्वित्यनुज्ञेषणायाम् ।

अनुज्ञाया एषणा प्रार्थनेति । किञ्चित् कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्यैव क्रियतामित्यनु-
ज्ञानमनुज्ञा । प्रार्थनायां मूलोदाहरणयोर्वर्त्तमाने लङिति (३।२।१२३) लट् (I) ।
प्रतुप्रदाहरणे तु भूते ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यनेन (३।२।१२०) । इतिकरण
एकनिपातोऽयमिति प्रदर्शनार्थः । नन्वित्यनुज्ञेषणायामिति ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात्
किमयमेकनिपात उत निपातद्वयमिति यथा नन्वो विभाषेत्यत्र (३।२।१२१) ।
इतिकरणेन त्वच्छिद्यमानमेकमेवेदं शब्दरूपमिति गम्यते ।

४४ । किं क्रियापञ्चेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ।

अप्रतिषिद्धमिति । प्रतिषेधः प्रतिषिद्धम् । भावे निष्ठा । नास्य प्रतिषिद्ध
मस्तीत्यप्रतिषिद्धम् । अथवा कर्मणि निष्ठा । निषिद्धं प्रतिषिद्धमप्रतिषिद्धम् ।
अर्थद्वारकञ्चेतत् तिङ्गो विशेषणम् । पूर्वे किंयुक्तमिति । तत्समोपे किमः
श्रूयमाणत्वादित्यभिप्रायः । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति । तस्मात्समीपे श्रूयमाणत्वा-
दिति भावः । अपरे त्वाद्गुरित्यादि । नहि समीपे श्रूयमाणत्वं किंशब्दस्य
शब्दान्तरिण सम्बन्धे हेतुः । अपि तु संशयविषयत्वम् । यथा चात्र पूर्वस्था-
ख्यातस्य तथा तत्परस्यापीत्यस्ति तस्य योगः किंशब्देनेतुप्रभवत् प्रतिषेधः ।

(I) In the printed काशिका, the passage ननु करोमि भोः । अनुजानीच्च मा गमनं
प्रतीत्यर्थः is given as the illustration of the Sutra It is obviously corrupted.
There are two illustrations here viz ननु करोमि भोः ? ननु गच्छामि भोः ? So
the आसकार speaks of मूलोदाहरणयोः । हरदन takes the reading अनुजानीच्च मां करणं
प्रतीति and says उपलक्ष्यमेतत् । करणगमने प्रतीत्यर्थः which clearly restores the
passage

४५ । लोपे विभाषा ।

किंशब्दस्य प्रकृतत्वात् तस्यैव लोपो विज्ञायत इत्याह किमो लोप इति । किंशब्दस्य शास्त्रे न क्वचिल्लोपो विहित इत्यतः पृच्छति क्व चास्य लोप इति । अदर्शनमात्रस्य लोप इति संज्ञा (१।१।६०) कृता । नतु शास्त्रकृतस्यैवाददर्शनस्येत्यभिप्रायेणाह यत्रेत्यादि । गम्यते चार्थ इति । कुतश्चिदर्थप्रकरणादेः । नच प्रयुज्यत इति । गम्यमानार्थत्वात् । देवदत्तः पचत्याहोस्त्रित् पठतीति । अत्राय माहोस्त्रिच्छब्दः पक्षान्तरे वर्तते । पक्षान्तरापन्यसनं किमर्थम् ? प्रश्नं न व्यभिचरतीति । अत्राप्रयुज्यमानस्यापि तस्यार्थो गम्यते । पठतिशब्दोऽयं पत्रे पचतिशब्देन तुल्यस्वरः ।

४६ । एहिमन्ये प्रहासे लृट् ।

एहिमन्य इत्यनेनेति । समुदायस्यैकत्वात् तदपेक्षयेकवचनम् । अन्यथा हि हे एते आख्याति इति द्वित्वाद् द्विवचनं स्यात् । प्रहास इति । प्रकृतो हासः परिहास इत्यर्थः । एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति । प्रहासे च मन्योपपद इति (१।४।१०६) पुरुषव्यत्ययः । (J) भुजेरस्मदुरूपपदे मध्यमः । मन्यतिर्युष्मद्युपपद उत्तमः । एवमेहि मन्ये रथेन यास्यसीत्यत्रापि पुरुषव्यत्ययो वेदितव्यः । हे अपि चेत् लुङ्गन्ते स्यप्रत्ययस्वरैण मध्योदात्ते । प्रहास इति किम् ? एहि मन्यस ओदनं भोक्ष्य इति । अत्र मन्यति युष्मद्युपपद इत्यादिना (१।४।१०५) मध्यमः । भुजे स्त्वस्मदुरत्तम (१।४।१०७) इतुरत्तमः । सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यस इति । अनेन यथाभूतं दर्शयन् प्रहासाभावं दर्शयति । ननु च गत्यर्थलोटा लुङित्यादिनैव (८।१।५१) सिद्धम् । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह गत्यर्थलोटेत्यादि । एहिमन्येयुक्त इत्यादिना नियमार्थतामस्य व्यक्तौकरोति । कथं पुनरेहिमन्य इत्यनेन योगेन नियमः क्रियमाण एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इत्यत्र निवृत्तिं करोति ? नञ्चल एहीत्यनेन लुङ्गन्तं युक्तम् ? किं तर्हि ? एहि मन्यस इत्यनेनेत्यत आह एहि मन्य इतुरत्तमोपादान मतन्त्रमिति । अतन्त्रत्वं तु तस्योपलक्ष्यार्थत्वात् । ननु च मन्यतेरुत्तम इति (१।४।१०६) वचनाद् युष्म-

(J) तथाच काव्ये—“एहि मन्ये ष्मत्तौषामहं प्रेषान् भविष्यसि । स्यात् प्रेषविषयशासामच्चा कापो भवादृशः” इति ॥१॥

दुःपपदे मन्यते कृत्तमेनेव भवितव्यम् । एवञ्च एहि मन्या ओदनं भीक्ष इत्येष प्रयोगो नोपपद्यत एव । तत् कथमिह नियमेन निवृत्तिः क्रियत इत्याह प्रहास एव हि मन्यते कृत्तम इति । गतार्थम् ।

४७ । जात्वपूर्वम् ।

अपूर्वमिति । अविद्यमानं पूर्वं यस्मात् तदपूर्वम् । अत्र च द्वयं सम्भाव्यते । तिङन्तस्य चेदं विशेषणं स्याज् जातुशब्दस्य वेति । तत्र यदि तिङन्तस्य स्यादाहो उताहो चानन्तरमित्यत्रानन्तरग्रहणं (८।१।४८) न कुर्यात् । अस्वेव ह्यपूर्वग्रहणस्य तत्रानुवृत्ते स्तिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते । तस्माज्जातुशब्दस्येदं विशेषणमित्यालोच्याह जात्वित्येतदित्यादि ।

४८ । किं वृत्तञ्च चिदुत्तरम् ।

चिदुत्तरमिति । चिदित्येतदुत्तरं यस्मात् तत् तथोक्तम् । पूर्वोक्तया नीलै- तदपि किं वृत्तस्यैव विशेषणम् । किं वृत्तग्रहणेन तद्विभक्तग्रन्थमित्यादि । किं वृत्ते लिप्साया (३।३।६) मित्यत्रैतदुक्तार्थम् । भोजयतीति । पूर्व्वेवन्मध्यो- दात्तमेवैतत् । कस्मैचिद् ददातीति । अभ्यस्तानामादि- (K) (६।१।२८८) रित्याद्युदात्तमेतत् । कतरइति । किंतत्यदो निर्धारण (५।३।६२) इति उत्तरम् । कतमइति । वा बहूनां जातिपरिग्रह इति (५।३।६३) उतमच् ।

४९ । आहो उताहो चानन्तरम् ।

अविद्यमानमन्तरं व्यवधानं यस्य तदनन्तरम् । अव्यवहितमित्यर्थः । तिङन्तविशेषणमेतत् । आनन्तर्यञ्चाहो उताहो इत्येतयोः श्रुतत्वात् तदपेक्षयैव वेदितव्यम् । अत्रापि चकारोऽपूर्वमित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

५० । शेषे विभाषा ।

शेषः सन्निहितापेक्षः । शेषत्रयञ्च पूर्वसूत्रे सन्निहितं निघातकारणम् । आहो उताहोशब्दावनन्तरमित्येतदपूर्वमित्येतच्च । तत्र न ज्ञायते किंकारण- भावापेक्षः शेष इति । किमाहोउताहोशब्दापेक्ष उतानन्तरभावापेक्ष आहो-

(K) वस्तुतस्तदुदात्तं धेवनेन (६।१।२८६) । अभ्यस्तानां (६।१।२८८) मित्यादावचौषधग्रहणे ।

स्त्रिदपूर्वभावापेक्ष इत्यतः पृच्छति कथं शेषइति । इह निघात मिच्छता तत्कारणं मवश्यमेवापेक्षणीयम् । आहो उताहो इति । अपूर्वमित्येतदपि द्विषकारिणानुक्रष्टत्वात् । तस्य हि द्वयोर् योगयोश्चकारोऽनुकर्षणार्थं एव क्तनः । कथं नामान्नापि तदपेक्षा स्यादिति ? अन्यथा हि समनन्तरातीत एव सूत्रे तदनुकर्षणार्थं चकारः क्रियेत । किं वृत्तादिसूत्रे (८११४८) हि स्वरितत्वादेव तदनुवर्त्तत इति । तस्मात् पारिशेष्यादनन्तरभावापेक्षः श्रेष्ठो विज्ञायत इत्यत आह तदन्यदनन्तरादिति ।

५१ । गत्यर्थलोटा लृण् न चेत् कारकं सर्वान्यत् ।

गमिना समानार्था गत्यर्थाइति । अर्थप्रदर्शनमेवैतत् । एवं तु विग्रहः कर्त्तव्यः । गतिरर्थो येषामिति । गत्यर्थलोटा युक्तमिति । योगः पुनर्निमित्तनिमित्तिरूपः । तयोर्निमित्तमिति भावः । न चेत् कारकमित्यादेरर्थं विस्पष्टीकर्त्तुमाह यत्रैवेत्यादि । अनेन लोडन्तवाच्यं लृडन्तवाच्यार्थं यत् कारकं तस्यैवानन्वत्त्वमाश्रितम् । न शब्दान्तरवाच्यस्येति दर्शयति । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते । तिङन्तस्य हि तदेव प्रत्यासन्नं कारकं यत् तेनैवाभिधीयते । न शब्दान्तरैण । तेन शब्दान्तरवाच्ये भिद्यमानेऽपि भवत्येव निघातप्रतिषेधः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यसेनमिति । आगच्छेति गत्यर्थलोट् । द्रक्ष्यसीति । लृडन्तम् । तयोश्चैकमेवात्र कारकं देवदत्तः कर्त्ता । द्रक्ष्यसीति । सृजिदृशोर्भौत्वमकितौत्वसागमः (६११५८) । व्रथादिसूत्रेण (८१२३६) षत्वम् । षढोः कः सीति (८१२४१) कत्वम् । स्यप्रत्ययस्वरैण मध्योदात्तमेतत् । एवमुत्तरत्रापि यत्र निघातप्रतिषेधस्तत्र लृडन्तस्य मध्योदात्तता वेदितव्या । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसइति । अत्रापि तदेवाभिन्नं सुभयलकारवाच्यं कर्त्तृ कारकम् । कर्म तु यद्यपि भिद्यते तथापि तच्छब्दान्तरवाच्यमिति सत्यपि तदभेदे भवत्येव निघातप्रतिषेधः । उच्चान्तां देवदत्तेन शालयो यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्तइति । अथात्र शालय इतुरभयलकारवाच्यमभिन्नं कर्म कारकम् । कर्त्ता तु यद्यपि भिद्यते तथापि स शब्दान्तरवाच्य इति तदभेदेऽपि निघातप्रतिषेधो भवत्येव । उच्चान्तामिति । वहुः कर्मणि लोट् । आत्मनेपदम् । भस्यान्तादेशः । सार्वधातुके यक् (३११६७) । वथादिसूत्रेण (६११११) संप्रसारणम् । टेरत्वम् (३१४७८) । आमेत (३१४८०) इत्याम्भावः । कथं पुनरिहाभिन्नं कारकम् ? यावता शक्तिः

कारकम् । सा च प्रतिक्रियं भिद्यत एव । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविशङ्कितत्वा-
 देकं कारकं भविष्यतीत्यदोषः । आगच्छे देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति ।
 अत्र गत्यर्थलोटा लृङन्तं युक्तम् । न गत्यर्थलोटा । आगच्छ देवदत्त ग्रामं
 पश्यस्येनमिति । अत्र गत्यर्थलोटा लृङन्तं युक्तम् । नतु लृङन्तं । आगच्छ
 देवदत्त ग्रामं पिता त ओदनं भोक्ष्यतइति । अत्र लोङन्तस्य देवदत्तः कर्ता ।
 लृङन्तस्य तु पितेति भिद्यते कारकम् । उह्वान्तां देवदत्तेनेत्यादि । अत्र लोङन्तस्य
 शालयः कर्म वाच्यम् । लृङन्तस्य तु सक्तव इति भिद्यते कारकम् । आगच्छ
 देवदत्त ग्रामं त्वञ्चाहञ्चेत्यादि । यथा पूर्वोपन्यस्तोषु मूलोदाहरणेषु यज्ञोऽन्तस्य
 कर्त्तादि कारकं वाच्यं तस्मात्त्रमेव लृङन्तस्यापि । इह तु न तथा । अत्रापि
 लोङन्तस्य देवदत्तो युष्मदर्थे एव कर्त्ता वाच्यः । लृङन्तस्य तु स चास्मदर्थेऽपि ।
 तत्रासति सर्व्वग्रहण इह निघातप्रतिषेधो न स्यात् । अत इहापि यथा स्यादि-
 त्येवमर्थं सर्व्वग्रहणम् । अथ सत्यपि सर्व्वग्रहणे निघातप्रतिषेधः कथमेवात्र
 भवति । यावता भिद्यते लोङन्तवाच्यात् कारकात्, लृङन्तवाच्यो यो ऽर्थः
 कारकं कर्त्तव्यत आह लृङन्तवाच्ये हीत्यादि । सर्व्वग्रहणे सति लोङन्तवाच्यं
 यत् कारकं तस्मात्, लृङन्तस्य तस्य यदि सर्व्वमन्यद् भवति तथाप्येव न निघात-
 प्रतिषेधेन भवितव्यम् । अन्यथा तु सति भवत्येव । यदि हि यत्रापि
 लोङन्तस्य किञ्चित् तदेव कारकं वाच्यं लृङन्तस्य किञ्चित् ततोऽन्यत्रापि
 निघातप्रतिषेधो न स्यात् सर्व्वग्रहण मनर्थकं स्यात् । तस्मात् सर्व्वग्रहणाद्
 भवत्येवात्र निघातप्रतिषेधः । तत्रैव स्यात् । अस्मिन्नप्युदाहरणे लृङन्तस्य वाच्यं
 यत् कारकं मन्यदेव तत् लोङन्तवाच्यम् । अतः सत्यपि सर्व्वग्रहणे न
 भवितव्यं निघातप्रतिषेधेनेत्यत आह इह त्वित्यादि । गतार्थम् ।

५२ । लोट् च ।

चकारः पूर्व्वोपेक्षया समुच्चयार्थः । पश्येत्यन्तोदात्तम् । एकादेश उदात्ते-
 नोदात्त (८२।५) इत्यतो गुण इति (६।१।६७) गुणग्रहणे पररूपस्यैवोदात्तत्वात् ।
 शाधेति । शाधु अनुशिष्टौ । से ईरपिञ्चेति (३।४।८७) सिपो हिरादेशः ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । शा हाविति (६।४।३५) धातोः शादेशः । हुभल्लुभ्यो हे
 धिरिति (६।४।१६) हे धिर्भावः । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तमेतत् । एवं
 दृश्यतामित्येतदपि । विकरणस्वरात् सार्व्वधातुकस्वरो बल्लौयानिति वचनात् ।

अथ पृथग्योगकरणं किमर्थम् ? न पूर्वसूत्र एव लोड्यङ्गणमपि क्रियेतित्यत
आह पृथगित्यादि । उत्तरत्र लोट एव कार्यं यथा स्यात्लृटो मा भूदित्येवमर्थम्
पृथग्योगकरणम् ।

५३ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ।

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । विभाषितशब्दशायं
विभाषाशब्देन समानार्थः । नपुंसके भावे क्तः । प्रवेशानीति । सिपो निरुनिः ।
आङुत्तमस्य पिञ्चेत्याट् (३।४।८२) ।

५४ । हन्त च ।

चकारो विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममित्यस्यानुकर्षणार्थः । कुरविति ।
करोतिर्गुणे कृतेऽत उत् सार्वधातुक इतुप्रत्वम् (३।४।११०) । उत्तत्र प्रत्ययादि-
त्यादिना (३।४।१०६) हे लृक् । प्रत्ययस्वरिणान्शोदात्तमेतत् । हन्त
प्रभुनजावहायिति । भुर्जेर्लोट् । वहिः । टेरेत्त्वम् । आङुत्तमस्य पिञ्च (३।४।८२) ।
अम् । अत्रापि निपाते यद्द्वयदौत्यादिना (८।१।३०) निघातप्रतिषेधः । अदुप-
देशान्नसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे (३।१।१८६) कृते विकरणस्वरिण मध्योदात्तमेतत् ।

५५ । आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिके ।

एकान्तरमिति । अन्तरयतीत्यन्तरम् । व्यवधायकमित्यर्थः । एकं पदम-
न्तरं यस्य तत् तथोक्तम् । एकेन निपातेन व्यवहितमित्यर्थः । आम पचसि
देवदत्ता इति । निघाते प्रतिषिद्ध आमन्वितस्येति (३।१।१८८) षाष्ठिकं
मामन्विताद्युदात्तत्वं भवति । दूराद्भूते चेति (८।२।८४) झुतः । आम भो
देवदत्ता इति । भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति (८।३।१, वा) भवच्छब्दा-
वयवस्यावशब्दस्यौत्त्वम् । दकारस्य कत्वम् । तस्य भोभगोश्चोश्चपूर्वेत्यादिना
(८।३।१७) यकारः । तस्य हलि सर्वेषामिति (८।३।२२) लोपः । ननु चान्
भोः शब्दस्यामन्वितं (८।१।७२) पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानत्वादेकान्तर-
रता नोपपद्यत इत्यत आह भो इत्यामन्वितान्त्वमपीत्यादि । भो इति सामान्य-
वचनम् । अत्र भो इति यद्यप्यामन्वितं तथापि नाविद्यमानवत् । नामन्वित
इत्यादिनाऽ- (८।१।७३) विद्यमानवद्भावस्य प्रतिषेधात् । तदुभयमप्यनेन

क्रियत इति । कथं पुनरुभयमप्यनेन कर्तुं शक्यम् ? यावतातुदात्ताधिकारादनुदानस्यैवानेन युज्यते प्रतिषेधः । न शक्यते कर्तुमप्रकृताया असंशब्दिताया एकश्रुतेः । नैष दोषः । अनन्तिकइति नञ्त्र विरोधे वर्त्तते । अधर्मावृता दिवत् (L) । अन्तिकधिरुद्धमनन्तिकम् । दूरमित्यर्थः । दूरात् सम्बुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते । एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धाविति (१।२।३३) वचनात् । एवं हि प्रपञ्चसि देवदत्तेत्येवमादिध्वामन्वितनिघातं कृतार्थं बाधित्वा यत्राग एकान्तरमामन्वितमनन्तिकं तत्रैकश्रुतिरेव भवति यदीदं नारभ्येत । अतो नाप्राप्ताया नैकश्रुता इदमारभ्यत इति तां तावद् बाधते । ततस्तस्याच्च बाधितायां बाधकाभावात् प्राप्नुवत् तं निघातमपि बाधत एव । कुतः ? निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनात् । एकश्रुतिप्रतिषेधे हि विधित्सिते सत्येकश्रुतिप्रकरणे (१।२।३३-४०) एव प्रतिषेधं कुर्यान् नाम एकान्तरमिति । तत्राप्ययमर्थः । आमन्वितमनन्तिक इति वक्तव्यं न भवति । तस्मान्निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातमपि बाधत इति युक्तम् । तदुभयमनेन क्रियत इति । नैष दोषो यदि तर्ह्यप्रकरणापन्नाशब्दिताप्येकश्रुतिरनेन प्रतिषिध्यते । इह दूरादूते चेति (८।२।८४) यः भूतोदात्तः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यत इत्यत आह भूतोदात्तः पुनरित्यादि । तस्मिन् कर्त्तव्येऽसिद्धत्वात् भूतोदात्तो नास्त्येव । स कथं प्रतिषिध्यते ? असिद्धत्वं तु पूर्वत्रासिद्धमिति (८।२।१) वचनात् । अपरेषामित्यादि । तेषां मतेन सादृश्येऽत्र नञ् वर्त्तते । न विरोधे । युक्तञ्चैतत् । अन्यथा हि दूर इत्येवं ब्रूयात् । तस्माद् यदिह न दूरं न सन्निकृष्टं तदिहानन्तिकग्रहणेन गृह्यते । तदेव अन्तिकसदृशम् । तेन दूरे विधीयमानाया एकश्रुतेरिह प्राप्तिरेव नास्ति । ततो नास्ति तस्या अपि प्रतिषेधः । क्रियतेऽपितु निघातस्यैवेत्यभिप्रायः । यथेवं यथैकश्रुतेः प्राप्तिर्नास्ति तथा भूतस्यापि । तत् कथं स इहोदात्तियत इत्याच्च भूतोऽपीत्यादि ।

५६ । यद्धितुपरं कन्दसि ।

यद्धितवः परे यस्मात् तत् तथोक्तम् । उदसृजोऽयमिति ? अत्र हि तिङन्तमदस्वरिणादुदात्तम् । सृज विसर्गं । लङ् । सिप् । तुदादित्वाच्छः । इति चेत्तुपरम् (६।१।११४) । आद् गुणः (६।१।८७) । उग्रन्ति हीति । वश कान्तौ ।

(L) पुसकानरेऽध्वामिवादिवदिति पाठः ।

भिरन्तादेशः (७।१।३) । पूर्ववच्छपो लुक् । अहिजोत्वादिसूत्रेण (६।१।१६)
संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरैण मध्वोदात्तमेतत् । आख्यास्यामि त्विति । स्या प्रक-
थने । चञ्चिडादेशो वा । लुट् । स्यप्रत्ययस्वरैण मध्वोदात्तमेतत् । निपातौ
यंद्यदिहन्तेत्यादिना (८।१।३०) नियमस्य कारणं दर्शयति । वचनमित्यादिना-
प्यस्य वचनस्य नियमार्थत्वम् । एभिरेवेत्यादिनापि नियमस्य स्वरूपम् । नान्यै-
रिति । अनेनापि नियमस्य व्यवच्छेदम् । इहेत्यादिनापि व्यवच्छेदस्य विषयम् ।
सो रोहावैहौति । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे । लोट् । वस् । शप् । आडुत्तमस्य
पिञ्च (१।४।८२) । स उत्तमस्येति (M) (१।४।८८) सकारलोपः । रोहावैति-
तस्मिन् परभूते स्वरित्यस्य रो रौति (८।१।१४) रैफस्य लोपो न भवति । छान्द-
सत्वात् । तस्मिन्नसति पूर्ववदुत्वम् । (N) आद् गुण (६।१।८७) इति हि गुणे
लोष्मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । कचिञ्जायै स्त्री रोहावैहौत्येहौत्यनेन (O)
गत्यर्थलोटा युक्तस्येति पाठः । तत्राङ्पूर्वक्षेपणः प्रयोगो वेदितव्यः । अथ
परग्रहणं किमर्थम् । न यद्वितुष्वेत्सुच्येत ? नेवं शक्यम् । सप्तमीनिर्देशे [हि
निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादनन्तरैव वावयवादिषु भवतीति नियमो विज्ञायते ।
ततोऽनन्तरैव यदादिषु भविष्यति । न व्यवहितेष्विति । तथाचान्ययोगनिवृत्ते
नियमेनाज्ञतत्वात् स्त्री रोहाव हौत्यत्र स्यादेव प्रतिषेधः ।

७७ । चनचिद्विगोत्रादितार्जिताभेद्धितेष्वगतेः ।

इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ययोरेव गृह्यन्ते इति । न केवलं तिडौ
गोत्रादीनीत्यादौ (८।१।२७) सूत्र इत्यपिशब्दार्थः । यथा चात्रापि कुत्सना-
भीक्षणयोरेव गोत्रादीनि गृह्यन्ते तथा तत्रैवोपपादितम् । पचितकल्पमिति ।

(M) वसुवसु लीटी लङ् वदित्यनेन (१।४।८५) लङ्-ग्रहणान् निल' ङित (१।४।८८) इति सलोपः ।
स सप्तमस्येति तु लीटी विधानम् ।

(N) रोहाव इत्यथादिहौति परतीपि श्रीमाढीयेति (६।१।८५) पररूपेण रोहावैहौत्येव स्यात् ।
कनर्हि रोहावैहौति न्यासे मुद्रितकाशिकायां पदमद्वयैश्च इतिरेचीति (६।१।८८) इति युक्तएव पाठः ?
छान्दसत्वात् । मचाढी रुद्रिणा सीमाः अपिलिषैव । तथैव भाष्ये प्रयोगात् । एहीत्यस्य तु न निघात-
प्रतिषेधः । विभाषितं सीपसर्गमनुवृत्तमिति (८।१।५३) सीपसर्गमित्युक्तं इति इदन्तमवत् । भाष्ये त्वेताच्छान्द-
सत्वात् समाहितम् ।

(O) मुद्रितकाशिकायां तु जायैस्वारीहावैहौति पाठः । कचिद् भट्टोविषये चेन्नम् । तत्र रो रौति
(८।१।१४) रैफलोपे द्रुक्षोपे पूर्वस्य दीर्घोऽपि इति (६।३।१११) दीर्घः । आसकाररुद्रदत्तौ तु स्त्रीरोहाविति
पाठ' गृहीतवन्तौ । स एव भाष्ये दृश्यते ।

ईपदसमाप्तौ कल्प्य (५।३।६७) । तत्र हि तिङ्श्लेष्यनुवर्त्तते (५।३।५६) । अनुद
स्तुत इहोदाहरणमिति । कस्मान्न भवतीति प्रश्नावसरे आह अन्यत्र तद्धि
स्वरैण तिङ्स्वरौ बाध्यत इति । तद्वितस्पोदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमे-
वर्जं मिति (६।१।१५८) चानुदात्तत्वापत्तिः । एवञ्चान्यत्र निघातः सिद्धएवेति
अनुदात्त एव तद्वित इहोदाहरणम् । अत्रेत्यादि । कथं पुनरुपसर्गग्रहणं श
द्रष्टुम् ? उत्तरसूत्रे चादिषु चेति (८।१।५८) चशब्देनास्य सूत्रस्य द्विती
व्यापार उच्यते । स अत्रान्तर्थाद् गतिरित्यस्य विशेषणार्थो भविष्यति चादिषु
यो गतिरिति । चादिष्विति सामीप्यलक्षणमधिकरणम् । कश्चादिषु गतिः
चादिसमीपे य उदितः । तेनायं प्रादीनामिबोपसर्गसंज्ञानां प्रतिषेधो विज्ञायते
एवं तावदस्मिन् सूत्रे गतिग्रहणेनोपसर्गस्य ग्रहणं विज्ञायते । सगतिरपि तिङ्गि
अत्रापि चादिलोपे विभाषेति (८।१।६३) सूत्रान् मण्डूकश्रुतिन्यायेन विभा-
त्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनोपसर्गसंज्ञेन गतिना यो गतिः स
तस्त्वानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्युपसर्गस्यैव गतिग्रहणं विज्ञायते । अथवा इद
रप्येतयो रीगयो र्विभाषितं सोपसर्गं मनुत्तममित्यत (८।१।५३) उपसर्गग्रह
मण्डूकश्रुतिन्यायेनानुवर्त्तते । तेन च गति र्विशेष्यत उपसर्गसंज्ञो यो गतिरिति
तेनोपसर्गसंज्ञस्यैव गतिग्रहणं विज्ञायते । यदि तर्ह्युपसर्गग्रहणमनुवर्त्तं
गतिग्रहणमनर्थकं स्यात् । उपसर्गग्रहणानुवर्त्त्यैव सिद्धत्वात् । नानर्थकम
विष्यष्टार्थत्वात् । उपसर्गच्छन्दसि धात्वर्थ इत्यत्र (५।१।११८) ह्युपसर्गग्रह
प्रादुरपलक्षणार्थम् । तत्रासति गतिग्रहण इहाप्युपसर्गग्रहणं प्रादुरपलक्षणार्थमि
कस्यचित् संदेहः स्यात् । प्रादुरपलक्षणे च सति को दोषः ? अनुपसर्गाणाम्
प्रादीनां ग्रहणं विज्ञायते । ततः शक्तीकरोतीत्यत्र निघातप्रतिषेधो भवत्येव
अभूततद्भावित्यादिनेह (५।४।५० वा) च्चुः । तस्योर्थाद्विडिडाचचेति (४।१।६१
गतिसंज्ञा । अस्य च्चावितौत्वम् (७।४।३२) । यत् काष्ठं शक्तीकरोतीति
अत्र सगतिरपि तिङ्गिति (८।१।६८) निघातो न वर्त्तते । तेन निपातेर्यदुद्यद्
त्यादिना (८।१।३०) निघातप्रतिषेध एव भवति ।

५८ । चादिषु च ।

द्विविधाश्चादयः । गणपरिपठिताश्च यानङ्गीकृतैरतदुक्तं चादयोऽसस्व इति
(१।४।५७) । सूत्रपठिताश्च नचवाहाहेवयुक्त इति (८।१।२४) । तत्र प्रत्यासत्

यं इह प्रकारेण पठिता स्तोत्रामेव ग्रहणं युक्तमिति मत्वाह चादयो नचवाहाहैवे-
त्यादि । खादतिशब्दः पचतिशब्देन तुल्यस्वरः । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्यत्यादिना
द्वितीयमिह गतेरित्यस्य प्रतुदाहरणमिति दर्शयति । चशब्दो गतेरित्यस्यानु-
कर्षणार्थः । अन्यत्रास्य प्रयोजनमुक्तमेव ।

५६ । चवायोगे प्रथमा ।

प्रथमा तिङ्-विभक्तिरिति । एतेन प्रथमेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विभक्त्यपेक्षः
सूत्रे कृत इति दर्शयति । प्रथमात्वं तस्य पुनः प्रथममुच्चारणाद् वेदितव्यम् ।
गर्हभांश्च कालयतीति । कल्ल विल्लेपे । चुरादिणिच् । चित्स्वरैण लकारेऽकार
उदात्तइति मध्यादात्तमेतत् । द्वितीयं तु निहन्यत एव । अथ योगग्रहणं
किमर्थम् ? नच चयोरित्येव सप्तम्या निर्देशः क्रियेत यथा चादिषु चेत्यत (८१।५८)
आह योगग्रहणमित्यादि । यथा चादिषु चेति (८१।५८) सप्तम्या निर्देशे
सति परैरेव चादिभिर्योगे प्रतिषेधो भवति न पूर्वैस्तथेहापि पराभ्यामेव
चवाभ्यां योगे स्यात् । न पूर्वाभ्याम् । ताभ्यामपि योगे यथा स्यादित्येवमर्थं
योगग्रहणम् । यदि तु चवाभ्यामिति द्वितीयया निर्देशः क्रियते विनापि योग-
ग्रहणेन पूर्वाभ्यामपि योगे स्यादेव प्रतिषेधः । सन्देहपरिहाराय तु तथा न
कृतम् । चवाभ्यामित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमयं द्वितीयया निर्देश उत
पञ्चम्येति । पञ्चम्या निर्देशे को दोषः स्यात् ? परभूताभ्यां योगे न स्यात् ।
कथं पुनर्द्वितीयादितिङन्तस्य चवाभ्यां योगो यत् तन्निवृत्त्यर्थं प्रथमाग्रहणं
क्रियेतित्यत आह चवायोगो हीत्यादि । इह च योगः समुच्चये सति भवति ।
वायोगस्तु विकल्पे । स च समुच्चयो विकल्पश्चानेकस्य धर्मः । द्वित्वादियत् ।
अतो यत्र तौ समुच्चयविकल्पौ तत्रावश्यमनेकस्य द्वितीयादेः सन्निधानेन
भवितव्यम् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रथमाग्रहणम् ।

६० । हेति द्वितीयायाम् ।

आचारमेदइति । शिष्टाचारव्यतिक्रम इत्यर्थः । यातीति । धातुस्वरैणा-
द्युदात्तः । इतिकरणेन ह्रस्वदमादस्य निघातकारणत्वमाख्यायते । असति हि
तस्मिन् द्विया ह्रस्वदस्योपाधि विज्ञायित । तिङन्तस्य वा । तथाच यदा
ह्रस्वदस्तिङन्तं वा द्वियायां न प्रयुज्यते तदा निघातप्रतिषेधो न स्यात् । इति-

करणे तु सति स्वरूपमात्रप्रधानो हृशब्दो निघातस्य कारणं भवतीति । असत्या-
मपि हृशब्दस्य तिङन्तस्य वा क्षियायां वृत्तो निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

६१ । अहेति विनियोगे च ।

चकारेण क्षियायामित्येतदनुक्तव्यते । नानाप्रयोजनइति । अनेकप्रयोजन
इत्यर्थः । नियोगइति । प्रेषणं व्यापारणमित्यर्थः । इतिकरणस्य पूर्ववदेव
प्रयोजनम् ।

६२ । चाहलोप एवेतप्रवधारणम् ।

क्व चास्य लोपइति । लोपि विभाषित्व (८।१।४५) योऽभिप्रायः प्रष्टुक्तः
स इहापि वेदितव्यः । यत्रार्थी गम्यत इत्यादि । अत्रापि य स्त्राभिप्राय
इतरस्याभिहितः स एव द्रष्टव्यः । कः पुनरर्थं स्तयोः प्रयुक्तयोरपि गम्यतइत्याह
तत्रेत्यादि । क्व पुनर्विषये चलोपः क्व चाहलोप इत्याह समानकर्तृक इत्यादि ।
यस्मिन् व्यापारविशेषे समान एकः कर्त्ता स समानकर्तृकः । समानकर्तृके चलोपः
नानाकर्तृके ऽहलोप इति । नाना कर्त्ता यस्मिन् स नानाकर्तृकः । देवदत्त
एव ग्रामं गच्छतु । स देवदत्त एवारण्यं गच्छत्विति । अत्र ग्रामकर्मकमरण्यकर्म-
कञ्च गमनं यत् तस्य देवदत्त एव कर्त्तेति तत् समानकर्तृकम् । चार्थञ्च दशयि-
तुमाह ग्रामञ्चेत्यादि । अत्र हि देवदत्त एवारण्यं गच्छतु देवदत्त एव ग्रामं
गच्छत्विति देवदत्तस्यैव नियोज्यस्य गन्तुर्ग्राम एव गन्तव्यतयोपदिश्यते । यज्ञ-
दत्तस्य त्वरण्यमेव केवलम् । तनासत्यप्यहृशब्दस्य प्रयोगे तदर्थी गम्यते । ग्रामं
केवलं देवदत्तो गच्छतु । अरण्यं केवलं यज्ञदत्तो गच्छत्विति । अनवकलृमा-
विति । असम्भावनायामित्यर्थः । यो हि देवदत्तस्य भोजनं न क्वचित् सम्भा-
वयति सएव प्रयुङ्क्ते देवदत्त केव भोक्तव्यस इति । पररूपत्वम् ।

६३ । चादिलोपि विभाषा ।

सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्त इति । पूर्वतः प्रत्यासत्तेः । अत्र चवालोपि चवायोगे
प्रथमेति (८।१।६) प्राप्ते विभाषा । परिशेषाणामप्राप्ते । भवन्तीति पक्षे
प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तः । यजेतेति । अत्र पक्षे ऽदुपदेशात्सर्वधातुकस्यानु-
दात्तत्वे क्लृते धातोरुदात्तत्वे सत्यादुपदात्तत्वम् ।

६४ । वैवावेति च छन्दसि ।

आसौदिति । अस भुवि । लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । अस्तिविचोऽ-
 प्तुक्त इति (७।१।६६) । आट् । स चोदात्तइत्यादुपदात्तमेतत् । इतिकरणस्य
 पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । या द्विः पचत्विह तस्याः संवत्-
 सरस्य सस्यं पच्यते द्विरित्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्-विभक्तिः पचत्विति वा न निहन्त्यते ।

६५ । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ।

समर्थाभ्यामिति । नायमस्यार्थं स्तिङन्तेन संगताभ्यामिति । अन्यथा ह्यस्यो-
 पादानमनर्थकमेव स्यात् । चवायोगे प्रथमेत्यतो (८।१।५६) योगग्रहणानुहत्ते-
 रैवास्वार्थं स्य लब्धत्वात् । तस्मात् समानार्थाभ्यामित्यस्यायमर्थः । सा च समानार्थता
 तिङन्तापिच्यया भवतीति परस्वरापिच्यया वेदितव्या । एका जिन्वतीति । जयतेर्लोट् ।
 व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) श्रुः । बहुलं छन्दसीति (७।१।८) भिरदादेशः ।
 हुश्रुवाः सार्वधातुक इति (६।४।८७) यणादेशः । अनिघातपक्षे सार्वधातुक-
 स्वरं मध्योदात्तमेतत् । सतिशिष्टादपि हि विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरो
 बलौयानिच्यते । अन्तीति । अदेः खरि चेति (८।४।५५) चरत्वम् । अनिघात-
 पक्षे धातुस्वरैणादुपदात्तमेतत् । चाकशीतीति । काश्ट् दीप्ती । अस्य यङ् लुगन्तस्य
 रूपमेतत् । उपातिष्ठदिति । तिष्ठतेर्लङ् । पात्रादिभूत्रेण (७।३।७८)
 तिष्ठादेशः । एक इति संख्यापदमेतदिति । अनेन प्रतुपदाहरण एकशब्दस्यान्य-
 शब्देनासमानार्थतां दर्शयति । किं पुनः कारणमन्यशब्देनासमानार्थेन योगेन
 प्रतुपदाहरणं न दर्शितमित्याह एकशब्दस्य व्यवस्थार्थञ्चेत्यादि । चशब्दोऽव-
 धारणार्थः । अनेकार्थसम्भवेऽर्थांतराद् व्यवच्छिन्नस्येकत्रैवार्थं व्यवस्थानं व्यवस्था ।
 एकशब्दस्य व्यवस्थांमेव समर्थग्रहणम् । नान्यशब्दस्य व्यवस्थार्थम् । न हि
 तस्यानेकाथः सम्भवति । तस्मादेकशब्दस्य व्यवस्थार्थं समर्थग्रहणं कृतम् ।
 तेनैकशब्देनासमर्थेन योगे युक्तं प्रतुपदाहरणसुपदर्शयितुम् । नान्यशब्दे
 नैव्यभिप्रायः । कस्मात् पुनरेकशब्दव्यवस्थार्थमेव समर्थग्रहणं कृतमित्याह
 व्यभिचारित्वात् तस्येति । एकशब्दो हि यत्रार्थोऽन्यत्रादौ दृष्ट स्तं व्यभिवरति ।
 तथाहि स क्वचिदन्यशब्दस्यार्थं दृश्यते । क्वचित् प्राथम्ये । क्वचित् संख्यायाम् ।
 तस्मादसौ व्यभिचारी । अनवस्थित इत्यर्थः । तद्व्यवस्थार्थं समर्थग्रहणं युक्तम् ।

नान्यशब्दव्यवस्थार्थम् । तस्याव्यभिचारित्वात् । नह्यन्यशब्दो यत्रार्थं दृष्ट-
स्ततोऽन्यत्र वर्त्तते । ननु च व्यवस्थाया एतत् फलमन्यशब्दसमानाय स्यैकशब्दस्य
ग्रहणं यथा स्यादिति ? एतच्चान्तराणापि व्यवस्थाकारणं समर्थग्रहणमन्य शब्द-
साहचर्यादेव लभ्यते । तदनर्थकं समर्थग्रहणम् । नेतदस्ति । निपातयद्दयदौ-
त्यादौ (८।१।३०) सूत्रे निपातग्रहणेन ज्ञापितं साहचर्यमिह प्रकरणे व्यवस्था-
कारणं न भवतीति ।

६६ । यद्वृत्तान्नित्यम् ।

प्रथमा च्छन्दसीति च निवृत्तमिति । तयो विभाषाग्रहणेन सम्बद्धत्वात् ।
तस्य चेह नित्यग्रहणेन निवृत्तित्वात् । अत स्तन्नित्यौ तत्सम्बद्धयोरपि
निवृत्तिर्भवति । वृत्तशब्दोऽयमिहाधिकरणसाधनम् । वर्त्तते तस्मिन्निति वृत्तम् ।
वृत्तेरकर्मकत्वात् । श्लोऽधिकरणे चेत्यादिनाधिकरणे (३।४।७६) क्तः । तत्-
पुनरधिकरणं पदाधिकारात् पदमेव विज्ञायत इत्याह यत्र पदे यच्छब्दो
वर्त्ततइत्यादि । यदि यद्वृत्तमित्यधिकरणे क्त स्तद्धाधिकरणवाचिना चेति
(२।१।१३) प्रतिषेधात् षष्ठौसमासो न प्रवर्त्तते । अतएव निपातनात् समास
इत्यदोषः । एतन्नाश्रयोत इति । यद्येतदाश्रयोत यत्कामास्ते जुहुम इत्यादौ
न स्यादिति भावः । कथं पुनरत्र परिभाषा शक्या नाश्रयितुम् । वक्तव्यमेव-
तदिह परिभाषा न भवतीति । ददाति जुहुमइति । अभ्यस्तानामादिरित्यभय-
(३।१।१८८) मप्येतदाद्युदात्तम् (P) । यत्कामाइति । यस्मिन् काम एषामिति
बहुव्रीहिः । यद्ग्राह्यं इति पदम् । यद्वृत्तौनि ऋत्विगित्यादिना (३।२।५८) क्तिन् ।
अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) । हल्ङ्रादिलोपः (६।१।६८) ।
उगिद्वचामिति (७।१।७०) तुम् । संयोगान्तलोपः । विश्वगद्देवयोरित्यद्व्यादेशः
(६।३।८२) । क्तिन्प्रत्ययस्य क्तः (८।२।६२) । वातीति । वा गतिगन्धनयोः ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । धातुस्वरैणाद्युदात्तमेतत् । पवतइति । पूङ् पवने ।
एतदपि पूर्व्वदाद्युदात्तम् । अत्र ङित्वात्सर्व्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुस्वर-
एव भवति । ननु च यद्वृत्तादिति पञ्चमौनिर्देशोऽयम् । यत्कामा स्ते जुहुम

(P) एतद्यु चित्यम् । अभ्यस्तानामादिरित्यत्र (३।१।१८८) लचीति वर्त्तते । ददातीत्यनुदात्तं चेति
(३।१।१८०) कादादापालम् । जुहुमेत्यत्र प्रत्ययस्वरैरानुदात्तम् । भौत्रीद्युमदेत्यादावपि (३।१।१८२)
पितृत्वपुत्रयोः ।

इत्यादिषु चोदाहरणेषु त इत्यादिना पदेन व्यवधानम् । अतो निर्दिष्टग्रह-
णस्थानन्तर्यार्थत्वादिह निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमित्याह पञ्चमो निर्देशोऽप्यत्र
व्यवहितेऽपि कार्यामित्यत इति । एतच्चोत्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते ।

६७ । पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ।

पूजनादिति । सुपां सुपो भवन्तीति (७।१।३८ वा) बहुवचनस्य स्थान एक-
वचनम् । अत एवाह पूजनवचनेभ्य इति । उत्तरपदमिति । सुवन्तं वेदितव्यम् ।
ननु तिङ्ङिति वृत्ते । सत्यमेतत् । उत्तरत्र (८।१।६८) तिङ्ङिति वचनादिह
सुवन्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । अपिच वक्ष्यतेऽतदिहैव समासे चैतदनुदात्तत्वमिति ।
समासस्य काष्ठादीनां सुवन्तेनेव सम्भवति । न तिङ्ङन्तेनेति युक्तमिह सुवन्तस्यैव
पदस्य ग्रहणम् । सर्वपते काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति । अद्भुतं
योऽधीते स काष्ठाध्यायक इत्युच्यते (७) । एवं दारुणादिषु वेदितव्यम् । इह सर्वे
एवैते काष्ठादयः क्रियाविशेषणभूताः समस्यन्ते । न च क्रियाविशेषणानां समासः
क्वचिद्विहितः । तत् कथमत्र समास इत्याह मयूरव्यंसकादित्वात् समास इति ।
समासे चैतदित्यादि । चकारोऽवधारणार्थः । समास एवेत्यर्थः । कथं पुनः समास
एवैतन्नभ्यते । चादिलोपे विभाषेत्यतो (८।१।६३) मण्डूकमृत्तन्यायिन विभाषा-
ग्रहणानुष्ठेते । सा व्यवस्थितविभाषेति विज्ञानाच्च । यद्येवं कथं वार्त्तिककारे-
णोक्तं मलोपश्चेति ? काष्ठादिषु हि येऽकारान्ता स्तोषां विभक्तोरन्वावे कृते मकारः
सम्भवति । समासे चेतदनुदात्तत्वेन भवितव्यम् । तत्र विभक्तोरभावान् मकारो
न सम्भवतीति मलोपवचनं मयुक्तं स्यादित्यत आह मलोपश्चेत्यनेनापौत्यादि ।
एवमस्माभिरनुदात्तत्वस्य विषय आख्यातः । मलोपश्चेत्यनेनापि स एवाख्यायते ।
यस्मात् समासे मलोपो न भवति विभक्तेरलुप्तत्वात् । असमासे विभक्तेर
न्वावे कृते मकारस्य अवणमेव भवति । न तु लोपः । अथासमासे मलोपा-
र्थमित्यतदुक्तमित्येव कस्मान्न विज्ञायत इत्याह असमासे ह्येत्यादि । अथ
पूजितग्रहणं किमर्थम् ? यावता पूजनशब्दोऽयं पूजितापेक्षत्वात् सम्बन्धिश्च शब्दः ।
तेन सम्बन्धिश्च शब्दत्वात् पूजितं मर्यादुपस्थापयति । तत्रान्तरेणापि पूजितग्रहणं

(७) मुद्रितकारिकादी तु काष्ठाध्यायक इति पाठो लभ्यते । तत्राद्भुतं योऽध्यापयतीत्येवं विग्रहः ।

पूजितस्यैव परिग्रहो भविष्यतीत्यत आह पूजादेवेत्यादि । पूजनग्रहणादेव पूजितग्रहणे लब्धे पूजितग्रहणं यत् क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनं विशिष्टस्याव्यवहितस्य प्रतयासन्नस्य ग्रहणं यथा स्यादितौवमर्थम् । तेनोत्तरसूत्रे (४।१।६८) यत् काष्ठं देवदत्तः पचतीतत्र व्यवहितस्य न भविष्यति । ननु पञ्चमीनिर्देशादेव व्यवहितस्य न भविष्यतीतत्र आह एतदेवेत्यादि । यादृशमिदं ज्ञापकं तदनुरूपं यद्दत्तान्त्रिमित्यत्र (८।१।६६) यत्कामा स्ते जुहुमो यद्ग्राह्यं वायुर्वातीतेष्वमाद्यद्दाह्यतमित्यर्थः । एतेन ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शितम् । अथानुदात्तग्रहणं किमर्थम् ? यावतानुदात्तं सर्वमपादादावितरतो (८।१।१८) ऽनुदात्तग्रहणं मनुवर्त्तत एवेत्याह अनुदात्तइति वर्त्तमान इत्यादि । तद्वानुदात्तग्रहणं न लुङ्गिति (८।१।२६) प्रतिषेधेन सम्बन्धम् । अत स्तदनुवृत्तौ सोऽप्यनुवर्त्तते । तथा च सति यस्यामन्वितादेः पूजितस्य निघातप्राप्तिरस्ति तस्यायं काष्ठादिभ्यः परस्य निघातप्रतिषेधो विज्ञायित । तस्मात् प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं मन्यदिहानुदात्तग्रहणं क्रियते ।

६८ । सगतिरपि तिङ् ।

सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निवृत्त्यत इति । तुल्ययोगेऽत्र सङ्गशब्दः । तत्रोभयोरपि विधीयमानेन कार्येण सम्बन्धो भवति । तथाहि सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते हयोरपि पितापुत्रयोर् भोजनेन सम्बन्धो भवति । तस्मादिहाप्यगते स्तिङन्तस्य च निघाते च सम्बन्धो विज्ञायते । गतिग्रहणेन चात्रोपसर्गग्रहणं मिथ्यत इति । यथा चैतन्नभ्यते तथा पूर्वमेवाख्यातम् । तिङ्ग्रहणं पूर्वं निघातः सुबन्तविषयो यथा विज्ञायितेत्येवमर्थम् ।

६९ । कुत्सने च मुप्यगोत्रादौ ।

पचति पूतौति । पूतिशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वात् स्वमोनेषु सकादिति (७।१।२३) विभक्ते लुङ् । पचति क्लियतीति । क्लिशू विवाधने । क्रादादित्वाच्च । अत्र क्लियतीतिरतत् कुत्सनं भवति । यो यस्य वाधनं करोति तेन स कुत्सते । सम्बन्धोऽप्यनयो स्तिङन्तयोरस्येव । यस्मात् पचति तस्मात् क्लियतीति । सुबन्तं तु क्लियतीतिरतत्र भवति । अस्य न भवति निघातः । क्रियाकुत्सनइत्यादि । तिङन्ते द्वयमस्ति । साधनं क्रिया च । तत्र क्रियायाः

कुत्सनेऽनुदात्तत्वं भवतीतिरतदर्थमिदं व्याख्येयम् । कर्तुः कुत्सने मा भूदि-
 तीवमर्थञ्च । तत्रेदं व्याख्यानम् । चादिलोपे विभाषेत्यतो (८१।६३)
 विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । व्यवस्थितविभाषा च सा । तेन क्रियाकुत्सने एव
 भविष्यति । न कर्तुः कुत्सने इति । ननु च क्रियाप्रधानमाख्यातम् । साधनं
 तु तत्राप्रधानम् । तस्य क्रियाङ्गत्वात् । तत्र प्राधान्यादेव पूतौत्वेवमादिना
 विशेषणेन क्रियाया एव सम्बन्धो भविष्यति । न गुणभूतस्य कर्तुः । तत् कि-
 मुच्यते क्रियाकुत्सनेमिति वक्तव्यमिति ? एषं मन्यते । यथैव कदन्तेषु
 दारुणाध्यायकादिषु क्रियायाः प्रधानभूताया अपि विशेषणेन सम्बन्धो भवति
 तथाख्यातेश्वप्यप्राधान्येऽपि साधनस्य विशेषणेन सम्बन्धेन भवितव्यमिति ।
 पूतिसानुबन्धइत्यादि । पूतिशब्दश्चकारानुबन्धो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय
 मिल्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः ।
 तेन पूतिसानुबन्धो भविष्यतीति । ननु च पूतिशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात् प्रातिषिद्ध
 मेवात्तोदात्तत्वम् । कस्मात् स चानुबन्धः क्रियते ? नचायं क्लिप्तः । पूतिर-
 यमिति पुंसा सामानाधिकरण्यात् । एवं तच्छ्रेणिन चकारानुबन्धकरणेनैवेतद्
 दर्शयति यत्र सगतेः स्तुडोऽनुदात्तत्वं तत्र पूतिरन्तोदात्तत्वम् । अन्यत्राय-
 माद्युदात्तत्वम् । तेन क्रियाकुत्सनेऽन्तोदात्तः कर्त्तव्यः । कुत्सने आद्युदात्त-
 इति । तेनायमित्यादिना चानुबन्धकत्वस्य फलं दर्शयति । विभाषितमित्यादि ।
 बह्वर्थे यत् तिङन्तं तद् विभाषानुदात्तं भवतीतिरतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 व्याख्यानं त्विहापि विभाषाग्रहणानुवर्त्तते । तेन व्यवस्थितविभाषाया चान्त्रित्य
 कर्त्तव्यम् । सुपि कुत्सने इत्यादि । अयमुक्तार्थसंग्रहश्लोकः । तत्राद्येन
 पादेन यदुक्तं क्रियाकुत्सने इति वक्तव्यमिति तस्य संग्रहः । मलोप इत्यादि ।
 नास्मिन् तिङ् विद्यत इतिरिति । स पुनः प्रस्तावान् काष्ठादौनां समासो
 विज्ञायते । तत्रातिङ् काष्ठादिसमासे मलोप इष्टः । एतच्च मलोपशैत्येनेनायमेव
 विषय प्राख्यायत इत्यादिना तूक्तार्थम् । तदनेन समासे चेतदनुदात्तत्वमित्या-
 दिना यदुक्तं तत् सर्वं ग्रह्येतुम् । अथवा मलोप इत्यनेन मलोपशैत्येतद् वचन
 सुपलक्षयति । अस्य चोक्तार्थमित्यनेन सम्बन्धः । तदेतदुक्तं भवति । मलोप-
 श्चेति यत् कार्यं वचनं तन् मलोपशैत्येनेनापोत्यादिना पूर्वं भवोक्तप्रयोजनमिति ।
 अतिङ्गीति । अनुदात्तमित्येतद् वक्तव्यमिति वृत्तभङ्गभयान्नोक्तम् । अनुक्तमपि
 तस्य श्लोकस्य पूर्वोक्तार्थसंग्रहार्थत्वात् काष्ठादौनाञ्च पूर्वमनुदात्तस्य चोक्तत्वाद्

गम्यतएव । अतिङीति चानेन बहुव्रीहिना समासः । तेनैतदुक्तं भवति काष्ठादीनां ममासेऽनुदात्तत्वं भवतीति । शेषं सुगमम् ।

७० । गतेर्गती ।

अभ्युद्धरतीति । अभिशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरैणान्तोदात्तत्वे प्राप्त उच्छब्दे गती परतोऽनुदात्तत्वं भवति । समुदानयतीति । अत्रापि निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाद्याभिवर्जमिति (फिद, ४।७६) सम आद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तत्वं भवति । कथं पुनरत्राह समश्च गतिसंज्ञेति ? यत्क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रत्येव गल्पमर्गसंज्ञे भवत इत्युक्तम् । नचोच्छब्दस्य क्रियावाचित्वम् । नैष दोषः । क्रियाविशेषवाचिनो हि प्रादयः । क्रियाविशेषश्च क्रियैव । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेतुक्तम् । उपसर्गोऽपि कारकप्रवृत्तिर् विशिष्यतएव । नञ्चत्तरतीति हरत्वर्थ एव केवलं कर्तृव्यापारं व्यवाच्छिनन्ति । किं तर्हि ? उपसर्गोऽपि । अथवा हरणादर्थान्तरमेवोद्धरणम् । तस्याभिर्विशेषणमिति नानुपपन्ना गतिसंज्ञा । देवदत्तः प्रपचतीति । देवैर्दक्षिणैति क्लिप्तौ च संज्ञाया-मिति क्तः (१।१।७४) । दी दद् घोरिति (७।४।४६) ददादेशः । तृताया कर्मणीत्याद्युदात्तत्वे (६।२।७८) प्राप्ते कारकाहत्तश्रुतयोरैवाग्रिषोति (६।२।१४८) देवशब्दोऽन्तोदात्तः । आमन्देरित्यादि । अत्र सर्वमस्ति । नतु मन्द्रो गतिरिति । तस्मिन् परत आङोऽनुदात्तत्वं न भवति । असति चानुदात्तत्वे निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाद्याभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वमेव (फिद, ४।७६) भवति । कथं पुनराङो गतिमंज्ञा । क्रियायोगे हि सति विहिता सा । न चात्रास्ति क्रियायोगः । मन्द्रशब्दस्याक्रियावाचित्वादित्यत आह याज्ञैवेत्येतत् प्रति क्रिया-योगादाङितेष गतिरिति । सत्यपि व्यवधाने व्यवहितार्थेति (१।४८२) गतिसंज्ञाविधानादिति भावः । स्यादेतत् । यद्यपि याज्ञैवेत्येतत् प्रत्याङो गतित्वं तथापि मन्द्रशब्दं प्रति नाख्येव तस्य गतिसंज्ञा । तेन यद्यपि गतावि-त्येतन्नोच्येत तथापि नैवेहानुदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यत आह तस्येत्यादि । अत्रास्या-नुदात्तत्वं स्यादेवेति । अस्यानाश्रितपरनिमित्तकमित्यनेन हेतु रक्तः । तस्यानाश्रितपरनिमित्तकत्वस्यापि गतावित्यस्मान्नसतीत्यनेन गतिग्रहणस्याभावो हेतुरभिहितः । यदि गतावित्येतन्नोच्येत ततोऽनाश्रितपरनिमित्तमेवानुदात्तत्व-सुक्तं स्यात् । नञ्चसति सप्तमोनिदिष्टे गतिग्रहणे परनिमित्तताश्रियते । ततश्च

गतिरित्येतावतुप्रच्यमाने यद्यपि मन्द्रशब्दो गतिर्न भवति तथापि तस्मादाश्रित-
परनिमित्तमनुदात्तत्वमिह स्यादेव । गताश्रित्यस्मिंस्तु सति न भवतीति दोषः ।
गतिः परनिमित्तस्याश्रयणात् । तस्य चेद्भावात् ।

७१ । तिङि चोदात्तवति ।

यत् प्रपचति यत् प्रकरोतीति । यहत्तान्त्रित्यमिति (८१।६६) निघात-
प्रतिषेधे कृत उभयमध्येतत् तिङन्तमुदात्तवद् भवति । एकं धातुस्वरिणापरं
प्रत्ययस्वरिणम् । इहेदं तिङ्ग्रहणमेवमर्थं क्रियते । तिङ्युदात्तवति यथा
स्यात् । आमन्दे रिन्द्र हरिभिर्याहोव्यत्र मन्द्रशब्दे मा भूदित्येवमर्थम् । एतच्चा-
प्रयोजनम् । यदि स तत्र स्यात् पूर्वसूत्रे गतावित्यतदपार्थक्यं स्यात् । अस्य
हि तत्र मन्द्रशब्दे परतो मा भूदित्येतदेव प्रयोजनं व्यवस्थितम् । न चान्यत्
तिङ्ग्रहणस्यैव व्यवच्छेद्यमस्ति । तस्माद् व्यवच्छेद्याभावान्न कर्त्तव्यमेव
तिङ्ग्रहणमित्येतन्नोद्यमपाकर्त्तुमाह तिङ्ग्रहणमित्यादि । परिमाणं
परिच्छेदः । तदुदात्तवतो यथा स्यादित्येवमर्थं तिङ्ग्रहणम् । किं पुनः
स्याद् ? यदि परिमाणार्थं तिङ्ग्रहणं न क्रियेत्यत आह अन्यथा ह्येत्यादि ।
यदि हि तिङोति नोच्येत तदोदात्तवतौ तत्र तावतुप्रच्यमाने यद्युदात्तवतोति
सामान्येनोच्येत तथापि प्रत्यापत्ते यं प्रति गतिस्तस्यैव निघातो विज्ञायित ।
ततश्च धातावेवोदात्तवति स्याद् यत् प्रपचतीत्यादौ । प्रत्यय तु यत् प्रकरोतीत्यत्र
न स्यात् । विकरणो ह्यत्रोदात्तवान् । न धातुः । ननु चोदात्तोऽत्र प्रत्ययः ।
नोदात्तवान् । नहि प्रत्ययादन्यः स उदात्तोऽस्ति येन प्रत्यय उदात्तवान् स्यात् ।
नैतत् सारम् । यथा स्याद् यत्राद्युदात्तत्वमस्य व्यपदेशिवद्भावेन भवति तथो-
दात्तत्वमपि स्यादेव । स्यादेतत् । प्रत्ययमपि प्रति प्रादेर्गतिसंज्ञा । ततो
नाथं दोष इत्यत आह यत्क्रियायुक्ता इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात्
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रति तेषां गत्युपसर्गसंज्ञा तस्माद् धातुमेव प्रति गति-
संज्ञा । न प्रत्ययम् । यदि हि प्रत्ययोऽपि धातुवत् क्रियावचनः स्यात् तमपि
प्रति प्रादयो गतिसंज्ञां प्रपद्येरन् । न चासौ क्रियावचनः । तस्मान्न प्रत्ययं
प्रति प्रादीनां गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हीत्यादि । प्रपचिततरामिति तिङ्भवेति
(५।३।५६) तरप । तदन्तात् क्रिमैवृत्तिङित्यादिनामि (५।४।११) कृते
सत्यामन्तमेतद् भवति । न तिङन्तम् । ततो यदि तिङि चेति तिङ्ग्रहणं न

क्रियेत तस्मिन्नामन्ते परतो गतिनिघातो न प्राप्नोति । अत्रेत्यादि उत्तरम् । अत्र केचित् कुगतिप्रादय (२।२।१८) इत्यामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । केचित् कुर्वन्त्येवेति । तत्र त्रयः पक्षाः । तत्र य आमन्तेन समासं कुर्वन्ति तेषां तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वितीयव्यादिना (६।२।२) पूर्वपदस्वाव्ययस्य प्रकृतिस्ररे सति शेषस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनुदात्तत्वेन (६।१।१५८) भवितव्यम् । अतोऽक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणे परमामन्तमुदात्तं न भवतीति गतिनिघातो नैव सिध्यति । ततो नायं दोष इति ग्रहणे सत्येव । किं तर्हि ? असत्यपि । तेन तिङ्ग्रहणे क्रियमाण एव चोदयितुं युक्तमित्यभिप्रायः । अथेत्यादि । अथ तरबन्तेन गतिसमासः क्रियत एवः प्रयुक्तमेव चोद्यम् । तथाहि तरबन्त्ये गतिसमास इत्यास्मिन् पक्षे प्राग् गतिसमासे कृते पूर्वपदस्य च प्रकृतिस्ररत्वे पञ्चादात्ता भवितव्यम् । तथाच सतिग्रहत्वादात्त पक्षेऽनुदात्तत्वे सति गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनेवानुदात्तत्वं (६।१।१५८) मिदम् । अतो नायं एतत्सूत्रावाहनेन गतिनिघातेनेति । वाभावे वाह चोदको येषां त्वित्यादि । गतिकारकापदानां कङ्क्षिःसह समासवचनं पाक् सुबुत्पत्तेरित्यत्र दर्शनद्वयम् । गत्यादयोऽविशिष्येण समस्यन्ते कटुभिः सह प्राक् सुबुत्पत्तेरित्येकं दर्शनम् । गत्यादयः कटुभिरेव समस्यन्ते । नान्यप्रत्ययान्तेः । तेषु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति द्वितीयम् । तत्र येषां पूर्वं दर्शनं तान् प्रत्यामन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति मत्वमयुक्तमेतच्चोद्यम् । येषां तु द्वितीयं दर्शनं तान् प्रत्युक्तमेव । तथाहि तेषामेव विधिविषये प्रपञ्चितरामित्येवंप्रकारे यत्र कृत्प्रयोगो नास्ति तत्र समासेन नैव भवितव्यम् । अथ पृथक् स्वरः प्राप्नोति । प्रशब्दस्थोपसर्गाच्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वम् (फिट्, ४।८०) प्राप्नोति । पञ्चितरामित्यत्रापि प्रत्ययस्वरेशाम उदात्तत्वम् । तत्र पृथक्स्वरप्राप्तौ सतप्रामनेन निघातेन प्रयोजनम् । एव च गतिनिघात इति तिङ्ग्रहणे क्रियमाणे सत्यामन्तेन प्राप्नोतीति भावः । इतर आह तदर्थं यत्रः कर्त्तव्यइति । स पुनरत्र व्याख्यानविशिष्यः । इह चकारः क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनामन्तेऽपि निघातो भवित्यतीति । प्रपञ्चितप्रकरोतीति । तिङ्ङात्तङ् इति (८।१।२८) निघातादुभयमध्येतदुदात्तवन्न भवति ।

७२ । आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

तस्मिन् सतीतप्रादिनाऽविद्यमानवद् भवतीत्यस्यार्थमाचष्टे । अविद्यमानव-

दिति । वतिना निर्देशोऽयम् । अविद्यमानेन तुल्यं वर्त्तत इतदविद्यमानवत् । वतिश्च सादृश्ये भवति । एवञ्च तस्याविद्यमानेन सादृश्यं भवति यदि सत्यपि तस्मिन्-
 स्तान्विद्यमानं कार्यं न भवति । असति च तस्मिन् यत् कार्यं तदसत्तान्विद्यमानं
 तत् सत्यपि तस्मिन् भवति । आमन्त्रितनिघातेनेत्यादिना तस्मिन्त् सति यत्
 कार्यं प्राप्नोति तदभावमविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनं दर्शयति । देवदत्त
 यज्ञदत्तेति । अत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वादसति निघाते यज्ञदत्तशब्दस्य घाष्टिकमेवा-
 (६।१।१८८) मन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीति । अत्रापि
 तिङन्तस्यासति निघाते धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त तव ग्रामः स्तम् ।
 देवदत्त मम ग्रामः स्तमिति । तवममौ ङसौति (७।१।८६) तवममादेशौ सात्तिकौ ।
 इत्येवमादिव्यति । आदिशब्देन देवदत्त तुभ्यं दीयत इत्येवमादीनां ग्रहणम् ।
 युष्मदस्मदादेशा न भवन्तीति । तमयावेकवचनस्येत्येवमादयः (८।१।२२) ।
 पूजाया मनन्तरपतिषेधः प्रयोजनमित्यादिना तस्मिन्नामन्त्रितेऽसति यत् कार्यं
 प्राप्नोति तस्य सत्यपि तस्मिन् भावेऽविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनं दर्शयति । यावद्
 देवदत्त पचसीत्यत्रापौत्यादि । यत्राप्यामन्त्रित व्यवधायकमित्येषोऽपिशब्दस्यार्थो
 वेदितव्यः । देवदत्तः पचतीति । अत्राविद्यमानत्वाभावात् तिङ्निघातो भवत्येव ।
 पूर्वमिति । किं देवदत्तइति पूर्वं परमपि खलु भवति ? नचेह परमस्तीति
 नास्ति देवदत्तेत्यस्य पूर्वत्वम् । तनामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्
 भवति । देवदत्त पचसीति । अत्र पचसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वम-
 स्तीत्यविद्यमानवद्भावेन तस्य भवितव्यम् । ततश्चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं तस्य न
 स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुन इति । अत्र च गङ्गेशब्दस्य यमुनेशब्दापेक्षमेव
 पूर्वत्वमिति तमेव प्रति तस्याविद्यमानवद्भावः । न मेशब्दं प्रति । ततश्च तस्य
 मेशब्दस्य यमुनेशब्देनानन्तर्यमपनयन् स निघातनिमित्तभावः प्रतिवधुषीयादिति
 यमुनेशब्दस्य निघातो न स्यादित्येतच्चोदयमाशङ्क्याह पूर्वत्वञ्चेत्यादि ।
 चकारोऽवधारणे । भिन्नक्रमश्च । परापेक्षमेवेत्येव द्रष्टव्यम् । इतिकरणो हेतो ।
 षां यज्ञावो यदपेक्षवद् भवति तेषां तदभावेनान्द्यमानानां विधीयमानो धम-
 स्तद्विषयएव प्रतीयते । तद् यथा पुत्रः कार्येष्ववहितइति पुत्रस्य पुत्रभावः पुत्रापेक्ष
 इति तस्य पुत्रभावेनान्द्यमानस्य विधीयमानं कार्येष्ववहितत्वं यदपेक्षः पुत्रत्वं
 तत्कार्येष्ववगम्यते । नान्यकार्येषु । पूर्वत्वञ्चेदं परापेक्षमेव । तस्मात्
 तदन्त्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो यदपेक्षं तत्पूर्वत्वं तस्यैव परस्य कार्यं

कर्त्तव्ये भवति । नान्यस्य । किंविशिष्टे कार्य्ये ? स्तनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा । स्तनिमित्तं यस्य तत् स्तनिमित्तम् । आमन्त्रितनिमित्तमित्यर्थः । तस्मादस्य-
 च्छब्दान्तरं निमित्तं यस्य तदन्यनिमित्तम् । यतएवं परस्यैव कार्य्यं कर्त्तव्ये
 तदामन्त्रितमविद्यमानवद् भवति नतु स्वकार्य्यं कर्त्तव्ये तेन देवदत्तपचमौल्यत्रा-
 मन्त्रिताद्युदात्तत्वं न परस्य कार्य्यम् । किं तर्हि ? आमन्त्रितस्यैव । यतः
 परस्य कार्य्यमनुदात्तत्वम् । तस्मिंस्त्वविद्यमानवद् भवत्येव । एवं प्रथम-
 चोद्यं निराकृत्य द्वितीयं निराकर्तुमाह इमं मे गङ्गे यमुनइत्यादि । अत्रापि
 पूर्वत्वञ्च परापेक्षं भवतीतिप्रथ एव हेतुः गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितान्तः स्यमविद्य-
 मानत्वान्निमित्तं न भवतीति सम्बन्धनीयम् । क्व विषये निमित्तं न भवति ?
 परस्यैव यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये । मेशब्दस्य च निमित्तभावः न प्रति-
 बध्नातीति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितो यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये विद्यमानवत्त्वा-
 दिति सर्वमपेक्षते । इह पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् परस्य कार्य्यं कर्त्तव्ये
 पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो विधीयते । इमं मे गङ्गे यमुन इत्यत्र च यद्यपि
 गङ्गेशब्दादन्यच्छब्दान्तरं म इतिप्रतदु यमुनेशब्दस्यानुदात्तस्य निमित्तं तथापि तदनु-
 दात्तत्वं परस्यैवामन्त्रितस्य कार्य्यमिति तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवद्भ-
 वति । अतएव प्रागुक्तम् अन्यनिमित्ते वैतेनाविद्यमानवत्त्वान् मेशब्दस्य निघातं
 प्रति यो निमित्तभावः तं न प्रतिबध्नाति । वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा
 स्यात् । आम् भो देवदत्ता । आम् एकान्तरमामन्त्रित मनन्तिकइतिप्रकान्तरता-
 (८।१।५५) निबन्धनो निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति । बहुवचनान्तश्चेतद्
 विज्ञेयम् । एकवचनान्ते हि नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति
 (८।१।७३) प्रतिषेधान्नेवाविद्यमानत्वमस्ति । बहुवचनान्ते तु विभाषितं विशेष-
 वचनं बहुवचनमिति (८।१।७४) पक्षे विद्यते । ननुच परार्थं प्रयुज्यमानाः शब्दा
 अतिदेशं गमयन्ति यथा गोर्वाहोक्कइति । तत्र विद्यमानस्याविद्यमानमिति
 वचनादतिदेशो गम्यते । अतिदेशधर्मश्च स्वाश्रयानिबन्धितरिति नार्थो वतिनाः ।
 सत्यमेतत् । एवं तु मन्यते । वतिमन्तरेण प्रयोगव्यवस्थार्थमिदं स्यात् ।
 कुतश्चिदामन्त्रितं पूर्वं न भवतीति । तथाचामन्त्रितस्यामन्त्रितेन पूर्वैकैकान्तरता
 न स्यादिति ।

७३ । नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

समानाधिकरणमिति । समानामिधेयमित्यर्थः । अग्ने ऋहृपत इति । अग्निशब्दोऽत्राग्निमात्राभिधायित्वात् सामान्यवचनोऽपि ऋहृपतिशब्देन विशेषाभिधायिना व्यवच्छिद्यमान स्तदुवाच्ये गार्हपत्याख्येऽग्निविशेषे एवावतिष्ठत इति ऋहृपतिशब्दस्तेन समानाधिकरणः । एवं माणवक जटिलकाध्यापक इत्यत्रापि समानाधिकरणता विज्ञेया । अत्र जटिलकशब्दस्यापिन्नामिदात् सामान्ये विशेषत्वं न । किं तर्हि ? माणवकापेक्षया विशेषत्वम् । अध्यापकापेक्षया सामान्यभावः । अत्र जटिलके समानाधिकरणे परतो माणवकस्यावित्यमानत्वं न भवति । अध्यापके तु जटिलकशब्दस्य । पूर्वस्येत्यादिना प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति देवदत्त पचसौति । तत्र देवदत्तस्य योऽग्निधेयोऽर्थं स्तत्रैव कर्त्तरि लकारो विहित इति भवति पचसौत्येतद्देवदत्तशब्देन समानाधिकरणम् । आमन्वितं तु न भवति । देवदत्त यजदत्तेति । देवदत्तशब्दोऽत्र न संज्ञाशब्दो ऋहृति । किं तर्हि ? क्रियानिमित्तकः । अन्यथा संज्ञाशब्दस्य क्वस्तुनिष्ठत्वात् सामान्यवचनः स न स्यात् । एते पर्याया इति । एतेन सामान्यवचनत्वाभावं दर्शयति । विशेषापेक्षं सामान्यम् । नचात्र कस्यचिद् विशेषो वाच्यो यदपेक्षया सामान्यं स्यात् । सर्वेषामत्यन्ताभिन्नार्थत्वात् । अन्यथा पर्याया एव न स्युः । कथं पुनः ज्ञायन्ते पर्याया एत इत्याह एवं ह्युक्तमित्यादि ।

७४ । विभाषितं विशेषवचनं बहुवचनम् ।

पूर्वेण नित्यं विद्यमानवस्ते प्राप्ते विकल्पाद्यभिदं वचनम् । देवाः शरण्या इति । यदाऽविद्यमानवस्त्वं तदा शरण्या इत्यस्यामन्वितान्युदात्तत्वम् भवति । अन्यथा निघातः । एवं ब्राह्मणा वैयाकरणा इत्यत्रापि वैयाकरणशब्दस्याबुदात्तत्वम् । पाञ्चिकानिघातश्च वेदितव्यः । अथ विशेषवचनं किमर्थम् ? यावता सामान्यवचनमित्यनुवर्त्तते । सामान्यञ्च विशेषापेक्षम् । तत्रान्तरेणापि विशेषवचनं विशेषवचनं विज्ञास्यत इत्यत आह सामान्यवचनाधिकारादेवेत्यादि । य एव न शक्नोति मन्दोः प्रतिपत्तुं तं प्रति विस्मष्टार्थं विशेषवचनग्रहणं क्रियते । यदि तर्हि सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् सामान्यवचनग्रहणाद् विशेषवचने कार्यं विज्ञायते तत्र पूर्वसूत्रेऽपि (८१।७३) तत्रैव कार्यं विज्ञायते । तथाच देवदत्त

यज्ञदत्तेति प्रत्युदाहरणं द्वाङ्गविकलं स्यात् । तथाहि यथा यज्ञदत्तशब्दो न समानाधिकरणो भवति तथा विशेषवचनोऽपि । अथासौ विशेषवचन एव सति यथाग्ने गृहपत इत्यत्राग्निशब्दः सामान्यवचनोऽपि गृहपतिशब्देन विशेषाभिधायिना व्यवच्छिद्यमान स्तदग्निविशेषणं भवति गृहपतिशब्द स्तेन समानाधिकरण एव देवदत्तशब्दो विशेषाभिधायिना यज्ञदत्तशब्देन व्यवच्छिद्यमान स्तद्वाच्य एव विशेषेऽवतिष्ठत इति यज्ञदत्तशब्द स्तेन समानाधिकरण इति चिन्त्यमेतत् ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ ८१ ॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

अष्टमाध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वत्रासिद्धम् ।

एष योगः परिभाषा वा स्यादधिकारो वेति पञ्चद्वयं सम्भाव्यते । तत्र यद्ययं परिभाषा स्यात् सर्व्वस्यामष्टाध्याय्याम्पूर्व्वस्त्रिन्नुत्तरमसिद्धं स्यात् । ततश्चातो भिस ऐसित्यत्र (७।१।६) त्वदाद्यत्वस्यासिद्धत्वात् तै र्यं रित्यत्रैस्सभावो न स्यादिति मं परिभाषापक्षे दोषः दृष्ट्वा स्वरितत्वेनाधिकारत्वमस्येति (१।३।११) निश्चित्याह पूर्व्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयमिति । अध्यायपरिसमाप्तेरिति । अवधिप्रदर्शनार्थ- भेतत् । तत्रेति वाक्योपन्यासे । सपादेति । सञ्च पादेनानन्तरं प्रक्रान्तेन वचन्तइति सपादा । समाध्यायीति । समानामध्यायानां समाहारः । द्विगोरिति (४।१।२१) ङोप् । क्वचित् सपादसमाध्यायीति पाठः । तत्र सपादा चासौ समाध्यायी चेति विशेषणसमासः । पुं वद्भावः । अयमिति । वच्यमाणः पादोनीऽ- ध्याय इति । अनन्तरोक्तेन पादेनोनीऽपरिपूर्णः पादोनीऽध्यायः । असिद्धो भवतीत्यादि । पादोनाध्यायग्रहणेनोत्तरोत्तरयोगग्रहणेन च शास्त्रासिद्धत्व मिहाश्रीयत इति दर्शयति । कार्यासिद्धत्वाश्रयणे हि यथा देवदत्तस्य हन्तरि हृते न पुन देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति तथा कार्य्यस्यासिद्धत्वे प्रतिपादिते न पुनः प्रकृतेः प्रादुर्भावो (A) भवति । ततश्चासुष्यामुष्मायित्वत्र सत्यप्युकारस्यासिद्धत्वेऽ

(A) महीश्वरपुस्तके प्रादुर्भावं इत्यत्र प्रत्यापत्तिरिति पाठः ।

कारान्तमङ्गं न भवतीति तन्निबन्धनः स्त्रीभावी न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु स्त्रीभावशास्त्रमेव प्रवर्तते । नत्वशास्त्रमसिद्धत्वमिति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । अपि च शास्त्रस्य मुख्यत्वं पूर्वत्वं कार्यस्थीपचारिकत्वम् । यस्य कार्यस्थस्य शास्त्रं पूर्वं तदप्यपचारेण पूर्वमित्युच्यते । न स्त एव तस्य पूर्वत्वम् । सन्निवेशविशिष्टाभावात् । कार्यं हि लक्ष्यगतम् (B) । तत्र यथा लक्ष्यस्य सन्निवेशो नास्ति तथा तदगतस्यापि कार्यस्थः । न च मुख्ये पूर्वत्वे सति गौणत्वस्य परिग्रहणं युक्तम् । तस्माच्छास्त्रपूर्वग्रहणेन गृह्यते । तस्य च पूर्वत्वम् परशास्त्रमेवापिच्छ भवति । अतो यदपेक्षं तस्य पूर्वत्वं ततः परस्य शास्त्रस्यैवासिद्धत्वमनेन कर्तुं युक्तम् । शास्त्रस्यासिद्धौ च कृतायामर्थतः कार्यासिद्धत्वं कृतमेव भवति । तस्य तन्निबन्धनत्वात् । सिद्धशब्दे नियन्त्रवचनः । सिद्धं नियन्त्रमित्यर्थः । न सिद्धमसिद्धमनियन्त्रमित्युच्यते । परञ्च शास्त्रं यच्च नियन्त्रं तन्न शक्यं वचनशतेनाप्यनियन्त्रसत्ताया मापादयितुम् । अन्यथा न कश्चिद् दुःखविचारां दशामनुभवेत् । असिद्धवचनेनैव न दुःखस्यानियन्त्रतापादानात् । तस्माद् यथा ब्रह्मदत्तोऽब्रह्मदत्तोऽयमित्युक्तेऽतिदेशोऽयं गम्यते तथेहाप्यसिद्धत्वमित्युक्तेऽतिदेशोऽयं गम्यत इत्याह असिद्धवद्भवतीति । एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह सिद्धकार्यमित्यादि । एवं हि तदसिद्धवद्भवति यदि सिद्धस्य यत् कार्यं तन् न करोति । तदेतदित्यादि । तदिति हेतौ । यस्मादनन्तरोक्तोऽसिद्धशब्दस्यार्थं स्तस्मादेतदसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम् । आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य तदादेशलक्षणम् । तस्य प्रतिषेधः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । उत्सर्गलक्षणभावार्थश्चेति । उत्सृज्यते निवर्च्यते इतुत्सर्गः स्थानिलक्षणम् । उत्सर्गो लक्षणं निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं कार्यम् । तस्य भाव उपजननमुत्सर्गलक्षणभावः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । अस्मा उदरेत्यादि । अस्मैऽतौदंशब्दाच्चतुर्थी । उदरेत्यस्मिन् परत आयादेशः । लोपः शाकल्यस्येति (८३।१८) यकारलोपः । तत्र कृत आद् गुणः (६।१।८०) प्राप्नोति । यकारलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । हा आनयेत्यादि । अत्रात्रानयशब्दयोः परतोऽसावित्यस्यादित्यशब्दे च परत आयादेशः । लोपः शाकल्यस्येति (८३।१९) वकारलोपः । तत्र कृतोऽकः सवर्णं दीर्घत्वं (६।१।१०१) प्राप्नोति । वकारलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । व्यलोपासिद्धत्वादिति । तादर्थ्याद्द्वारलोपशास्त्रं व्यलोपशब्दे नोक्तम् । अथवा व्यलोपशास्त्रस्यासिद्ध-

(B) निबन्धवचनमिति तु महीश्वरकृते पाठः ।

त्वाद् व्यलोपस्यासिद्धत्वमित्युच्यते । एषूदाहणेष्वादेशलक्षणप्रतिषेधो ऽसिद्धत्ववचनस्य प्रयोजनम् । इदानीं येषूदाहरणेषूत्सग लक्षणभावः प्रयोजनं तानि दर्शयितुमाह अनुष्वाइत्यादि । अदस अतुर्थोपञ्चमीसप्तम्येकवचनानि । त्वदाद्यत्वम् (७२-१०२) । अत्रासत्यप्यसिद्धत्वे परत्वादसोऽसौदु दो म इत्यत्वम् (८२।८०) । ततश्चाकारान्तस्याभावात् तन्निबन्धनाः सव नान्तःश्ले (७१।१४) ङसिद्ध्योः स्मात्-स्मिनाविति (७१।१५) स्मायादयो न स्युः । असिद्धत्वे सति शास्त्रस्य ते भवन्ति । उत्वस्यासिद्धत्वादिति । अत्रापि तादर्थ्यादुत्वशब्देनोत्वयास्त्वमुक्तम् । शुष्किके-त्वादिसौकः । अत्र निदर्शनमित्येतच् शुष्किकेत्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भस्माञ्जश्व इति । अत्राप्यसिद्ध इति वृत्तमङ्गभयान्नोक्तम् । अनुक्तमपि प्रकरणेन ज्ञायते । शुष्किकेति । शुष शोषण इत्येतस्मात् क्तप्रत्ययः । शुषः क इति (८२।५१) कादेशः । टाप । अज्ञातार्थं प्रागिवात् कः (५।२।७०) । केषु इति ङस्त्वम् (७।४।१३) । ततश्च टाप । प्रत्ययस्यात् कादित्यादिना ७।२।४४) नित्यमित्त्वं भवति । नतूदौचा मित्यादिना (७।२।४६) पाञ्चिकम् । शुषः क इत्यस्या-सिद्धत्वात् । शुष्कजङ्घेति । शुष्के जङ्घे अस्या इति बहुव्रीहिः । न कोपधाया इति (६।२।३७) पुंवङ्गावनिषेधो न भवति । शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वादिति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम् । ननु च सत्यप्यसिद्धत्वे नैवात्र पुंवङ्गावनिषेधो न प्राप्नोति । कोपधप्रतिषेधे तद्वित्तुग्रहणं कर्त्तव्यमिति (६।२।३७, वा) वचनात् । न । वाक्यकारमतमेतत् । सूत्रकारमतेन तु श्लोकावार्त्तिककारेण च न चात्रैतत् प्रयोजनमुपन्यस्तम् । एतयोर् हि सामान्येन कोपधप्रतिषेधोऽभिमतः । चामि-मानिति । श्ले जे षे क्षये । आदेश उपदेशेऽशितोत्यास्त्वम् (६।२।४५) । चायो म इति (८२।५३) निष्ठातकारस्य मकारः । चामइति स्थितेऽत इजितौजं (४।१।८५) क्त्वाऽत इनिठनावितौनिप्रत्ययं (५।२।११४) वा क्त्वा मतुप कर्त्तव्यः । वह्निरित्यादि । वह्न प्रापण इत्येतस्मान्निष्ठा । संसारणम् (६।२।१५) । ह्यो ढइति (८२।३१) ढत्वम् । भ्रषस्त्वथोर्वोऽध इति (८२।४०) धत्वम् । घुना घु-रिति (८।४।४२) घृत्वम् । ढो ढे लोप इति (८२।१३) ढलोपः । दुलोपे पूर्वस्य दीर्वोऽण इति दीर्वः (६।२।१११) । जडइति स्थिते तमाचष्ट इति णिच् । णविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्येतोष्ठवङ्गावाट्टिलोपः (६।४।१५५, वा) । तदन्तान्नुङ् । णिथोत्यादिना (२।१।४८) चङ् । अत्र ढत्वघृत्वादीनामसिद्धत्वाद् योऽसौ शौ टिलोप स्यस्य णौ क्तं स्थानिवद् भवतीति स्थानिवङ्गावाञ्छी- (६।२।११) त्यजादे द्वितीय-

स्थिति (C) (६।१।२) इत् इत्येतस्य द्विवचनम् । कुहोश्चुरिति (७।४।६२) सुत्वं महाप्राणस्य हकारस्य स्थाने महाप्राणएव भ्रकारः । अभ्यासे चर्चेति (८।४।५४) भ्रकारस्य स्थाने जकारः । आङ्जादीनामित्याट् (६।४।७२) । आट्चेति (६।१।८०) वृद्धिः । अथ सन्वङ्गघुनि चङ्परइति सन्वङ्गावः (७।४।८३) कस्मान्न भवतीत्याह अनग्लोप इत्यादि । यदि तर्ह्यन्ग्लोप इति प्रतिषेधात् सन्वद्भावो न भवति तदौजदइति न सिध्यतीत्याह औजदइत्यादि । गुङ्लिङ्मानिति । गुङ् लोढोति क्तिप् । तदन्तान्मतुप् । पूर्ववङ् ढत्वम् । भ्रलाञ्छशोऽन्त इति (८।३।३८) जश्त्वं ढकारस्य ङकारः । मतोर्वत्वे कर्त्तव्ये ढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाच्च भ्रयइति (८।२।१०) वत्वं न भवति । कारिकायां भ्रलां जश्त्वपङ्गणसुपलक्षणार्थं निदर्शनमिति । अनेनैतत् दर्शयति निदर्शनमेतच्छुष्किकादीनाम् । नतु परिगणनमिति । यदि हि सपादायां सप्ताध्याय्यां कर्त्तव्यायां पादोर्नोऽध्यायोऽसिद्ध इत्युच्यते तदा यद्दृष्टं षष्ठीनिर्देशसप्तमीनिर्देशपञ्चमीनिर्देशाः क्रियन्ते तेऽप्यसिद्धाः स्युः । ततश्च संयोगान्तस्य लोप (८।२।२३) इत्यत्र षष्ठीनिर्देशस्थानसिद्धत्वात् षष्ठी स्थानियोगित्येषा (१।१।४८) नोपतिष्ठेत् । एवञ्च सामीप्ययोगाद्येषा षष्ठी स्यात् । ततः संयोगान्तसमीपो यस्तस्यापि लोप आपद्येत । भ्रलो भ्रलौत्यत्रापि (८।२।२६) सप्तमीनिर्देशस्थानसिद्धत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्व- (१।१।६६) तेषा परिभाषा नोपतिष्ठेत् । तथाच पूर्वस्वैवानन्तरे भवितव्यमिति नियमस्थाभावात् सामान्येन पूर्वस्व परस्य वानन्तरे व्यवहिते भ्रल्लि लोपः । ऋसादङ्गादित्या- (८।२।२०) दावपि पञ्चमीनिर्देशस्थानसिद्धत्वात् तस्मादितुत्ररस्ये- (१।१।६७) त्यस्योपस्थानं न स्यात् । ततश्चानियमात् पूर्वस्व परस्य वानन्तरस्य व्यवहितस्य च लोपः प्रसज्येतेत्यत आह येऽत्र षष्ठीनिर्देशा इत्यादि । किं पुनः कारणमसिद्धत्वं न भवतीत्याह कार्यकालं होत्यादि । यदि हि यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं (प, २) स्याद् एवमासां परिभाषाणां पूर्वत्वे सति षष्ठीनिर्देशादीनामसिद्धत्वं न स्यात् । न तु यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । किं तर्हि ? कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् (प, ३) । कार्यकालाः कार्यप्रयुक्ता हि संज्ञाः परिभाषाश्च । तस्माद् यत्र कार्यं तत्रैव ताः प्रयुज्यन्ते । तेन ता उपदेशएव । अतो निर्देशैरभिन्नदेशत्वात् परिभाषाणामत्र पूर्वत्वं नास्ति । ततः कुतस्तासु कर्त्तव्यासु तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गः ? यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं (प, ३) विप्रतिषेधे परं कार्यं (१।४।२) मितेषात्वोपतिष्ठेत् ।

(C) कच् व इति स्थित इति शेषः ।

तत्र को दोषः ? स्वर स्फुल्ल सञ्चलने । गुरो उद्वयमने । आभ्यासहृन्नोर्द्धदिति (३।१।२२४) खति कृते विस्फोर्यमवगोर्धमिति न सिध्येत् । अस्या हि परिभाषाया उपस्थाने गुणं परत्वादुवाधित्वा हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वं प्राप्नोतीत्यत आह विप्रतिषेधे परमितेषा त्वित्यादि । विप्रतिषेधे परमितेषा परिभाषा (१।४।२) न प्रवर्त्तत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । कस्मान्न प्रवर्त्तत इत्याह येनेत्यादि । इयो हि तुल्यबलयो विप्रतिषेधो भवति । इह तु येन पूर्वण लक्षणैः पुगन्तस्येत्यादिना (७।३।८६) सह परं लक्षणं स्पर्धते तदप्यभिभवितुमिच्छति परं लक्षणं हलि चेत्यादिकम् । तत् पूर्वं प्रति तस्यासिद्धत्वम् । अतोऽतुल्यबलत्वाच्चिप्रतिषेधो नास्तीति विप्रतिषेधे परमितेषा (१।४।२) परिभाषा न प्रवर्त्तते । तथा चेत्यादि । एवमस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यामित्यर्थः । यदि तर्हि पूर्वस्मिन् कार्यं कर्त्तव्ये परमसिद्धं भवतेषां सतुप्रसर्गं कर्त्तव्ये परस्यापवादस्यासिद्धत्वं स्यात् । ततश्च दोग्धा दोग्धुमित्यत्र दादेर्धातोर्घं (८।२।३२) इति चस्यासिद्धत्वाद् ठल् स्यादित्यत आह अपवादस्य त्वित्यादि । यद्यप्यपवादविषयस्यापि परस्योत्सर्गं कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं स्यात् निर्विषयत्वाच्चापवादवचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अतोऽपवादस्य परस्यापि वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति । ननु च वचनप्रामाण्यात् पर्यायेण तयोर्भावः स्यात् । तत् कृतो वैयर्थ्यप्रसङ्गः ? नैतदस्ति । यद्यपवादस्य पर्यायता स्याद् वा दृहसुहेति (८।२।३३) विकल्पेन चत्वविधानमनर्थकं स्यात् ।

२ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।

कृतीतिप्रतदनन्तरोक्तेन तुग्यहृणैर्नैव सम्बध्यते । नतु सर्वैः सुवादिभिः । अन्यथा यथा विधिशब्दस्य प्रतीकं विधिसम्बन्धो दर्शितं स्थायास्यापि सम्बन्धं दर्शयेत् । इहायं विधिशब्दः सुवादिभिः सम्बध्यमानो भावसाधनो वा सम्बध्येत कर्मसाधनो वा ? तत्राद्ये पक्षे आश्रीयमाणे राजभिस्तच्चभिरित्यत्रैस्मावे कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति । भावसाधने हि यत्रासतो विधानं तत्रासिद्धत्वेन भवितव्यम् । नतु सतः । न चात्रासतः सुपो विधानम् । किं तर्हि ? सतएव । यतस्तस्य स्थान ऐस्भावस्य राजभ्यां राजभ्य इत्यत्रापि सुपि चेति दीर्घत्वे (७।३।१०२) बहुवचने भक्त्येदित्येत्त्वे च (७।३।१०३) कर्त्तव्ये नैवासिद्धत्वं प्राप्नोति । यस्मादिह सुपि परतो दीर्घत्वस्यैवस्य च विधानम् । नत्वसतः सुपः । इतरस्मिंस्तु पक्षे स्वरसंज्ञातुकामसतामेव विधानेन लोपस्यासिद्धत्वमिष्यते । एतच्च न सिध्यति ।

कर्मसाधने हि विधिशब्दे तैः सम्बध्यमाने सतामिव तेषामन्यस्मिन् कार्यं विधीय-
माने सत्यसिद्धत्वेन भवितव्यम् । नतु तेषामप्रतां विधानेन तु शक्यते वक्तुं सुपा
कर्मसाधनः सम्बध्यते स्वरदिभिश्च भावसाधनइति । एको ह्ययं विधिशब्दः
सूत्रोपात्तः । स च भावसाधनो वा स्यात् कर्मसाधनो वेति । नतुभयसाधनः ।
नह्येकस्योभयसाधनत्वमुपपद्यत इतिप्रतच्चोद्यमपाकर्त्तुमाह विधिशब्दोऽयमित्यादि ।
यद्येष विधिशब्दः सुप्स्वरदिभिः ससुदायिन सम्बध्यते तदा स्यादयं दोषः । नच
ससुदायिन सम्बध्यते । किं तर्हि ? सुवादिभिः प्रतीकम् । प्रतीकञ्चास्मिन्
सम्बध्यमाने यावद्भिः सहायं सम्बध्यते तावन्तोऽयं स्वरदिविधौ नलोपोऽसिद्धौ
भवतोऽप्रवमादौनि वाक्यानि भवन्ति । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुगविधिव्येतद-
ग्रहणकवाक्यं तेषामिव निबन्धनम् । तेषु च भिन्नेषु वाक्येषु विधिशब्दोऽपि भिन्न
एव । तत्र कश्चिद्भावसाधनः कश्चित् कर्मसाधनः । तत्र स्वरसंज्ञातुकामसतामिव
विधाने कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते । तेन च ते विधीयमानत्वात् कर्मभाव-
मापद्यन्ते । ततो भावसाधनेन विधिशब्देन कर्मणोऽनभिहितत्वाद्देशु कर्त्तृकर्मणोः
कृतौति (२।१।६५) षष्ठ्या भवितव्यम् । तेन तैः कर्मषष्ठोयुक्तोर्भावसाधनोऽभि-
सम्बध्यते । सुपा च सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन । कर्मसाधनइति । सुपो
विधीयमानेन कार्येण सम्बन्धमात्रम् । सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ तु यत्र शेषइति
(२।१।५०) षष्ठौ विधीयते तत्र वेदितव्यम् । सम्बन्धसामान्यस्य वचनोति
षष्ठौसमासः । सा चासौ षष्ठौ चेति विशेषणसमासः । सम्बन्धसामान्यवचन-
षष्ठौ अन्ते यस्य सुपः स तथोक्तः । कर्मषष्ठोयुक्तेन सुपा कर्मसाधनस्य विधि-
शब्दस्य सम्बन्धो नोपपद्यते । कर्मषष्ठ्यनुपपत्तेः । यदि हि सुप् कर्मं स्यात् तत्र
कर्मणि षष्ठौ स्यात् । नचासौ सुप् कर्मं । सुपो विधीयमानत्वात् । तत् तु तत्-
सम्बन्धिकार्थम् । विधीयमानत्वात् कर्मं तद्विधिशब्देनोक्तम् । अतस्तत्रापि तावत्
कर्मषष्ठौ न सम्भवति । किंपुनरकर्मणि सुपि । तेनेत्यादि । यस्मात् सम्बन्ध-
मात्राभिधायिनौ या षष्ठौ तदन्तेन सुपा कर्मसाधनो विधिशब्दः सम्बध्यते तेन
हेतुना सुपःस्थाने यो विधिर्भिस एस्भावः सुपि परतो यो विधिर्दोषत्वादि यंस्य
सुब् निमित्तं सर्वोऽसौ सुपसम्बन्धो भवताति सर्वत्राप्यसिद्धत्वं भवति । ननु च
षष्ठौस्थाने योगेति (१।१।४८) वचनात् सम्बन्धविशेषे षष्ठ्या भवितव्यम् ? नतु
सम्बन्धसामान्ये । ततश्च सुप एव स्थाने यत् कार्यं तत्रेवासिद्धत्वं स्यात् । नान्यत्र ।
नेतदस्ति । यत्र ह्यादेशो विधीयतेऽस्तौर्भूतिप्रवमादौ (२।१।५२) तत्रास्याः

परिभाषाया व्यापारः। नतु यत्र लक्षणान्तरिण विहितं कार्यं कार्यान्तरार्थ-
सुपादीयते तत्रापि। अन्यथोदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया (७११४६) इत्यत्र
स्थानग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनयैव परिभाषया ऽतःस्थाने योऽकारस्तस्य ग्रहणं
भवति। नतुचेह सुपाामादेशो न विधीयते। किं तर्हि ? लक्षणान्तरविहितस्यापि
सिद्धत्वम्। तस्मान्नात्र स्थानयोगपरिभाषाया (१११४८) व्यापारः। राजवतीत्यादि।
राजशब्दान्मतुप। उगितयेति (४११६) ङीपि कृतेऽन्तोऽवत्या (६११२२०)
इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतौशब्द इति न भवति।
तस्मिन्नसति कनिन्युवृषितच्चिराजिषन्विद्युप्रतिदिव (उण्, ११२५४) इति
राजशब्दस्य कनिन्यप्रत्ययान्तस्य नित्स्वरैणाद्युदात्तत्वाद् राजवतीशब्द आद्युदात्त
एव भवति। पञ्चाशं दशाशमिति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२११५०)
समासः। अत्र नलोपे कृतेऽ वर्णान्तं पूर्वपदं जातमित्यर्थं चावशमि- (६१२६०)
त्यादिना सूत्रेण तस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। समासान्तो-
दात्तत्वमेव (६१२२२) भवति। पञ्चदशङ्गीति (D)। पञ्चानां दण्डिनां
समाहारइति तद्विधित्यादिना (२११५१) समासः। समाहारि द्विगुः। स
नपुंसक (२११७) मिति नपुंसकत्वम्। नलोपे कृत इगन्तता जातितौगन्त-
कालकपालभगालशरावेषु द्विगाविति (६१२२६) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः
प्राप्नोति। नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। तदेत-
दित्यादि। इह केषाञ्चिदेकयैव संज्ञयाऽनेकसंज्ञाकार्यं क्रियते। यावन्ति संज्ञा-
कार्याणि तत्रैकैव संज्ञा प्रवर्त्ततइति दर्शनम्। अन्येषाम्नु यया संज्ञधेककार्यं
क्रियते तथैवान्यत्। अतो यावन्ति संज्ञाकार्याणि तावन्त्येव संज्ञाः प्रवर्त्तन्त-
इति दर्शनम्। तत्र पूर्वस्मिन्दर्शने नेदं प्रयोजनम्। ययैव हि प्राक् प्रवृत्तया
संज्ञया षड्भ्यो (७१२२) लुगिति जशशसोर्लुक्कार्यं कृतं तयैव हि टाप्-
प्रतिषेधो भविष्यति। तस्मादितरस्मिन् दर्शने तत् प्रयोजनं भवति। अत्रापि
कथमेतत् प्रयोजनं भवतीत्याह या ङीत्यादि। हिशब्दो यस्मादर्थं। इतिकरण
स्तस्मादर्थं। यस्माज् जशशसोर्लुगर्था या षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्यय-
प्रतिषेधो न भवति तस्मात् पुनः सा प्रवर्त्तयितव्या। यस्मात् सा प्रवर्त्तयितव्या
तस्मादेतत् प्रयोजनमित्यर्थः। इलहभ्यां इलहभिरिति। इलं हतवानिति
ब्रह्मभूण्डवेषु क्विप् (१२१८७)। तदन्ताद् भ्राम्भिसौ। तत्र नलोपे कृते ऋस्त्व

(D) मुद्रितकामिकायां पञ्चवीजीवृदाहरणम्। पदमन्वयात् पञ्चदशङ्गीति।

पिति क्वति (६।१।७१) तुक् स्यात् । असिद्धत्वान् न भवति । अत्र केचिदित्यादि । सन्निपात आनन्तर्यम् । तल्लक्षणं निमित्तं यस्य स तथोक्तः । सुपः सन्निपातेन नलोपः । स यदि तुकं प्रवर्त्तयेत् तत् सन्निपातं विहन्यात् । अनिमित्तञ्च । सन्निपात-लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (प, ८६) । तस्माद् नलोप स्तुकं न प्रवर्त्तयतीति तुग्ग्रहणं मनर्थकम् । ननुच तुकः पूर्वान्तत्वात् तुक् प्रातिपदिकग्रहणेनैव गृह्यते । तत् कुतस्तस्य सन्निपातस्य विघातः ? नहि स्वावयवेनैव स्वस्य व्यवधानमुप-पद्यते । नैतदस्ति । ङ्रसो ह्यागमी तुकः । न तदन्तः समुदायः । तत् कुतस्तस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणम् ? बहिरङ्गलक्षणेन वासिद्धत्वात् तुकं प्रति नलोपस्य तुग्विधिरग्रहणं मनर्थकम् । पदस्य बाह्यविभक्तिप्रत्ययमाश्रित्य नलोपो विधीयतइति तस्य बहिरङ्गत्वम् । अन्तर्वर्त्तिनं पदमाश्रित्य वर्षस्य तुग् विधीयतइति तस्यान्तरङ्गत्वमिति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (प, ५०) । यद्येवं युक्तमेवेति प्रतिपन्नाः । तत् किमर्थं तुग्ग्रहणं क्रियत इत्यत आह तत् क्रियत इत्यादि । अनित्यत्वज्ञापने तु सन्निपातलक्षणपरिभाषायाः प्रयोजनं वृत्तायेत्यत्र सुपि चेति (७।१।१०२) दीर्घत्वसिद्धिः । अकारान्तता-सन्निपाते हि ङ्र्यो (७।१।१३) विधीयतइति । तन्निमित्तत्वादिति । दीर्घत्व-निमित्तभावोपगमनद्वारेण तद्विघातं न कुर्यात् । अनित्यत्वात् तु करोति । अन्यच्चान् प्रयोजनमुत्तरत्वे वक्ष्यते । बहिरङ्गलक्षणपरिभाषया सुप्यनित्यत्वस्य ज्ञापन एवा हे इत्यत्र टापसिद्धिः । अत्र हि त्यदाद्यत्वस्य विभक्त्याश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । प्रातिपदिकाश्रयत्वाद् टावन्तरङ्गः । तत्र टापि कर्त्तव्ये त्यदाद्यत्व-स्यासिद्धत्व स्यात् । ततश्चाम् न सिध्येत् । अनित्यत्वात् तु सिध्यति । प्रतिदीव्रे तत्र हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वसिद्धिः प्रयोजनम् । असति तस्यानित्यत्वे हलि चेति दीर्घत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद् हलि परतो वकारान्तो धातुर्न भव-तीति दीर्घत्वं न स्यात् । अनित्यत्वात् सिद्धमिति । राजीयतीति । सुप आत्मनः क्वजिति (१।१।८) क्वच् । क्वचि चेतीत्वम् (७।४।३३) । राजायतइति । कर्त्तुः क्वङ् सलोपश्चेति क्वङ् (१।१।११) । अकृतसार्वधातुकयो- (७।४।२५) रिति दीर्घः । राजाश्चइति । अकः सर्वर्णे दीर्घः (६।१।१०१) ।

३ । न मु ने ।

मु इत्प्रविभक्तिकोऽयन्निर्देशः । अमुनेति । अदसस्यदाद्यत्वम् । अदसोऽ-

सिदादु दो म (८२।८०) इत्युत्वमत्वे । अत्र घेरितातो (७।३।११६) घेरितानु-
वर्तमान आडो नास्त्रिया मिति (७।३।१२०) नाभावः । यदि सुभावो नाभावे
कर्त्तव्ये नासिद्धो भवतीतेषु सूत्रार्थः स्यात् । एवं सति नाभावे कृते यत् कार्यं
प्राप्नोति तत्र तस्यासिद्धत्वं न स्यात् । ततश्चासुनेत्यत्राकारान्तस्याङ्गस्य स्यपि चेति
(७।३।१०२) विधीयमानं दीर्घत्वं प्रसज्येतेत्यत्र आह कृते तु नाभावइत्यादि ।
ऋषसन्निपातेन हि नाभावो ऋषस्य विघातं प्रति निमित्तं न भवतीति
सत्यसिद्धत्वे न भवति दीर्घत्वप्रसङ्गः । अथवेत्यादि । यथैकेन हि कइतो
धावतीति ष्टोऽपरिणापि किं वरुं धावतीति प्रश्ने कश्चिन्निपुणमतिस्तन्वेष
वाक्यद्वयमुत्तरयति खेतो धावतीति तथेहापि योगद्वयमेतत् तन्वेषोच्चारितम् ।
तत्र द्वितीयस्य योगस्य ने परतो यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये सुभावो नासिद्ध
इतीषु सूत्रार्थः । तेन दीर्घत्वं न भविष्यति । एकस्मिन्नेव योगे दीर्घत्वप्राप्ति
मपाकर्त्तुमाह अथवेत्यादि । ननु चास्मिन् सूत्रार्थे ने कर्त्तव्ये सुभावस्य यत् सिद्धत्वं
तत् ध्रुवेण न संगृह्येत स्यात् । ततश्च नाभावएव तावन्न प्राप्नोति । कुतः
पुन स्मिन् परतो यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये सुभावस्यासिद्धत्वमित्याह ने तु
कर्त्तव्य इत्यादि । यथा पुत्रा मे बहुचौरघृत मोदनं सुवर्णपात्रां भुञ्जीरन्निति
वरं प्रार्थयामानया ब्रह्मकुमार्या अर्थतः पतिः पुत्रा गावो धनं संगृह्येत मेवमिहापि
ने परतो यत् कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये सुभावस्य सिद्धत्वं सुवता ने कर्त्तव्ये
सुभावस्यासिद्धत्वं नाश्रितम् । (E) तेनेत्यादि । यस्मादेव एव वाक्यार्थो ने
कर्त्तव्ये सुभावस्य यत् सिद्धत्वं तदर्थतो गृह्येत तेन हेतुना नाभावश्च भवति ।
दीर्घत्वञ्च न भवतीति । एकादेश इति । प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयो-
रुदात्तानुदात्तयोरिति । ब्रह्मशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणांनोदात्तइति तस्यान्तो
योऽकारः स उदात्तः । सप्तम्येकवचनमनुदात्तौ सुपिपितावित्य (३।१।४)
नुदात्तम् । तयोराद् गुण (६।१।८७) इत्येकादेश आन्तरतम्यात् स्वरिति (F)
प्राप्त एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः (८।२।५) क्रियते । तस्य सिद्धत्वं
वक्तव्यम् । किमर्थम् ? आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यात् । असिद्धत्वे हि
सति तस्य स एकादेशः स्वरित एवायादेशे कर्त्तव्ये स्यादिति तस्य स्थानेऽयादेश

(E) सुभावस्य सिद्धत्वमुक्तमिति महीश्वरपुस्तके पाठः । सुभावस्य सिद्धत्वमेवैव वरदापुस्तके पाठान्तरम् ।

(F) उदात्तानुदात्तयोः समाहारेण स्वरितत्वादादेशस्य च स्थानेऽन्तरतमत्वात् । तथाच समाहारः स्वरित
इति (१।१।११) । स्थानेऽन्तरतम इति (१।१।५०) च ।

शान्तार्थतः स्वरित एव प्रसज्येत । अन्तरङ्गत्वं पुनरेकादेशस्यान्तराश्रितत्वात् ।
 आद् गुणो ह्यान्तरङ्गः । एकपदाश्रितत्वात् । अयादेशस्तु बहिरङ्गः । तद्
 विपर्ययात् । कुमार्थाद्दमिति । कुमारशब्दो ह्रस्वशब्दवदन्तोदात्तः । तच्चाद्
 वयसि प्रथमइति (४।१।२०) ङीप् । यस्थिति चैत्यकारलोपः (६।४।१४८) ।
 अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपइतीकारस्योदात्तत्वम् (६।१।१६१) । चतुर्थ्यं क-
 वचनम् । कुमारो ए इति स्थित आण् नद्या (७।३।११२) इत्याट् । यणादेशः
 (६।१।७७) । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति (६।१।१७४) । विभक्तौ रुदात्तत्वम् ।
 तच्चादेः (१।१।५४) परस्थेति विभक्तिभक्त्याट एव भवति । आट्- (६।१।६०)
 चेति इतिरेकादेशः । स च पूर्व्ववत् स्वरिति प्राप्त एकादेश उदात्तो नोदात्त
 (८।२।५) इत्युदात्तः क्रियते । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं कुमार्थाद्दमित्यत्रायादेश
 उदात्तो यथा स्यात् । अन्यथा हि पूर्व्ववत् स्वरितः स्यात् । यदौत्यादि । यदि
 पूर्व्वमुदात्तत्वं क्रियते पञ्चादेकादेशो यथादर्शित मनन्तरायां रूपसिद्धाविधा-
 यादेशे कर्त्तव्ये सिद्धो भवतीति युज्यत इदमुदाहरणम् । अथ खित्यादि ।
 कुमारी ए इति स्थित आट् । यणादेशः । तत्रैकादेश उदात्तयणो (६।१।१७४)
 ह्रस्वपूर्वादिति विभक्तिस्वर इति । यदि कृत एकादेशे विभक्तिस्वरः क्रियते तदा
 नैतदस्योपसंख्यानस्य प्रयोजनम् । अस्यां हि रूपसिद्धाविकादेशस्य यदुदात्तत्वं
 तस्यायादेशे कर्त्तव्ये सिद्धत्वाद्नेन प्रकारिणोपसंख्यानस्येदं प्रयोजनं न भवती-
 त्याचष्टे । युक्तञ्चैतत् । तथा ह्यन्तरङ्गत्वादेकादेशेनैव तावद् भवितव्यम् ।
 पञ्चाद्विभक्तिस्वरिण । वर्षे ह्याश्रित्यकादेशो भवतीति तस्यान्तरङ्गत्वम् । उदात्तत्वं
 विभक्तौश्रितत्वात् पदस्य भवतीति तस्य बहिरङ्गत्वम् । इच्छाविदमिति । इच्च
 इदमित्येतदनुवारिणानुगन्तव्यम् । एकादेशः । पुनरत्र इतिरेचोति (६।१।८८)
 इतिः । प्रथमयोः पूर्व्वसवर्णदौर्घं (६।१।१०२) इत्येतत् तु न प्रवर्त्तते । नादिचोति
 (६।१।१०४) दौर्घप्रतिषेधात् । गाङ्गेऽनुपइति । गङ्गायां जातइत्यणि कृते प्रत्यय-
 स्वरिणांनोदात्तो गाङ्गशब्दः । अनुगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । जदनीर्दंश
 इत्पूर्त्त्वम् (६।१।८८) । ऋकपूर्व्वः पथामान्चइत्यकारप्रत्यये (५।४।७४) कृते
 ऽनूपशब्दोऽपि प्रत्ययस्वरिणांनोदात्तः । शेषमस्यानुदात्तम् । तस्य सिद्धत्वादिति ।
 योऽसाविकारी गाङ्गशब्दे सप्तम्येकवचने परत आद् गुण इत्यने- (६।१।८७)
 नाभिनिर्वृत्तस्तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङ्गः (६।१।१०६) पदान्तादतीतिरेकादेशो-
 ऽनूपशब्दाकारेण सङ्ग स एकादेश उदात्तो नोदात्तइति (८।२।५) भवति । अतो

हेतोः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति (८२।६) पञ्चे स्वरितो भवति । यदि पुनरसिद्धत्वं स्यात् तदासाविकार उदात्तानुदात्तस्यानित्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । यः पुनरेडः पदान्तादतीविकादेशः (६।१।१०८) स उदात्ते नानुदात्तस्य न भवतीति स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति (८२।६) पञ्चे स्वरितो न स्यात् । अपितु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भवन्नान्तरतम्यान्नियमेन स्वरितः स्यात् । श्रद्धस्वरइति । शत्राश्रयः स्वरइति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः (२।१।६८, वा) । तुदती तुदतीति । तुदिनुदिभ्यां लट् । तुदादित्वाच्चः । स च प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः । लसार्वधातुकस्यानुदात्ते कृतेऽती गुणे (६।१।८७) पररूपत्वमेकादेशः । स चेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः (८।३।५) । तदुदात्तस्य सिद्धत्वात् । अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तादितानुवृत्तमाने (६।१।१६८) शत्रुस्तुमो नद्यजादिरिति (६।१।१०३) श्रद्धन्तादन्तोदात्तादौकारस्योदात्तत्वं भवति । असिद्धत्वे लोकादेशेऽस्योदात्तत्वं न स्यात् । आन्तोदात्तादितानुवृत्तकारात् (६।७।१६८) । अनुमइतयादिना ज्ञापकमाश्रितैतत् प्रयोजनमपाकरोति । कथं पुनरैतज्ज्ञापकमितयाह नह्येतादि । हिशब्दो हेतौ । अनुमइति प्रतिषेधस्यैतत् प्रयोजनम् । तुदन्तो तुदन्तोत्पन्नाच्छीनर्थोर्भूमिति (७।१।८०) नुमि कृते सनुम उदात्तत्वं मा भूदिति । यदि च श्रद्धस्वरयेकादेशस्वरौऽभिन्नः स्यात् प्रतिषेधस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यस्मादेकादेशस्वरमन्तरेण नास्ति शत्रुस्तन्तोदात्तत्वम् । अतः प्रतिषेधादवस्रीयते सिद्ध एकादेशस्वरः । नहि एकादेशस्वरमन्तरेण श्रद्धन्तं सनुमकं किञ्चिदन्तोदात्तमस्ति । (G) तस्मादनुमइति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकमेव । तुदन्ति लिखन्तीति । अत्रापि पूर्ववत्सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृत उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तः । तेनेति । एकादेशस्वरैण सिद्धेन । वर्च्यमानेति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येषोऽर्थोऽनेन (६।१।१५८) लच्छते । एकं वर्जयित्वा शेषस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । यदि पुनरसिद्धत्वं स्यादनुदात्तं पदमेकवर्ज- (६।१।१८८) मित्यस्मिन् कर्त्तव्ये सत्येकादेशस्वरस्यासिद्धत्वादसत्याच्च वर्च्यमानतायां ह्योरुदात्तयोः श्रवणं प्रसज्येत । ननु चासिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमित्युक्तम् । अस्य च स्थानी स्वरितः । तथाह्यती गुणे पररूपत्व इत्यनेनैवा-

(G) अतीऽत्र मा श्रुत्यैवमर्थादनुमइति प्रतिषेधः स्यात् । नैतदस्ति । अत्रापि हि परत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) । धातोरुदात्ते कृत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । स चेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्तो (८।३।५) भवतीति द्वितीयमर्थात्पुनरुक्तैः शक्यः पाठः ।

न्यतयो यो विहितः स्वरितस्वस्य स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त (८२।५) इत्यनेनोदात्त आदेशो विधीयते । तत्र व्युदात्तस्यादेशस्यासिद्धत्वात् तन्निमित्ता वर्ज्यमानतान भवति मा भूत् । यस्वस्य स्वरितस्य स्थानौ तन्निमित्ता भविष्यति । तत् कथमेतत् प्रयोजन सुपपद्यते ? यथोपपद्यते तथाख्यायते । एकादेश उदात्तेनोदात्त (८२।५) इत्यत्र चत्वारि दर्शनानि । आद् गुणइत्येव- (६।१।८७) मादिभिरुदात्तानुदात्तयोरिकादेश आकारतस्यात् स्वरितगुणयोर्निष्ठतः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त (८२।५) इत्यनेन स्वरितस्य स्थान उदात्तगुण आदेशो विधीयत इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्यैवाभिनिष्ठं तस्य गुणान्तरापत्तिद्वारिण शब्दान्तरं प्रतिपद्यतइति द्वितीयम् । परिभाषयमनुदात्तानुदात्तयोरिकादेश उदात्तइति तृतीयम् । अस्मिन् दर्शने परिभाषायाः पराङ्गभूतत्वादेकादेशशब्दैः सहास्यैकवाक्यता भवति । तत्रायमर्थः संपद्यते । आद् गुणो भवति । उदात्तानुदात्तयोस्वाद् गुण उदात्तो भवतीति । चतुर्थं तु दर्शनमुदात्तानुदात्तयो र्य एकादेशः स उदात्तो भवति । न स्वरितगुणयुक्तइति स्वरितस्यापवाद्भूतस्तुदात्तत्वमारभते । येन नाप्राप्तन्यायेनेदं (प, ५४) दर्शनमाश्लिष्येदं प्रयोजन सुपन्यस्तम् । उपपद्यते च तदेतस्मिन् दर्शने । अत्र हि नाम विधानसमकालमेवोदात्तत्वं विधीयते । नतु स्वरितगुणविहितस्य पुनरुदात्तत्वगुण आदेशइति न सम्भवति स्वरितेन स्थानिना वर्ज्यमानता । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात् । कृते तस्मिन् तिङ्ङितिङ्ङिति (८।१।२८) निघातइति । अमति तु तस्य सिद्धत्वे पश्चादेकादेशस्वरः स्यात् । ततश्च मध्येदात्तता प्रसज्येत । पचतीति । अत्र तिश्चब्दे यङकारः स सतिशिष्टत्वादनुदात्तः । इतिश्चब्दो निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७६) इत्याद्युदात्तः । तयोरकः सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः । तस्य बहिरङ्गत्वात् तदाश्रयोऽपि स्वरो बहिरङ्गः । तत इकारस्यासिद्धत्वमेव भवति । ततश्च तानुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) वर्जमानता न भवति । प्रपचतीति । अत्रापि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् तिङि चोदात्तवतीति (८।१।७१) गतरनुदात्तत्वं न भवतीति । तिङ्ङितिङ्ङि (८।१।२८) इति निघातपवात्र भवति । हरिवो मेदिनमिति । हरिशब्दान् मत्तुप् । सुः । नुम् । हल्ङ्ग्रादि (६।१।६८) लोपः । संयोगान्तलोपश्च । तस्मिन् कृते क्वम् । ह्रिश्चि चेत्यस्योक्त्वम् (६।१।११४) । आद् गुणः (६।१।८७) । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रिश्चि चेतुस्रत्वं (६।१।११४) न प्राप्नोतीति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे सति तकारेण

ह्रसो मकारस्य व्यवधानात् । तकारस्याहश्वात् । अलावीदिति । लुङ् । च्ः
 सिच् (३।१।४४) । इट् । अस्ति सिचोऽष्टकइतौट् (७।३।६६) । सिज् इति ।
 इट् इटोति (८।२।२८) सिचो लोपिऽकः सवर्णदीर्घत्वम् । षक्णः । षक्णवर्णानिति ।
 ओत्रच् छेदने । निष्ठा । ग्रहजिगतिस्त्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । चोः
 कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । ओदितश्चेति (८।२।४५) नत्वम् । अट्-
 कुपाङ्गिति (८।४।२) णत्वम् । षत्वे चासति स्कोः संयोगाद्योरिति (८।२।२६)
 सलोपः कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति षत्वस्वरप्रत्ययविधौड्विधिसङ्घणस्य व्यावर्त्यं
 दर्शयति । स्वरप्रत्ययविधौड्विधियु चोवशब्द उदाङ्गयतइति । कथं पुनस्त्रिषु
 विधियु चोवशब्द एक एवोदाहरणमुपपद्यत इत्याह तत्रेत्यादि । अनुपसर्गात्
 पुत्रश्चोवित्यत्र (८।३।५५) चोव मद् इत्यस्मात् क्तप्रत्यये परभूत चोवशब्दो
 निपातितः । तत्र चानेकप्रकारं निपातनमाश्रितम् । तत्र क्वचिन्निपातने
 प्रत्ययविधौ स्वरविधौ च चोवशब्द उदाङ्गयते । क्वचिदिड्विधौ । कथमित्याह
 यदित्यादि । संज्ञायामित्यादिसङ्घणं संज्ञायामुपमानमित्यतः (६।१।२०४)
 संज्ञायग्रहणानुवृत्तेः । एष स्वरइति । आद्युदात्तः । तत्र हि कर्षात्त्वतो घञोऽन्त
 उदात्तइत्यत (६।१।१५८) उदात्तग्रहणमनुवृत्तेः । ज् नित्यादिर्नित्यमित्यत (६।१।
 १८७) आदिग्रहणञ्च प्राप्नोतीति । इच्छब्दलोपस्यासिद्धत्वे सति चोवशब्दस्या
 इयच्कत्वात् । न ह्यीच्छब्दलोपस्या सिद्धत्वे सति चोवशब्दो इयच्को भवति । किं
 तर्हि ? त्रयच्कः । चोविकइति । नौद्वचष्टम् (४।४।७) । इङ्गागमः प्राप्नोतीति ।
 तकारलापस्यासिद्धत्वे सति । आर्धधातुकस्य वलादित्वात् । अन्ना इच्छन्नमिति ।
 पटा उच्छन्नमिति । अग्निपटुशब्दयोः सम्बन्धौ ऋक्स्य गुणे क्त एङ्ङस्वात्
 सम्बुद्धेरिति (६।१।६८) सम्बुद्धिलोप एचोऽप्रमृष्टस्वादूराद्भूते पूर्वस्वार्चस्वाद्दु-
 त्तरश्चेदुतावित्येकारौकारयोः (८।२।१०७) पूर्वस्वार्चस्वाकारादेशः । स च पुन-
 रुत्तरस्य च यथाक्रममिकारोकारौ । नित्यस्तुङ् न प्राप्नोतीति । नित्यशेष्येति ।
 पदान्ताद्धेत्यनेन (६।१।७६) विकल्पेन प्राप्नोति । स चानिष्टः । तस्माद्
 तुग्विधौ भूतविकारः सिद्धो वक्तव्यः । क्व इति किम् ? अन्यत्र तुग्विधौ भूत-
 विकारस्यासिद्धत्वमेव यथा स्यात् । खलं पुनाति ब्राह्मणकुलमिति । क्षिप् ।
 ऋस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।७७) ऋस्यत्वम् । खलपुइति स्थित
 आमन्वितैकवचनम् । खलो नपुंसकादिति (७।१।२३) तस्य लुक् । ऋस्यस्य गुणः
 (७।३।१०८) । पूर्ववत् भूतविकारः । अस्यासिद्धत्वात् खलपुइत्यत्र ऋस्यस्य पिति

कृति तुमिति (६।१।७१) तुग्, न भवति । शुत्वं धुटीत्यादि । अट्, श्रोतति रट्, श्रोततीति । अट् रट् गतावित्याभ्यां क्विप् । सुः । हलङ्गादिलोपः (६।१।६८) । भ्रञ्जाञ्जशोऽन्त इति (८।३।३८) टकारस्य ङकारः । तस्मिन् श्रोततिशब्दे परतः शुत्वस्यासिद्धत्वं दु धुङ् न प्राप्नोति । तस्मात् शुत्वं धुट्त्वं कर्त्तव्ये सिद्धं वक्तव्यम् । किमर्थम् पुनरयमित्यादि । नत्वस्य सकारस्य क्वचिच्छ्रवणमस्तीत्यभिप्रायः । मधुश्चुरदिति । तत् करोति तदाचष्ट (३।१।२६, वा) इति मध्यश्चुरतमाचष्टइति णिचि कृते णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति (६।४।१५५ वा) णिलोपः । मधुश्चुरतिस्थितिं ग्यन्तात् पुनरपि क्विप् । णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपः । शुत्वस्यासिद्धत्वात् स्तोः संयोगाद्योरिति (८।२।२८) सकारस्य संयोगाद्यस्य लोपः । ततः संयोगान्तस्य लोप इति यलोपः (८।२।२३) । ततः श्रोःक्वुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । मधुगित्येतद्विष्टरूपं भवति । तदर्थं सकारादिः पठ्यतेऽयमित्यभिप्रायः । स्यादेतत् । शकारादावप्येतस्मिन्नेतद्रूपं भवत्येवेत्यत आह शकारादौ पुनरेतस्मिन्नित्यादि । पूर्वं तावद् यकारस्य संयोगान्तस्य लोप इति (८।२।२३) लोपः । (H) लुप्ते यकारे चकारः संयोगान्तो जात इति तस्यापि लोपः । ततः शकारस्य ब्रह्मादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वे सति भ्रञ्जां भ्रशोऽन्त इति (८।२।३८) षकारस्य ङकारे मधुङ्गित्यापि नित्यं स्यात् । वभणतुर्वभणुरिति । अणरण भणेत्यस्मान्, लिट्, । तस्य तावद्द्विर्वचनेऽभ्यासे चर्च इति (८।४।५४) जश्त्वं वकारः । तस्यासिद्धत्वाद्दनादेशादिरेवायमित्यत एकह्रस्वमध्यदेशादेर्लिटोत्येत्वं (६।४।१२०) प्राप्नोतीति । विचिच्छित्सतीति । द्विदेः सन् । द्विर्वचनच्छिदित्यस्य । अभ्यासे चर्चेति (८।४।५४) चर्त्वं चकारः । तस्य सिद्धत्वाद्भ्यासे परे (I) चिशब्दस्य छे चेति (६।१।७३) तुङ् न भवति । उचिच्छिषतीति । उच्छी विवासे । सन् । अजादेर्द्वितीय (६।१।२) स्त्र्यच्छेरन्तरङ्गत्वात् तुकि कृते त्किस्शब्दो द्विरुच्यते । तत्र खर्पूर्वाः खय इति (७।४।६१, वा) छकारः शिष्यते । पूर्ववच्चर्त्वंम् । तस्य सिद्धत्वादुकारस्य तुङ्, न भवति । सर्थ्ययन्ता सर्व्वत्सर इत्यादि । समित्येतस्य यन्त्येतस्मिन् परतो वत्सरशब्दे च परतो यत्नोक्कं तत्नोक्कं मित्यत्रापि यत्तदो

(H) चिन्पमेतत् । संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेध (८।२।२३, वा) इति वक्तव्यात् । शुतिर, चरण इति यकाररहितोऽर्थं चातुरिति केषाच्चिन्मत्वम् । तत्र मधुग् मधुङ्गित्यत्र न कश्चिद् दोषः ।

(I) यदि ञाम्यासस्यशकारोऽजासिद्धः स्यात् पूर्व्वे ऋषाम् उपसर्गादौ पदे सति चकारस्य च्छकारत्वात् तुग्भिरपि न स्यादिति भावः ।

द्वितीयैकवचनान्तयो लोकाशब्दे परतो मोऽनुस्वारि (८१२२३) तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णं (८१४१५५) इति परसवर्णं आन्त्यतः मानुनासिके ययि कृते तस्यासिद्धत्वाद् यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति (८१४१५५) वर्त्तमानेऽनचि चेति (८१४१७७) यरो द्विवचनं न प्राप्नोतीति । ततश्च पक्षे त्रयाणां यकारादीनां द्वित्वं न स्यात् । पदाधिकारश्चेदित्यादि । यदि लत्वादिषु पदस्येति (८१११६) नानुवर्त्तते तदा पदस्य द्विवचनमपदस्य द्विवचनेन तुल्यत्वाद् द्विवचनस्य बहिरङ्गत्वम् । लत्वादीनाञ्चान्तरङ्गत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (५,५१) लत्वादिषु कर्त्तव्येषु द्विवचनस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्येतन्न (८१२१) प्रवर्त्तते । ततश्च लत्वादिभिरेव तावद् भवितव्यम् । तेषु सत्सु पश्चाद् द्विवचनेनेति सिध्यत्येवष्टम् । पदाधिकारे सति लत्वादीनामपि बहिरङ्गत्वादसत्या बहिरङ्गपरिभाषया (५,५१) तेषु सत्सु द्विवचनं सिद्धम् । लत्वादयस्त्वस्मिन् कर्त्तव्येऽसिद्धाः । पूर्वत्रासिद्धत्वात् (८१२१) । ततश्च पूर्वं द्विवचने कृते पश्चात्त्वत्वादिषु विधीयमानेषु परतश्चानिष्टमपि प्रसज्येत । तस्माद् यदि पदाधिकारस्ततो लत्वादीनि सिद्धानि वक्तव्यानि । गलो गल इति । गृ निगणेषु । नुन्न इति । नुदविदेत्यादिनां (८१२५६) नकारः । पक्षे तकारश्च । अभिनोऽभिन इति । भिदेर्लङ् । सिप् । अम् । हल्ङ्यादिसोपः (६११६८) । सिपि धातो र्वा (८१२७४) । दक्षेति (८१२७५) वा कृत्वम् पूर्व्वदेव । अतो रोरभ्रुतादभ्रुत (६१२१११) इतुप्रत्वम् । आद् गुणः (६१२१७) । मातुष्वसा । पितुष्वसेति । मातुः पितुर्भ्यामन्धतरस्यामिति (८१३८५) पक्षे षत्वम् । भाषवापाणीति । वा भावकरणयो रित्यनुवर्त्तमाने (८१४१०) प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिष्विति (८१४११) पक्षे षत्वम् । वाङ् नयनमिति । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति (८१४१५५) पक्षेऽनुनासिकः । वाक् नयनमिति । भ्रयो ह्योऽन्धतरस्यामिति (८१४१२) वर्त्तमाने श्च्छेटीतीति (८१४१३) वा कृत्वम् । लत्वादीनामित्यादि । एतेनासिद्धत्वे सति लत्वादीनां यो दोषस्तं दर्शयति । लत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं द्विवचने कृते सतुप्रत्तरन्न काले विकल्पविधित्वादयमर्थः प्रवर्त्तमानो यथा पूर्वत्र वर्त्तते तथा नियोगतः परत्रापि न प्रवर्त्तत इत्यनियोगो लभ्यते । नियमकारणाभावात् । ततश्चानिष्टो विकल्पः स्यात् । पूर्वपरयोरिकत्र प्रञ्चत्तरपरत्राप्यप्रञ्चतेः । नेष्टोऽनिष्टो विकल्पः । तथा सति गरो गलो गलो गर इत्येवमाद्यनिष्टमापद्यते । तत्र नेत्येतावदनिष्टविषये सूत्रं कर्त्तव्यम् । किमर्थम् ? अनिष्टविषये पूर्वत्रासिद्धत्वस्य

प्रतिषेधार्थम् । यत्र पूर्वत्रासिद्धत्वं नैष्यते स पूर्वत्रासिद्धत्वस्यानिष्टविषयः । ततो मु न इत्ये तदृष्यत्र वचनेऽनुवर्त्तते । यद्येवं किमर्थमिदम् ? पूर्वसूत्रेणैव सिद्धः प्रतिषेधः । सर्वत्र तत् सूत्रं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन यत्रासिद्धत्वमिष्यते तत्रैवासी प्रवर्त्तते । तदन्वयत्र विपर्ययस्तु न भवति । योगविभागादस्मिन् सूत्रे ।

४ । उदात्तस्वरितयो र्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।

उदात्तयणः स्वरितयण इति । उभयत्रापि षष्ठीसमासः । उदात्तस्थाने यो यण स उदात्तयण । स्वरितस्थाने यो यण स स्वरितयणित्यर्थः । कुमार्याँ । कुमार्ये इति । अत्रानुदात्तो सुर्पापतावित्त्वौजसावनुदात्तो (७।१।४) । तयो रुदात्तयणोः परयोः (J) स्वरितो भवति । उदात्तनिष्ठत्तस्वरिणीति । उदात्तलोपनिमित्तस्वरः पूर्वमुदात्तस्य लोपो यस्मात् स पुनरुदात्तनिष्ठत्तस्वरोऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्यत्र यो विहितः स वेदितव्यः । ङत्स्वरेशान्तोदात्ताविति । ख्येति ध्येति लूपभ्रंशं धातुस्वरेशान्तोदात्तोभ्रंशं क्षिप् । उपपदमतिङ्ङिति (२।२।१८) समासः । गतिकारकोपपदात् ऊदिति (६।२।१३८) ऊदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिभावविधानादेतौ ङत्स्वरेशान्तोदात्तौ भवतः । उदात्तयणादेशश्चेति । इहानेन सूत्रेणानुदात्तस्यादात्तयणः परस्य स्वरितो विधीयते । स्वरितयणस्य परस्य सप्तम्येकवचनस्य पूर्वेण प्रकारेण स्वरितो विधीयतइति दर्शयति । तस्य यो यश्चित । तस्यैत्यनेन सप्तम्येकवचनस्य परामर्शः । आशाशब्दाकारस्थानुदात्तश्चेति । आशाया अदिगाख्या चेदि त्याशाशब्द (फिट्, १।१८) आद्युदात्तः । तेनानुदात्तं पदमेकवर्जमित्याकारस्थानुदात्तत्वम् (६।१।१५८) । ननु चेत्यादि । सप्तम्येकवचनस्योदात्तयण इत्येवमनेन सूत्रेण यत् स्वरितत्वं विहितं तत् षाठिकयणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धम् । ततश्च नैवायं स्वरितस्य स्थाने यणादेशइति सकलस्वपाशा खलपाशाशैत्यत्र स्वरितत्वं न भवतीत्यभिप्रायः । आश्रयादित्यादि । आहायं स्वरितयणइति । न क्वचित् सिद्धः स्वरितः । तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति यथात रोरङ्गतादङ्गुत (६।१।११३) इत्यत्र रुत्वस्य । यद्येवमित्यादि । एतेनाश्रयात् सिद्धत्वे समाश्रयमाणोऽतिप्रसङ्गं मुद्भावयति । दध्याशेति । दधिश्चब्दो नव्विषय-

(J) कुमारशब्दः प्रातिपदिकस्वरेशान्तोदात्तः । ङीप्, पिच्छादनुदात्तः । वयसि प्रथमइति (४।४।२०) ङीप् यस्मिन् चैत्यनेन (६।४।१४८) कुमारशब्दात्स्योदात्ताकारस्य लोपिनालोदात्तलोपः । तत एकादेशं चशान्तेनात् (८।२।५) इति कुमारीशब्दस्य कारस्वीदात्तत्वम् । तत्स्थानिकी यणुदात्तयणित्यर्थः ।

स्थानिसन्तस्त्रेत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । शीपस्थानुदात्तत्वम् । उदात्तानुदात्तस्य स्वरितइति (८।४।६६) धकारात् परस्वकारस्य स्वरितत्वम् । तस्याश्रयात् सिद्धत्वे ततस्थानिकाद् यण उत्तरस्याशाश्रव दाकारस्य स्वरितत्वं स्यात् । तस्मादित्यादि । यत एवमाश्रयात् सिद्धत्व आश्रयभाषेऽयमतिप्रसङ्गो भवति तस्मादयमेव यणस्वरो योऽनेन सूत्रेण विधीयते ; तस्य यणादेशे कर्त्तव्ये सिद्धत्वं वक्तव्यम् । वक्तव्यमित्यस्य व्याख्यानमर्थः । तत् तु पूर्ववदेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । केचित्त्रित्यादि । यद्येवमित्यादिना योऽतिप्रसङ्गदोष उद्भावित स्तु केषाञ्चिन्मतेन परिहरति । अनिष्टेऽपि विषये प्रहृत्तिरतिप्रसङ्गः । नचोदात्तानुदात्तस्य स्वरित (८।४।६६) इत्यनेनोदात्तात् परो यः स्वरितो विधीयते तस्याश्रयात् सिद्धत्वमनिष्टम् । यस्माद्दुदात्तात् परो यः स्वरितयण् तत्परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । ततः स्थानित्वाद् यणः परस्याशाश्रवदाकारस्य स्वरितत्वं तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते । तदनुदात्तत्वं पुनरग्निश्रवदस्वाकारस्य । तस्य प्रातिपदिकस्वरैणान्तोदात्तत्वात् । तथा ब्राह्मणेऽपि । तदेकदेशविशेषो ब्राह्मणश्रवदमेह विवक्षितः । दध्याश्रयतीति । अश्रुते- णिजन्तस्य धातुस्वरैण चित्स्वरैण वान्तोदात्तादाकारोऽनुदात्तः । तस्य स्वरितयणः परस्य ब्राह्मणे स्वरितत्वं पठ्यते । यथा त्वित्यादि । एतेन तमेवातिप्रसङ्गं समर्थयते । वार्त्तिककारेणोक्तमाश्रयात् सिद्धमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोषइति । अस्यायमर्थः । यद्याश्रयात् स्वरितस्य सिद्धत्वमुदात्तात् परो यः स्वरितस्तस्य यो यण् ततः परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्व मिष्टं स्यात् तत्र दोषः । तेनानेन सूत्रेण स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । अनेन हि वार्त्तिकेनोदात्तात् परो यः स्वरितयण् तस्मात् परस्थानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्येषोऽर्थो न प्रतीयते । तस्मादेतच्च न । यथा भाष्ये तथोदात्तस्थानेन स्वरितयणः परस्थानुदात्तस्य स्वरितो न भवतीति सिद्धम् भवतीति । तथेत्यादिनान्तरमेवार्थं द्रढयति । भाष्ये हि स्वरितग्रहणं न करिष्यत इत्यादिना ग्रन्थेन स्वरितग्रहणासिद्धत्वे सूत्रे प्रत्याख्याते । एवञ्च तत्- प्रत्याख्यानं सुपपद्यते यद्युदात्तात् स्वरितयणः परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वं नेष्यते । अन्यथा तन्नमित्तस्य स्वरितस्त्रैः सत्यां प्रत्याख्यानसुपपन्नमेव न स्यात् । पुनर्भाष्ये स्वरितयणो ग्रहणं प्रत्याख्यायते । यावता तस्मिन् प्रत्याख्याते सकृत्- स्वशाश्रित्वेवमादावनुदात्तस्य स्वरितो न सिध्यतीत्यत आह सकृत्स्वशाश्रित्वेवमादा- वित्यादि । उदात्तयण् पुनरत्रोकारवकारेकी यकारः । ननुच योऽसौ समस्येक- वचनस्य स्थाने जायते तेन व्यवधानान्न सिध्यतीत्यत आह स्वरितयसित्यादि ।

अत्रैव कारणमाह स्वरविधावित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यदि स्वरितग्रहणं मन्तरणापि मिथ्यति कस्मात् सूत्रे 'तद्ग्रहणं' क्रियत इत्यत आह तत् तु क्रिया इत्यादि । अचः परस्मिन् पूर्वं विधावित्यस्य (१११५७) हि पूर्वं स्माद् विधौ कर्त्तव्येऽजादेशः स्थानिवद् भवतीत्येषोऽर्थोऽभिमतः । उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितविधौ कर्त्तव्ये सप्तम्येकवचनस्थाने यो यणादेशः स्तस्य स्थानिवद्भावादिकारिण व्यवधानमस्ति । व्यञ्जनस्य स्वरविधावविद्यमानवद्भावात् (प, ६०) । तेनव्यवधानं सति सकृत्स्वप्राशेत्त्वोदात्तयण इत्येव न सिध्यतीति स्वरितग्रहणं क्रियते । ननु च न पदान्तादिवचनेत्यादिना (१११५८) स्वरविधौ प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः । तत् कुतो व्यवधानमित्यत आह स्वरदीर्घयलोपेष्वाद्यादि । अचो हि लोपादेशस्य स्वरविधौ स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । तथाहि तत्रोक्तं स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद् भवतीति (१११५८, वा) वक्तव्यमिति । नचात्राचो लोपादेशः । किं तर्हि ? यणादेशः । तस्मान्नास्ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । बैद्याश्रितः । विद्वेषापत्यमित्यनुष्ठानान्तर्गत्यादिना (४११०८) विदादित्वाद्ञ् । तदन्ताच्छाङ्करवाद्यो ङीनिति (४११०९) ङीन् । अत्र निच्वादाद्युदात्तत्वे कृते शेषस्यानुदात्तत्वमिति बैद्याश्रयण्येऽत्रानुदात्तस्थाने यण् । नोदात्तस्य । नापि स्वरितस्य । अत्रेति । अयमादुदात्तो लित्स्वरिणेति । सप्तम्यास्त्रलिति (५११२०) ब्रह्म प्रत्ययान्तत्वात् । हलि लोप (७२११३) इतीद्रूपस्य लोपः ।

५ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।

अनुदात्तस्येति । उदात्तेन सहानुदात्तस्य यस्मिन्नेकादेशः स उदात्तः स्यात् । नतु स्वरितः । स्वरिते प्राप्त इदमारभ्यते । उदाहरणेष्वग्निपञ्चतयः प्रातिपदिक-स्वरिणानुदात्ताः (फिट्, १११) । विभक्तिस्वनुदात्तौ सुप-पितावित्यनुदात्ता (१११४) । अग्नी वायूइति । प्रथमयोः पूर्वसवर्णइति (६११०२) दीर्घः । वृद्धौ प्रचाषिति । वृद्धिरेचैति (६११८८) वृद्धिः । पचन्ति यजन्तीति । अतो गुणे (६११८७) पररूपत्वम् । इयोरनुदात्तयोरयमेकादेश इति । ननु चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित (८४१६६) इति शबकारस्य स्वरितत्वे कृते स्वरितानुदात्तयोरयमेकादेशः । तत् कथं इयोरनुदात्तयोरिति ? एवमाह पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्थानसिद्धत्वात् ।

६ । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ।

सुस्थित इति । कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः । अत्र सुशब्दः कर्मप्रवचनीय इति । अनेन सुशब्दस्य गतित्वमपनयति । गतित्वे हि सति गतिर्गताविति (८।१।७०) निघातः स्यात् । ततश्चोदात्तेनानुदात्तस्थायमेकादेशो न स्यात् । प्रादिसमास इत्यादि । सुशब्द आद्युदात्तः । तत्र हि प्रादिसमासे कृते तत्पुरुषतुष्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादाद्युदात्तत्वं भवति । अत स्तो न प्रकृतिस्वरत्वेन हेतुनायमादेशः । यतोऽकः सवर्णदीर्घत्वमनुदात्ते पदादौ भवति । सुशब्दस्य ह्याद्युदात्तस्य प्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तभावोपपत्तेः । ननु प्रादिसमासे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्य (२।२।१८, वा) इत्युक्तम् । तत् कथमिह प्रादिसमासः ? नैष दोषः । तस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु सुशब्दस्य सुषामादिषु (८।३।८८) प्रयोगाद् विज्ञेयम् । तस्य हि तत्रोपसर्गात् सुनोतीत्यादिनेव (८।३।६५) सिद्धेऽनुपसर्गार्थः पाठः । अनुपसर्गत्वञ्च सोः सुः पूजायामिति (२।३।१८, वा) कर्मप्रवचनीयत्वात् । अथवा स्वतिभ्यामन्ये प्रादय स्तत्रायं प्रतिषेधः । तथाचि तत्र स्वती पूजायामिति (२।२।१८) पूजायां स्वतिशब्दयोः प्रादिसमास उक्तः । पूजायाञ्च तयोः कर्मप्रवचनीयत्वं विवक्षितम् । वीक्षतइति । विशब्दो निपातस्वरिणाद्युदात्तः । अत्रापि तिङ्ङितिङ् इति (८।१।२८) निघाते कृत एकादेशइत्यनुदात्ते पदादौ भवतीति सम्बन्धनोयम् । वसुकोऽसौति । वसुशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणान्तोदात्तः । ततः सुप्रत्ययान्तात्वात् कस्य ह्यसिशब्द परतोऽ तो रोरद्भुतादद्भुत (६।१।११३) इत्युत्वम् । तस्य स्थानि-वद्भावेन सुपत्वादनुदात्तत्वम् । पूर्वेषु सहाद् गुणः (६।१।८७) । स च पूर्वसूत्रेणा-न्तोदात्तः (८।२।५) । असौति । तासख्योरलोप (७।४।५०) इति सकारलोपे कृते खटि सिपि रूपम् । अत्र तिङ्ङितिङ् (८।२) इति निघातेनाकारोऽनुदात्तः । तस्याकारिण सङ्घेः पदान्तादतीति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । स्वरितग्रहण-मित्यादि । कथं पुनरसति स्वरितग्रहणे स्वरित आदेशो भवति ? पुनः स्वरित-ग्रहणं विस्मयार्थम् । न पुनः पञ्चे स्वरितविधानार्थमित्यत आह उदात्ते हीत्यादि । उदात्ते हि विकल्पिते यस्मिन् पञ्चे स न भवति तस्मिन्नुदात्तानुदात्तयोरेन्तरतमो य स्तेनैव भवितव्यम् । स च स्वरित एव (K) । अतोऽन्तरिणापि स्वरितग्रहणं स्वरित एव भविष्यति ।

(K) समासोऽस्वरित इति (१।२।११) उदात्तानुदात्तयोः समाहारिणान्तरतम्यादित्यर्थः ।

७ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

प्रातिपदिकस्येति पदस्येति । समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । अहन्नङ्गिमिति । हन्तेर्लङ् । तिप् । हलङ्यादिलोपः (६।१।६८) । अदादित्वाच्छपो लुक् । अधातु-
रिति (१।२।४५) प्रतिषेधादिह प्रातिपदिकत्वं नास्ति । राजा राजानौ राजान
इति । असर्वनामस्थाने पदसंज्ञा प्रतिषेधादिह (१।४।१७) प्रातिपदिकस्या-
वयवोऽन्तो नकारो भवति । प्रातिपदिकान्तस्येति । षष्ठ्यैतत्पुरुषेऽन्तोत्तरपद-
प्रधानत्वादस्यैव पदस्य तद्विशेषणं युक्तम् । नतु गुणभूतस्य । प्रातिपदिकान्त-
शब्देन चाल नकारो विशेषितः । स च नकारः प्रातिपदिकस्यान्तभूतः ।
पदस्येति । अनिष्टयोरपि व्यधिकरणयोः पदप्रातिपदिकान्तयोर्विशेषणविशेष्य-
भावेन भवितव्यम् प्रातिपदिकान्तस्येति पदस्येति । पदस्य योऽवयवः सोऽपि
प्रातिपदिकस्यैवैव्यर्थः । एवञ्च सति क्रियमाणेऽप्यन्तग्रहणे राजानौ राजान इत्यत्र
प्राप्तौत्वेव नलोपः । भवति ह्यत्रापि पदावयवः प्रातिपदिकस्यान्तो नकार
इत्येतच्च चोद्यमपाकसुमाह प्रातिपदिकग्रहण मसमस्तमेवेति । ततश्च तस्य
पदस्यैवेतत् समानाधिकरणविशेषणं युक्तमेवेत्यभिप्रायः । यदि तन्नसमस्तमेव
प्रातिपदिकग्रहणं षष्ठ्याश्रयणं प्राप्तौत्वेवैव्यभिप्राय इत्यत्र आह सुपां सुसुगित्यनेन
(७।१।३८) यत् षष्ठ्या लुक् तेन लुका निर्दिष्टं प्रातिपदिकग्रहणम् । अतो न
भवति षष्ठ्याः प्रसङ्गः । अहरिति । स्वमोर्नेपुंसकादिति (७।१।२३) सोर्लुक् । रोऽधु-
पोति (८।२।६८) नकारस्य रैफः । प्रत्ययलक्षणनाङ्कः (१।१।६) सुपरता नास्ति ।
लुमता लुमे (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणं नास्त्येति वचनात् । अहोभ्यामहोभिरिति ।
अहन्निति (८।२।६८) इत्वम् । ह्रिश्चि चैत्यत्वम् (६।१।११४) । आद् गुणः (६।१।८७) ।
ननु च प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवति । इह च रैफरत्वयोः कृतयोर्नलोपस्य
प्राप्तिरेव नास्ति । नकाराभावात् । तत् किं प्रतिषेधेर्नित्यत आह अहन्
(८।२।६८) रोऽसुपीत्यादिश्येति (८।२।६८) । तदुरैफो इत्वञ्च द्वयमप्येतदनव-
काशम् । अतो लोपो न भवति । अन्यथा हि तयोर्विधानमनर्थकं स्यादित्यत
आह सावकाशमित्यादि । सम्बुद्धौ हि लोपो न । न ङिसम्बुद्धेरिति (८।२।८)
प्रतिषेधात् । अत स्तत्रोभय मध्येतत् सावकाशम् । हे दीर्घाहो निदाधेति ।
दीर्घांश्वहानि यस्मिन्नदाध इति बहुव्रीहिः । तत्सम्बुद्धिः । हलङ्यादिलोपः
(६।१।६८) सत्यपि लोपे प्रत्ययलक्षणं सावकाशमेवेति रोऽसुपीतेतन्न (८।२।३८)

प्रवर्तते । अहन्निति (८२।६८) क्वमेव भवति । अहन्निति प्रथमेकवचनान्त-
मित्यादि । तत्राहन्निति (८२।६८) क्वविधौ यदुपादीयते तदावर्तते इत्येता-
वति वक्तव्येऽहन्नित्येतेन (८२।६८) सूत्रेण केवलं क्वमादेशो न विधीयते ।
अपित्वाह्नित्त्विनायादहन्नित्येतच्छब्दरूपमन्वाख्यायत इत्यत्रोपपत्तिप्रदर्शनार्थं प्रथ-
मेकवचनान्तमकृतनलोपमित्युक्तम् । यदि ह्यादेशमात्रमहन्नित्यनेन (८२।६८)
विधीयते तदादेशसम्बन्धे षष्ठा भवितव्यमिति षष्ठ्युपादीयते । न प्रथमा ।
प्रथमया ह्युपादोयमानं कृतनकारलोपमुपादीयते । नकारलोपलक्षणस्य
भावात् । नचैवं कृतम् । तस्मात् प्रथमान्तस्याकृतनकारलोपस्योपादानादव-
सीयतेऽहन्निति रूपस्यान्वाख्यानं क्रियत इति । अन्वाख्यायते साधुत्वेन प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः । किमर्थम् ? नलोपाभावार्यम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्त्वेनेन लोपो
मा भूदित्येवमर्थम् ।

८ । न ङिसम्बन्धोः ।

चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति (७।१।३८) ङे लुक् । ननु च सुराजन्निति
प्रातिपदिकसंज्ञा हि विद्यते । प्रत्यय (१।१।३२) लक्षणानामप्रत्यय इति (१।२।४५) न
प्रतिषेधात् । आर्दे चर्मन्निति । अत्र तु न केवलं प्रातिपदिकसंज्ञा पूर्वीक्यादेव हेतो
र्नास्ति ङौ तु पदसंज्ञापि नास्ति । प्रत्ययलक्षणेन प्रवृत्त्या भसंज्ञया वाधितत्वात् ।
अतो नलोपप्राप्तिनाख्येवेत्यर्थः । कथं प्रतिषेध इत्यत्र आह एतस्मादेवेत्यादि ।
भसंज्ञा च न भवतीति । अत्राप्येतस्मादेव प्रतिषेधवचनात् प्रत्ययलक्षणेन च ज्ञाप्यत
इति सम्बन्धतः । तथाचेत्यादिना ज्ञापनप्रयोजनं दर्शयति । तदेवमेतस्मात् प्रतिषेधा-
दर्थेद्वयं ज्ञाप्यते । एवञ्च क्त्वा राजपुरुष इत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञायां (L) सत्यां
नलोपश्च भवति । भसंज्ञायामसत्यामलोपोऽन (६।४।१३४) इत्यलोपश्च न भवति ।
न भसंज्ञाभावश्चेत्यस्यैह यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शने प्रयोजनं (प, ३)
वेदितव्यम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शने (प, ४) भसंज्ञाया
सङ्गकार्थं भवतीति न सुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेव भसंज्ञा
न भवतीति नार्थस्तत्र भसंज्ञाया अभावज्ञापनेन । ङावुत्तरपद इत्यादिनायं ङौ
परतो नलोपप्रतिषेधस्य प्रतिषेध उक्तः । तस्योत्तरपदे परतो यो ङि स्तत्र प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । स्वरितो

वानुदात्ते पदादावित्यतो (८।२।६) वेत्वनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा
 तेन ङावुत्तरपदे न भविष्यतीति । चर्मणि तिलाञ्चस्य चर्मतिल इति । वेद्यदि
 करण्येऽपि गमकत्वात् समासः । ननु चाल्प्यभिदमुच्यते ङावुत्तरपदे प्रतिषेधं
 वक्तव्यइति । सम्बुद्धावपि ह्युत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य एव । अन्यथा हि हे राजः
 इन्दारकेति विगृह्य इन्दारकनागकुञ्जरैरिति (२।१।६२) समासे कृते हे राजः
 इन्दारकेत्यत्र नलोपो न स्यादित्यत आह हे राजन् इन्दारकेत्यत्र त्वित्यादि
 समानार्थेन वाक्येन समासेन भवितव्यम् । एवं हि सामर्थ्यं भवति । नान्यथा
 तथाचोक्तं ग्रहणवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्य इति । यश्चेद्द्वार्यं
 हे राजन् इन्दारकेति वाक्येन गम्यते स न ज्ञायते हे राजइन्दारकेति समासेन
 वाक्येन श्लोकार्थीभाषाभावात् संबोधनं गम्यते । समासे तु विपर्ययात् समु
 दायार्थः सम्बोधनम् । तस्माद्राजा चासौ इन्दारकश्चेत्येवमेव विगृह्य समासः
 कर्त्तव्यः । ततः सम्बुद्धिः । एवञ्च सम्बुद्धान्तं पूर्वपदम् । हे राजन् इन्दारकेत्यत्र
 समासो भविष्यत्येव । ततश्चोत्तरपदे परतः सम्बुद्धेरभावान्नलोपप्रतिषेधस्य
 प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थं स्तत्प्रतिषेधिन । वा नपुंसकानामित्यादि । नपुंसक-
 लिङ्गानां वा नलोपप्रतिषेधो भवतीत्येदं दर्थं रूपं व्याख्येयमिति । अत्र व्याख्यानं
 त्विहापि वाग्रहणानुष्ठानं व्यवस्थितविभाषालक्षणाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

६ । मादुपधायाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्यः ।

मकारान्तान् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाञ्चोत्तरस्य मतुपो मकारस्य वङ्गत्व-
 यमादेशो भवतीत्ययमर्थोऽभिमतः । स एव यथा सम्पद्यते तथा दर्शयितुमाह
 मतोरिहेत्यादि । अत्र मतुप, कार्यत्वेनोपात्तः । स च नाख्यन्तरेण प्रातिपदि-
 कत्वम् । तद्विधौ प्रातिपदिकाधिकारात् (४।१।१२) । तस्मान् मतुपः पूर्वं सामर्थ्य-
 लभ्यं प्रातिपदिकम् । तन् मकारावर्णाभ्यां मादिति विशिष्यते । मकारोऽन्तो
 यस्यावर्णोऽन्तो यस्येति । मकारावर्णविशिष्टा या चोपधेति सामर्थ्यम् । कथम् ?
 पूर्वं प्रातिपदिकान्तं विशिष्यत इति सम्बन्धनीयम् । मकारेण विशेषणेनावर्णेन
 विशेषणेन च विशिष्टा योपधा सा च विशिष्यते । मकार उपधा यस्यावर्ण उपधा
 यस्येति । मकारावर्णविशिष्टस्येति मतुपो विशेषणे उपधायाश्चेत्यत्र मा भूदिति ?
 अस्यापेक्षितत्वाद्भवत्येवमर्थो भवतीति । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् सामर्थ्य-
 प्राप्तं प्रातिपदिकमेव विशिष्यते तस्मादयं वक्ष्यमाणोऽर्थः सूत्रस्यापि भविष्यतीति ।

किंवानिति । किमप्यास्तीति मतुप् । उगिदचामित्यादिना (७।१।७०) तुम् । हलङ्गादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) । अत्वसन्तस्य चाधातोर्बिति (६।४।१४) दीर्घः । नामंतमिति । नरोऽस्य सन्तीति नृमान् । मृतमद्दमिति तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । तत्र द्वौ कृतार्थं नामंतमित्यत्रावर्णोपधमतुप्, प्रातिपदिकं जातमिति बलं प्राप्नोति । तत् कश्चान्न भवतीत्याह इहेत्यादि । नामंतमित्यत्र ह्यवर्णोपधमतुप्त्वं वृद्धेरेव । सा च बाह्यतद्धितनिमित्ता । अतोऽवर्णोपधत्वस्य बहिरङ्गत्वम् । बलं तु प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तमिति तस्यान्तरङ्गत्वम् । असिद्धं च बहिरङ्गमन्तरङ्गइति (प, ५१) । तेन नामंतमित्यत्र बलं न भवति ।

१० । भयः ।

अग्निचित्वानिति । तसौ मत्वर्थइति (१।४।१८) भसंज्ञा । तेन पदसंज्ञानिवन्धनं भलाञ्छयोऽन्तइति (८।२।३८) जश्त्वं न भवति ।

११ । संज्ञायाम् ।

अज्ञीवतीति । नद्यां मतुबिति चातुरर्थिकी मतुप् (४।२।१५) । शरादौनाञ्चेति (६।३।१२०) दीर्घः ।

१२ । आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रौवत्कक्षीवद्द्रुमगवच्चर्मण्वती ।

अथाष्ठीवदिति किमर्थं निपात्यते । यावत्खोर्वष्ठीमित्यस्मादेव निपातनादेतत् (५।४।७७) सिद्धम् । एवमन्यते । इन्ह एवैतन्निपातनमिति तत्रैव स्यात् । इह तु निपातनं क्रियमाणं सर्वविषयं भविष्यतीति । कथं पुनर्ज्ञायत आसन्दीवदः प्रकृत्यन्तरं विद्यतइत्याह तथाचोक्तमित्यादि । यदि तर्हि तत्रैव संज्ञायामिति बलं च (८।२।११) सिद्धमासन्दीवदिति तत् किमर्थमिह पठ्यत इत्याह आसन्दीवदित्यादि । तत् प्रपञ्चार्थमिति । यदि तर्हि चक्रौवदिति संज्ञायामेतन्निपातनं कथं चक्रौवन्ति सदी हविर्धानानि भवन्तीति ? नहीयं संज्ञेत्यतश्चाह चक्रौवन्तीत्यादि । छन्दसि ह्ययं प्रयोगः । तत्र व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।१५) वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारे कृते छन्दसौर इति (८।२।१५) मतोर्वत्वे चक्रौवन्तीत्येतत् सिध्यति । तस्माच्छान्दसत्वादेवमेतत् साधुत्वेनानुगन्तव्यम् । कक्षीवानिति । हलइति

(८।२।७७) दीर्घः । नलोपाभावार्थमिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति (८।२।७) नकारलोपः प्राप्नोति । स मा भूदित्येवगर्भम् । णत्वार्थश्चेति । पदान्तस्थेति (८।४।३६) णत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । अतो णत्वार्थश्च निपातनम् । मतोर्वा नुडर्थमित्येति । वाशब्दो विकल्पार्थः । अथवा नैव नकारलोपाभावार्थं निपातनम् । नापि णत्वार्थम् । किं तर्हि ? मतोर्नुडर्थम् । तुटि कृते नलोपे सत्यपि मिथ्यत्वेवेष्टम् । णत्वप्रतिषेधस्य प्राप्तिर्नास्त्येव । अपदान्तत्वात् । अट् कुपाङ्गिति (८।४।२) णत्वं भवति ।

१३ । उदन्वानुदधौ च ।

उदधवर्थइति । यस्मिन्नदकं धीयते तस्मिन्नर्थइत्यर्थः । तथाञ्चुदके कर्मण्यपपदे कर्मण्यधिकरणे चेति (३।३।८३) किप्रत्यये कृते पेषवासवाहनधियु चेतुःपदकस्योदभावे (६।३।५८) कृत उदधिशब्दो व्युत्पाद्यते । चकारेण संज्ञायामित्यनुकृत्यत इति दर्शयति । संज्ञायाम्चेत्यादि । उदधवर्थइत्यादि । उदधिशङ्खणञ्च संज्ञार्थम् । उदन्वानित्युदकं धीयमस्मिन्नस्त्रीत्यर्थविवक्षायां मतुप । स एवमुच्यतइति । नतु गङ्गादिः । M । यदि यस्मिन्नदकं धीयते स एवमुच्यत उदकवान् घट इत्यभिधानं प्राप्नोति । घटेऽप्युदकं धीयत इत्यत आह उदकवान् घट इत्यादि । इह विवक्षा शब्दव्युत्पत्तेः (N) प्रधानं कारणम् । न वस्तुनः सत्ता । स च येन दधात्यर्थेनोदधिरित्युच्यते सोऽस्मिन् प्रयोगे घटे न विवक्षितः । किं तर्हि ? उदकसत्तायाः सम्बन्धमात्रम् । उदकमस्मिन्नस्त्रीत्येतावन्मात्रं विवक्षितम् । अतो दधात्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् घटस्योदधित्वं विद्यमानमप्यसंकल्प्यमेवेति नायं निपातनस्य विषयः । तेन घट उदकवानित्युच्यते । यदा तु दधात्यर्थो विवक्ष्यते तदोदन्वानित्येव वक्तव्यम् ।

१४ । राजन्वान् सौराज्ये ।

राजन्वानिति निपात्यतइति । किमत्र निपात्यते ? नलोपाभावो नुड् वा । सौराज्यमिति । शोभनो राजा यस्मिन् देशे स सुराजा । तज्जावः सौराज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । न स्तद्धित (६।४।१४४) इति नलोपः । तत् पुनः सौराज्यं यत्र शोभनेन राज्ञा देशस्य सम्बन्धः । समासकृतद्धितेषु सम्बन्धाभि-

(M) नतु वरणादिरिति भरदापुस्तके पाठः । (N) शब्दप्रवृत्ताविति पाठान्तरम् ।

धानमिति वचनाद् राजन्वानित्यस्य शब्दस्य देश एव वाच्यः । न सौराज्यम् । स तु देशः शब्दात् प्रतीयमानः । सौराज्येनाविनाभावित्वात् । तच्च गमयतौ-
त्याह गम्यमान इति । राजन्वानिति पुल्लिङ्गम् । तस्यातन्वतां दर्शयितुं
राजन्वती पृथ्वीत्यस्योदाहरणस्योपन्यासः ।

१५ । छन्दसीरः ।

हरिवो मेदिनमिति । न सु न इत्यत्रैतद् (८१२३) व्युत्पादितम् । आरि-
वानितु मा विशदिति । रयिशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति (६११३७, वा)
सम्प्रसारणम् । परपूर्वल्म् । आद् गुणः (६११८७) । अघेह कस्मान्न भवति
सप्तर्षिमन्तं व्यावाष्टयिवीमन्तमित्याह । द्यौश्च पृथिवी चेति हन्द् कृते दिवसश्च
पृथिव्यामिति (६१३१०) दिवो व्यावादेशः । शीर्षान् धूर्षान् आशीर्षानिति ?
गू शब्दे । धूर्षीं हिंसार्थः । आङ्ःशास इच्छायाम् । एषां सम्पदादित्वात् क्तिप् ।
गृणतीर् ऋतइवातोरितौत्वम् (७१११००) । धूर्षे राक्षोपइति (६१४१२१)
वकारलोपः । शास इदङ्ङ्लोरित्यत्र (६१४१३४) शासइत्वे आशासः क्ता
(६१४१३४, वा) उपसंख्यानमित्याङ्पूर्वस्य शासइत्त्वम् । मतुपि कृते सप्तशुषो ऋ
(६१२१६६) रिति ऋत्वम् ।

१६ । अनो नुट् ।

अन्वन्तइति । अस्थिदधिसक्थञ्चणामनङ्दात्तः (७११७५) । छन्दस्यपि-
दृश्यत इत्यनङ् (७११७६) । नुट् । अनङो नकारस्य लोपः । नुमो णत्वम् ।
अस्थन्वन्तमिति । अस्थिशब्दस्य णत्ववर्जं पूर्ववदनडादि कर्त्तव्यम् । शीर्षण्वतीति ।
शीर्षं ऋन्दसीति (६११६०) निपातितम् । ननुच नुटोऽनन्तरत्वात् तस्यैव
वत्वेन भवितुं युक्तम् । नतु तद्व्यवहितस्य मकारस्य । तत् कथमिह नुटो वत्
न भवति ? ततस्तु परस्य च भवतीत्याह नुटोऽसिद्धत्वादित्वादि । अथायं
नुट् परत्वादपवादएव कस्मान्न भवति ? भिन्नजातीयत्वात् । समानजातीय-
कार्थ्यापन्नो हि विशेषः सामान्यस्य बाधको भवति । इह कार्यभेदोऽस्ति ।
वत्त्वस्यादेशत्वान्नुटस्वागमत्वादिति नास्ति बाध्यबाधकभावः । नुटः परादिकरणं
णत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथा हि पदान्तस्येति (८१४१३७) प्रतिषेधः स्यात् ।

१७ । नाद् घस्य ।

सुपथिन्तरइति । शोभनः पन्था इति प्रादिसमासः सुपन्थाः । सुशब्दान्न पूज-
नादिति (५।४।४८) प्रतिषेधादृक्पूरब्धूरित्यादिना (५।४।७४) समासान्तो न
भवति । तरप् । दस्युहन्तमः । दस्युं हतवानिति क्तिप् । तदन्तात् तरप् ।
भूरिदावत्तरइति । भूरि ददातीत्यातो मनिनित्यादिना (३।२।७४) वनिप् ।
तदन्तादुत्तरपदस्य तुट् । रथीतर इति । रथिन्नित्येतस्मान् मत्वर्थीयिनिप्रत्यया-
न्तात् तरप् । नकारस्य लोपः । ईकारः । अथवा (०) नकारस्यैवेकार । सवर्ण-
दीर्घत्वम् ।

१८ । कृपो रो लः ।

इह रइति वर्णोपादीयते । लइत्यस्यदेशस्तादृश एव । ततश्च केवली यो
रेफवर्णो नावयवभूतस्त्वस्यैव तथाभूतएव लकारादेशः स्यात् । ऋकारस्य तु लकारो
न स्यात् । तयो स्थान्यादेशभावेन सूत्रेऽनुपादानात् । ततश्च क्लृप्तः ङुसर्वा-
न्यादि न सिध्येदिति यञ्चोदयेत् तं प्रत्याहर इति सामान्यमुपदीयत इति । वर्णत्वा-
वरणत्वकृतं भेदमुत्सृज्य यत् सामान्यं वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायाश्च रेफव्यञ्चौ
वर्तन्ते यतस्तयोर्वर्णत्वावर्णत्वादिभेदभिन्नयोर्हयोरपि रइत्यभिधानप्रत्ययावभिन्नौ
भवत स्तदुपादीयते । नतु वर्णात्मक एवं विशेषः । तेनेति । सामान्योपादानेन
इयोरपि ग्रहणं भवतीति । तस्य सामान्यस्य इयोरपि भावात्तद्व्यपि सामान्यमेवेति
उपादीयत इत्यपेक्षते । अत्रापि तेन यश्च केवली लकारो यश्च लृकारस्य स्तयो
हयोरपि ग्रहणमित्येतद्वाच्यम् । पूर्वानुसारेण गम्यमानार्थत्वान्नोक्तम् । ततोऽय-
मित्यादि । यत एव इयोरपि रेफयोर्लकारयोश्च ग्रहणं तस्मात् केवलस्य रेफस्य
केवली लकार आदेशो विधीयते । आन्तरतम्यादृकारस्यापि लृकारः । ननुच
सत्यपि इयोरपि ग्रहणे ऋकारस्य स्थान ऋकारो विधीयत इत्येतन्न लभ्येत । न
हि ऋकारस्यो रेफ ऋकारो भवति । किं तर्हि ? तदवयवः । तत्र इयोरपि ग्रहणे
सति ऋकारस्यस्यापि रेफस्य लृकारस्यो लकारस्तत्सदृश एवान्तरतम्याद् भवती-
त्येषोऽर्थो लभ्यते । नतु ऋकारस्यापि स्थाने लृकारो भवतीत्येषोऽर्थोऽपीतिप्रत्य
चोद्यस्य निराकरणार्थं मेकदेशविकारद्वारेणेत्युक्तम् । एकदेश ऋकारस्यावयवो रेफ

(०) पतस्तु चित्ताम् । ईकारस्यासिद्धत्वेन सवर्णदीर्घत्वस्याप्रसङ्गः ।

स्वस्य विकारः लृकारावयवो लकारः । अथवैकदेश लृकारस्वावयवो लकारः । स एव विकारः । ऋकारस्य रेफस्यैकदेशविकारः । द्वारं मुखमुपाय इति यावत् । तेन ऋकारस्य स्थाने लृकारादेशो विधीयते । यदि ऋकारलृकारस्थयो रेफलकारयोर, ऋकारलृकाराभ्यां पृथग्भावः सम्भवेत् तदा ऋकारस्यैकदेशस्य रेफस्य लृकारस्यैकदेशो लकारः शक्यो विधातुम् । नतु तयोस्ततः पृथग्भावः सम्भवति । तस्मान्नान्तरीयकत्वादेकदेशविकारद्वारेण समस्तस्यैव ऋकारस्य समस्तएव लृकारादेशो विधीयते । अस्यैवार्थस्य द्रष्टीकरणायाह एवञ्चेत्यादि । यतएव मेकादेशविकारद्वारेण ऋकारस्य स्थाने लृकारो विधीयत एवञ्च लुटि च क्लृप (१।३।६३) इत्येवमादयो निर्देश उपपद्यन्ते । नान्यथा । आदिशब्देन ऋदुपधाञ्जाक्लिपि चृते (३।१।११०) रित्येवमादीनां ग्रहणम् । तदेवं चोद्यं परिहरता यदुक्तं तुल्यविधत्वादेशविनामिष्कारः प्रतिविधातव्यइति तत्रावसरं प्राप्ते सादेशे प्रतिविहितम् । कल्पा । कल्पासारी । कल्पारइति । टच् । अथवा लुट् । चिक्लृप्सतीति । सन् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) किञ्चाद् गुणाभावः । क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । क्लृप्तवत् । क्लृप्ति । एतत् कथं सिध्यति ? यावतात्रापि लत्वेन भवितव्यमित्यतश्चाह क्लृप्येतदित्यादि । एतेन क्लृप क्लृपायां गतावित्यस्मात् षिट्भिदादिभ्योऽङित्यङि (३।३।१०४) तत्सन्नियोगेन च संप्रसारणे क्लृते क्लृप्येद् भवतीति दर्शयन् क्लृपत्यस्य रूपस्य साक्ष्यिकत्वं दर्शयति । यद्येवं ततः किमित्यत्र लत्वं न भवतीत्याह तस्य हीत्यादि । यतस्तस्य क्लृतसंप्रसारणस्य क्लृपेः क्लृप्येतद् रूपं भवति तस्मान्साक्ष्यिकत्वम् । अतो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव (प, ११४) न गृह्यतइति न भवति लप्रसङ्गः । क्लृपणक्लृपौट कपूर्रादिषु ह्यौपदेशिकमेव क्लृप्येतद्रूपम् । न साक्ष्यिकम् । तथाहि रञ्जेः क्लृप्ति (उण्, २।२३७) यः क्लृन् विहितः स्तस्मिन् बहुलवचनात् क्लृपरेव विहिते क्लृपणइति भवति । क्लृत्कृपिभ्यः क्लृट्क्लिपि (उण्, ४।६२४) क्लृपरेव क्लृटिनि विहिते क्लृपौटइति भवति । खर्जिपिञ्जादिभ्य (उण्, ४।५३०) ऊरोलचावित्पूरप्रत्यये क्लृते कपूर्रइति भवतीत्याह क्लृपणक्लृपौटेत्यादि । एवं मन्यते । बहुलवचनात् क्लृपरेव क्लृन् भवति । तत्र चास्य संप्रसारणं क्लृतम् । क्लृत्कृपिभ्यः क्लृट्क्लिपिनापि (उण्, ४।६२४) क्लृपिग्रहणमपनौय क्लृपिग्रहणं करिष्यते । संप्रसारणं तु बहुलवचनादेव भविष्यति । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचावित्यत्रापि (उण्, ४।५३०) आदिग्रहणेन क्लृपरेव ग्रहीष्यते । संप्रसारणञ्च पूर्व्वदेव भविष्यतीति । यद्यपि क्लृपणक्लृपाण्येवमादीनि रूपाणि स्युः स्तदास्य दोष इति

दर्शयितुमाह उणादयो बहुलमिति (३।३।१) वेत्यादि । अत्यन्तभिन्नरूपयोर-
भिन्नस्वभावत्वमसम्भावयन् पृच्छति किमिदमित्यादि । समानविषयत्वमिति ।
अभिन्नविषयत्वमेकशब्देनात्र विवक्षितम् । नत्वभिन्नस्वभावत्वमिति दर्शयति ।
किमर्थं पुनः क्लृपिसुदिश्य लादेशो विधीयते ? न क्लृपिरेवोदिश्येत ? गुणस्थाने
लत्वमात्रं कर्त्तव्यम् । तच्चावश्यकर्त्तव्यसुपस्कारीयतीत्येवमर्थम् । तथाच ऋदुप
धाञ्चाक्लृपिचृतेरित्यत्र (३।१।११०) क्लृपिप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो जायते । तेनैव
शक्यम् । इहह्यचीकूपदिति ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधानादृकारस्य
विधीयमानसुरत्वं (७।४।६६) लृकारस्यापि स्यात् । तथाच लृकारस्यापि
ऋवर्णः प्रसज्यते । ऋकारान्तं तूपदिश्य लत्वे विधीयमाने तस्यापि लृकारस्य लत्वं
सिद्धं भवति ।

१६ । उपसर्गस्यायतौ ।

इह द्वौ पञ्चौ सम्भवतः । अयतिग्रहणं रेफविशेषणमित्येकः पञ्चः । उप-
सर्गस्य विशेषणमिति द्वितीयः । तत्राद्ये पञ्चेऽयतौ परत इत्येवमादिको वृत्ति-
ग्रन्थ एव नैयः । अयतौ परतो यो रेफ उपसर्गस्तस्य लकारादेशो भवतीति ।
द्वितीये ह्येव नैयः । अयतौ परतो य उपसर्गस्तस्योपसर्गस्य यो रेफ स्तस्य
लकारादेशो भवतीति । प्लायते पलायत इति । अय ण्येत्यस्मादनुदात्तेत्वा-
दात्मनेपदम् । कथमत्राद्ये पञ्चे लत्वम् भवति ? यावता तस्मिन् कर्त्तव्येऽचः
परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावेन भवितव्यम् । ततश्च प्रकृत्युप-
सर्गयोर्विभागे सत्ववर्णेन व्यवधानाद्रेफस्यायतिपरता न संभवतीत्याह अत्र
योऽयमित्यादि । विभागे विशेष इत्यर्थः । एकग्रहणं प्रत्यय इत्यत्र संघाते
व्यवधाने लत्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थम् । येन हि व्यवधानमेव नाव्यवधानं तेन
व्यवधाने वचनप्रामाख्यालत्वेन भवितव्यम् । केन व्यवधानं मेवम् ? एकेन वर्णेन ।
संघातेन पुन व्यवधानमस्ति नास्ति चेति तेन व्यवधाने न भवति । तथाचेत्यादि ।
एव साद्ये पञ्च एकेन वर्णेन व्यवधाने लत्वं भवति वचनप्रामाख्यादित्यस्मिन्नर्थं
व्यवस्थिते सति पत्न्ययत इत्यत्रापि लत्वं प्रवर्त्तते । अत्राप्येकेन वर्णेन व्यवधानात् ।
न केवलं पत्न्ययत इत्यत्र प्रवर्त्तते यत्र स्थानिवद्भावद्वारेणाशास्त्रीयं व्यवधानं यत्रापि
तु श्रूयमाणेनेव वर्णेन लौकिकं व्यवधानं तत्रापि प्रवर्त्तते इत्येवोऽपिशब्दस्यार्थः ।
ननुच निरङ्कुष (७।२।४६) इत्यत्र निरइति निर्देशेन ज्ञापितमेतन् निरिति रेफान्त-

मुपसर्गान्तरमस्तीति । ततश्च निलयइत्यत्र वचनस्यावकाशे सति कथं येन ना व्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाख्यादित्युक्तम् । एवं मन्यते ? नैकमुदाहरणं सामान्यलक्षणं प्रयोजयति । यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यान् निरएवग्रहणं कुर्यादित्येवं प्रथमे पक्षे सर्व्वस्य सिद्धतां प्रतिपाद्य द्वितीये पक्षे प्रतिपादयितुमाह उपसर्गविशेषणे त्वित्यादि । तुशब्दोऽयमपिशब्दस्यार्थं वर्त्तते । न केवलं रेफविशेषणे ऽयतिग्रहणे पल्ययत इत्यादि सर्वे सिद्धमपितूपसर्गविशेषणेऽपि तस्मिन् सर्वमेतत् सिद्धम् । अथवा तुशब्दः पूर्वस्मात् पञ्चादस्य विशेषं द्योतयति । तत्र हि व्यवधानात्तत्त्वं प्राप्नोतीत्येतच्चोद्यमवतरति । अतो यद्येतत् प्रतिपाद्यमेतत् सर्वम् । इह त्वस्य चोद्यस्यावतार एव नास्तीति सिद्धमेवैतत् । न यत्नसाध्यमित्यर्थः । प्रतेरपि प्राप्नोतीति चोदकः । तुशब्दः पूर्वस्माद् विशेषणार्थः । पूर्वत्र प्रतेर्न प्राप्नोति । संघातेन व्यवधानात् । इह तु नास्ति केनचिद् व्यवधानम् । अतः प्रतेरपि प्राप्नोतीति मन्यन्ते । अपर इति । द्वितीयपक्षाभिनिविष्टानामन्यतमे । निस्सुसिखेतयोरिति । यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणम् । अथाप्युपसर्गस्य विशेषणं सर्व्वथा कृत्वे कृत्वं प्राप्नोतीति यद्योदयेत् तंप्रत्याह निस्सुसिख्यादि । गताथम् ।

२० । यो यङ् ।

निजेगित्यतइति । ऋतइडातोरितीच्चम् (७।१।१००) । द्विवचनम् । अभ्यासकार्यम् । भावगर्हायां यो यङ् विहितइति । लुपसदचरेत्यादिना (३।१।२४) गिरतेरिति । ष्ट निगरणइत्येतस्य तीदादिकस्य । ष्टणातेरिति । ष्ट शब्दइत्यस्य क्रौ यादिकस्य । सामान्येन ग्रहणमिच्छन्तीति । विशेषानुपादानात् । अपरे त्वित्यादि । कथं पुनः सामान्योपादानेऽपि गिरतेरेव ग्रहणं लाभ्यत इत्याह ष्टणातेरित्यादि । किं कारणं यङ् एव नास्तीत्याह अनभिधानादिति । निगौर्यत इति । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) । हलि चेति (८।२।७७) दौर्घः ।

२१ । अच्चि विभाषा ।

गिरतीति । निगरणार्थस्य रूपम् । निगरणमिति । ल्युट् । निगरक इति । खलु । निगार्थतइति । अत्र यदि णिलोपे कृते विकल्पो न सिध्यतः-

चः परस्याभावादितेऽतच्चोद्यमपाकर्त्तुमाह निगार्थ्यते निगाल्यतइति । स्थानिवद्भावस्तु पूर्ववत् । स्यादेतत् । नाख्येवात्र स्थानिवद्भावः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति (१।१।५८, वा) प्रतिषेधादित्यत्राह पूर्वत्रासिद्ध इत्यादि । अपवादो दोषः । सह तेन वर्त्ततइति सापवादम् । दोष एवायमस्याः परिभाषाया इत्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये । न केवलं तच्चोद्यं सापवादमपितु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतदपि वचनं सापवादमेव । तदेव सापवादत्वमाप्तवचनेन प्रतिपादयितुमाह तस्येत्यादि । तत्र संयोगादिलोपविधायकं दोषः । काव्यर्थी वास्वर्थइति । अत्रासति यणादेशस्य स्थानिवद्भावे स्कोः संयोगाद्योरिति (८।२।२६) ककार-सकारयोर्लोपः प्रसज्येत । लत्वविधौ निगार्थ्यते निगाल्यत इति । णिलोपस्य सति स्थानिवद्भावे विकल्पेन लत्वं न स्यात् । णत्वविधौ प्रहिणोति प्रमीषीत इति । अत्र गुणेष्वयोरसति स्थानिवद्भावे हितुमीनेति (८।४।१५) णत्वं न प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वाद्देत्यादि । परिह्वारान्तरम् । अन्तरङ्गत्वं तु लत्वविकल्पस्य वर्णाश्रयत्वात् । णिलोपस्य तु बह्विरङ्गत्वमार्धधातुकाश्रयत्वात् । अथ गिरौ गिर इत्यत्र लत्वं कस्मान्न भवतीत्याह गिरौ गिर इत्यादि । इतिकरणो ह्येतौ । धातोः स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये धातोरित्येव प्रत्ययो यो विहितस्तत्र तत् कार्यं विज्ञायते । तस्माद् गिरौ गिरइत्यत्र न भवति । नञ्च धातोरित्येव (३।३।६१) गिरतेः क्तिबन्तादौजसो विहितौ । किं तर्हि ? प्रातिपदिकाधिकारात् (४।१।१) ।

२२ । परेञ्च घाङ्कयोः ।

परिघइति । पर उपपदे हन्तेर्धातोरप्प्रत्ययः । हलोपो घत्वञ्च निपात्यते । उपपदसमासः । पर्यङ्कइति । अकि लक्षणइत्यस्मात् पचाब्ध् । हलश्लेति (३।३।२१) वा घञ् । प्रादिसमासः । परिगतोऽङ्कः पर्यङ्कः । ननुच घ इति तरप्तमपोरपीयं संज्ञा । स्वरूपं शब्दस्येति (१।१।६८) स्वरूपग्रहणं प्रतिषिध्यते । तत् किमिति घरूप एव लत्व मुदाङ्गयत इत्याह घइति स्वरूपग्रहणमत्रेति । एवं मन्यते । अङ्कइत्यनेनामंज्ञाशब्देन साहचर्याद् घइत्यस्याप्यमंज्ञाशब्दस्यैव ग्रहणमिति । योगे चेति वक्तव्यमिति । योगशब्दे च परतः परेर्विकल्पेन लत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते । तेन योगोऽपि भविष्यतीति ।

२३ । संयोगान्तस्य लोपः ।

संयोगान्तस्येति । संयोगोऽन्तो यस्य तत् तथोक्तम् । अन्तग्रहणं विस्मयार्थम् । पदस्येति (८।१।१६) हि वर्त्तते । तत्र संयोगिन पदे विशिष्यमाणे येन विधिस्तादन्तस्येत्येव (१।१।७२) संयोगान्ताता पदस्य लभ्यते । गोमानिति । हलङ्प्रादिलोपे (६।१।१८) कृतोऽलोऽन्त्यस्य लोपः (१।१।५२) । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । श्रेयान् भूयानिति । अत्र संयोगान्तलोपो न प्राप्नोति परत्वाद्गुत्वे न बाध्यत इति यो मन्येत तंप्रत्याह श्रेयान् भूयानित्यादि । यदि तर्हि परमपि हत्वमसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपस्य बाधकं न भवत्येवं सत्यत एव ह्रितो जश्त्वस्यापि बाधकं न स्यात् । ततश्च यशः पय इति जश्त्वमेव स्यात् । न हत्वमित्यतश्चाह जश्त्वे त्वित्यादि । संयोगान्तलोपे हि प्राप्तं चाप्राप्तं च हत्वमारभ्यते । श्रेयानित्यादौ प्राप्तं । पयइत्यत्र त्वप्राप्तइति युक्तं यद्गुत्वं न बाधते । जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्त एव तदारभ्यते । तस्माद् बाधकलक्षणयोगाद्गुत्वं जश्त्वस्य बाधकं भवतेत्यत्र । श्रेयानिति । प्रशस्यस्य अ इतीयसुनि श्रभावः (५।३।६०) । आद् गुणः (६।१।८७) । सान्तमहृतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । भूयानिति । बहोर्लोपो भू च बहोरित्तीयसुनि (६।४।१५८) ईकारस्य लोपः । बहोश्च भूभावः । अथ दध्यत्र मध्वत्रेत्यत्र संयोगान्तलोपः कस्मान्न भवतीत्याह दध्यत्रेत्यादि । बहिरङ्गत्वन्तु यणादेशस्य द्विपदाश्रयत्वात् । संयोगान्तलोपस्य त्वेकपदाश्रयत्वाद्दन्तरङ्गत्वम् । पदस्येति किम् ? गोमन्तौ । गोमन्तः ।

२४ । रात् सस्य ।

संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि । अत्र संयोगान्तं पदं रेफस्य विशेषणम् । रेफोऽपि सकारस्य । संयोगान्तस्य पदस्य योऽवयवो रेफस्तास्मादुत्तरो यः सकार स्तस्यालोऽन्त्यस्य लोपो भवति । अच्चारत्सारिति । चर सञ्चलने । त्सर च्छद्मगतौ । लुङ् । अतो लरान्तस्येति (७।२।२) वृद्धिः । तिपो हलङ्प्रादिलोपः (६।१।६८) सिचः सकारस्याप्यनेन । अडागमः । रेफस्य विसर्जनीयः (८।३।१५) । ननु चेत्पूर्वैषैव सिद्धम् । तत् किमर्थमिदमारभ्यत इतप्राह सिद्धइतप्रादि । रात् सस्य वेति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति रादेव सस्येति । एष तु विपरीतनियमोऽत्र नाशङ्कनीयः । उरः प्रभृतिषु (५।४।१५१) पुमानिति कृतसंयोगान्तस्य लोपस्य पुमस्यवद्दस्य पाठात् । नहि विपरीतनियमे तस्य संयोगान्तलोप उपपद्यते । ऊर्गिति ।

उर्जं बलप्राणनयोः। भ्राजभासेतरादिना (३।२।१७७) क्षिप्। अत्र नियमाञ्ज-
कारस्य लोपो न भवति। तस्मिन्नसति चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं जकारस्य
गकारः। वावसान इति (८।४।५८) चरत्वं ककारः। न्यमार्डिति। मृज्
शुद्धौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। तिपो हलङ्गादिलोपः (६।१।६८) मृजिर्ह्रस्विः
(७।२।११४)। व्रश्चेत्यादिना (८।२।३६) षत्वम्। तस्य च जश्त्वं डकारः।
तस्यापि चरत्वं टकारः।

२५। धि च।

अलविध्वंसलविद्धमिति। लुङ्। च्नेः सिच् (३।१।४४)। सस्य धि चैति-
लोपः। विभाषेष्ट इति (८।३।७६) पक्षे मूर्धन्यः। यद्यत्रेत्यादिना सति सकार-
लोपे यदिष्टं प्राप्नोति तद् दर्शयति। असति हि सकारलोपे सिच आदेशप्रत्यययो
रिति (८।३।५६) षत्वे क्वत्ते भ्रल्लान्नशिति (८।४।५३) जश्त्वे च डकारे षुना षु
रिति ८।४।४१) घकारस्य षुत्वे ढकारेण भवितव्यम्। ततश्च मूर्धन्याभाव-
पक्षेऽपि घकारो न श्रूयते। विभाषायज्ञेयं तु सिचं लिङ्गर्थं लिङ्गर्थञ्च स्यात्।
तस्मादमूर्धन्यपक्षे घकारस्य श्रवणं यथा स्यादिति लोपो विधीयते। इतः प्रभृति
सिचः सकारस्य लोप इत्यत इति। स चाच्चि विभाषेतप्रतो (८।२।२१) विभाषा-
ग्रहणानुवृत्ते र्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते। चकाञ्चैति। चकाष्ट दीप्तौ।
लोट्। सिप्। से ह्रस्वपिच्छेति (३।४।८७) हिरादेशः। डुभलभ्यो ह्रैर्धिरिति
(६।४।१०१) ह्रैर्धिभावः। पूर्ववच्छपो लुक्। पूर्ववज् जश्त्वं सकारस्य दकारः।
पयो धावतीति। पयः शब्दस्य ऋत्वम्। ह्रिचि चेतुस्त्वम् (६।१।११४)। आद्
गुणः (६।१।८७)। यदीतः प्रभृति सिचो लोप इत्यते सन्धिरुबध्वामित्यत्र भल्लो
भल्लोति (८।२।२६) सकारस्य लोपो न प्राप्नोतीति चोद्यमाशङ्गाच्च सन्धिरुबध्वा-
मित्यादि। अद भल्ले। स्त्रियां क्तिन्। बहुलञ्चन्दसीति घञ्जादेशः (२।४।३६)।
घसिभसोर्हलि चेलुपधालोपः (६।४।१००)। सकारस्य बहुलं क्न्दसीति च्छान्दसो
लोपः। क्वचिदन्यदेवोच्यते। एषोऽपि बहुलस्यार्थः। इत्यते भ्रषस्तथोर्धाऽध
इति (८।२।४०) तकारस्य षत्वम्। पूर्ववज् जश्त्वं घकारस्य गकारः। समा-
ना ग्धिरिति विशेषणसमासः। समानस्य च्छान्दसीति (६।३।८४) सभावः।
बध्वामिति। भस भवत्सनदीत्योः। लोट्। तस्य लोटो लङ् वदित्यतिदेशात्
(३।४।८५) तसस्ताम्। जुहोतप्रादित्वाच्छपः शुः। ज्ञाविति (६।१।१०)

द्विर्वचनम् । पूर्ववदुपधासलोपो । पूर्ववदेव तकारस्य दत्वञ्च । भकारस्य बकारः । अभ्यासे चर्च इति (८१४१४) जश्त्वम् । एवमिदं तावच् श्लोकवार्त्तिककार-
 स्वाभिमतं दर्शितम् । इदानीं भाष्यकारस्य मतं दर्शयितुमाह भाष्यकारस्वाङ्गी-
 त्प्रादि । एतेनाविशेषणैव सकारमात्रस्य भाष्यकारो लोप मिच्छतीति दर्शयति ।
 तेनेतप्रादि । अविशेषणं हि सकारमात्रस्य यो लोप मिच्छति तस्य पयो धाव-
 तीतप्रापि प्राप्नोति । तस्मादिह मा भूदिति यत्नान्तर माख्येयम् । यत्नान्तरं तु
 व्यवस्थितविभाषाययणमेव पूर्ववत् । अयं तु विशेषः । पूर्वत्र व्यवस्थितविभाषया
 धि चैव सिचो भविष्यति । नान्यस्य । इह तु यत्र समानपदस्यौ निमित्तनिमित्तिनौ
 तत्रैवाविशेषणं सकारमात्रस्य लोपो भवति । अत्र तु भिन्नपदस्यौ पयो धाव-
 तीतप्रादौ । तत्र न भयतेऽवेति । एतावता विशेषेण व्यवस्थितविभाषा यत्नान्तर
 मितुपच्यते । संक्षिप्तमेतमर्थं विस्तरेण सचोदपरिहारं वक्तुमाह धि सकारे
 सिचो लोप इतप्रादि । धीतिप्रतद् यत्र परभूते सकारलोप इतप्रतः प्रथति विधातव्य
 स्तदुपलक्षणं वेदितव्यम् । कुत एतत् ? इतः प्रथति सिचः सकारस्य लोप इथत
 इति प्राग् वचनात् । लोपं प्रति सकारस्याधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् सप्तम्या
 निर्देशः । किं प्रयोजनमितप्राह चकाङ्क्षीतप्रादि । यदि सिचो लोप आशाञ्चं तु
 कथम् ? आङ्ः शाशु इच्छायाम् । लोट् । ध्वम् । टेरत्वम् । सवाभ्यां
 वामावितप्रादेशः (३१४१२१) । पूर्ववच्छपो लुक् । अत्र सकारस्य लोप
 इष्यते । स न प्राप्नोति यदि सिच एव सकारस्य लोपो विधीयते । जश्त्वं
 सकारस्य भविष्यतीति । भलाञ्छश् भशीतप्रेनेन (८१४१२३) जश्त्वं सकारस्य
 दकारो भविष्यतीति सिद्धमाशाह मितप्रातत् । इतः सकारलोपशास्त्रं प्रत्याख्यातु
 माह सर्वमेव प्रसिद्धं स्यादिति । यदि सकारस्य भवति । एवं सति तेनैव जश्त्वेन
 सर्वं लक्ष्यं प्रसिद्धं स्यात् । ततश्च सकारलोपशास्त्रमेतन्न कर्त्तव्यमेवेतत्प्रभिरायः ।
 तत्रैतत् स्यात् । जश्त्वे सति श्रुतिमेदो भवति । तथाह्यनचि चैति (८१४१७)
 सकारस्य द्विर्वचने कृते सकारयोश्च जश्त्वे दकारद्वयस्य श्रवणं प्रसजतीतप्राह
 श्रुतिश्चापि न भिद्यत इति (P) । नहि व्यञ्जनपरस्यैकस्यरानेकस्य वा हलः
 श्रुतिं प्रति विशेषोऽस्तीति भावः । लुङ्श्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणमिति । कर्त्तव्यं
 भवतीति शेषः । अयश्चान्यो जश्त्व सति गुणः । इणःषीङ् लुङ् लिटान्योऽङ्गादि-

(P) मुद्रितकाशिकायाश्च श्रुतिश्चापि न विद्यत इति पाठः । पदसङ्घटीयमपि न्यासाङ्कः पाठ एव
 ऋषीतः ।

त्वत् (८।१।७८) मूर्धन्ये कर्त्तव्ये लुङ् उपादानं कर्त्तव्यं न भवतीति । अथोद्गम-
 ङ्गोद्गमित्यादौ षत्वजश्त्वष्ट्रत्वेव मूर्धन्यस्य सिद्धत्वात् । अङ् ङुङ् प्रुङ् ङुङ्
 गती । लुङ् । ध्विम् । सिच् । आदेशप्रत्यययोरिति (८।१।५९) षत्वम् ।
 भस्मात्तश् भशौत्यनेन (८।१।५७) षकारस्य जश्त्वं ङकारः । धकारस्य ङुत्वं
 ङकारः । एवं षत्वादिकार्यक्रमेण लुङि धकारस्य मूर्धन्यः सिद्धइति । किं
 लुङ्ग्रहणेन ? एवं लुङ् प्रत्याख्यायते । सलोपि परे लुङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं मिति
 यस्याभिमतं स आह सेटि दुष्यतीति । यदि मूर्धन्यविधौ लुङ्ग्रहणं न क्रियेत
 ततो विभाषेत इत्यत्र (८।१।७९) मूर्धन्यो न प्राप्नोति । ततश्च पूर्व्ववत् षत्वादिषु
 कृतेष्वलविध्वमित्येष नित्यं स्यात् । नतु कदाचिदप्यलविद्धमिति । तस्मादुत्त-
 रार्थं लुङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । धि चेति सकारलोपो वक्तव्यः । अलविद्धमित्यस्य
 सिद्धार्थम् । न ह्येतदसति सकारलोपे सिध्यति । ततश्च यदुक्तं सर्वमेव प्रसिद्धं
 स्यादिति तदयुक्तम् । धि चेत्येतस्मिन् क्रियमाणे चकारौति मा भूदिति सिज्-
 ग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं श्लोकवार्त्तिककारमतेन सिज्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्थितः ।
 इतरस्तस्मिन् क्रियमाणेऽपरं दोषं दर्शयितुमाह घसिभसोर्न सिध्येत् त्वित्यादि ।
 तुशब्दो हेतौ । यस्मात् सिज्ग्रहणस्य हि घसिभसोः सकारलोपो सन्धिर्बन्धामित्यत्र
 न सिध्यतीत्येष हेतुरुक्तः । स चायमहेतुः । यस्माद् यद्यपि सिज्ग्रहणे क्रियमाणा
 घसिभसोर्भक्तौ भक्तौत्यनेन (८।१।२६) लोपो न भविष्यति तथापि च्छान्दसो वर्ण-
 लोपो भविष्यति । तेनापि सन्धिर्बन्धामित्येतदुभयं सिध्यत्येव । क्व यथा च्छान्दसो
 वर्णलोपइत्याह यथेत्यादि । यथाध्वरविषये प्रयोगे इष्कर्त्तारमध्वरस्येत्यत्र
 च्छान्दसो वर्णलोपो भवति तथा सन्धिर्बन्धामित्यत्रापि घसिभसोर् भविष्यति ।
 वाशब्दोऽत्रैवोपपत्त्यन्तरं सूचयति । तत्रेदमुपपत्त्यन्तरम् । सन्धिरिति नैतद्
 घसे रूपम् । किं तर्हि ? षघ हिंसायामित्यस्य । नतु चार्थभेदो भवति । स्वरभेदश्च ।
 पूर्वस्था व्युत्पत्तौ समानादनमित्येषोऽर्थो भवति । समासस्वरैणान्तोदात्तत्वञ्च ।
 षघिस्तु क्तिनि विहिते हिंसार्थो भवति । नित्स्वरैणाद्युदात्तश्च । अनेकार्थत्वात्ता-
 तूनां षघिश्च समानादनमित्यस्मिन्नर्थं वर्त्तयते । स्वरव्यत्ययेन चान्तोदात्तत्वं
 भविष्यतीत्यदोषः । बन्धामिति च । नैतद् भसे रूपम् । किं तर्हि ? षघ
 बन्धेन इत्यस्मात् लोटि तसस्ताम् । व्यत्ययो बहुलमिति (१।१।८५)
 विकरणस्य लुक्निदितामित्यनुनासिकलोपे (६।१।२४) भ्रष्टस्तयोर्धोऽधइति
 (८।१।४०) षत्वे तकारस्य व्यत्ययो बहुलमिति (१।१।८५) धातुधकारस्य

वकारे च कृते बध्नामिति भवति । एवञ्च सिज्ग्रहणे क्रियमाणे घसिभसोर्यदि न सिध्यति नाम तथापि नैव किञ्चिदनिष्टम् । यस्मादनयापि व्युत्पत्त्या तदपाकृतं भवति । तदुक्तं घसिभसोर्न सिध्येत्, तस्मात् सिज्ग्रहणं न तदिति । ततश्च धि सकारे सिचो लोपश्चकादौति प्रयोजनं भिव्येतदवस्थितं श्लोकवार्त्तिककारस्य मतम् ।

२६ । भलो भलि ।

अभिल्ल । अभित्थाइति । भिर्दुर्लुङि स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । तथासौ । दकारस्य खरि चेति (८४।५५) चत्वंतकारः । अवात्तामिति । वसेर्लुङि तसस्ताम् । अवात्तेति । यस्य तः । वदव्रजित्यादिना (७।२।३) वृद्धिः । अत्र सकारलोपे कृते सःस्यार्धधातुकइति (७।४।४८) तकारो न प्राप्नोतीति यस्य भ्रान्तिः स्यात् तं प्रत्याह अवात्तामित्यादि । अमंस्तामंस्थाइति । मनं प्राणे । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अभित्सातामिति । भिदिराताम् । अभित्सतेति । आत्मनेपदेष्वनत इति (७।१।५) भस्वादादेशः ।

२७ । ऋस्वादङ्गात् ।

अलविष्टामिति । तसस्ताम् । सिचि वृद्धिः । अत्र श्रुतिकृते पौर्वापर्यं सति ऋस्वादिटः परं सकारो भवति । न त्वङ्गाव् । इङागमः प्रत्ययभक्तत्वेनानङ्गत्वात् । अलाविष्टुरिति । सिज्भ्यस्त्वादिभ्यश्चेति भेर्जुस् (३।४।१०८) । अक्षयातामिति । उश्चेति (१।२।१२) किच्चाद् गुणाभावः । द्विष्टरामिति । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (५।४।१८) । तदन्तादतिशयाने तरप् । किमेत्तिङित्यादिनासुः (५।४।११) । ऋस्वाव् तादौ तद्धित इति (८।३।१८) सकारस्य मूर्धन्यः ।

२८ । इट ईटि ।

अदेवोदिति । नेटोति (७।२।४) वृद्धिप्रतिषेधे कृते लघूपधगुणः । अस्तिसिचोऽप्युक्तं (७।३।८६) इतीट् ।

२६ । स्तोः संयोगाद्योरन्ते च ।

भलीति वर्त्तते । संयोगाद्योरिति षष्ठीसमासः । अत्र यद्यपि संयं उत्तरपदार्थं गुणभूत स्तथापि संयोगाद्योः स्कारन्तग्रहणं विशेषणं न भवती गुणभूतोऽपि तेन संयोगएव विशिष्यत इति विज्ञायत इत्याह पदस्थान्ते यः संयं इति । अन्तइति । अवसान इत्यर्थः । भलि परत इति । पदस्थेत्यपेक्षते तदाद्योरिति । तस्वैवंभूतस्य संयोगस्यादिभूतयोरित्यर्थः । लग्न इति शोलजो शोलमजो ब्रीडे । निष्ठा । अत्र जकारे भलि परतः सकारजकारः संयोगः पदस्थावयवस्तदादेः सकारस्य लोपः । ओदितञ्चेति (८२१४५ नत्वम् । श्वीदितो निष्ठायामितौट्प्रतिषेधः (७१११४) । चोः कुरिति (८२१३ कुलं गकारः । साधुलगिति । साधु लज्जत इति क्तिप् । अत्र पदस्थावसा संयोगः । मग्न इति । ट्मसजो शुद्धौ । एकाचइतीट्प्रतिषेधः (७२११०) मसजिनशोर्भलीति (७११३०) नुम् । स च भवन् मसजरन्त्यात् पूर्वी नुमनुष संयोगादिलोपार्थमिति वचनाद् (१११४७, वा) अन्त्याजकारात् पूर्वी भवति तस्य चानदितामित्यनुनासिकलोपः (३१४२४) । तष्ट इति । तच् त्वच् त् करणे । ऊदिष्वात् स्वरत्यादिसूत्रेण (७२१४४) विभाषिते । तेन निष्ठायां यः विभाषितौट्प्रतिषेधः (७२११५) । काष्ठशक्स्थातेति । काष्ठं शक्तोर्त्तौ क्तिप् । काष्ठशकि स्थातेति सप्तमीति (२११४०) योगत्रिभागात् समासः तदत्रेत्यादिना भलि सञ्चैति वक्तव्यमिति यदुक्तं तत् प्रत्याचष्टे । तर्दि वाक्योपन्यासायः । शकेः क्तिवन्तस्य प्रयोग एव नास्तीति । शकेरन्धेभ्योऽपि दृश्यत इति (३२११७८) क्तिप् स्यात् । इह च दृश्यत इत्यस्य ग्रहण एवाद मर्थः । यत्र लौकिके प्रयोगे क्तिवन्तस्य प्रयोगो दृश्यते तत्र यथा स्वादिति न च लोके काष्ठशकित्वेर्विधः शकेः क्तिवन्तस्य प्रयोगो दृश्यते । ततः शर्वे क्तिवन्तस्य प्रयोग एव नास्ति । अतो हेतोर भलि सञ्चैति वक्तव्यमित्येत् । प्रत्याख्यातुमाह भाष्यकारः काष्ठशकेव नास्ति । कुतोऽयं काष्ठशकि तिष्ठेदिति आधारपरतन्त्र उदघनादावस्य वृत्तिः । अतो यत्र काष्ठशकाधारएव नास्ति तत्र तदाधेयःस्थाता सुतरामिव नास्ति । तस्मान्न भलि सञ्चैति वक्तव्यम् । व्यावर्त्तं भावात् । इह कस्मान्न भवति वाक्स्थातेति ? संयोगादिलोपे कुत्वस्यासिद्धत्वात् अथेह कस्मान्न भवति वाक्यर्थं काक्यर्थमित्याह वाक्यर्थं काक्यर्थमित्यादि

अथ स्कोरिति किमर्थम् । गर्नत्सीत्यत्र मा भूत् । नृतेयंङ्लुगन्तस्य रुग्रिकौ च लुकोत्प्राभ्यासस्य (७।४।६१) क्विकि कृते रूपमेतत् । संयोगाद्योरिति किम् ? पयः श्रगिति । क्विवन्तमेतत् । सोपपदस्य हि श्रकोः क्विवन्तस्य प्रयोग एव नास्ति । कीवलस्य तु स्यादेव । अन्ते चेति किम् ? तच्चिता । तच्चकः ।

३० । चोः कुः ।

भलि च पदान्ते चेति । परत इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ननु च पूर्वसूत्रे चकारेण भलनुकृष्टइति तस्येहानुकृष्टित्तरयुक्ता । नैतदस्ति । नहि तत्र चकारेण भलनुकृष्टः । किं तर्हि ? स्वरितत्वादेवानुवर्त्तमानस्यान्तग्रहणं न बाधक मित्येतावच्चकारेण व्याख्यातम् । वागिति । वचिः क्विव् वचोत्प्रादिना (३।२। १७८, वा) क्विव् दीर्घश्च । क्रुञ्चेति । इह केचित् क्रुञ्च कौटिल्याख्यौभावयोरिति सरिफं जकारोपधं धातुं पठन्ति । कुञ्च कौटिल्याख्यौभावयोरितरिफं नकारोपधं परे । तत्र पूर्वपाठं गृहीत्वा यद्योदयेदथ क्रुञ्चेत्तत्र क्त्वा न भवतीति तं प्रत्याह क्रुञ्चेत्प्रादि । अनेन भलि सङ्घोति न वक्तव्यमिति यत् पूर्वं प्रत्याख्यातं तस्येहार्थतां दर्शयति । युजिक्रुञ्चाचेति (३।२।५६) निपातनाद्वेति । क्रुञ्चेत्तत्र जकारस्य चकारे कुत्वं न भवतीति सम्बन्धः । जकारिपदस्य सरिफस्य पाठमभ्युपेत्य प्राप्नो तस्यामेवं परिहारइयमुक्तम् । इदानीं कुत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । यस्मान्नायं जकारोपधः पठ्यते । किं तर्हि ? नकारोपधइति दर्शयितुमाह नकारोपधो वेत्प्रादि । किं पुनः कारणं नकारोपधः पठ्यत इत्याह सकारलोपे हीत्प्रादि । निक्कुचितइत्येष प्रयोगोऽस्त्येव । धातोर्निष्ठान्तस्य आन्तलोपइत्यनुवर्त्तमाने (६।४।२३) ऽनिदितामिति (६।४।२४) नलोपादिह नकारलोपस्य दर्शनान्नकारोपधोऽयं पठ्यते । अन्यथा ह्येष प्रयोगो नोपपद्यते । नहि जकारलोपस्य किञ्चिन्नक्षणास्ति । यदि तर्हि कुञ्चोति रिफरहितो नकारोपधः पठ्यत एव सति क्रुञ्च, क्रुञ्चौ क्रुञ्च इति न सिध्यति । ऋत्वितिप्रादिना सूत्रेण (३।२।५६) हि क्विनि कृतेऽनिदितामिति (६।४।२४) नलोपे कुक् कुचौ कुच इतिव प्राप्नोतीत्यत्र आह युजिक्रुञ्चामित्यादि । स्यादेतत् । यद्यपि नकारलोपाभावो निपातप्रते तथापि नकारस्थानुस्कारे तस्य यथि परसवर्णं (८।४।५८) जकारे स्यादेव कुत्वमित्यत्र आह तत्रेत्यादि । गतार्थम् ।

३१ । हो ङः ।

सोढेति । हो ङइति ङत्वे कृते भ्रूयस्तथोर्धोऽध इति ङत्तकारस्य घत्वम् ।
 ट्रुत्वम् । ङो ङे लोपः (८।३।१३) । सञ्चिवहोरोदवर्णस्यैत्योत्त्वम् (६।३।११२) । जला-
 धाङ्गिति । जलं सङ्गत इति । भजो ग्विः (३।२।६२) । कन्दसि सङ्ग (३।२।६३)
 इति ग्विः । उपधाङ्गिति । उपपदसमासः । अन्येषामपि ह्रस्वत इति (६।३।११ -)
 पूर्वपदस्य दीर्घः । ङकारस्य जश्त्वं ङकारः । तस्य चर्त्वं ङकारः । सङ्गः साङ्गः
 स इति (८।३।५६) मूर्धन्यः । प्रष्ठवाङ्गिति । वङ्गश्चेति (३।२।६४) ग्विः । चुङ्गोः
 कुटावित्येकयोगएव कर्त्तव्ये पृथग् योगकरणं समसंख्यात्वप्रतिषेधार्थम् । एकयोगी
 तु समसंख्यत्वाङ्गुत्सादौ कुत्वं पदान्ते ङत्वं स्यात् ।

३२ । दादेर्धातोर्घः ।

दग्धा दग्धुमिति । पूर्ववत्त्वम् । घकारस्य भ्रूयि जश्त्वं गकारः । काष्ठध-
 गिति । क्विन्नन् मितत् । एकाचो वयो भषित्यादिना (८।२।३७) दकारस्य
 भ्रू धकारः । घकारस्य जश्त्वं गकारः । तस्य चर्त्वं ककारः । दादेरित्युच्यते ।
 तेनाधोगित्यत्र घत्वं न सिध्यति । अदकारादित्वेऽस्याविहितत्वादित्यत्राह
 धातोरित्यादि । तद्विशेषणमिति । दादेर्विशेषणमित्यर्थः । किं विशिष्टम् ?
 अवयवषष्ठ्यन्तमिति । अवयवसम्बन्धिनी या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः । किं कृतं
 भवतीति ? एवं सति किमिष्टं साधितं भवतीत्यर्थः । अधोगित्यत्रापि घकारः
 सिद्धो भवतीति । अत्रापि धातोरवयवो यो दादिशब्दस्तदवयवत्वाङ्गकारस्य ।
 दुङ्गे लङ् । तिप् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वादिर्लोपः (६।१।६८) ।
 पूर्ववद्गणभावः । अट् । कथमित्यादि । धातोरवयवो यो दादिशब्दस्तद-
 वयवस्य हकारस्य घत्वं भवति । एवं सति दग्धा दग्धुमित्यत्र घत्वं न कथञ्चि-
 दित्यर्थः । तथाह्यत्र धातोरवयवो यो दादिशब्दो न तस्यावयवो हकारः ।
 यस्य तु समुदायस्य हकारोऽवयवः स धातुरेव । न हकारावयवः । अत्रोत्तरमाह
 व्यपदेशिवद्भावादिति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोर्दादिरवयवो भवति ।
 अन्तेऽपि व्यपदेशिवद्भावहारो लोके दृश्यते । तथाहि शिलापुत्रकस्य शरीरं
 राहोः शिरश्चति च । अथवेत्यादि । धातुपदेशो धातुपाठः । तत्र यो दादि
 रित्येवं विज्ञायते । कथं पुनर्धातुपाठे दकारादित्वं विशेषणं लभ्यते । धातु-

ग्रहणसामर्थ्यात् । तस्य ह्रीदं प्रयोजनं स्यादधातोर्मा भूदिति । एतच्चाप्रयोजनम् । नह्यधातोर्धकारादेर्भल्लि वा पदान्ते च हकारोऽवयवः सम्भवति यन्नित्यर्थं धातु-
ग्रहणम् । तदतिरिच्यमानं धातूपदेश एव दकारादित्वं विशेषणम् भवतीत्यसु-
मर्थं गमयति । एवं विज्ञायमाने यद्यपि धातोरित्यस्य दादेरित्यनेन सामानाधि-
करणत्वं तथाप्यधोगित्यत्र घत्वं प्रवर्तत एव । धातुपाठे दुहेर्दकारादित्वात् ।
तथाचेत्यादि । एवञ्च विज्ञायमाने यद्यपि दामलिङ्गतेर्दकारादित्वं तथापि
दामलिङ्गित्यत्र न भवति घत्वम् । धातूपदेशे तस्यादकारादित्वात् । धातुत्वं तस्य
सनाद्यन्ता धातव इति (३।१।३२) । न केवलमधोगित्यत्र घत्वं भवत्यपितु
दामलिङ्गरेपि भवतीत्यपिशब्दो द्योतयति । दामलेदौति दामलिङ्गिति क्विप् ।
तदन्ताद् दामलिङ्गमिच्छतीति सुप आत्मनः क्वजिति (३।१।८) क्वच् । क्वज-
न्तात् क्विप् । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । क्वस्य विभाषेति
(६।४।५०) यकारस्य च । हो ङ इति (८।२।३१) ङत्वम् । ङकारस्य
जगत्वम् ।

३३ । वा दुहमुहृष्णुहृष्णिहाम् ।

दुहेरिति । दुह जिघांसायामित्यस्य । इतरेषामिति । मुह वैचित्र्ये । ष्णुह
उद्वृगणे । ष्णिह प्रीतावित्येतेषामप्राप्तेः । पुनरेषां घत्वं स्याददकारादित्वात् ।

३४ । नहो धः ।

उपानदिति । णह बन्धने । क्विप् । नह्वित्तीत्यादिना दीर्घः (६।३।११६) ।
एवं परीणदिति । अत्र णत्वं तूपसर्गादसमासोऽप्यौत्वादिना (८।४।१४) ।
प्रक्रियालाघवार्थं दकारे विधातव्ये धकारविधानं नहेतत्र भवस्तथोर्धोऽध इति
घत्वं (८।२।४०) यथा स्यादितेऽवमर्थम् । दकारे हि तन्न स्यात् । दकारस्या-
भ्रष्टत्वात् । रदाभ्यां निष्ठा तो न इतेऽवमर्थं (८।२।४२) च । नकारो यथा
न स्यादिति ।

३५ । आहस्यः ।

आत्थेति । न्रुवः पञ्चानामादित आहो न्रुव (३।४।८४) इति लडादेशस्य
सिप खल् न्रुवच्चाहदेशः । तस्थानिन थकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५)

चरत्वं तकार । किमर्थमादेशान्तरं क्रियते ? न प्रकृतेर्विकारएव विधीयत इतरत आह आदेशान्तरकरणमित्यादि । यदि घकार आदिश्येत ततो भ्रष-
स्तयोर्धोऽध इति (८।२।४०) धत्वं स्यात् । अत स्तन्नित्यर्थं मादेशान्तरं
क्रियते । ह्रस्वोऽरित्यादि । हरतेग्रहैश्च यो हकार स्तस्य च्छन्दसि विषये भकारो
वक्तव्यः । हकारस्येति वचनं हरत्यर्थम् । ग्रहे स्वलोऽन्त्यस्येव (१।१।५१)
भविष्यति हकारस्य । ग्रभेति । ङन् । इट् । ग्रहोऽखिति दीर्घः (७।२।३७) ।
जभिर इति । ह्रजो लिट् । लिट् स्तभयोरेशिरिति (३।४।८१) भस्वरच् ।
यथादेशः । द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । उदग्रामं निग्राममिति । ग्रहैर् हलस्येति
(३।३।१२१) घञ् । एतत् तु सर्वं व्यतयो बहुलामिति (३।१।८५) वर्णव्यत्ययेनैव
सिद्धम् । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्येषोऽर्थो वेदितव्यः ।

३६ । ब्रह्मभस्जसृजसृजयजराजभाजच्छशा षः ।

ओब्रह्म छेदने । भस्जो पाके । सृज विसर्गे । सृजू शब्दौ । यज देवपूजा-
सङ्गतकरणदानेषु । राज् दौसी दुभ्राज् दुभ्राञ् दुभ्लाञ् दौसौ । छदतिच्छकारा-
न्तानां ग्रहणम् । श्रदति शकारान्तानाम् । ष्रत् च शकारस्य जश्वे प्राप्त-
इतरेषां तु क्वत्वे तदपवादः षकारो विधीयते । ब्रष्टेति । स्क्रोः संयोगाद्योरिति
(८।२।२८) सकारलोपः । जदिस्वात् पञ्च ऋडभावः । मूलह्रङ्, धानाभ्रङिति ।
ग्रह्ण्येति सूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम् । स्रष्टेति । सृजिदृशोर्भ्रल्यमकितो-
(६।१।५८) ल्यमागमः । मारष्टीति । सृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) । उपयडिति ।
यजेर्विजुपे छन्दसौति (६।२।७३) विच् । सम्नाडिति । म्भो राजि समः क्वाडिति
(८।३।२५) समो मकारस्य मकारादेशः । किं पुनः कारणं राजभ्राजोर्भ्रल्यदा-
हरणं न प्रदर्शितमित्याह राजभ्राजोरित्यादि । भ्रल्वं कस्मान्न भवतीत्याह
भ्रलादिराभ्यामित्यादि । आभ्यां परो यो भ्रलादिः स इटा पर्यवपद्यत इतीङ्
विधीयते (७) । सेट्, त्वादनयोः । इतरेश्वाद्यचतुर्थौ विभाषतेटौ । स्वरतीत्यादि-
सूत्रेण (७।२।४४) । शेषास्वनिटः । एकाचइतीट् प्रतिषेधात् (७।२।१०) ।
तस्मात् तेषामुभयार्थमेव ग्रहणम् । राष्ट्रभ्राष्टिरिति । क्तिन्नाबादिभ्रद्येति
(३।३।६८, वा) क्तिन्प्रत्ययः । तुतत्रेत्यादिनेट् प्रतिषेधः (७।२।८) ।
शब्दप्राडिति । शब्दं पृच्छतीति क्तिन्वचोत्यादिना (३।२।१७८, वा) क्तिप् ।

(७) पर्यवपद्यते व्यवधीयत इत्यर्थः ।

दीर्घश्च । अथ किमर्थं ऋग्रहणम् ? यावता च्छ्रोः शूङ्गुनासिके चेति (६१४।१६) च्छकारस्य शकारे कृते शकारान्तत्वादेव पृष्ठइत्यादौ पल्वं भविष्यतीत्यतश्चाह च्छ्रोः शूङ्गित्यादि । अत्रेत्यादि । इतिकारणो हेतौ । तत्र ह्यनुनासिकस्य कि-
भलोः किङ्तीत्यनुवर्त्तते (६१४।१५) । तेन च्छग्रहणं क्रियते । अन्यथा पृष्ठः
पृष्ठवानित्याद्येव सिध्येत् । नतु प्रष्टा प्रष्टुमित्यादि । लजादावकङ्किति शलाभावात् ।
एतच्च सूत्रकारमतेनोक्तम् । केचिदाचार्या ऋग्रहणमिह सूत्रे प्रत्याचक्षत एव ।
तथाहि च्छ्रोः शूङ्गुनासिके चेत्यत्रोक्तं (६१४।१६) केचिदिह किङ्तीत्येतन्नानु-
वर्त्तयन्ति । कथं व्युभ्यां व्युभिरित्युठि कृते दिवउदिति (६११।१३१) तपरकारणान्
मात्राकालो भविष्यतीति ? कशां ष इत्यत्र च्छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि
सर्वत्र शकारो विधेयतइति । लीष्टेति । लिश्र अस्वीभावे । वीष्टेति । विश्र
प्रवेशने ।

३७ । एकाचो बश्चो भष् भ्रषन्तस्य सध्वीः ।

धातोरिति यदौहानुवर्त्तते तदवयवषष्ठान्तमेकाचो विशेषणम् । भ्रषन्तस्येति-
तदपि समानाधिकरणं तस्येव विशेषणम् । एकाच इतीतदवयवषष्ठान्तम्
बश्चः । तदवयवस्येति । तस्यावयवस्तदवयवः । योऽधी धातोरवयव
एकाञ् भ्रषन्तस्तस्य तदित्यनेनाभिसम्बध्यते । भ्रलि परत इत्यनेन भ्रलीत्यनु-
वर्त्तते । तस्य सकारो विशेषणमिति दर्शयति । किमर्थं पुनर्भ्रलीत्यनुवर्त्तते ?
पदान्तस्येत्यनुवृत्ति र्थया स्यात् । अन्यथा भ्रलीत्यस्मिन् निवर्त्तमाने तत्सम्बद्धं
पदान्तग्रहणमपि निवर्त्तते । ततश्च पदान्ते न सिध्येत् । नतुच स्वरितत्वात्
पदान्तस्येत्यस्यानुवृत्ति भविष्यति । तद्धनैनापि प्रकारिणाश्यायते मन्दिधियां
सुखप्रतिपत्तये । ध्वशब्दे चेति । अत्र भ्रलीतिप्रतन्नापिचते असम्भवात् । नहि
कश्चिज् भ्रल् ध्वशब्दोऽस्ति । तस्य प्रत्याहारिष्वसन्निवेशात् । भोत्व्यतइति । बुध
अवगमने । लुट् । स्यः । खरि चेति (८१४।५५) चल्वं तकारः । अनुदात्त-
त्वादात्मनेपदम् । अत्र बुधेर्धातो व्युपदेशिवद्भावेन स्वरूपमेवैकाजवयवो
भ्रषन्तः । तदवयवो वकारो बश्च । अस्यान्तरतस्यादोष्ठस्य स्थान श्रोष्ठ एव भकारो
भविष्यति । एवमन्यत्रापि विज्ञेयम् । अबुद्धेति । लुङ् । धि चेति (८१२।२५)
सकारलोपः । लिङ्सिचावात्मनेपदेश्विति (१।२।११) किच्चाद् गुणाभावः ।

अर्थभूदिति । क्तिप् । निघोच्यत इति । गुह्रु संवरणे । हो ठइति (८।२।३१) ठत्वम् । षढोः कःसीति (८।२।४१) कत्वम् । आदेशप्रत्यययोः (८।३।५६) रिति षत्वम् । न्यघृद्धमिति । दलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः (६।३।११) । घोच्यत इति । दुहो लृट् । दादेशातोर्वः (८।२।३२) । तस्य खरि चेति (८।४।५५) चत्वं ककारः । अजघारिति । गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम् । यङ् । ह्रिवंचनम् । हलादिशेषः । उरदित्यत्वम् (७।४।६६) । कुहोश्चुरिति (७।४।६२) चुत्वम् । यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङ्लुक् । रुग्रिकौ च लुकोति (७।४।६१) रुक् । जगृध् इति स्थिते लडादयो विधेयाः । अत्र मुख्यएव गृध इत्ययं धातोर्भषन्तोऽवयवः । गर्दभयतेरिति । गर्दभशब्दात् तदाचष्ट इति णिच् । णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्येति (५।४।१५५ वा) टिलोपः । अत्र गर्दभोऽर्थः मुख्यएव धातोर्भषन्तोऽवयवः । अत्रत्य इति । अत्राविप्रत्ययः क्तिवादिप्रत्यय इत्युच्यते । (R) दामलिङ्गिति । अत्र हो ठ इति (८।२।३१) ठत्वे कृते भषन्ततायामुपजाताया मेकाज्ग्रहणाद् भषभावो न भवति । ननु चात्र द्वावेकाजवयवौ दकारादिर्मकारान्तो लकारादिर्भषन्तश्च । तयोः खासत्येकाज्ग्रहणे नैव भषभावः प्रसज्यते । तथाहि यो भषन्तस्तस्य बश् न विद्यते । यस्तु दकारादिर्मकारान्तस्तस्य बश् विद्यते । भषन्तता तु नास्ति । तदनर्थक मेकाज्ग्रहणमित्यत आह असभ्येकाज्ग्रहण इत्यादि । बशो विशेषणं व्यवच्छेदार्थम् । व्यवच्छेदीऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । यथेकाज्ग्रहणं न स्यात् ततोऽन्यस्येह श्रुतत्वाद् बशस्तु श्रुतत्वाच्च स एव धातोरित्यनेन विशेष्यते । न धातोरवयवो बश्निति । एवञ्च बशो भषन्तता न सम्भवतीति भषन्तस्येत्यनेन धातुरेव विशेष्यते । अन्यस्येहासम्भवात् । तथाचार्यं सूत्रार्थः स्यात् । भषन्तस्य धातो र्योऽवयवो बश् तस्य भल्लि सकारे ध्वेच परतः पदान्ते च भष् भवतीति । अस्मिञ्च सूत्रार्थे दामलिङ्गित्वापि प्रसज्येत । भवति दकारोऽत्र बश् भषन्तस्य धातोरवयवः । एकाचइत्येतस्मिन् सति धातोर्भषन्तस्येत्येतदुभयान्तस्येव विशेषणं भवति । तदपि बशः । तेन वृत्तिकारोपदर्शित एव सूत्रार्थो जायते । ततश्च न किञ्चिदनष्टमापद्यते । दामलिङ्गिति । अत्र हि यो भषन्त एकाजवयवो लकारादिर्न तस्य बश् विद्यते । यस्य तु विद्यते दकारादिर्मान्तस्य स भषन्तो न भवति । क्रोत्वस्यतीति । क्रुध कोपे । दादधीति ।

दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य (७।४।८३) दीर्घत्वम् । अन्तग्रहणमसन्देहार्थम् । असति हि तस्मिन् सन्देहः स्यात् किमत्र वशः (S) स्थानित्वमथ भवइति । (T)

३८ । दधस्तथोच्च ।

दधातेरप्येतत् कृतद्विवचनस्य रूपमस्ति । दध धारण इत्यस्य चाकृतद्विवचनस्य रूपम् । तत्र तु शपा व्यवहितत्वादनन्तरौ तथौ न सम्भवतः । तस्माद् दधातेरेव ग्रहणं विज्ञायत इत्याह दध इति कृतद्विवचनो दधाति; परिगृह्यत इति । धत्तो धत्थ इति । लटस्तस्यसौ । शपः झुलुपि द्विवचनम् । अभ्यासि चच् (८।३।५४) इति जश्त्वं दकारः । आभ्यस्तथोरात (६।४।११२) इत्याकारलोपः । अभ्यासदकारस्य भष् धकारः । धातुधकारस्य चर्त्वं तकारः । धत्सइति । यासः से (३।४।८०) । घञ् इति । टेरेत्त्वम् । घञ्मिति । लोटि सवाभ्यां वामावित्यमादेशः (३।४।८१) । कथं पुनरत्र भष्भावः ? यावता दधातेर्भष्पन्तस्य यो वश तस्य भष् भवतीत्युच्यते । अत्र नापि भष्पन्तास्ति । आकारलोपस्याचः परस्मिन् पूर्वविधायिति (१।१।५७) स्थानिवद्भावात् । नापि वश । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह वचनसामर्थ्यादित्यादि । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वमिति वचनसामर्थ्यान्न भवतीत्यपेक्षते । यथाकारलोपस्य स्थानिवद्भावः स्यादभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वम् । एव सतप्रपार्थक्यतेवास्य वचनस्य स्यात् । नहि दधातेराकारलोपेन विना वश स्यात् । तस्माद् वचनप्रामाण्यादुभयं न भवति । इह भलीतप्रवर्त्तते । भष्पन्तस्येति च । तकारधकाराभ्यामचः स भलस्ति यत्र दधातेर्भष्पन्तस्य भष्भावो नेष्यते । तस्मात् तथोरिति वचनमन्तरैणापि

(S) शशौ भष्पिधौ स्वर्गधकारप्रकरणस्थीपथीनः । तदत्र प्रदर्शते—

दुक्किमिन्द्रिगजिवाभिवाच्यो चर्त्तन्नुच्चिग्रहणं धियोजिताः ।

अन्वित्स्मिन्नुधरन्मिन्मयः चीवितुन्विष्ठितुन्मिन्मयः ॥१॥

झीविवाधिकमयी दुधिर्दधिः स्ते र्यके विटवचौ च भूगचै ।

शूचदादिषु मतो दुधिसाथा कैवली षि नथिदो दिवादिषु ॥२॥

एक एव विलसिस्तुदादिषु त्रादिशेषु किल नथिरेव च ।

शूकशब्दश्चिन्धिर्दधुः सन्मल्लुक्त्वंसतुन्मिन्मयः ॥३॥

प्राग्ने च मलति सुरादिषु स्थापिता व इति तेषु वर्गः ।

भष्पलभ्यत्वविधिवान्ख्या धक्त् स्यात् ततो यथि छतौ षि वीऽन्तः ॥४॥ इति ।

(T) शशौ भष्—यथा भोत्स्यते । कोत्स्यते । इण्डुभ माचचापो इण्डुपु । धोत्स्यते । एवं हि “चलारो भव आदेशः स्थानिनश्च वशस्यः । लकारस्य तु न कापि सम्भवीऽसि कथञ्चन ॥१॥” इति मिथवाक्यं तु विचार्य मेव । तुन्दिभ इति केचिन् भृषन्मस्य’ पठन्ति तुच्छिभ इति । तन्मात्रं तुच्छिभिति स्यात् ।

निवृत्तिमित्राभिप्रायेणाह तथोरिति किमिति । आनन्तर्यादित्वादि । अनन्तर-
सूत्रे हि सध्वोरितुक्तम् । तत आनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२)
सध्वोरिव भूभावाव विज्ञायते । न तथोः । अतस्तथोरितुक्तं च । यद्येवं
निमित्तान्तरोपादाने पूर्वस्य निमित्तस्य निवृत्त्या भवितव्यम् । ततश्च तथोरिव
स्यात् । न सध्वोरितगत आह चकारइतयादि । परिहारः ।

३९ । भूलां जशोऽन्ते ।

श्रुतिरिति । ढले कृते जश्वत् । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? ननु स्कोः
संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो (८।२।२८) ऽन्तग्रहणमनुवर्त्तत एवेत्यत आह अन्तग्रहण-
मित्यादि । तद्वन्तग्रहणं भूलौक्येन सम्बन्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ भूलौक्ये तद-
प्यनुवर्त्तत । तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थमन्वदेवान्तग्रहणं क्रियते । तेन च वसते वंस्ता
वस्तुमित्यत्र न भवति ।

४० । भूषस्तथोर्धोऽधः ।

अधइति । अनेन धातुप्रतिषेधोऽयं न धकारप्रतिषेध इति दर्शयति । यदि
हि धकारप्रतिषेधः स्याद् धकारात् परयोस्तथोर्धकारो न भवतीति । ततो मत्ति-
वृष्टिपूजार्थंभ्यश्च (१।२।१८८) वृष्टिर्धस्याचामादिस्तद्वृद्ध (१।१।७३) मित्वेवमादयो
निर्देशा नोपपद्येरन् । अलब्ध । अलब्धा इति । लुङ् । तस्य तथासौ । भूलो
भूलौति (८।२।२६) सकारलोपः । अलीढ । अलीढा इति । ढत्वष्टुत्वदलोप-
दीर्घत्वानि कर्त्तव्यानि ।

४१ । षटोः कः सि ।

पिप्लतीति । पिप्ल सञ्चर्णने । लृट् । अपेक्ष्यदिति । लृङ् । पिपिच-
तीति । सन् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) कित्वाद् गुणाभावः । पिपिष्टीति ।
रुधादित्वात् अम् । लीढीति । अदादित्वाच्छपी लुक् ।

४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।

आस्तौर्णमिति । स्तुञ् आच्छादने । ऋत इवातो (७।१।१००) रिती-
त्वम् । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । विशीर्णमिति । श्रु हिंसायाम् ।

निगूर्णमिति । गृ निगर्णे । एषु श्चुक्कः कितौतीट्प्रतिषेधः (७२।११) ।
 अवनगूर्णमिति । गुरो उदयमने । श्चौदितो निष्ठाया मितौट्प्रतिषेधः (७२।१४) ।
 अथ यथा क्तपो रो लङ्त्वत् (८२।१८) रङ्गति वर्णत्वावणत्वकृतं भेदमुत्सृज्य
 सामान्यस्योपादानं तथेहापि । अस्ति च ऋकारि रेफः । ततश्च कृतः कृतवा-
 नित्यत्र भवितव्यमेव नत्वेनेति यो मन्यते तं प्रत्याह र इत्यत्रेत्यादि । यद्यत्र र
 इति सामान्यमुपादोयते तस्मादेषः प्रसङ्गः । नतु रश्चुतिसामान्यमुपादोयते ।
 किं तर्हि ? अञ्जन मङ्गमात्रात्मकम् । न च समानाकारोऽस्तीति कृतो नत्व-
 प्रसङ्गः ? भवतु नाम सामान्यस्योपादानम् । तथापि ष्वात् नत्वं प्रसज्यत इति
 दर्शयितुमाह सामान्यनिर्देशोपीत्यादि । ऋकारिऽत् ये भागा स्तन्मध्यवर्ती
 रेफो मालाचतुर्भागात्मकः । तत्र योऽसौ रेफात् परस्ततोयो भागस्तेन व्यवधानात्
 भवति । चरितं सुदितमिति । चर गत्यर्थः । सुद हर्षं । असति हि तद्वति
 ग्रहणे रदाभ्यामित्यनेन निष्ठा विशिष्यते रदाभ्यां परा या निष्ठेति । ततश्चरित
 मित्यादावादेः परस्येति (१।१।५४) इटएव नत्वं स्यात् । तस्य निष्ठाभक्तत्वात् ।
 अथ तद्वत्तुचमाने चरितमित्यादौ तकारस्य कस्मान्न भवति ? इटा व्यव-
 हितत्वात् । स हि प्रत्ययभक्तत्वात् प्रत्ययमेव न व्यवदध्यात् । तद्वयवत्वं तु
 व्यवदध्यादेव । परस्य मा भूदिति । असति हि पूर्वग्रहणे यदि हि सन्निहितया
 निष्ठया दकारो विशिष्येत—निष्ठाया यो दकारइति—ततो जग्वे कृते परस्यैव
 स्याद् भिन्नवङ्गां भिन्नवर्द्धारित्यादौ । अथ न विशिष्येत ततो विशेषानुपादानाद्
 यथा पूर्वस्य भवति तथा परस्यापि । तस्मात् परस्य मा भूदित्येवमर्थं पूर्वग्रहणं
 कृतम् । अथ कृतस्यापत्यमतइञ् (४।१।८५) कार्त्तिरित्यत्र कस्मान्न भवतोत्वाह
 इहेत्यादि । इद्विहि तद्वितं निमित्तमाश्रित्य भवतीति बहिरङ्गा । नत्वं तु
 न किञ्चिद् बाह्यं निमित्तमाश्रित्य भविष्यतीत्यत स्तदन्तरङ्गम् । तस्माद्
 इद्वेर्बहिरङ्गत्वात्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् । नतु च यदि तर्हि बहिरङ्गत्वज्ञाना
 सा तस्य एवासिद्धत्वेन भवितुं युक्तम् । नतु रेफस्यापि । नहि रेफो इद्वि
 भवति । नैष दोषः । इद्व्याश्रितो हि रेफः । ततो इद्वेर्बहिरङ्गत्वाद्रेफस्यापि
 बहिरङ्गत्वेन भाव्यम् ।

४३ । संयोगदिरातो धातो र्यण्वतः ।

प्रद्राण इति । द्रा कुत्सायां गतौ । कृत्यच इति (८।४।२८) णत्वम् ।

स्नानइति । स्नै गात्रविनामि । च्युतः झुतइति । च्युङ् झुङ् गतौ । निर्यात इति । या प्रापण् । निर्वात इति । वा गतिगन्धनयोः । अत्र र्यां र्वा इत्येतयो र्धातुत्वं न भवति । र्या इत्ययं हि समुदायः संयोगादिः । न चायं धातुः । किं तर्हि ? या इत्ययम् । एवं र्वा इत्ययं संयोगादिः । न चैष धातुः । किं तर्हि ? वा इत्ययम् । ननु च बहिरङ्गमत्र संयोगादित्वम् । द्विपदान्प्रयत्वात् । नत्वं तु विपर्ययादान्तरङ्गम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग (प, ५१) इत्यसिद्धत्वादेव संयोगादित्वस्य नत्वं न भवतीति किं धातुग्रहणेन ? एवं तद्धेतज् ज्ञापयति । उपसर्गसम्बन्धेन यो धर्म उपजायते धातुपसर्गसमुदायस्य स धातोरतद्धर्मवतीऽपि कार्य्याणि प्रापयन्तीति । तेनोपास्यते गुरुभिर्भूयते शत्रुरिति कर्मणि लकारः सिधो भवति । अत्र ह्युपसर्गसम्बन्धेन सकर्मकत्वधर्मो जातः । स च धातुपसर्गसमुदायस्य । न धातुमात्रस्य । तत्र यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत कर्मणि लकारो न स्यात् । धातोरकर्मकत्वात् । अस्मिन्धार्थे ज्ञापिते तु भवति । स्नात इति । ष्या शोचे ।

४४ . ल्वादिभ्यः ।

जीन इति । ज्या वयोहानौ । ग्रह्ण्येतादिस्त्रेण (६।१।५) संप्रसारणम् । हल इति (६।४।२) दीर्घः । ऋकारल्वादिभ्य इत्यादि । ऋकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च परो यः क्तिन् स निष्ठा भवतीति तत्र दथंरूपं व्याख्येय मितप्रथं । व्याख्या-
नन्वोदितच्चेतत्र (८।२।४५) चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । यथा ऋकार-
ल्वादिभ्यो निष्ठा तकारस्य नत्वं भवति तथा क्तिनोऽपि तकारस्य नत्वं भवतीति । दुग्वोरिति । दु उपतापि । गु पुरीषोत्सर्गं । पूना इति । विनष्टा इत्यर्थः । पूतं धान्यमिति । विधूतमित्यर्थः । सिनोत्तरिति । षिज् बन्धन इत्येतस्य । ग्रासकर्मकर्तृकस्थेति । ग्रासः कर्मकर्ता यस्य स तथोक्तः । अर्थद्वारकश्चेदम् । तस्य-
ग्रासकर्मकर्तृकत्वं विशेषणं वेदितव्यम् । यथा सिनो ग्रासो बन्धनक्रियायां व्यञ्जन-
विशेषयोगादानुक्त्वं प्रतिपद्यते तथा कर्मणोऽपि सतस्तस्य कर्तृत्वं विवक्षित-
मिति कर्मकर्तासौ भवति । सिनो ग्रास इति । स्वयमेव बद्ध इत्यर्थः । सिता-
पाशेन शुकरीति । समुदायप्रतुदाहरणमेतत् । अवयवप्रतुदाहरणं दर्शयितु-
माह ग्रासोऽपीत्यादि । ग्रासोऽपि यदि कर्मैव भवति न कर्मकर्ता तदापि न

भवति । आसकर्मकतृकत्वस्य तदाभावात् । आसकर्मतो हि स तदानौ भवति आसकर्मकतृकः ।

४५ । ओदितश्च ।

आपीन इति । प्यायः पीति (६।१।२८) पौभावः । स्वादय ओदित इति । ते पुनः षड्प्राणिप्रसव इतयादयो व्रीड्, प्रीणातयर्थं इतेप्रवमन्ता दिवादिषु पठ्यन्ते ।

४६ । क्षियो दीर्घात् ।

क्षिय इति । क्षि क्षये क्षि निवासगल्थोरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । विशिषानु-
पादानात् । क्षीणाः क्लेशा इति । क्षोऽधिकरणे चेत्यादिनाकर्म- (१।४।७६)
कत्वात् कर्त्तरि निष्ठा । निष्ठायामख्यदर्थ इति (६।४।६०) दीर्घः । क्षीयो
जात्यः क्षीण स्तपस्तीत्यादि । वाक्त्रोशदन्ययोरिति (६।४।६१) । ननु च
क्षिय इति निर्देशादेव दीर्घस्य ग्रहणं विज्ञायते । तत् किं दीर्घग्रहणेन ? यदि
ऋस्वस्येदं ग्रहणं स्यादेवं सति परत्वाद् घेर्ङितौति (७।३।१११) गुणे क्तते क्षे-
रिति निर्देशः स्यादित्यत आह ऋस्वस्यापि हीत्यादि । यदि नियोगतो दीर्घ-
स्यैव धात्वनुकरणस्येयडा निर्देशः स्यात् ततोऽस्मान्निर्देशाद् दीर्घस्येदं ग्रहणमिति
विज्ञायते । नच दीर्घस्यैवेयडा निर्देशो भवति । तथाहि ऋस्वान्तस्यासौ दृष्ट
क्षियः । निष्ठायामख्यदर्थ इत्यत्रावसितं (६।४।६०) ऋस्वान्तस्येदमनुकरणम् ।
न दीर्घान्तस्येति । उच्यते । यथाभूतस्यैवानुकर्त्तुं युक्तम् । ऋस्वान्तस्य च
दीर्घत्वं विधेयम् । अतस्तस्यैवानुकरणमिदमिति विज्ञायते । यदि तर्हि
ऋस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयडा निर्देशो भवति विपराभगाञ्चे (१।३।१९८)
र्विभाषा चे (७।३।५८) रित्येवमादावपि कस्मान्न भवति ? इह विपराभगाञ्चे
(१।३।१९८) रित्येवमादावित्यादि । अत्रासंकल्पमित्येतदध्याहार्यम् । धात्वनु-
करणस्य हि प्रकृतिवदनकरणं भवतीतीयडा निर्देशो भवति । धात्वनुकरणञ्च
किं भवितुं मर्हति येन धातावनुकार्यं च स्थितम् ? धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणं
विवक्ष्यते । विपराभगाञ्चे रित्येवमादौ (१।३।१९८) त्वनुकार्यगतं धातुत्वं सदप्य-
विवक्षितत्वादसङ्कल्पम् । तस्मान्नात्र धात्वनुकरणम् । अपितु ङीप्रभृतेः क्रिया-
वाचिनश्च तत्सादृश्यशब्दान्तरस्य ङीत्वैवमादे यद्भूपसामान्यमर्थशून्यं तदनुकरणं

द्रष्टव्यम् । तस्मादधात्वनुकरणत्वात् भवतीयङादेश इत्यभिप्रायः । यदि तर्हि धात्वनुकरणं स्यात् प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । एवं सत्यधातोरिति (१।२।४५) प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधोऽपि स्यात् । ततश्च विभक्तिर्नोपपद्यते । वत्करणेनानुकार्येणार्थानार्थवत्त्वस्याश्रयात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीत्यदोषः ।

४७ । प्रयोऽस्पर्शः ।

श्रीनमिति । श्येङ् गतौ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इति (६।१।२४) संप्रसारणम् । हलइति (६।४।२) दीर्घः । श्रोतं वर्त्तत इति । भावे निष्ठा । पूर्वत्र तु कर्त्तरि । एवं श्रोती वायुरित्यादौ (U) । श्रोतमुदकमित्यत्रेत्यादि । गुणभूतोऽपीति । अप्रधानभूतोऽपीत्यर्थः । ननु च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादप्रधानस्य नत्वप्रतिषेधाद् कार्यं प्रति निमित्तभावो नोपपद्यते । नैष दोषः । अस्पर्श इति हि यद्यद्यं पर्युदासः स्यादेवं सति श्रोती वायुरित्यादौ स्पर्शादन्यद्रव्यमस्तौति नत्वं स्यात् । नत्वयं पर्युदासः । किं तर्हि ? प्रसज्यप्रतिषेधः । तेन यत्र स्पर्शगन्धोऽस्ति तत्र तदाश्रयेण नत्वप्रतिषेधेन भवितव्यम् । अस्ति चेह गुणभूतः स्पर्शः । तेन तदाश्रयो नत्वप्रतिषेधो भवत्येव । भवत्येवं नत्वप्रतिषेधः । संप्रसारणस्य तु गुणभूतः स्पर्शः कथं कारणं भवति ? नियमस्य त्यागात् । इहाल्पाक्षतरमिति (२।२।३४) नियमः । अल्पाक्षतरं इन्द्रे पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यत्र (६।१।२४) स्पर्शशब्दस्याल्पाक्षतरस्य परनिपातं कुर्वताऽस्य नियमस्य त्यागः कृतः । स किमर्थं कृतः ? स्पर्शोऽत्रानियमेन प्रधानभूत उपसर्जनभूतो वा संप्रसारणस्य कारणमित्यस्वार्थस्य सूचनार्थः । तेन गुणभूतोऽपि स्पर्शः संप्रसारणस्य निमित्तं भवति । स्पर्शशब्दोऽयमस्ति गुणवचनः । अस्ति च रोगवचनः । तदिह विशेषानुपादानादुभयोरपि ग्रहणम् । ततो रोगोऽपि प्राप्नोतीति प्रतिश्रीन इत्येतन्न सिध्येदिति चोद्यमाशङ्काह गुणे चेत्यादि । गुण एवेत्यर्थः । कथं पुनर्गुणैव प्रतिषेधो लभते ? ज्ञापकात् । यद्यं द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यत्र (६।१।२४) संप्रसारणं विधाय पुनः प्रतेश्चेति (६।१।२५) विधत्ते तज् ज्ञापयति श्यायतेत्यत्र ग्रहणं तत्र स्पर्शं उपादौयमानो रोगं न प्रत्याययतीति । यदि हि प्रत्याययेत् पुनर्विधान मनर्थकं स्यात् । पूर्वशैव सिद्धत्वात् । प्रतिपूर्वो हि रोग एव श्यायतिवर्त्तते । नान्यत्र ।

(U) श्रोती वायुः परिणमयिता कामनीदुम्बराणामिति ।

४८ । अञ्चोऽनपादाने ।

न चेदपादानं तत्र भवतीति । तत्रेत्यनेनाञ्चतिः परामृश्यते । शब्दद्वारेणाञ्चत्यर्थं एवाय मपादानस्य प्रतिषेधसामर्थ्याद् विज्ञायते । नञ्चञ्चतावपादानत्वं सम्भवति । किं तर्हि ? तदर्थं क्रियाविषयत्वात् कारकाणाम् । तदेतदुक्तं भवति नचेदञ्चत्यर्थं विषयभूतेऽपादानं न भवतीति । समक्राविति । सङ्गतावित्यर्थः । अञ्चु गतिपूजनयोरित्युदित्वाद् विभाषिते । तेन यस्य विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) । उदक्तमुदकमिति । उद्धृतमुदकमित्यर्थः । अथ व्यक्तमित्यत्र नत्वं कस्मान्न भवतीत्याह व्यक्तमित्येतदित्यादि । अञ्चु व्यक्तिसन्नक्षणकान्तिगतिष्वित्येतत्स्यैतद्रूपम् । नाञ्चतेः । ततो नत्वमिह न भवतीति भावः ।

४९ । दिवोऽविजिगीषायाम् ।

आद्यूनः परिद्यून इति । अविजिगीषु रित्यर्थः । ष्वोः शृङ्गनुनासिके चेति (६।४।१८) जट् । द्युत् वर्त्तत इति । विजिगीषार्थोऽत्र विवञ्चित इति नत्वं न प्रवर्त्तते । कथं पुनरिह विजिगीषार्थः ? यावताक्षपातनलक्षणक्रीडा न प्रतीयत इत्याह विजिगीषायां हीत्यादि । विजेतुमिच्छा विजिगीषा । तस्यां तत्र क्रीडायामक्षपातनादि क्रियते । तस्माद् विजिगीषार्थोऽवतिष्ठत इति भावः । आदिशब्देन शलाकापातादेरग्रहणम् ।

५० । निर्वाणोऽवाते ।

वातेरुत्तरश्चेति । वा गतिगन्धनयोरित्येतस्मात् । न चेत्यादि । वातमधिकरणमाधारो यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति । वातेर्धातोर्योऽर्थः स यदि वातेन समवेतो भवतीत्यर्थः । निर्वाणोऽग्निर्निर्वाणः प्रदीप इति । अत्र स्वरूपस्य यः प्रथम उपरतिलक्षणः स धात्वर्थः । एष निर्वाणो भिन्नरिति । अत्रापि । अथवा रागादिग्रहाण धात्वर्थः । निर्वातो वात इति । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि निष्ठा । निर्वातं वातेनेति । अत्र भावे । उभयत्राप्यत्र गतिनिरोधो धात्वर्थः । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेति । अत्र वातेनेति कर्त्तरि ष्ठीया । तस्माद् वात एष वात्वर्थस्याधारस्तत्र नत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् व्यामोहः स्यात् । अत

स्तन्निराकरणायाञ्च निर्वाणः प्रदीप इत्यादि । अत्र निर्वाणं धात्वर्थः । तच्च प्रदीपाधारम् । न वाताधारम् । वाताधारं हि तस्मिन्ननिर्वाण इति यदि कर्त्तरि निष्ठा तदा तथैवाभिहितत्वात् कर्त्तृवातात् द्वितीया न स्यात् । अथ नपुंसके भावे क्त इति (३।३।११४) भावे ? एव' सति निर्व्वीण इति पुंलिङ्गं न स्यात् । तस्मात् प्रदीपपव कर्त्ता धात्वर्थस्याधारः । यद्येव' कथं वातेनेत्यत्र द्वितीयेत्यत्र आह वातस्त्वित्यादि । एतेनेषा द्वितीया न कर्त्तरौति दर्शयति ।

५१ । शुष्कः कः ।

शुष्क शोषण इत्यस्मात् परस्य निष्ठातकारस्य ष्टुत्वे प्राप्ते ककारो विधीयते । अकार उच्चारणार्थः । शुष्कः शुष्कवानिति । युक्तं शुष्कवानित्येतदुदाहरणम् । शुष्कइत्येतत् त्वयुक्तम् । न ह्येतदर्थेऽस्य सूत्रस्यारम्भो युज्यते । शुष्कधृष्टाविति (V) (६।१।२०६) निपातनेनैव सिद्धत्वात् । नेतदस्ति । निपातनेन हि ककारे सति शुष्ककेत्यद्वोदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया (७।३।४६) इति विभाषित्व' स्यात् । शुष्कजङ्गल्यत्र च न कोपधाया (६।३।३७) इति पुं'वङ्गावप्रतिषेधः स्यात् । इह तु ककारस्य विधाने सति तस्यासिद्धत्वादेतदुभयं न भवति । तस्माच्छुष्कइत्येतदर्थोऽप्यस्यारम्भो युक्तः ।

५२ । पचो वः ।

पक्वः पक्कवानिति । तुपचष् पाके । यदेव' पक्व इत्येतत् सिद्धशुष्कपक्व-बन्धैवेति (२।१।४१) निपातनादपि हि सिध्यति । तथापि पक्कवानित्येतदर्थं मिदं भवश्चमारब्धव्यम् । अन्यार्थं चारभ्यमाणं पक्व इत्येतदर्थरूपमपि भवतीति पक्वशब्दोऽप्यस्योदाहरणमुपन्यस्तम् । निपातनद्वारेण हि तदव्युत्पत्तौ प्रतिपत्ति-गौरवं स्यादित्यभिप्रायः ।

५३ । जायो मः ।

जे जे वै चये ।

(V) सिद्धशुष्कपक्वबन्धैवेति (२।१।४१) शुष्कचूर्णकषीयु पिष इति (३।३।३५) शुष्कधृष्टाविति (६।१।२०६) च प्रयोगः ।

५४ । प्रस्तीऽन्यतरस्याम् ।

प्रस्तीम इति । छैत्र स्व्ये संघातशब्दयोः । स्व्यः प्रपूर्वस्येति (६।१।२३)
संप्रसारणम् । पूर्ववद् दीर्घः । इह यदा मत्वं न भवति तदा संयोगादे (८।२।४३)
रित्यनेन नत्वेन भवितव्यम् । ततश्च प्रस्तीनः प्रस्तीनवानितौष्टं स्यादिति कश्चिद्
भ्रान्तिः स्यात् । अत स्तान्निराकर्तुमाह यदा मत्वं नास्तीत्यादि । कृते तर्हि
प्रथमं संप्रसारणे नत्वं कस्मान्न भवतीत्याह तत्र कृतेत्यादि ।

५५ । अनुपमर्गात् फुल्लक्षीबक्षशोक्लाघाः ।

फुल्लइति । विफला विशरणे । आदितथेतीट्प्रतिषेधः (७।२।१६) । उत्पर-
स्यात् (७।४।८८) इत्युत्त्वम् । क्तवत्वन्तस्याप्येतल् क्तव मिष्यत इति । कथं
पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? नहि क्तवत्वन्तः शब्दः सूत्र उपात्तः । उच्यते । इह
निष्ठाया स्तकारान्तं यच्छब्दरूपं तस्य फुल्ल इत्येतन् निपात्यते । क्तवतोश्च तत्
तुल्यम् । परस्तु यदि क्तवतोऽर्थो वा विशिष्यते ? विशिष्यताम् । नहि तेन समाने-
नासमानेन वा प्रयोजनमस्ति । तस्मात् क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वं भवति । एवमनयैव
युक्ताया क्षीबक्षशोक्लाघादिविषयि यन्निपात्यते तदपि क्तवत्वन्तस्य प्रसज्यते । नैष दोषः ।
वक्ष्यमाणे मन्यतरस्याग्रहणसुभयोर्यागयोः शेषः । व्यवस्थितविभाषा च न ज्ञायते ।
तेनातिप्रसङ्गे न भविष्यतीति । क्षीबिक्षशिभ्यामिति । क्षीब मदे । क्तव तनूकरणे ।
इङ्भावश्च निपात्यत इति । क्तलोपस्यासिद्धत्वाद् वलादि राईधातुको भवतीतीट्
प्राप्नोति । अत स्तदभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोप इति । निपा-
त्यत इति सम्बन्धः । इङ्भावापेक्षो विकल्पः । अथवा नेङ्भावो निपात्यते ।
किं तर्हि ? कृत इटौच्छब्दलोपः । लाघेरुदोऽन्व उपसर्गः प्रतिषिध्यत इति ।
उत्पूर्वस्य ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा ह्युत्पूर्वस्योपादानमनर्थकं स्यादित्यभिप्रायः ।
अनुपसर्गादित्युच्यते । तत्र परिक्रम इति न सिध्यतीत्यतश्चाह परिक्रम इत्यत्रेत्यादि ।
तनूकरणलक्षणक्रियाया अन्यक्रिया गमनलक्षणा क्रियान्तरम् । तेन योगोऽयम् ।
न परिशब्दोऽत्र क्तश्च प्रत्युपसर्गसंज्ञा भवतीति क्त्वा । परिगतः क्तश्च इति । अनेन
तत्क्रियान्तरयोगं दर्शयति । अथ किमर्थं निपातनम् ? यावता फुल्ल इति फुल्ल
विकसनइत्यस्मात् पचाद्यचि सिध्यति । क्षीविरिगुपधलक्षणे के क्षीव इति । क्तश्च
इत्यपि क्तशेरचैव । उक्लाघ इति । लाघ इत्येव पचाद्यचि सिद्धत्वेव । सत्य

मेवमेतत् । निष्ठायां तु फलतिप्रभृतौनामसत्वस्मिन्ननिष्ठं रूपं प्राप्नोति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमारब्धव्यमेतत् ।

५६ । नुदविदोन्दवाघ्राङ्गीभ्योऽन्यतरस्याम् ।

समुन्नः समुत्तइति । अनिदिता (६।४।२४) इति नलोपः । ङीत्यस्येति । ङी लज्जायामित्यस्य । अप्राप्त इति । केनचिदविधानात् । इतरेषामिति । तत्र नुद प्रेरणे । उन्दी क्लेदने । तयो रदाभ्यामिति (८।२।४२) नित्यं प्राप्तम् । ब्रैङ् पालने । प्रा गन्धोपादाने । एतयोः संयोगादेरित्यादिना (८।२।४३) । विद विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिथ्यत इति । कथं पुनरस्य ग्रहणमिथ्यते ? श्रुविकारणेन ङीणा साहचर्यात् । नेतदस्ति । श्रविकारणेन नुदिना साहचर्यात् । नान्यस्य । यस्यैव भवितव्यं तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति स एव गृह्यते । कथं पुनर्ज्ञायते विचारणार्थस्य विदेर्ग्रहणमिथ्यत इत्याह एवं हीत्यादि । इथ्यत इति वक्ष्यमाणं प्रत्येकमभिमतव्यथेति । निष्ठेत्यनेन निष्ठान्तमुपलक्षयति । वेत्तेरित्यादि । विद ज्ञान इत्यस्य विदित इत्येतद्रूपमिथ्यते । नित्येदृत्वात् तस्येता निष्ठातकारस्य व्यवधाने सति नत्वस्यासंभवात् । विद्यतेरिति । विद सत्तायामित्यस्य श्रुविकारणस्य निष्ठान्तस्य विन्न इत्येतद्रूपमिथ्यते । एकाच (७।२।१०) इतीट्प्रतिषेधात् । रदाभ्यामित्यादिना च नित्यं नत्वविधानात् । विन्सेर्विन्नश्च वित्तश्चेति । (W) विद विचारण इत्यस्य निष्ठान्तस्यैतद्रूपपदस्य मिथ्यते । पूर्वविदिट्प्रतिषेधात् । अनेन च ध्रुवेषु (८।२।५६) पक्षे नत्वविधानात् । भोगवित्तश्च विन्दते रिति । (X) विन्दते रित्यनेन लाभार्थविदिं दर्शयति । तस्य हि श्रे मुचादौनामिति (७।२।१८) नुमि क्तते विन्दतौत्येतद्रूपं

(W) "सत्तायां विद्यते काने वेधि विन्ने विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्नोति शब्दं कथं शेषिदं ज्ञानात्" ॥१॥ इति ।

(X) मुद्रितकामिकायां तु पाठः

वेनेसु विदितौ निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते । विन्ने विन्नश्च वित्तश्च भोगे विन्नश्च विन्दतेः ॥१॥ इति ।

म च खलित एव प्रतीयते । भाष्येत्थं श्रीकोऽस्य पठितः ।

परन्तु न्यासपदसङ्घर्षो विन्नेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगवित्तश्च विन्दतेरिति पाठो गृह्यते ।

"वेनेसु विदितौ निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते ।

विन्ने विन्नश्च वित्तश्च विन्ने भोगेषु विन्दतेः ॥१॥" इति ।

वति । भोगवित्तइति । भोगे वित्तो भोगवित्तः । सप्तमौति (२।१।४०)
 भोगविभागात् समाप्तः । भोगग्रहणं चोपलक्षणमात्रम् । प्रत्ययोऽपि ऋच्छते ।
 इदं लाम इत्यस्य भोगे प्रत्यये चार्थे वित्त इति तद्रूपं निष्ठायामिष्यते । वित्तो
 भोगप्रत्यययोरिति (८।२।५८) नत्वाभावस्य निपातनात् । यस्य विभाषिति
 ७।२।१५) निष्ठायामित्प्रतिषेधाच्च । विन्दते हिं कसौ विभाषा गमननविद-
 ष्यामितौड विभाषितः (७।२।६८) । भोगवित्तश्च विन्दतेरिति ह्यवताऽथेतो
 भोगप्रत्ययाभ्यामचत्र विन्न इति तद्रूप मिष्यत इतुक्तं भवति ।

५७ । न ध्याख्यापृमूर्च्छिंमदाम् ।

ध्ये चिन्तायाम् । ख्या प्रकथने । चञ्चिडः ख्याङिति (२।४।५४) च । इयोरपि
 इणम् । ननुच चञ्चिडादेशस्य सानुबन्धकत्वाच्चिरानुबन्धकग्रहणपरिभाषया (५, ८२) ।
 प्राप्नोतीति ? नेष दोषः । इड हि निष्ठातकारस्य परत्वप्रतिपादने पञ्चमौ
 ङ्गा । यथा रदाभ्यामिति (८।२।४२) । तत्र पञ्चमौनिर्देशे कर्त्तव्ये यः
 त्रौनिर्देशः क्रियते स सम्बन्धसामान्यं प्रतिपादयितुम् । न च सम्बन्धिनमन्तरेण
 बन्धनसामान्यमुपपद्यते । न च सानुबन्धके परित्यज्यमाने सम्बन्धिभेदः सम्भव-
 ति युक्तं तस्यापि ग्रहणम् । पृ पालनपूरणयोः । सुच्छां मोहसमुच्छ्रययोः ।
 दी हर्षं । एषु ध्याख्याप्रभृतिषु । आद्ययोः संयोगादेरित्यादिना (८।२।४३)
 त्रे प्राप्त इतरिषामपि रदाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) प्रतिषेधोऽयमारभ्यते ।
 तं इति । श्रुतकः क्तितीतोत्प्रतिषेधः (७।२।११) । उदोष्ठपुर्वैख्ये तुप्रत्वम्
 ७।२।१०१) । पूर्ववद्दोषः । मूर्त्तइति । राज्ञोप (६।४।२१) इति च्छकार-
 णः । आदितश्चेतीत्प्रतिषेधः (७।२।११६) । मत्त इति । अत्रापि श्चौदितो
 ष्टायामिति (७।२।१४) ।

५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ।

धनमस्य बद्धित्यर्थं इति । कथं पुनर्भोगे व्युत्पादितस्य धने वृत्तिरर्थो भव-
 त्याह धनं होत्यादि । अनेन कर्मसाधनत्व भोगशब्दस्य दशयन् धनेऽस्य वृत्तिं
 पंथति । प्रतीत इत्यर्थं इति । एतेन प्रत्ययशब्दस्य कर्मसाधनतामाचष्टे ।
 नैत इति कर्मणि निष्ठा । प्रतीत आख्यात इत्यर्थः । स चायमर्थः प्रत्यये व्युत्-

पाद्यमानेऽस्य कथं भवति ? यदि प्रत्ययशब्दोऽपि कर्मसाधनो भवति । प्रतीयत इति प्रत्ययः । तेन प्रत्ययशब्दस्य कर्मसाधनता वेदितव्या ।

५६ । भित्तं शकलम् ।

भित्तमिति निपात्यत इति । किं निपातयते रदाभ्यामिति (८।२।४२) नत्वे प्राप्ते तदभाव इति । शकलञ्चेत् तद् भवतीति । शकलशब्दस्य योऽर्थः खण्ड इति यस्यापरमभिधानं भित्तशब्दस्यापि यदि स एवार्थो भवतीत्यर्थः । कथं पुनर्भित्तशब्दस्य शकलमर्थो भवतीत्याह शकलपर्यायोऽयमिति । भित्तशब्दः शकलस्यैव पर्यायः । तस्माद् यथा शकलशब्दस्य शकलमभिधेयं भवत्येवं भित्तशब्दस्यापि । ननु च शकलशब्दोऽयं जातिशब्दः । जातिप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्याभिधेये प्रवृत्तत्वात् । भित्तशब्दस्तु क्रियाशब्दः । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । तथाहि भिदेर्विदारणार्थात् क्ते विहिते भित्तमिति निपात्यते । न च क्रियाशब्दो जातिशब्दपर्याय उपपद्यत इत्याह अत्रेत्यादि । शब्दव्युत्पत्तिः शब्दसंस्कारः । तस्या एवात्र भित्तशब्दे भिदिक्रियानिमित्तत्वम् । ननु तत्प्रवृत्तेः । असत्त्वात् । जातिरेव तु तत्प्रवृत्तिं प्रति निमित्तम् । तस्या विद्यमानत्वात् । तस्माच्छकलशब्दवद् भित्तशब्दोऽपि जातिशब्द एव । न क्रियाशब्द इति युक्ता तस्य तत्पर्यायता । यदि तद्धसत्त्वेवात्र भिदिक्रियाशब्दसंस्कारत्वस्यापि सा निमित्तं नोपपद्यते । नैतदस्ति । नञ्चयं । नयागोऽभिधेयते विद्यमानैव क्रिया शब्दसंस्कारस्य निमित्तं भवतीति । तथाहि तैलपायिकाशब्दो यत्र प्राणिविशेषे रूढस्तत्र तैलपानक्रियाशब्दोऽपि नास्ति । तथापि तैलपानक्रिया तत्संस्कारनिमित्तत्वेनाश्रयते । कथं पुनर्भित्तशब्दो भिदिक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं न भवतीत्याह भिदिक्रियाविवक्षायां होत्यादि । अत्र भिन्नमित्यस्य च भित्तशकलशब्दाभ्यां प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तेन भिन्नं भित्तमित्येव भवतीति । एतत् प्रयोगद्वयमपि भिदिक्रियाविवक्षायां सिद्धम् भवति । विदोर्षं हि शकले तस्य विदोर्षतां प्रतिपादयितुं भिन्नं भित्तमित्येष प्रयोगो भिदिक्रियाविवक्षायां क्रियते । यदि च भित्तशब्दः क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् ततो भित्तशब्देनैव भिदिक्रियानिमित्तकेन विदोर्षता शकलस्य प्रतिपाद्यत इत्येष प्रयोगो नोपपद्यते । नहि तदस्ति यस्य भित्तशब्देनाप्रतिपादितस्य भिन्नशब्दयोगो भवेत् । भिन्नं शकलमित्येष च प्रयोगो नोपपद्यते । शकलव्युत्पादितेन भित्तशब्देन

भिदिक्रियानिमित्तकेन भिन्नशब्दस्य बाधितत्वात् । अस्ति चायं द्विविधोऽपि प्रयोगः । तस्माद् भिन्नशब्दस्य भिदिक्रियानिमित्तत्वं न गम्यते ।

६० । ऋणमाधमर्थे ।

ऋ इत्येतस्मादिति । ऋ गताबिन्धेतस्माद् गतिप्रापणयोरित्येतस्माद्वा । अधम ऋणेऽधमर्ण इति । केन पुनरत्र समास इति ? यावता नात्र किञ्चित् समासलक्षण मस्ति । समस्येति योगविभागात् समास इति । एतच्च न वक्तव्यम् । समस्याः पूर्वनिपातप्रसङ्गादित्यत आह एतस्मादेवेत्यादि । तद्भाव आधमर्थत्वमिति । तत् प्रतिपाद्यतीति तस्य ग्रहणक्रियाभिसम्बन्धः । तद्योगाद् भावेऽ सावधमर्ण इत्युच्यते । कालान्तर इत्यादि । यस्मिन् कालेऽधमर्णो गृह्णाति तस्मात् काला- दन्य आगामी कालः कालान्तरम् । तत्र यद् देयं तत्र कालान्तरदेयम् । तेन यो विनिमयो विपरिवर्तनं तदुपलक्षणार्थमेवाधमर्णग्रहण मेवमुपात्तम् । नच स्वार्थप्रतिपादनार्थमेव । किं कारणमेव व्याख्यायत इत्याह उत्तमर्णइत्यपि भवतीति । ऋणे ह्येकोऽधमर्णो भवति यो गृह्णीत्वा प्रतिपादयतीति । यस्तु दत्त्वा ग्रह्णीष्यति स उत्तमर्णः । तत्र यथाधमर्णग्रहणं स्वार्थप्रतिपादनार्थमेवोपात्तं तदोत्तमर्ण इति न सिध्येत् । नह्यत्राधमर्णं विवक्षितम् । तत् तर्हीदं चोत्तमर्णोऽपि कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थत्वादाधमर्णग्रहणे सत्येतदपि सिध्यति । अस्ति ह्यत्र कालान्तरद्वयविनिमयः । तथाह्युत्तमर्णोऽपि प्रयच्छन् कालान्तरे यद् देयं तेन विनिमयं करोति ।

६१ । न सत्तनिषत्तानुत्तप्रतूत्तं सूत्तं गूत्तं नि ऋन्दसि ।

सदिरिति । षट्श्लु विशरणगत्यवसादनेष्वित्येतस्मात् । निषत्त इति । सदिर- प्रतेरिति (८१३।६६) षत्वम् । अनुत्तमिति । उन्दौ क्लेदने । अनदितामिति (६।४।२४) नलोपः । प्रतूत्तमिति । यदा जित्वरा सम्भ्रमइत्यस्य निपात्यते तदा ष्वरत्वेरेत्यादिना (६।४।२०) रकारस्योपधायाम्बोत्वम् । यदा उर्वीं तुर्वीं शुर्वीं हिंसार्थोऽस्य तदा राल्लोप इति (४।४।२१) रकारलोपः । पूर्ववद् दीर्घः । सूत्तमिति । ऋ गती । उत्वसन्नियोगे रपरत्वम् । पूर्ववद् दीर्घः । गूत्तमिति । गूरी उद्यमने ।

६२ । किन्प्रत्ययस्य कुः ।

द्वृतसृष्टिगति । अत्र शकारस्य विद्वतकरणस्य श्वासानुप्रदानस्याघोषस्य तादृश एव खकारः । तस्य जश्वं गकारः । गकारस्यापि चत्वं ककारः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? न किनइत्येवोच्येत । नहि किन् प्रत्ययत्वं व्यभिचरति । एवमुच्यमाने लोपापवादः किन एव कुत्वं स्यादित्येतच्च नाशङ्कनीयम् । तथाहि किन्निति प्रत्ययग्रहणे यत्र प्रत्ययग्रहणं तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) किन्नन्त उपस्थापिते किनो लोपे कर्त्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं लोपिनेव भवितव्यम् । तस्मिन् सति पश्चात् भवत् कुत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यतीत्यतश्चाह किनः कुरिति वक्तव्यइत्यादि । (Y) असति हि प्रत्ययग्रहणे किन्प्रत्ययान्तस्यैव पदान्तस्य स्यात् । नान्यप्रत्ययान्तस्य । तस्यापि चेत्थते । तस्मात् प्रत्ययग्रहणं क्रियते । प्रत्ययग्रहणे सति बहुव्रीहिर्लभ्यते । तेन बहुव्रीहिणा यस्माद् विहितः स धातु रूपलक्ष्यत इति सर्वस्य सिध्यति । मा नो अस्माक् । मा नो अद्वागिति । सृज विसर्गं । दृशिर् प्रेक्षणे । लुङ् । क्तुः सिच् (३१।१४४) । तिप् । सृजिदृशो-भङ्ग्यमकितोत्वभागमः (६।१।५८) । वदन्नजित्यादिना (७।२।२६) वृद्धिः । हलुङ्यादिलोपः (६।१।६८) । अडागमः । अनेन कुत्वम् । सृजिदृशभ्यां किन् विहित इति । ऋत्वितिद्यादिना (३।२।५६) सृजिः किन् विहितः । दृशेरपि तत्रदादिषु दृशेरनालोचने कञ्चेत्प्रनेन (३।२।६०) । कथं पुनरत्राडागमः ? यावता न माङ्योग इति (६।४।७४) प्रतिषिद्धोऽसावितत्रत आह माङ्योगोऽपी-तरादि । छान्दसी ह्येती प्रयोगी । तेन सतपि माङ्योगे बहुलश्रुन्दस्यमाङ्-योगोऽपीतराडागमो (६।४।७५) भवतेष्व । अस्तिसिचोऽपृक्तइतीट् (७।३।६६) तर्हि कस्मान्न भवतीत्याह इट् च न भवतीत्यादि । प्रत्ययग्रहणाद् यथा किन्-प्रत्ययस्य लुगन्तस्य कुत्वं भवति तथा दृग्भ्यामित्यादौ दृशेः किबन्तस्यापि । एव मितरादि । प्रतयग्रहणात् किन् प्रतयो यस्माद् विहित स्यान्त्यप्रतयान्तस्यापि कुत्वं भवतीतरास्मिन्नर्थे व्यवस्थिते रञ्जुङ्भ्यामितरापि त्रधादिसूत्रेण (८।२।३६, प्लवं यत् प्राप्नोति तद् बाधित्वा कुत्वेन भवितव्यम् । अथ तु नेष्यते प्रतिविधानं कर्त्तव्यम् । प्रतिविधानमुत्तरसूत्रे वाग्रहणं यत् तदुभयोर्योगयोः शेषः । व्यव-

(Y) अत्र काशिकायमिकः श्रीकी विच्छिन्नः पठितः । स च—

“किनः कु रिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।

किन्प्रत्ययस्य सर्व्वत पदान्ते कुल सिध्यते ॥१॥” इति ।

स्थितयिभाषा च । तेनेह न भविष्यतीति । एवञ्च सति रज्जुसृङ्ख्यां रज्जुसृङ्ख्या इति भवितव्यम् ।

६३ । नश्र्वा ।

जीवनङ्गाहृतिरिति । अत्राकुत्वपक्षे ब्रथादिस्त्रेण (८२।३६) घत्वे कृते जश्र्वं उकारः ।

६४ । सो नो धातोः ।

पदस्येति वर्जते । तच्च धातुसमानाधिकरणम् मकारेण विशेष्यते मकारान्तस्य पदस्य धातोरिति । प्रशान् प्रतानिति । श्रमु उपश्रमे । तमु काङ्गयाम् । क्षिप् । अनुनासिकस्य क्षिभ्रलोः क्ङित्पधादीर्घत्वम् (६।४।१५) । ह्रस्व्यादिलोपः (६।१।६८) । अथेह नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८२।७) नकारलोपः क्सात्र भवतीत्याह नत्वस्येत्यादि ।

६५ । स्वीश्च ।

अग्न इति । स उत्तमस्येति (३।४।६८) सकारलोपः । जगन्वानिति । गमेलिट् । कसुः । ह्रस्व्यादि- (६।१।६८) संयोगान्तलोपौ (८२।२३) । सान्तमहत इति (६।४।१०) दीर्घः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।६८) । छन्दस्युभयथेति (३।४।११७) सार्वधातुकत्वं न भवति । चकारो धातोरित्यनुकर्षनार्थः ।

६६ । ससजुषो रुः ।

सजूरिति । (Z) जुषी प्रीतिसेवनयोः । सञ्जुषत इति क्षिप् । उपपदसमासः । सञ्जुष सः संज्ञायामिति (६।३।७८) सभावः । रुत्वे कृते वीरुपधाया इति (८२।७६) दीर्घः । सजुषो ग्रहणमसकारान्तार्थम् । योगश्चायं जश्र्वापवादः ।

(Z) सजूरिति समीतिः विद्यमानप्रीतिरित्यर्थः । सेवमान इति वा । शिखायज्ञनिश्र' भाषि सजुः क्तव्य रति' वसेदिति भक्तिः । स च सजूरित्यर्थ्यादिषु सकारेण पठ्यते । सजुः क्तव्य सघावीकृत्येत्यर्थः ।

६७ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ।

दाशेरिति । दान्द दान इतप्रमाणं शिखिनि कृत इति । वह्निदाशिरभ्यां मन्त्रे-
 श्वेतवह्नोक्थशसपुरोडाशो शिखिन्नितप्रनेन (३।२।७१) यजेषावे यज इति (३।२।७२)
 शिखिन्प्रतयान्तेभ्यः सम्बुद्धिः । तस्य हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) । ततः श्वेत-
 वहादीनां ङस् पदस्येति (३।२।७१, वा) ङस्प्रतयः । टिलोपः । किमर्थमेते
 निपातप्रन्ते ? यावता श्वेतवीभ्यां श्वेतोवीभिरितिप्रवमाद्यर्थं श्वेतवहादीनां ङस्
 पदस्येतप्रवश्रमिदं वक्तव्यम् । ङसि च कृते ससञ्जुषोरितिप्रव (८।२।६६) सिद्ध-
 मितग्राह श्वेतवहादीनामितग्रादि । नैते रुत्वार्थं निपातप्रन्ते । किं तर्हि ?
 सम्बुद्धौ दीर्घत्वार्थम् । ननुच दीर्घत्वमप्येषामत्वसन्तस्य चाधातोरितिप्रव (६।४।१४)
 सिद्धमितगतग्राह अत्वसन्तस्य चेतग्रादि । तत्र हि सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावितगतो
 (६।४।८) ङसम्बुद्धावितगतदनुवर्त्तते । तेन सम्बुद्धौ दीर्घत्वं न प्राप्नोतीति तदर्थमेते
 निपातप्रन्ते । पुरोडा इति । मन्त्रे श्वेतवह्नोक्थशसितग्रादिनैव (३।२।७१)
 सूत्रेण दकारस्य डकारो निपातगतः । उक्थशा इति । शन्सु स्तुती । उक्थानि
 शंसतीति मन्त्रे श्वेतवह्नितग्रादिनैव (३।२।७१) शिखिन् । ततः पूर्ववत् सम्बुद्धादिः ।

६८ । अहन् ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपि प्राप्ते रुत्वं विधीयते । अहो-
 भ्यामहोभिरिति । ह्यग्रि चेतुप्रत्वम् (६।१।११४) । आद् गुणः (६।१।८७)
 दीर्घाच्चा निदाघ इति । बहुव्रीहिः । हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) । रुत्वस्या-
 सिद्धत्वात् सर्वनामस्थाने चेतग्रादिना (६।४।८) दीर्घः । भो भगो अघो इतग्रादिना
 (८।३।१०) रैफस्य यकारः । तस्य हलि सर्वेषामिति (८।३।२२) लोपः ।
 हि दीर्घाहोऽत्रेति । अतो रोरभ्रुतादभ्रुत इतुप्रत्वम् (६।१।११३) । आद् गुणः
 (६।१।८७) । एङः पदान्तादिति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । हन्तेर्लङि तिपा
 हल्ङ्यादिलोपि (६।१।६८) कृते तिपथ लुक्ङागमे चाहन्नितगतद्रूपं सम्प्रच्यते ।
 तस्मात् तस्य रुत्वे न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अत स्तान्नरासायाह
 अहन्नितग्रादि । उपसंख्यानशब्दोऽत्र प्रतिपादने वर्त्तते । अह्नो रुविधौ कर्त्तव्ये
 रूपादिषु रुत्वस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वसूत्रादिह
 चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाह्नो रूपादिषु रुत्वं भविष्यतीति ।

अहोरूपमिति । अहो रूपमिति षष्ठोसमासः । अहोरात्र इति । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वः । अहः सर्वैकदेशेतादिना (५।४।८७) ऽच् समासान्तः । कथं पुनरात्रिशब्द उच्यमानं क्वं रात्रिशब्दे भवति ? स्थानिवद्भावात् । एकदेश-
विक्रतस्थानन्वत्वाद्वा (प, ३८) । रात्रिशब्दस्य तु ग्रहणं न कृतम् । रात्रिशब्दस्यापि यथा स्याद् गतमहो रात्रिरागतेति । अहो रथन्तरमिति । षष्ठोसमासः । अथवाऽसमासएव । रोऽसुपौत्वस्यापवादो (८।२।६६) क्वमित्यादि । अहोरूप-
मित्यादि । यदि समासो यद्यसमासो वा सर्वथा विभक्त्युक्ता भवितव्यम् । लुकि सत्यङ्गो रविधौ लुमता लुमे (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । तेन सुप्पर-
त्वस्याभावाद् रोऽसुपौत्वत् (८।२।६६) प्राप्नोतीति क्वं विधीयते । किमर्थम् ? ह्रिश्चि चेतुस्त्व (६।१।११४) यथा स्यात् । यदि रुरुदुत्पन्नः स्यात् (AA) ।
उत्विधौ रोरितुप्रकारानुबन्धविशिष्टस्य रेफस्यानुवृत्तेः ।

६६ । रोऽसुपि ।

पूर्वस्यायमपवादः । रेफेऽकार उच्चारणार्थः । अहर्ददातीति । यद्यत्र क्वं स्याद् ह्रिश्चि चेतुस्त्व (६।१।११४) प्रसजेत । तस्माद् रो विधीयते । ननु चान्नापि प्रत्ययलक्षणेन सुवस्ति । नैव दीषः । अहो रविधौ लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । लोपशब्देन यत्र लोप स्तत्र हि प्रत्ययलक्षणम् । यथा हे दीर्घाहोऽत्र, हे दीर्घाह निदाघेति । अत्र ह्रलृष्ठादिलोपः (६।१।६८) ।

७० । अन्नरूधरवरित्युभयथा कृन्दसि ।

नित्यं क्वत्वे प्राप्ते पक्षे रोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । सकारस्य क्वं क्त्वा निर्देशो यस्मिन् प्राप्ते रेफ उच्यते तस्य क्वत्त्वोभयथाग्रहणेन पक्षेऽभावो विज्ञायेतेत्येवमर्थश्च । इतरथा हि द्वेषमपि विज्ञायित । यस्मिन् प्राप्ते क्वत्त्व-
मारभ्यते तस्य जश्वं पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति । अन्न एवेति । क्वत्त्वपक्षे भो भगो इत्यादिना (८।३।१७) यकारः । तस्य लोपः शाकल्यसेरति (८।३।१८) लोपः ।
प्रचेतस उपसंख्यानम् । अहोरादीनां पत्यादिवृषसंख्यानमिति । उभयत्रोपसंख्यान-

(AA) यदि रू सार्द्धं उत् सप्तलुधीरुपिल्लनेन (८।२।६६) उत्पन्नः स्यादित्यस्य वाक्यस्यार्थः ।

शब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । इतिकरणः प्रदशनार्थः । एवमप्रकारेणैवैवमभयथा भवति रुत्वं वा रेफो वेति । तेन प्रचेतः शब्दस्य राजन्त्यहरादीनाञ्च पतरादिभूभयथा भवति । प्रचेतो राजन्ति । प्रकृष्टं चेतो यद्येति बहुव्रीहिः । आमन्त्रितेकवचनम् । रुत्वम् । ह्रिश्चिद्युत्वम् (६।१।११४) । आद् गुणः (६।१।८७) । प्रचेता राजन्ति । रेफे कृते तस्य रो रीति (८।१।१४) लोपः । दुलोप (६।३।१११) इत्यादिना दीर्घः । सम्बुद्धा-न्तोदाहरणम् । रुत्वरेफयोर्विशेषसंप्रतिपादनार्थम् । असम्बुद्धौ हि रुत्वरेफयो रसिद्धत्वादत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घत्वे तुल्यमेव रूपम् भवति । अङ्घ्रितिरिति । षष्ठीसमासः । रोऽसुपोति (८।२।६६) रेफे कृते तस्य पक्षे रेफो विधीयते । अङ्घ्रिपतिरिति । रेफस्य विसर्जनौये कृते कुपोः + कपी चेति (८।३।३७) पक्ष उपधानीयः । गौरपतिरिति । गृ शब्दे । सम्पदादित्वात् क्तिप् । ऋतद्वातो रितौत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् । धूर्पतिरिति । धूर्वः क्तिप् । राक्षोप (६।४।२१) इति वकारलोपः । अथ किमर्थं रेफस्यैव रेफो विधीय-तइत्याह विसर्जनौयवाधनार्थं मित्यादि । खरवसानयोरिति (८।३।१५) विसर्ज-नीयः प्राप्नोति । तद्वाधनार्थं रेफस्यैव रेफो विधीयते ।

७१ । भुवश्च मञ्जाव्याहृतेः ।

भुवः शब्दः षष्ठप्रत्ययप्रकृतिरूपकमव्ययम् । तस्य नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । चकार उभयथेत्यस्यातुकार्थार्थः । तेनोत्तरानु-वृत्तिर्न भवति । भुवो विखल्येति । भूशब्दस्य षष्ठप्रत्ययस्य पञ्चम्यन्तस्य (BB) वा प्रयोगः । यद्येवं लाक्षणिकत्वादिनास्य न भविष्यति । तत् किमेतन्निष्ठत्वर्थेन मञ्जाव्याहृतिग्रहणेन ? एव तर्ह्येनञ् ज्ञापयति । अनित्यलक्षणया प्रतिपदोक्त-परिभाषेति (प, ११४) । तेन ज्ञापयतीत्यत्र (CC) पुगागमः सिद्धो भवति । नित्यत्वे तु तस्य न स्यात् । अस्याकारान्तस्य लाक्षणिकत्वात् । कौट्टयो भुवः शब्दो मञ्जाव्याहृति भवतीत्याह भुवसित्येतदित्यादि । अन्तरिचं हि महत् । तस्य व्याहृतिरिति र्ष्णात् तस्मान् मञ्जाव्याहृति भवति ।

(BB) विकल्पमेतत् । भवते न्यन्तसि लङि सिप् । गुणाभावाद्ऽऽभावश्च न्यास इति तु ह्रस्वः ।
 (CC) कौट्टयोनां शाब्दिकेन (६।१।४८) कौणातिराजं शाब्दिकम् । तथापि पुञ् ज्ञापयतीति ।

७२ । वसुसंमुख्वंखनङ्गुहां दः ।

विद्वङ्गामिति । विदेः शतुर्वसुरिति (७।१।३६) वसुरादेशः । पपिवङ्गां पपिवङ्गिरिति । पिवतेः पाते वां लिट् । क्लृप्तः । वक्त्रेकाजादृषसामितौट् (६।२।६७) । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । स्थानिवद्भावेन पा इतिप्रतद् द्विरुच्यते । उखासत् पर्णध्वदिति । संसिध्वंसिध्वामुख्यायाः संसते पर्णानि ध्वंसते इति क्लिप् । अनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः । इहेदं वसोर्दत्वमनवकाशम् । सर्वस्य विषयस्य विध्यन्तरिणावष्टम्बत्वात् । तथापि विद्वानित्यादौ संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । विद्वद्भ्यामित्यादौ तु क्लृप्तम् । अत स्तदनवकाशत्वाद् यदा क्लृप्तं बाधते तदा संयोगान्तलोपोऽपि तेन बाधितव्यः । ततश्च विद्वानिति न सिध्यतीति यस्य व्यामोहः स्यात् तं प्रतग्राह क्लृप्तेनाप्राप्तइत्यादि । यस्मिन्प्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति (प, ५८) । न चाप्राप्ते क्लृप्त इदमारभ्यते । अत स्तदेव दत्वेन बाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति । तुशब्दो क्लृप्ताद् विशेधं दर्शयति । इतिकरणो हितौ । यथा क्लृप्तं सर्वत्र प्राप्नोति नैवं संयोगान्तलोपः । सच्चि विद्वानित्यादावेव प्राप्नोति । न विद्वङ्गामितादौ । तस्मात् तेनैव दत्वं बाध्यते । नत्वसौ दत्वेन । संयोगान्तलोपे कर्त्तव्ये दत्वस्यासिद्धत्वादित्यभिप्रायः । अथ यथा हो दृइत्यास्य (८।२।३१) दकारोऽन्नापवादः स तथा सावनङ्गुह (७।१।८२) इत्यास्यापि कस्मान्न भवति ? यथा ह्यवकाशत्वाद् दकारो ढत्वस्य बाधकस्तथा नुमोऽपि बाधकएव युक्त इत्यतश्चाह नुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवतीति । प्रतिपदं हि सावनङ्गुहो नुम् विधोयते । तस्य यद्यं दकारोऽपवादः स्यान् नुम्विधानमनर्थकं स्यात् । अनङ्गुवानिति । चतुरनङ्गुहोरामुदात्त इत्याम् (७।१।६८) । यणादेशः । हलङ्गादि- (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।२।२३) । हेऽनङ्गुवन्निति । अम् सम्बुद्धावित्यम् (७।१।६९) । शेषं पूर्ववत् ।

७३ । तिप्यनस्तेः ।

अचकादन्वशादिति । चकास्य दीप्तौ । शासु अनुशिष्टौ । लङ् । तिप् । अदादित्वाच्छपो लुक् । हलङ्गादिलोपः (६।१।६८) । भवानित्यनुपयोगस्तिपोऽभिव्यक्तयौ । आ इति । आङ्गादौनामित्याट् (६।४।७२) । आटञ्चति (६।१।८०) वृद्धिः । तिपो लोपे कृते धातुसकारस्य क्लृप्तम् । तस्य विसर्जनोपः ।

७४ । सिपि धातो रुर्वा ।

अचकास्वमिति । रुत्वे कृते तस्य विसर्जनोयः । तस्य विसर्जनोयस्य स इति (८।३।३४) सकारः । त्वमित्यनुप्रयोगः सिपोऽभिष्वक्तये । अथ धातु-ग्रहणं किमर्थम् ? यावता सकारान्तस्यापि रेफदकारावुच्यते । नच सिपि सकारान्ताद् धातोरन्यदस्तौत्यतश्चाह धातुग्रहणमित्यादि । उत्तरार्थता चास्य वीरूपधाया इत्यत्र (८।३।७६) दर्शयिष्यते । क्रियतामुत्तरार्थं धातुग्रहणम् । रुग्रहणं तु न कर्त्तव्यम् । अनर्थकत्वात् । दकारे हि विकल्पिते यथाप्राप्तं रुत्वं पत्रे लभ्यत एवेत्यत आह रुग्रहणञ्चेति । उत्तरार्थमित्यपेक्षते । दक्षेति (८।३।७५) वक्षति । तत्र पत्रे रुत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । असति हि तस्मिन् यदा दत्वं न भवति तदा यथाप्राप्तं चरुत्वं स्यात् ।

७५ । दश्च ।

चकारेण द इत्यनुक्त्यते (८।३।७२) । तेनोत्तरत्र तस्यानुवृत्ति (प, ७६) न भवति । अभिनस्वमिति । लङ् । रुधादित्वाच् अम् ।

७६ । वीरूपधाया दीर्घ इकः ।

पदस्थेत्वेव । धातोरिति च । तदुभयमिह समानाधिकारणं रेफवकार-राभ्यां विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतौत्याह रेफवकारान्तस्थेति । वकारस्योदाहरणं कस्मान्न प्रदर्शितं मित्याह वकारग्रहणमुत्तरार्थमिति । तेन वकारान्तस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः । एतदर्थं तु तन्न भवति । वकारान्तस्य पदस्य धातोरसम्भवात् । अविभरिति । श्रुञ्चो लङ् । तिप् । गुणः । रपरत्वम् । जुहोत्यादिभ्यः झुः (२।४।७५) । द्विवचनम् । उरदित्यत्वम् (७।४।६६) । श्रुजामदितोत्वम् (७।४।७४) । हलङ्घ्यादिलोपः (६।१।६८) ।

७७ । हलि च ।

द्विष्यति । चतुर्थीतीति । दिव् चतुरित्युभये प्रातिपदिकमत्र । तेन न भवति । स्मर्यत इति । भावे यक् । गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति (७।४।२६) गुणः । भव्यमिति । अचा यत् (३।१।६७) । गुणः । धातो स्तन्निमित्तस्थे-वेत्यवादेशः (६।१।८०) ।

७८ । उपधायाञ्च ।

पूर्वं रेफवकारान्तस्य धातो दीर्घत्वविधानादरेफवकारान्तार्थमिदम् । उपधायामिति सुबुध्यत्ययेन षष्ठौद्विवचनस्य स्थाने सप्तम्येकवचनम् । उपधा-
भूताविति । उपधात्वं प्राप्तावित्यर्थः । अलोऽन्त्यात् पूर्वो इति यावत् । हल्-
पराविति । हल् पर आभामिति बहुव्रीहिः । स पुनर्हल् धात्ववयव एव
वेदितव्यः । यत्र हि प्रत्ययावयवो रेफवकाराभां हल्परस्तत्र पूर्वेष्वेव सिद्धः ।
हृच्छिंतेति । हृच्छं कौटिल्ये । मूर्च्छिंतेति । मुच्छं मोहसमुच्छययोः ।
ननु चाचो रहराभां हे इति (८।२।४६) द्विवचने कृते रेफोऽत्रोपधा न भवति ।
नैतदस्तीति । दीर्घत्वे कर्त्तव्ये द्विवचनस्यासिद्धत्वाच् छकारोऽत्रैक एव हलिति
भवत्येवोपधात्वं रेफस्य । चिरिणोति जिरिणोतीति । रि चि चिरि जिरि दाश
इ हिंमायाम् । स्वादित्याच् श्चः । इह रौ गतौ बौ गतिप्रजनादिषु । एताभां
लिट् । अतुसि उसि च परनेकाच इति (६।६।८२) यणादेशः । तस्य स्थानि-
वद्भावादु द्विवचने कृते रिथ्यित् रिथ्युर्विव्यतुरविव्युरिति स्थितेऽभ्रासिकारस्य
दीर्घत्वं प्राप्नोति । हल्परयो रेफवकारयो रुपधाभूतत्वात् । एतत् कस्मान्न
भवतीत्याह रिथ्यित् रिथ्युरित्यादि । स्थानिवद्भावोऽचः परस्मिन्नित्यादिना
(१।१।५७) । ननु च स न पदान्तेत्यादिना (१।१।५८) दीर्घविधौ प्रतिषिध्यते
स्थानिवद्भावः । तत् कृतस्तास्येह सम्भवः ? नैतदस्ति । परिगणनं हि तत्र क्रियते ।
स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति (१।१।५८, वा) । असिद्धत्वाद्देत्यादि ।
अत्र बहिरङ्गत्वं यणादेशस्य । अङ्गाधिकारे विधेयमानस्य प्रत्ययाश्रितत्वात् ।
दीर्घत्वस्य लन्तरङ्गत्वम् । प्रकृत्याश्रयत्वात् । असिद्धञ्च बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति
(प, ५१) दीर्घत्वे कर्त्तव्ये यणादेशस्य सिद्धत्वाद् रेफवकारो हल्परौ न भवतः ।
तत् कुतो दीर्घत्वस्य प्राप्तिः ? इह तर्हि चतुर्थ्यितेति दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ?
अत्र हि चतुर्थ्ये इत्यस्य क्वजन्तस्य धातो स्तुचि परतोऽतो लोप (६।४।४८) इत्य-
कारलोपे कृत उपधाभूतो रेफो हल्परौ भवतीत्यस्ति दीर्घत्वस्य प्राप्तिरित्याह
चतुर्थ्यितेत्यत्रापीत्यादि । बहिरङ्गत्वमतो लोपस्वार्धधातुकाश्रयत्वात् । दीर्घ-
स्थान्तरङ्गत्वं पूर्ववत् । तर्हि प्रतिदीवनेत्यत्रापि दीर्घत्वं न स्यात् । यथैव हि
चतुर्थ्यितेत्यत्र धातोरुपधा रेफो न भवति तथा प्रतिदीवनेत्यत्रापि वकारः । तथाहि
दीव्येतेत्यावान् धातुः । नकारस्तु प्रत्ययसम्बन्धो । न च द्विवर्धातोर्वकार उपधा-

भूतः । किं तर्हि ? अन्तर्भूत इत्यत आह प्रतिदीव्येतरत्वेत्यादि । प्रतिपूर्वाद् दिवः कनिन् युहषीतग्रादिना (उण्, १।१५४) कनिन् । अज्ञोपोऽन इतर- (६।४।१३४) कारलोपः । ननु चाचः परस्मिन् पूर्वविधावितरलोपस्य (१।१।५७) स्थानिवद्भावाद् हलि परतो वकारान्तोऽत्र धातुर्न भवति । तत् कथं हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्व मितग्राह दीर्घविधावितरादि । स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्तु न पदान्तेतग्रादिना (१।१।५८) । नन्वेवपि बहिरङ्गलक्षणसिद्धत्वादज्ञोपस्य नैवात्र हलि परतो वकारान्तो धातुरूपपद्यत इतरग्राह असिद्धं बहिरङ्गमितरादि । अनाश्रयणस्य तु हेतुरनित्यत्वमस्याः परिभाषायाः (प, ५१) अनित्यत्वं तु नलोपः सुप स्वरितग्रादौ सूत्रे (८।२।२) तुग्विधिशङ्खणाज् ज्ञापितम् । अथ जिनिः किर्यीरितग्रादौ हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ? जिनिशब्दोऽप्ययमेव व्युत्पाद्यते । जीर्यतेः क्रिन् रश्च व इति (उण्, ५।७२) । भृष् भृष् वयोञ्जाना इतरस्मान् क्रिन् प्रत्ययः । ऋत इद् धातोरितौत्त्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् । रेफस्य वकार आदेश इत्येवं व्युत्पत्तौ जिनिरित्येतस्य वकारान्तस्य धातो रफि हलि परतो हलि चेतारस्ति (८।२।७७) दीर्घत्वस्य प्राप्तिः । किरिर्गिरिरित्येवमादीनामपि शब्दानामेव व्युत्पत्तिः क्रियते । अचइरितप्रत्यय (उण्, ४।५७८) इतरप्रत्ययानुवर्त्तमाने भुजेः किक्षेति च (उण्, ४।५८१) कृगृगृपृकुटिभिर्दिच्छिदिभश्चेति (उण्, ४।६८२) किरतिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इतरप्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्यन्त एते । एवं हि व्युत्पत्तावोसि यणादेशे कृते यकारे हलि परतो रेफान्तानां किरिप्रभृतीनां हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वं प्राप्नोतीतरत आह उणादयोऽव्युत्पन्नानौतग्रादि । ननु च किर्यीर गिर्यीरितगत्य व्युत्पत्तिपक्षेऽपि दीर्घत्वं न प्रसजति । नञ्च हलि परतः किरतिगिरतो रेफान्तौ । दीर्घत्वे कर्त्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् खरादिलोपेषु हि लोपालादेशो न स्थानिवत् । अन्यस्तु स्थानिवदेव । सतरमितत् । अभ्युपगम्यैवं परिहार उक्तः । एवं मन्यते । भवत्वविशेषण स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । तथापि नैवात्र दीर्घत्वं प्रसज्यते । अव्युत्पन्नत्वात् । उणादीनामिति । यद्युणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि प्रतिदीव्यं तरत्वापि दीर्घत्वं न सिध्यति । प्रतिदिव्यशब्दस्याप्यौषादिकत्वात् । अयं कनिन् युहषीतग्रादिना (उण्, १।१५४) कनिन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । न तर्हि वक्तव्यमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । न हि तत्रैव सूत्रे व्युत्पत्तिपक्ष आश्रयितुं युक्तः । योऽप्यातो मनिन्कनिन्वनिपक्षे- (३।२।७४)

तन्मेभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप्रतयान्तं प्रतिदिवञ्जवद् व्युत्पादयित्
तस्यापि नैव दीर्घत्वं सिध्यति । लोपो व्योर्वञ्चौति (६।१।६६) वकारलोपो
कृते धातोरवकारान्तत्वादिति । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । एष क्रियते । हलि चेत्यत्र
(८।१।७७) व्यक्तिः पदार्थ इत्येतद् दर्शनमाश्रीयते । अस्मिंश्च दर्शने प्रतिलक्ष्यं
लक्षणाभेदो भवतीति यावन्ति लक्ष्याणि तावन्तेषु लक्षणान्युपदिशन्ति । तत्र
भिन्नेषु लक्ष्यानुरोधात् क्वचित् प्रतिदौवृत्त्यादौ व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयते । क्वचित्
पुनर्जिन्निः किर्याँरि गिर्याँरित्यादावव्युत्पत्तिपक्ष इति । चकारो हलौत्यस्यानु-
कर्षणार्थः ।

७६ । न भकुर्कुराम् ।

हलि चेति (८।१।७७) दीर्घत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभयते । ध्रुय्य इति ।
ध्रुवं वहतीति ध्रुरो यङ्ङकाविति (४।४।७७) यत् । कुर्यादिति । करोतेर्लिङ् ।
तनादिक्ञञ्भ्रञ् ङः (७।१।७८) । धातो गुणः । रपरत्वम् । अत उत् सार्व-
धातुक इत्युच्यम् (६।४।१३०) । ये चेल्यकारलोपः (६।४।१०८) । कुर्या-
दिति । आशिषि लिङ् । करोतेर्विकरणेन निर्देशं विकीर्षतीत्यत्र प्रतिषेधो
मा भूदित्येवमर्थः ।

८० । अदसोऽसिरदादु दो मः ।

असिरितीकार उच्चारणार्थः । अविद्यमानः सकारो यस्य स तथोक्तः । यथैवं-
विधः स सकारान्तो न भवतीत्याह असकारान्तस्येत्यादि । अमुमित्यादि । अदसोऽ-
मादिषु त्यदाद्यत्वेऽतो गुणे (६।१।८८) पररूपत्वे च कृतेऽपि पूर्वत्वम् (६।१।१०७) ।
औटि वृद्धिरेचौति (६।१।८८) वृद्धिः । अस्मि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र
स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयैकवचने (१।१।५०) मात्रिकस्य मात्रिक एव भवति । अन्यत्र
द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिकः । ननुच मात्रिकः सूत्र उपात्तः । तत् कथं द्विमात्रिको
लभ्यते ? अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१।६८) इति सवर्णग्रहणादिति चेत् ? न ।
भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न ष्टञ्जातीति (प, २०) प्रतिषेधादित्यत्र आह भाव्यमानोऽपौ-
त्यादि । एतच्च ऋत उदित्यत्र (DD) (६।१।१११) तपरकरणेन ज्ञापितम् ।
अदस्यतीति । सुप आत्मनः क्वच् (३।१।८) । अदसोऽनोस् इति वक्तव्यमिति ।
ओकारसकाररेफाणां इन्द्रः । अविद्यमाना ओसोऽसिरिति बहुव्रीहिः । अदोऽत्रेति ।

(DD) हरदत्तस्य समर्थनार्थं दिव उदिति (६।१।१११) एषमुक्तवान् ।

ननु'सकत्वात् स्वमोर्न'पु'सकादिति सोर्लुक् (७।१।२३) । सकारस्य कृत्वेऽती रोरप्लुतादद्भुत (६।१।११३) इति रोरुत्वम् । आद् गुणः (६।१।८७) । एङ्ः पदान्तादतीति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । इदमोकारप्रतिषेधस्य प्रतुपदाहरणम् । अद् इति । एतन्तु रेफप्रतिषेधस्य । कृत्वे कृते विसर्जनीयः । तदर्थमिति । सकार- रेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्वादितेऽवमर्थम् । अः से यंसेति । सकार उच्चारणार्थः । अकारः सकारस्य यंसेप्रार्थः । कथमित्यादि । यदादसोऽद्रादेशः क्रियते तदेदमदसोऽद्रेष पृथग् सुत्वं भवति ? उतान्वयसदेशस्य ? आहोस्त्रिदद्रादेशविषये न भवतीति तत्र तत् पृच्छति । अदसोऽद्रेरित्यादि । मञ्च उच्च सुः । तस्य भावो सुत्वम् । अदसोऽद्रेषोभयोरपि केचिन् सुत्वमिच्छन्तीत्यर्थः । विनापि हि चकारेण तदर्थं गम्यते । तद् यथा अहरहनंयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ वाक्ये । कथम् ? यथेत्याह लत्ववदिति । यथा चलीकलुप्यत इत्यत्र लपो रो ल (८।२।१८) इति धातो रेफस्य रीशब्दस्य चोभयोरपि लत्वमिच्छन्ति तद्ददसोऽद्रेष सुत्वम् । केचिदन्यसदेशस्येति । अद्रादेश इकारान्तः । तस्य केचिदुत्वमिच्छन्ति । स पुन रद्रादेशसम्बन्धो दकारो रेफश्च । नेत्यत्र इति । अपरे तु यदादसोऽद्रादेशः क्रियते तदा न भवितव्यमेव सुत्वेनेतीच्छन्ति । अत्रैव कारणमाह असेर्हि दृश्यत इति । अः से यंसेप्र सोऽयमसिः । तस्यसिः । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात् सकारस्य स्थाने यस्यदसोऽकारो भवति तस्य पण्डिते भुत्वं दृश्यते । न च कृताद्रादेशस्यदसः सकारस्य स्थाने ऽत्वं भवति । विभक्तेः परस्य निमित्तस्य- भावात् । तस्मात् न तस्य सुत्वेन भवितव्यमिति । यैरित्यादिना श्लोकस्य पूर्वाहं व्याचष्टे । असेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । नास्य सि विव्यत इतिव' व्याचष्टाणैः । उभयोरपीति । अदसोऽद्रेष । असुसुयाडित्यादि । अदोऽ- च्छतीति ऋत्विगादिना (३।२।५८) सूत्रेणाच्चतैः क्विन् । अनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः । उपपदसमासः । उगिदचामिति (७।१।७०) लुम् । हलव्यादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) । एकवचने क्विन्प्रत्य- यस्य क्वरिति (८।२।२२) कुत्वं नकारस्य डकारः । अन्यत्र नद्यापदान्तस्य भ्रूलोत्तरनुस्वारः (८।२।२४) । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं (८।४।५८) इति परसवर्णो जकारः । आ सर्वनाम्न इत्यत्रः (६।३।८१) सर्वनाम्न इत्यनुवर्त्तमाने विश्वगदेवयोश्च टेरद्राश्चतावप्रत्यय (६।३।८२) इत्यदःशब्दस्य टेरद्रादेशः । पूर्वस्माद् दकारादुत्तरस्थोत्वम् । दकारस्य मत्वम् । द्वितीयस्मादपि दकाराद्रेफ-

स्थोत्वम् । दकारस्य च मत्वम् । असुसुयङ् । असुसुयञ्चाविति भवति । यथेत्यादिना
 लत्ववदित्यस्यार्थमाचष्टे । चलीकृष्यत इति । कूपु सामर्थ्यं । अत्यन्तं कन्धत इति
 यङ् । द्विवचनम् । उरदित्यत्वम् (७४।६६) । ह्लादिदेशः (७४।६०) ।
 रौगुदुपधस्य चेति (७४।६०) रीक् । कुहोरिति (७४।६१) चुत्वम् । कपो
 रो ल (८२।१८) इत्युभयोरपि लत्वम् । अनन्यविकारेऽन्यसदेशसेति (प, १०४)
 परिभाषानाम्यथात् । ये त्वित्यादिना केचिदन्यसदेशस्येत्यस्यार्थं कथयन्ति ।
 अदसुयङ् । अदसुयञ्चाविति । अत्राद्रिदकारादेरुत्तरस्थोत्वम् । अद्रिदकारस्यैव
 च मत्वम् । शेषं पूर्ववत् । तेषां त्वित्यादिनैक इत्यादेर् व्याख्यानम् । केषां पुन
 स्वदाद्यत्वविषय एव सुत्वेन भवितव्यम् ? ये अः से र्यस्य सोऽयमसिस्तस्यासि
 रित्येवं वर्णयन्ति तेषाम् । अत्रेति । अद्रादेशविषये नैव भवितव्यमिति ।
 त्यदाद्यत्वाभावात् । अदद्राङ् । अदद्राञ्चौ । अदद्राञ्च इति । पूर्ववत् । सुभावस्तु
 विशेषः । असुया । असुयोरिति । अदसस्तृतीयैकवचन ओसि च परत स्वदाद्यत्वम्
 (७१।१०२) । टाप । एकादेशः । तस्यान्तादिवचेति (६।१।८५) पूर्व
 प्रत्यन्तवद्भावो दादुदोप्रहणनैव ग्रहणम् । अत्र यदि दादिति नोच्येत तदाङ्
 चाप (७३।१०५) । ओसि चेति (७३।१०४) ङित्वात्वे क्वते तस्य चायादेशेऽ-
 लोऽन्यपरिभाषया (१।१।३२) यकारस्यैवोत्वं स्यात् । दादिति वचनान्न भवति ।
 उदिति तपरकरणं मुखसुखार्थम् । (EE)

८१ । एत ईद्बहुवचने ।

बहुवचन इत्यर्थनिर्देशोऽयमिति । अन्वर्थनिर्देश इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
 नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थस्य ग्रहणं बहूना-
 मर्थानां मुक्तिं बहुवचनमिति । किं कारणमेवं व्याख्यातमित्याह पारिभाषिकस्य
 हीत्यादि । यदि पारिभाषिकस्य बहुवचनस्येदं ग्रहणं स्यादमी इत्यत्र न स्यात् ।
 न ह्यत्रैकारात् परं पारिभाषिकं बहुवचनमस्ति । अन्वर्थग्रहणे त्वत्रापि बहूना-
 मर्थानां मभिधानमस्तीति सिध्यति । अन्वर्थग्रहणं तु व्यासिन्ध्यायाद्भवति । एत

(EE) उदिति तु अदसोऽसिर् दादुद दी म इति पाठो द्रष्टव्यम् । अत्र हरदत्तः—“केचिदन्त्यायुकारं दपरं
 पठन्ति उद दी मइति । तेषामयमौत्पत्तिकी दकारो मुखसुखार्थः । न पुनस्तकारस्य जगत्वम् । तथाहि सति
 चवर्णग्रहणं न स्यात् । अदपरपाठस्तु भद्रः ।” इति ।

इति । एकारस्य स्थानिवत्त्वं यथा विज्ञायेत । एरित्पुत्र्यमान इकारस्यापि स्थानित्व माशङ्क्येत । किञ्च स्याद्द्रादेशे कृते तदवयवस्येकारस्य यणादेशं बाधितं स्यात् । ईदिति । तकारो मुखसुखार्थः ।

८२ । वाक्यस्य टिः भूत उदात्तः ।

वाक्यग्रहणमित्यादि । असति हि वाक्यग्रहणे वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषामिव भूतः प्रसज्येत । वाक्यग्रहणे त्वन्वस्येव भविष्यति । नानन्वस्यस्य । अन्तरस्यैव हि पदस्य यष्टिः स वाक्यटि भवति । नत्वितरस्य । तस्मादनन्वस्यस्य पदस्य भूतो मा भूत् । अन्यस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अनन्तरस्य कस्मान्न भवति ? अनिष्टत्वात् । नहि पदाधिकारस्य निवृत्तिरिष्यते । तथाहि प्रागुक्तं पदाधिकारः प्रागपदान्ताधिकारादिति । असतरत्वाच्च । नहि वाक्यग्रहणेन वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषाम् । एकएव हि वाक्यस्य टिः । स नियोगतः पद-
स्यापि भवति । अतो न युक्ता वाक्यस्य पदाधिकारनिवृत्त्यर्थता । अथ टिग्रहणं किमर्थम् ? यावतालोऽन्य- (१।१।५२) परिभाषयैवायुषानेधि देवदत्ता इत्यत्र टिः भूतो भविष्यतीत्यत आह टिग्रहणमित्यादि । असति हि टिग्रहणे यथा ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) ऋस्यग्रहणेन समुत्थापितेऽच इत्येतस्मिन्- (१।२।२८) नचा प्रातिपदिके विशेषितं तस्याजन्तस्यैव ऋसत्वं भवति नानजन्तस्य सुवाग् ब्राह्मणकुलमिति तथेहापि भूतग्रहणेनाच इत्येतस्मिन्नपस्थापिते (१।२।२८) सतरचा वाक्ये विशेषितेऽजन्तस्यैव भूतः स्यात् । न व्यञ्जनान्तस्य । टिग्रहणे तु सति टिसंज्ञकेनाज् विशेष्यते । नत्वचा टिसंज्ञकः । यदि ह्यचा टिसंज्ञको विशेष्येत ततोऽजन्तो यष्टि स्तस्य भूतः स्यात् । तथा चानर्थकं हि टिग्रहणं स्यात् । विनापि तेषां वाक्ये विशेषिते तस्याजन्तस्य भूतो भवन्नलोऽन्यपरि-
भाषयान्त्वस्याचः (१।१।५२) सिध्यति । तस्माद्दिग्रहणस्य नानर्थक्यमिति । टिसंज्ञके-
नाज् विशेष्यते टिसंज्ञकस्य योऽजिति । एवञ्च सति व्यञ्जनस्यापि टे र्योऽच तस्यापि भूतः सिध्यति । अग्निर्चो दिति । अव्यञ्जनान्तस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन देव-
दत्ता इति । तस्माद्द्व्यञ्जनान्तस्यापि टेरवः भूतो यथा स्यादित्येवमर्थं टिग्रहणं कृतम् । उदात्तग्रहणं तु खरान्तरनिवृत्त्यर्थम् । तच्चानन्तोदात्तः प्रयोजयति । यो ह्यन्तोदात्तस्तत्र स्थानिवद्भावादेवान्तोदात्तो भवति ।

८३ । प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ।

यदभिवाद्यमानो गुरुरित्यादि । अत्र सामान्योपक्रमेण विशेषस्थानभिधानाद् यदिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः । आयुष्मानेधि देवदत्ता इति । इदमत्रोदाहरणं प्रत्यभिवादवाक्यत्वात् । अत्राभिवादये देवदत्तोऽहमित्येतत्तु गुरोरभिवाद्यमानतां दर्शयितुं सुपन्यस्तम् । अभिवाद्यमानो गुरुर्यामाशिषं प्रयुङ्क्ते स प्रत्यभिवादः । तत्रावश्यं गुरोरभिवाद्यमानता दर्शयितव्या । अन्यथा प्रत्यभिवादो न गम्येत । एधौति । भवेत्यर्थः । अस भुवि । लोट् । मध्यमपुरुषैकवचनम् । से झ्विच्च (३।४।८०) । घुसोरेजावभ्यासलोपधेत्वैस्त्वम् (६।४।११८) । असीरलोप (६।४।१११) इत्यकारलोपः । डुभ्रल्भ्यो हे धिरेरिति (६।४।१०१) धिरादेशः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । सिपि धातो ह्वेत्यतो (८।२।७४) मण्डूकप्लुतिन्यायेन वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन स्त्रियां न भविष्यतीति । असूयकेऽपीति । असूयतीत्यसूयकः । यो गुरुमसाध्या प्रहृत्त्या सामर्थं करोति स उच्यतेऽसूयक इति । तस्मिन्नित्यादिना प्रतिषेध इत्यभाषोऽपि न वक्तव्य इति दर्शयति । यदा ह्यसावभिवादयिताऽसूयकत्वेन न निर्ज्ञायते तदा तेनाभिवाद्यो गुरुः प्रत्यभिवादाने तस्य प्लुतं करोतेव । यदा त्वसूयकोऽयं मां विहेडयितुकाम (FF) इतिवं विज्ञातो भवति तदात्र प्रत्यभिवादानास्त्ववेति किं प्रतिषेधेन ? कथं पुनर्ज्ञायते तत्रासूयकत्वेन निज्ञाति प्रत्यभिवादी नास्तीत्याह तथाचेत्यादि । केनाप्यविनौतेनोपगम्याविधिनाभिप्रायेणाभिवादयेऽहं भोः स्थालीत्येवभिवादिते गुरुस्तस्यासूयकत्व मन्नात्वा स्थालिजशब्दोऽयमत्र संज्ञेति मत्वा प्रत्यभिवादयन् प्लुतं प्रयुक्तवान् आयुष्मानेधि स्थालीनिति । अथ मोऽविनीत उक्तवान् । नैषा मम संज्ञा । मया दण्डिन्यायो (GG) विवक्षितः । ततो गुरुः प्लुतरहितं प्रत्यभिवादानं कृतवान् आयुष्मानेधि स्थालिनिति । पुनः स उक्तवान् न मया दण्डिन्यायो विवक्षितः । संज्ञा ममैषेति । अथ स गुरुरसूयकत्व मस्य विज्ञायोक्तवान् असूयक इत्येव जात्वा । न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिनिति । अथाभिवाद्यमानो यदा देवदत्तः कुग्रन्थमि देवदत्तायुष्मानेधीत्येवं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते तदा कस्मात् प्लुतो न भवतीत्याह अभिवादानवाक्यइत्यादि । अभिवाद्यतेऽनेनेत्यभिवादानम् । अभि-

(FF) हेतुं चोदु अनादरे । प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थः ।

(GG) दण्डिन्यायो दण्डीऽस्यासौत्यस्यर्थावबोधनम् । सात्त्वमसासौसि स्थासौति ।

वादनञ्च तद् वाक्यञ्चेत्यभिवादनवाक्यम् । तत्र तावत् संकीर्तितं संशब्दि-
 नाम देवदत्तोऽह मित्वेवं गोत्रं वात्स्योऽहमितेव्रवं यद् यत्र प्रत्यभिवा-
 वाक्यस्यान्तेऽवसाने प्रयुज्यत उच्चार्यते तत्रायं भ्रूत इत्यते । देवदत्त कुशल्
 मीत्यादौ तु यदभिवादनवाक्ये संकीर्तितं नाम देवदत्तशब्दस्तत् प्रत्यभिवादन-
 वाक्यस्यादौ प्रयुक्तम् । नावसाने । तस्मात् भ्रूतो न भवति । कुतः पुनरेतन्नभ्यते
 वेत्यनुवृत्ते व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च । प्राधान्याद्वा । इह हि प्रधाने कार्ये
 संप्रत्ययात् (प, १०६) प्रधानस्य वाक्यस्यान्ते वर्तमानस्य टेः भ्रूतेन भवितव्यम्
 प्राधान्यञ्च पदस्यार्थहारकम् । प्रधानस्यार्थस्य यहाचकं पदं तत् प्रधानञ्चाधीऽ
 भिवादयिता । तदनुग्रहायत्वात् प्रत्यभिवादस्य । तथाह्यभिवादयितु रनुग्रही
 तार्यं गुरुः प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते । तस्मादभिवादयिता संस्कार्यः । कुशलिताऽ
 युष्मत्तादीनि तस्येव संस्कारकाणि । अतोऽभिवादयिता संस्कार्यत्वात् प्रधानम्
 तस्य वाचकं पदं संज्ञाशब्दो गोत्रशब्दश्चेति तस्यैव वाक्यान्ते वर्तमानस्य टेः भ्रूतो
 भवति । यद्यपि लिङ्गन्तवाच्योऽर्थः साध्यो न तु तस्य साध्यत्वमिह प्राधान्येना-
 श्रितम् । किं तर्हि ? संस्कारकत्वमेव । तस्मान्न तस्यापि प्राधान्यम् । भो
 राजन्यविशामित्यादि । भो इति स्वरूपग्रहणम् । राजन्य इति क्षत्रियनाम्नः ।
 विश इति वृश्चनान्मः । अत्र भोःशब्दस्याप्राप्ते विभाषा । असंज्ञागोत्रशब्दत्वात् ।
 इतरिषां तु प्राप्ते । संज्ञाशब्दत्वात् ।

८४ । दूराद्भूते च ।

दूरादिति । आरात् । दूरान्तिकेभ्यो द्वितीया चिति (२।३।३५) पञ्चमी ।
 ज्ञानं हृतम् । भावे निष्ठा । दूरादित्युच्यते । दूरञ्चानवस्थितम् । यदेवाल्लस्याप-
 हतं प्रति दूरं भवति तदेवोत्साहसम्पन्नं प्रत्यन्तिकम् । एवं हि कश्चित् क्षुद्धिदाह
 य एष पार्श्वतः करक स्तमानयेति । स आहोत्याय गृह्णाण । दूरं गन्तं न शक्या-
 मीति । अतो दूरस्थानवस्थितत्वान् न ज्ञायते कस्यामवस्थायां भुत्वा भवितव्यमिति ।
 अत आह दूरमित्यादि । हृतं ज्ञानम् । तदपेक्षं यद् दूरं तदिहाश्रयते । इतिकरणो-
 ष्तेतौ । यस्माद् धूतापेक्ष मिह दूरमाश्रयते तस्मात् प्राकृतात् प्रकृतौ भवात्
 प्रयत्नाद् यः प्रयत्नविशेषः प्राकृतयत्नादाधिक स्तस्मिन्नाश्रयीयमाणे यत्र शब्दाज्ञानं
 तच् श्रयते तद् दूरम् । ततो न भवति दूरस्थानवस्थितत्वमित्यभिप्रायः । अथेह
 कथं भ्रूतः स्यात् सक्तुन् पिव देवदत्ता इति ? न शब्दमात्रं हृतम् । अपितु

शब्दविशेषः। धेन परत आगमने नियुज्यते स शब्दविशेषो ऋतम्। न च तदिहास्तीत्यत आह हृतग्रहणं चेत्यादि। सम्बोधनं शब्दसाधनं हृतम्। चशब्दस्तस्मादित्यर्थः। तेन तत् साध्यं सम्बोधनं लक्ष्यत इति हृतग्रहणं सम्बोधनमात्रोपलक्षणं वेदितव्यम्। इहायं भूतोऽपि दूरात् सम्बोधने विधीयते। एकश्रुतिरपि। एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धाविति (१।२।३३)। तत्रैवमेकत्र प्राप्नुवतामनेकेषां बाधाविकल्पसमुच्चयानामन्यतमेन भवितव्यम्। अत्र न ज्ञायते किमेतयोः समुच्चयो भवतुत्र विकल्पः। आहोस्त्रिदन्त्यतरस्य बाधेति। तत् परिज्ञानायाह अस्याञ्चेत्यादि। बाधया तावन्न भवितव्यम्। समानविषयत्वात्। विषयभेदे हि सति बाध्यबाधकभावो भवति। तद् तथा कर्मण्यण् (३।२।१)। आतोऽनुपसर्गो क इति (३।२।३)। अत्र ह्येकस्य विशेषो विषयः। अपरस्य सामान्यमित्यस्ति विषयभेदः। अनयोस्तु विशेषो नास्तीत्ययुक्ता बाधा। विकल्पोऽप्ययुक्तः। असहप्राप्तेः। सहप्राप्तयो हि विकल्पो भवति यथा तस्यदादीनाम्। न चैकश्रुत्यपेक्षेह सहप्राप्तिरस्ति। भूतस्यासिद्धत्वात्। तस्मात् पारिशिष्यात् समावेश एव भवति। समावेशः पुनरत्रैकस्मिन् वाक्ये षष्ठ्यतिः। नत्वेकस्मिन्नवयवे। विरुद्धयो रैकस्मिन् षष्ठ्यते रक्षभवात्। वाक्यस्य त्वनेकाधयवाक्यकत्वात्। टेरचः भूतो भवति। अवशिष्टस्य त्वेकश्रुतिरिति युज्यते समावेशः।

८५। हेहेप्रयोग हेहयोः।

पूर्वसूत्रेण प्राधान्याद् ह्युमानस्यैव भूतो विहितः। प्राधान्यं तु तस्य तदभिमुखीकरणाय वाक्यप्रयोगात्। अतो हेहयोर्न प्राप्नोति। एतदर्थाऽयमारम्भः। अथ पुनर्हेहयो ग्रहणं किमर्थम् ? यावता विनापि तेन श्रुतत्वात् तयोरेव भविष्यतीत्याह पुनरित्यादि। हेहेप्रयोग इत्युच्यमाने वाक्यस्य टेः भूत उदात्त इत्यधिकारादन्तप्रायोरेव स्यात् (८।२।८२)। नानन्वयोः। तयोरपि यथा स्यादित्येव मर्थं पुनर्हेहग्रहणम्। हेहेग्रहणे प्रयोगग्रहणं चानर्थकयोरपि यथा स्यात्। तदा चैतावनर्थकौ यदामन्वितान्तम्। तेनेवामन्वितायेस्यावगमितत्वादर्थान्तरस्य द्योत्यस्याभावात् तावनर्थकौ भवतः। अन्ये त्वाहुर् निपातसमाहारावपि तौ स्तौ हन्त हेहइति। तत्रासति प्रयोगग्रहणे तयोर्न स्यात्। लाक्षणिकत्वात्। तस्मात् प्रयोगमात्रे लाक्षणिकयोरपि यथा स्यादित्येवमर्थं प्रयोगग्रहणमिति।

८६ । गुरुरन्तरोऽनन्तरस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।

प्रत्यभिवादादिषु वाक्येः श्रुत उदात्तः । स एव तु ऋकारवर्जितस्य गुरोर-
नन्तरस्य श्रुत उच्यते । अन्तरस्यापि टेरिति । अनेनापशब्द ष्टेः समुच्चयं करोतीति
दर्शयति । यदि ह्यपिशब्देन गुरोः समुच्चयः क्रियतेऽ नन्वस्यापि गुरोरन्त्यस्या-
पीति तदानेन गुरावनन्वे श्रुतः । लघुरन्तरः पूर्वेषु श्रुत एव । ततश्च द्वयोः श्रुतयोः
अवर्णं युगपत् प्रसज्येत । न चानुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) वचनात्
भविष्यतीति शक्यं वक्तुम् । तस्मिन् कर्त्तव्ये श्रुतस्यासिद्धत्वात् । यदा टिस-
ञ्चकोऽपिशब्देन समुच्चयते तदानेनैव सूत्रेणानन्तरस्य गुरोरनन्तरस्य च टेः श्रुतो
विधीयते । तत्रैकैकस्येति वचनाद् यथानन्तरस्य पर्यायो न भवति तथान्तरस्या-
पीति न भवति यौगपद्यप्रसङ्गः । एकैकग्रहणं मित्यादि । यद्येकैकग्रहणं न
क्रियेत तदा पक्षे युगपदेव सर्वेषां प्रसज्येत । तस्मात् पर्यायेण यथा स्यादित्येव-
मर्थमेकैकग्रहणम् । एतच्च यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याख्यत्र(प, २) कृतमिति वेदि-
तव्यम् । दर्शनान्तरे (HH) ह्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्योपस्थाने (६।१।१५८) सति
न श्रुतयोश्चोर् युगपद्यप्रसङ्गः । अथ प्राचामिति किम् ? यावत्तैकैकग्रहणादेव
विभाषा सिद्ध्येदित्यत आह प्राचामिति । सर्वस्य श्रुतस्येत्यभिप्रायः । अत एवाह
तदनेनेत्यादि । अपायहेतुमविच्छेद्य प्रवृत्तिः साहसम् ।

८७ । श्रीमभ्यादाने ।

प्रारम्भ इति । कस्य प्रारम्भे ? स्वाध्यायादेः ।

८८ । ये यज्ञकर्मणि ।

यज्ञकर्मणोति । कर्मशब्दः क्रियावाची । यज्ञक्रियायामित्यर्थः । ये
यजामह इत्यत्रैवायं श्रुत इत्यत इति । एतच्च प्राचामित्यस्यानुवृत्ते र्व्यवस्थित
विभाषाविज्ञानाच्च लभ्यत इति वेदितव्यम् ।

८९ । प्रणवष्टेः ।

क एष प्रणवो नामिति । इह शास्त्रे प्रणवस्यापरिभाषितत्वात्तौको चाप्रासङ्ग

(HH) कार्यकालं संज्ञापित्नामिति (प, २) ।

त्वात् प्रश्नः । पादस्य चेत्यादिना शास्त्रान्तरपरिभाषया प्रणवस्वरूपं दर्शयति ।
 शान्ताग्रमन्त्रमिति । स्वरौऽत्राक्षरशब्देन विवक्षितः । अन्तर्त्वं पुनस्तस्येतरस्वरापे-
 क्षया । उपसंगृह्येति । गृहीत्वैतत्पर्यः । तदन्तर्ग्रमन्त्रमादौ यस्याक्षरशेषस्य तत्
 तदादि । अक्षरञ्च शेषञ्च । समाहारे द्वन्द्वः । अक्षरं स्वरः । तस्य शेषः व्यञ्जनम् ।
 तदादि च तदक्षरशेषञ्च । तदक्षरशेषं यत्रान्तात् स्वरात् परं व्यञ्जनं नास्ति तत्र स
 एव । तदादि तस्य बहुव्रीहे रन्वपदार्थः । व्यपदेशिवद्भावेन तत्रापि हि तदादि-
 व्यपदेशो भवति । यत्रान्तात् स्वरात् परं व्यञ्जनमस्ति तत्र सङ्घे स्वरिण व्यञ्जन
 मन्वपदार्थः । तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहेरिहाश्रितत्वात् । योऽयमनेन
 शब्देन टिसंज्ञक एवोक्तो भवति तत्राक्षरशेषस्य स्थाने यत् त्रिमात्र मोकारमो-
 क्षारं वा विदधाति तत् प्रणवः कथयन्ति । जन्वतो मिति । जयतेः परस्य
 लट् । तस्य शत्रादेशः । व्यत्ययेन ऋप्रत्ययः । यणादेशः । जन्वन्नििति
 स्थितेऽनुशब्दस्यान्ताक्षरादेः प्रणवः । सुस्त्रयो मिति । सुस्त्रशब्दात् क्यच् । क्वाच्
 क्त्वसौति (३।२।१७०) उप्रत्ययः । देवसुस्त्रयोर्यञुषि काठक इति (७।४।३८)
 आभावः । सुस्त्रप्रायस् इति स्थिते उसित्यस्यान्ताक्षरादेः प्रणवः । ननुच टि-
 स्थानिकयोरेव त्रिमात्रयोरोकारौकारयोः प्रणव इति परिभाषा कृता । तन्नान्तरे-
 णापि टिग्रहणं टेरेव भविष्यति । तत् किं टिग्रहणेनेत्यत आह टिग्रहणमि-
 त्यादि । असत्यत्र टिग्रहणे व्यञ्जनान्तेष्वलोऽन्त्र (१।१।५२) परिभाषयाऽन्त्रस्यैव
 स्यात् । अतष्टिग्रहणं क्रियते सर्वस्यैव टेर्यथा स्यादिति । अन्त्रस्य मा भूदिति ।
 ओङ्कारस्थानिकात्वात् सर्वादेशो भविष्यतीत्योकारार्थं टिग्रहणम् ।

६० । याच्यान्तः ।

इहान्तग्रहणं टेरिति तस्य निवर्त्तकं वा स्याद् विशिषणं वा ? पूर्वस्मिन् पक्षेऽ-
 चाऽन्ते विशिषिते ऽजन्ताया एव याच्यायाः झुतः स्यात् । इतरस्मिन्स्वन्तग्रहण
 मनर्थकम् । नह्यनन्त्रष्टिः सम्भवति । अलोऽन्यादि टीत्यस्येव (१।१।६४)
 टिग्रहणरूपविशेषसंज्ञाविधानादित्यभिप्रायेणाह अन्तग्रहणं किमिति । इतरोऽपि
 विदिताभिप्रायोऽन्यदेवान्तग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह याच्यानामित्यादि ।
 गतार्थम् ।

६१ । ब्रूहिप्रेषाश्रौषड्वीषड्वावहानामादेः ।

श्रौषड् वीषडिति निपातौ । इतराणि लोण्मध्यमपुरुषैकवचनानि । केचिन्त्वावहशब्दोऽपि निपात इत्याहुः । प्रेष्येति । ईषु गतौ । दिवादित्वाच्छान् । उपसर्गाकारिण सहाद् गुणः (६।१।८७) । अथेह कस्मान् भवति आवह देवान् यजमानाय आवह जातवेदः सुयजा यजेत्याह आवह देवानित्यादि । आदि-ग्रहणं वाक्यादेर्मा भूदिति ।

६२ । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।

अग्निमित्थ इत्यस्मिन्नर्थेऽनौदु ऋत्विग्विशेषः । तस्य प्रेषणं नियोजनमग्नीत्-प्रेषण मित्थर्थः । आदेः सन्निहितत्वात् तदपेक्षयैव परोऽपि ज्ञायत इत्याह तस्मादेवादेरित्यादि । अत्रैवेति । अनन्तरोक्त उदाहरणद्वय एवकारेण यद् व्यवच्छिन्नं तद् दर्शयितु भाह अग्नें दग्नीन् विहर बर्हिस्तुखौहोति । कथं पुनरेतन्नभ्यत इत्याह तदर्थमित्यादि । यथा च सर्वत्र भूतो विभाषा शक्यो विज्ञातु तथा गुरोरनुतोऽनन्वस्येत्यादौ (८।२।८६) सूत्रे प्रतिपादितम् । यदि तर्हि सर्वत्र भूतो विभाषा विज्ञायतोत्तरत्र विभाषाग्रहणमनर्थकम् । न । प्रपञ्चार्थत्वात् । अथेह कथं भूतः ? उहरा उहर । अभिहरा अभिहरेति ? स्वाध्यायकाले ह्ययं भूतः । नाग्नीत्प्रेषणे । नचायमादेः । नाप्यादेः परस्य । किं तर्हि ? ततोऽन्वस्यैवेत्यत आह इह त्वित्यादि । विस्पष्टार्थम् ।

६३ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ।

पृष्टप्रतिवचनमिति । पृष्टस्य प्रतिवचनमाख्यानं पृष्टप्रतिवचनम् । प्रतिवचन-शब्दोऽयं विरुद्धेऽपि वचने प्रवर्त्तते विरुद्धं वचनं प्रतिवचनमिति । प्रतिशब्दो ह्यत्र विरोधं द्योतयति यथा प्रतिमत्तः प्रतिगज इति । वीष्णायामपि वर्त्तते वचनं वचनं प्रतीति प्रतिवचनम् । यथार्थं यदव्यय मिति (२।१।६) वीष्णायामव्ययीभावः । समाधानेऽपि वर्त्तते । यदनेनाभिहितं तस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति । समाधिर्वाहित इति गम्यते । तत्र प्रतिवचन इत्युच्यमाने सर्वत्र प्रसज्येत । तस्मात् प्रतिवचनविशेषार्थं पृष्टग्रहणम् । पृष्टस्य यत् प्रतिवचन मर्याख्यानं तत्रैव यथा स्यात् । अन्यत्र मा भूदिति ।

६४ । निगृह्यानुयोगे च ।

निगृह्येति । ल्यबन्तमेतत् । स्वमतादिति । स्वावगमात् । प्रच्याचनमिति । अपगयनम् । आविष्करण मिति प्रकाशनम् । आहमिति कर्मविशेषः । एवमत-
युज्यत इति । एवमाविष्कृतस्वमतः क्रियत इत्यर्थः । चकारो विभाषित्वस्यानु-
कर्षनार्थः । तेनोत्तरविधिर्नित्यो भवति ।

६५ । आम्नेङ्गितं भर्त्सने ।

चौर चौरा इति । वाक्यादेरामन्वितस्येत्यादिना (८१८) भर्त्सने
द्विर्वचनम् । यद्यपि वाक्यग्रहण मितदन्त्यस्य पदस्य भ्रूतनिष्ठस्यर्थं तथापीह वचन-
सामर्थ्यादनन्वस्यापि भवति । न हि वाक्यान्ते भर्त्सने आम्नेङ्गितं सम्भवति ।
वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् । तदर्थमिति । पर्यायेण पूर्वोत्त-
रयोः पदयोर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । द्विरुक्तोपलक्षणार्थञ्च । आम्नेङ्गितस्य भर्त्सने-
ग्रहणाद् विज्ञायते तद्विरुक्तस्य हि यत् परं तदाम्नेङ्गितम् । नच तावता भर्त्सने
प्रवृत्तिः सम्भवति । भर्त्सनस्य द्विरुक्तियोत्वत्वात् । तस्माद् द्विरुक्तोपलक्षणार्थं
माम्नेङ्गितग्रहणं विज्ञायते । तद्विरुक्तिश्च पूर्वोत्तरविषयेऽप्येति द्वयोरपि भ्रूतो
भवति । स च पर्यायेण भवति । न योगपद्येन । भर्त्सनद्योतनफलत्वात्
भ्रूतेः । अन्यतरङ्गत्वे च तद् भर्त्सनस्य द्योतितत्वात् ।

६६ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्गम् ।

आकाङ्गमिति । आकाङ्गल्यपेक्षत इत्याकाङ्गम् । पचायच् । अङ्ग कूजा
इत्यादि । अङ्ग कूजा अङ्ग व्याहरा इत्येतदुभयमपोदानौ ज्ञास्यसि जाच्छेत्येतद-
पेक्षते । अङ्ग देवदत्तेत्येतदपि मिथ्या वदस्येत्येतत् । अधीष्वेत्येतदप्योदनं ते
दास्यामीत्येतत् । नैतदपरमाकाङ्गतीति । विवक्षितायस्य परिसमाप्तत्वात् ।
अथ युक्तग्रहणं किमर्थम् । यावता पदविधित्वादेव योगो विज्ञास्यते । एवं तर्हि
युक्तग्रहणं कुर्वन्नेतज् ज्ञापयति समर्थः पदविधिरित्येषा (२१११) परिभाषा-
नित्या । तेनासूर्यम्यस्थानि मुखानीति नजोऽसत्यपि सूर्यग्रहणेन सामर्थ्यं समाप्तः
सिद्धो भवति ।

६७ । विचार्यमाणानाम् ।

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तेन विषयीक्रियमाणानि विचार्यमाणानि । बहुवचनानर्दशो येषामर्थगत एव विचारो न स्वरूपगत स्तोषामपि यथा स्यादित्येवमर्थः । इतरथा हि येषां स्वरूपगतो विचार स्तोषामिव स्यात् । नहि मुख्ये वाक्ये विचार्यमाणे सत्यर्थद्वारकं गौणं यस्य विचार्यमाणत्वं तस्य ग्रहणं युक्तम् । गृह्णा इति । गृह्ण इत्यत्र एकारः । तस्योचोऽप्रगृह्यस्येत्यादिना (८।२।१०७) पूर्वविस्वाकारः । उत्तरार्द्धस्य त्विकारः । तस्याकारस्थानेन झु तो भवति ।

६८ । पूर्वं तु भाषायाम् ।

पूर्वणेव सिद्धे नियमार्थमेतत् । तुशब्दस्त्विष्टतोऽवधारणार्थः । अस्ति हि तस्मिन् विपरीतोऽपि नियमो विज्ञायित भाषायामिव पूर्वमिति । पूर्वत्वञ्च प्रयोगापेक्षम् । अहि नुं रज्जुं इत्येतयोर्वाक्ययोर्यत् पूर्वं प्रयुज्यते तस्यैव टः झुतो भवति । इह तु भाषापङ्क्तात् पूर्वयोगश्चन्दसौति विज्ञायते ।

६९ । प्रतिश्रवणे च ।

प्रतिश्रुतिः प्रतिश्रवणम् । प्रतिपूर्वाच्छ्रुतेर्भावे ल्युट् । कुगतीत्यादिना (२।२।१८) तत्पुरुषः । प्रतिपूर्वं स्य श्रुतिरिति यदा परानुग्रहो विवक्ष्यते तदाभ्युपगमे वर्तते । अथ त्वविवक्षा परानुग्रहस्य तदा प्रतिज्ञाने । यदा श्रुतिः श्रवणमिति भावसाधनेन श्रवणशब्देन प्रतिशब्दस्य लक्षणनाभिप्रती आभिसुख्य (२।२।१४) इत्यव्ययीभावः क्रियते तदा श्रवणाभिसुख्ये श्रवणं प्रति प्रहृत्यइत्यर्थः । तदिह विशेषानभिधानात् सर्वस्मिन् प्रतिश्रवणे वाक्यस्य टः झुतोः भवति । देवदत्त भोः किमात्था इति । एतच्छ्रवणाभिसुख्य उदाहरणम् । देवदत्त भो इत्यामन्वितम् । तत्र श्रवणार्थमेवमाह किमात्था इति । एकात्र श्रवणं सुहिश्य प्रहृत्यत्वाद्भिसुखं भवति । अभ्युपगमे तुदाहरणं गां मे देहि भोः । अहं ते ददामी इति । प्रतिज्ञाने नित्यः शब्दो भवितुमर्हतीति । चकारो भाषाया मित्यनुकर्षणार्थः ।

१०० । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।

अगमा इति । गमेर्लुङ् । पुषादिसूत्रेण (३।१।५५) लृदिच्त्वादङ् । सिप् । अग्निभूता इ इति । पटा उ इति । सम्बुद्धौ परतो ऋस्रस्य गुण (७।३।१०८) इति गुणः । एचोऽप्रसृष्टस्येत्यादिनाऽकारः (८।२।१०७) । इदुतौ च । उदाहरणवाक्ये पूर्वपदानामेतेनैव झुतः कृत इति गृहीत्वा यञ्चोदयेदथ कथमिहानन्तरस्यापि झुतो भवति ? यावता वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तत इति तं प्रत्याह अग्निभूते पटो इत्येतयोरित्यादि ।

१०१ । चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने ।

चिदिति । इतिकरणः प्रयुज्यमान इत्येतच्छब्दस्य विशेषणमित्यस्यार्थस्य द्योतनाय । असति ह्येतदर्थ इतिकरणे ह्युपमार्थेऽन्यस्मिन् प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्रवत इति विज्ञायेत । तत्प्रयुज्यमानतयात्र तस्मिन् विशेषिते वाक्यस्य टेः झुतः सिद्धो भवति । कथञ्चिदाहुरिति । अत्र कृच्छ्रे चिच्छब्दो वर्त्तते । अग्निभाणवको भायादिति । अग्निरिव माणवको दीप्येत्यर्थः । असौहोपमार्थः । तथापि चिच्छब्दस्य प्रयोगो नास्त्येति न झुतो भवति । असति तु प्रयुज्यमानग्रहण इहोपमानगतौ सत्यां यदप्यन्येषामपि सर्वेषामुपमानार्थानां प्रयोगो गम्यते तथापि योऽत्र चिच्छब्दस्य प्रयोगस्तदाश्रयः झुतः स्यादेव । चकारोऽस्त्वं झुतस्य समुच्चयार्थः । समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति झुतान्तरमेवेदमाख्यातं भवति । अन्यथा पूर्वेष्वेव झुतनिमित्तेष्वेतस्मिन् विषयेऽनुदात्तत्वमात्रं विधीयत इति विज्ञायेत ।

१०२ । उपरिस्विदासौदिति च ।

इतिकरणः कार्यिणो निर्देशार्थः । कार्यं हि विधातु मवश्यं षष्ठ्यासौ निर्दिष्टव्यः । इतिकरणेन वेति वाच्यः प्रत्यवसृश्यते । शब्दप्रधानस्त्वहोपरिस्विदादिशब्दः कार्यं इत्यत इतोतिकरणेन निर्दिष्टः झुतो यथा विज्ञायेत । अथः स्विदासौदित्यत्रेत्यादि । अत्राधःस्विदासौदुतोपरिस्विदासौदित्येतद् विचार्यते । तत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये विचार्यमाणानामित्यादिनोदात्तः झुतः (८।२।१०७) । इतरस्मिन्स्वनेनानुदात्तस्यैवापवादः । चकारस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् ।

१०३ । स्वरितमाधे ङितेऽसूयासम्भतिकोपकुत्सनेषु ।

असूयादिशब्दानां वाक्यादे रामन्वित इत्यादौ (८।१।८) सूत्रेऽर्थ आख्यातः । माणवका “माणवकोत्यादौ द्विवचनं तेनैव सूत्रेण वेदितव्यम् । वावचनं कर्तव्यमिति । वेत्येतद् विकल्पोपलक्षणम् । वचनं व्याख्यानमित्यर्थः । अत्रैतदुक्तं भवति विकल्पव्याख्यानं कर्तव्यमिति । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषा घृष्ट-प्रतिवचने हेरित्यतो (८।२।८३) मण्डूकमुत्पत्तिन्यायेन विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । तेन विकल्पो भविष्यतीति ।

१०४ । क्षियाशोः प्रैषिषु तिडाकाङ्गम् ।

क्षिया आचारभेदः । इष्टाशंसनमाशोः । नियोगः प्रैषः । आकाङ्क्षपरं तिङन्त्वमेव । कुत एतत् ? आकाङ्क्षाग्रहणादेव । सुबन्ते हि साधनादायिनौ तिङन्त्वस्यावश्यभाविनी अपेक्षेति । धनञ्च तातेति । अत्र लपसीष्टेत्येतदपेक्षते । व्याकरणञ्चेति । अत्राप्यध्वेषोष्टेत्येतत् । लुनीही “ इति । ईहस्यधो (६।४।११३) रितीत्वम् । पिबेति । पात्रादिसूत्रेण (७।३।७८) पिवादेशः । अस्त्विति । अस्तेर्लोट् । एरुरित्युत्वम् (३।४।८६) । अदादित्वाच्छपो लुक् । एतच्चापरं तिङन्तं नापेक्षते । एवं विहरतिरतदपि ।

१०५ । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।

अन्तरस्य त्वित्यादि । तुशब्दः पदान्तरैभ्यो विशेषं दर्शयति । अन्तरस्यानापि स्वरितः । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्खनेनाप्यनुदात्तः (८।२।१००) । तयोश्चैकत्र यौगपद्यं न सम्भवति । तत्र वचनप्रामाण्यादनुदात्तोऽपि पक्षे न भवति । स्वरितोऽपि ।

१०६ । म्लतावैच द्रुतौ ।

दूराङ्गते चेत्येवमादिभि लक्षणैः (८।३।८३) म्लतो विधीयमानोऽचश्चेत्य- (१।२।२८) स्योपस्थाने सति यत्रैव म्लत उक्तान्तर तस्यैवैचः समुदायात्मनः स्यात् । तदवयवयोरिवेत्येते । स च वचनमन्तरेण न सिध्यतीतीदमारभ्यते । तस्य तु म्लतस्य

निमित्तं दूराहतादेवैचः प्रसङ्ग इति पूर्वेण प्रकरणेन भूतस्य प्राप्ती सत्यामित्यर्थः ।
 ऐतिकायन औपमन्वेति । अत्र गुणेरनृतोऽरिखादिना (८२१८६) ऐचः
 भूते प्राप्तेऽनेन तदवयवयोरिदुतोः भूतः क्रियते । ऐतिकायन औपमन्वेत्यत्र
 यद्येचो रवयवयो रिदुतोः भूतः क्रियते तत्रैकारौकारौ चतुर्मात्रौ सार्धत्रिमात्रौ
 वा प्राप्नुतः । इह ह्येचौ समाह्वरवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रावर्णवर्णयोः । अपरे
 त्वाहुरर्धमात्रावर्णस्यार्धमात्रावर्णवर्णयो रिति । अत्र पूर्वस्मिन् दर्शनेऽनेन भूते
 कृते सति इदुतो स्त्रिस्रो मात्राः । अवर्णस्य चैकमात्रेति चतुर्मात्रः प्राप्नोति ।
 इतरत्र तु दर्शनेऽवर्णस्यार्धमात्रा । इदुतो स्तु ता एव तिस्र इति सार्धत्रिमात्रः
 प्राप्नोतीत्यत्र आह अत्र यदेत्यादि । ननु च त्रिमात्रस्य भूत इति संज्ञा कृता ।
 तत् कथं द्विमात्रावपि भूतो गण्यवनेन कर्तुमिष्यत आह भूताविति हीत्या-
 दिना । एतेन लौकिकस्यात्र भूतस्य ग्रहणम् । न पारिभाषिकस्येति दर्शयति ।
 कुतः पुनरित्यन्वये ? पुनः भूतग्रहणात् । शास्त्रीयं हि भूते षट्छमापे भूतग्रहणे
 प्रकृते पुनः भूतग्रहणं मनर्थकं स्यात् । लोके हि च भूतो द्विमानुच्यते । अतएवाह
 इदुतो द्विं गच्छत इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां भूवति द्विचावपि वक्षते ।
 नन्वेवमप्यनियमेन द्विः प्रसज्यते । इयत्तानभिधानात् । ततश्च यावती द्विः
 स्याद् यावत्या चतुर्मात्रावैचौ सम्पद्येयातामित्यत्र आह तावती चेत्यादि ।
 भूति द्विंरित्यर्थः । कथं पुनरयं नियमो लभ्यते ? एवं मन्यते । एच
 इति भूतापेक्षया षष्ठी । इदुतो तथा भूवेते यथा स भूत एणो भवति । एवञ्चैचो
 भवति यदि तावती द्वि भवति यावत्या तावैचौ त्रिमात्रौ सम्पद्येते । अकृतायां
 हि द्वौ ऐचत्वमेव स्यात् । युक्तपरिमाणत्वादेवाम् । ततश्चेत्सम्बन्धौ भूतो
 न स्यादिति । अर्धद्वितीयमात्राविति । अर्धद्वितीयं ययोर्मात्रयो स्तोऽर्धद्वितीय-
 मात्रे । ते ययो स्तावर्धद्वितीयमात्रौ । इदं तावद् वार्त्तिककारमतमाश्रित्य
 समाधानमुक्तम् । भाष्यकारस्य त्विष्टैव चतुर्मात्रता भूतस्येति दर्शयन्नाह भाष्ये
 तूक्तमित्यादि । तत् कथामिति । यदि तद् भाष्यकारस्य मतं तत् केन प्रकारेण
 सम्पद्येतित्येतत् पृच्छति । समप्रविभागपक्ष इत्यादिना यथा तत् सम्पद्यते तथा
 दर्शयति । सम्प्रविभागपक्षे ह्यनेन सूत्रेणैदुतो स्त्रिमात्रः भूतः क्रियते । ततश्च
 तत् सम्बन्धिन्यो या स्त्रिस्रो मात्रा या च पूर्वाकारमात्रा ताः सर्वाः समाहृता
 अतस्तो मात्रा भवन्ति । एवञ्च चतुर्मात्रः भूतो भवति । अत्र भाष्यकारदर्शने
 पुनः भूतग्रहणं सर्वत्र भूतोपसंहरार्थम् । अन्यथा स्वरितप्रकरणात् तस्यैव प्रसङ्गे

सत्येवेदुतोरियं झुतिः स्यात् । पुनः झुतग्रहणे तूदात्तानुदात्तयो रपि भवति ।
तपरकरणं मुखसुखार्थम् ।

१०७ । एचोऽप्रग्रहस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ।

एचः समाहारवर्णाः । तत्र एकारस्य ओकारस्य च पूर्वेण प्रकरणेन समुदाय-
स्वैष झुतः । एचोः पुनरवयवयोरिदुतोः । अनन्तरसूत्रे वेदमारभ्यते विषयपरि-
गणनं कर्त्तव्यमिति । एतद् ग्रहणवाक्यम् । अस्य प्रश्नान्ताभिपूजितेत्यादिना
विवरणं करोति । कर्त्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यादयो (८।२।१००) योगा इहानुवर्तन्ते ।
तेनान्यत्र न भवति । यथाविषयमिति । यो यस्य विषयो यथाविषयम् । यथाऽ-
सादृश्य इत्यव्ययीभावः (२।१।७) । प्रश्नान्ताभिपूजितयो (८।२।१०० , अनुदात्तः
झुतः । प्रश्ने त्वनन्तरस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितः (८।२।१०५) । शेषिषूदात्तः ।
इदुतौ पुनरुदात्तावेताविति । टेरुदात्त (८।२।८२) इति चाधिकारात् । विष्णुभूते
विष्णुभूते इति । अत्रान्तेङितं भर्त्सन इति झुतः (८।१।२५) । आगच्छ
भो माणवक विष्णुभूते इति । अत्र दूराद्भूते चेति (८।२।८४) । ननु चास-
त्यपि परिगणने नेव झुतः प्राप्नोति । अदूराद्भूत इति वचनात् । तत् किमर्थमिदं
परिगणनस्य प्रत्युदाहरणमित्याह परिगणने चेत्यादि । असति परिगणनेऽदूराद्भूत
इत्युच्यते । अस्मिन्सु सत्येतन्न वक्तव्यम् । परिगणनादेव हि दूराद् धूतेन भविष्य-
तीति । कर्त्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । याज्यान्त
(८।२।१०) इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्तते । तेनान्तस्यैव भविष्यतीति । भद्रं करोषि
गौरिति । अभिपूजित इति (८।२।१००) झुतः । अन्तग्रहणानुवृत्तेरत्रायं
विधिर्न भवति । नह्यत्रैतच्छब्दोऽन्ते । किं तर्हि ? व्यञ्जनम् (II) । शोभने खलु
स्यः खट्टे इति । अत्राप्यभिपूजित (८।२।१००) इत्येव झुतः । आमन्त्रिते
चेत्यादि । झुत आसौ विकारश्चेति झुतविकारः । झुतव्यपदेशस्विदुतोः झुतसाह-
चर्याद् वेदितव्यः । इदुतोयं हणमैचः पूर्वस्योत्तरस्य चैत आदेशा मा भूवन्नित्येव-
मर्थम् । तपरकरणमिहापि मुखसुखार्थम् ।

१०८ । तयोर्युवाचि संहितायाम् ।

तयोरिति । अनन्तरविहिताविदुतौ प्रत्यवसृश्येति । अग्ना[॥] यागा पटा,[॥]
 वाशा इति । अग्ने आशा पटो आशा इति स्थिते प्रशान्ताभिपूजितविचार्यमाण-
 (JJ) प्रत्यभिवाद्याच्यान्तेष्वित्येतेषामन्यतमस्मिन् (८११२७, वा) विवर्चित्त एतः
 पूर्वस्वादेशाकारः भूतः । उत्तरस्वादेशेऽदुतौ । तयोरनेन (८११०८) यौ ।
 किमर्थं पुनरेतदारभ्यते ? एताविको यणचौखेव (६११७७) मिध्यतइत्यत
 आह इदुतोरसिद्धत्वादित्यादि । ननुच सिद्धः भूतः स्वरमन्धिषु (KK) यणादेशा-
 दिषु यदयं भूतः प्रकृत्वा अचौति (६११२२५) भूतस्य प्रकृतिभावमाह । ततो
 हि कार्येण भवितव्यम् । नासतः । भूतस्य चैकः । अत स्तानपि स्वरमन्धिषु
 सिद्धावैवेत्यत आह अथापोत्यादि । यदोदं नाच्येत तदान्ना[॥] इ इन्द्रम पटा
 उ उदकमिति स्थिते षाष्टिकं यणादेशं बाधित्वाऽकः सर्वणं दौर्घवं (६११०९)
 स्यात् । इह चाग्ना[॥] इति आशा इति स्थित (LL) इकोऽभवर्णं शाकल्यस्य
 ऋस्येति (६११२७) प्रकृतिभावः स्यात् । तस्माद् यणानयोः सिद्धत्वं भ्यात्
 तथापि दौर्घवं शाकल्यविधिषु मा भूदित्येवमर्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु चान्यदेव
 तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति । किं पुनस्तदिति चेत् ? उच्यते । इको यणचौख-
 (६११७७) त्रौपसंख्यायते इकः भूतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः शाकल्यदोषान्न
 स्वर्थमिति । तस्योपसंख्यानमवश्यं कर्तव्यम् । य इक् भूतपूर्वो नच भूतविकार
 स्तदर्थम् । भो[॥] इन्द्रं भो[॥] यिन्द्रमिति । दूराङ्गतं चेति भोःशब्दस्य भूतः
 (८१२८४) । अत्र भोःशब्दात् पर इकारो निपातः । न भूतविकारः । तस्य
 यणादेश इत्यते । सोऽसति तस्मिन्नुपसंख्यानं न स्यात् । तस्मादवश्यं तत्
 कर्तव्यम् । यस्मिंश्च क्रियमाणे भूतविकारयारपीदृतो स्त नच भवितव्यम् । ततो
 नेदं वक्तव्यमित्यत आह तथापीत्यादि । अग्ना[॥] इति आशा इति स्थितं यदि तत्र
 षाष्टिकोपसंख्यानानेन यणादेश इहोदात्तस्येकारस्य स्थानं कथ्येत तस्योदात्तयणा-
 स्वरै कर्तव्ये सिद्धत्वादाशाशब्दाकारस्थानदात्तस्योदात्तस्वरितयो यणाः कारितोऽनु-
 दात्तस्येति (८१२४) स्वरितः प्रसज्येत । आशाशब्द आशाया आदिगारशाया

(JJ) इदमेकं वार्तिकमस्मिन् एवो पठितम् ।

(KK) एतच्च (६११२२) एतस्यभावम् ।

(LL) अर्धं आशा इति स्थिते अत्र इत्यर्थेणः पूर्वस्वादेशादुत्तरार्धान् अथा उ आशाव इति । ततो
 यम् । अत्र शाकल्यविधिमा प्रकृतिभावमाहने ।

(फिट, १।१८) इत्यन्तोदात्तः । शेषमप्यनुदात्तमित्याकारोऽ (६।१।१५८) अनुदात्तः । तस्मादस्ति स्वरितत्वप्रसङ्ग इति तन्निष्ठस्वर्यमिदमुच्यते । किन्तु यणेत्यादि । संयहस्योक्तद्वयम् । (MM) किमिति प्रश्ने । तु इति वितर्कः । इको यणचौति (६।१।७७) यणादेशेन किं न सिद्धं भवतीत्याम्नायाश्लेषेवमादावुदाहारेण ? यदाचार्य्य इदुतोर् यौ विदधाति ? सर्वमेव सिद्धमित्याभिप्रायः । स्यादेतत् । यणादेशेन प्राप्नोति । तस्मिन् कर्त्तव्ये इदुतोर्सिद्धत्वादित्यत आह तौ चेत्यादि । तुशब्दो हेतौ । यदा इको झुतपूर्वा भवति तदा तस्य स्यात् । यस्मादिकः झुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः शाकलदौर्घनिष्ठस्वर्यमित्युपसंख्यानं (६।१।७७, वा) यणादेश-मपवादः करोति शाकलदौर्घविध्योः । तेन हेतुना तयोरिदुतोः शाकलदौर्घविधी न भविष्यतः । चशब्दः समुच्चये भिन्नक्रमस्य प्रतिषेधानन्तरं द्रष्टव्यः । तौ च मम (NN) स्वरसन्धिषु सिद्धौ । नच शाकलदौर्घविधी प्रयोजयतः । एवमपवादः । तेषां शाकलदौर्घनिष्ठत्तेः प्रयोजनत्वे प्रयोजनान्तर माह यणस्वरबाधनमेव तु हेतुरिति । यणादेशान्ययः स्वरौ यणस्वरः । तस्य बाधनं हेतुः कारणम् । कस्य ? प्रकरणात् सूत्रारम्भस्येति गम्यते । तुशब्दोऽवधारणे । यणस्वरबाधनमेव तु सूत्रारम्भस्य हेतु रित्यर्थः ।

इति बोधिसस्वदेशोयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायामष्टमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥८॥

(MM) एतत् सूत्रमाथे दीपिकच्छन्दसा यथिवे' श्लोकद्वयमिदं' श्लोकवार्त्तिकरूपेण भाष्यतया पठितम् । नचैतत् काव्यायनस्य । अन्वो हि कथिदश श्लोकवार्त्तिककारो यदि न भाष्यकारः ख्यम् ।

(NN) मनेति सूत्रकारायनायस्येत्यर्थः ।

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

अष्टमाध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

१ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ क्न्दसि ।

युवोरित्यत्र यत् द्वेष्यपरोहारायोक्तं तन्मतुवसोरित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । इन्द्र मरुत्व इति । मरुच्छब्दात्मतुप् । भय इति (८२।१०) वत्वम् । उगिद-
चामिति (७।१।७०) तुम् । हलञ्च्यदि (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।२।२३) ।
नकारस्य रत्वम् । तस्य भोभगोइत्यादिना (८।२।१७) यकारः । तस्यापि
लोपः प्राक्त्वस्येति (८।२।१८) लोपः । हरिवो मेदिनं त्वेति । हरिशब्दा-
त्तुप् । क्न्दसौर इति (८।२।१५) वत्वम् । पूर्व्वन्तुमादि । अयन्त्वत्र विशेषः ।
हृशि चेति (६।१।११४) रोरत्वम् । पूर्वं सहाद्गुणः (६।१।८७) । मीढ्
स्तोकायेति । मिह सेवने । लिटः कसुः । दाखान् साहान् मीढांश्चैः (६।१।१२)
त्यद्वित्व मनिट्त्वमुपधादीर्घत्वञ्च निपात्यते । हो ङइति (८।२।११) ङत्वम् ।
रो र्विसर्जनीये क्ते तस्य विसर्जनीयस्य स इति (८।२।३४) सकारः । शत्रा
देशस्य वसोः सम्बुद्धौ क्न्दसि विषये प्रयोगो नास्तीति तस्यानुदाहरणम् । अतएवै-
कानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्थेषा परिभाषा (५, ८२) नोपतिष्ठते । एकानु-
बन्धकस्य सम्बुद्धिपरस्य च्छन्दसि वसोः प्रयोगादग्रनात् । विद्वानिति । विदेः
शतुर्वसुः (७।१।३६) । हे पपिवन्निति । पातेः पिवतेर्वा परस्य कसो वंस्त्रेकाजाद्-
घसा मितौट्, (७।२।६७) । आतो लोप इति (६।४।६४) चेत्याकारलोपः ।

स्थानिवद्वावाह्विर्बचनम् । वनउपसंख्यानमिति । अननुबन्धकस्य वनोऽसम्भवा
मामान्येन कनिव् वनिपो ग्रहणम् । यच्च मत्वर्थं कनिव् वनिपी च्छन्दसि वक्तव्य
(५।२।१०८, वा) विलौपसंख्यानिक स्तस्यापि ग्रहणम् । प्रातरित् इति । इ
गतौ । प्रातः पूर्वः । आतो मनिन् कनिव् वनिपश्चेत्यनुवर्त्तमानेऽ- (३।२।७४
न्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (३।२।७५) कनिप् । ऋस्यस्य पिति कति (६।१।७१) तुक्
इदन्तु सम्पदादित्वादिनः क्तिपि तुकि तदन्तात्तुपि भ्य इति (८।२।१०) व
स वन्तादेव सिध्यतीति नोपसंख्यानं प्रयोजयति । विभाषित्यादि । भवच्छब्द
भाते उवतुरिति उवतुप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । अव्युत्पन्नं वोकारानुबन्ध
प्रातिपदिकम् । इतरौ तु मत्वन्तौ । हे भो इति । नुमो कृत्वे कृतेऽवशब्दस्य
सर्वस्यैव स्थान ओकारः क्रियते । नालोऽन्तस्य । नानर्थकोऽलोऽख्यविधिरिति (प
१०५) कृत्वा । निपातविज्ञानात् सिद्धमिति । एतद् ग्रहणकवाक्यम् । अथवैत्यस्यै
विवरणम् । असम्बुद्धावपीत्यादि । एतेन निपातत्वे हेतुं दर्शयति । यद्युपसंख्या
नादेव भो इत्येवमादिकं स्याद् द्विवचनबहुवचनयोर्न स्यात् । सम्बुद्धभावात्
स्त्रियाच्च सम्बुद्धावपि न स्याद् भो ब्राह्मणोति । अत्र स्वालिङ्गविशिष्टानामनुपादा
नात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति (प, ७२) चेत् ? न
विभक्तौ तत्प्रतिषेधात् । विभक्तौ यत् कार्यं विधीयते तत्रेयं परिभाषा प्रति-
पिध्यते । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणमिति (प, ७३) वचनात् । अथापि न
प्रतिषिध्यतं एवमपि भवतीति स्थित ईकारस्य कृत्वे कृतेऽवशब्दस्य चीकारे कृते
कृत्वस्त्वसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपाभावे सति विसर्जनोयं कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् ।
तस्मादमंबुद्धौ स्त्रियाच्च दर्शेनान्निपाता एवेति वेदितव्याः । निपातत्वं पुनरेषां
विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चेति चादिषु (१।४।५७)
पाठात् । एवञ्च भोःशब्दस्य निपातत्वं स्यात् । भवतीर्विचि कृते गुणे च
विभक्त्यन्ते भोःशब्दस्यैव विद्यमानत्वात् । इतरयोस्तु न स्यात् । नञ्प्रत्यय-
स्मिन्नुपसंख्यानं भगोःशब्दोऽघोःशब्दस्य विभक्त्यन्तोऽस्ति यत्प्रतिरूपकौ
निपातो स्याताम् । तस्मात् सौत्रा एवेति निपाता वेदितव्याः । भोभगोअघो-
अपूर्वस्येत्यत्र (८।३।१७) सूत्र एषां पाठात् । अथवोपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपका-
श्चति चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्निपातत्व मेषां वेदितव्यम् । यदि तर्हि निपातत्व
मेषामाश्रित्योपसंख्यानं प्रत्याख्यायते तदा भोःशब्दप्रयोगे सभो स्ततोभो स्तत्रभो
इत्यत्रेतराभ्योऽपि दृश्यन्त (५।३।१४) इति भवदादियोगे विधीयमाना स्तसि-

लादयो न सिध्यन्ति । अनिष्टत्वाददोषः । यो हि निपातत्वादुपसंख्यानं प्रत्याचष्टे स भोःशब्दप्रयोगे तसिलादौनेच्छत्येव ।

२ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

पूर्वत्वमिदमापेक्षिकम् । रुचेहानुवर्त्तते । न च तदपेक्षं पूर्वत्वमस्य विज्ञातुं शक्यते । इतउत्तरं ह्यनुनासिको रुच समनुवर्त्तरेककालं विधीयत इत्यनुनासिक-विधानकाले रोरनिष्पन्नत्वम् । अतस्तदपेक्षया पूर्वत्वमिदमशक्यं विज्ञातुम् । तस्माद् यस्य स्थाने रुत्वं विधीयते तदपेक्षया पूर्वत्वं विज्ञायत इत्याह यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्येति । तुशब्दः परस्मात् कार्थिणः पूर्वस्य विशेषं दर्शयति । परस्य रुत्वकार्थं पूर्वस्य त्वनुनासिक इति । अथवा रुत्वादनुनासिकस्य विशेषं दर्शयति । रुत्वं नित्यमनुनासिकस्तु विभाषेति । अथात्रग्रहणं किमर्थम् ? अत्र रूपकरणे यथा स्यादिति चेत् ? न । अधिकारादेवैतत् सिद्धम् । यथा ह्यनुनासिकः पूर्वस्येत्यधिकृतं सुत्तरत्वानुवर्त्तते तथा रुरित्येतदपि । तत्रान्तरिणाप्यत्रेति वचनं रूपकरणे भविष्यतीत्यत्र आह अत्रेत्यादि । सन्नियोगो योगपथम् । रुणा सह कथं नाम स प्रतीयतेत्येवमर्थमत्रग्रहणम् । अवधारणश्चात्र द्रष्टव्यम् । रुणैवेति । सन्नियोगमात्रं हि रुत्वानुनासिकयोः । उत्तरत्र इयोरप्यनुवर्त्तते । स्थानिभेदेन विरोधाभावाद् विनाप्यत्रग्रहणेन लभ्यत एव । ननु रूपकरणद्रुष्यमनुनासिकस्यास्वरितत्वादेव सन्नियोगो न विज्ञास्यते । तत् किं तदर्थं नात्रग्रहणेनेत्यत्र आह अधिकारपरिमाणपरिग्रहे हीत्यादि । अधिकारस्य परिमाणमियत्ता तस्य परिग्रहः परिज्ञान निश्चयः । तस्मिन्नर्सात मन्दधौभिः प्रतिपत्तभिः किमुत्तरत्वानुनासिकस्य स्वरितत्वमस्याहोस्मिन्नास्तीति जातसन्देहं ङों ङे लोप (८३।१३) इत्यादावपि यस्य स्थाने ढलोपादिकार्थं विधीयते तस्मात् पूर्वस्थानुनासिक आशङ्क्यते । अथ वाग्रहणं किमर्थम् ? यावतोत्तरसूत्रे नित्यग्रहणादेव विकल्पोऽस्य विज्ञास्यते ? नेतदस्ति । एवं हि पूर्वसूत्रे विकल्पो विज्ञायते । तस्मादेति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकल्पेनाथं विधिर्भवतीति यद्यमुत्तरसूत्रे यस्यानुनासिको न कृतस्तस्माद्रोः पूर्वस्मात् परमनुस्वारागमं शास्ति । नहि नित्येऽस्मिन् विधौ तत् सम्भवति रोः पूर्वस्य यस्यानुनासिको न कृत इति । एवं तर्हि विश्वष्टार्थं वाग्रहणम् ।

३ । आतोऽटि नित्यम् ।

देवं अच्छादीव्यदिति । अत्र योऽकारस्तस्मिन्नटि परतो दीर्घादटि समान-
पाद (८।३।६) इति नकारस्य रुत्वे कृते तस्मात् पूर्वस्याकारस्थानेनानुनासिकत्वम् ।
पूर्ववद्गो र्यकारः । तस्य पूर्ववदेव लोपः। यदि महां इन्द्रो य ओजसिति
केचिदनुस्वारमधीयत इति (A) वक्तव्यं तर्हि तद् यथासौ सिध्यतीत्यत आह स
इत्यादि । व्यत्ययस्तु व्यत्ययो बहुलमित्यनेन (३।१।८५) बोधव्यः । ये वा वनस्पतौ'
रन्विति । वनस्पतौन् अन्विति स्थिते दीर्घादटि-समानपाद (८।३।६) इति
नकारस्य रुत्वे कृतेऽनुनासिकात् परोऽनुस्वार (८।३।४) इतोकारात् परोऽनुस्वारः ।
भवांश्चरतीति । नञ्छ्वयप्रशानिति (८।३।७) नकारस्य रुत्वम् । तस्य विसर्ज-
नीयस्य सकारः । तस्य स्तोः शुना चुरिति (८।४।४०) झुत्वम् । नित्यग्रहणं
स्यष्टार्थम् । पूर्वणैव विकल्पे सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादेव नित्योऽयं विधि विज्ञा-
स्यते । ननु चातएवाव्ययवाऽव्येवात इत्येष नियमो यथा स्यादित्येवमर्थः सिद्धे
सत्यारम्भः स्यात् । नेतदस्ति । असति हि विधये नियमो भवति । इह त्वस्ति
विधेयम् । किं तत् ? नित्योऽनुनासिकः । तस्माद्विधिरैव युक्तः । न नियमः ।
तथाचोक्तं विधिनियमसम्भवे विधिरैव ज्यायानिति (प, १०६) । आत
इति तकारोऽसन्देहाद्यः । आइतुश्चमाने संदेहः स्यात् किमर्थं षष्ठ्यन्तस्याकारस्य
कार्यिणो निर्द्वग उतादेशान्तरस्य प्रथमान्तस्येति ।

४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

अन्यग्रहोऽत्राध्याहार्य इति । असति ह्यन्यग्रहद्वयस्याध्याहारे परशब्दस्य
श्रुतत्वात् तदपेक्ष्यैवानुनासिकादित्वात् पञ्चमी स्यात् । अन्यस्येह पञ्चमो-
हृतीरसम्भवात् । ननु तस्मादितुत्तरस्योपस्थान (१।१।६७) उत्तरशब्दापेक्ष्यैव
पञ्चमी स्यात् । नेतदस्ति । यदि ह्यस्याः परिभाषाया इहोपस्थानं स्यात् पर-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् परशब्दापेक्ष्यैव पञ्चम्या भवितव्यम् । सा भवन्ती
चान्यारादितरर्त्त इत्यादिना सूत्रेण (२।३।२६) परशब्दयोगे दिग्बृत्तिना

(A) महा इन्द्र इत्यनुस्वार सौत्तरीये, पठ्यते । स च व्यत्ययेन च्छन्दस्येष समर्थमानः कषण्वित्
सोऽयः । अत्र चासु महासिद्ध इति नकारमेव पठन्ति । अनुस्वारे नकारे वा पठिते एवस्य नित्यत्व मुमयथा
व्याप्तं भवति । अतएवं पाठोऽप्रापिनीय एव । अपचः पूर्वोऽनुस्वारस्यापनस्य मुनिवयमतविरुद्धत्वात् ।
अथवा एतस्य व्याप्तत्वात् । विकल्पाभाविऽयस्य कार्यवो विकल्पनादा ।

वा स्यादन्यार्थवृत्तिना वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परोऽनु-
स्वारो विज्ञःयेत । न च तस्मात् पर इत्यते । इतरस्मिन्सवयमर्थं आपद्येत ।
अनुनासिकात् परो भवति । अनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवतीत्यर्थः । एवञ्च
परग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्यनुनासिकापिचयानुस्वारोऽन्यत्वं व्यभिचरति । किञ्च
श्रुतत्वात् तस्यवानुनासिकस्यानुस्वारो विज्ञायत । प्रकृतत्वाद्गोर्वा । अनिष्टश्चेतत् ।
अन्यशब्दाध्याहारे तु यस्यानुनासिको न कृतस्तस्मादेव पर इति विज्ञायते ।
तस्मादन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः । सत्यन्यशब्दाध्याहारे यदि परशब्दापिचयैवानु-
नासिकादित्येषा पञ्चमी स्यात् स दोष स्तदवस्थ एव स्यादिति मत्वाह तदपिचया
चेयमित्यादि । चशब्दोऽवधारणे । अन्यशब्दापिचयैव न परशब्दापिचयेत्यर्थः ।
अनुनासिकादन्यो य इत्यनेन तदेवान्यशब्दापिचत्वं पञ्चम्या दर्शयति । रोः पूर्व-
इत्यनेनापि पूर्वग्रहणानुवृत्तिम् । पूर्वत्वञ्च क्त्वापिचम् । यस्यानुनासिको न कृत
इत्यनेनाप्यन्यशब्दाभिधेयमर्थं दर्शयति । तत इत्यनेनापि पूर्वग्रहणस्यार्थादिह
पञ्चम्यन्ततया विपरिणामम् । अन्यशब्दस्य चाध्याहृतस्य पञ्चम्यन्ततां पर इत्य-
नेनापि । तस्या अन्यशब्दस्य सम्बन्धिन्याः पञ्चम्याः परशब्दापिचताम् । आगम
इत्यनेनाप्यादेशाभावम् । परग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यशब्दस्य पञ्चम्यन्त-
स्याध्याहारे सति पूर्वग्रहणस्य चार्थात् प्रथमान्ततया विपरिणामे सत्येवं विज्ञायते ।
अनुनासिकाद् योऽन्यस्तास्मादुत्तरो यो क्त्वात्तः पूर्वीऽनुस्वारागमो भवति । एवञ्च
विज्ञायमानेऽसत्यपि परग्रहणे संस्कर्त्तव्यादि सिध्यतेऽत्र । किं परग्रहणेन ?
एतत् क्रियते विश्वेष्टार्थम् ।

५ । समः सुटि ।

मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे (८१३२३) प्राप्ते वचनम् । संस्कर्त्तव्यादि ।
करोते; सम्पूर्वात् ढजादयः । संपर्युपेभ्यः करोती भूषणे सुट् (६१११३७) ।
समो सकारस्यालोऽन्तस्येत्यनेन (१११५२) कृत्वे ततः पूर्वस्यानुनासिकः । रोर्वि-
सर्जनीयः । तस्य वा शरीति (८१३३६) विकल्पेन सकारे प्राप्ते विसर्जनीये च
यथा नित्यं सकारो भवति तथा वृत्तौ दर्शितम् । कथं पुनरस्मिन् सूत्रे सकारो
निर्दिश्यत इत्याह समः सुटौत्यादि । यस्मिन् पक्षे विभक्तिसकारस्य विसर्जनीये
कृते वा शरीति (८१३३६) सकारो न क्रियते तं पञ्चमाश्रित्येदं मुक्तम् । अन्यथा
हि त्रिसकारकोऽयं निर्देश इति वक्तव्यं स्यात् । त्रयाणां सकाराणां सन्निपातात् ।

एको हि विभक्तिसम्बन्धो सकारः । द्वितीय स्वदेशसम्बन्धो । तृतीयः सुट-
सम्बन्धो । यदा तु त्रिसकारं कृत्वा सूत्रं पठ्यते तदा द्विशब्दोऽधिकसकारोप-
लक्षणार्थो द्रष्टव्यः । यदि तर्हि सकार आदेशो विधीयते संस्कर्त्तव्यत्वानु-
नामिको न प्राप्नोति । यस्मादत्रात्रग्रहणं रूपैव सङ्ग सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थं सुक्तम् ।
रुग्रहणस्यास्मिन् प्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थत्वाददोषः । रूणा सङ्गति ।
रुप्रकरणे यद्विधीयते तेन सङ्गित्यर्थः । यदपि पूर्वस्मिन् सूत्रे वृत्तौ रोः पूर्व
इत्युक्तं तत्रापि रुग्रहणस्यास्मिन् प्रकरणे यद् विधीयते तदुपलक्षणार्थं विदितव्यम् ।
अन्यथा हि संस्कर्त्तं पठेऽनुस्वारो न स्यात् ।

६ । पुमःख्यम्परे ।

पुम इति । पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः । सकारस्य
संयोगान्तलापे कृते तस्यैव कार्त्तित्वात् । अम्पर इति । अम् परो यस्मात् स
तथोक्तः । अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणम् । न द्वितीयेकवचनस्य । कुत एतत् ?
व्याप्तिन्यायात् । ख्योति प्रत्याहारेण साहचर्याच्च । पुंखलीति । चलङ्ङिति
पचादौ पठ्यते । तेन चल कम्पन इत्यस्मात् पचाद्यच् टिद् भवति । टिड्डाण-
जिति (४।१।५) ङीप् । पुंखलीति षष्ठीसमासः । पुंस्वामिति । पुंस कामोऽस्या
इति बहुव्रीहिः । अथवा पुंमासं कामयत इति श्रौलिकामिभिच्चाचरिभ्यो यो
वक्तव्य इति (३।२।१, वा) णः । ततश्चाप् । अत्र पुंस्वामित्यद्वीदाहारेण सकार
एवादेश इति विसर्जनोपस्योत्पपेक्षते । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । कुपोः+क-पी चेत्यत्र (८।३।७) वा शरीत्यतो (८।३।६)
वाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवास्थितविभाषा । तेनात्रापि विसर्जनोपस्य सकार
एव भविष्यति । न विसर्जनोपस्यजिह्वामूलौयाविति । इदं तावत् पूर्वसूत्रे यदा
द्विसकारपचां नाश्रीयते तदा प्रतिविधानसुक्तम् । यदा तु तत्र द्विसकारको
निर्देश इत्येष पक्ष आश्रीयते तदा प्रतिविधातुमाह द्विसकारकनिर्देशपक्षे
वित्यादि । ननु च रुग्रहणमुवर्त्तते एव । तत्र यथा सकारोऽनुवर्त्तमानो भवति
तथा रुरपि पक्षे स्यात् । ततश्च कल्पपक्षे विसर्जनोपे कृते जिह्वामूलौयः स्यादेवि-
त्यतश्चाह कल्पं वनुवर्त्तमानमित्यादि । तत्रैव कारणमाह सम्बन्धानुवृत्तिस्तस्थे-
त्यादि । इतिकरणो हेतौ । स हि मतुवसो रु सम्बन्धा वित्यतः (८।३।१)
स्नेन सम्बन्धिना मतुपा वसुना च सम्बन्ध इहानुवर्त्तते । तस्मान्नोत्सङ्गते

सम्बन्धन्तरिण सम्बन्धमनुभवितुम् । पुन्दास इति । षष्ठीसमासः । पुंसो दास इति । कर्मधारयो वा । एव' पुङ्गव इति । अत्र तु गोरतद्धितलुक्तीति (५।४।६२) टच् समासान्तः । पुंसोरं पुंङ्गवमिति । षष्ठीसमासः । ख्यमीति वक्तव्ये परग्रहणं विपरीतकल्पनानिरासार्थम् । असति परग्रहणेऽपि खयि पर इति विज्ञायित । ततश्च पुमाख्यः पुमाचार इत्यत्रापि स्यात् । अतः परग्रहणम् ।

७ । न ऋव्यप्रश्नान् ।

स इति निवृत्तम् । हरिवानुवर्त्तते । सोऽपि मतुवसुभ्यामसम्बद्ध एव । तयो-
रपि निवृत्तत्वात् । न इति वर्णग्रहणम् । तच्च प्रकृतस्य पदस्य विशेषणम् । विशेषे-
षणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह नकारान्तस्य पदस्येत्यादि । भवांश्चादयतीति ।
हृद अपवारणे । सुरादिणिच् । भवांष्टीकत इति । टिक्क टोक्क रधि लधि
गत्यर्थाः । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छमेः क्षिप् । अनु-
नासिकस्य क्षिभ्रलोः क्ङित्तीति (६।४।१५) दीर्घः । सो नो धातो- (८।२।६४)
रिति मकारस्य नकारः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः । भवान् तुसक्त इति ।
तसरौ कुशलः । आकर्षादिभ्यः कन्निति (५।२।६४ कन् प्रत्ययः ।

८ । उभययत्नु° ।

पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पाय वचनम् ।

९ । दौर्घादटि समानपादे ।

समानपाद इति । कर्मधारयात् सप्तमी । समानशब्दश्चायमेकार्थे वर्त्तमान
इह गृह्यते । समान एकस्मिन् पादे निमित्तनिमित्तिनोराधारभूत इत्यर्थः ।
तत्रैकाग्रहणे कर्त्तव्ये क्वचिदसमानपादेऽपि यथा स्यादिति समानग्रहणं कृतम् ।
तेनेहापि कर्त्तव्ये यजामहे यन्निया इन्द्रदेवा इलामहे (B) ईक्षां अनाज्यंति (C) ।
अत्र भिन्नयोः पादयोर् निमित्तनिमित्तनौ वर्त्तते । अथवा सादृश्ये वर्त्तमानः

(B) अज्मध्यवर्त्तिनो लकारस्य दकारस्य च यथाक्रमं लकारी प्रभारथादिशः । तथाहि प्रातिशाख्ये—
“तयो चास्य सारयी मध्यमेव संपद्यते स लकारी लकारः ।

लकारता मिति स एव चास्य दकारः सद्रूपथा संयुक्तः” ॥१॥ इति ।

(C) यजामहे यन्नियान् हन् देवान् ईलामहविति शाखाभरं पाठः ।

समानशब्दो गृह्यते । अन्यथा ह्येकग्रहणं कुर्यात् । इह च सादृश्यसुभयो-
रस्ति पादयोः । क्रियापदयोस्तु न्यार्थत्वात् । यथा यजामहायित्येतत् क्रियापदं
पूजायां वर्तते तथेलामहायित्येतदपि । ईङ् स्तुती । लोट् । टेरेत्त्वम् ।
वेतोऽन्यत्रेतीकारस्यकारः (३।४।९६) । धातोर्वर्थाव्यत्ययेन ङकारस्य लकारः ।
छान्दसत्वाद् ङस्रत्वम् ।

१० । नृन् पि ।

नृनि । सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३९) षष्ठ्या लुक् क्त्वा निर्देशः ।
अथवा विभक्तिरेवात्र नोत्पद्यते । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् ।
यथा गवित्ययमाहेत्यादि । प इति पकारमात्रमेव निमित्तत्वेनोपात्तम् । न
समुदायः । अकारस्तूच्चारणार्थः । अन्यथा हि यथाकारसमुदायो निमित्त-
त्वेनाश्रीयते तदा नृः पचतीत्येवमादाविव स्यात् । नतु नृन् प्रौषीहीत्यादौ ।
अटीति चेह निष्ठत्तम् । निमित्तान्तरोपादानात् । अथ तस्यैव निमित्तस्यैतद्
विशेषणं कस्मान्न विज्ञायते ? अटि परतो यः पकार इति । अशक्यमेव विज्ञातुम् ।
इह न स्यात् । नृः पसाति नृः ज्ञावयतीति । तस्मादस्य निष्ठत्तिरङ्ग्रहणस्य
युक्ता ।

११ । स्वतवान् पायौ ।

स्वतवानिति पूर्व्ववन्निर्देशो वेदितव्यः । तथा कानिति परसूत्रेऽपि । स्वतवांः
पायुरग्न इति । ङक्स्ववःस्वतवसाञ्छन्दसौति तुम् (७।१।८३) । हल्ङ्यादि-
(६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) ।

१२ । कानाम्ने ङिति ।

कांस्कानिति । किमः शसि किमः कइति (७।२।१०३) कत्वम् । प्रथमयोः
पूर्व्वसवर्णं (६।१।१०२) इति दीर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसीति (६।१।१०३)
सकारस्य नकारः । वीष्पायां द्विवचनम् । कत्वम् । विसर्जनीयः । तस्य
विसर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) सः । कथं पुनरत्र सकारः ? यावता
कुपोः + क्त्वा पी चेति (८।३।३७) विसर्जनीयङ्ङाम्बुलीयाभ्यां भवितव्यम् ?
अत आह अस्येत्यादि । तत्र यद्यपि न पठ्यते तथापि न भवत्येवानिष्टप्रसङ्ग इति

दशयितुमाह समः सुटोत्यादि । यदि सकारोऽत्रानुवर्तिष्ये पूर्वयोगेऽपि सर्वत्रे-
तस्मादनुवर्त्तमानात् सकारः प्रसज्येतेत्याह पूर्वयोगेष्वित्यादि । पूर्वयोगेषु हि
समः सुटीति (८३।५) खेन सम्बन्धिना समा सुटा च सम्बद्धस्यैव तस्यानुवृत्तिः ।
ततो न तस्य सम्बन्धन्तरेण सम्बन्धो भवति । कान् कानिति वक्तव्य आस्त्रेडित-
ग्रहणं यत्र द्विवचनं तत्र यथा स्यात् । तेनेह न भवति कान् कान् पश्यतीति ।
एकोऽत्र किंशब्दः प्रश्ने । द्वितोयस्तु कुत्सायाम् । कान् कुत्सितान् पश्यतीत्यर्थः ।

१३ । टो ढे लोपः ।

ठइति वर्णमात्रं निमित्तत्वेनाश्रयते । न वर्णसमुदायः । कुत एतत् ?
व्याख्या । अकार उच्चारणार्थः । वर्णग्रहणे तु सति लौढा मीढेत्यादावपि भवति ।
अन्यथा हि यदि वर्णसमुदायो निमित्तत्वेनाश्रयते तदा लौढमीढ मित्यादाविव
स्यात् । नतु लौढेतादावौ । लौढमित्यादि । लिङ् आस्त्रादने । मिङ् सचने ।
गुहू संवरणे । एभ्यः क्तः । हो ठइति (८२।३१) ढत्वम् । भगस्तयोर्धोऽघ (८२।७०)
इति धत्वम् । ष्टना ष्टुरिति (८४।४१) ष्टत्वम् । ढलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य
दौर्घोऽण (६।३।१११) इति दौर्घः । कथं पुनर्लौढमित्याद्युदाहरणमुपपद्यते ?
यावता ढकारोऽत्र परिमित्तं नास्त्वैव । ढलोपे कर्त्तव्ये ष्टत्वस्यासिद्धत्वादित्यत्र
आह ष्टत्वस्येतादावपि । ढकारोऽत्र ढलोपनिमित्तं नाश्रयते । न चासौ क्वचित्
सिद्धः सम्भवति यत्रानेन ढलोपः कर्त्तव्यः । तस्माद् ढकारस्य निमित्तत्वेनाश्रय-
णादेव ष्टत्वस्य सिद्धत्वं वेदितव्यम् । अन्यथा ह्यस्य वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।
अनवकाशत्वात् । स्यादेतत् । श्वलिङ् ढौकत इत्यनेन ढलोपो भविष्यति ।
सिद्धो ह्यत्र ढकारः । तत् कुतो वचनस्य वैयर्थ्यमित्याह श्वलिङ् ढौकत इत्यादि ।
यद्यप्यत्र निमित्तं ढकारः सिद्ध स्थापि नैव ढलोप उपपद्यते । जश्त्वे कृते
कार्यिणो ढकारस्याभावात् । नतु च निर्विषयत्वाद् ढलोपो जश्त्वापवादो
भविष्यतीत्याह न चेत्यादि । कुत एतदित्याह तस्य हीत्यादि । यदि हि तस्य
विषयो न सन्भाव्येत ततो जश्त्वापवादः शक्यते विज्ञातुम् । सम्भवति चास्यविषयो
लौढादिः । तस्मान्न शक्योऽसौ जश्त्वापवाद इति विज्ञातुम् । कथं पुनर्लौढा-
दिरस्य विषयः ? यावता यथा श्वलिङ् ढौकत इत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽसम्भवाद्
ढलोपस्याविषय स्थायिलौढादावपि ष्टत्वस्यासिद्धत्वे सति निर्मित्तस्याभावात् ।
अथात्र वचनसामर्थ्याद् ढलोपेन ष्टत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते ? इतरत्रापि जश्त्वं

कस्मान्न बाध्यते ? तस्माद् यदि पुनर्लोढादिर्दलोपस्य विषय इतरणापि तद्विषय भवितव्यम् । नतु लोढादिनेवेतरत्वापीत्यत आह तत्र होत्यादि । इह ङ 'सप्तमोर्निर्देशादानन्तर्यमाश्रितम् । निहितग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् । तत नन्तर्यं मति ढलोपेन भवितव्यम् । अस्ति च लोढादौ श्रुतिकृतमानन्तर्ये उभयोर्निमित्तकार्यिणोर् ङकारयोः श्रूयमाणत्वात् । तस्मादेष एव ढलोप विषयः । सत्यमिहास्थानन्तर्यं श्रुतिकृतम् । अनानन्तर्यमप्यस्ति शास्त्रकृत शास्त्रेण द्रुत्वस्यासिद्धत्वोपादानात् । मति च तस्मिन् सोऽपि न ढलोपस्य वि इत्यत आह शास्त्रकृतमित्यादि । विद्यमानमपि शास्त्रकृतमनानन्तर्यं ढलो न बाध्यते । अन्यथा हि वचनवैयर्थ्यं स्यात् । यथा शास्त्रकृत मनानन्त वचनसामर्थ्याद् बाधित्वा ढलोपो भवति तथा श्वलिङ् ङीकत इत्यत्रापि श्रुतिकृत मनानन्तर्यं बाधित्वा ढलोपः स्यादित्याह श्वलिङ् ङीकत इत्यत्र त्वित्यादि तुशब्दो लोढादेरस्य विशेषं दर्शयति । अत्र लोढादौ हि यद्यपि शास्त्रे ह मानन्तर्यं नास्ति श्रुतिकृतं त्वस्ति । इह तु नापि श्रुतिकृतमानन्तर्यं इयो ङकारः श्रूयमाणत्वान्नापि शास्त्रकृतम् । शास्त्रेण जश्वत्स्यासिद्धत्वानुपादानात् । तस्माद् ढलोपस्य विषयः ।

१४ । रो रि ।

किं पुनरिदं सानुबन्धकस्य रैफस्य ग्रहणं सुत निरनुबन्धकस्य ? किञ्चात्र यां सानुबन्धकस्य ग्रहणम् ? निष्ठमग्नौरथ इन्दूरथ इति नीरक्तं दूरक्तमिति तु सिध्यति । अथ निरनुबन्धकस्य ग्रहणं तदा सिध्यति नीरक्तं दूरक्तमिति अग्नौरथ इन्दूरथ इति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तन्त्रेणाचार्यो रो रिः द्वे सूत्रे उच्चारितवान् । तत्रैकत्र सानुबन्धकस्य ग्रहणमपरत्र निरनुबन्धकस्येति नीरक्तमित्यादौ ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति (६।३।१११) दीर्घत्वम् । इह यति पदस्येति स्थानषष्ठी स्यात् ततोऽलोऽन्यस्येति (१।१।२) पदान्तस्यैव रैफस्य लोपः स्यान् नीरक्त मित्यादौ । अजर्घा इत्यादौ लपदान्तस्य न स्यात् । विशि षणषष्ठान्त्वस्याभिहापि भवतीत्येतच्चेतमि क्त्वाहं पदस्येत्यादि । विशिषणषष्ठ्यां हि पदस्येत्यस्यैवमभिसम्बन्धः क्लियते । पदस्यावयवौ यो रैफस्यस्य रैफे परतो लोपो भवतीति । तेनापदान्तस्यापि भवति । अजर्घा इति । एकाचो वयो भवित्यादौ सूत्र इदं (८।२।३७) व्युत्पादितम् । अपासा इति । सङ्घं संघर्षे । अस्माद् यञ् ।

द्विवचनम् । शर्पूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शिवः । दीर्वोऽकिन (७।४।८३) इति दीर्घत्वम् । यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङो लुक् । पाष्यञ् इति स्थिते लङ् । अङ्गागमः । मिप् । चर्करोतञ्चेत्यदादिषु (ग,स्) पाठाच्छपो लुक् । सिपो हलङ्घ्यादिना (६।१।६८) लोपः । जश्त्वेन धकारस्य दकारः । दश्चेति (८।२।७५) तस्यैव दकारस्य रुत्वम् । तत्रानेन रेफस्य लोपः । पूर्व्वद्दीर्घत्वम् । योगविभागकारणमुत्तरार्थम् । उत्तरसूत्रे रेफस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । इतरथा हि ढकारस्यापि तत्रानुवृत्तिः स्यात् । ततश्च तस्यापि विसर्जनोयः प्रसज्येत ।

१५ । खरवसानयो विसर्जनोयः ।

यद्यत्र पदस्येति विशेषणशब्दो स्यात् पदस्यावयवो यो रेफ इति तदाऽर्क इत्यादावप्यपदान्तस्य रेफस्यापि विसर्जनोयः स्यात् । स्थानशब्दान्न दोषः । अत्र हि पदं रेफेण विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति । तेन रेफान्तस्य कार्यमुच्यमानमसोऽन्वस्यैव भवतीत्येतदालोच्य पदस्येत्येषा स्थाने शब्दो । तच्च पदं रेफेण विशिष्यत इत्येतद् दर्शयन्नाह रेफान्तस्य पदस्येति । खरि परतोऽवसाने चेति । परतइत्येतत् पूर्व्वणैव सम्बध्यते । न परेणावसानेन । तस्य पौर्वापर्याभावात् । तथाहि येन वर्णेन विरम्यते सोऽवसानं स्यात् । विरतिर्वा विरामो वर्णस्यानुच्चारणम् । तेन रेफान्तात् पदाद् येन वर्णेन विरम्यते स तावदवसानसंज्ञकः परो न सम्भवति । तस्मान्नस्याप्रयोगात् । अप्रयोगस्तु निरर्थकत्वात् । इतरत्र तु पुनरवसानमभावरूपम् । अभावे च पौर्वापर्यं न सम्भवति । तस्य वर्णधर्मत्वात् । तस्मात् तदपि नैव रेफान्तात् पदात् परमुपपद्यते । केचित्तु बुद्धिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रित्यावसाने चेत्यनेनापि सङ्घ परत इत्येतत् सम्बध्नन्ति । तत्र यदि बुद्धिकल्पितं पौर्वापर्यं नाश्रोयते तदा खरवसानयोरित्येकाक्येषा समस्यधिकरणभेदाद् भिद्यते । स्वयंपक्षेऽधिकारणे समसो भवति खरि परत इति । अवसाने तु वैषयिकेऽधिकारणे समसो भवति । अवसाने विषय इति । यदा तु बुद्धिकल्पितमभावेऽपि पौर्वापर्यमवसानेऽप्याश्रोयते तदाभयत्रापि परतसम्येव । उदाहरणेषु खरि विसर्जनोये क्वते विसर्जनोयस्य स (८।३।३४) इति सकारः । तस्य चवर्गं परतः श्रुत्वम् । अथेह नृकुव्याभव—स्तत्र भव (४।३।५३) इत्यणि—नार्कुटो नृपते रपत्यं (४।१।८५) दित्वादित्यादित्यनुत्तरपदाश्चर इति श्लो (४।१।८५) नार्पत्य इत्यत्र विसर्जनोयः कस्मान्न भवतीत्याह

इहेत्यादि । इहं हि भावादावर्थे विहितं तद्धितमाश्रित्य भवन्ती बहिरङ्गा । तस्याश्च बहिरङ्गत्वात् तदाश्रयस्यापि रेफस्य बहिरङ्गत्वम् । इह्याश्रितत्वात् । पुनरिफस्य तदुभक्तत्वात् तन्निमित्ताच्च । विमर्जनोयस्तु खरमात्रमाश्रित्य भवतीत्यन्तरङ्गः । अमिहं बहिरङ्ग मन्तरङ्ग इति (प, ५१) विसर्जनीये कर्त्तव्ये रेफोऽसिद्धः । अत इह विसर्जनीयो न भवति । ननु च इहैव कर्त्तव्यायां विसर्जनीयोऽभिमतोऽन्तरङ्गोऽसिद्धः । तदमति तस्मिन् इहैव बहिरङ्गव्यपदेशो नोपपद्यते । तस्मान्तरङ्गापि चकत्वात् । असति तस्मिन् इहैव बहिरङ्गव्यपदेशे रेफस्यापि स न स्यात् । इहैव बहिरङ्गद्वारकं हि रेफस्य बहिरङ्गत्वम् । ततश्चोभयाङ्गविकलत्वाद् बहिरङ्गपरिभाषा (प, ५१) नोपतिष्ठत इति यदुक्तं इहैव बहिरङ्गलक्षणत्वादिति तन्नोपपद्यते । नैतत् । न मु न इति (८२।३) कार्यान्तरार्थं नेति योगविभागः कृतः । तेन इहैव कर्त्तव्यायां विसर्जनीयस्यसिद्धत्वं न भविष्यति । अतएव बहिरङ्गपरिभाषायामपि (प, ५१) विसर्जनीयस्यसिद्धत्वं न भविष्यतीति वेदितव्यम् । कार्यकारणसंज्ञापरिभाषमित्यस्य (प, ३) दर्शनस्येहाश्रितत्वाच्च । युक्तञ्चेतत् । कार्यप्रयुक्तत्वाद् हि संज्ञापरिभाषस्य तद्देशतैव न्याय्या । यत्र ह्यनयाऽसिद्धत्वं क्रियति सोऽस्यः कार्यदेशः । क्व चानयासिद्धत्वम् ? विसर्जनीयविधौ । तस्मात् तद्देशेवेयम् । ननु यत्रोपसंख्याता विपतिषेधे परं कार्यमिति (१।४।२) तद्देशः । नापि यत्र ज्ञापिता वाह ऊङित्यत्र (६।४।१३२) तद्देशः ।

१६ । रोः सुपि ।

पयःसु यशःस्विति । क्वचित् सकारद्वयं पठ्यते । तत्र वा श्रूयति (८।३।३६) विसर्जनीयस्य सकारः । सर्पिःष्विति । यत्र विसर्जनीयः पठ्यते तत्र ननु विसर्जनीयशब्दव्यवाये ऽपीति (८।३।५८) प्रत्ययसकारस्य पत्वम् । यत्र सर्पिष्विति सकारद्वयं पठ्यते तत्र पूर्ववदेव विसर्जनीयस्य सकारे कृतं पूर्ववदेव प्रत्ययसकारस्य पत्वम् । पूर्वस्य छुत्वम् (८।४।४१) । सुपीति प्रत्याहारग्रहणशृङ्गानिरासायाह सुपीत्यादि । एतच्च खरोतरनुवर्त्तनाल्लभ्यते । नहि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरक्षि । तस्मिन् मा भूत् खरोतरनुवर्त्तेः सप्तम्याः प्रकारेण प्रत्याहारग्रहणं कपस्तु प्रकारेण प्रत्याहारग्रहणं कस्मान्न भवतोति ? सम्भवति तत्र खरादिः सुप् । यदि स्यात् किञ्च स्यात् ? अग्नौःकः । अधःक इत्यत्र नियमाद् विसर्जनीयो न स्यात् । तस्माद् व्याख्यानमेव शरणम् । किमर्थं पुनरिदम् ? यावता ननु सिद्धः

पूर्वणैव विसर्जनीय इत्याह सिद्धे सतीत्यादि; विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः।
किमः श्लेष इत्यादौ (५।४।७०) विसर्जनीयनिर्देशात्। शीघ्रं धूर्त्विंति। व्योरुप-
धाया इत्यादिना (८।२।७६) दीर्घः।

१७। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

भो अत्रेत्यादावोतो गार्गास्येति नित्यो (८।३।२०) यलोपः। गार्गाग्रहणं
तत्र पूजार्थम्। भो ददातीत्यादावपि हलि सर्वेषामिति (८।३।२२) नित्य एव
यलोपः। अथाश्रग्रहणं किमर्थम्? यावताऽश्रोऽन्यः स्वर्गो भवति तत्र खरवसानयो
र्विसर्गण भवितव्यम्। कृते विसर्जनीये तस्य स्थानिवद्भावाद् रुग्रहणेन ग्रहणे
सति स्यादिति चेत्? न। ज्ञापकात्। यदयमत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु चेत्यत्र
(८।३।२) विसर्जनीयकार मङ्गत्वा निर्देशं करोति तज् ज्ञापयति विसर्जनीयस्य
खरि यकारो न भवति। अवसाने तर्हि स्यादिति चेत्? न। संहितायामित्य-
धिकारात् (८।२।१०८)। तस्मादन्तरेणाप्यश्वचनमश्वेव भवतीत्यत्र आह अश्र-
ग्रहणं मुत्तरार्थमिति। हलि सर्वेषा मित्यादिना (८।३।२२) तामेवोत्तरार्थतां
दर्शयति। वृक्षवृद्धिति। ओत्रसूचं छेदने। क्विप्। अद्यादिना (६।१।१६)
संप्रसारणम्। स्तोः संयोगाद्योरन्ते (८।२।२८) चेति सकारलोपः। चकारस्य
व्रथादिना (८।२।३६) घकारः। तस्य जश्लेन उकारः। तस्यापि चत्वं टकारः।
वृक्षवृद्धिः। तमाचष्ट इति णिच्। णविष्ठवत् प्रतिपादिकस्येतीष्टवद्भावः (६।४।१५५)।
टेरिति (६।४।१५५) टिलोपः। वृक्षवयतेर्ध्वन्तात् क्विप्। णेरनिटौति (६।४।५१)
णिलोपः। वृक्षव् करोतीति। अत्राश्रग्रहणात्कारस्य ककारे परतो लोपो न भवति।
अत एवाश्रग्रहणात् लोपो व्योर्वन्तीति (६।१।६६) लोपो न भवत्येव। अन्यथाश्र-
ग्रहणं मनर्थकं स्यात्। यद्युत्तरार्थमश्रग्रहणं स्यात् तर्हि तत्रैव कर्त्तव्यम्। एव
हानुवृत्तार्थं स्मरितत्वं न कर्त्तव्यं भवतीत्यभिप्रायेणाह अथेत्यादि। उत्तरार्थमिति।
हलि सर्वेषामित्यस्मात् (८।३।२२) सूत्रादुत्तरसूत्रेऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तद्योक्तम्।
मोऽनुस्वार (८।३।२३) इत्यादिना तदेवोत्तरार्थत्वं स्पष्टीकरोति। यदि हि
हलि सर्वेषा (८।३।२२) मित्यत्राश्रग्रहणं क्रियेत ततो मोऽनुस्वार (८।३।२३)
इत्यत्र यथा हल्यग्रहणस्यानुवृत्ति स्थायाश्रग्रहणस्यापि स्यात्। ततश्चाश्वेव हलि
मोऽनुस्वारः स्यात्। न हल्मात्रे। यदा तु तत्राश्रग्रहणं न क्रियेत तदोत्तरत्र

ह्रस्वमात्रेऽनुस्वारः सिध्यति । पुनरुत्तरार्थतामग्रग्रहणस्य दर्शयति व्योर्लोक्षुप्रयत्नतर
इत्यादि । गतार्थम् ।

१८ । व्योर्लोक्षुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।

लघुप्रयत्नतर इति । प्रयत्नः प्रयतनम् । यजयाचेत्यादिना (३।३।५०) नङ् ।
लघुः प्रयत्नो यस्य स लघुप्रयत्नः । अतिशयेन लघुप्रयत्नो लघुप्रयत्नतरः । किं
पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वम् ? यद् योगाङ्गुप्रयत्नतरो भवतीत्याह लघुप्रयत्नतरत्व
मित्यादि । स्थानं तात्वादि । करणं जिह्वास्मूलादि । तयोश्चकारणे श्रैथिल्यं
लघुप्रयत्नतरत्वम् । उदाहरणेष्वान्तरतभ्याहकारस्य वकार एव भवति । यकारस्य
यकार एव । शाकटायनग्रहणं पुजार्थम् । अनेन हि व्योर्लोक्षुप्रयत्नतरत्वं विधीयते ।
उत्तरसूत्रेणापि लोपः । तत्रोभयोर्विधानसामर्थ्यादेव पक्षे विधिर्विज्ञास्यते ।

१९ । लोपः शाकल्यस्य ।

श्रोतः परयोर्व्योर्लोपो नित्यं वक्ष्यति । तस्मादवणपूर्वयोरयं विधिर्विज्ञायत
इत्याह अवर्यपूर्वयोरित्यादि । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । ननुच शाकटायनस्य
मतेन लघुप्रयत्नतरो विहितः । तन्नान्तरेणापि शाकल्यग्रहणं पाक्षिक एव
विधिर्विज्ञास्यते । अन्यथा हि लघुप्रयत्नविधान मनर्थकं स्यात् । तत् किं
शाकल्यग्रहणेनित्यतश्चाह तनेत्यादि । असति हि शाकल्यग्रहणे विभाषार्थं लघुप्रयत्न-
तरण मुक्ते नित्यो लोपः स्यात् । ततश्चालघुप्रयत्नतरयो र्व्योः पक्षे श्रवणं न
स्यात् । शाकल्यग्रहणे तु सति लोपो विकल्पते । तेन तयोरपि पक्षे श्रवणं
सिद्धं भवति । एवञ्च त्रौणि रूपाणि भवन्ति । एकं लघुप्रयत्नतरपक्षे । द्वितीयं
लोपपक्षे । तृतीयं तूभयोरभावपक्षे ।

२० । श्रोतो गार्ग्यस्य ।

श्रोकारादुत्तरो वकारो नास्ति पदान्त इति यकारस्यैवायं विधिर्विज्ञास्यत
इत्याह श्रोकारादुत्तरस्य यकारस्येति । ननुच पूर्वसूत्रेणैवोकारादुत्तरस्य यकार-
लोपः सिद्धः । तत् किमर्थमिदमारभ्यत इत्यतश्चाह नित्यार्थोऽयमारम्भ इति ।
गार्ग्यग्रहणं तर्हि किमर्थमित्याह गार्ग्यग्रहणमित्यादि । व्योरिह प्रकरणे लघुप्र-
यत्नतरपक्षे विहितो लोपोऽपि । तत् कस्यायं नित्यो लोपो बाधकइत्याह योऽय-

मित्यादि । अथवा यदि नित्याद्योऽयमारभः पक्षे लघुप्रयत्नतरो न स्यादित्यतश्चाह योऽयमित्यादि । लोपविकल्पस्थानन्तरत्वात् तस्यैव निर्वाच्युक्ता कर्त्तृमिति भावः । केचित्चित्यादि । कथं पुनरिष्टमाणमपि लघुप्रयत्नतरस्य बाधनं भवति । याव-
तानन्तरत्वाङ्गोपविकल्पस्थानेन बाधा युक्ता । व्योः कार्य्यसमुदायस्यापिहित
त्वाददोषः । यदि लोपविकल्पमात्रमपेक्षते ततः स एव बाध्यते । न लघुप्रयत्न-
तरः । लोपेन व्यवहितत्वात् । यदा तु व्योर्दस्मिन् प्रकरणे कार्य्यं विहितं
तत् समुदायोऽपेक्षते तदा तस्यानन्तर्यात् स एव निवर्त्यते । तपरकरणमन्वे-
हार्थम् । यतो ह्योरित्युक्ते सन्देहः स्यात् किमयमोकारस्य निर्देश आहोस्विदु-
कारस्येति । ईवम् । भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यनुवर्त्तते । न भोःप्रश्नतीना-
सुकारोऽस्ति । तत् कुतः सन्देहः ? एवं तर्हि मुखसुखार्थम् ।

२१ । उञि च पदे ।

लोपः शाकल्यस्येति (८।३।१८) सिद्धे नियमार्थम् उञि पदएव नान्यत्वेति ।
अवर्णपूर्वयोरिति । ओकारपूर्वस्य वकारस्यासम्भवाद् यकारस्य पूर्वणव सिद्ध-
त्वादवर्णपूर्वयोरैवायं लोपो विज्ञायत इत्यवर्णपूर्वयोरित्युक्तम् । स उ इति ।
तच्छब्दात् सुः । ल्यादाद्यत्वम् । तदोः सः सावनन्वयोरिति (४।१।१०६) सः ।
इत्वम् । तस्य यकारः । तस्थानेन लोपः । तन्वयुतमिति । तन्व इत्येतस्य
समन्वयस्य उतशब्दे निष्ठान्ते परतोऽयादेशः । ननु चोञौत्युच्यते । नचायसुञ् ।
अकाराभावात् । तत् किमेतन्निष्ठप्रथमं पदग्रहणेनेत्यत आह वेजः सम्प्रसारण
इत्यादि । सम्प्रसारणं तु वचिस्वपीत्यादिना (६।१।१५) । एवं तावदुञो
निपातस्य प्रतिपदोक्तस्यास्तित्वमनपेक्ष पदग्रहणप्रयोजनं दर्शितम् । यदा तु
तस्यास्तित्वमपेक्षते तदा प्रयोजनान्तरं दर्शयितु माह उत्तरार्थमिति । उमो
ऋसादचि उमुण् नित्यमित्येष (८।३।३२) विधिरजादौ पदे यथा स्यात् ।
इह मा भूत् परमदण्डिनेति । यद्युत्तरार्थं तत्रैव कस्मान्न कृतम् ? काः पुनरैवं
सति लाभः ? स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायत इत्येष लाभः । इहापि क्रियमाणे लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषा (प, ८४) नाश्रयणीया भवतीति समानम् । चकारोऽवर्णपूर्व-
स्थानुर्कार्थार्थः । अन्यथा ह्योतोऽनन्तरत्वात् ततः परस्य यकारस्य लोपो विज्ञायित ।
नेतदस्ति । एवं हि विज्ञायमाने निरर्थकमेवेदं सूत्रं स्यात् । पूर्वणव सिद्धत्वात् ।
नानर्थकम् । नियमार्थत्वात् । उञि पदएव यथा स्याद् भो उ पश्यतीति । अस्ति

दस्ति । चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तत इति (प, ७८) प्रायिकमेतत् । कथं ज्ञायते ? एकानुकृष्टपदे ष (८१४१२) इत्यत्र ष इति प्रकृते पुनर्णग्रहणं वा भावकरणयो (८१४१०) रित्यत्र वेति यदनुवृत्तं तन्निवृत्त्यर्थं कृतम् । यदि चेदं प्रायिकं न स्यात् पुनर्णग्रहणं मनर्थकम् । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेव हि वाग्रहणस्यानुवृत्तिर्न भविष्यतीति किं पुनर्णग्रहणेन ? कृतञ्च । ततोऽवसीयते चानुकृष्टपरिभाषाऽ- (प, ७८) नित्येति । शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यादिति । अपिशब्दाच्छाकल्य- स्यापि । असति तु सर्वग्रहणे प्रत्यासन्नस्य गार्ग्यस्य मतेन लोप एव विज्ञायेत ।

२३ । मोऽनुस्वारः ।

पदस्येति स्थानपठौ । तच्च पदं मकारिण विशिष्यते । विशिषणेन च तदन्त- विधिर्भवतीति मकारान्तपदस्यानुस्वारो विधीयमानोऽलोऽन्तरपरिभाषया (१११- ५२) मकारस्यैव विज्ञायत इत्याह मकारान्तस्य पदस्येति ।

२४ । नञ्चापदान्तस्य भ्रलि ।

ह्रलीति निवृत्तम् । भल्ग्रहणात् । चकारो मकारानुकर्षणार्थः । असति हि तस्मिन्नकारस्यापदान्तस्य कार्यिण इह ग्रहणान् मकारो निवृत्त इत्याशङ्क्य स्यात् । पर्यासीति । जशशसोः षि (७११२०) । नपुंसकस्य (७११७२) भल्लच इति नुम् । सान्तमहृतः संयोगस्येति (६१४१०) दीर्घः । आक्रं स्यत इति । आङ् पूर्वात् क्रमिर्लुट् । आङ् उदुगमन (१३१४०) इत्यात्मनेपदम् । आचिक्रं सत इति । पूर्व्ववत् (१३१६२) सन इत्यात्मनेपदम् । एवमधिजिगां- सत इत्यत्रापि । इङ्ः सनीङ्थेति (२१४४८) गमिरादेशः । अञ्भनगमां- सनोति (६१४१६) दीर्घः । द्विवचनम् । अभ्यासकार्थम् । राजन्ति । राजतेः शत्रन्तात् सम्बुद्धिः । तस्या हल्ल्यादिना लोपः (६११६८) ।

२५ । मो राजि समः कौ ।

सस्माङ्गिति । सम्पूर्वाद्राजतेः सत्सृद्धिषित्यादिना (३२१६१) क्विप् । ब्रह्मा- दिना (८२१३६) षत्वम् । षकारस्य जश्वत् ङकारः । तस्य चरुत्वं टकारः । सास्त्रान्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । किमर्थं पुनर्मकार उच्चार्यत इत्याह मकारस्य मकारवचन मित्वादि । मोऽनुस्वार (८३१२३) इत्यनुस्वारः प्राप्नोति ।

स मा भूदित्येवमर्थम् मकारस्य मकारो विधीयते । यद्येवं नेति प्रतिषेधः कर्त्तव्यः । एवं हि लघुसूत्रभवति । विभक्त्यनुच्चारणात् । एवं तर्हि निर्देशाधिक्येन तु मकारविधानेनेतत् सूचयति—अत्र प्रकरणेऽधिको हि विधिर्भवतीति । यवला-परं यवला वा भवन्तीत्युपपन्नं भवति । संगदिति । यमः संपूर्वात् क्षिप् । अनुदात्तोपदेश्यादिना (६।४।३७) मकारलोपः । अकारस्य ऋस्यस्य पिति क्ततीति (६।१।७१) तुक् ।

२६ । हे मपरे वा ।

मः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । किम् ज्ञानयतीति । हल हल चलने । ज्वलहलहलनमा मनुपसर्गाहेति (ग सू) वा मित्संज्ञा । मित्ता ऋस्य (६।४।८२) इति ऋस्यः । यवलपर इत्यादि । यवलाः परे यतः स यवलपर स्तस्मिन् हे मकारस्य वा यवला भवन्तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्वं विहितमेव । यवलाच्चैत भवन्त आन्तरतम्यात् सानुनासिका एव भवन्ति । वा-वचनात् पनेऽनुस्वारो भवत्येव । अथ हे मइत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? एवं हि परग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । समस्येव हि तदर्थं प्रतिपादयिष्यति मकारे परतो योऽकार इति । नैतदस्ति । हे मइतुश्चमाने विपर्ययोऽपि विज्ञायित हकारपरं मकार इति । ततश्च किमङ्ग इत्यादाविव स्यात् । अकारेण व्यवधानात् भविष्यतीति चेत् ? न । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रासाख्या-दितेऽकेन वर्णेन व्यवधान माश्रयते । न पुनरनेकेनेति । आद्यपि किम् ज्ञानयतीत्यादिषु क्तार्थं वचनम् । अतो न शक्यं व्यवधान माश्रयितुमिति चेत् ? न । येन हकारपरं मकार इति श सूत्रार्थं गृहीतस्त्वं प्रति पश्चान्तरस्यासम्भवात् । तस्मात् परग्रहणमेव कर्त्तव्यं विपर्ययप्रतीतिर्मा भूदितिप्रवमर्थम् ।

२७ । नपरे नः ।

नः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । परग्रहणं नकारपरं यथा स्यादितिप्रवमर्थम् । अन्यथा हि ने नइतुश्चमाने नकार एव केवले परतो विज्ञायते । न इति निमित्तान्तरोपादानाद् हे इत्यस्य निवृत्तिः । नैतदस्ति । एवं हि वचनमिदं-मनर्थकं स्यात् । कते ह्यनुस्वारं नकारे परतोऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णं (८।४।५८) इत्यनेन नकारः सिध्यति । सत्यम् । विकल्पार्थमेतत् । अत्र हि यदानेन नकारो

न क्रियते तदा वचनसामर्थ्यात् परसवर्णे न भवतीति विकल्पः सिध्यति । तस्मात् परग्रहणं कर्त्तव्यं नपरे हकारे यथा स्यात् । केवले मा भूदिति । किन् ह्रुत इति । ङङ् अपनयने । अदादित्वाच्छपो लुक् । इह केचित्तोदयन्ति न इति प्रतिषेधः कस्मान्न विज्ञायत इति ? एतच्चायुक्तम् । सविसर्गस्य पाठात् । प्रतिषेध-वाचिनश्च नकारस्य विसर्गानुपपत्तेः । अथाप्यविसर्गः पठ्यत एवमप्ययुक्ता प्रति-षेधाशङ्का । प्रास्यभावात् ।

२८ । ड्णोः कुक् टुक् शरि ।

डश्च णश्च तौ डणौ । कश्च टश्च कटौ । तयोस्तकारककाराभ्यां प्रतिप्रकामभि-सम्बन्धः कुक् टुगिति । लकार उच्चारणार्थः । ककारो देशविध्यर्थः । प्राड्क् छेत इति । प्राडिति किन्प्रत्ययस्य कुरित्त्वत् (८२।३२) व्युत्पादितम् । वण्ट् छेत इति । वणते विच् । किमर्थं पुनः पूर्वान्तावेतो क्रियते इत्याह पूर्वान्तकरणमित्यादि । किं पुनः कारणं पूर्वान्तात्वेच्छत्वं भवति ? न पुनः परादित्वात् इत्यत आह श्च्छोऽटौत्यादि । किमर्थं पुनरेतच्च विज्ञायत इत्यत आह इहेत्यादि । यदि पदान्ताज् भय (८२।१०) इतिवत् तत्र न क्रियेत तदा विरप्शित्त्वत्वेच्छत्वं विज्ञायेत । एवञ्च विज्ञायमाने न भवति । नञ्च पदान्ते भय । विरप्शिनिति । विपुत्राद्रपेल्लः सङ्घेति (३।३।१४) शत्रादेशः । व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) स्वप्रत्ययस्य सकारस्य शकारः । यकारस्य चकारः । प्राड्क् साय इति । अत्र परादित्वे सतीण्को (८३।५७) रादेशप्रत्यययो (८३।५८) रिति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति (८३।१११) प्रतिषेधो न स्यात् । अपदादित्वात् । वण्ट् साय इति । अत्रापि ष्टुना ष्टुरिति (८३।४१) प्राप्तस्य ष्ट्वस्य न पदान्ताद्दोरनामिति (८३।४२) प्रतिषेधो न स्यात् । अपदान्तत्वात् । तस्मात् प्राड्क्छेत इत्यादौ क्त्वादिसिद्ध्यर्थं पूर्वान्तकरणम् ।

२९ । डः सि ध्रुट् ।

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलोर्यामिति (प. ७१) ड इति पञ्चम्या सीत्वस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां परिकल्पितायां सकारस्यैव ध्रुट् विधीयत इत्याह डकारान्तादि-त्यादि । यद्येवं सप्तमीनिर्देशः किमर्थः ? लाघवार्थः । डः सो ध्रुत्पुत्रच्यमाने मात्राधिक्याद् गौरव' स्यात् । अथ यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्येवमर्थः

(प, ३४) सप्तमीनिर्देशः कस्मान्न विज्ञायते ? केवलस्य सकारस्याभावादेव तत् मिहेः । पद इत्यधिकाराच्च । खलित्साय इत्यत्र धुटि कृते धकारस्य चर्त्वं तकारः । प्रक्रियालाघवायं तु तुटि वक्तव्ये धुङ् वचन मुत्तगार्थं नञ्चैत्यत्र (८।३।३३) धुङ् यथा स्यात् । तुण् मा भूदिति । यदि हि स्यात् तर्हि किम् ? भवान्त्साट इत्यत्र न ऋव्यप्रशानिति (८।३।७) रुः प्रसज्येत । नैतदस्ति । अम्पर इत्यत्रानुवर्त्तते । न चेहाम्पर स्तकारोऽस्ति । अथेहापि भूतपूर्वणोकारिणाम्परः स्यात् ? एवमप्यसिद्धत्वात् तुटो रत्वं न भविष्यति । तस्मात् तुङ्गेव वक्तव्यः । एव' तर्त्ति वैचित्र्यार्थं धुङ् वचनम् । अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते ? न धुगेव पूर्वान्तः क्रियते ? एव' हि शि तुगित्यत्र (८।३।३१) तुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । धुगेव हि तत्रानुवर्त्तिष्यत इत्यत आह परादिकरणमित्यादि । यदि पूर्वान्तः क्रियेत खलित्सायइत्यत्र धकः ष्ट्वं स्यात् । परादिकरणे तु टकारस्य पदान्तत्वं न विहतमिति न पदान्ताडोरनामिति (८।४।४२) प्रतिषेधः सिध्यति । तदर्थं परादिकरणम् ।

३० । नञ्च ।

चकारो धुङ् इत्यनुकर्षणार्थः । ननुच स्वरितत्वादेवानुवर्त्तिष्यते । नचोत्तर-
त्रानुवर्त्तिष्यति । आगमान्तरस्योपादानादस्वरितत्वाद्वा । सत्यमेतत् । प्रतिपत्ति-
गौरवं तु मन्दधियां स्यात् । अथ भवान्त्साय इत्यत्र धुट् चर्त्वं कृते न ऋव्यप्रशानिति
(८।३।७) रुः कस्मान्न भवतोत्याह धुट् चर्त्वं स्यासिद्धत्वादित्यादि । यदि केवलस्य
चर्त्वंस्य धुटो वा सिद्धत्वात् तथापि रत्वप्राप्ते रसम्भव एव । किं पुनरुभयोरसिद्धत्वे
सतीति रत्वप्राप्तेरत्यन्तासम्भव' दर्शयितुमुभयोर' ग्रहणम् । काचिद्भुटचर्त्वं स्यासिद्ध-
त्वादिति पाठः । तत्राप्ययमर्थो वेदितव्यः । विनापि हि धकारेण तदर्थो गम्यते ।
यथाहरहर्नयमानो वैवस्वतो गामश्च' पुरुषं' पशुमित्यादौ वाक्ये । अथवाप्तिन्
पाठे धुटो यच्चरत्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु धुङ्प्यसिद्ध एव । तत् कृतचर्त्वं-
स्यासिद्धत्वमुच्यते ? पुनर्धुटोऽपि ? नैतत् । सत्यपि धुटि विना चर्त्वेन रत्वप्राप्तिरेव
नास्ति । ततो यस्मिन् सति रत्वमाशङ्कते तस्यासिद्धत्वं युक्तं मुक्तमिति भावः ।
कथं पुनः सत्यपि चर्त्वंस्य सिद्धत्वे रत्वमाशङ्कितम् ? यावताऽम्परि क्वि तदुच्यते ।
नचेहाम्परत्वमस्ति । भूतपूर्वणोकारिणाम्परत्वमस्तीति युक्तं माशङ्कितम् । ननुच
साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगति भवति (प, ७७) । अस्ति साम्प्रतिकात्वमन्यत्राम्परत्वं

रत्वस्य । सत्वमेतत् । अध्यारीष्यैव मुक्तम् । एव' मन्थते । भवतु नाम । भूतपूर्वणोकारिणाम्परत्व' प्रसज्यतइत्याह ध्रुटश्चत्व'स्यासिद्धत्वादिति ।

३१ । शि तुक् ।

शीति ससम्यक्तातार्था न इति पूर्वसूत्रे क्तार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) वचनात् । तेन नकार एवागमौ विज्ञायत इत्याह नकारान्तस्वेत्यादि । अथ किमर्थं तुक् पूर्वान्तःक्रियते ? न प्रकृतौ ध्रुडेव परादिः क्रियते । तथापि चत्वेन सिध्यतीत्यत आह पूर्वान्तकारण-मित्यादि । पूर्वान्तः पूर्वस्यान्तः । स पुनः प्रकरणात् तुक् विज्ञायते । तस्य करणं विधानं क्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि प्रकृतौ ध्रुडेव विधीयते श्च्छोटीति (८।४।६३) च्छत्वं न स्यात् । तत्र च कारणम् पूर्वमेवोक्तम् । यद्येव-मित्यादि । यदि पूर्वान्तस्तुक् क्रियते कुर्वञ् क्त इत्यत्र तुका पदान्तताया रहितत्वान्नकारस्याट्कुपाडित्यनेन (८।४।२) णत्व' प्राप्नोति । परादित्वे त्वेष दोषो न भवति । पदान्तस्येति (८।४।३७) णत्वप्रतिषेधादिति भावः । तत्रेत्यादिना न भाभूप्रकमिगमौत्यादेः (८।४।३४) सूत्रान्नेति वर्त्तमाने स्तोः शुना चुरिति (८।४।४०) योगविभागः क्रियते । तेन चवर्गयोगे कुर्वञ्छेत इत्यत्र णत्व' न भवत्येव । ननुच क्रियमाणेऽपि योगविभागे णत्व' प्राप्नोत्येव । यस्मादिह चवर्ग-योगो नास्त्येव । तुक्ः श्त्वस्यासिद्धत्वात् । योगविभागकरणसामर्थ्यात् श्त्व-स्यासिद्धत्वेऽपि णत्वप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ।

३२ । डमो ऋस्वादचि डमुण् नित्यम् ।

डमइति डमुडिति । उभयमपि प्रत्याहारग्रहणम् । उडिति प्रत्येकं डकारा-दिभिः सम्बन्धते । ऋस्वादित्येतन् डमो विशेषणम् । ऋस्वविशेषितोऽपि डम् पदस्य विशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीति तदन्तात् पदादिति विज्ञायते । यद्यपि पदस्येति षष्ठान्तं प्रकृतं तथापि तदिहार्थात् पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । उभयनिर्देशे पञ्चमोर्निर्देशो बलीयानिति (प, ७१) । डमइति पञ्चम्या अचीत्वस्याः सप्तम्याः षष्ठी' परिकल्पितायामच एवागमित्वं प्रतिपद्यते । सप्तमोर्निर्देशं स्तु लाघवार्थं उत्तरार्थंश्चैतत् सर्वं चेतसि कृत्वाह ऋस्वात् परो यो डम् तदन्तादित्यादि । संख्यातानुदेशो हीह वेदितव्यः । आगमिना मागमानाञ्च

समानत्वात् । प्रत्यङ्ङास्त इति । आम उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
 ऋषन्नास्त इति । ऋष विलेखने । तौदादिकः । श्रद्ध । अथ परमदण्डिनोत्तम-
 दण्डिनेति सम्बहदित्यादिना (२।१।६१) समासे कृते ङमन्तात् ढतोयैकवचने तस्य
 नुट् कस्मान्न भवति । अत्र हि याचि भूमिति (१।४।१८) भवत्येऽपि समासस्य
 ऋखादिकारात् परो ङम् नकारः । तदन्ताद् दण्डिनेत्यस्माद् या विभक्ति स्तस्मां
 लुमायामपि प्रत्ययलक्षणैः (१।१।६२) लब्धपदसंज्ञत्वात् ढतोयैकवचन मचपरं
 भवतीत्यस्ति ङमुट् प्राप्तिरित्याह परमदण्डिनेत्यादि । उत्तरपदत्व उत्तरपद-
 व्यपदेशे कर्त्तव्ये सत्यपदादिविधौ पदादिविधेरन्यत्र प्रत्ययलक्षणं न भवतीति
 वाक्यार्थः । असति प्रत्ययलक्षणे दण्डिनेत्यस्य पदसंज्ञा न भवति । ततश्च
 पदान्तादुत्तरस्थोऽस्यमानो ङमुङ्गागमो न भवति । एवं तावत् कात्यायनमतेन
 परौहारा उक्तः । यस्तु सूत्रकारमतेन तं दर्शयितुमाह अथवेत्यादि । पदत्रयनुवृत्तौ
 सतप्रामचा पदे विशेष्यभाषे यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण (प, ३४) इत्यनेनाजादौ
 पदे कार्य्येण भवितव्यम् । न चान्नाजादि पदमस्ति । तत् कृतो नुट् प्रसङ्गः ? अथ
 नित्यग्रहणं किमर्थम् । यावतोत्तरसूत्रे वाग्रहणादेव नित्यो विधिर् विज्ञायते ।
 सत्यमेतत् । पूर्वसूत्रेऽपि नितप्रत्वं विज्ञायते । तस्मात् पूर्वसूत्रेषु हे मपरि वेतप्रतो
 (८।३।३६) वेतप्रनुवृत्तं इति ज्ञापनार्थं नितप्रग्रहणम् ।

३३ । मय उजो वी वा ।

मय इति प्रत्याहारस्यग्रहणम् । नत्वय वय मयेति धातोः । कृत एतत् ?
 व्यामिन्यायात् । किमर्थमिदं मुच्यते ? यावतीको यणचौतुप्रजो (६।१।७७)
 वकारः सिद्ध एव । विकल्पार्थमिति चेत् ? स्यादेतत् । यदीको यणचौति
 (६।१।७७) नितप्रं स्यात् तस्माद्विकल्पार्थं वचनमिति । एतच्च न । पदान्ताद्दे-
 त्यतो (६।१।७६) वैत्यनुवृत्तिश्चते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
 तेनोचो विकल्पेन यण् भवतीत्याह प्रगृह्यत्वादित्यादि । प्रगृह्यत्वं पुनरुच्य (१।१-
 १७) इति प्रगृह्यसंज्ञाविधानात् । तस्मिन्त् सति भ्रुतप्रगृह्या अचौति (७।१।१२५)
 प्रकृतिभावः प्राप्नोति । तस्मिन् प्राप्ते वकारो विधीयते (F) । एवमपौको
 यणचौ (६।१।७७) त्यस्थानन्तरमुचो यण् वकारो विधेयः । एवं हि व इति न

(F) तथाच—“निपादीये वकारे तु नातुस्वाः कृतो भवेत् ।

किमिति स्यात् किमु इति कवीयन्त किमु इति ॥१॥” इति ।

कर्त्तव्यं भवति । यणः प्रकृतत्वात् । वेतिवचनं न कर्त्तव्यं भवति । पदान्ता-
हेत्यती (६।१।७६) वाग्रहणं मण्डूकब्रुत्वानुवर्त्ततइत्याह असिद्धत्वादित्यादि ।
तत्र ह्युच्यमाने वकारस्य सिद्धत्वाद् ह्यल विधेयमानोऽनुस्वारः स्यात् । न चेश्यते ।
तस्मादिहैव क्रियते । इह क्रियमाणे मोऽनुस्वारो न भवति । वत्वस्यासिद्धत्वात् ।

३४ । विसर्जनीयस्य सः ।

खरीत्यनुवर्त्तत इति । खरवंसानयोर्विसर्जनीय इत्यतः (८।३।१५) । अनुवृत्ति-
श्च मण्डूकब्रुतिन्यायेन स्वसम्बन्धानुवृत्त्या वा वेदितव्या । अन्यथा पूर्वसूत्रेऽपि
खरि कार्यं विज्ञायित ।

३५ । शरपरे विसर्जनीयः ।

शरपरो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अथ परग्रहणं किमर्थम् ? न शरीत्येवोच्येत ।
अशक्यमेव वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने शरपेव केवलं निमित्तभावो विज्ञायित । न
खरीत्यनुवृत्तेः । वा शरीति विधानाच्च (८।३।३६) । विपर्यय स्तर्हि
विज्ञायित शरीति ? तथाच नित्यः स्मोटः पुरुषः स्थूल इत्यादाविव स्यात् । वासः
शौममित्यादौ तु न स्यात् । तस्माद् विपर्ययो मा विज्ञायीत्येवमर्थं परग्रहणम् ।
अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्युच्यते ? नेत्येवोच्येत । सकारस्य हि प्रतिषेधे कृते
विसर्जनीयः स्वेनेव रूपेणावस्थास्यत इत्याह विसर्जनीयस्येत्यादि । तस्य विसर्ज-
नीयस्य विकारो जिह्वामूलीयादिः । तन्निवृत्तार्थं विसर्जनीयग्रहणम् । अन्यथा
यदि नेतिवोच्येत ततोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (५, ६२)
सकारस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायित । ततश्च जिह्वामूलीयादि विसर्जनीयस्य विकारः
स्यादेव । विसर्जनीयग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव न भवति ।

३६ । वा शरि ।

३७ । कुप्पोः + क = पौ च ।

विसर्जनीयश्चेत्यनेन विसर्जनीयानुकर्षणार्थं अकार इति दर्शयति । अथ
वाग्रहणमनुवर्त्तय जिह्वामूलीयोपाक्षानीयो कस्मान्न विकल्पेति । एवञ्च

विसर्जनीयानुकर्षणार्थं चकारो न कर्त्तव्यो भवति । आभ्यां हि मुक्ते पक्षे विसर्जनीय एव भविष्यति । नैवम् । शरपरयोरेव हि कुपोरेव स्यात् । अशरपरयोस्तु पक्षे विसर्जनीयस्य स (८।१।३४) इति सकारः प्रसज्येत । तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः । इह ककारपकारयोर् जिह्वामूलीयोपक्षानीययोः सूत्र उच्चारणात् तथाभूतावादेशौ विसर्जनीयस्य विज्ञायिते इति कस्यचिदाशङ्क्य स्यात् । अतः स्तां निराकर्त्तुमाह ककारपकारानुच्चारणार्थाविति । आभ्यां विना तयोरुच्चारयितुं मशक्यत्वादिति भावः । कौटुम्भी तावादेशावित्यतश्चाह जिह्वामूलीयोपक्षानीयाविव त्वादेशाविति । तुशब्द आशङ्कित्वाभ्यां समुदायरूपाभ्यां मादेशाभ्यां विशेषं द्योतयति । एवकारोऽवधारणार्थः । जिह्वामूलीयोपक्षानीयाविव केवली । नतु समुदायरूपवित्यर्थः । इह सर्वस्य विषयस्य विध्यन्तरेणावष्टव्यत्वात् कुपोः + क - पी चेत्यस्यानवकाशत्वम् । अतो यथा वृत्तः करोतीत्यादौ विसर्जनीयस्य स (८।१।३४) इतीमं विधिं बाधित्वा कुपोः + क - पी चेति प्रवर्त्तते तथा वासः क्षीम मङ्गिः पसात मित्यादौ शरपर (८।१।३५) इतीममपि विधिं कस्मान्न बाधत इति यो देशयत् तं प्रत्याह विसर्जनीयस्येत्तादि । शरपरं विसर्जनीय (८।३।३५) इत्येतस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चेदमारभ्यते । वासः क्षीम मङ्गिः पसात मित्यादौ प्राप्ते । वृत्त + करोति वृत्त - पचतीत्यत्राप्राप्ते । विसर्जनीयस्य स (८।१।३४) इत्येतस्मिन् - स्तु सर्वत्र प्राप्ते । एव' तस्य विशेषणं खरवकाशं विधानात् । स्यात् तस्येव' बाधकम् । नैतरस्य विधेः । तं प्रति बाधकस्यणस्यायोगात् । स्यादेतत् । शरपरं विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गाभ्यामन्यः शरपरः खरवकाशः । कुप्पोः + क - पी चेत्यस्याशरपरौ कवर्गपवर्गा । वासः क्षीममङ्गिः पसातमित्यत्रोभयं प्राप्नोति । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यं मिति (१।४।२) विसर्जनीय' बाधित्वा जिह्वामूलीयोपक्षानीयाभ्यां भवितुं युक्तमित्याह पूर्वत्रासिद्ध इत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह अभावादुत्तरस्येति । इयोस्तुल्यबलयोर्युगपदेकत्र प्राप्ते विरोधो भवति । न चात्र युगपत् प्राप्तिरस्ति । पूर्वस्मिन् कर्त्तव्ये सत्यसिद्धादुत्तरस्याविद्यमानत्वात् । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् पूर्वत्रासिद्धेयं नास्ति विप्रतिषेधस्तस्माद्वासः क्षीममङ्गिः पसात मित्यत्र शरपरं विसर्जनीय (८।१।३५) इत्येतदेव भवति । न जिह्वामूलीयोपक्षानीयाविति । केचिदित्यादि । वासः क्षीममङ्गिः पसात मित्यत्र विसर्जनीयो यथा स्यादित्येवमर्थं कुपोः + क - पी चेत्यत्र योगविभागं कुर्वन्ति । कुपोरित्येको योगः । + क - पाविति द्वितीयः । तत्र पूर्वस्मिन् योगे शरपरं

विसर्जनीय (८३।३५) इत्येतदनुवर्त्तते । तेन शर्परयोः कुपुर् विसर्जनीय एव भवति । न जिह्वामूलीयोपधानीयाविति ।

३८ । सोऽपदादौ ।

पूर्वस्थायमपवादः । अपदादाविति सुब्रुव्यत्ययेन द्विवचनस्य स्थान एकवचनम् । अन्यथा ह्यपदादित्वं कुप्वो विंशेषणमिति नोपपद्यते । द्वित्वे सत्यपदाद्योरिति कुर्यात् । पाशकल्पककाम्येति सश्वददर्शनम् । न परिगणनम् । व्यवच्छेद्याभावात् । पयस्याश्रमिति । याप्ये पाशप् (८३।४७) । पयस्कल्पमिति । ईषदसमाप्तौ कल्पद्वित्यादिना (५।३।६७) कल्पप् । पयस्कमिति । अज्ञातं पयः । अज्ञात इति (५।३।७३) कः । पयस्काम्यतीति । सुप आत्मनः क्यच् (३।१।८) काम्यच्चेति (३।१।९) काम्यच् । पयः कामयत इति । कमेर्णिङ् (३।१।३०) । पयः पिवतीति । पा पाने । पात्रादिसूत्रेण (७।३।१८७) पिवादेशः । सोऽपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यमिति । सोऽपदादावित्यस्मिन् सूत्रेऽनव्ययविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । वा शरीर्यतो (८।३।३६) वाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तैनानव्ययस्यैव भविष्यतीति नाव्ययस्य । रोः काम्ये नियमार्थमिति । एतद् ग्रहणकवाक्यम् । रोरेवेत्यस्यैव विवरणम् । वक्तव्यशब्दस्त्रापि स एवार्थः । व्याख्यानञ्च पूर्ववदेव कर्त्तव्यम् । रोरिति विसर्जनीयापेक्षया स्थानषष्ठौ । रो र्यो विसर्जनीय स्तस्येत्यर्थः । उजिरूपधानीयोपधः पठ्यत इति । इह केषाञ्चिद् दर्शनमिदमुज आर्जव इति । उपधानीयस्य त्वश्रवणम् । कृतजश्लनिर्देशात् । अन्येषाम्नु दर्शनमुदज आर्जव इति । तत्राप्यपञ्च उज्जे हल्येति (३।३।१२१) घञि चजोः कुघिण्यत्ततो (७।३।५२) रिति कुत्वे उपधानीयस्य भ्रूलाञ्जश् भ्रूशीति (८।४।५३) वकारे अभ्युदगः समुदग इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादुपधानीयस्य कवर्गं परतः सकारो वक्तव्यः । सकारे ह्युपधानीयस्य कृते तस्य जश्लेन दकारः । एवमभ्युदगः समुदग इतीष्टं सिध्यति । द्विवचनप्रतिषेधोऽप्युपधानीयस्य वक्तव्येव । अन्यथा ह्युज्जिजिषतीत्यत्राजादेर्हितीयस्येत्पधानीयस्य (६।१।२) द्विवचनं प्रसज्यत । इतरस्मिन्सु दर्शनेऽसिद्धकाण्डे भ उज्जे वक्तव्यः । अन्यथोव्जिजिषतुर्जितेत्यादि न सिध्येत् । तथाचोक्तमसिद्धे भ उज्जेरिति (G) । असिद्धवचनमसिद्धत्वाद्-

(G) एतद्वि चयवरदिति प्रव्याहारभाष्ये भाष्यकारवचनम् ।

कारस्य । उच्चलिजिषतीत्यत्र नम्राः संयोगादय इति (६।१।३) द्वितीयस्यैकाच्चे
द्विर्वचनप्रतिषेधो यथा स्यात् । तर्ह्ययं भकारो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनेन
सिद्धत्वात् । किं पुनर्निपातनम् ? भुजनुव्जौ पाथ्युपतापयोरिति (७।३।६१) ।
अत्र हि तर्हि प्राप्नोति ? अभ्युदुगः समुदुग इति ? अकुत्वविषये निपातन
मित्यदोषः ।

३६ । दूणः षः ।

पूर्वेषु सकारे प्राप्ते तदपवादः षकारो विधीयते । सर्पिंस्त्रेति । विसर्ज-
नीयस्य स इति (८।३।३४) स एव भवति । इतः प्रभृति यदि षकार एवानुवर्त्तते
न सकारोऽपि तदा नमस्पुरसोर्गल्यो (८।३।४०) रतः क्लामिकंसे (८।३।४३)
त्यादौ सकारप्रहणं कर्त्तव्यम् । क्रियमाणेऽपि यदि षकारस्तत्रानुवर्त्तते तदा-
सोऽपि । प्राप्नोति सङ्करः । अथतः प्रभृति यदि सकार एवानुवर्त्तते न षकारोऽपि
तदेदुपपद्यस्य चाप्रत्ययस्य (८।३।४१) द्विस्त्रियतुरिति क्लत्वोऽर्थं (८।३।४३)
इसुसोः सामर्थ्यं (८।३।४४) नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थत्वेतिप्रथु (८।३।४५)
योगेषु षकारप्रहणं कर्त्तव्यम् । क्रियमाणेऽपि तस्मिन् यदि सकारोऽप्यनुवर्त्तते
तदा सोऽपि प्राप्नोति । एषोऽपि सङ्करः प्रसज्येतेतत्राह उत्तरमित्यादि । एतेन
सकारषकारयोः करणं यद् देशितं तन्निरस्तम् । यस्तु सङ्करदोषो दशित
स्यस्याप्यपाकरणमाह तत्रेत्यादि । कथं पुनरुभयोरुत्तरत्र सममनुवृत्तौ सतप्रामिष
विषयविभागे लभ्यते ? मण्डूकश्रुतिन्यायेनानुवर्त्तमानत्वात् ।

४० । नमस्पुरसोर्गल्योः ।

अपदादाविति निवृत्तम् । नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतीनि चेति (१।४।७४)
गतिसंज्ञा । पुरःशब्दस्य तु पुरोऽव्ययमित्यनेन (१।४।६७) । पूः पुरौ पुरः
करोतीति । पू पालनपुरणयोः । भ्राजन्नासित्यादिना क्तिप् (३।२।११७) । उदोष्ठ-
पूर्वसैत्यत्वम् (७।१।१२०) । रपरत्वम् । खादयः । हल्ङ्वादिलोपः (६।१।६८) ।
व्योरुपधाया दीर्घं इत्येकवचने (८।२।७६) दीर्घः । पूः पुरावित्यत्रागतिसंज्ञ-
कत्वात् पुरः शब्दस्य सत्वं न भवति । तस्मिन्नसति विसर्जनीय एव स्यात् । पच्च
उपधानीयोऽपि । पुरः करोतीत्यत्रागतिसंज्ञकत्वात् सकारो न भवति । तस्मिन्-

सति विसर्जनीय एव भवति । पक्षे जिह्वामूलीयोऽपि । नमःशब्दस्य तु नमः
कृत्वेति प्रत्युदाहरणं वेदितव्यम् । वृत्तकृता तु सुबोधत्वात् न दर्शितम् । (H)

४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।

इच्च उच्च तौ इदुतौ । इकारोकारावुपधे यस्य स तथोक्तः । निर्दुर्वहिरि-
त्यादि । सम्भवदर्शनार्थं भेतत् । न परिगणनम् । व्यावर्त्त्याभावात् । मातुः करोति
पितुः करोतीत्यत्र यथा न भवति तथा वच्यति । पुंस्कात्मा सुहुःकामित्यत्रापि यथा
न भवति तथा वच्यति । चतुष्कपालं चतुष्कण्टकमिति । चतुःशब्दस्य कपाल-
कण्टकशब्दाभ्यां बहुव्रीहिः । समाहारे द्विगुर्वा । अकारान्तोत्तरपदद्विगुः स्त्रियां
भाष्यत इति स्त्रीलिङ्गता (२।४।३०, वा) न भवति । पात्रादीनां प्रतिषेध इति
(२।४।३०, वा) वचनात् । मातुः करोति पितुः करोतीति देश्चम् । माढपिठ-
शब्दाभ्यां षष्ठेःकवचनम् । ऋत उदित्यत्वम् (६।१।१११) । एकादेशः ।
रपरत्वम् । रात् सथेति (८।२।२४) सलोपः । रफस्य विसर्जनीयः । स च
रफस्याप्रत्ययत्वात् प्रत्ययविसर्जनीयो न भवति । अतः षत्वं प्राप्नोति । तत्
कस्मान्न भवतीत्याह कस्कादिष्वित्यादि । परीहारः । एकादेशश्चासौ निमित्तञ्चेति
कर्मधारयः । यद्येकादेशादिणो निमित्तभूतात् षत्वं स्यात् कस्कादिषु भ्रातृ-
ष्युत्तशब्दस्य ग्रहणं न कुर्यात् । अनेनैव सिद्धत्वात् । कृतञ्च । एतदेव ज्ञाप-
यत्येकादेशनिमित्तात् षत्वं न भवतीति । पुममुहुसीरित्यादि । वक्तव्य इति ।
व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणसुभयो
र्योगयोः शेषभूतं विज्ञायेत । सा व्यवस्थितविभाषा । तेन पुंमुहुसो न भवति ।
अन्वेषां तु नित्यमेव भविष्यति । पुमित्यस्य ग्रहणं कृत्वादेशपक्षमाश्रित्य कृतम् ।
सकारादेशपक्षे हि विसर्जनीयाभावात् प्रतिषेधवचन मनर्थकं स्यात् । पुंस्का
मेति । पुमः खय्यम्पर (८।३।६) इति रुः । तस्य विसर्जनीयः । तस्यापि
विसर्जनीय इति सकारः । जिह्वामूलीयस्तु यथा न भवति तथा पूर्वमेव प्रति-
पादितम् । सुहु + कामिति । षत्वे प्रतिषेधे जिह्वामूलीयो भवति । क्वचिन्

(H) कथन्ति—यसुं पुरः पश्यति देवदारुमिति ? इमिं प्रत्यगतितात् । अथ पुरः स्थितमिति
नेद्यम् । एवं पुरःशब्दस्याध्याहार्यं क्षियान्तरं प्रति गतिले व्यवहितस्थितिश्च । तथाच तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः
कौतुका- धानइतीरिति पुरी रामस्य शुद्धवाचकार व्यवहारे वपुरित्यादिप्रयोगः ।

(I) सुहृस्वामेति सकारः पठति । तत्र यथा पुंस्वामित्वात् जिह्वामूलीयाभावः प्राक् प्रतिपादित स्तुधेहापि प्रतिपाद्यः । नैष्कुल्यं दौष्कृत्यमिति । ज्ञानाणादित्वात् यञि कृते तन्निमित्तायाञ्च वृत्ताविदुदुपधत्वाभावात् षत्वं न प्राप्नोति । नौष्कुल्यं दूष्कृत्य इत्यत्रापि गुरोरन्तरेत्यादिना (८-२।८६) श्लोके विहिते नैव तत् प्राप्नोति । इदुदुपधत्वाभावादिति यो देशयत् तं प्रत्याह नैष्कुल्यमित्यादि । वृद्धे स्तावद्धि-रङ्गत्वं तद्विज्ञापितत्वात् । तद्विज्ञो भवाद्यर्थोपेक्षत्वाद्धि-रङ्गः । तेन तदाश्रितापि वृद्धिवर्द्धिरङ्गा भवति । श्लोकोऽपि दूराङ्गतादावर्थे वाक्यस्य विधेयमानत्वाद्धि-रङ्गः । षत्वं तु वर्णस्य पदसम्बन्धिनो विधेयत इत्यव्यापेक्षीत्यन्तरङ्गम् । तेनान्तरङ्गे षत्वे कर्त्तव्ये वृद्धिपूर्वतयोर्बन्धिरङ्गयो रसिद्धत्वात् प्रवर्त्तत एव षत्वम् । तपरकरण मासोः करोति गौः करोति धूः करोतीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम् ।

४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ।

कुपोः + क॒पो चेति (८।३।३७) प्राप्त इदं वचनम् । गतिग्रहणञ्चेह स्वर्थ्यते । गतिसंज्ञा पुनस्सारः शब्दस्य तिरोऽन्तर्भावित्यनेन (१।४।४१) । तिरः कृत्वा काण्डं गत इति । तत्रान्तर्हरविवक्षितत्वाद् गतिसंज्ञा न भवति ।

४३ । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । चतुःशब्दस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वान्नित्ये षत्वे प्राप्त इतरयोस्तु विपर्ययादप्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । इतिशब्दोऽत्र द्विरादीनां विसर्जनीयान् सह सम्बन्धं द्योतयितुमुपात्तः । सम्बन्धो हि षष्ठ्या वा निर्दिश्यत इतिकरणेन वा । तद्विहितिकरणेन निर्दिष्टः । कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः । स पुनः क्रियाभ्याहृत्तिगणनम् । एतच्च द्विरादीनां विशेषणम् । तेषुपि विसर्जनीयत्वेति दर्शयन्नाह द्विस्त्रिश्चतुरित्यादि । द्विष्करोतीति । संख्यायाः क्रियाभ्याहृत्तिगणने कृत्वसुजित्यतः (५।४।१७) क्रियाभ्याहृत्तिगणनइत्यनुवर्त्तमाने द्वित्रिचतुरभ्यः सुजिति (५।४।१८) सुच् । तस्य कृत्वम् । तस्य विसर्जनीयः । तस्याप्यनेन पक्षे षत्वम् । चतुष्करोतीति । अत्र सुचः सकारस्य रात् सञ्चेति (८।२।२४) लोपः । प्रकृतिरेफस्य विसर्जनीयः । शेषं पूर्ववत् । चतुष्कण्टकं चतुष्कपाल-

(I) मुद्रितकाशिकायाच । भाष्यवार्त्तिकयो रनिबद्धत्वादीदोऽपपाठ इति वृ मिथः । एवञ्चाय विसर्जनीयश्चिह्नामूलीयायामित्ति भवितव्यम् । न कृत्वम् ।

मिति । अत्र क्रियाभ्यावृत्तिर्नास्ति । चत्वारि कण्ठकान्यस्य चत्वारि कपालान्यस्येति सम्बन्धमात्रविवक्षितत्वात् । तेनात्र विकल्पो न प्रवृत्त इति । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८३।४१) नित्यमेव षत्वं भवति । ननु चाप्रत्ययस्य विसर्जनोयस्य षत्वमुच्यते । प्रत्ययविसर्जनोयस्यायम् । चत्वरन्ध्रत्वरन् (उष्ण, ५।७३६) प्रत्ययान्तत्वाच्चतुः शब्दस्य । नैतत् । उष्णादयोऽव्युत्पन्नानि (प, २३) प्रातिपदिकानोत्येषोऽभिप्रायो द्रष्टव्यः । ननुच द्विस्त्रिःशब्दौ मुच्यन्तौ ऋत्वोऽर्थे एव वर्त्तते । तत्साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि तादृश एव ग्रहीष्यते । तत् किमर्थमेतत् ? ज्ञापनार्थम् । एतदनेन ज्ञाप्यते ऋचित् सञ्चरितासञ्चरितयोरित्येषा (प, ११२) परिभाषानाश्रयते । तेन दौधौषेवौटामित्यत्र (१।१।६) धातुसाहचर्यादिति गतावित्यस्य ग्रहणं न भवति । इदुदुपधस्येत्यादिना द्विस्त्रिश्चतुरिति ग्रहणं प्रत्याचष्टे । एतद्देशवमर्थं क्रियते । द्विरादौनामिव विसर्जनोयस्य षत्वं यथा स्यात् पञ्चकालः करोतीत्यत्र मा भूदिति । ननु चेदुदुपधस्येत्वस्मिन्ननुवर्त्तमाने ऋत्वोऽर्थो विषयो यस्य पदस्य तस्य यो विसर्जनोय इत्येव ऋत्वोऽर्थविषयेण पदेन विसर्जनोयो यदा विधीयते तदान्यस्य न प्राप्नोति । द्विरादेरन्यस्येदुदुपधस्य ऋत्वोऽर्थोऽङ्गत्तेः पदस्यासम्भवात् । तस्मादन्तरेणापि द्विरादीनां ग्रहणं तेषामिव हि विसर्जनोयस्य षत्वं भविष्यति । द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्तुम् ? ऋत्वसुजयं षत्वं ब्रवीति कस्मादिति । (J) अस्मिन् षत्वविकल्पविधाने हेतुं ऋत्वोऽर्थवचनस्य पृच्छति । कस्मात् ऋत्वोऽर्थे इत्येवमुक्तुं मं षत्वविकल्पं ब्रवीति ? किं तत् प्रयोजनं यतो हेतो रिति षत्वविकल्पविधौ ऋत्वोऽर्थग्रहणं करोतीत्यर्थः । अत्र वक्ष्यमाण एवाभिप्रायः । अतो हेतुमाह चतुष्कपाल इत्यादि । असति ऋत्वोऽर्थग्रहणे चतुष्कपालोऽपि विभाषा षत्वं स्यात् । नित्यञ्चेथ्यते । तस्मादत्र विभाषा षत्वं मा भूदित्यवमर्थं ऋत्वोऽर्थ इत्युच्यते । येनाभिप्रायेण परं पृष्टवांस्तमाविष्कर्तुंमाह ननु सिद्धं तत्र पूर्वेणिति । नन्वित्यभ्युपगमे । एतदनेन दर्शयति । भवत्त्वेन षत्वं विभाषा । तथापि पूर्वसूत्रेण नित्यं भविष्यति षत्वस्य श्रवणम् । यस्माद् यदाप्यनेन षत्वं न भवति तदापि पूर्वसूत्रेणैदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्यनेन (८३।४१) चतुष्कपाले सिद्धं षत्वमिति । सिद्धे ह्ययं विधत्तइति । सिद्धे प्राप्तइत्यर्थः । एतदाचष्टे । इदुदुपधस्येत्यादिना (८३।४१) नित्यं षत्वं प्राप्त इमं षत्वविकल्पं विदधाति । नाप्राप्ते

(J) भाष्याद् घृतमाथानिगदं कालायनादंनस्य शोकवार्त्तिककारस्य कस्यचिन् शोकपधकमितो व्याचष्टे ।

तस्माद् येन नाप्राप्तिन्यायेन (प, ५८) तस्यायं बाधकः स्यादिति तदनेन यदुक्तं सिद्धं तत्र पूर्वणिति तन्निराकृतम् । तस्माद्भिभाषानिवृत्त्यर्थं क्लवोऽर्थग्रहणम् । स्यादेतत् । क्लवोऽर्थविवक्षायां स्रुचि कृते तस्य यदा विसर्जनीयः क्रियते तदा पूर्वण न प्राप्नोति । अप्रत्ययस्येति (८।३।४१) प्रतिषेधात् । ततश्च सिद्धे ह्ययं विधत्ते इति यत् तन्नोपपद्यते । तत् कृतो ह्यनेन विकल्पेन नित्यं षत्वं बाध्येतेत्याह यदापि क्लवोऽर्थइतयादि । चतुःशब्दो वर्त्तते इति शेषः । अस्य च सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्व मितरनेन प्रकृतेन सम्बन्धः । अस्यार्थः । एतदुक्तं भवति । न केवलं यदा क्लवोऽर्थवृत्तिश्चतुःशब्द स्तदा पूर्वणं प्राप्ते सतीमं षत्वविकल्पं विधत्तेऽपि तु यदा क्लवोऽर्थस्तदापीति । अत्रैवोपपत्तिमाह लुप्ते क्लवोऽर्थीय इतयादि । हिशब्दो ह्येती । क्लवोऽर्थे भवः क्लवोऽर्थीयः स्रुचः । गहादित्वाच्छः । यस्माद्रात् सस्येति (८।२।२४) लुप्ते क्लवोऽर्थीयि रेफस्याप्रतयस्य विसर्जनीयो भवति तस्मात् क्लवोऽर्थेऽपि पूर्वणं नित्यं षत्वे प्राप्त इमं षत्वविकल्पं विधत्ते । ततश्च सर्वत्र क्लवोऽर्थेऽप्यक्लवोऽर्थेऽपि नाप्राप्ते पूर्वणं षत्वे विकल्प आरभ्यत इति तस्य बाधक एव स्यात् । एवञ्चासति क्लवोऽर्थग्रहणे चतुष्कपाले विभाषा षत्वं प्रसज्येत । तस्मात् तन्नित्यर्थं क्लवोऽर्थग्रहणं स्थित मेतत् । एवमित्यादि । यदि क्लवोऽर्थग्रहणं क्रियते एव तर्हि तस्मिन् सति किमिदानीं द्विस्त्रिचतुरित्यनेन कार्यम् ? न किञ्चित् । व्यावर्त्तनाभावात् । तस्मान्न कर्त्तव्यमिदमेवेत्यभिप्रायः । स्यादेतत् । असत्यस्मिन् पञ्चकत्वः करोतीत्यादावपि विभाषा षत्वं स्यात् । अत स्त्रिचतुरित्यनेन क्रियते इत्यतश्चाह अन्यो ह्येत्यादि । इदुदुपधस्येत्यनुवर्त्तते । क्लवोऽर्थ इति चोच्यते । नच द्विरादिभ्योऽन्य इदुदुपधः क्लवोऽर्थे वर्त्तते । तस्मात् सामर्थ्यादिषामेव भविष्यति । नान्येषामित्यनर्थकं द्विरादीनां ग्रहणम् । अक्रियमाण इत्यादिनाऽसति हि द्विरादिग्रहणे यो दोष स्तं दर्शयति । यदि द्विरादिग्रहणं न क्रियते तदा विसर्जनीयस्य प्रकृतत्वात् स एव क्लवोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते क्लवोऽर्थे यो वर्त्तते विसर्जनीय इति । कः पुनरेवं सति दोषः स्यादित्यत आह चतुरो न सिध्यतीति । तथेति । तथैव क्लवोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे चतुःशब्दस्य विभाषा षत्वं न सिध्यति । किं कारणं न सिध्यतीत्यतश्चाह रेफस्येत्यादि । हिशब्दो ह्येती । यस्माच्चतुरो रात् सस्येति (८।२।२४) स्रुचः सकारे लुप्ते प्रकृत्यवयवस्य रेफस्य विसर्जनीयस्तस्मान्न सिध्यति । नह्यसौ विसर्जनीयः क्लवोऽर्थे वर्त्तते । अथ क्रियमाणेऽपि तस्मिन् कस्मादिष दोषो न भवतीत्यत आह तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् द्विस्त्रिच-

तुरित्येतस्मिंस्तुपादीयमाने कत्वोऽर्थग्रहणं चतुःशब्दस्य विशेषणं न्याय्यं भवति । तथाहि तस्य श्रुतत्वात् न एव विशेष्यते कत्वोऽर्थं यो वर्त्तते चतुःशब्द इति । लुप्तेऽपि कत्वोऽर्थे चतुःशब्दः कत्वोऽर्थं वर्त्तत इति न भवति हिरादिग्रहणे क्रियमाणेऽपि दोषः । तस्माद् हिरादिग्रहणं कर्त्तव्यं कत्वोऽर्थग्रहणं तस्य विशेषणं यथा स्यात् । एतदपि न भवति तस्य प्रयोजन मिति दर्शयन्नाह प्रकृतं पदं तदन्तमिति । तदन्तं विसर्जनीयान्तम् । अतस्तास्यापि तद्विशेषणं न्याय्यम् । उपपत्तिमाह । तदन्तत्वं तु पदस्य विसर्जनीयेन विशेष्यत्वात्कथ्यते । अपिशब्दोऽवधारणे । तस्यैवेत्यर्थः । कुत एतत् ? व्यापतिन्यायात् । विसर्जनीये हि विशेष्यमाणे चतुरो न सिध्यति । पदे तु विशेष्यमाणे सर्वत्र भवति । तस्मात् तदेव विशेषयिष्यामः । कत्वोऽर्थं यद्वर्त्तते पदमिति पदे विशेष्यमाणे चतुरः श्लवं सिध्यत्येव । लुप्तेऽपि कत्वोऽर्थे चतुरित्येतत् पदं कत्वोऽर्थं वर्त्तत इति । तस्मान्नाथो हिरादिग्रहणेनेति श्लोकवार्त्तिककारेण प्रत्याख्यातं हिरादिग्रहणम् । सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः । विसर्जनीयस्य कार्यत्वात् पदेन विशेष्यमाणात्वाच्च प्राधान्यम् । तत्रासति हिरादिग्रहणे प्राधान्याद् विसर्जनीय एव कत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते इति । तस्मिंस्तु सति तदुपादानसामर्थ्यात् साक्षाच्छ्रुतत्वाच्च हिरादेरेव पदस्येतद्विशेषणम् । नतु स्मरितत्वाद्नुमितस्य विसर्जनीयस्य । तस्माद् युक्तं हिरादिग्रहणं कर्त्तुमिति । एवमित्यादिना ग्रन्थेन द्विस्रश्चतुर्ग्रहणं सूत्रकारमतेन स्थापयति । पूर्वेषुति । इदुदुपधस्येतत्रादिना (८३४१) । तत्रैतत् स्यात् । इदुदुपधस्येतत्रस्वावकाशो निष्कृतं दुष्कृतमिति । अस्वावकाशो द्विष्करोतीतत्रादौ । चतुष्करोतीतत्र परत्वात् पूर्वविधिं बाधित्वाऽयमेव विकल्पो भविष्यतीतत्र आह पूर्वत्रासिद्धतयादि । किं कारणं नास्तौतत्रतथाह अभावा-
दुत्तरस्येति ।

४४ । इत्सुसोः सामर्थ्ये ।

यद्यपि श्चिहुस्फुपिच्छादिच्छर्दिभ्र इति (उण्, २।२६५) जर्नि रसि (उण्, २।२७२) रिक्तनुवर्त्तमानेऽर्त्तिषुवापियजितनिधनितपिभ्यो निदि-(उण् २।२७४) त्वेवं सर्पिर्ष्यशुरादयः शब्दा इत्सुसप्रत्ययान्ता व्युत्पाद्यन्त इति दर्शनं ततश्च केनचिद-
प्राप्तएव श्ल्वे कुष्वोरित्यादिना (८३।३७) जिह्वामूलीयादिषु प्राप्तोऽपिदं वचनम् । अथोपादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानौति (प, २३) दर्शनं ततोऽप्रत्ययविसर्ज-

नीयत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) निन्धे षत्वे प्राप्तेऽस्वारभ्यः सामर्थ्यं सतीति । कुष्पोर्निमित्स्वत्वेनाश्रयणात् तदादिनेव शब्दान्तरेण सच्च सामर्थ्यं वेदितव्यम् । सर्पिष्करोतीत्यत्र सर्पिः साधनं करोतीत्येवं साध्यां क्रियामपेक्षते । करोत्यर्थोऽपि साध्यः । साधनं सर्पिरित्यस्ति सामर्थ्यम् । तिष्ठत् सर्पिः पिवत्वमुदकमित्यत्र सर्पिरित्यत्र पिवित्यनेन सामर्थ्यं नास्ति । तथाहि पिवित्येतदुदकमपेक्षते । सर्पिरित्येतत् तु तिष्ठत्विति । अथ परमसर्पिःकुण्डिकैत्यत्र विभाषया षत्वं समासे कस्मान्न भवतीत्याह सामर्थ्यमिहेत्यादि । वाशब्दोऽप्यर्थे वर्तते । अनेकार्थत्वाद्द्वयस्य । न पुनरित्यस्यैकार्थीभाव इत्यनेनीभय इत्यनेन च सम्बन्धः । अवधारणञ्चात्र द्रष्टव्यम् । व्यवच्छेदफलकत्वात् सर्ववाक्यानाम् । तदयमत्रार्थः । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षैवाश्रीयते । न पुनरेकार्थीभावो नाप्युभयमिति । तेन समासे न भवति । व्यपेक्षालक्षणस्य सामर्थ्यस्य तत्राभावादिति भावः । ननु चोभयसामर्थ्यवाचित्वात् सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः । तत्रेदं युक्तं यदेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं नाश्रीयते । उभयन्तु कथं नाश्रयितुं युक्तम् ? नहि सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेष्यवतिष्ठन्ते । नचेह प्रकरणादिकमस्ति तथाविधं किञ्चिद् येन व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यं ग्रहीतव्यम् । नैव दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति (प, ३) । इह पदस्येति वर्तते । तत्र पदाधिकारादेव समर्थपरिभाषाया उपस्थानात् सामर्थ्यं लब्धे यतः सामर्थ्यग्रहणं क्रियते तस्येदं प्रयोजनम् । इष्टसामर्थ्यस्य परिग्रहो यथा स्यात् । इह च व्यपेक्षालक्षणमेवेष्टं सामर्थ्यमिति तदेवाश्रयितुं युक्तम् । नैकार्थीभावो नाप्युभयमिति ।

४५) नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ।

सर्पिष्कुण्डिकेति । षष्ठौसमासः । एवं धनुष्कपालमित्यादावपि । परमसर्पिःकुण्डिकेति । परमसर्पिःशब्दयोः सञ्ज्ञदित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयं क्त्वा कुण्डिकाशब्देन सह षष्ठौसमासः । अत्र परमशब्दापेक्षया सर्पिःशब्द उत्तरपदम् । तत्रस्थस्य विसर्जनीय इति षत्वं न भवति । ननु चैसुसोः सामर्थ्यं (८।३।४४) इत्यत्रेसुसोरिति प्रत्ययग्रहणमेतत् । तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति (१।४।१०, वा) नियमाद् यत एवैसुसौ विहितौ तदादेरेव ग्रहणेन भवितव्यम् । नाधिकस्य । अधिकस्य परमशब्दः । केवलादि सृपेरिस्प्रत्ययो

विहितः। न परमशब्दादेः। एवञ्चोत्तरपदप्रकृतिरेव नास्ति। किं प्रतिषेधे-
नेत्यत आह एतदेवेत्यादि। यद्ययमिह नियमः स्यादनुत्तरपदस्येति नोक्तं
स्यात्। उक्तञ्च। तस्मादेतज्ज्ञापयति नायमिह नियमो भवतीति। किमस्य
ज्ञापकस्य प्रयोजनं मित्याह तेनेत्यादि। यस्मादयमिह नियमो न भवति तेन
हेतुना वाक्येऽधिकस्यापि ग्रहणे सति परमसर्पिः करोति परमसर्पिष्करोनीत्यत्र
पूर्वसूत्रेण षत्वविकल्पो भवति। नियमे तु सति न स्यात्। समासेऽपि तर्हि
परमसर्पिः कुण्डिकेत्यत्र षत्वविकल्पो न भवितव्यम्? नियमाभावादित्यत आह
अपिचा च तत्रेत्यादि। चकारोऽवधारणार्थः। इति करणो हेतौ। तत्रे सु-
सोरित्यादौ (८।३।४४) सूत्रे सामर्थ्यग्रहणाद् व्यपेक्षैव सामर्थ्यं षत्वविकल्पस्य
निमित्तं यस्मादाश्रितं तस्मात् समासे न भवति। तत्र तदभावात्।

४६। अतः कृत्कामिकं सकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽप्यनव्ययस्य।

कुपोः+क॒पो चैति (८।३।३७) प्राप्ते वचनमिदम्। अयस्कार इति।
कमख्यण् (३।२।१)। एवमयस्काम इत्यत्रापि। शौलिकामिभ्याचरिभ्यो णो
वक्तव्य (३।२।१, वा) इति तत्र न प्रवर्त्तते। तत्रोपसंख्यानं खलन्त्य कमिहपा-
दानात्। इह त्वखलन्त्यः। यदायादय आधधातुके चैति (३।१।३१) कमे णिङ्,
नास्ति तदा कमेरखलन्ता। अयस्कंस इति। षष्ठोसमासः। ननु कमेरेव
वृत्तवद्विनिकामिकमिभ्यः स इति (उण्, ३।३।४२) से कृते कंभ इति भवति।
तत्र कमिग्रहणेनेव सिद्धत्वात् कंसग्रहणमनर्थकम्? न। ज्ञापनार्थत्वात्। एतद्देन
ज्ञाप्यतेऽस्तौदमपि दर्शनमुष्णादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानौत्ति (प, २३)।
अयस्कुम्भइति। अयसो विकारःकुम्भ इति समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवा-
दीनामुपसंख्यानं सुत्तरपदलोपश्चेति (२।१।६६, वा) मध्यपदलोपी समासः।
षष्ठोसमासो वा। अयस्कृष्णीति। गौरादित्वान् ङोष्। अयस्कृष्णवत् समासः।
अयस्मात्तीति। पात्रशब्दः ङ् न प्रत्ययान्तः। तेन षिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१)
ङोष्। अयस्कृष्णीति। अयोविकारोऽत्र न विवक्षितः। तेन जानपदादि-
(३।१।४२) सूत्रेण ङोष् न भवति। अयद्रव कर्णावस्था इत्ययस्कर्णो। नासि-
कोदरीत्यादिना (४।१।५५) ङोष्। ईकारान्तस्य कर्णशब्दस्य ग्रहणम्। अतः
शुनस्कण्डइत्यत्र सत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तां
निराकर्तुं माह शुनस्कण्डइत्ययं त्वित्यादि। भाः करणमिति। व्युङ्गन्तेन समासः।

तस्माद् येन नाम्नासिन्यायिन (प, ५८) तस्यायं बाधकः स्यादिति तदनेन यदुक्तं सिद्धं तत्र पूर्वंगिति तन्निराकृतम् । तस्माद्दिभाषानिबृहच्चर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणम् । स्यादेतत् । कृत्वोऽर्थविवक्षायां सुचि कृते तस्य यदा विसर्जनीयः क्रियते तदा पूर्वंग न प्राप्नोति । अप्रत्ययस्येति (८।३।४१) प्रतिषेधात् । ततश्च सिद्धे ह्ययं विधत्ते इति यत् तन्नोपपद्यते । तत् कुतो ह्यनेन विकल्पेन नित्यं षत्वं बाध्येतेत्याह यदापि कृत्वोऽर्थवृत्तप्रादि । चतुःशब्दो वर्त्तते इति शेषः । अस्य च सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्व मितरनेन प्रकृतेन मन्वन्त्यः । अस्यार्थः । एतदुक्तं भवति । न केवलं यदा कृत्वोऽर्थवृत्तिं चतुःशब्दं स्मदा पूर्वंगं प्राप्ते सतीमं षत्वविकल्पं विधत्तेऽपि यदा कृत्वोऽर्थस्मदापीति । अत्रैवोपपत्तिमाह लुप्ते कृत्वोऽर्थीय इत्यादि । हिशब्दो हेतौ । कृत्वोऽर्थं भवः कृत्वोऽर्थीयः सुच् । गच्चादित्वाच्छः । यस्माद्रात् सस्येति (८।२।२४) लुप्ते कृत्वोऽर्थीयं रेफस्थाप्रतयस्य विसर्जनीयो भवति तस्मात् कृत्वोऽर्थेऽपि पूर्वंगं निति प्रत्ये प्राप्ते इमं षत्वविकल्पं विधत्ते । ततश्च सर्वत्र कृत्वोऽर्थेऽप्येकृत्वोऽर्थेऽपि नाम्नासि पूर्वंगं षत्वे विकल्प आरभ्यत इति तस्य बाधक एव स्यात् । एवञ्चासति कृत्वोऽर्थग्रहणं चतुष्कपाले विभाषा षत्वं प्रसज्येत । तस्मात् तान्निबृहच्चर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणं स्थितं मेतत् । एवमित्यादि । यदि कृत्वोऽर्थग्रहणं क्रियते एव तर्हि तस्मिन् सति किमिदानीं द्विस्त्रिचतुरित्यनेन कार्यम् ? न किञ्चित् । व्यावर्त्तनाभावात् । तस्मान्न कर्त्तव्यमिदमेवेत्यभिप्रायः । स्यादेतत् । असत्यस्मिन् पञ्चकत्वः करोतीत्यादावपि विभाषा षत्वं स्यात् । अतस्तन्निबृहच्चरनेन क्रियते इत्यतश्चाह अन्यो होत्यादि । इदुदुपधस्येत्यनुवर्त्तते । कृत्वोऽर्थ इति चोच्यते । अच् द्विरादिभ्योऽन्य इदुदुपधः कृत्वोऽर्थं वर्त्तते । तस्मात् सामर्थ्यादिषामेव भविष्यति । नान्येषामित्यनर्थकं द्विरादीनां ग्रहणम् । अक्रियमाण इत्यादिनाऽसति हि द्विरादिग्रहणं यो दोष स्तुं दर्शयति । यदि द्विरादिग्रहणं न क्रियते तदा विसर्जनीयस्य प्रकृतत्वात् स एव कृत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते कृत्वोऽर्थं यो वर्त्तते विसर्जनीय इति । कः पुनरेवं सति दोषः स्यादित्यत आह चतुरो न सिध्यतीति । तथेति । तथैव कृत्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे चतुःशब्दस्य विभाषा षत्वं न सिध्यति । किं कारणं न सिध्यतीत्यतश्चाह रेफस्थेत्यादि । हिशब्दो हेतौ । यस्माच्चतुरो रात् सस्येति (८।२।२४) सुचः सकारे लुप्ते प्रकृत्यवयवस्य रेफस्य विसर्जनीयस्तस्मान्न सिध्यति । नञ्चसौ विसर्जनीयः कृत्वोऽर्थं वर्त्तते । अथ क्रियमाणेऽपि तस्मिन् कच्चादेष दोषो न भवतीत्यत आह तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् द्विस्त्रिच-

तुरित्वेतस्मिन्सूपादीयमाने क्लवोऽर्थग्रहणं चतुःशब्दस्य विशेषणं न्याय्यं भवति । तथाहि तस्य श्रुतत्वात् स एव विशेष्यते क्लवोऽर्थं यो वर्त्तते चतुःशब्द इति । लुप्तेऽपि क्लवोऽर्थीयं चतुःशब्दः क्लवोऽर्थं वर्त्तते इति न भवति हिरादिग्रहणे क्रियमाणेऽपि दोषः । तस्माद् हिरादिग्रहणं कर्त्तव्यं क्लवोऽर्थग्रहणं तस्य विशेषणं यथा स्यात् । एतदपि न भवति तस्य प्रयोजन मिति दर्शयन्नाह प्रकृतं पदं तदन्तमिति । तदन्तं विसर्जनोयान्तम् । अतस्तस्यापि तद्विशेषणं न्याय्यम् । उपपत्तिमाह । तदन्तत्वं तु पदस्य विसर्जनैयिन विशेष्यत्वात्कथ्यते । अपिशब्दोऽवधारणे । तस्यैवेत्यर्थः । कृत एतत् १ व्यापृतिन्यायात् । विसर्जनैयि हि विशेष्यभागे चतुरो न सिध्यति । पदे तु विशेष्यभागे सर्वत्र भवति । तस्मात् तदेव विशेषयिष्यामः । क्लवोऽर्थं ग्रहणं तं पदमिति पदे विशेष्यभागे चतुरः पदं सिध्यत्येव । लुप्तेऽपि क्लवोऽर्थीयं चतुरित्यतत् पदं क्लवोऽर्थं वर्त्तते इति । तस्मान्नाथीं हिरादिग्रहणेनेति श्लोकवार्त्तिककारेण प्रत्याख्यातं हिरादिग्रहणम् । सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः । विसर्जनैयस्य कार्यत्वात् पदेन विशेष्यभाषत्वाच्च प्राधान्यम् । तत्रासति हिरादिग्रहणे प्राधान्याद् विसर्जनैय एव क्लवोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते इति । तस्मिन्सु सति तदुपादानसामर्थ्यात् साक्षात्श्रुतत्वाच्च हिरादेरेव पदस्येतद्विशेषणम् । नतु स्मरितत्वादनुमितस्य विसर्जनैयस्य । तस्माद् युक्तं हिरादिग्रहणं कर्त्तुमिति । एवमित्यादिना ग्रन्थेन हिस्त्रिचतुरग्रहणं सूत्रकारमतेन स्थापयति । पूर्वणेति । इदुदुपधस्येतत्रादिना (८३-४१) । तत्रैतत् स्यात् । इदुदुपधस्येतत्रस्यावकाशो निष्कृतं दुष्कृतमिति । अस्यावकाशो द्विष्करोतीतत्रादौ । चतुष्करोतीतत्र परत्वात् पूर्वविधिं बाधित्वाऽयमेव विकल्पो भविष्यतीतत्र आह पूर्वत्रासिद्धतत्रादि । किं कारणं नास्तीतत्रतथाह अभावाद्दुत्तरस्येति ।

४४ । इसुसोः सामर्थ्या ।

यद्यपि श्रुतिबुद्धपिच्छादिच्छादिभ्र इति (उण्, २।२६५ जने इति (उण्, २।२७२) रित्यनुवर्त्तमानेऽर्त्तिप्रवपियजितनिधनितपिभ्यो निदि-उण् २।२७४) त्वेवं सर्पिर्ग्येजुरादयः शब्दा इसुसप्रत्ययान्ता व्युत्पाद्यन्त इति दर्शनं ततश्च केनचिद्-प्राप्तएव षत्वे क्लवोरित्यादिना (८३।३७) जिह्वाभ्रूलौयादिषु प्राप्तेऽपिदं वचनम् । अथोशादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानौति (प, २३) दर्शनं ततोऽप्रत्ययविसर्जन-

नीयत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) नित्ये षत्वे प्रातेऽस्थारम्भः । सामर्थ्यं सतीति । कुष्वोर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् तदादिनैव शब्दान्तरेण सच्च सामर्थ्यं वेदितव्यम् । सर्पिष्करोतीत्यत्र सर्पिः साधनं करोतीत्येवं साध्यां क्रिया-मपेक्षते । करोत्यर्थोऽपि साध्यः । साधनं सर्पिरित्यस्ति सामर्थ्यम् । तिष्ठतु सर्पिः पितृत्वमुदकमित्यत्र सर्पिरित्यत्र पितृत्वेन सामर्थ्यं नास्ति । तथाहि पितृत्वेतदुदकमपेक्षते । सर्पिरित्येतत् तु तिष्ठत्विति । अथ परमसर्पिःकुण्डिकेत्यत्र विभाषया षत्वं समासे कस्मान्न भवतीत्याह सामर्थ्यमिहेत्यादि । वाशब्दोऽप्यर्थं वर्त्तते । अनेकार्थत्वादव्ययस्य । न पुनरित्यस्यैकार्थीभाव इत्यनेनोभय इत्यनेन च सम्बन्धः । अवधारणञ्चात्र दृष्टव्यम् । व्यवच्छेदफलकत्वात् सर्ववाक्यानाम् । तदयमत्रार्थः । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षैवाश्रीयते । न पुनरैकार्थीभावो नाप्युभयमिति । तेन समासे न भवति । व्यपेक्षालक्षणस्य सामर्थ्यस्य तत्राभावादिति भावः । ननु चोभयसामर्थ्यवाचित्वात् सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः । तत्रेदं युक्तं यदेकार्थीभावसंज्ञकं सामर्थ्यं नाश्रीयते । उभयन्तु कथं नाश्रयितुं युक्तम् ? नहि सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । नचेह प्रकरणादिकमस्ति तथाविधं किञ्चिद् येन व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यं ग्रहीतव्यम् । नैष दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति (प, ३) । इह पदस्येति वर्त्तते । तत्र पदाधि कारादेव सूर्यपरिभाषाया उपस्थानात् सामर्थ्यं लब्धं यतः सामर्थ्यग्रहणं क्रियते तस्मै प्रयोजनम् । इष्टसामर्थ्यस्य परिग्रहो यथा स्यात् । इह च व्यपेक्षालक्षणं मेवेष्टं सामर्थ्यमिति तदेवाश्रयितुं युक्तम् । नैकार्थीभावो नाप्युभयमिति ।

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ।

सर्पिष्कुण्डिकेति । षष्ठौसमासः । एवं धनुष्कपालमित्यादावपि । परमसर्पिःकुण्डिकेति । परमसर्पिःशब्दयोः सम्बन्धादित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयं क्त्वा कुण्डिकाशब्देन सच्च षष्ठौसमासः । अत्र परमशब्दापेक्षया सर्पिःशब्द उत्तरपदम् । तत्रस्यश्च विसर्जनीय इति षत्वं न भवति । ननु चैसुसोः सामर्थ्यं (८।३।४४) इत्यत्रेसुसोरिति प्रत्ययग्रहणमेतत् । तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति (१।४।१०, वा) नियमाद् यत एवेसुसौ विहितौ तदादेरेव ग्रहणेन भवितव्यम् । नाधिकस्य । अधिकस्य परमशब्दः । केवलाङ्घ्रि सृपेरिसप्रत्ययो

विहितः। न परमशब्दादेः। एवञ्चोत्तरपदप्रकृतिरेव नास्ति। किं प्रतिषेधि-
नेत्यत आह एतदेवेत्यादि। यद्ययमिह नियमः स्यादनुत्तरपदस्थस्येति नोक्तं
स्यात्। उक्तञ्च। तस्मादेतज् ज्ञापयति नायमिह नियमो भवतीति। किमस्य
ज्ञापकस्य प्रयोजनं मित्याह तेनेत्यादि। यस्मादयमिह नियमो न भवति तेन
हेतुना वाक्येऽधिकस्यापि ग्रहणे सति परमसर्पिः करोति परमसर्पिष्करोतीत्यत्र
पूर्वसूत्रेण षत्वविकल्पो भवति। नियमे तु सति न स्यात्। समासेऽपि तर्हि
परमसर्पिः कुण्डिकेत्यत्र षत्वविकल्पेन भवितव्यम्? नियमाभावादित्यत्र आह
अपेक्षा च तत्रेत्यादि। चकारोऽवधारणार्थः। इतिकरणो हेतौ। तत्रे सु-
सोरित्यादौ (८।३।४४) सूत्रे सामर्थ्यग्रहणाद् व्यपेक्षैव सामर्थ्यं षत्वविकल्पस्य
निमित्तं यस्मादाश्रितं तस्मात् समासे न भवति। तत्र तदभावात्।

४६। अतः कृकामिकांसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य।

कुपुः + कृपौ चेति (८।३।३७) प्राप्ते वचनमिदम्। अयस्कार इति।
कमख्यण् (३।२।१)। एवमयस्काम इत्यत्रापि। श्रौतिकामिभ्याचरिभ्यो णो
वक्तव्य (३।२।१, वा) इति त्वत्र न प्रवर्त्तते। तत्रोपसंख्यानं खन्तस्य कमरूपा-
दानात्। इह त्वखन्तस्य। यदायादय आघातुके वेति (३।१।३१) कमे णिङ्
नास्ति तदा कमेरखन्तता। अयस्कंस इति। षष्ठोसमासः। ननु कमेरेव
वृत्तुवदिह्निकामिकाधिभ्यः स इति (उण्, ३।३।४२) से कृते कंस इति भवति।
तत्र कामिग्रहणेनेव सिद्धत्वात् कंसग्रहणमनर्थकम्? न। ज्ञापनार्थत्वात्। एतदनेन
ज्ञाप्यतेऽस्तौदमपि दर्शनमुषादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानोति (प, २३)।
अयस्कुम्भइति। अयसो विकारःकुम्भ इति समानाधिकरणाधिकारि श्राकपार्थिवा-
दीनामुपसंख्यानं सुत्तरपदस्योपशेति (२।१।६८, वा) मध्यपदलोपी समासः।
षष्ठोसमासो वा। अयस्कृञ्चोति। गौरादित्वान् ङोष्। अयस्कृञ्भवत् समासः।
अयस्यात्रोति। पात्रशब्दः ढ्रन् प्रत्ययान्तः। तेन षिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१)
ङोष्। अयस्कृञ्चोति। अयोविकारोऽत्र न विवक्षितः। तेन जानपदादि-
(४।१।४२) सूत्रेण ङोष् न भवति। अयइव कर्णावस्था इत्ययस्कृष्णीं। नासि-
कोदरेत्यादिना (४।१।५५) ङोष्। ईकारान्तस्य कर्णशब्दस्य ग्रहणम्। अतः
शुनस्कृष्णइत्यत्र सत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्त्वां
निराकर्तुमाह शुनस्कृष्णइत्यर्थं त्वित्यादि। भाः करणमिति। व्युङ्क्तेन समासः।

यदि तद्धि तपरकरणं न क्रियेत भासं करोतीति दिवादिस्त्रेण (३।२।२१) टे क्ते भास्कर इत्यत्रापि भवति । अत आह भास्कर इतरयं त्वितरादि । सुबोधम् ।

४७ । अधःशिरसौ पदे ।

अधः शिरसौ हति । सुव्यत्ययेन षष्ठाःस्थाने प्रथमा । पदशब्दे परत- इति । एतेन पदइति स्वरूपस्य ग्रहणम् । न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । यदि हि पारिभाषिकस्य ग्रहणं स्यात् पदग्रहणं मनर्थकं स्यात् । समासाधिकारादेव तस्य लब्धत्वादित्यभिप्रायः । शिरस्सदमिति । षष्ठोसमासः ।

४८ । कस्कादिषु च ।

कुपौरित्यस्यायमपवादः (८।३।३७) । यथायोगमिति । इणः परो यो विमर्जनीयस्तस्य षकारः । यस्वन्यस्तस्य सकार इत्येष यथायोगार्थः । कस्क् इति । सौ परत किमः कइति (७।२।१०३) कादेयः । वीप्सायां द्विर्वचनम् । कौतस्कुतइति । पञ्चम्यास्तसिल् (५।३।७) । कु तिहोरिति (७।२।१०४) किमः स्थाने कुभावः । पूर्ववद् द्विरुक्तिः । तत आगत (४।३।७४) इत्यपि क्ततेऽव्ययानां भमात्र इति (६।४।१४४, वा) टिलोपः ।* भ्रातृषुक् इति । यदा समानस्तादा ऋतोविद्यायोनिस्वन्वेभ्यइति (६।३।२३) षष्ठा अलुक् । शुन- स्कारेण इति संज्ञायाम् षष्ठा आक्रोश (६।३।२१) इत्यलुक् । असंज्ञायान्तु ममासि श्वकर्णं (K) इत्येवं भवति । ननु च सर्पिष्कुण्डिकादीनां नित्यं समासेऽनुत्तर- पदस्यस्येत्येवं (८।३।४५) षकारः सिद्धः । तत् किमर्थंमेषामिह पाठ इत्यत आह एषामित्यादि । पारायणेन दीव्यन्तीति पारायणिकाः । तेन दीव्यतीति (४।४।२) ठक् । भाथे वृत्तौ (L) चेति । अनुत्तरपदस्येति किम् ? परमसर्पिः कुण्डि- केति भाथे वृत्तौ च प्रतुगदाहृतम् । अत स्तयोरिह पाठो नाभिमतीऽमीषामिति

(K) आकर्णं इति वा । श्रुती दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदैषु दीर्घां वाच इत्यस्य कात्यायनवाक्ये- ष्वनभस्त्रितेरु ऋक्षपाठोऽपि शीघ्रचित्तव्यः । यद्यथाभेषामपि दृश्यते इति (६।३।१७) एवमस्यैवं प्रपञ्चं साध्यापि भाष्योऽस्मात्प्रपञ्च इति सर्वत्रास्य प्रयोगं सर्वत्रे नातुमशक्ये ।

(L) By वृत्तौ च again the हति is here referred to by the काशिकाकारः । Neither किनेद् nor इरदत्त gives any account of it. On वृत्तौ भाष्ये तथा चातुनामपारायणादियु it has been explained as वृत्तिभट्टिनिर्गूरादिभिः प्रचीता by the former and कुणिप्रथसिभिः प्रचीता by the latter.

दर्शयति । अविहितलक्षण इत्यादिना कस्कादेराकृतगणता माचष्टे । चकारो-
ऽनुक्तसमुच्चार्यो भवन्नेवमर्थं द्योतयति । विसर्जनैयस्थानिकयोः सकारषकार-
योरुपचारइतिप्रथा संज्ञा विहिता ।

४९ । छन्दसि वा ऽप्राप्तेऽङितयोः ।

अयस्यात्रमिति षष्ठीसमासे कृते ऽतः क्वकमौत्यादिना (८११४६) नितेप्र षत्वे
प्राप्तेऽनेन विकल्पो विधीयते । एवं विश्वतस्यात्रमित्यादावपि यदा समास स्तदा
प्राप्ते । उरुणस्कार इत्यत्राप्यसमासत्वादेवाप्राप्तेः । उरुण्वदात् परस्यास्त्वच्छ्वदस्य
बहुवचनस्य वसूनसाविति (८११२१) नसादेशः । नञ धातुस्थोरुपुभ्य (८२१२०)
इति णत्वम् । अथेह हरिकेशः पुरस्तात् स नः पावकइत्यादौ च कस्मान्न भवती-
त्याह हरिकेश इत्यादि ।

५० । कः करत् करतिक्रुधिकृतेष्वनदितिः ।

वेति निवृत्तम् । करिति । कञो लुङ् । च्चिः । तस्य मन्त्रे घसेइत्यादिना लुक्
(२१४८०) । तिप् । गुणः । रपरत्वम् । हल्ल्यादिना (६११६८) तिलोपः । रिफस्य
विसर्जनैयः । बहुलञ्छन्दस्यमाङ् योगेऽपौत्राङ्गमाभावः (६१४०५) ।
करदिति । कञो लुङ् । कञ्ङरुहिभ्यञ्छन्दनीत्राङ् (३११५८) । ऋङ्गो-
रङ्ङि गुणइति (७१४१६) गुणः । पूर्ववदङ्गमाभावः । अथवा लटः शत्रादेशः ।
व्यत्ययेन शप् । करतीति । लट् । तिप् । पूर्ववच्छप् । कधीति । कञो लोट् ।
सेह्लपिञ्चेति (३१४८०) सिपो हिरादेशः । तस्य शुश्रुषुपकञ्ङभ्यञ्छन्दसोति
(६१४१०२) धिभावः । बहुलञ्छन्दसोति (२१४०३) विकरणलुक् । क्त-
मिति । निष्ठात्तमेतत् । विश्वतस्क इति । पञ्चम्यास्तसिल् (५१३७) । उरुण
स्त्वधीति । पूर्ववन्नसादेशः । णत्वञ्च । सदक्कतमिति । सदसि क्तमिति
सप्तमौति योगविभागात् समासः (२११४०) ।

५१ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ।

अध्यर्थमिति । परेरिद् विशेषणम् । हिमवतस्परतीतिः । हिमवत उपरो-
त्तरर्थः । पञ्चमी च सुव्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने वेदितव्या । दिवः पृथिव्या इत्यादि ।
सर्वतोभावे परिशब्दोऽत्र वचते ।

५२ । पातौ च बहुलम् ।

दिवस्वात्विति । पातेर् लोट् । तिप् । एरुतित्वात् (३।४।८६) ।
अदादित्वाच्चे लुक् ।

५३ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषिषु ।

वाचस्पतिमिति । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।३।१४) बहुलवचनाद्-
कृतप्रत्यलुक् ।

५४ । इडाया वा ।

पृष्णं निति प्राप्ते विकल्पाथं वचनम् । यथेवं वेतनार्थकम् । आरम्भसाम-
र्थदेव विकल्पेनार्थं विधिर्विज्ञास्यते । नेतत् । असति वाग्रहणे पूर्वीं विधिर्वहुलं
विज्ञायित । बहुलग्रहणस्य प्रकृतत्वात् । इह तु वाग्रहणे पूर्वीं विधिर् नित्यो
विज्ञायितेति नानर्थकम् ।

५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।

मूर्धनि भवो मूर्धन्यः । शरीरावयवाद् यत् (४।३।५५) । ये च भाव-
कर्मणोरिति (६।४।१६८) प्रकृतिवद्भावः । सिषेच सुष्वापिति । विचिर् चरणे ।
जिष्पश् श्ये । धात्वादेः षः स इति (६।१।६४) सत्वम् । लिट् । तिप् । णल् ।
स्वपेर् लिट्वाभ्यासस्योभयिषामिति (६।१।१७) रूप्रसारणम् । अथ मूर्धन्यग्रहणं
किमर्थम् ? णपइतयोवोच्येत । षकारेऽपि कृते सिषेचेत्तादि सिध्यति । लघु च
सूत्रं भवतीतग्राह षइतेष्वं सिद्धइति । यदि षइतेष्वोच्चेताकृदं चकृदृइतग्रा-
पीषः षौध्व लुङ् लिटां षोऽङ्गादिति (८।४।७८) षत्व प्रसज्येत ? ढत्वच्चेत्यते ।
तच्च मूर्धन्यग्रहणे सति सिद्धतेष्व । अत्र हि सतग्रान्तरतम्यान्नादानुप्रदानस्य
षोषवतो महाप्राणस्य धकारस्य तादृशो ढकारो भवति । यदि पुनरिणः षौध्वमिति
(८।३।७८) सूत्रे ढग्रहणं क्रियते तदा शक्यत इह सूत्रे मूर्धन्यग्रहणमकर्तुम् ।
तथाच ढग्रहणं न कृतं वैचित्त्यार्थम् । ननुच क्रियमाणेन ढग्रहणेन षकारस्य
व्यवच्छिन्नत्वाद्गत उत्तरेषु षग्रहणं कर्तव्यं जायते । जायतां नाम् । तथापि
मूर्धन्यग्रहणात् स्वरूपग्रहणमेव लाघवं भवति । स्वरूपग्रहणे हि षण्मात्रा
भवन्ति । इह ष इत्युक्ते हे मात्रे । उत्तरसूत्रे ढइत्युक्ते हे । उत्तरत्र ष

इतुक्ते द्वे । ताः सर्वाः संकलिताः षष्मात्रा भवन्ति । मूर्धन्यग्रहणे सति सप्त । तस्मात् स्वरूपग्रहणे सति लाघवं भवति । यदि तु सन्तावपि षकार-
ठकारौ प्रकृतौ तथापि षकारस्य स्वरितत्वात् तस्यैवानुवृत्तरिति कल्पयति तदा
सुतरां स्वरूपग्रहणे लाघवं भवति । अकट्टमिति । इत्सादृशादिति (८।२।२७)
सिचो लोपः । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? अपदस्य मूर्धन्यइतुग्यमानेऽपदस्य यः
सकार स्तस्य मूर्धन्यो विज्ञायित । तथाच करिष्यतीत्यादौ न स्यात् । पद-
सकारत्वात् । क्व तर्हि स्यात् ? करिष्यतीत्यादौ यत्र पदसंज्ञा नास्ति । अत्र हि
भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधेत । तस्मादन्तग्रहणं क्रियते ।

५६ । सङ्घेः साङ्घः सः ।

साङ्घपत्येति । साङ्घित्येतद्रूपमापन्नस्येत्यर्थः । जलाषाङ्घिति । जलं महत्
इति भजो गिरित्यनुवर्त्तमाने (३।२।६२) ङन्दि सङ्घ (३।२।६३) इति गिङ् ।
अत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । हो ठइति (८।२।३१) ठत्वम् ।
तस्य जश्त्वं ङकारः । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घः । सकार-
स्योष्णयो घोषवत आन्तरतभ्यात् तादृश एव षकारः । सङ्घेनेत्यादि । ङौङ्घः
सङ्घस्यां जनेङ् (३।२।६७) इत्यनुवर्त्तमानेऽन्येष्वपि दृश्यत इति (३।२।१०१)
ङप्रत्ययः । अपिशब्दस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वात् । सङ्घेने वचनं इति
तेन सङ्घेति तुल्ययोग इति (३।२।२८) बहुव्रीहिः । वीपसर्जनस्येति (६।३।८२)
सङ्घशब्दस्य सभावः । सङ्घस्यापत्यमित्यत इति (३।२।६५) यस्येति चेत्यकार-
लोपः (६।३।१४८) । आदिवृद्धौ च साङ्घिरित्येतद्रूपम् भवतीत्यसति सङ्घेरित्ये-
तस्मिन् मूर्धन्यः प्रसज्येत । अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यकारस्य (१।२।५७)
स्थानिवत्त्वान्नास्ति साङ्घित्येतद्रूपमिति चेत् ? न । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति
(१।२।५८, वा) स्थानिवद्भावनिषेधात् । नन्वेवमपि नेवात्र साङ्घित्येतद्रूपमस्ति-
पत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वात् । इहापि तर्हि न स्याज् जलाषाङ्घिति ।
पत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वादेव । सा ङ्घमात्रित्य भवति । अङ्घसंज्ञा
च प्रत्यये सति । प्रत्ययो ह्युपपदाश्रय इति व्यक्तमुपधावृद्धेर्बहिरङ्गत्वम् । पत्वं
त्वन्तरङ्गं साङ्घभूतस्य विधीयत इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं (५, ५१) इत्यसिद्धत्वात्
पत्वं न भविष्यतीति वचनमिदमनर्थकं स्यात् । तस्मान्मा भूद्व वचनस्य वैयर्थ्यं
मिति नेयं परिभाषोपपत्तिश्चेत् । तुगसाङ्घमिति । द्वितीयैकवचनान्तमेतत् ।

क्वचिज् जलासाहमिति पाठः । स त्वयुक्तः । इष्टत्वादिह घत्वस्य । तथाच वक्ष्यति सवनादिष्वश्वसनिग्रहण मनिषीऽपि घत्वं भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलाषाह मश्वषाहमित्येतत् सिद्धं भवतीति (८।३।११०) । स इति किमिति ? एव' मन्यते । अलोऽन्वपरिभाषयान्तस्य (१।१।५२) तावड्, डकारेण भवितव्यम् । अन्तस्य भवन्नान्तरम्याड्, डकारः स्यात् । एतच्चायुक्तम् । डकारस्य डकारविधाने प्रयोजनाभावात् । तस्मादन्तरिणापि सग्रहणं सकारस्यैव भविष्यति । इतरस्तु सइतेरतस्मिन्नसत्यनन्वयविकारिऽन्वसदेशस्ये त्वाकारस्य (प, १०४) द्विमात्रिकस्या. न्तरनम्यात् तादृश ऋकारो मूर्धन्यः स्यादित्यनेनाभिप्रायिणाह आकारस्य मा भूदिति ।

५७ । इष्कोः ।

इष्कोरिति इन्द्वैकवद्भावं कर्त्वेकवचनेन निर्देशः । नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वेऽनित्यमागमशासनमिति न क्रियते । इष्णिति परणकारेण प्रत्याहार ग्रहणम् । कुइति कवर्गस्य । कुतः पुनरेतदवसितमनयोर् ग्रहणं न पुनरि- कारककारोकाराणामिति ? व्याख्यानात् । सर्वसन्देहेष्विदं सुपतिष्ठतं भवति हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नाह सन्देहादक्षक्षणांमिति (प, १) । वाञ्छु त्वच्छिति । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । दास्यतीति । कथं पुनरिदं प्रतुदाहरण- सुपपद्यते ? यावताणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१. ६८) इत्यत्र हकारेण गृह्यमाणेन आकारो गृह्यत इति । अस्ति ह्याकारस्य हकारेण सह सवर्णत्वम् । तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात् । स्थानमस्ति ह्यनयो स्तुल्यमित्यकुहविसर्जनोद्यः कण्ठ्या (शि, सू) इति । प्रयत्नोऽपि तुल्यः । विवृतं करणमूष्णानां स्वरणाच्चेति । तस्मात् सत्यपौष्कोरिति प्राप्नोत्येव मूर्धन्यः । नाज्जलाविति (१।१।१०) सवर्णसंज्ञा- प्रतिषेधादिति चेत् ? न । अगृहीतसवर्णानां प्रतिषेधात् । नैष दीषः । यदयं वयस्यासु मूर्ध्नी मतुवित्यत्राकारादुत्तरस्य (४।४।१२७) सकारस्य मूर्धन्य- मकृत्वा निर्देशं करोति ततोऽवसीयते हकारो गृह्यमाणो नाकारं ग्राहयति । अन्यथा वयस्यास्त्विति निर्देशं न कुर्यात् । असाविति । तदोः सः सावनन्वयो- रिति (७।२।१०६) दकारस्य सकारः । अदस औ सुलोपधेत्वौत्व' (७।२।१०७) सुलोपश्च ।

५८ । नुम्विसर्जनोयशर्व्यवायेऽपि ।

इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशान्निर्दिष्टग्रहणस्थानन्तर्ध्यायत्वाद् व्यवाये सति पूर्वण न प्राप्नोतीत्यस्वारभः । इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति । एवं नुम्व्यवाये । विसर्जनीयव्यवाये शर्व्यवाये । अर्धोत्थेभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेन त्रौणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते । वाक्यत्रयस्य प्रयोजनं दर्शयिष्यामः । नुमग्रहणं नुमस्थानिकस्थानुस्वारस्योपसङ्गणं द्रष्टव्यम् । नहि नुमा क्वचिद्ग्रवायोऽस्ति । सर्वत्र नद्यापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारविधानात् (८३।२४) । सर्पीषीति । नपुंसकस्य भल्लच इति (७।१।७२) नुम् । सान्तमहृतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । सर्पिःष्विति । वा शरीति (८।३।३६) विसर्जनीयः । सर्पिःष्विति । वाग्रहणाद् विसर्जनीयसुक्ते विसर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः । परस्य सकारस्य षत्वे कृते पूर्वस्य ष्टुत्वम् (८।४।४१) । अथेह क्षस्मान्न भवति निंससे निंसस्वेतगत आह नुमादिभिरित्यादि । एतच्च प्रत्येकं हि वाक्यपरिसमाप्तौ लभ्यते । प्रत्येकं हि वाक्यपरिसमाप्तौ त्रौणि वाक्यानि भवन्ति । नुमा व्यवायेऽपीण्कोरुत्तरस्य मूर्धन्यो भवति । एवमन्वत्रापि । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽप्येति । एतद् ग्रहणकवाक्यं तेषामिव निवन्धनम् । तत्रैकेन वाक्येन नुमा व्यवाये मूर्धन्यो विधोयते । द्वितीयेन तु विसर्जनीयव्यवाये । तृतीयेन तु शर्भिरिति । तत्रेह न भवति नुमा विसर्जनीयादिसहितेन मूर्धन्यः । निंसस इति । णिसि चुम्बने । इदित्त्वानुम् । लट् । यास् । यासः से (३।४।८०) । अदादित्वाच्छपो लुक् । निंसस्वेति । लोट् । टेरित्त्वम् । सवाभ्यां वामावित्प्रकारस्य (३।४।८१) वकारः । अथापिशब्दः किमर्थः ? अव्यवायेऽपि यथा स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति । सिद्धं ह्यव्यवाये पूर्वणैव । सिद्धे सत्यारभो नियमार्थो विज्ञायेत । नुमादिव्यवायएव । तथाच सति नुमादिभिरव्यवहित्तादिण्कोर्न स्यात् । नैतदस्ति । यदि हि नुमादिभिरव्यवाये मूर्धन्योऽभिमतः स्यादिण्कोर्नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाय इत्येकमेव योगं कुर्यात् । न कृतवांश्च । तस्माद् योगविभागकरणसामर्थ्यात् पूर्वोऽव्यवायार्थो विज्ञास्यते । नाथोऽपिशब्देन । यस्य तर्ह्येवमर्थमवगच्छतः प्रतिपत्तिगौरवं भवति तं प्रति तत्परोहाराथोऽपिशब्दः । सकारग्रहण एव कर्त्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । नहि शकारप्रकाराभ्यां निमित्तकारिण्यो र्व्यवधान मस्ति ।

५६ । आदेशप्रत्यययोः ।

अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति । आदेशप्रत्यययोरित्युभयत्र सकारापेक्षयाऽ-
वयवयोगा वेद्यं षष्ठी स्यात् । आदेशावयवो यः सकारः प्रत्ययावयवो यःसकार
इति । समानाधिकरणं वा । आदेशस्य सकारस्य प्रत्ययस्य सकारस्येत्यादेशो यः
सकारः प्रत्ययो यः सकार इति । अथवा प्रत्यये समानाधिकरणाऽऽदेशावयवयोगा ।
प्रतयो यः सकार आदेशावयवो यः सकार इति । तस्य विपर्ययो वाऽदेशो यः
सकार स्तस्य प्रतयावयवो यस्तस्येति । कथं पुनरेका षष्ठी समानाधिकरणा
वा आदेशावयवयोगा वा ? विषयभेदात् । यथैव हि खरवसानयोः-(८।३।१६)
रितत्रैकापि सप्तम्यधिकरणभेदाद् भिद्यते तथेहाप्येकस्याऽपि षष्ठा विषय-
भेदो वेदितव्यः । तत्राप्यपक्ष आश्रीयमाणे नित्यवीप्सयोरिति (८।१।१४)
स्थाने द्विवचने कृते विसं विमं सुसलं सुसलमित्यत्रापि पलं प्राप्नोति । भवति
ह्यत्रादेशावयवः सकारः । सर्वस्य हे इति (८।१।१) स्थाने द्विवचनपक्षोऽप्याश्रित
एव । द्वितये तु करिष्यतीत्यादी न स्यात् सकारमात्रस्याप्रतयत्वात् । तृतीये
तु पक्षे यावाद्ययोर्दीर्घौ ताडुभावपि प्रसज्येते इति त्रिषु पक्षेषु दोषवत्तां दृष्ट्वा
चतुर्थं पक्षं माश्रित्याह आदेशो यः सकार इत्यादि । चतुर्थं पक्षेऽप्याश्रीयमाण
इन्द्रो मा वक्षत् स देवान् यच्चदित्यत्र न प्राप्नोति । प्रतयो ह्यत्र सकारो नतु
प्रतयावयव इत्यत्राह इन्द्रो मा वक्षदित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मादिहापि
व्यपदेशिवद्भावात् प्रतयावयवः सकार स्तस्माद् भवति मूर्धन्यः । वक्षदिति ।
वक्षल्लैट् । तिप् । इत्यत्र लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः (३।४।८७) । लैटोऽ-
डाटावित्यट् । (३।४।८४) सिब् बहुलं लैटोति (३।१।३४) सिप् । ह्यो ङः
(८।३।३१) । षटोः कःसौति (८।३।४१) कत्वम् । यच्चदिति । यजेन्धोः कुरिति
(८।३।३०) कुत्वम् । जकारस्य गकारः । तस्य चत्वं ककारः । शिषं यथा-
योगं पूर्ववत् ।

६० । शासिवसिषसौनाञ्च ।

अन्वशिषदिति । शासु अतुशिष्टौ । लुङ् । सर्त्तिशास्त्वर्त्तिभ्यश्चेति (३।१।३६)
चौरङ् । शास इदङ् ह्लोरितौत्वम् (६।४।३४) । अन्वशिषतामिति ।
तसस्ताम् । शिष्ट इति । ष्टुत्वम् । पूर्ववदित्वम् । उषित इति । वस निषासे ।

वसतिच्छोरिति (७२।५२) । वच्चादिस्त्रेण (६।१।१५) मम्प्रसारणम् ।
जन्तुजञ्जरिति । घञ्जु अदने । यच्चादेशो घसि स्त्रयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ननु
चादेशस्य लाक्षणिकत्वाद् ग्रहण मयुक्तम् । नेष दोषः । अनितरा हि लक्षण-
पतिपदोक्तपरिभाषा (प, ११४) । अनितरत्वं चास्या यावत्पुरानिपातयोर् लङि-
(३।३।४) तत्र निपातग्रहणेन ज्ञापितम् । भुवश्च महाव्याहृतेरित्यत्र (८२७१)
महाव्याहृतिग्रहणेन च ज्ञापितम् । अपि चात्र घसिवसोरिकतरस्य लघुञ्जरत्वात्
पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये शासेः पूर्वनिपातं कुर्वता शास्त्रनिरपेक्षता श्रूयते । किञ्चि-
च्छात्रमत्र नापेक्षितव्यमित्यमुमर्थं दर्शयितुम् । तेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
(प, ११४) नाश्रीयत इति युक्तमादेशस्यापि ग्रहणमिति । अदेलिङ् कृते लिङ्यन्व-
तरस्या मिति (२।४।४०) घञ्जादेशः । गमङ्नेत्यादिनोपधालोपः (६।४।८६) ।
द्विवचनेऽचीति (१।१।५६) स्थानिवद्भावाद् द्विवचनम् । कुहोश्चरिति (७।४।६२)
चुत्वं भकारः । तस्यापि जश्त्वञ्कारः । घकारस्य चत्वं ककारः । तस्य
चाश्रयत्वात् सिद्धं भवतीति वेदितव्यम् । अक्षन्ति । लुङ् । बहुलच्छन्दसीति
(२।४।३६) घस्रुादेशः । भेरन्तादेशः । संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । मन्त्रे घसिङ्गरे-
त्यादिना (२।४।८०) चुर्लुक् । घसिमसोर्हलि (६।४।१००) चेत्युपधालोपः ।
चत्वं ककारः । अनादेशार्थं वचनमित्युक्ते यो देशयिद् युक्तं शासिवसोरनादेशार्थं
वचनम् । अनादेशार्थं तु घसिं प्रत्ययुक्तम् । आदेशसकारत्वादिति तं प्रत्याह
घसिरित्यादि । घकारादिवर्णसमुदायो हि घसिरादेशः । सकारस्तु तस्मावयवो
नादेश इत्यादेशघसि मपि प्रत्यनादेशार्थं वचनम् ।

६१ । स्तौतिष्ठोरिव प्रत्यभ्यासात् ।

घभूत इति । प्रइतीदं रूपमापन्न इत्यर्थः । तुष्टूषतीति । इक्तो भल्लिति
(१।२।६) सनः किञ्चम् । अज्भनगमां सनोति (६।४।१६) दीर्घः । द्विव-
चनम् । शर्पूर्वाः ख्य इति (७।४।६१) ख्यः शेषः । सिषेचयिषतीति ।
सिषे हंतुमति चेति (३।१।२६) णिच् । सन् । इट् । गुणायदेशौ । थौ क्तं
स्थानिवद्भवतीति सिषो द्विवचनम् । सिषञ्चयिषतीति । सन्ज सङ्गे । सन् ।
द्विवचनम् । सन्वत (७।४।७६) इतीच्चम् । सुष्वापयिषतीति । स्वापेर्षन्तस्य
द्व्युतिस्त्राप्योः सम्प्रसारणमित्यभ्यासस्य (७।४।६७) सम्प्रसारणम् । ननु च सिषोऽत्र
मूर्धन्यः पूर्वणोव । तत् किमर्थोऽस्वारश्च इत्याह सिषे सतीत्यादि । सिषिचतीति ।

सिचः सन् । इको भलित्यनुवर्त्तमाने (१।२।६) हलन्ताच्चेति (१।२।१०)
 कित्वाद् गुणाभावः । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । सुसृषत इति । षड्-
 प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सन् इत्यात्मनेपदम् (१।३।६२) । क्वचित् तिप्-
 प्रत्ययान्तं सुसृषतीति प्रत्युदाहरणम् । तत् ष प्रेरण इत्यस्य द्रष्टव्यम् । अथैवकार-
 करणं किमर्थम् ? सिञ्चे सत्यारम्भसामर्थ्यादेव नियमो विज्ञास्यत इत्याह एवकार-
 करणमित्यादि । कः पुनः स्तौतिष्ठोः षष्ठेवेत्यस्मिन्नियमे दोषो यतः स नेथ्यत
 इत्यत आह स्तौतिष्ठोः षष्ठेवेत्यादि । षष्ठेवेत्यनेनावधारणेन स्तौतिष्ठोः सन्-
 प्रत्ययेन प्रत्ययान्तरस्य व्यवच्छेदः क्रियते । स्तौतिष्ठो र्यदि मूर्धन्यो भवति तदा
 षष्ठेव । नान्यस्मिन् प्रत्यय इति । ततश्च तुष्टावेति क्तिटि न स्यात् । इह तु
 स्यादेव सिञ्चितोति । अवधारणेन षत्वस्याव्यवच्छिन्नत्वात् । अन्यत्रेत्यादि । यदि
 षणीति नोच्येत ततोऽविशेषेण सर्वत्र नियमः स्यात् । ततश्च नियमेन व्यावर्त्तितत्वाद्
 यथा सिञ्चितोत्यत्र न भवत्यभासाद्गुणस्य सकारस्य षत्वं तथा भिषेचेत्यत्र लिट्यपि
 न स्यात् । तस्मात् षणोऽन्यत्र लिङ्गादौ मा भूदित्येवमर्थं षणीत्युच्यते । को
 विनतःपुरोध इति । विनत इति पूर्वाचार्यसंज्ञा षत्वणत्वयोः । अनुरुध्यत
 इत्यनुरोधः प्रयोजनम् । किं प्रयोजनं षत्वस्य यतः कृतषत्वस्यैहोपादानं कृत-
 मित्यभिप्रायः । अविनते नियमो मा भूदिति । अविनत इति । अविद्यमानषत्व
 इत्यर्थः । सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात् । तत्र यथा षंभूते सन्त्यन्य-
 धातोरभासाद् मूर्धन्यो न भवत्येवमषत्वभूतेऽपि न स्यात् । तस्मादषत्वभूते नियमो
 मा भूदित्येवमर्थं विनतस्य ग्रहणम् । सुषुप्सतीति । स्वपेः सन् । रुदवि-
 देत्यादिना (१।२।८) कित्वाद् वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । कः
 सानुबन्धकेऽनुरोध इति । नकारोऽनुबन्धः । नकारानुबन्धस्य ग्रहणं किमर्थं
 किं प्रयोजनमित्यर्थः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूदिति । षडित्युच्यमाने यो
 नाम कश्चित् षशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः स्यात् । सानुबन्धकग्रहणे तत्रैव भवति ।
 नान्यत्र । तेन निरनुबन्धकषशब्देऽन्यस्यापि भवत्येव मूर्धन्यः । सुषुपिष इन्द्र-
 मिति । स्वपेर्लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । धासः से (३।४।८०) । असंयोगा-
 क्तिट् क्विति (१।२।५) कित्त्वम् । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् ।
 क्त्वादिनियमाद्दिट् । द्विर्बचनम् । प्रत्ययसकारस्य मूर्धन्यः । इन्द्रशब्दे परतोऽ-
 यादेशः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः (८।३।१६) । सुषुपिष इन्द्रमिति
 स्थित इह निरनुबन्धके नियमाभावादभासान्मूर्धन्यो भवत्येव । अभ्यासस्य

या प्राप्तिरित्यादि । असत्यभ्यासग्रहणे धातोर्यं इण् तस्यापि नियमः स्यात् । न चेत्थते । तस्मादभ्यासाद् या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्वादित्वाभ्यासग्रहणम् । प्रतीषिषतीति । प्रतिपूर्वादिणः सन् । अधीषिषतीति । अधिपूर्वादिकः सन् । अजादित्वाद् द्वितीयेकाच् सन्यङ्गोरिति (६।१।८) द्विरुच्यते । सन्धत (७।४।७८) इतीत्त्वम् । धातूपसर्गयोरेकादेशः । अधीषिषइति प्रतीषिष इति स्थिते धातुप्राप्ति-नियमभावात् षभूतेऽपि सनि धातोः परस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवत्येव ।

६२ । सः खिद्विखिद्विसहोनाञ्च ।

स इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः । नेति प्रतिषेध एव क्रियतामित्यदेशनीयम् । लाघवकृते विशेषाभावात् । सिखेदयिषतीत्यादि । खिद्विदा गात्रप्रचरणे । श्वद खदं आस्त्रादने । प्रह मर्षणे । एभो णिच् । ततः सन् । ननुच सकारस्य सकारविधाने न कश्चिद्विषयः । तत् किमर्थं सकार उच्यत इत्याह सकारस्येत्यादि । य एषां धात्वादिः षः सइति (६।१।६४) सकारः कृतस्तस्यादेशत्वान्मूर्धन्ये प्रां वचनम् ।

६३ । प्राक् सिताद्ङ्व्यवायेऽपि ।

इण्कोरिति (८।३।५७) पञ्चमोनिर्देशान्निहिष्टग्रहणस्थानन्तर्यार्थत्वाद् व्यवा-येन प्राप्ततीतौदमारभ्यते । अङ्ग्रहणेनागमस्य ग्रहणम् । न प्रत्याहारस्य । एतच्च व्याख्यानाद् वेदितव्यम् । प्राक्सितसंग्रहनादिति । परिनिविभ्यः सेव-सितसयेत्यादितः (८।३।७०) । उदाहरणान्नुत्तरत्वं व्युत्पादयिष्यन्ते । अव्यवधाने-ऽपि यथा स्वादित्वेवमर्थोऽपिग्रहः । अन्यथा ह्यसति तस्मिन् यस्यापि तावत् पूर्वेषु प्राप्तिरादेशसकारस्य तस्याप्यव्यवाये न स्यात् । तत्रकोऽङ्गन्व्यायेन बाधितत्वात् । किं पुनरनादेशसकारस्य सेनयादिसम्बन्धिनो यस्य मूर्धन्यप्राप्ते-रत्यन्तासम्भवएव ।

६४ । स्याद्विष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।

प्राक्सिता दिति वर्त्तत इति । स्यासेनयसेधसिचैत्यत्र (८।३।६५) यस्याग्रह-स्तमादाय प्राक् (८।३।७०) सितसंग्रहनाद् ये धातवः सूत्रे निर्दिष्टा स्ते स्यादयो वेदितव्याः । अथ किमर्थमभ्यासव्यवाये षत्वमुच्यते ? यावता परितिष्ठसतीत्या-

दाविणको (८।३।५७) रादेशप्रत्ययथोरित्वेव' (८।३।५८) सामान्यलक्षणैः सिद्धं षत्वमित्याह अभ्यासेन व्यवाय इत्यादि । अघोपदेशो यस्तस्य सकारः ; पूर्वण न सिध्यतीति तदर्थं मभ्यासेन व्यवाये षत्वमुच्यते । अभिषिषिषयिषतीति । सेनयाऽभियातीति सत्यापपाशेत्यादिना (३।१।२५) णिच् । इष्टवङ्गावाङ्लोपः । मन् । पूर्ववदिङ्गागमः । अघर्णान्ताभ्यासार्थञ्चेति । घोपदेशमधिकृत्य तदुक्तम् । यद्यपि तस्य सकार आदेशो भवति तथापि नेव सामान्यलक्षणैः सिध्यति । अनिणन्तत्वाद्भ्यासस्य । तेन व्यवधानाच्च । अभितष्ठाविति । आतञ्चौणल (७।१।३४) इत्यौलम् । पूर्ववत् खयः शेषः । षणि प्रतिषेधार्थञ्चेति । स्तौति-स्थोरिवेति (८।३।६१) नियमेन यत् प्रतिषिद्धं व्यावर्तितं तत् षणि यथा स्यादित्येवमर्थं चेत्यर्थः । किं पुनस्तत् प्रतिषिद्धं षत्वम् ? अथवा प्रतिषेधः प्रतिषिद्धम् ? भावे निष्ठा । अर्थशब्दो निवृत्तौ वर्तते । यथा मशकार्थो धूमइति । तदेतदुक्तं यः षणि प्रतिषेधः स्तौतिणिभ्यामन्यस्य धातोः षत्वप्रतिषेधः क्तस्तन्निवृत्तार्थञ्चेति । अभिषिषिच्यतीति । अत्र यद्यभ्यासेन व्यवाये नोच्येत तदा षत्वं न स्यात् । यथा निमिच्यतोत्यत्र । अभ्यासस्येति किमर्थमुच्यते ? यावता चशब्दोऽत्र क्रियते । स चापिशब्दस्यानुकर्षणार्थः । तेनायमर्थो भवति । अव्यवाये व्यवायेऽपीति । एव मन्तरणाप्यभ्यासस्येति वचनं सुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्याभ्यासस्य भविष्यति । सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधान्न भविष्यतीति चेत् ? न । उपमर्गात् सुनोतीत्यस्य (८।३।६५) षत्वविधानार्थस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । तस्मिन्नेव हि प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वाधनार्थं सुपसर्गात् सुनोतीत्यस्वारम्भः (८।३।६५) । तत् कृतः प्रतिषेधस्य प्राप्तिरित्याह अभ्यासस्य त्वित्यादि । स्यादित्यभ्यासस्यैवेति विपरीत-नियमो नाशङ्कनीयः । विपरीतनियमे सत्यभ्यासव्यवाये स्यादीनां यन्मूर्धन्य-विधानं तदपार्थक्यमेव स्यात् । अभिसृष्टवतीति । घृ प्रेरणे । अभिसिषासतीति । यो अन्तर्कर्मणि ।

६५ । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिसोभतिस्या-
सेनयसेधसिचसञ्चस्वञ्चाम् ।

सुञ् अभिषवे । घृ प्रेरणे । सुवतीति श्रविकरणनिर्द्देशान्निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्येति (प, ८२) च सृङ् प्राणिगर्भविमोचने घृङ् प्रसव इत्येतयोरादादिक-

द्वैवादिकयोरग्रहणं न भवति । घो अन्तकर्मणि । हुञ् स्तुती । दृभ स्तम्भे । षा गति-
निवृत्तौ । सेनयतिस्खन्तः पूर्वमेव दर्शितः । धिध गत्याम् । धिधु शास्त्रे माङ्गल्ये च ।
इयोरपि ग्रहणम् । एतयोस्तु सिधतेर्गताविति (८३।११३) प्रतिषेधाद् गतरन्त्यत्र
षत्वं भवतीति वेदितव्यम् । शपा निर्द्वैगः धिधु मंरादावित्यस्य दैवादिकस्य
निवृत्तये । षिचिर् चरणे । सन्ज सङ्गे । योऽत्र षोपदेश स्तस्यादेशप्रत्यययो
(८३।५८) रिति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति (८३।१११) प्रतिषेधे प्राप्ते
वचनम् । यस्त्वषोपदेश स्तस्यादित एवाप्राप्तेः । सुनौतीतिवमादौनां श्रुतिपा
निर्द्वैयो यङ्लुग निवृत्तार्थः । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्येत्यादि । एतेनोप-
सर्गस्थे भूध् न्यनिमित्ते तात्स्थ्यादुपचारिणोपसर्गशब्दोऽत्र वर्तत इति दर्शयति ।
भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं यथा मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र । अभ्रगुणोदिति ।
कङ् । प्राक्सितादङ्वायेऽपीति (८३।६३) षत्वम् । अभिषुवतीति । अचि
श्रुधातुभ्रुवामित्तादिनोवङ् (६।४।७७) । अभिष्यतीति । श्रोतःश्रनौतरोकार-
(७।३।६१) लोपः । अभिष्टौतीति । अदादित्वाच्छपो लुक् । उतो वृद्धिर्लुकि हलौति
(७।३।८८) वृद्धिः । अभिष्टोभत इति । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अभिषिञ्चतीति ।
श्रे सुचादौनामिति (६।१।५८) नुम् । अभिषजतीति । दंशसञ्जसञ्जां शपोति
(६।४।२५) नकारलोपः । एवमभिष्वजतइत्यत्रापि । पूर्ववदात्मनेपदम् । अभि-
षिष्वञ्जत इति । अत्रापि पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।३।६२) । दधि सिञ्च-
तीति । सात्पदाद्योरिति (८३।१११) प्रतिषेधः । निःसिचको देश इति ।
अत्र गमिक्रियया निसो योगः । न सिचिक्रियेति गमिमिव प्रति तस्योपसर्गसंज्ञा ।
न सिचिं प्रति । यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति
(M) वचनात् । अभिसावकीयतीति । सुनोतिरुल्लु । सावकमिच्छतीति सुपञ्चात्मनः
क्वच् (३।१।८) । क्वचि (७।४।३३) चेतौत्वम् । सावकीय इति स्थितेऽभिना
योगः । ततो लट् । अत्रापि सावकीयतिं प्रत्यभेरुपसर्गसंज्ञा । तं प्रति
क्रियायोगात् । न सुनोतिं प्रति । विपर्ययात् । तेन षत्वं न भवति । यद्येव-
मभिषावयतीत्यत्रापि न स्यात् । इहापि सावयति प्रति विपर्ययादित्यत्र आह
अभिषावयतीत्यत्र त्वित्यादि । अत्र हि प्रागेव सुनोतिरुपसर्गण योगमनुभूय
पश्चात् प्रेषणाध्येषणाद्यर्थेन योगमनुभवन् णिचसुत्पादयति । तस्मादुपसर्गविशि-

ष्टायामेव क्रियायां प्रेष्यतेऽध्येयते वा । नतः सुनोतिमेव प्रत्यभेरुपसर्गसंज्ञेति भवत्येव षत्वम् ।

६६ । सदिरप्रतिः ।

सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सदिरिति सुब-
व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा । निषीदतीति । षट्त्व विशरणगत्यवसादनेषु ।
पान्नादिसूत्रेण (७।३।७८) सीदादेशः । निषसादेति । सदिसृञ्चोः परस्य
ल्लिटीति (८।३।११८) प्रतिषेधादभ्यासात् परस्य न भवति षत्वम् ।

६७ । स्तन्भेः ।

स्तम्भिः मीत्रो धातुः । स यद्यजदन्त्यपराः सादयः षोपदेशा इति लक्षणत्वात्
(N) षोपदेशस्तस्य ततः पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अथ सूत्रे तथा
पाठादषोपदेश स्ततोऽप्राप्त एव । अभिष्टभनातीति । स्तन्भुस्तन्भुस्कन्भु-
स्तन्भुस्तन्भुः भ्रुञ्चेति (३।१।८२) चकारिण आप्रत्ययः समुच्चीयते । अनिदिता-
(६।४।२४) मित्यनुनासिकलोपः । अप्रतिरेतदिङ् नातुवर्त्ततइति । एतच्च योग-
विभागादेव गम्यते । इतरथा हि पूर्वसूत्र एव स्तम्भेरुग्रहणं कुर्यात् । स्यादेतत् ।
अथाञ्जालम्बनाविदूर्ययोरिति (८।३।६८) षत्वं वक्ष्यति । ततः स्तम्भेरेव यथा
स्वात् सदेर्मा भूदित्येवमर्थो योगविभाग इति । नैतदस्ति । एकशोभेऽपि यस्या
लम्बनाविदूर्यं इत्तिरस्ति तस्यैव भविष्यति । कस्य चैते स्तः ? स्तम्भेरेव ।

६८ । अवाञ्जालम्बनाविदूर्ययोः ।

चकारः स्तम्भेरनुकर्षणार्थः । अनिणर्थोऽयमारम्भः । आलम्बन माथ्ययणम् ।
विदूरं विप्रकृष्टम् । ततोऽन्यदविदूरम् । तत् पुनर्यदासन्नं यच्च नाप्यतिदूरं
तद्देदितव्यम् । नासन्नमात्रम् । आसन्नमात्रं यद्यभिमत् स्यात् तदासन्नग्रहण-
मेव कुर्यात् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । अतएव निपातनात्रज-पूर्वादपि
तत्पुनरुपादुत्तरो भावप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वाद्वा । अवष्टमेति । ल्यबन्तमेतत् ।
आश्रित्वात्यर्थः । अवष्टम्भा शरदिति । आसन्नेत्यर्थः । अथवा नाप्यासन्ना नाति-

विप्रकृष्टेत्यर्थः। एष त्वर्थभेदः प्रकरणादिगम्यः। निष्ठातकारस्य भक्षस्तथोर्धोऽथ इति धकारः (८२।४०)। भलाञ्छश् भग्नौति (८४।३३) भकारस्य वकारः। अथस्तव्यइति। अभ्यर्हित इत्यर्थः।

६९ । विस्र स्वनो भोजने ।

धकारोऽवादित्यस्यानुकर्षणार्थः। वेरुत्तरस्य स्वनते रनादेशसकारत्वादप्राप्ते। अथशब्दात् पुनरनिष्पन्नत्वाच्चाप्राप्त एवेदमारभ्यते। अभ्रवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयत इति। अनेन भोजनाद्यंतां दर्शयति। विश्वणतीति। सशब्दं भृङ्क्त्वा इत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्वातूनां स्वनतिरत्राभ्रवहारक्रियाविशेषे वर्त्तते। यत्रेत्यादिना तमेव भोजनविशेषं दर्शयति।

७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्सुसृञ्जाम् ।

षष्ठे स्रष्टे सेवनइति भूदावात्मनेपदिनी पठ्येते। योऽत्र सोपदेश स्तस्य सात्पदाद्यौरिति (८३।१११) प्रतिषेधे प्राप्त इतरस्य (O) त्वप्राप्त एव षत्वे वचनम्। सित इति। षिञ् वन्धन इतिप्रत्यय पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। अपरे तु स्यतेरपि ग्रहणमिच्छन्ति। तस्यापि त्ते अतिस्यतीत्यादिनेस्त्वे (७।४।४०) कृते सितइति रूपम्। किमर्थं पुनस्तस्य ग्रहणम्? यावतोपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८३।६५) सिद्धमेव। नियमार्थम्। परिनिविभ्र एवोपसर्गोभ्रौ यथा स्यात्। अन्येभ्यो मा भूदिति। सय इति सुनोतिरेरजित्यजन्तस्य (३।३।५६) ग्रहण मन्धप्रत्ययान्तनिष्ठश्चार्थम्। सिवु इति। षिवु तन्तुसन्ताने। पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्य ग्रहणम्। षह मर्षणे। सुडिति। सुट् कात् पूर्व इति सुडगमः (६।१।१५५)। तस्यानादेशसकारत्वादप्राप्तएव षत्व उपादानम्। सुस्त्रञ्जोरुपसर्गात् सुनोतीत्यादिनेव (८३।६५) सिद्ध उत्तरसूत्रेणाष्ट व्यवायेऽपि विकल्पो यथा स्यादिति ग्रहणम्। परिषोव्यतीति। हलि चेति (८३।७७) दीर्घः। परिष्करोतीति। सम्यर्थुपेभ्र (६।१।१३७) इत्यादिना सुट्।

(O) अथ भट्टगिः “अथ सोपदेशोऽपीति व्यासकारादयः। तद् भावयिच्छन्” इति कौमुद्याम्। मनोरमादां पुनः “यदि षि षी धात् सप्तमी स्यात्” तर्हि सोपदेशलक्षणे एवायतिरिवायमपि पठ्येदस्तेति भावः।” इति। So also in the case of सृञ्; vide the भाष of the Sutra 65 above.

७१ । सिवादीनां वाङ्मव्यायेऽपि ।

सिवादयः प्रत्यासत्तेः सिवुसहस्रदस्तुस्वच्छामिति पूर्वसूत्रेण सन्निविष्टा गृह्यन्ते । नतु गणसन्निविष्टाः । स्तुस्वच्छोः प्राक्सितादङ्गव्यायेऽपि (८।३।६२) प्राप्ते शेषाणामप्राप्ते विभाषयमारभते ।

७२ । अनुविपर्ययभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।

स्यन्दृ स्रवणे । अस्याधोपदेशत्वात्प्राप्तएव षत्व इदं वचनम् । अनुस्यन्दते मत्स्य उदकइति । अथ कथमिदं प्रतुप्रदाहरण सुपपद्यते ? यद्यप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते प्राणिषु न भवतीति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि यत्र प्राणिगन्धोऽस्ति तत्र मूर्धन्धेन न भवितव्यम् । इह चास्ति मत्स्यः प्राणीति षत्वं न प्रवर्तते । यदि तु पर्युदास आश्रीयते प्राणिभ्योऽन्यत्र भवतीति तदा प्राण्यप्राणिसमुदायः प्राणिभ्योऽन्यो भवतीति स्यादेवात्र प्राण्यप्राणिसमुदायात्मके विषये मूर्धन्धः ।

७३ । विः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।

स्कन्देर् गतिशीघ्रणयोः । अधोपदेशः । अत स्तस्याप्राप्तएव मूर्धन्धे वचनम् । विस्कन्नइति । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।३४) । रदाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) नत्वम् ।

७४ । परेञ्च ।

पृथग् योगकरणसामर्थ्यादित्यादि । यदि परेरप्युत्तरस्य स्कन्देर् निष्ठायां मूर्धन्धे नामिसतः स्यात् ततो विपराभ्रां स्कन्देरनिष्ठायामित्येकयोः समिव कुर्यादित्यभिप्रायः । चकारः स्कन्देरनुकर्षणार्थः ।

७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।

पूर्वेण षत्वविकल्पे प्राप्ते तदभावो विधीयते । परिष्कन्द इति । पचाद्यच् । बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्वित्यत्र (२।४।७७) प्राचां ग्रहणेन भरतानां ग्रहणं न भवतीति ज्ञापितमेतत् । अतः प्राच्यत्वेऽपि भरतानां पृथग् ग्रहणम् ।

७६ । स्फुरतिस्फुरल्ल्योर्निर्विभ्यः ।

स्फुर स्फुर सञ्चलन इति 'तौदादिकौ । एतयोरपि पूर्व्वदप्राप्तएव मूर्धन्वो विधेयते । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव । न यङ्लुग्नित्त्वर्थः । नहि यङ्लुक्प्रभ्यासस्य स्वयः शेषे कृते निरादिभ्य उत्तरः सकारः सम्भवति ।

७७ । वेः स्त्रीभातेर्नित्यम् ।

विष्कम्भितेति । स्तन्भुस्तुग्भुस्कन्भुस्कृन्भुस्कृञ्भ्यः शुचेति (१।१।८२) सूत्रे पाठात् 'सौत्रोऽयं धातुरधोपदेशः । तत्सकारस्याप्राप्तएव मूर्धन्वो विधेयते विसृत्तरस्य । नित्यग्रहणं विकल्पनित्त्वर्थम् । श्रुतिपा निर्देशस्य पूर्व्वदेव प्रयोजनम् ।

७८ । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ।

इत्यन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिनेत्यन्तमङ्गं षीध्वंलुङ्लिटां विशेषणम् । तेषामि धकारस्येति दर्शयति । अथ धकारस्यैवेत्यन्तमङ्गं विशेषणं कस्मान्न विज्ञायत इत्यन्तादुत्तरो यो धकार इति ? एवं मन्यते । इत्यन्तस्याङ्गस्य धकारविशेषणत्वे सति 'ओषौट्' प्रोषौट् मित्त्र न स्यात् । षीशब्देन व्यवधानात् । अथापि धेन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेनेति षीशब्देन व्यवधानेऽपि स्यादेव । एवमपि वचनप्रामाण्यादर्थप्रतिपत्तौ मन्दिभ्यः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । षीध्वमादिषु विशेषमाणेषु नायं दोष इति तेषामेवाङ्गमित्यन्तं विशेषणं युक्तम् । गुणत्वादयुक्तमिति चेत् स्यादेतत् । धकारस्य कार्यत्वात् तेषु विशेषमाणत्वात् प्राधान्यम् । तेषान्तु विपर्ययाद् गुणभावः । तस्माद्धकारस्यैवेत्यन्तमङ्गं विशेषणं न्याय्यम् । एतच्च न । यत्र हि विशेषणेन सह सम्बन्धमनुभूय गुणः प्रधानस्य भूयः-स सुपकारं कर्तुं समर्थो भवति तत्र विशेषणेन च सह तावदप्रधानेन प्रथमं सम्बन्धमनुभवति । पश्चात् प्रधानेन सम्बन्धम् । तथाच—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते ॥१॥ इति ।

इह चेत्यन्तेनाङ्गेन षीध्वमादयो विशेषिता धकारस्य विशिष्ट सुपकारं प्रतिपत्ति-गौरवदोषरहितं कार्यविशेषं प्रतिपादयन्ति । तस्मादिण्विशिष्टेनाङ्गेन षीध्व-

मादय एव विधीयन्ते । तेष धकार इत्येतदेव युक्तं भवति । अचोषोद्धं श्लोषोद्धं
मिति । चुाङ्, झङ्, भ्यामाशिषि लिङ् । सौयुट् । ध्वम् । एकाच इत्यादिनेट्
प्रतिषेधः (७।२।१०) । गुणः । अचोद्धमश्लोद्धमिति । धि चेति (८।२।२५)
सकारलोपः । चक्रद्धे वृद्ध इति । कञो वृञो लिट् । क्खित्वादिनेट्- (७।२।१३)
प्रतिषेधः । द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । ननु चानुवर्त्तत एवेहिण्-को- (८।३।५७)
रिति पूर्वकमिण्-ग्रहणम् । कथं पुनरिण्-ग्रहणं क्रियत इत्याह इण्-ग्रहणमित्यादि ।
तद्धि पूर्वमिण्-ग्रहणं कवर्गंण सह सम्भवम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्माप्यनुवृत्तिः
स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिण्-ग्रहणमिह क्रियते । पक्षीध्वं यक्षीध्व-
मिति । पचियत्रिभ्यामाशिषि लिङ् । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । तस्मिन्
कृते कवर्गस्येह निवृत्तत्वान् मूर्धन्यो न भवति । स्तुध्वमिति । स्तीति लीट् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । अस्तुध्वमिति । लङ् । परिवेविषीध्वमिति । विष्णु
व्याप्तौ । विध्यादिलिङ् । सौयुट् । शप् । तस्य जुहोत्यादिभ्र इति (२।४।७५)
शुः । आविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । निर्जां त्रयाणामित्य- (७।१।७५)
भ्रासस्य गुणः । लिङ्ः सलोपोऽनन्तस्येति (७।२।७६) सकारस्य लोपः । लोपो
व्योवर्त्तते (६।१।६६) यकारलोपः । अथ धातुषकारस्य ईध्वंशब्दस्य च यः
समुदाय स्तदात्मकः षीध्वंशब्दोऽस्ति । नत्वसाविस्वन्तादङ्गादुत्तरः । तथाहि
वेविधित्यस्याङ्गमङ्गा । नतु वेवाख्येतावस्मात्स्य षकारात् पूर्वभागस्य । अर्थवद्-
ग्रहणादप्येतत् सिद्धमिति चोदकस्यैतद् वचनम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । अर्थवतो
ग्रहणमर्थवद्ग्रहणम् । तत् पुनरर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति (प, १५) परिभाषास्वरम् ।
ततोऽपि परिवेविषीध्वमित्येतत् सिद्धम् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषार्थवत (प, १५) ।
एव षीध्वंशब्दस्य ग्रहणे सत्यस्यैव ढल्वेन भवितव्यम् । नचेह षोध्वं शब्दोऽर्थवान् ।
किं तर्हि ? तदवयव ईध्वंशब्दः । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेनाङ्गग्रहणेनेत्यभिप्रायः ।
अत्रोत्तरमाह एतत्तु नाश्रितमिति । एतदित्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति (प, १५)
परिभाषावचनम् । अथवा गृहीतिर्ग्रहणम् । अर्थवतो ग्रहणमिति षष्ठीसमासः ।
अतोऽप्येतत् सिद्धमित्येह पूर्वकएवाभिप्रायः । एतत् तु नाश्रितमित्युत्तरम् ।
एतदर्थवतो ग्रहणमिति नाश्रितम् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनाश्रयणात् ।
तदनाश्रयणं तु प्रतिपत्तिगौरवदोषपरिहाराय । सूत्रानुपात्तवचनाश्रयेण ह्यभौष्टमर्थं
प्रतिपद्यमानस्य मन्धियः प्रतिपत्तुः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । इह त्वङ्ग्रहणे
क्रियमाणे सुखत एवाभिमतोऽर्थः प्रतीयते । लिङ्-ग्रहणपव कर्त्तव्ये षीध्वं-

ग्रहणमस्य रूपस्य यो घकार सत्य यथा स्यात् । तेनाधीष्णं सुवीष्णमित्यत्र न भवति ।

७६ । विभाषितः ।

क्वचित् पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते क्वचिदप्राप्तएव विकल्पार्थं वचनम् । एतच्चोदाहरणे व्यक्तोक्तिरिष्यामः । अत्रेण ग्रहणमिदो विशेषणम् । सोऽपि षीष्णमादोनाम् । तेषुपि धकारस्येति दर्शयन्नाह इणः परस्मादित्यादि । ननुच षीष्णमो लिटश्लेषेऽपि परत्वं न सम्भवति । तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । यद्यपि शास्त्रकृतं न सम्भवति तथापि श्रुतिस्ततन्तु सम्भवत्येवेत्यदोषः । लविषीष्णं लविषीष्णमिति । अत्र षीष्ण-शब्दस्येति क्वति तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्भावधानं नास्तौति पूर्वेषु नित्यं प्राप्नोति । अलविष्णमित्यत्रापि सिच एवेङ्गागमः क्रियते । न लुङ् इति तस्य तद्ग्रहणेना-ग्रहणात् पूर्वेषु न प्राप्नोति । तुलुविङ् इत्यत्रापि लिट एवेङ्गागम इति तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादसति व्यवधाने पूर्वेषु नित्यं प्राप्नोति । आसिषीष्णमिति । आस उपवेशने । लिङ् । सीयुट् । धातुसकारस्येणोऽसन्निवेशादिणः परोऽत्रेङ्गागमो न भवति । अथैह कथं भवितव्यमिति । किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यं सुत नित्येन भवितव्यमित्यभिप्रायः । दोङ्, जये । लिट् । क्वादिनियमादित्, (७२।१२) । दोङो गुङ्गि क्वङितोति (६।४।६३) युट् । टेरेस्वम् । उपदि-दीयिष्ण इति स्थिते केचिदाहुनं भवितव्यमेवात्र ढत्वविकल्पेन । इत्यन्तादङ्गादिदो यदानन्तर्यं तस्य युटा व्यवहितत्वात् । समुदायभक्तो ज्ञसौ युट्, समुदायमेव न व्यवदधाति । अवयवं तु व्यवदधात्येव । अथ पूर्वेषु नित्यं कस्मान्न भवति ? अत्रेण्यन्तादङ्गादुत्तरो लिट् । तत्सम्बन्धौ च घकार इति भवितव्यम् । तथा च उक्तिकृता सूत्रार्थां दर्शितः । अथ तु निष्यते तनो विभाषाग्रहणं पूर्वेषु-सम्बन्धनीयम् । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनेह न भवति । एवमन्यत्र तु नित्यमेव भविष्यति । अपरेषामित्यादि । यदाङ्ग्रहणमिह निवृत्तमिण इतिप्रत-देवानुवर्तते तदेणैव केवलेनेङ्गागमो विशेषत इणः परो य इङ्गिति । एवञ्चात्र भवितव्यमेव पाञ्चिकेषु ढत्वेन । भवति ह्यत्र यकारादिण उत्तरोऽनन्तरश्लेषोऽङ्गागमः ।

८० । समासेऽङ्गुलिः सङ्गः ।

सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने सुबन्धव्ययिन प्रथमा । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ।

सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भः । एवमुत्तरस्यापि । सन्ननं सङ्ग इति भावे घञ् । अङ्गलिषु सङ्गः संश्लेषोऽस्या अस्तीति बहुव्रीहिः ।

८१ । भौरोः स्थानम् ।

भौरुष्ठानमिति । अधिकरणवाधनेन स्थानशब्देन षष्ठीसमासः । पृथग्, योगकरणं यथासंख्यभावनित्वत्थर्थम् । एकयोगे हि निमित्तनिमित्तिनोः साम्येऽपि सत्यस्वरितत्वाद् यथासंख्यभावः स्यात् । अथ तदयं स्वरितत्वं प्रति-
ज्ञायते ? ततो योगविभागकरणं वैचित्र्यार्थम् ।

८२ । अग्नेःस्तुत्सोमसोमाः ।

पदादिसकारत्वात् प्रतिषेधे प्राप्तेऽयमारभ्यते । एवमुत्तरत्रापि । स्तोमसोम-
शब्दौ स्तौतिसुनोतिभ्यामर्त्तिसु-सु-हु ष्टुञ्जिञ्जुभायावापदियञ्जिनोभ्यो मन्त्रिति
(उण्, १।१३७) मनुप्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्येते । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वादित
एवाप्राप्तेऽनयोः षत्वं विधीयते । अग्निष्टुदिति । अग्नावुपपदे स्तौतिः क्तिप् ।
ऋष्येत्यादिना (६।१।७१) तुक् । उपपदसमासः । अग्निष्टोमइति । षष्ठी-
समासः । अग्निषोमाविति । इन्वः । ईदग्नेः सोमवरुणयोरिति त्वम् (६।१।२७) ।
अग्नेर्दीर्घात् सोमशब्दस्य षत्वमिष्यते । एतच्च विभाषिष्टइत्यतो (८।३।७६)
विभाषायङ्गणानुवृत्तेर्लभ्यते । नच तदनुवृत्तावतिप्रसङ्गः स्यात् । व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् ।

८३ । ज्योतिरायुषः सोमः ।

ज्येतिःष्टोम आयुःष्टोमइति । षष्ठीसमासः । सकारस्य ऋत्वम् । विसर्ज-
नोयः । वा शरीति (८।३।३६) पक्षे सकारः । तस्य तकारस्य च ष्टुत्वम् ।

८४ । माटपितृभ्यां स्वसा ।

माटपितृभ्यामिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति (२।२।४४, वा) माटशब्दस्य
पूर्वनिपातः । अनादेशंसकारत्वादप्राप्तस्यैव षत्वस्येदं विधानम् । माटश्वसा
पितृश्वसिति । षष्ठीसमासः ।

८५ । मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ।

पूर्वणाप्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । मातृपितृभ्यां केवलाभ्यां प्रकृतिप्रत्यय-समुदाययोर्मातुःपितुरित्येतयोरन्यत्वात् । मातुःषसा पितुःषसिति । विभाषा स्वसृपत्योरित्यलुक् (३।३।१८) षष्ठ्याः । उत्तरपदस्य रेफान्तस्य ग्रहणात् तत्-साङ्गचर्यात् पूर्वपदस्यापि रेफान्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह मातुःपितुरिति रेफान्तयोरित्यादि । यद्येवं रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य वा शरीति (८।३।३७) षष्ठी सकारे कृते विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च न प्राप्नोतीत्याह एकदेशविकृत-स्येत्यादि । यदि रेफान्तयोर ग्रहणं न स्यात् ततो यदि विसर्जनीयान्तयो-रुपादानं क्रियेत तदा तथाभूताभ्यामिव स्यात् । न सकारान्ताभ्याम् । निर्देशस्य तन्त्रत्वात् । अथापि सकारान्तयोरग्रहणं स्यादेवमपि तथाभूताभ्यामिव स्यात् । न विसर्जनीयान्ताभ्याम् । रेफान्तयोस्तु ग्रहणे स्वसृशब्दे परतो नियोगतो विकारेण भवितव्यमिति निर्देशस्य तन्त्रता नास्ति । तेन विसर्जनीयान्ताभ्यां सकारान्ताभ्याञ्च षत्वं सिध्यति ।

८६ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।

अनादेशसकारत्वादप्राप्त एव षत्वे वचनम् । एतन् शब्दइति भौवादिकस्य ग्रहणम् । स्तन गद्दी देवशब्द इत्येतस्य चौरादिकस्य तु न । तस्य ग्रहणे सत्यदन्तत्त्वादत उपधाया इति (७।२।११६) न वृद्धिर्भवति । अभिनिस इत्येताभ्यां समस्ताभ्यामिवेदं षत्वं विधीयते । नहि व्यस्ताभ्यामुत्तरस्य तस्य स्तनतेर् मूर्धन्ये कृते शब्दसंज्ञा गम्यते । अभिनिसइत्येतस्मादित्यादि । अभिनिसिति योऽय-सुपसर्गसमुदाय स्तस्मादित्यर्थः । अभिनिसानइति । अभिनिसन्यतेऽनेन । अकर्-त्तरि च कारके संज्ञायामिति (३।३।१८) चञ् । प्रादिसमासः । ननुच समा-नाधिकारादेवाभिनिसस्तनतीत्यत्र न भविष्यति । किमेतन्नित्येवैतन् शब्दसंज्ञा-ग्रहणेनेत्यतश्चाह समासइत्यतः प्रथति निवृत्तमिति ।

८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति यच्चपरः ।

इदमपि पूर्ववदप्राप्ते वचनम् । यच्चाञ्च ती यच्ची । यच्ची परौ यस्मात् स यच्चपरः । प्रादुःशब्दस्यानुपसर्गत्वात् पृथग् ग्रहणम् । अभिवन्तीति । अस भुवि । अदादित्वाच्छपो लुक् । असोरङ्गोप (६।४।१११) इत्यकारस्य ।

अभिध्यादिति । लिङ् । अनुसृतमिति । सृ गती । ननुच सकारस्य प्रकृतत्वात् तमेव प्रत्युपसर्गत्वमाश्रीयते । न चानुसृतमित्यत्र यः सकार स्तं प्रत्यनुशब्दस्थोपसर्गसंज्ञा । तस्मात्स्थाऽक्रियावचनत्वात् । क्रियावचनञ्च प्रति प्रादोना सुपसर्गसंज्ञाविधानात् । यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसंज्ञका भवन्तीति वचनात् । तस्मादसत्यस्तिस्रहणे नैवात्र मूर्धन्यः प्रसज्येत । तत् किमस्ति-ग्रहणं ? तत्रैतत् स्यात् । असति तस्मिन् प्रादुः शब्दादुत्तरस्य धात्वन्तरसकारस्य मूर्धन्यः प्राप्नोति । अत स्तन्निवृत्त्यर्थमस्तिग्रहणम् । एतच्च नास्ति । प्रादुः-शब्दस्य नियतविषयत्वात् । स हि सर्वदा क्लभूस्तिविषय एव प्रयुज्यते । तत् कुतोऽयं प्रसङ्ग इति यो देशयितुकाम स्तदीयं मतमथेत्यादिना दर्शयति । प्रत्युदाहरणान्तरं वक्तुकाम आह अन्यत्रेति । अनुसृतमित्यत्र प्रत्युदाहरणे । तथापीति । एवमपीत्यर्थः । एतेनैतद्दर्शयति । एवमपि कल्पमानेऽस्तिग्रहणस्यानुसैय इत्येतत् प्रत्युदाहरण मस्येव । तस्मात् कर्त्तव्यं निवास्तिग्रहणम् । षड् प्राणिगर्भविमोचन इत्येतस्मादनुपूर्वात् क्विप् । अनसृत इत्यनुसृः । तस्यापत्यं शुभादित्वाङ्क (४।१।१२३) । एयादेशः । टे लोपोऽकट्टा (६।३।१४७) इत्युकारलोपः । अत्र सकारं प्रत्यनुशब्दस्थोपसर्गसंज्ञेत्यसत्यस्तिस्रहणे स्यादेव मूर्धन्यः ।

८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।

सुपिसूतयोः सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) निषेधे प्राप्ते । समइत्येतद्व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्वादिषु पठ्यते । तेनास्यादित एवाप्रापते षत्वमुच्यते । अथ तु षम एम अवैकल्य इत्यस्य पचाद्यचि समशब्दो व्युत्पाद्यते तथाच सति तस्यापि प्रतिषेधे प्रापतइदं वचनम् । सुषुपतइति । जिष्पप शये । निष्ठा । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । एकाच (७।२।१०) इतोऽट् प्रतिषेधः । सुषुतिरिति । सूतिः सूयतेर्वा स्त्रियां क्तिन् (३।३।८४) । सूतीति स्वरूपग्रहणम् । यत्रास्येतद्रूपं नास्ति तत्र न भवति सुसूतं विस्तृतमिति । कथं पुनरज्ञायते स्वरूपग्रहणमेतन्न पुनः सूतं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति ? भवति तस्यापीकश् तिपौ धातुनिर्देश इति (३।३।१०८, वा) श्रुतिपि क्ते सूतिरित्येष निर्देशः । समशब्देन साहचर्यात् तस्य हीह स्वरूपं गृह्यत इति । यद्यपि सुपिना धातुना साहचर्याद् धातोरपि ग्रहणं युक्तं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधेन शब्दपरं यत् साहचर्यं तद्वलीय इति

संमशब्देनैव साहचर्यात् स्वरूपमेव गृह्यते । न सुपिना धातुना साहचर्याद्भातुः । अथ किमर्थं सुपेः कृतसंप्रसारणस्य षत्वं मुच्यत इत्यत आह सुपेः षत्वं स्वपिर्मा भू-
दित्यादि । सुस्वापो विश्वापः सुस्वपनं निःस्वपनं दुःस्वपनं मित्यत्राकृतसंप्रसा-
रणस्य स्वपेः षत्वं मा भूदित्येवमर्थं स्वपेः कृतसंप्रसारणस्य षत्वमुच्यते । यद्येवं
विसुष्वापेति केन नेति ? सुपिर्लिट् । तिप् । णल् । द्विर्वचनम् । लिट्यभ्यास-
स्थोभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् । कृतसंप्रसारणस्य स्वपिर्भग्रासस्येति
केन हेतुना षत्वं न भवति ? नास्त्येव स हेतुर्थेन हेतुना विसुष्वापेत्यत्र न भविष्य-
तीत्यभिप्रायः । परस्य तु सकारस्थादेशप्रत्यययोरित्यनेन षत्वं भविष्यतीति
(८।३।५६) । न तद्विषयं चिन्ता । हलादिशेषान्न सुपिरिति । एतेन येन
हेतुना षत्वमत्र न भवति तं दर्शयति । लिट्भग्रासस्थोभयेषां (६।१।१७)-
मित्ये तस्माद्भि संप्रसारणात् परत्वाद् हलादिशेषे कृते यद्यपि पश्चात् संप्रसारणं
क्रियते तथापि सुपइति रूपं न भवति । पकारस्थाभावात् । तस्मात् षत्वञ्च
भविष्यतीत्यभिप्रायः । तेन सुप इत्यस्य रूपस्थाभावः षत्वाभावे हेतुरुक्तः । पूर्वपक्ष-
वादिना तु प्राक् संप्रसारणे कृते पश्चाद् हलादिशेषेण पकारो निवृत्त इति मन्य-
मानेन देशितं ननु पश्चादपि पकारस्य निवृत्तिः । नैवायं सुपिर् भवति । पकारा-
भावात् । तत् किमिति देशितम् ? एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् (प, ७८) सुपि-
रेवायमित्यभिप्रायः । यदा तु परत्वाद्दलादिशेषे कृते संप्रसारणं भवति तदैकदेशवि-
कृतस्यानन्यत्वे सुपिरयं न भवति । नहि तदा सुपरेव विकारः । किं तर्हि ? स्वपेः ।
अत आह इष्टं पूर्वं संप्रसारणमिति । हलादिशेषादिदं पूर्वं संप्रसारणमेवेत्यते ।
तथाद्युभयेषां ग्रहणं तत्रैवमर्थं कृतम् । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा पूर्वं
संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । तस्माद् हलादिशेषात् पूर्वं मभग्रासस्य संप्रसारणेनैव
भवितव्यं मित्ययुक्तं हलादिशेषान्न सुपिरिति । ततश्च विसुष्वापेति केन नेति तद्
देश्यं तदवस्थमेव । एवं तर्हि स्वादिष्वभग्रासेन चाभग्रासस्येति (८।३।६४)
योऽयन्नियमः स्यादोनमिवाभग्रासस्य षत्वं प्रवर्त्तते नान्येषामित्येतस्मान्नियमाद् विसु-
ष्वापेत्यत्राभ्यासस्य षत्वं न भवतीत्यत आह स्यादीनामित्यादि । स्यादिनिमित्तको
नियमः स्यादिनियमः स्यादिभिर्व्यपदिश्यते । स्यादिनिमित्तकत्वन्तु नियमस्य
तानुपादाय विधानात् । स्यादीनां यो नियमः सोऽत्र न प्रवर्त्तते । कथं विसुष्वा-
पेत्यत्राभग्रासस्य षत्वं न भविष्यति ? कस्मात् पुनः स्यादिनियमोऽत्र न प्रवर्त्तते

इत्यत आह प्राक् सित्तादिति । तेषु पुनर्नियमविधानादिति शेषः । स्यादित्थं-
 भ्रासेन चाभ्यासस्येत्यत्र (८।३।६४) प्राक्सित्तादिति वर्तते । तेन सेवसित्तैत्यत्र
 (८।३।७०) सितसंशब्दान्दत्तये प्राग् व्यवस्थिताः सुनोति सुवर्तस्यति स्तोभति-
 प्रभृतय स्तेष्वेवायन्नियमः । अतस्तेषामेवाभ्यासस्य षत्वं व्यावर्त्तयति । नान्येषा-
 मिति दर्शयति । सिद्धान्तवादिनस्तु सामान्येन नियम इत्यभिप्रायः । स्यादेतत् ।
 सुपरिपि प्राक्सित्तादेव व्यवस्थितः । तेनात्रापि नियमः प्रवर्त्तयित इत्यत आह
 उत्तरः सुपरिति । सित्तादित्येतदपेक्षते । सितशब्दादुत्तरः सुपिः पठ्यते । तत्
 कुतस्तत्र नियमस्य प्रवृत्तिः । अतो नियमेन तदभ्यासस्य षत्वं न व्यावर्त्तयति इति
 विसुष्वापिति केन नेत्यविकल्पं देश्यमेव । एवं तद्व्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थवतः
 (प, १५) सुपरि-ग्रहणात् । इह च तस्मानर्थकत्वात् षत्वं न भविष्यति । नञ्चत्र
 सुपरिर्थावान् । तथाहि यदा तावत् स्थाने द्विवचनं तदा समुदाय एवार्थवान् ।
 अवयवस्वनर्थकएव । यदा तु द्विष्ययोगो द्विवचनं तदापि शब्दस्याहुत्तः ।
 नाथस्य । तेन कृतेऽपि द्विवचने समुदायस्यैवार्थवत्त्वम् । नतु केवलायाः प्रकृतेः ।
 नापि केवलाभ्यासस्येत्यत आह अनर्थके विषुषुपरिति । कथं षत्वमिति वाक्य-
 शेषः । यद्यर्थवतः सुपिर्ग्रहणाद् विसुष्वापेत्यत्र षत्वं न भवत्येवं सति विषुषुपरित्यत्र
 षत्वं न भविष्यति । अत्रापि ह्यनर्थकत्वाच्चैव षत्वेन भवितव्यं यथा विसुष्वापेत्य-
 त्त्रेत्यत आह सुपिभृतो हिरुच्यत इति । सुपीत्येतद्रूपमापन्नो हिरुच्यतइत्यर्थः ।
 सुपरि-लिट् । उस् । द्विवचनम् । असंयोगाङ्गिट् किदिति (१।२।५) कित्त्वम् ।
 वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । अनेन षत्वम् । विषुष उस् इति स्थित
 आन्तरतस्यात् सुपइतिप्रत्यस्य द्विवचनम् । एवं सुपिभूते हिरुच्यमाने विषुषुपरित्यत्रा-
 भ्यासस्य षत्वं सिध्यति । विसुष्वापेत्यत्र सुपिभूतस्य द्विवचनं नास्ति । सुपि-
 भूतस्याभावात् । तदेवं कुतः संप्रसारणे हि कृते सुपिभूतेन भवितव्यम् ? णलः
 किस्वाभावात् संप्रसारणमेव नास्ति । कुतः पुनः षत्वम् । तस्मात् सुपीतेप्रत्यदेव
 हिरुच्यते । यद्यप्युत्तरकालं संप्रसारणे कृते सुपीतेप्रत्यं भवति तथाप्यनर्थकत्वात्
 तस्य सूत्रं न्यो न भवतीति । तदेवं यदि कृतसंप्रसारणस्य षत्वं भवति विसुष्वा-
 पेति केन नेति देश्यमर्थवद्ग्रहणपरिभाषामाश्रित्य (प, १५) परिहृतम् । ननुच
 द्विवचने कर्त्तव्ये षत्वमसिद्धम् । तत् किसुच्यते सुपिभूतो हिरुच्यतइत्यत आह
 पूर्वत्रासिद्धीय इत्यादि ।

८६ । निनदीभ्यां स्नातिः कौशलै ।

आ शोचि । अस्य पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्तेऽप्यारम्भः । कौशलं नैपुण्यम् । निष्ठातः कठकरणइति । तत्र कुशल इति गम्यते । नदीष्ण इत्यत्रापि नदी स्नाने कुशल इति । आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकारलोपः । उपपद-समासः । नदीस्नात इत्यत्रापि सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः ।

९० । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ।

प्रतिष्ठात मिति । पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्ते निपात्यते । स्नातिरित्यनुष्ठौ सत्यां सूत्रे प्रतेरित्युच्यमाने कामं प्रतिष्ठातमिति सिध्यति । ह्यजाद्विषय प्राप्नोति । तस्मादतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रतिष्ठात मिति निपातन माश्रितम् ।

९१ । कापिष्ठलो गोत्रे ।

यदि षल स्थान इत्यर्थं धातुरज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशा इति लक्षणात् (६।१।६४, भा) षोपदेशस्तस्य चैतद्रूपं भवति तदा पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अथ गणे तथाऽपाठादषोपदेश इति लक्षणादषोपदेशोऽव्युत्पन्नो वा षलशब्दस्तदादित एवाप्राप्ते षत्वे वचनम् । गोत्रविषय इति । गोत्रविषयश्चेत् कापिष्ठलशब्दो भवतीत्यर्थः । गोत्रग्रहणेन चेह लौकिकं गोत्रं गृह्यते । न पारि-भाषिकम् । लोके च ये पुरुषा अपत्यसन्ततः प्रवर्तयितारो यत्पूर्विकापत्यसन्तति भवति ते गोत्रमित्यभिधीयन्ते । कश्च कापिष्ठलशब्दो गोत्रविषयः ? यः संज्ञाशब्दः प्रवराध्याये पठ्यते । पारिभाषिकं गोत्रविषयत्व मपत्यप्रत्ययमन्तरिण न सम्भव-तीति पारिभाषिकगोत्रस्येहाग्रहणम् । कापिष्ठलो नामिति । स्थलतीति स्थलः । पचाद्यच् । कापिरिव स्थलः कापिष्ठलः । उपमितं व्याघ्रादौत्यादिना (२।१।५६) समासः । व्युत्पत्तिमात्रमेवैतत् कृतम् । न लवयवार्थो विद्यते । नामशब्दः संज्ञाशब्दतां कापिष्ठलशब्दस्य दर्शयितुं प्रयुक्तः । कापिष्ठलशब्दस्यापसिद्धत्वात् तदपत्येन प्रसिद्धेन तमाख्यातु माह यस्य कापिष्ठलिरिति । यस्य कापिष्ठलिरपत्यं स कापिष्ठलो नामेत्यर्थः । कापिस्थलमिति । कपीनां स्थलं स्थानमित्यर्थः ।

६२ । प्रष्टोऽग्रगामिणि (P) ।

प्रश्नद्वयानिष्पन्नात्वात्प्राममेव षत्वं विधीयते । अथे गन्तुं शीलं यस्य सोऽग्रगामो पुरःसर उच्यते । प्रतिष्ठत इति प्रष्टः । सुपि स्थ इति (३।२।४) कप्रत्ययः । पूर्ववदकारलोपः ।

६३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ।

विष्टर इति । स्तुञ् आच्छादन इत्यस्याज्-दन्त्यपरस्यापि षोपदेशत्वं नास्ति । ष्टपिष्टजिस्तुस्त्र्यासिक्तुवर्जमिति वचनात् (३।१।६४, भा) । तेन नाप्राममेव षत्वं निपात्यते । विस्तौथ्यत इति विष्टरः । ऋदोरप् (३।१।५७) । ऋद्धिगवद्दोऽयं यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यते । नात्रावयवार्थं प्रत्यभिनिवेशः कर्त्तव्यः ।

६४ । छन्दोनाम्नि च ।

छन्दोग्रहणेन वृक्षत्यादीनां ग्रहणम् । नहि वेदस्य विष्टरइति नाम । किं तर्हि ? वृक्षत्यादीनां वृक्षानाम् । ननु विष्टर इति प्रकृतम् । तत् कथं विष्टार इति निपातयितुं शक्यत इत्याह विपूर्वादित्यादि । प्रे स्तोऽयन्न इत्यतः (३।१।१२) स्तुत्रत्यनुवर्त्तमाने प्रथमे वाचशब्द इत्यतो (३।३।२२) वाचिति छन्दोनाम्नि चेति (३।१।३४) स्तुष्वातेर्वञ् विधीयते । न च घञि विष्टर इत्येतद्रूपमापाद्यते । तस्माद् यद्यपि विष्टर इति प्रकृतं तथापि निपात्यते । ननु च घञरपि विहितोऽस्मादेव निपातनाद् भ्रस्त्रत्वे कृते विष्टर इति भवत्येव । तत् कथं विष्टार इति शक्यं विज्ञातुम् ? छन्दोनाम्नि चेति वचनात् । नहि विष्टर इति छन्दोनाम् । किं तर्हि विष्टार इति ।

६५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

स्थिरशब्दोऽयमजिरशिश्नरित्यादिसूत्रेण (उष्ण, १।५३) यदि तिष्ठतेः किरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते तदा सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्तं

(P) In many of my MSS चवगामिणि is spelt with the cerebral च though a few have the dental न here, probably taking it under चभ्रादि The काशिकाकार cites वृषगामिणी in कृमिति च (५. ५. 13). This likely leads the former to retain the cerebral च in the word.

वचनम् । अथाव्युत्पन्नमेव प्रातिपदिकं तदादित एवाप्राप्ते वचनम् । गविष्ठिरो युधिष्ठिर इति । संज्ञायां समासः । अथ कथं गविष्ठिर इत्यत्र सप्तम्या अलुक् । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति (६।३।८) चेत् ? न । गोशब्दव्याहलन्त-त्वादित्यत्र आह गोशब्दादित्यादि ।

८६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।

सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । यथा चैवं तथा कपिष्ठलो गोत्र (८।३।८१) इत्यत्र प्रतिपादितम् । विष्ठलं कुष्ठलमिति । स्थल-शब्दः पचाद्यजन्तः । तेन यदा विकुशब्दौ निपातौ समस्येते तदा कुमति-प्रादय इति (२।२।१८) समासः । अद्यानिपातौ पक्षिष्ठयिवौचनौ तदा षष्ठी-समासः । शमिष्ठलमिति । शमौनां स्थलमिति समासः । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसो-र्बहुलमिति (६।३।६३) ऋसः । ऋसोच्चारणं दौर्घपथे मा भूदित्येवमर्थम् । अन्यथा हि बहुलवचनाद् दौर्घोऽपि पथे विज्ञायित । परिष्ठलमिति । प्रादि-समासः ।

८७ । अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्विकुशिकुशङ्कुमञ्जि- पुञ्जिपरमेर्बर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।

येषामत्रोपपदसमासे कृते स्थलशब्द उत्तरपदे सप्तम्या अलुक् भवति ये चेषान्ता स्तेभ्य इण्कारित्वनेन (८।३।५७) प्राप्तस्य षत्वस्य पदादिलक्षणप्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । बर्हिःशब्दादेपि लुम्बिसज्जैनीयशर्व्व्यायिऽपीति (८।३।५८) पदादि-लक्षण एव प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । शेषेभ्य स्त्वप्राप्त एव । स्थइति धातुग्रहणं स्यात् ? स्वरूपग्रहणं वा ? यद्यातो धातोर्त्विक्कारलोपं (६।४।१४०) कृत्वा तिष्ठतेः षष्ठा निर्देश स्ततो धातुग्रहणम् । अथ सुब्व्यत्येन षष्ठाः स्थले प्रथमां कृत्वा स्थशब्दस्य कप्रत्ययान्तस्य निर्देश स्तदा स्वरूपग्रहणम् । तदात्र यदि धातोर्दिह ग्रहणं स्यात् तदा गोस्थानमित्यादावपि प्रसज्येतेत्यालोच्य स्वरूप-ग्रहणं दर्शयन्नाह इत्येतेभ्य इत्यादि । उदाहरणेषु गोष्ठइत्यत्र गोशब्दे प्रथमान्त उपपदे षत्वर्थं कविधानम् । स्यान्नापाव्यधिहनिद्युध्यर्थं षत्वर्थं कविधानमिति (३।३।५८, वा) गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे कप्रत्ययः । अप्रतिष्ठतीत्वर्थेऽप्यत्र इत्यत्र सुपि स्थ इति (३।२।४) कप्रत्ययः । आपष्ठइति कृत्वात् पाठः ।

तत्रान्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३०) दीर्घः । अन्यत्रापि सर्वत्र सुपि स्थ (३।२।४) इति कप्रत्ययः । यदि कुशब्दो निपातस्तदा प्रथमान्त एतस्मिन्नुपपदे कविधिः । अथानिपातस्तदा सप्तम्यन्ते । अस्वादिषु सप्तम्यन्तेष्वेव । अस्वष्ट इति । ज्ञापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति (६।३।६३) ऋत्वः । स्थ इति स्वरूपग्रहणादन्येषां न प्राप्नोतीतीदमाह स्थास्थिनस्थ्यामित्यादि । एषामपि पत्वं वक्तव्यं व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । सुषामादेराकृतिगणत्वादेर्षां पत्वं भविष्यतीति । सञ्येष्टेति । सञ्ये तिष्ठतीति दिवेर्ऋरित्यनुवर्त्तमानं (उण्, २।२५६) नयते ङिच्चेति (उण्, २।२५७) ङिति च सञ्ये स्थञ्छन्दमौति (उण्, २।१५८) सञ्यशब्द उच्यते तिष्ठते ऋप्रत्ययः । ङित्त्वादित्योपः । तत्पुरुष इत्यादिना (६।३।१४) सप्तम्या अलुक् । सञ्येष्टु इति स्थित ऋदुश्चान्त् पुरोदंशोऽनेहसामित्यादिनाङ् (७।१।६४) । सर्व्वनामस्थानं चामस्तुद्भाविति (६।४।८) दीर्घः । परमेष्टीति । गमेरिनि- (उण्, ४।४४३) रित्यनुवर्त्तमाने परमे स्थः किञ्चेतीनिप्रत्ययः (उण्, ४।४५०) । किञ्त्वादाज्योपः । परमेष्ठिति स्थिते सौ चेति (६।४।१३) दीर्घः । सञ्येष्टसारथिरिति । पूर्व्ववत् सञ्येष्टुशब्दं साधयित्वा सारथिशब्देन कर्मधारयः ।

६८ । सुषामादिषु च ।

क्वचित् पत्वप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदादित एवाप्राप्ते मूर्धन्वो विधीयते । सुषामेति । सामशब्दोऽयं यो अन्तकर्मणीत्येतस्मान्मनिन् प्रत्ययं विधाय ङत्त्वादितः । तस्य पदादिलक्षणे प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वाधनार्थं मिह पाठः । निष्पामेति । दुष्पामेति । रीफस्य विसजनौथे कृते तदा वा शरीति (८।३।३६) पञ्च सक्कारस्तदा परस्य पत्वे कृते पूर्व्वस्य ष्टुलम् । ननु च सुषेधादीनां त्रयाणामुपसर्गात् सुनोतीत्यादिनं (८।३।६५) मूर्धन्वः सिद्धः । तत् किमथमिह पठन मित्याह सुशब्देत्यादि । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वादनुपसर्गत्वे सति सुषेध इति पाठः । निर्दुःशब्दयोस्तु क्रियान्तरविषयत्वादानुपसर्गत्वे सति निःषेधो दुःषेध इत्ययं पाठ इति सम्बन्धः कर्त्तव्यः । सुषेधादिषु स्वादीनामुपसर्गत्व नास्ति । ततो यदि तेषामिह पाठो न क्रियते तदोपसर्गात् सुनोतीत्यादिनोपसर्गस्थान्निमित्तात् (८।३।६५) पत्वं विधीयमानं न स्यात् । इत्येते च । तस्मादानुपसर्गात्निमित्तात् पत्वं यथा स्वादित्येवमर्थमेषां सुषेधादीनामिह पाठः । तत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वे सत्युपसर्गसंज्ञा न

भवति । एका संज्ञेत्यधिकारात् (११४११) । अनुपसर्गत्वं लख्यं सः पूजायामिति (११४१६४) कर्मप्रवचनौयसंज्ञाविधानात् । निर्दुःशब्दयोस्तुपसर्गत्वाभावः क्रियान्तरविषयत्वात् । निगंतः सेधो निष्पेधो दुर्गतः सेधो दुष्पेधो इति । गमिक्रियाविषयौ हि तौ । तस्माद् गमिमेव प्रति तयोःपसर्गत्वम् । न सेधति प्रति । यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका (११४१६०, भा) भवन्तीति वचनात् । एवं तावत् पिष्ठु संराद्धाविल्येतस्य घञि यद्रूपं सेध इति तदा सुषेधादौनामिह पाठोऽनुपसर्गार्थः । पिष्ठ गत्यामिति यदा गतौ वर्त्तमानस्य सेध इत्येतद् भवति तदा प्रतिषेधवाधनार्थः पाठ इति दर्शयितुं माह सेधते रित्यादि । अथवा सेधते गंताविति (८१३११३) प्रतिषेधं वक्ष्यति । स मा भूदित्येवमर्थ एषाम्पाठः । सुषन्धिरनिष्पन्धिर दुष्पन्धिरिति । एत उपसर्गो घोः किरिति (३१३६२) किप्रत्ययान्तः । तेनैषामनादेशसकारत्वादप्राप्तं षत्वे पाठः । सन्धौयत इति सन्धिः । शोभनः सन्धिरिति प्रादिसमामः सुषन्धिरिति । एव मन्थत्रापि । सुष्ठुदुष्ठुशब्दयोस्तु पदादिलक्षण एव प्रतिषेधे प्राप्ते पाठः । तिष्ठतेरुणादित्येती व्युत्पाद्येते इति । कुम्भख्यतः (उण्, ११२२) कुम्भश्च मनुवर्त्तते । ऋग्यादयश्चेति (उण्, ११३६) कुप्रत्ययान्तौ व्युत्पाद्येते । गौरिषक्थइति । गौरिषक्थशब्दस्य सकारस्य संज्ञायां षत्वं भवति । गौर्याः सकृद्यौति षष्ठीसमासः । अच प्रत्यन्वपूर्वादित्यादिसूत्रे (५१४१७५) ऽजिति योगविभागादच् समासान्तः । यदा तु बहुव्रीहौर्गाथ्याइव सकृथि यथ्येति तदा बहुव्रीहौ सकृथ्यणोः स्त्राङ्गात् घञिति (५१४११३) षच् प्रत्ययान्तः । सकृथिशब्दोऽयमसिसञ्चिभ्यां कृथिनिति (उण्, ३१४३४) कथिन् प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेन प्रतिषेधवाधनार्थं गौरिषक्थशब्दस्य पाठः । अब्युत्पत्ति-पक्षे त्वप्राप्त एव षत्वे । प्रतिष्णिकेति । अस्यापि प्रतिष्ठातीत्यातश्चोपसर्ग (३१३१३६) इति कप्रत्ययः । टाप । तदन्तात् संज्ञायां (५१३१८७) कन् । केऽण इति ७१४१३३) ङ्खः । प्रत्ययस्यादित्यादिनेस्त्वम् (७१३१४४) । जलाषाडमिति । अनिष्पन्तार्थः पाठः । अनाघः पुनरर्थं लक्ष्यते । तथाहि सवनादिष्व-(८१३११०) श्वसनिशब्दग्रहणेन ज्ञापकेनास्य षत्वं प्रतिपादयिष्यते । अपरे त्वश्वसनिशब्दो वा सवनादिज्ञापनार्थः पठितव्य इह वा जलाषाडशब्दइति विकल्पदर्शनार्थं मिहास्य पाठं समर्थयन्ते । उपलक्षणार्थश्चेतोहास्य पाठः ।

तेनाश्रयाहमित्यस्यापि पाठो वेदितव्यः । नौषेचनं दुन्दुभिषेवणमिति । षष्ठौ-
समासौ । सिचेः षष्ठं सेवन इत्यस्माच्च ख्युटि प्रतिषेधबाधनार्थः पाठः ।

६६ । एति संज्ञायामगात् ।

एति संज्ञायामित्यादि । एतद् ग्रहणकवाक्यम् । अस्यवैकारपरस्येत्यादिना
विवरणम् । एकारः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । एतेनेतीत्यस्याः परसप्तमीत्वं
दर्शयति । हरिषिण इति । हरयः सेना अस्येति बहुव्रीहिः । उपसर्जनं ऋस्-
त्वम् । पृथुसेन इति । स्त्रिया इत्यादिना (६।३।३४) पुं वद्भावः । विष्वक्सेन
इति । विष्वच्चतौति ऋत्वितिगत्यादिना (३।२।५८) क्तिन् । अनदितामिति
(६।४।२४) नञोपः । उगितथेति (४।१।६) ङीप् । अचइत्यकारः (१।४।१६८)
ञोपः । चाविति (६।३।३८) दौर्षः । विष्वचौ सेनास्येति बहुव्रीहिः । उपसर्जनं
ऋस्त्वम् । स्त्रिया इत्यादिना (६।३।३४) पुं वद्भावः । क्तिन्प्रत्ययस्य कु-
रिति (८।२।६२) कुत्वम् । भर्ता जग्रीडन्त इति (८।२।३८) जश्त्वं गकारः ।
तस्य खरि चेति (८।४।५५) चत्वं ककारः । तस्यासिद्धत्वाद् गकारः ।

१०० । नञ्वादाः ।

नञ्वादेति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयमुच्यत इति । सूत्रे (८।३।६८)
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स चाकृतिगणतां सुषामादेर्बोधयतीत्यतश्चाह अवि-
हितलक्षण इत्यादि ।

१०१ । ऋखात् तादौ तद्धिते ।

अपदान्तस्येत्यधिकारात् पदान्तेऽप्राप्ते मूर्धन्ते सतीदमारभ्यते । येषु तकारा-
दिषु तद्धितेषु मूर्धन्तेन भवितव्यं तान् दर्शयितुमाह तरप्तमपावित्यादि ।
सर्पिष्टमिति । द्विवचनावभज्येत्यादिना (५।३।५७) तरप् । प्रकृतिसकारस्य
रत्वम् । विसर्जनोयः । तस्यापि विसर्जनोयस्य सङ्घति (८।३।३४) सकारः ।
तस्यानेन षत्वम् । षुत्वम् । सर्पिष्टमिति । अतिशयानइत्यादिना (५।३।५५)
तमप् । चतुष्टय इति । संख्याया अवयवे तयप् (५।२।४२) । तदन्ताज् जस् ।
सप्तम्येकवचनं वा । यदा जस् तदा जग्रः श्रौ (७।१।१७) इति शीभावः । क्वचि-
च्चतुष्टयौति पाठः । तत्र हि टिड् ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । सर्पिष्टं सर्पिष्टेति ।

तस्य भावस्त्वतली (५।१।११६)। सर्पिष्ट इति प्रयोगे पञ्चम्यास्तामित्य (५।३।७)
 नुवसंमानेऽपादाने चाहीयरुहोरिति (५।४।४५) तमिप्रत्ययः। आविष्ट इति।
 आविःशब्दाद् भवादावर्थोऽव्ययात् ल्यप् (४।२।१०४)। ननु चामिहत्वतमि-
 त्वेभ्यस्त्वविविधिरव्ययात् स्मृत् इति तत्र (४।२।१०४) परिगणयति। तत्
 कथमाविःशब्दात् ल्यप् ? नैष दोषः। अल्पाचतरत्वात् कुशब्दस्य त्रशब्दस्य वा
 पूर्वनिपाते कत्तव्ये तदकारणलक्षणव्यभिचारं दर्शयता सूचितं व्यभिचार्यं व तत्
 परिगणनम्। तेनाविःशब्दादपि भवति। सर्पिंसादिति। विभाषा साति-
 कार्त्स्न्यइति सातिः (५।४।५२)। ननु च सात्पदाद्योरिति (८३।१११) वक्ष्य-
 म्भाषात् प्रतिषेधादेव मूर्धन्यो न भविष्यति। तत् किं तन्निहृत्पर्यन्तं तादावित्य-
 निनेत्यतश्चाह प्रत्ययषकारस्येत्यादि। सादित्यनेन हि सात्प्रतयस्य यः सकारो
 यश्च पदादिलक्षणस्तयोः पत्वं प्रतिषिध्यते। ननु सात्प्रतययात् पूर्वस्य प्रकृति-
 सकारस्य। ततो यदि तादाविति नोच्येत तदा प्रतयसकारस्यापत्वे प्रकृति-
 सकारस्य स्यादेव। तस्मिंश्च सति ष्टुत्वं प्रतयसकारस्यापि स्यात्। वक्तव्य इति।
 व्याख्येय इत्यर्थः। तत्र देवं व्याख्यानम्। इहादिग्रहणं न कत्तव्यम्। यस्मिन्
 विधिस्तादावल्ग्रहण इत्येवं (१।१।७२ वा) हि तादौ भविष्यति। तत् क्रियते।
 ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं सूचयतीति तिङन्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम्।
 अथवा न रपरतादौ (८।३।११०) नेति योगविभागः करिष्यते। तेन तिङन्तस्य
 न भवतीति। अस्मिंस्तु व्याख्यान आदिग्रहणं विष्यष्टार्थम्। भिन्दुरस्तरां
 छिन्दुरस्तरामिति। भिदिच्छिदिभ्यां लिङ्। यासुट्। भिरञ्जुम् (३।४।१०८)।
 लिङ्ः सलोप इत्यादिना (७।२।७६) सलोपः। उष्यपदान्तादिति (६।१।६६)
 पररूपत्वम्। असोरञ्जोप (६।४।१११) इतरकारलोपः। तिङ्श्रुति (५।३।५६)
 तरप्। किमेत्तिङ्श्रुत्येतानामुपतयः (५।४।१११)।

१०२। निसस्तपतावनासेवने।

अयमपि पदान्ताथ आरम्भः। निष्टपतीति। तप धूप सन्तापे। इत्वं
 विसर्जनीयः। विसर्जनीयस्य सः (८।३।३४)। तस्य मूर्धन्यः। ष्टुत्वम्। अथेह
 निष्टसं रञ्जो निष्टसा अरातय इति निष्ठान्ते तपती कस्मान्न भवति। अस्ति
 ह्यत्रासेवनमित्यत आह निष्टसमित्यादि। नहीह वस्तुनः सत्त्वे शब्दव्युत्पत्तेः
 प्रधानं कारणम्। अपि तु तद्विवक्षा। न चेहासेवनविवक्षास्तीति भवति मूर्धन्यः।

यदि तद्धोमिवनं विवक्षते तदा न भवितव्यं मूर्धन्वेनेत्यत आह च्छान्दसो वेत्यादि । सभावे कृते व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) पुनः षकारः ।

१०३ । युष्मत्तत्तत्तच्छ्वन्तःपादम् ।

अयमपि पदान्तार्थ आरम्भः । अन्तःपादमिति । पादस्य मध्ये । विभक्तार्थेऽव्ययीभावसमासः । पादग्रहणेन ऋक्पादश्लोकपादयोः सामान्येन ग्रहणम् । तकारादित्वं लिङ्ग युष्मदएव विशेषणम् । नेतरयोः । अव्यभिचारात् । युष्मच्छब्दस्यापि त्वादिष्वादेशेषु तकारादित्वं भवतीत्यतश्चाह युष्मदादेशा इत्यादि । अग्निष्टमिति । त्वाहौ साविति (७।२।८४) त्वादेशः । ङप्रथमयोरमिति (७।१।२८) सोरम्भावः । शेषे लोपः (७।२।८०) । अग्निष्टेति । त्वामौ द्वितीयाया (८।१।२३) इति द्वितीयान्तस्य त्वादेशः । अग्निष्टइति । तेभया- (८।१।२२) वैकवचनस्येति षष्ठान्तस्य तथादेशः । अग्निष्टवेति । तवममौ ङर्षीति (७।२।८६) तथादेशः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यश्रभावः (७।१।२७) । अग्निष्टइति । तच्छब्दोऽयन्निपातः । सर्वनाम वा । निष्टतच्छुरिति । तल्लेखिंष्ट । उत् । अग्निस्तत् पुनरिति । अग्निशब्दोऽत्र पूर्वपादस्यान्ते वर्त्तते । तेनायं षकारः पादस्यान्ते वर्त्तते । न पादमध्ये ।

१०४ । यजुषिप्रकीषाम् ।

यजुषीति । यजुर्वेदे । अत्र पादान् सश्ववन्तीति पूर्वेण नाप्राप्ते षत्वमिदमारभते । एकेषामग्रहणं विकल्पार्थम् ।

१०५ । स्तुतस्तोमयोऽङ्गन्दसि ।

सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्वारम्भः । ननु चोत्तरसूत्रेणैव ऋभिःष्टुतं गोभिःष्टोममित्यत्र षत्वं सिध्यति । तत् किमर्थं मिदमारभते ? स्यादेतत् । समासे सत्येतद् भवति पूर्वपदसुत्तरपदमिति । नचात्र समासः । तस्मात् पूर्वपदादि (८।३।१०६) त्युत्तरेण न सिध्यतीति । एतच्चासम्यक् । असमासे यत् पूर्वपदं तदपि तत्रापि गृह्यते । वक्ष्यत्यसमासे यदपि पूर्वपदं तदपि गृह्यतइत्यतश्चाह पूर्वपदादित्थेवेत्यादि ।

१०६ । पूर्वपदात् ।

द्विषन्विरिति । षष्ठोत्पुत्रस्यो बहुव्रीहिवी । मधुष्ठानमिति । षष्ठोसमासः । द्विषाहसमिति । द्वयोः सहस्रयोर्भवेदिति तद्वितार्थं समासः । तत्र भव (४।३।५३) इत्यण् । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चैत्यन्तरपदद्विः (७।३।१५) । अथेह कथं षत्वं त्रिः षम्बुत्वायिति ? यावता समासे यत् पूर्वपदं तत्र पूर्वपदशब्दो रूढः । नचायं समासः । किं तर्हि ? वाक्यमित्यत आह असमासेऽपोतयादि । कथं पुनरितभ्रमते ? व्यवस्थावचनस्येह पूर्वपदस्याश्रयणात् । यथैव हि पूर्वशब्दो लोके रूढि मादाय क्वचित् तु समुदाये वर्तते पूर्वपञ्चाला इति क्वचिद् व्यवस्थायामयमस्मात् पूर्वइति वा तथा शास्त्रेऽपि । तत्र इह व्यवस्थाशब्दो गृह्यते । कुतः ? व्याप्तेः । रूढिशब्द एव गृह्यभाषि समास एव स्यात् । नासमासे । व्यवस्थाशब्दे तु सर्वत्र भवति ।

१०७ । सुञः ।

पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । सुञ इति निपातो गृह्यत इति । अथ शुञ् अभिषव इति धातुः कस्मान्न गृह्यते ? एवं मन्यते । यत्रास्य धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र श्रुतिपानिर्देशं कराति । शिलीयमिदमाचार्यस्य । यद्योपसर्गात् सुनोतीत्यत्र (८।३।६५) । सुनोतेः स्यसनोरित्यत्र (८।३।११७) च । तदिहापि यदि धातोर्ग्रहणमभोष्टं स्यात् श्रुतिपा निर्देशं कुर्यात् । नैव कृतम् । अतो निपातस्येदं ग्रहणमवसीयते । अभीषुण इति । षष्ठीबहुवचनस्यास्मच्छब्दस्य बहुवचनस्य वसूनसाविति (८।१।२१) नस् । इकः सुञोति (६।३।१३४) दौर्घः । नञ् धातुस्योरुभ्य (८।४।२७) इति णत्वम् ।

१०८ । सनोतेरनः ।

अनइति । अविद्यमानो नकारोऽस्येत्यर्थः । गोषा इति । षण् दाने । गां सनोतीति जनसनखनक्रमगमो विद् (३।२।६७) । विद्ध्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्त्वम् (६।४।४१) । गोसनिमिति । स्तस्वशक्तोरितित्यत्र (३।२।२४) इन्नित्यनुवर्त्तमाने च्छन्दसि वनसनरन्ध्रमशामितौनप्रत्ययः (३।२।२७) । ननु पूर्वपदादित्येव गोषादित्यादौ षत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थमिदमित्याह पूर्वपदादि-

त्वेवेत्यादि । अविद्यमाननकारश्चैव भवति । नान्यस्येत्येष नियमो यथा स्यादि
 त्वेवमर्थमेतत् । यद्येवं गोसनिमिति न नियमस्य फलम् । सवनादित्वादित्याह
 अत्रेत्यादि । इतिङ्कारणो हेतौ । यस्मात् सवनादिषु पाठाद् गोसनिशब्दो
 नियमस्य फलं न भवति तस्मात् केचित् मिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनौ-
 रिन्धपर इति । सनोतेरखन्तस्य सनि रूपं सिमानयिषतीति । अत्र यदि नियमार्थं
 मेतन्नोच्येत तदा स्तोति ष्योरेव (८३।६१) षत्वं स्यात् । अस्मिंस्तु सति न
 भवतीति ष्यन्तस्योदाहरणम् । अखन्तस्य स्तोतिष्योरेवेत्यत (८३।६१) एव
 नियमात् षत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । सिसनौरिति । सनातेः सन् । इट् । द्विवचनम् ।
 सनः सकारस्य षत्वम् । सिसनिष इति स्थिते क्तिप् । अतो लोपः (६।४।४८) ।
 षत्वस्यासिद्धत्वाद्ब्रुत्वम् । व्योरुपधाया दोर्घ इति (८।२७६) दीर्घः । सिस-
 नौरिति स्थितेऽत्र सनः षत्वभूतस्याभावात् स्तोतिष्योरेवेत्येष (८३।६१) नियमो
 न प्रवर्तते । अत्र यदीदं नोच्येतादेशप्रत्यययोरिति (८३।५८) मूर्धन्यः स्यात् ।
 अस्मिंस्तु सति न भवति ।

१०८ । सङ्घेः पृतनर्त्ताभ्याञ्च ।

असाङ्गर्थमनिस्वर्थञ्च । पृतनाषाङ्गमिति । कृन्दसि मह (३।२।६३) इति षिवः ।
 ऋतौषाङ्गमिति । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।७।१३८) दीर्घः । ऋतौषाङ्गमिति ।
 कृत्वस्युटो बहुलमिति (३।३।११३) क्तिप् । नञ्ङित्तिवृत्तिष्वधिरुचिसङ्घितनिषु
 ङ्गाविति (६।३।११६) दीर्घत्वम् । सङ्घितायामेतद् दीर्घत्वं षत्वञ्चेति । उभयोरपि
 विधाने सङ्घिताधिकाराद् दीर्घस्य प्रतिपादनम् । ऋतिशब्दस्यायं प्रयोग इति
 प्रतिपादनार्थम् । अन्यथा ऋतिशब्दान्तर मेवेदमित्याशङ्कते । यस्तु मन्वते वर्ष-
 व्यत्ययेनेवात्र षत्वं भविष्यति । तत् किमेतदर्थेन योगविभागेनेति तं प्रति षत्वस्य
 साङ्घितिकत्वं प्रतिपादितम् । यदि हि व्यत्ययो बहुलमिति (३।३।८५) प्रकारः
 क्रियते ततोऽसङ्घितायामेव स्यात् । नञ्ङि तत्र सङ्घिताधिकारोऽस्ति । तस्मात्
 सङ्घिताधिकारे यथा स्यादिति योगविभागः कर्त्तव्य इति भावः । अनुक्तसमुच्चयार्थं
 इति । न केवलं साङ्गभूतस्येण्कोः परस्येत्यपितु पृतनर्त्ताभ्याञ्च षत्वं भवतीति ।
 ये तु योगविभागं न कुर्वन्ति त ऋतौषाङ्गमित्यर्थं अकारः समुच्चयार्थं इति वर्षयन्ति ।

११० । न रपरसृपि

रः परो यच्चादिति रपरः । सृष्
 ईसायां चुरादावदन्तः पठ्यते । स
 इति । सन्सु अवसंसने । अस्मा
 १०८) खल् । विस्रब्ध इति । रु
 नलोपः । भ्रषस्तथोर्धाऽथ इति
 (८।४।५३) भकारस्य वकारः । र्
 कसुन् । विसर्जनादिति । ल्युट्
 (६।१।५८) क्तिन् । तत्पुरुषे क्ति
 निःसृहइति । सृहणं सृहः । ए
 सृहो निःसृहः । सवने सवन इति
 सायां द्विवचनम् । सूते सूतइति ।
 सोमि सोम इति । सुञ्जित्येतस्मादर्त्तं
 व्युत्पादितः । सवनमुखे सवनमुख
 किं किंसमिति । षो अन्तकम् ।
 किमो मकारस्यानुस्वारे कृतेऽयोगव
 स्थान्निमित्तात् प्राप्तः । अनुसवनमि
 गौंसनिवत् । अथाश्चसनिग्रहणं कि
 तथाहि पूर्वस्थादिण उत्तरस्य षत्वं प्रा
 आह अश्चसनिग्रहणमित्यादि । वि
 जलाषाहमित्यादि । क्वचिद् विसं वि
 चनपक्ष आदेशप्रत्यययोरित्यादेशसकारः
 षेधो वक्तव्यः ।

१११ । सात्पदायोः ।

आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५९) ८

११२ । सिचो यङि ।

आदेशप्रत्यययो (८।३।५९) रित्युः

षत्वस्यायं प्रतिषेधः । सेसिच्यत इति । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५६)
 प्राप्तिः । अभिसेसिच्यत इति । अत्रोपसर्गात् सुनोतात्यादिना (८।३।६५) ।
 कथं पुनरत्र प्रतिषेधः प्रवर्त्तते ? यावतोपसर्गात् सुनोतात्यादिना (८।३।६६)
 सूत्रेण षत्वं प्रतिषेधविषये विधोयते । अत्रोपसर्गस्थान्निमित्ताद् या प्राप्तिः सा
 यथा सात्पदाद्यारितोमं (८।३।१११) पदादिलक्षणप्रतिषेधं बाधते तथा सिचो
 यङीत्येतच्चेति देश्यमाशङ्क्याह उपसर्गाद् या प्राप्तिरित्यादि । येन नाप्राप्ति-
 न्यायेन (प, ५८) पदादिलक्षणस्यैव प्रतिषेधस्य बाधा युक्ता । तत्र प्राप्त एवोप-
 सर्गार्थमारभ्यते । सिचो यङोचेतस्मिन् पुनःप्रापते चाप्रापते च । अथवा पुरस्ता-
 दपवादा अनन्तरान् विधौन् बाधन्ते (प, ६०) नोत्तरानित्येवमुपसर्गात् षत्वप्राप्तिः
 सिचः पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते । नतु सिचो यङीत्यभिप्रायः ।

११३ । सिधतेर्गतौ ।

उपसर्गात् सुनोतीति (८।३।६५) प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधः । प्रतिषेधस्या-
 कार्यादिति निवारणे सिधतिर् वर्त्तते ।

११४ । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ।

प्रतिस्तब्धं निस्तब्धमिति । स्तब्धेरिति प्राप्तस्य (८।३।६७) षत्वस्याभावो
 निपात्यते ।

११५ । सोढः ।

परिनिविभ्य इति (८।३।७०) प्राप्ते षत्व आरभ्यते । सोढ इति । निष्ठाया-
 मपि प्रथमेकावचने क्त एतद्रूपं भवति । एतद्व्यङ्ग्याशङ्कानिरासायाह सच्चिरय
 मित्यादि । सोढभूत इति । हकारे ढकारे क्ते यद्रूपं भवति तत् प्राप्त इत्यर्थः ।
 ढकारस्तु जश्ले न श्रूयते । परिसोढेति । धत्वढत्वष्ट्वढलोपिषु क्तेषु सच्चि-
 वहोरोदवर्णस्थेत्वीकारः (६।३।३२२) ।

११६ । स्तम्भुसिवुसङ्गां चङि ।

अत्रान्यस्य स्तन्भेरिति (८।३।६७) षत्वे प्राप्त इतरयोस्तु परिनिविभ्य इति
 (८।३।७०) प्रतिषेधेऽयमारभ्यते । अभ्यतस्तम्भदिति । षिच्, लुङ्, णिञ्-

दुस्रुभः कर्त्तरि चङ् (३।१।४८) । णिलोपः । चङीति (६।१।११) द्विवचनम् । पूर्ववत् स्वयः शेषः । अट् । प्राक्सितादङ् व्यवायेऽपि (८।३।६३) । स्याद्विष्वभ्रासेन चाभ्रासस्येति (८।३।६४) व्यवाये सत्युपसर्गस्थान्निमित्तात् षत्वं प्राप्तं न भवति । पर्य्यसौषिवदित्यादि । पूर्ववत्कुडादि । सिवेर्दुषुपधगुणः । सङ्घस्वत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । सम्बन्धसुनीतीत्व (७।४।८३) उभयोर्णां चङ्युपधाया इति ऋस्वः । दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घः । अत्रापि मिवादीनां वाङ् व्यवायेऽपीत्यङ् व्यवाय (८।३।७१) उपसर्गस्थान्निमित्तात् परेषां प्राप्नोति । तत्र भवति । मिवुसहोरित्यादि । एतयोः सिवुसहोर्दुषुपधगुणस्थान्निमित्तात् षत्वं प्राप्नोति । तन्मा भूदित्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थं मित्याह उपसर्गाद् या प्राप्तिरित्यादि । तत्रेदं व्याख्यानम् । उपसर्गात् सुनीतीत्यतो (८।३।६५) मण्डकप्लुतिन्यायेनोपसर्गादिताहानुवर्त्तते । तेनोपसर्गाद् या प्राप्तिस्तस्या एव प्रतिषेधो भविष्यतीति । तथाचैवोदाहृतमिति । यत् तदर्थरूपं व्याख्येयं तत् तथोक्तम् । तदर्थरूपं मेवोदाहृतं मित्यर्थः ।

११७ । सुनोतेः स्यसनोः ।

अभ्यसोष्यदिति । लङ् । अभिसुसृषतीति । सन् । इको भक्ति (१।२।८) क्त्वे गुणाभावः । अज्भनगमां सनोति (६।४।१६) दीर्घः । अत्रेत्यादि । इतिकरणो हेतौ । अत्र यस्मात् स्त्रीतिष्योरेव षण्यभ्यासादित्यतो (८।३।६१) नियमादप्राप्ते स्याद्विष्वभ्यासेनेति (८।३।६४) नियमादप्राप्ति स्तस्मादभिसुसृषित्युदाहरन्ति । स्यादेतत् । अत्रापि नास्ति यत् तदप्युदाहरणं नोपपद्यत इत्यतश्चाह सन् षभूतो न भवतीत्यादि । षभूते हि सनि स्त्रीतिष्योरेव (८।३।६१) नियमः । नचान्न सन् षभूतः । तस्मादसति सन्ग्रहणेभ्रासस्थान्निमित्तादादेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वं प्राप्नोति । अभ्रासग्रहणं सुपसर्गात् प्राप्तेरसम्भवात् । अत उपसर्गस्थान्निमित्ताद् धातुसकारस्य षत्वं न प्राप्नोति । अभ्रासेन व्यवहितत्वात् । नाभ्राससकारस्य स्यादिनियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । अभिसुसृषति । अभिसुसृषइति स्थिते क्तिप् । अती लोपः (६।४।४८) । षत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रुत्वविसर्जनीयौ ।

११८ । सदिस्रज्जोः परस्य लिटि ।

लिटि द्विर्दचने कृते ही सकारौ सम्भवतः । तत्र सदेः स्यादिवभ्रासेन चाभ्रा-
सस्येति (८।३।६४) सत्वप्यभ्रासेन व्यवयि षत्वं प्राप्नोति । स्वञ्चैरप्युपसर्गात्
सुनोतीत्यादिना (८।३।६५) । अतः प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । अभिषस्वजइति ।
लिट् । लिटस्तभ्योरेशिरैजित्येष् (३।४।८१) । अनिदितामिति (६।४।२४)
नलोपः । ननु चासंयोगादिति प्रतिषेधात् (१।२।५) स्वञ्चैः परस्य लिटिः किञ्च
नास्ति । तत् कथमत्र नलोप इत्यत आह स्वञ्चैः संयोगान्तादपि लिटि विभाषा
किञ्चमिच्छन्तीति । तच्चेन्धिभवतिभ्राञ्चेत्यत्र (१।२।६) चकारस्यानुक्तसमुच्च-
यार्थत्वाद् । विभाषोर्षीरित्यतो (१।२।३) विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्वा । नन्वेवमिन्धि-
भवतिभ्राञ्चेत्यत्रापि (१।२।६) विभाषा प्रसज्येत । नैवम् । तस्या व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् ।

११९ । निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ।

येन केनचिन्नक्षणेन प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । न्यसीददिति ।
लङ् । पाप्नेत्यादिना (७।३।७८) सीदादेशः । अत्र सदिरप्रतीरिति (८।३।६६)
प्राप्तिः । न्यस्यौदिति । उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८।३।६५) । स्तौति
लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । उतो इद्विर्लुकि इलोति (७।३।८९) इत्तिः ।

इति बोधिसस्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

कार्शिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य

छतौयःपादः ॥ ८।३ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

अष्टमाध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

१ । रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

समानपदस्थौ चेदित्यादि । समानशब्दोऽयमेकपर्यायः । समानमेकम-
भिन्नमित्यर्थः । समानञ्च तत् पदञ्चेति कर्मधारयः । तत्र तिष्ठत इति समान-
पदस्थौ । सुपि स्थ इति (३।२।४) कप्रत्ययः । अत्र निमित्तं रेफः प्रकारश्च ।
तन्निमित्तं यस्यास्तोति णत्वभावेन विपरिणतौ साध्यायां स निमित्तौ नकारः ।
तेनेतदुक्तं भवति यत्र पदे रेफकारौ स्त स्तत्र यदि नकारोऽपोत्वर्थः । आस्तोर्णं
विशीर्षमिति । स्तृञ् आच्छादने । शृङ् हिंसायाम् । व्याङ् पुर्व्वाभ्यां निष्ठा । श्रुः
कितीट्प्रतिषेधः (७।२।११) । ऋत इद् धातोरितौत्वम् (७।१।१००) ।
रपरत्वञ्च । अवगूर्णमिति । गुरी लदयमने । श्वीदितो निष्ठाया- (७।२।१४)
मितौट्प्रतिषेधः । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । रदाभ्यां निष्ठातो न इति
(८।२।४२) तकारस्य नकारः । तस्थानेनैव णत्वम् । कुष्णाति पुष्णातौति । कुष
निष्कर्षे । पुष पुष्टौ । आप्रत्ययः । षग्रहणमुत्तरार्थमिति । अथैतदर्थंमपि कस्मान्न
भवतीत्याह णत्वेनेव सिद्धत्वादिति । यद्येवं कुष्णातीत्यादेरुपन्यासः किमर्थः ?
उत्तरार्थं षग्रहणं क्रियमाणमितदर्थंमपि भवतीति प्रदर्शनार्थः । असति षग्रहणे
कुष्णातीत्येवमादौ णत्वेनेव सिद्धिर्भवति । सति च तस्मिदुत्तरार्थं आरभमाणोऽ-
नेनैव णत्वं कर्तव्यम् । अस्मिन् कर्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वादन्यत्र चरितार्थत्वाच्च

परत्वमुपपद्यते । पूर्व्वत्रासिद्धीये नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति (प, १२०) । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमित्यादि । रषाभ्यां णत्वसुच्यमान ऋवर्णान् प्राप्नोति । तस्य वर्णान्तरत्वात् । नच शक्यते वक्तुं ऋवर्णस्याद्रेफाद् भविष्यति । वर्णां हि रेफः सूत्रे णत्वं प्रति निमित्तत्वेनाश्रितः । न हि ऋवर्णस्थो रेफो वर्णः । किं तर्हि ? वर्णकदेशः । तदेकदेशत्वात् । नहि वर्णकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । तथाचोक्तं (A) वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय स्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छायाणुकारिणो हि ते । न पुनस्तएव । पृथक् प्रयत्ननिर्वृत्त्यै वर्णं मिच्छन्त्याचार्या इति । तस्माद्वर्णाच्चेति वक्तव्यम् । विष्टयां चतसृणामिति । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतस्रित्येतावादेशो (७।२।६६) भवतः । न तिसृचतस्रिति (६।४।४) निषेधाद्भासीति (६।४।३) दीर्घत्वं न भवति । रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धमिति । अनेनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । रश्तीह श्रुतिरुपलब्धिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अथवा श्रूयतश्चति श्रुतिः । रषासौ श्रुतिश्चेति रश्रुतिः । तस्याः केवलाया ऋवर्णस्यायाश्च वर्णत्वावर्णत्वकृतभेदमुत्सृज्य यत् सामान्यं रश्रुतिमात्रं तदिह निर्दिश्यते । नतु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिः । तेनैव सिद्धं तिसृणामित्यादावपि णत्वम् । ऋवर्णं हि तस्य रश्रुतिसामान्यस्य विद्यमानत्वात् । स्यादेतत् । ऋकारि त्रयोऽङ्गभागाः सन्ति । तन्मध्यवर्ती तुरीयो रेफः । तत्र रश्रुतिसामान्यनिर्देशादपि नेव णत्व सिध्यति । योऽसौ रेफात् परोऽङ्गभाग स्तेन व्यवधानादित्यत्र आह अवर्णभागित्यादि । यदयं क्षुभादिषु णत्वप्रतिषेधार्थं ' नृनमनद्विप्रोतिग्रहणं ' करोति तेनेतन् ज्ञाप्यते ऽवर्णभागव्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति । अन्यथेतयोः पाठोऽनर्धकः स्यात् । प्रास्यभावात् । प्रासिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधानामिति । इदानीं यद्यपि वर्णात्मिकैव रेफव्यक्ति निर्दिश्यते तथापि णत्वं भवतीति दर्शयितुमाह अथवेत्यादि । पूर्व्वं सूत्रोपात्ताद्रश्रुतिसामान्यनिर्देशादवर्णभागव्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति ज्ञापितम् । सभ्यां तु सूत्रानुपात्ताद्वर्णाद्व्यवहितत्वाद् भवतीत्येष विशेषः । अथ किमर्थं णग्रहणम् ? यावता प्रकृतोऽत्र सूच्यन्तोऽनुवृत्तिश्चते । स एव विशेष्यः । तत्रान्तरतभ्याद् नकारस्य णकार एव भविष्यति । सत्यमेतत् । पूर्व्वसूत्रे सूच्यन्वग्रहणं निषेधेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिराशङ्क्यत । तस्मात् प्रतिषेधग्रहानिरासार्थं पुनर्णग्रहणं कृतम् । ननुच प्रास्यभावादेव प्रतिषेधग्रहणा न भविष्यति । प्रासिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्ति । नच केन-

चिद्रघाभ्यामुत्तरस्य नकारस्य मृध्न्यप्राप्तिरस्ति । सत्यमितत् । अस्मादेव प्रतिषेधा-
द्विधिरनुमीयत इति । अथवानन्तरसूत्रे (८१३।११८) वेति वचनाद् विकल्पेनायं
विधिर्विज्ञायते । तस्माद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं विस्मयार्थं वा ।

२ । अट्कुप्वाङ् नुम्व्यवायेऽपि ।

रघाभ्यामिति पञ्चमोनिर्देशान्निर्दिष्टग्रहणस्थानन्तर्यार्थत्वात् पूर्वणाडादि-
व्यवधाने सत्यप्राप्तमेव शत्वमनेन विधेयते । पर्याणत्वमिति । नह् बन्धने । निष्ठा ।
नङ्घो धइति (८।२।३४) हकारस्य धकारः । भवस्तयोर्धोऽध इति (८।२।४०)
तकारस्य धकारः । पूर्वधकारस्य भलाञ्जश् भशेति (८।४।५१) दकारः । ननु
चाङ्गव्यवायेऽत्र शत्वं सिद्धम् । अण् सवर्णान् (१।१।६८) गृह्णातीत्याङोऽप्यङ्ग्रहणेन
ग्रहणात् किमर्थमाङ्ग्रहणमित्याह आङ्ग्रहणमित्यादि । असत्याङ्ग्रहणे पद-
व्यवायेऽपौत्याङ्गव्यवाये (८।४।३८) प्रतिषेधः स्यात् । अतस्तद्वाधनार्थमाङ्ग्रहणम् ।
हङ्ग्रहणमिति । हङ् हङ्चि हङ्घो । इदितो नुम् धातोरिति नुम् (७।१।५८) । ल्युट् ।
नञापदान्तस्य भ्रूलौत्यनुस्वारः (८।३।२४) । कथं पुनरिदं नुमग्रहणस्योदा-
हरणं यावतानुस्वारिणात् व्यवायः । न नुमा । हङ्ग्रहणमित्यत्रापि नुमोऽ-
भावात् ? प्रेन्वन मित्यत्रेव प्रसज्येत । अस्ति ह्यत्र नुमा व्यवाय इति देख्यमाशङ्क्याह
नुमग्रहणमित्यादि । अनुस्वारोपलक्षणार्थं ह्यत्र नुमग्रहणम् । न नुमः प्रतिपाद-
नार्थम् । तेन किं सिद्धमभवतीत्याह तेनेत्यादि । हङ्ग्रहणमिति । हङ् हङ्चि
हिंसायाम् । ल्युट् । पूर्ववदनुस्वारः । अत्र नुमग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वाद-
सत्यपि नुम्यनुस्वारव्यवाये शत्वं भवत्येव । अपिशब्दोऽयं हङ्ग्रहणमित्यत्र नुमोऽ-
नुस्वारो नञरवाये शत्वं भवतीत्येवमर्थं द्योतयति । प्रेन्वनमिति । इवि व्याप्तौ ।
पूर्ववदनुम् । तस्याभ्रल्परत्वादनुस्वारो न भवति । अत्राप्यनुस्वारोपलक्षणार्थ-
त्वाद् विद्यमानेऽपि नुम्यनुस्वारव्यवायो नास्तीति शत्वं न प्रवर्तते । यथेव हि
नञ्चत्वं दृष्ट्वा वाचो विस्मय्येरन्नित्यत्र नञ्चत्वंदर्शनकालस्योपलक्षणार्थत्वाद् सत्यपि
नञ्चत्वंदर्शने तस्मिन् कालविशेषे सति वाचो विस्मय्यन्ते सत्यपि नञ्चत्वंदर्शने
तस्मिन् कालविशेषाभावे वाचो न विस्मय्यन्ते तथेहापि नुमग्रहणस्थानुस्वारोप-
लक्षणार्थत्वादसत्यपि नमि यत्रानुस्वारव्यवायोऽस्ति तत्र शत्वं भवति । सत्यपि
नुमि यत्रानुस्वारव्यवायो नास्ति तत्र न भवतीत्येवमर्थं वेदितव्यम् । किं पुनरिह
समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ? प्रत्येकं वा ? तत्र यदि पूर्वकः पञ्च आश्रीयते तदा

क्वचिदपि न स्यात् । नह्येकस्मिन्नुदाहरणे सर्वैरङ्गादिभिर्व्यवायः सम्भवति । अथ द्वितीयस्तादार्कण्यत्वादेव न स्यात् । अनेकेन व्यवधानादित्यत्र आह व्यववायोपलक्षणार्थत्वादित्यादि । इहैषामङ्गादीनां व्यववायोपलक्षणार्थं सुपादानम् । तेन व्यववायेणत्वम्भवति । कतरस्मिन् व्यववाये ? अङ्गादिभि र्यै व्यववायस्त्वस्मिन्निति । शक्नुवन्ति चेत् एकैकाः (B) परस्परसहिताश्च । तमुपलक्षयितुं ये च तदुपलक्षणार्थं सुपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च य उपलक्षितः स संगृह्यत एव । तथाहि देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रैः सङ्घ नाध्येतव्यमित्युक्ते देवदत्तादयो ये सङ्घाध्ययनप्रतिषेधोपलक्षणार्थं सुपात्ता स्तोषा मिकेनापि सङ्घ नाधीयते । द्वाभ्यां बहुभिश्च । तस्मादिह्यपि व्यववायोपलक्षणार्थत्वाद्ङादीनां तै र्व्यस्तैः समस्तैश्च व्यववायेणत्वं भवति । व्यस्तै रिति । तेरैकैकै र्व्यवाय उपलक्ष्यते । समस्तै रिति । परस्परसहितैः । समस्तग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम् । नहि समस्तै र्व्यवायः क्वचित् सम्भवति । एवञ्च क्वचित् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः क्वचिद् यथासम्भवं समुदायिनेत्युक्तं भवति । अथापिग्रहणं किमर्थम् ? अव्यवाये यथा स्यादिति चेत् ? न । पूर्वैशैव सिद्धत्वात् । एव' तद्भूत्तरार्थमपिग्रहणम् । असति हि तस्मिन्सुत्तरार्थं उपसर्गादसमासेऽ (८।४।१४) पीत्येतदिहैव स्यात् प्रणयतीति यत्रास्ति व्यववायः । इह तु न स्यान् निर्णयतीति । न ह्यत्राङ्गादीनामिकतमेन व्यववायोऽस्ति ।

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

रेपादिनिमित्त मिहानुवर्त्तते । तस्य केवलस्य पूर्वपदत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्यात् पूर्वपदस्यात्रिमित्तादुत्तरस्थेत्वेषोऽर्थो विज्ञायत इत्याह पूर्वपदस्यात्रिमित्तादित्यादि । द्रुणसङ्घति । द्रुणिव नासिकास्येति बहुव्रीहिः । द्रुणव्योऽत्र शास्त्रावचनः । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलादित्यच् (५।४।१२८ समाप्तः । नासिकायाश्च नसादेशः । चर्मनासिक इति । चर्मविकारो नासिकास्येति समुदायविकारघटत्रय बहुव्रीहि कृत्तरपदलोपथेति (२।२।२४, वा) समासः । उपसर्जन-

(B) अत्र रचितः—“एकैकाः परस्परसहिता इति न्यासयन्ते इत्यतः । स वायुः । सर्वनामत्वाज्जसः शीति (७।१।१०) शीघ्रात्तेः । असहायवाच्यार्थकशब्दः सर्वनामेव । यथायथावदिकस्मिन्निति (१।१।२१) । एकं बहुव्रीहिवदिति (८।१।६) बहुव्रीहिवहावाच्च सर्वनामसंज्ञानिवेधः सम्भवति । न बहुव्रीह्याविति (१।१।१८) आदिदेशिकबहुव्रीहौ नेत्यतः । तथादेवैके इति पाठो युक्तः । अन्ते लोकादाकिनिज्ञासहाय इत्यत्र (५।२।५२) समाप्त्यां ग्रहमात्रेथ्यो (४।१।८२) वाग्रहणानुवृत्तेः प्रकृतरूपसिद्धानपि कर्तुं कौ (५।२।५१) शैत्याकिनिचो ह्यु. विधानं प्रकृत्याग्रयकार्यनिर्वाहार्थमिति सर्वनामकार्याभाव इत्याहः ।” इति तन्त्रप्रदीपे ।

ऋस्वत्वम् । ऋगयनमिति । ऋचोऽयनमिति षष्ठीसमासः । अगइति शक्य
 मकर्त्तम् । अणुगयणादिभ्य इति (४।०।७३)निपातनादेव ऋगयन मित्यत्र णत्वाभावः
 मिहः । नैतदस्ति । अवाधिकाण्यपि निपातनानि भवन्तीत्युक्तम् । तत्र यद्यगइति
 नोच्येत तदा पञ्च ऋगयणमित्यपि विज्ञायेत । तस्मादगइति वक्तव्यम् । अथ किं
 पुनरिदं नियमार्थं सुत विध्यर्थमित्यतश्चाह केचिदित्यादि । अपरे विध्यर्थं मेतदिति
 वक्ष्यन्ति । अतः केचिदित्युक्तम् । ननु पूर्वसूत्रेण निमित्तनिमित्तिनोः समान-
 पदस्थत्वे सति णत्वं विहितम् । नच द्रुणस इत्यादौ समासे कृते निमित्तनिमित्तिनोः
 समानपदस्थत्वमस्ति । निमित्तस्य पूर्वपदस्थत्वात् । निमित्तिन उत्तरपदस्थाह ।
 एवञ्च पूर्व सूत्रे णाप्रतिरेव णत्वस्य । तत् कथमस्य नियमाद्यतोपपद्यत इत्यत आह
 समासेऽपीत्यादि । यद्यपि समासार्थाभ्यां पदाभ्यां या विभक्तिरुत्पन्ना तस्यां लुप्ताया
 मपि तयोः प्रत्येकं प्रत्येकलक्षणैः पदसंज्ञायां सत्यां (C) समासावयवापेक्षयाऽ
 समानपदतास्ति तथापि समासाद् या विभक्ति रुत्पन्ना तया समुदायस्य पद-
 संज्ञायां सत्यां समुदायापेक्षय समानपदतास्येव । तस्मात् समासेऽपि समानपदे
 निमित्तनिमित्तिनोर् भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिः । ततश्च नियमार्थं मेतदिति स्थितम् ।
 यद्येवं तर्हि यथा चर्मनासिक इत्यत्रोत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं न भवति
 नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् तथा खरपस्यापत्यं खारपायणो नडादिभ्यः (४।१।
 ८८) फल् माढभोगाय हितो माढभोगीण-आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्
 (५।१।८) ख इत्यत्र च तद्धितस्थस्यापि न स्यात् । तथा करणं प्रियमस्य
 करणप्रिय इत्यत्र पूर्वपदस्थस्यापि न स्यात् । अतश्चाह स चेत्यादि । सम्बन्धिग्रन्थो
 हि नियतमेव प्रतियोगिनं सन्निधापयन्ति । यथाहि मातरं भक्त्या प्रवर्त्तितव्य-
 मित्युक्ते यद्यपि खस्यामिति नोच्यते तथापि खस्यां मातरौति गम्यते तद्यथापि
 पूर्वपद सुत्तरपदमिति सम्बन्धिग्रन्थोऽप्येवैतौ । सति पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे सम्भवति ।
 सति चोत्तरपदत्वे पूर्वपदत्वं सम्भवति । पूर्वपदसन्निधानादुत्तरपदे सन्निधापिते
 तस्येवोत्तरपदस्थस्य नकारस्य नियमो णत्वं निवर्त्तयति चर्मनासिकइत्यादौ ।
 न तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि । खारपायणो माढभोगीण इत्यादौ यथा योगं तद्धितपूर्व-
 पदस्थो नकारः । ननुत्तरपदस्थः । अयं तद्धितस्त्रिभ्यमार्थं दोषः । अगइति प्रतिषेधो

(C) अत्र रचितः—“इह च सूत्रे व्यासकृता प्रत्येकलक्षणैर्नोत्तरस्यापि पदत्वमुक्तम् । तत्र नोपपद्यते ।
 उत्तरपदत्वे चापदाद्विधाविति (१।१।६३, वा) निषेधात् । एतत्प्रतिषेधनं पदत्ववायिऽपीत्यत्र (८।१।८८)
 अभिधास्यामहे ।” इति ।

नियमस्यैव स्यान्नतु णत्वस्य । नियमवाक्यैकदेशभूतत्वात् प्रतिषेधस्य । ततः संज्ञायामसंज्ञायाम् गकाराण्यत्वं स्यात् । अत एवाह अगद्वत्यादि । अगद्वति योऽयं प्रतिषेधः स णत्वस्यैव । न नियमस्य । तस्मान्न भवतीत्येष दोषप्रसङ्गः । कथं पुनर्नियमवाक्यैकदेशभूतः सन्नेष प्रतिषेधो णत्वस्य विज्ञातुं शक्य इति प्रश्नावसर इदमुत्तरमाह योगविभागेनेत्यादि । पूर्वपदात् संज्ञायामित्येको योगः । अगद्वति द्वितीयः । अनेन यावती काचिण् णत्वस्य प्राप्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते । नत्वन्तरमेव कार्यम् । अन्यथा योगविभागस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अपरे त्वित्यादि । तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षाद् विशेषं दर्शयति । अपरे त्वाचार्थ्याः पूर्वसूत्रे समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानपदमित्याश्रयन्ति । तदेतदुक्तं भवति । यदावयवापेक्षा क्रियते तदापि यत् समानपदं यदापि समुदायापेक्षा क्रियते तदापि यत् समानपदं तत् समानपदमित्येवं परिगृह्णन्ति । कस्मादित्यत आह समानग्रहणादित्यादि । समानग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते । एकपदाधिकरणत्वे सति निमित्तनिमित्तिनोर णत्वं यथा स्यात् । भिन्नपदत्वे सति मा भूदिति । एतच्चाप्रयोजनम् । पदग्रहणादेवास्त्यर्थस्य लब्धत्वात् । यदि भिन्नपदाधारत्वे सति णत्वं स्यात् तदा पदग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवच्छेद्याभावात् । नह्यपदस्यौ तौ स्तः । तस्मात् पदग्रहणसामर्थ्यादेवाभिन्नपदयोर् निमित्तनिमित्तिनो णत्व लभ्यते । तत् पदग्रहणादेव समानपदे लब्धे समानग्रहणं क्रियमाणं नियमार्थं भवति । नित्यं यत् समानपदमित्यभिप्रायः । तेषामित्यादिना समानमेव यन्नित्यं पदं तत् पूर्वसूत्रे य आश्रयन्ति तन्मतेन विध्यर्थतामस्य दर्शयति । स्यादेतत् । समासेऽपि नित्यं समानपदमेवाश्रयो निमित्तनिमित्तिनोः । अतो नियमार्थमेतदुक्तं न विध्यर्थमित्यत आह समासेऽपीत्यादि । समासे ह्यवयवापेक्षयेतत् पूर्वपदमित्येतदुत्तरमित्येष विभागोऽस्ति । तस्मादसमानपदत्वमप्यस्ति । अपिशब्दात् समानपदत्वमपि । तत्र यदा पूर्वोत्तरपदापेक्षा भवति तदा पूर्वोत्तरविभागादसमानपदत्वम् । यदा तु समुदायापेक्षा तदा पूर्वोत्तरविभागाभावात् समानपदत्वम् । अतो न समासे समानपदत्वं नित्यमेव ।

४ । वनं पुरगामिश्रगासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।

वनमिति षष्ठीस्थाने सुब्यत्ययेन प्रथमा । पुरगावणमिति षष्ठीसमासः । वनमित्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनामिति (६।३।१७) पूर्वपदस्य दीर्घः ।

अथेवणमिति । षष्ठीसमासः । तस्मिन् कृते राजदन्तादित्वाद् वनशब्दस्य परनि-
पातः । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति (६।३।८) सप्तम्या अलुक् । ननुच
पूर्वणैव एत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थीऽयमित्यत आह सिद्धइत्यादि । पुरगादिभ्यो
वननकारस्यैवेति विपरीतनियमी नाशङ्कनोयः । पुरगादीनां कृतदीर्घाणां
निर्द्देशात् । स ह्येवमर्थः क्रियते । यत्रैषां दीर्घत्वं तत्र नियमो यथा स्यात् ।
अन्यत्र मा भूदिति । अन्यथा वनगिर्योरित्यनेनैव दोर्घत्वे सिद्धे दीर्घोच्चारणं
गौरवफलमेव केवलं स्यात् । तस्माद् यत्रैषां दीर्घत्वं तत्रैव नियमः । अतो
व्यवच्छेद्याभावात् न भवति विपरीतनियमाशङ्का । नहि वनादन्यस्मिन्नमीषां पूर्वपद-
भूतानां दीर्घत्वमस्ति ।

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुल्लामकार्षांखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञा-
यामपि ।

येऽ लौषधिवनस्पतिशब्दा न भवन्ति प्रादय स्तेभ्यः संज्ञायां यदि पूर्वसूत्रं
नियमार्थम् । अथापि विध्यर्थसुभयथाप्यप्राप्तएत्वमनेन विधीयते । एवमसंज्ञाया-
मपि विधिपक्षे । नियमपक्षे त्वसंज्ञायां निष्प्रयोजनोऽप्यारम्भः । असंज्ञायां
नियमाभावात् । आद्याभ्यामेव सूत्राभ्यां यथायोगं एत्वस्य सिद्धत्वात् । इतरिक्षु
शरादिविच्छुशरशब्दावोषधिवचनौ । शेषाः प्लक्षादयो वनस्पतिवचनाः । तेभ्यः
संज्ञायां विधिपक्षे नियमपक्षे चाप्राप्तं एत्वमनेन विधीयते । असंज्ञायान्तु
विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति (८।४।६) विभाषा एत्वं प्राप्तं नित्यमनेन विधीयते ।
असंज्ञायामपीत्यपिशब्दस्य व्यापारं दर्शयति । असत्यपिशब्दे संज्ञाधिकाराद-
संज्ञायां न स्यात् । अथ तु संज्ञाधिकारं निर्वन्त्वं सामान्येन विधिरन्त्यते तदा
शक्यते संज्ञाग्रहणं सकर्तुम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । प्रवणं निर्वणमिति ।
प्रगतं वनं निर्गतं वनमिति प्रादिसमासः । अन्तर्वणमिति । विभक्त्यर्थेऽयमव्ययमि-
त्यदिनाव्ययीभावः (२।१।६) । वनस्य मध्यइत्यर्थः । शरवणमित्यादयश्च षष्ठीसमासाः ।

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

संज्ञायां (८।४।४) वनं पुरगामिश्रकादिनियमादौषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनन-
कारस्य एत्वेन न भवितव्यमिति पारिशेष्यादसंज्ञायां विभाषा वेदितव्या । परत्वा-

दनया विभाषया संज्ञायामपि भवितव्यमित्येतच्च नाशङ्कनीयम् । नियमे कर्त्तव्ये विभाषाया असिद्धत्वात् । अथ तु संज्ञायामसंज्ञायामपि विभाषेय मित्यति तदर्थं यद्वान्तरमाख्येयम् । किं पुनस्ताद् ? विभाषेति योगविभागकरणम् । योगविभागे सत्येको योगो नियमबाधनार्थी विज्ञायत इति संज्ञायामपि विभाषा सिध्यति । असिद्धत्वं तु योगविभागसामर्थ्यान्न भविष्यति । अत्र समानग्रहणसामर्थ्यात् समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानपदमित्याश्रयन्ति ये तेषामप्राप्तविभाषेयम् । अन्वेषां तु प्राप्तविभाषा । बहुवचननिर्देशस्तु स्वरूपनिरासार्थः । दूर्वाविण मित्येवमादयः षष्ठीसमाप्ताः । ह्यक्षरत्रयक्षरेभ्य इति वक्तव्यमिति । अक्षरशब्दोऽत्राद्यु वचन्ते । हे अक्षरं त्रीणि वाक्षराणि येषां ते ह्यक्षरत्रयक्षरा ओषधिवनस्पतिशब्दाः । तेभ्यः परस्य वननकारस्य णत्वं भवत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् ह्यक्षरत्रयक्षरेभ्य एव भवति । एवमुत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु व्यवस्थितविभाषा माश्रित्य कर्त्तव्यम् । ननुच शिरोषादयो वृक्षाः । नतु वनस्पतयः । नतु वनस्पतिग्रहणेन वृक्षस्य ग्रहणं भवति । तेषामन्त्यन्तमेदात् । तथाचोक्तं शास्त्रान्तरे फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति । तत् कथं शिरोषवणं वदरीवणमित्युदाहृतमिति यो देशयेत् तंप्रत्याह फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति । यद्यप्यनेन श्लोकेन वृक्षवनस्पत्यो भेदे दर्शितं स्याद्यापि तयोरिहामेदेन ग्रहणं विदितव्यम् । अमेदग्रहणे तु तयोर्भाष्यकारवचनमेव लिङ्गम् । तथाहि तुपि युक्तवद् व्यक्तवचने इत्यत्र (१२।५१) भाष्यकारेणोक्तं व्यक्तवचने इति किम् ? शिरोषाणामदूरभवो ग्रामः शिरोषाः । तेषां वनं शिरोषवनम् । यद्यत्र व्यक्तवचने इति नोच्येत तदा वनस्पतित्वमतिदिश्येत । तत्र विभाषोषधिवनस्पतिभ्य इति (८.१।६) णत्वं प्रसज्येत । यदि चेह वृक्षवनस्पत्योरभेदेन ग्रहणं न स्यात् ततो वनस्पतित्वातिदेशाद् विभाषा णत्वप्रसञ्जनञ्च नोपपद्यते । शिरोषाणामवनस्पतित्वात् । फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति पुष्यमन्तरेण फलमात्रं यस्यास्तीति स फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति । उदुम्बरादयः । वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति । पुष्पं फलञ्चोपगच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति पुष्पफलोपगाः । अन्त्यन्त्येत्या- (१२।४८) दावन्त्येवपि इह्यत इत्युपसंख्यानाद् (१२।४८, वा) उपप्रतयः । नच ये पुष्पफले उपगच्छन्ति त एव वृक्षाः । किं तर्हि ? येऽन्यतरत् पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति तेषां वृक्षा एव । तत्र वितसादयः पुष्पमेवोपगच्छन्ति । वृक्षादयः फलमेव । आस्त्रादयस्तु भयम् ।

तत्र यो वनस्पतिः स नियतं ह्रस्वो भवति । यस्तु ह्रस्वः स तु नावश्यं वनस्पतिः । यथा पुष्पोपगाश्च ह्रस्वा वेतसादयः । फलोपगाश्च ब्रह्मादयः । पुष्पफलोपगाश्चाह्रस्वादयः । ओषध्यः फलपाकान्ता इति । ओषधिशब्दात् कृदिकारादक्त्विन इति (४।१।४५, ग सू) सर्वतोऽक्त्विन्नर्यादित्येक इति ब्रह्मादिपाठात् (४।१।४५, वा) ङोष् । फलपाकेनान्तो विनाशो यासां ताः फलपाकान्ता ओषध्यो विज्ञेयाः कदल्यादयः । लता गुह्याश्च वीरुध इति । लताः प्रतानवतपो मालतयादयः । गुह्या ऋक्षस्कन्धा स्तरवः । वीरुधो बहुप्रकाण्डपत्रा विज्ञेयाः ।

७ । अङ्गोऽदन्तात् ।

अङ्ग इति षष्ठाः स्थाने प्रथमा पूर्ववत् । समानमेव यन्नितरं पदं तत् समान-ग्रहणादाश्रयन्ति ये तेषां विध्यर्थं मेतत् । अन्येषां तु नियमार्थम् । एव सुस्तरत्रापि नियमार्थता विध्यर्थता च यथायोगं वेदितव्या । पूर्वाङ्गइतरादि । पूर्वपरादि-सूत्रेषु कदेशी समासः (२।२।१) । राजाङ्गःसखिभ्रष्टजिति (५।४।६१) टच् समासान्तः । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्रष्टतरङ्गादेशः (५।४।८८) । सवर्णदीर्घः । निरङ्ग इति । निर्गतमङ्ग इति प्रादिसमासः । शीर्षं पूर्ववत् । दीर्घाङ्गीति । दीर्घाण्यहानि यस्यामिति बहुव्रीहिः । टञ्विधौ तत्पुरुषस्याङ्गुलिः (५।४।८६) संख्याव्यादे-रित्यतस्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्तते । तेन बहुव्रीहौ टञ् न भवति । अन उपधालो-पिनोऽन्धतरस्यामिति (४।१।२८) ङोष् । अङ्गोपोऽन (६।४।१३४) इत्युपधाकार-लोपः । अत्राकारान्तग्रहणान्न भवति णत्वम् । यदि त्वनकारान्तस्य स्यात् ततः पूर्वोऽङ्ग इत्यत्र प्रत्ययात् प्राग् यथा व्यवस्थितस्याङ्गो नकारस्य णकारादेशो भवति तथा दीर्घाङ्गी श्ररदित्यत्रापि स्यात् । अतोऽस्य ग्रहणं हि व्याख्यानाद् विज्ञायते । तपरकरणात् पराङ्गितमङ्गः पराङ्ग इत्यत्र आकारान्तान्न भवति । अन्तग्रहणं विस्मयार्थम् । तपररेणाकारेण पूर्वपदे विशेष्यभाषे तदन्तविधिर्भविष्यतीति विनाप्यन्तग्रहणं तदन्तता लभ्यत इति ।

८ । वाहनमाहितात् ।

उच्चतेऽनेनेति कारणे ल्युट् । अतएव निपातनादुपधादीर्घः । इच्छुवाहण-मिति । इच्छुणां वाहन मिति कृदयोगलक्षणायाः कर्मणि षष्ठाः समासः । वाहने यदारोपितं तदाहितं मुच्यत इति । अनेकार्थत्वाद् धातूनां दधाति स्तत्र

वर्त्तते । आहितमिति भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । कृत्यण्डो (३१३१११)
बहुनमिति कालसामान्ये ता विधीयते । तेन यदापि वाहने वाहनार्थमिच्छा-
दिकमारोपितं न भवति । तदर्थं नु केवल सुपकल्पितं भूतलक्षितं तदापि
भवत्येव । दाक्षिवाहन मिति । अत्र दाक्षिस्वामिकवाहनमेव प्रतीयते । नत्वा
हितत्वम् । अतएवाह दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थ इति । अत्र शब्दशक्ति-
र्हेतुः ।

६ । पानं देशे ।

देशाभिधान इति गम्यमान इति शेषः । क्षीरं पानं घेषाम् । कर्त्तरि कृद्-
योगलक्षणा षष्ठी । क्षीरपाणा उशीनरा इति । अतिशयोऽत्र प्रतीयते । ननु
क्षीरपानसम्बन्धमात्रम् । तस्यान्यत्रापि सम्भवात् । ननु च क्षीरपाणादयः शब्दा
मनुष्ये वर्त्तन्ते । तत् सामानाधिकरण्यादुशीनरादयोऽपि तत्रैव । तत् कथमिह
देशाभिधानं गम्यते ? नैतदस्ति । उशीनरादिदेशवासिनां तात्पर्यात् तथा
प्रतीयमानत्वादुशीनरादिदेशसम्बन्धकारेण मनुष्येषुशीनराख्याः । उशीनरादयोऽपि
शब्दाः सञ्चालेन प्राग्देशेष्वेव प्रवृत्ताः । पश्चात् तत्सम्बन्धेन मनुष्येषु । तेन
मनुष्याभिधाने देशाभिधानं गम्यत इत्युक्तमभवति । यथा मन्त्राः क्रोशन्तीत्यत्र
मन्त्रसम्बन्धकारेण मनुष्येष्वपि वर्त्तमाना यी मन्त्रशब्दास्तेषां मन्त्राभिधानं गम्यते ।
यदि तेषां मन्त्राभिधानं न गम्येत तदा मन्त्राधारविशिष्टाः पुरुषाः कथं प्रतीयेरन् ?

१० । वा भावकरणयोः ।

अदेशार्थोऽयमारम्भः क्षीरपाणमिति । पौतिः पानम् । नपुंसके भावे लृ
इत्यनुवर्त्तमाने (३१३११४) लुपट्चेति (३१३११५) लुपट् प्रत्ययः । क्षीरपाणः
कंसञ्चति । पौयतेऽनेनेति पानः । कारणाधिकरणयोश्चेति (३१३११७) लुपट् ।
वाप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य चेह प्रतिपादनमर्थः । अस्मिन् वाप्रक-
रणे गिरिनदीप्रभृतीनां यो नकारस्तस्य णत्वप्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं
प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रेऽनूक्तसमुच्चयार्थं अकारः । तेन गिरिनदीप्रभृतीनां
यो नकारस्तस्य णत्वं वा भविष्यतीति ।

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।

अन्तशब्दोऽवयववाची । माषवापिणाविति । बहुलमाभौष्य इति (३२।८१) णिनिः । नतु सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छास्य इति (३२।७८) । जातिवाचिवाद्युपपदस्य । माषवापाणौतुरपपदसमासः । माषान् वपन्तीति कर्मण्यण (३२।११) । जश् शसोः शिरिति (७।१।२०) शिरादेशः । नपुंसकस्य भलच इति (७।१।७२) नुम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दीर्घः । माषवापिणिति । माषवापशब्दात् छतौयैकवचनस्य टाडसिडसामिनात्स्याइतीनादेशः (७।१।१२) । अथेह कस्मान्न भवति गर्गाणां भगिनौ गर्गभगिनौति । अत्रापि गर्गशब्दात् परो भगिन्त्रिल्यत्र शब्दः प्रातिपदिकम् । तस्य चान्तो नकारो भवतौल्यस्ति प्रातिरित्यत आह पूर्वपदाधिकारादित्यादि । पूर्वपदात् संज्ञाया भग इत्यतः (८।।३) पूर्वपदादित्यनुवर्त्तते । पूर्वपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद् यदपेक्षया तस्य पूर्वपदत्वं तदेवोत्तरपदस्युपस्थापयति । तेन यद्यपीह प्रातिपदिकस्य विशेषो नोपात्त स्तथाप्युत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्य नकारस्यैव णकारादेशो भवति । इह हि न भवति । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव नकारस्य णत्वं विज्ञायते तस्माद् गर्गभगिनौल्यत्र न भवति । नङ्गत्र भगिन्त्रित्येतच्छब्दरूपं सुत्तरपदम् । किं तर्हि ? भगिनौल्येव शब्दः । स च प्रातिपदिकं न भवति । अप्रत्यय इति (१।१।४५) निषेधात् । न च तस्मान्तो नकारः । किं तर्हि ? ईकारः । नतु गर्गभगिणीत्ययमपि च प्रयोगो दृश्यते ? (D) स चैवं सति नोपपद्यत इत्यत आह यदा त्वित्यादि । यदा तु गर्गाणां भगिनौल्येवं व्युत्पत्तिस्तदा न भवितव्यं णत्वेन । यदा तु गर्गस्य भग इति भगशब्देन षठीसमासं कृत्वा ततः स्त्रियां मत्वर्थं इतिरिति व्युत्पाद्यते तदैवं व्युत्पत्तौ सत्यां यथा माहभोगीण इत्यत्र नित्यं णत्वं भवति तथा गर्गभगिणीत्यत्रापि णत्वेन भवितव्यम् । माहभोगीणत्वदित्यनेन तदापि नानेन सूत्रेण वा णत्वम् । किं तर्हि ? सन्नणान्तरेणिति दर्शयति । तेनैतदुक्तं भवति । यदैवं व्युत्पत्ति भवति तदा यथा माहभोगीण इत्यत्राट्कुप्वादिना (८।४।२) नित्यं तद्धितस्य नकारस्य णत्वं भवती तथा गगभगिणीत्यत्रापि । अत्र तद्धितस्य एव नकारः । नतूत्तरपदस्यः । अतएव भिन्नपदस्थता निमित्तनिमित्तिनो नांशङ्कनीया । यथा पूर्वपदात् संज्ञायाः भग (८।४।३) इत्यनेन नियमेन णत्वं न निवर्त्तते तथा तत्रैव प्रतिपादितम् । यद्यु-

(D) वस्तुतः गर्गभगिणीत्यत्र कुमपि धिति (८।४।२) णत्वप्रसङ्गो वेदितव्यः ।

त्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्य नकारस्य णकारेण भवितव्यमेव सति माषवा-
पिणी माषवापिनीत्यत्र (E) विभाषा णत्वं न प्राप्नोति । अत्र वापिनीशब्द एवोत्त-
रपदम् । न वापिनित्येतच्छब्द इत्यत्र आह माषवापिनीत्यत्र त्वित्वादि ।
अत्र हि प्राक् सुवृत्पत्तेः कृदन्तेनैव वापिनित्यनेन समासे कृते सति प्रातिपदिक-
स्यान्तो नकारो भवति । वापिनित्येतस्य कृततद्धितसमासाच्चेति (१।२।४६) प्राति-
पदिकत्वात् । तस्माद् भवत्येवात्र णत्वमिति । कथं पुनः प्राक् सुवृत्पत्तेः समासे
सत्युत्तरपदस्यान्तो नकार उपपद्यते ? यावता सुप्तिङन्तं पद- (१।२।२४)
मित्यनेन सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदमित्येषा संज्ञा विहिता । तत्रासत्यां सुवृत्-
पत्तौ पदत्वमत्र न सम्भवति । कुतः पुनरितदुत्तरपदमित्येष विशेषः ? रूढित्वाद्-
द्रोषः । पूर्वपदोत्तरपदशब्दावेतौ रूढिशब्दौ । यस्मात् समासे कृते यः कश्चि-
च्छब्दः पूर्वपदमिति प्रसिद्धः यः कश्चिदुत्तरपदमिति । सा च रूढिनं सुबन्तोष्वेव
समासावयवेषु सम्भवति । किं तर्हि ? असुबन्तोष्वपि केषुचिदिति । तत् किमत्र
नोपपद्यते पूर्वोत्तरपदव्यवहारः ? तथात्रेत्यादिना यदुक्तं पूर्वपदाधिकारा
दुत्तरस्येति तद् दृढयति । यत एवमुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकार-
स्तस्यैव णत्वं भवति । नान्यस्येत्यय मन्तार्यः । एवञ्च क्त्वा नुष्प्रहणं कृतम् ।
क्त्वात् पुनरस्मिन्नर्थे सति नुमो न सिध्यति यतस्तदुपादानं कृतमित्यत्र आह
स हीत्यादि । अङ्गस्य नुम्विधानात् । माषवापानीत्यत्र समुदायस्याङ्गत्वात् समु-
दायात्मनोऽङ्गस्य भक्तो नुम् । नीत्तरपदस्य । ततश्चोत्तरपदस्यान्तो नुम् न भवति ।
तत्र यदि नुम्व्रहणं न क्रियेत तदा णत्वत्र स्यादित्यभिप्रायः । यदि पुनः प्राति-
पदिकस्थानुत्तरपदभूतस्यापि योऽन्तो नकारस्तस्य णत्वं विधीयते तदा नुम्व्रहणं
न कर्तव्यमेव । प्रातिपदिकान्तस्येत्येव सिद्धत्वात् । भवति हि माषवापिनीत्यत्रापि
समासे सति प्रातिपदिकस्यान्तो नकारः । वक्तव्यमिति । व्याख्येय मित्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम् । वेति वर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन युवादीनां
णत्वेन न भवितव्यम् । आर्य्ययूनेति विशेषणसमासः । श्वयुवमघोनामतद्धित इति
(६।४।१३३) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वम् । अक्षः
सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । प्रपञ्चानोति । गतिसमासः । चकारस्य पूर्वोक्तमेव
प्रयोजनम् ।

(E) अन्वयापि सिध्यति । वापिनीशब्देन समासे माषवापिनीति । माषवापोऽसा णतीति माट-
भोमीश्वरत्वं माषवापिणीति । शिः; पाविषी शिः; पाविनीत्येतदर्थं स्तु कृदन्तेन समासोऽभ्युपगन्तव्यः ।

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

द्वलङ्घणाविति । ब्रह्मभूषेति (३।२।८७) क्तिप् । चीरपाणीति । पिबतेः प्रातिवर्तोऽनुपसर्गं कः / ३।२।३) । आतो लोप इटि चेत्याकार (६।४।६४) न्नोपः । सुरापाणीति । पिबतेर्गापो ष्टक् (३।२।८) । पाते र्वा पूर्ववत् कः । अथ णग्रहणं किमर्थम् ? यावता णइत्यनुवर्त्ततएव । नित्यार्थमिति चेत् ? स्यादेतत् । वेति प्रकृतम् । तत्रासति पुनर्णग्रहणे विकल्पः प्रसज्येत । तस्मान्निवृत्त्यं यथा स्यादित्यवमथं पुनर्णग्रहणं कृतमिति । एतच्चायुक्तम् । पूर्वेष्वेव विकल्पः सिद्धः । तत्रारभसामर्थ्यादेवायं विधिर्नित्यो भविष्यतीत्यत आह ऋइत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । विकल्पाधिकारस्यास्वरितत्वाद् या निवृत्तिस्तस्या विस्मयार्थं पुनर्णग्रहणम् । असति हि णग्रहणे कश्चिन्नन्वुद्धिरिव मन्येत । अनुवर्त्ततएव वाग्रहणम् । तस्मिन्स्वनवर्त्तमानेऽप्यारभसामर्थ्यादयं विधिर्नित्यो भविष्यति । अन्तरस्तु पाक्षिक एवेति ।

१३ । कुमति च ।

अनेकाजुत्तरपदार्थे आरभः । चकारः प्रातिपदिकान्तानुम्बिभक्तिषु चैत्यनुवर्त्तणार्थः । तेनोत्तरत्रानुवृत्तिर्न भवति । चानुक्तष्टपरिभाषया (प, ७८) । वस्त्रयुगि ण्याविति । (F) अत इनिठनावितौनिः (५।२।११५) । काविति कत्तं च कुमतौति चचनमकवर्गादावपि यथा स्यात् । इतरथा हि यस्मिन् विधिसूतादवस्यग्रहण इति (प, ३४) कवर्गादेरिव स्यात् । वपनं वापः । कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवापः । अत इनि ठनावितौनिः (५।२।११५) । माषकुम्भवापिणावित्यत्र (G) स्यात् । वस्त्रयुगिणावित्यत्र न स्यादिति ।

(F) “वस्त्रयुगिणाविति (युगमनवीरस्तीति युगिनौ । वस्त्रयोर्युगिनौ वस्त्रयुगिणाविति । यदि वस्त्रयुगमनवीरस्तीति वाक्यं तदा समुदायात् तद्विषयः स्यात् । ततश्च माहमोगीणवर्षित्वं षलं स्यात् । इदञ्च सूत्रं प्रातिपदिकान्तानुम्बिभक्तिषु षेति (८।४।११) विकल्पवाचनार्थम् । स षीचरपदप्रातिपदिकान्तानुवर्त्तणार्थं चोत्पत्तौ युज्यते । भागवतौ तु युगास्तीति (७।२।१४२) चित्तुषसमुदाहृतं वस्त्रयुगिणाविति । परस्योऽनुवर्त्तणौ चोत्पत्तौ षीचरपदप्रातिपदिकान्तानुवर्त्तणार्थम् । इति वस्त्रयुगिणाविति ।

(G) “यथाच ष्येति इत्यनेन माषकुम्भवापिणाविति स प्रमादपाठः । नञ्चोचरपदप्रातिपदिकान्तानुवर्त्तणार्थं नकारस्य । समुदायादिनेर्विधानात् तद्विषयः । समुदायात् यद्विषयान् माहमोगीणवर्षित्वं षलं स्यात् । भावेन । एष तु पाठो भाष्ये इत्यनेन माषकुम्भवापिणिति । अत विभक्तिष्वन्वयानुवर्त्तणार्थं षलं स्यात् ।” इति रचितः । तथाच भाष्यम्—“अथैष कथं सवित्यम् ? माषकुम्भवापिणः । त्रीदिकुम्भवापिणः किं नित्यं भवितव्यं माषोस्त्रिभिर्भाषया ? यदा तावदेतद्वाक्यं भवति कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । माषाणां कुम्भवापः

१४ । उपसर्गादसमासेऽपि षोपदेशस्य ।

षोपदेशस्येति । ण उपदेशे यस्य स षोपदेशः । गमकत्वाद् वैयधिकरणखे बहुव्रीहिः । अथवोपदिश्यते प्रथमत उच्चार्यत इत्युपदेशः । ण उपदेशो यस्येति समानाधिकरण एव बहुव्रीहिः । प्रथमतोति । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रणायक इति । णोञ् प्रापणे । खल् । प्रादिसमासः । प्रनायको देश इति । अत्र गमि' प्रति क्रियायुक्तत्वात् प्रशब्दस्य गमिमेव प्रत्युपसर्गत्वम् । न नयति' प्रति । यं प्रति प्रयुक्ताः प्रादयस्तु' प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाविधानात् । असमासेऽपीति किमिति । विनाप्यनेन विशेषानुपादानात् समासेऽसमासेऽपि भविष्यतीति भावः । पूर्वपदाधिकारादित्यादि । पूर्वपदादिति वक्तंते । असमासे भवति पूर्वपदत्वम् । रुद्विशब्दो हि पूर्वपदशब्दः पूर्वमाश्रितः । स एव चेहानुवर्तते । स च समास एव सम्भवति । ततश्च समासेऽपीत्युच्यमाने समास एव स्यादिति । इतिकरणो हेतौ । यस्मादसति तस्मिन्नेष दोष स्तस्मात् तस्य पूर्वपदस्य निवृत्तिं द्योतयितुमसमासेऽपीत्युच्यते । द्योतनग्रहणेनैतदाद्ये । नानेन तस्य निवृत्तिः क्रियते । किं तर्हि ? अक्षरितत्वादविद्यमानतैव केवलं प्रकाशयत इति । तदेतदुक्तं भवति । मन्दबुद्धिर्यं एवं प्रतिपत्तुमसमर्थं स्तं प्रति विस्मष्टोऽक्षरणार्थमसमासेऽपीत्युच्यत इति । प्रनईतीति । नई गई शब्दे । सत्यप्यक्षरत्वोऽक्षरत्वोऽयं षोपदेशो न भवति । नृतिनहिन्दिनन्दिकि नाथनवर्जमित्यपवादविधानात् ।

माषकुम्भवाप इति तदा ग्ले' षले' न भवितव्यम् । यदा ले' तत्राक्यं' भवति मायायां कुम्भो माषकुम्भः । माषकुम्भस्य वापः माषकुम्भवाप इति तदा विभाषया भवितव्यम्" इति । अत्र कैथटः—“अथेति विचारी निययोजनम् इत्याहुः । विपश्चयैऽप्यर्थाभिदाहूपशयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनामित्यथलोपन्यासस्यः जागलपानतुल्यत्वात् । नचाप षले' न भाव्यम् । पदव्यवाय (८११८) इति प्रतिषेधात् । केचिदाहुः । यदा मायायां कुम्भो माषकुम्भ स्यात् वाप इति प्रक्रिया तदीचरपदत्वे चापदादिविधाविति (१११६९, वा) प्रत्ययलक्षणविधात् पदत्वभावाविधेयाप्रवृत्तिः । कुम्भस्य वापः कुम्भवापो मायायां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां षले' प्रतिषेध इति ।" इति । नैयासिकास्त्याहुः—“अथात्र पदव्यवायेऽपीति (८११८) षले' प्रतिषेधः कस्मान्न भवति । अन्येवात्र कुम्भपदेन निमित्तनिमित्तिनो व्यंवायः । अत्र समर्थयन्ते । पदव्यवायेऽपीत्यत्र (८११८) अपिशब्दः पश्यते । स प्रतिषेधानित्यलार्थः । तेनान्नं पतिषेधो न भवतीति । अन्ये तु मन्वन्ते कुम्भस्य वापः कुम्भवाप इत्युपपदसमासोऽयम् । कुम्भस्य वाप इति च बालबोधनपरं मन्वाख्यानम् । न पुनः प्रयोगार्थं मिदं' वाक्यम् । उपपदसमासस्य भिन्नत्वात् । अत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुवृत्पथैः (५, ७६) । तेन सुवन्ताभावात् प्रत्ययलक्षणं नास्तीति पदव्यवायेऽपीति (८११८) प्रतिषेधाप्रवृत्तिरिति । एतच्च कश्चिदेवाश्रीयते । न सर्व्वान् । कर्मकारादिषु नलोपायप्रसङ्गात् । अत्र च तत्पुष्पे इति बह्वल (११११४) मित्युत्पन्नं चापकं' पूर्वपदेऽपि सुवृत्पथि भवतीति ।" इति च रचितः ।

१५ । हिनुमीना ।

प्रहिणोतीति । हि गतौ । स्वादिभ्यः श्चुः (३।१।७३) । गुणः । प्रमीणातीति । मी हिंसायाम् । क्रारादित्वाच् श्रा । प्रमीणीत इति । ईं ह्रस्वघोरितौत्वम् (६।४।११३) । अथ कथं प्रहिणोति प्रमीणीत इत्यत्र णत्वम् ? यावता हिनुमीनेति स्वरूपयोर्ग्रहणम् । नचात्र गुणादौ विकारे कृते ते रूपे स्तः । तस्माच्चान्नैव भवितव्यं प्रहिण्यतः प्रमीणातीति । अजादेशस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्थानन्वत्वाद् (प, ३८) वा भविष्यतीत्यदोषः । ननु प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः । पूर्वत्रासिद्धौ ये न स्थानिवदिति दोष एवायमस्त्वाः परिभाषायाः । तथाचोक्तम् अस्या दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेष्विति (१।१।५८, वा) । अथ हिमीभ्यामिल्वेव कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेव वक्तुम् । अतिकरणकारस्यापि स्यात् । प्रहेनर्हणमिति । प्रमीनर्हणमिति । प्रहिणोतीति प्रहेः । अन्वेभवोऽपि दृश्यन्त इति (३।२।७५) विच् । गुणः । प्रमीणातीति प्रमीः । क्तिप् । प्रहेनर्हणं प्रम्यो (H) नर्हणमिति षष्ठीसमासः ।

१६ । आनि लोट् ।

प्रवपाणीति । वपेर्लौट् । मिप् । मिर्निः (३।४।८६) । आङ्, उत्तमस्य पिच्चे-
त्वाट् (३।४।८२) । प्रवाणीति । या प्राणेषु । प्रवपानि मांसानोति । प्रकृष्टा वपा
येषामिति बहुव्रीहिः । जशशसोः शिरिति (७।१।२०) शिरादेशः । नपुंसकस्य
भलच इति (७।१।७२) नुम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दौर्घः ।
प्रवपानीति । अत्र लोड्ग्रहणात् न भवति । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेलनेन
(८।४।११) तर्हि कस्मान्न भवतीति ? भवत्येव षष्ठे । ननु चोपसर्गादिति वक्तं ।
नचानिं प्रति प्रशब्दस्त्रोपसर्गत्वम् । किं तर्हि ? कृषिं प्रति । तस्मादुपसर्गात्वा
भावादेव न भविष्यतीति किं लोड्ग्रहणेन ? नैतदस्ति । मूलोदाहरणेष्वपि तर्हि
न स्यात् । अत्र हि धातुं प्रत्युपसर्गत्वम् । नानिं प्रति । तस्मात् सामर्थ्यादि-
होपसर्गग्रहणमनुवर्त्तमानं प्राद्युपलक्षणार्थं विज्ञायते यथाञ्, नासिकायाः
संज्ञायां (५।४।१८) नसञ्चास्थलादित्युपसर्गाच्चेल्वत्रोपसर्गग्रहणं (५।४।१९)

(H) "क्वचित् प्रसिद्धौ नर्हणमिति दृश्यते । स चापपाठः । परमेकाच्च इति (६।४।८२) यथादेश-
विधानात् । कश्चिन्नु समर्थयमान आङ् अपवादविषयेऽप्युत्सर्गादितिनिमित्तत इति (प, ५८) ।" इति मैत्रेयः ।

प्राद्यपलक्षणाद्यर्थम् । ततश्चासति लोड्ग्रहणे स्यादेव णत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं लोड्ग्रहणं चेत्येवमपि न कर्त्तव्यं लोड्ग्रहणम् । अर्थवद्ग्रहणे (प, १५) नानर्थकस्येत्यर्थवतो ह्यानिशब्दस्येदं ग्रहणम् । नहि प्रवपानि मांसानीत्यत्रानिशब्दोऽर्थवान् । किं तर्हि ? इकारः । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । अनित्येषा परिभाषेति । तेनेन्हनुपूषार्थ्यम्णां (६।४।१२) श्रावित्यत्रानर्थकस्यापीनो ग्रहणे सति बहुवाग् ग्मीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्रापि दीर्घत्वं सिद्धं भवति । आनीत्याकारोच्चारणं किमर्थम् ? यदाङ्गागमो न भवति तदा शब्दस्य निशब्दस्य भूदित्येवमर्थम् । ननु च नित्यमेवाङ्गागमेन भवितव्यम् । नहि तद्विधौ विकल्पोऽस्ति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । अनित्यमागमशासनमिति । तेनापि श्राकं पचानस्य सुखा वै भववन् गृह्णा इत्यादयः प्रयोगाः सिद्धा भवन्तीति ।

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

सुइति घुसंज्ञकानां ग्रहणम् । मा इति माङ्माने मेङ् प्रणिदान इत्येतयोर्ग्रहणम् । ननु मीर्त्तुर्हिंसायां डुमिञ् प्रक्षेपण इत्येतयोः मीर्नातिमिनोतिदीर्घां खपि चेति (६।१।५०) कृतास्त्वयोः । नापि मा मानइत्येतस्य । ननु च गामादाग्रहणेऽप्यवशिष्य इति (प, ११५) सर्वेषामेव ग्रहणेन भवितव्यम् । तत् कथं माङ्मेङ्गोरिव ग्रहणं लभ्यते ? नैतदस्ति । इह इन्हे घि (२।२।३२) । अल्पाक्षरमिति (२।२।३४) वचनमनपेक्ष्य घृइत्येतस्य पूर्वं निपातमकुर्वता नात्र वचनानुरोधेन प्रवर्त्तितव्यमपि त्विच्छेयति सूचितम् । तेन यत्नेच्छा भवति स एव गृह्यते । इच्छालक्ष्यानुरोधेनाङ्मेङ्गोरिव ग्रहणं भवतीति युक्तम् । अतएवेच्छया प्रवर्त्तितव्यमिति सूचनाद् यदापि मेङ् आत्वाभावे मित्येत द्रूपं न सम्भवति तदापि तस्य ग्रहणं भवत्येव प्रणिमयत इति । प्रणिपद्यत इति । दिवादित्वाच्छान् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । प्रणिमिमीत इति । जुहोत्यादित्वाच्छान्तुः । श्लाविति (६।१।१०) द्विवचनम् । भृञामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् (७।४।७४) । ई ह्रस्वघोरितौत्त्वम् (६।४।११२) । प्रणिश्वतीति । श्रोतः श्यनीत्योकार-(७।३।७१) लोपः । उपसर्गात् सुनोतीति (८।३।३५) षत्वम् । प्रणिहन्तीत्यादिषु प्रणिष्पातीति पर्यन्तेष्वदादित्वाच्छपो लुक् । प्रणिशाम्यतीति । शमामष्टानां दीर्घ इति

(७।३।७४) दीर्घः । प्रणिदेशीति । दिह उपचये । लट् । पूर्ववच्छपो लुक् । दादेर्धातोर्च इति (८।२।३२) घत्वम् । भ्रषस्त्वधीर्घोऽध इति (८।२।४०) घत्वम् । भ्रलां जश् भ्रयोति (८।४।५३) जश्त्वं गकारः । इह गदादीनां सप्तम्या निहिंष्टत्वात् तस्मिन्निति निहिंष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) निहिंष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादङ्घ्यवधानान्न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह अङ्घ्यवायेऽपीति । कथं पुनरिथ्यमाणमङ्घ्यवाये णत्वं लभ्यते ? अत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान् निव्यभिभ्योऽङ्घ्यवायेऽपीत्यतो (८।३।११८) मण्डकप्लुतिन्यायेनाङ्घ्यवाय इत्यस्यानुवृत्तेर्वा । ननु चाटो गदादिभक्तत्वात् तस्य ग्रहणेनैव ग्रहणम् । तत् कुतो व्यवायः ? नैतदस्ति । अङ्गस्य ह्राडागम उच्यते । विकरणान्तश्चाङ्गम् । स ह्राङ्गस्य संघातस्य भक्तो न गदादिमात्रस्य । अतो न प्रवयते गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् ।

१८ । शेषे विभाषाऽकखादावघान्त उपदेशे ।

उपसर्गादिति वक्तव्ये । उपसर्गत्वञ्च यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रति भवति । धातुरेव क्रियावाचो । तमेव प्रति प्रादीनामुपसर्गत्वम् । ततश्चोपसर्गग्रहणेन धातो सन्निधापिते तस्यैवाकखादित्वमवान्तत्वञ्च विशेषणं विज्ञायत इत्यत आह अककारादि रश्चकारादिरघान्त उपदेशे यो धातु रिति । आद्यन्तग्रहणे उभे अपि विस्मष्टार्थं अकखे अषे इत्येवं सिद्धत्वात् । यदि सव्यैरेवाककारादिभि स्तदादिविधि स्तदन्तविधिर्वा स्यात् तदा सर्वेषां इन्वं क्त्वाऽकखष इत्येवं ब्रूयात् । अकखे अषे इति वचनात् केनचित् तदादिविधिः केनचित् तदन्तविधिरिति विज्ञायते । अत्र त्वेतावान् सन्देहः स्यात् केन तदादिविधिः । केन वा तदन्तविधिरिति । स चापि व्याख्यानाच्चिबन्तिष्यत इति । शेषग्रहणमिति स्पष्टार्थम् । यदि च गदादिषु विभाषा स्यात् पूर्वयोगो निरर्थकः स्यात् । उपदेशग्रहणमपि स्पष्टार्थमेव । शक्यतेतद् ह्युपसर्गादसमासेऽपि (८।४।१४) षोपदेशस्येत्यतोऽनुवर्त्तयितु सुपदेशग्रहणं मण्डकप्लुतिन्यायेन । प्रनिपिनष्टीति । पिष्ल सञ्चर्णने । रुधादिभ्यः श्रम् (३।१।७८) । इह च प्रतिषेध इत्यादि । प्रणिपेच्यतीति । पिषेः घकारस्य षट्ठीः कः सौति (८।२।४१) कत्वोऽकखादित्वादघान्तत्वाच्चासत्युपदेशग्रहणे प्रतिषेधो न स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति । उपदेशे घकारान्तत्वादिति । इह च मा भूदिति प्रतिषेध इत्यपेच्यते । प्रणिपेच्येति ।

अत्र विश्वप्रवेशन इत्येतस्य ब्रह्मादिस्तृतेषु (८।२।३६) षष्ठे कृते षकारान्तत्वा-
दुपदेशग्रहणेऽसति प्रतिषेधः स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति । अपि चोपदेश-
ग्रहणेऽसति प्रणिचकार प्रणिचखादित्यस्याभ्यासस्य कुहो श्रुतिरिति (७।४।६२)
तुल्ये प्रतिषेधो न स्यात् । अकखादित्वात् । अस्मिंस्तु सति भवति ।

१६ । अनितेः ।

प्राणित्वात् । अन्तस्य प्राणने अन्तश्च । पूर्ववच्छपो लुक् । रुदादिभ्यः
सार्वधातुक इतीदं (७।२।७४) । अनितेरिति श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थं
एव । न यङ्लुगनिवृत्त्यर्थः । नञ्चानिते यङ्प्राप्तिरस्ति । हलादित्वाभावात् ।

२० । अन्तः ।

अन्तश्चदोऽयमवयववचनो वस्त्रान्तवत् । हे प्राणिति । क्तिवन्तात् सम्बुद्धिः ।
तस्य हल्लज्जादिलोपः (६।१।७८) । सम्बुद्धेरन्तश्च यो नकारः प्रातिपदिकान्त
स्तस्य लोपेन भवितव्यमिति सम्बुद्धरन्तस्योपन्यासः । सम्बुद्धौ हि न ङिसम्बुद्धो-
रिति (८।२।८) प्रतिषेधान्नलोपो न भवति । ननु च पूर्वैर्षेवात्र णत्वं सिद्धम् ।
तत् किमर्थमिदमारभ्यत इत्यत आह पदान्तस्येत्यादि । पदान्तस्येति (८।४।३७)
प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवाद आरभ्यते । अन्तश्च पदापेक्षया
वृत्तवत् । तत्रैव सन्धव्यभिचारी स्तः । न त्वनित्यपेक्षः । व्यभिचाराभावा-
दिति भावः । केचिदित्यादि । केचिदन्तग्रहणं पूर्वयोगएव सम्बुद्धन्ति । अनितेरन्त
इत्येकयोगमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थम् ? अन्तग्रहणं सामीप्यार्थम् । सामीप्यमर्थं
यस्य तत् तथोक्तम् । समीपमेव सामीप्यम् । चातुर्वर्ष्यादित्वात् स्वार्थं व्यञ् । तद-
नेनोदकान्तवत् समीपवचनस्तरन्तशब्दः समाश्रित इति दर्शयति । किमर्थं पुनस्त
एवमन्तशब्दं सम्बुद्धन्तीत्याह निमित्तसमीपभूतस्येत्यादि । यदि हि पूर्वसूत्रेऽन्त
शब्दः समीपवचनो न सम्बुध्येत तदेहापि स्यात् पर्यनित्वात् । तस्मात् प्रकृतस्य
णत्वनिमित्तस्य समीपो य एकवर्णव्यवहितः स प्रत्यासन्नो नकारस्तस्यैव णत्वं
यथा स्यात् । पर्यनित्वात् निमित्ताद् विप्रकृष्टस्य मा भूदित्येवमर्थम् पूर्वसूत्रे
समीपवचनमन्तशब्दं सम्बुद्धन्ति । एकवर्णव्यवहितस्येत्यनेन सामीप्यमाचष्टे ।
अवर्णकव्यवहितस्य सामीप्यं नोपपद्येतित्येतद् देशं नाशङ्कनीयम् । तस्यापेक्षि-
कत्वात् । पर्यनित्वात् त्वानेकवर्णेन व्यवहितो नकारः । यथादेशे कृते सत्यकार-

यकाराभ्यां रिफस्य व्यवधानात् । प्राणितौल्यत्वेकादेशे कृते सत्येकेन वर्णेन व्यवहितो नकारः । निमित्तादाकारिणैव केवलेन व्यवधानात् । यो ह्यनेकवर्णव्यवहितः स एकमपेक्ष्य विप्रकृष्टो भवति । इतरस्तु तमपेक्ष्य सन्निकृष्टः । सोऽप्यव्यवहितमपेक्ष्य विप्रकृष्टो भवति । भवत्येवं यस्यव्यवहितः सम्भवेत् । स चानितेन सम्भवतीति न भवति तदपेक्ष्यं विप्रकृष्टत्वम् । ननु चाचः परस्मिन् पूर्वं विधावित्यत्र (१।१।५७) पूर्वंस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति तत्पुरुषस्याश्रयणात्त्वत्वे कर्त्तव्ये सत्येकादेशस्य स्थानिवद्भावात् प्राणितौल्यत्रानेकेन वर्णेनापि व्यवहितो नकारः । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति (५, १२७) वचनान्न भवति स्थानिवद्भाव इत्यदोषः । तैरित्यादि । येष्वान्तशब्दः सामौघ्यार्थमाश्रित्येकयोगं कुर्वन्ति तेषां तस्य योगस्य प्राणित्यत्र सावकाशत्वाद् द्वे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति (८।४।३७) प्रतिषेधः प्राप्नोति । तस्मात् ते द्वितीयमप्यन्तस्य ग्रहणं भाव्यत्वात् तन्त्रेण न्यायेनाश्रयितव्यम् । पदान्तस्य णत्वं यथा स्यात् । ननु येष्वपि योगविभागं कुर्वन्ति तेष्वन्तशब्दमवयववचनमाश्रयन्ति । तैरपि पूर्वसूत्रे सामौघ्याव्यन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । अन्वयाद् द्वि पर्थ्यन्तितौल्यत्रापि णत्वं स्यादित्यत्र षाड् येष्वान्वित्यादि । येषामिति योगविभागकारिणाम् । ते ह्यनेकवर्णव्यवहितस्यापि णत्वमिच्छत्येव । तस्मान्नार्थं तेषां पूर्वसूत्रेऽन्तग्रहणेन ।

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

नकारोऽयमडादीनामेकोऽपि न भवतीति । ततो द्विर्वचने कृते सत्यभ्यास-
नकारेण व्यवहितत्वादितरस्य नकारस्य न स्यात् । इष्यते च । तस्मात् तस्यापि
यथा स्यादितौदमारभ्यते । प्राणिषिषतीति । सन् । इट् । अजादे द्वितीयस्येति
(६।१।२) सन्युडोरित्यनेन (६।१।८) निशब्दो द्विरुच्यते । प्राणिषदिति ।
स्थन्नाल्लुङ् । णिलोपः । तस्य द्विर्वचनेऽचोति (१।१।५८) स्थानिवद्भावान्नि-
शब्दस्य द्विर्वचनम् । पूर्वत्रासिद्धीयमित्यादि । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन (५, १२७)
इत्येतस्मिन्नसति द्विर्वचने कर्त्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वात् प्राग् द्विर्वचनेन भवितव्यम् ।
अत्रास्मिन् सूत्रेऽसति प्रथमेन नकारेण व्यवहिते द्वितीयस्थानितेरित्यनेन (८।४।१८)
णत्वं न स्यादिति प्राणिषिषतीत्यादि न सिध्यति । अस्मिन्सु पूर्वत्रासिद्ध (८।२।१)
मित्यस्यापवादे सत्यन्तितेरित्यनेन (८।४।१८) परत्वात्त्वमेव क्रियते । ततः कृत-
णत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेव तदन्तरिणाथ्येत् सूत्रम् । यद्येवं किमर्थमिदं

मारभत इत्यतश्चाह एतत्त्वित्यादि । शक्यार्थं कृत्यः । इतिकरणो हेतौ । तुशब्दोऽयमवधारणे । यस्मात् तदपवादवचनं नैव शक्यमाश्रयितुं तस्मात् सूत्रमिदमारभते । यदि हि तदेवाश्रयते तदेदं सूत्रं न कर्त्तव्यं स्यात् । ततश्चास्यापवादवचनस्यासर्वविषयता न विज्ञायते । एव मूढ माख्यदौजदित्यत्र पूर्वता-सिद्धस्याभावाद् ढलादौनामसिद्धत्वाद् हत् इत्येतस्य द्विवचनं न स्यात् । अस्मिन्सु सूत्रे सति तस्यापवादवचनस्यासर्वविषयता विज्ञायते । तनौजदित्यत्र ढलादौनामसिद्धत्वाद् हत् इत्येतस्य द्विवचनं भवति । अथोभाविति किमर्थम् ? यावता प्वस्य नकारस्य पूर्वसूत्रेणैव णत्वं सिद्धम् । इतरस्य त्वारभसामर्थ्यात् । अन्तरिणाप्यभाविति वचनं णकारस्य व्यवयिष्यनेन भविष्यति । एवं मन्यते । साभ्रासस्येति तावत्प्रत्ययाने यथाजादे द्वितीयस्येति (६।१।२) द्विवचनमारभमाणं प्रथमद्विवचनस्यापवादो विज्ञायते तथेहाप्यनडादिव्यवाये द्वितीयस्य नकारस्य णत्वमारभमाणं पूर्वस्यापवादो विज्ञायते । साभ्रासस्येति वचनं विस्फोटार्थम् । उभावित्यनेनैव सिद्धत्वात् । नञ्चानभ्रासस्यानितेश्चौ नकारौ सम्भवतः ।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य ।

हन्तेरित्यवयवलक्षणा षष्ठी । अत्पूर्वस्येति । अत्पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः । नकारोऽन्यपदार्थः । प्रहृष्यत इति । हन हिंसागत्योः । भावकर्मणो-(१।१।१३) रित्यात्मनेपदम् । प्रहन्तीति । गमहनेत्यादिनोपधात्तोपः (६।४।८) । ह्यो हन्तेर् ङिञ्चेति (७।१।५४) कुत्वम् । प्राधानीति । लुङ् । चिण् भावकर्मणो (३।१।६६) रिति च् चिण् । अत उपधाया (७।२।११६) इति द्विः । चिणो लुगिति (६।४।१०४) तकारस्य लुक् । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव । न यङ्लुगिन्वच्यर्थः । प्रहृष्यतोतीति । द्विवचने सुत्वे जश्त्वे क्ते परस्य नकारस्य जकारेण व्यवधानाणत्वं न भविष्यतीति । पूर्वस्य तु नद्यापदान्तस्य भ्रूलौत्यनुसारे (८।१।२३) सत्यनुसारीभूतत्वाच्च । अत इति कर्त्तव्ये पूर्वस्येति वचनं वैचित्त्यार्थम् । (I)

२३ । वसो वा ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । वाग्रहणं पूर्वविधीनां नित्यत्वज्ञाप-

(I) विस्फोटार्थमिति च कश्चित् पाठः ।

नार्थम्। अन्यथा हि योगारम्भसामर्थ्यादेवाप्य विधिर्नित्यत्वं विज्ञायित। पूर्वघां तु विधीनां शेषे विभाषित्यतो (८४।१८) विभाषाग्रहणस्यानुवृत्तेः पाञ्चिकत्वं स्यात्। इह तु वाग्रहणे ह्योर्विभाषयोर् मध्ये ये विधय स्तएव नित्या इति तेषां नित्यत्वं विज्ञायते।

२४ | अन्तरदेशे |

अन्तरपरिग्रह (१४।६५) इत्यन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वे घूपसर्ग-संज्ञा वक्तव्येत्यनेन णत्वविधावुपसर्गसंज्ञाया विद्यमानत्वाद् अन्तेरत्पूर्वस्येत्यनेनैव (८४।२२) णत्वे सिद्धेऽदेशार्थोऽस्य योगस्थारम्भः। अन्तर्हणन्मिति। अत्र भावे ल्युट्। मध्ये हनन मित्यर्थः। अन्तरपरिग्रह इति (१४।६५) गतिसंज्ञकत्वात् कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः। अन्तर्हननो देश इति। अधिकरणे लुट्। अन्तः शब्दादवन्तस्य हन्तेरन्तर्वर्णो देश इति निपातनादेव देशाभिधानेऽपि णत्वम्भवति।

२५ | अयनञ्च |

अयनमिति। अयतेरिणो वा लुटि रूपम्। कृत्यच इत्यनेनैव (८४।२८) सिद्धेऽदेशप्रतिविधानार्थं वचनम्। चकारिणादेशग्रहणमुपसर्गग्रहणज्ञानुकृत्येति। तेषामुत्तरत्रानुवृत्तिनिरासार्थम्।

२६ | कृन्दस्युद्वयगहात् |

अवगृह्णन् विच्छिद्य पठ्यतइत्यवग्रहः। ऋच्चासावग्रहस्येत्त्वंद्वयग्रहः। ऋक्कारादवग्रहात् पूर्वपदादित्येता स्तिस्रः समानाधिकरणाः पञ्चम्यः। ऋकारमात्रञ्च पूर्वपदं न भवतीति सामर्थ्यात् पूर्वपदैकदेशे ऋकारे पूर्वपदशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति। यथा पटो दग्ध इत्यत पटैकदेशे पटशब्दः। नृमणा इति। नरि मनोऽस्येति बहुव्रीहिः। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दौर्घः। पिष्टयाणमिति। यान्त्वेनेनेति यानम्। करणे लुट्। पितु र्यान मिति षष्ठीसमासः। अत्र हीत्यादिना ऋकारस्यावग्रहत्वं दर्शयति। अवग्रहग्रहण मित्यादि। यद्यवग्रहग्रहणं न क्रियते ततोऽप्यपदान्तादनवगृह्यमाणान्ताद्ऋकारात् स्यात्। अस्मिंस्तु सति न भवति।

पदान्तस्थैवावग्रहो भवति । नापदान्तस्य । अत्र केषाञ्चिद् दर्शनम् । अत्र
संहितायामित्यनुवर्त्तमानमपि नाभिसम्बध्यते । अवग्रहग्रहणात् । तेन यदावग्रह्यत
ऋकारोऽस्यैव षत्वम् भवति । नाभ्यदेति । अपरे तु मन्यन्ते यथाऽनृत्यन्नपि
नर्त्तनयोग्यत्वान्नर्त्तक इत्युच्यते तथाऽनवग्रह्यमाणोऽपि ऋकारोऽवग्रह्ययोग्यत्वाद्-
वग्रहइत्युक्तः । अत एतदुक्तं भवति । अवग्रह्ययोग्याद्ऋकारात्त्वम् भवति । एवं
सत्यवग्रहग्रहणे संहिताधिकारात् संहितायामेव षत्वम् भवति । नावग्रहादिति ।

२७ । नञ् धातुस्थोरुषुभ्यः ।

धातो तिष्ठतीति धातुस्थः । सुपि स्थइति! (१।२।४) कप्रत्ययः । उर्विति
ष्विति च स्वरूपग्रहणम् । नसिति नासिकादेशस्यास्मादादेशस्य च सामान्येन
ग्रहणम् । ततोऽस्मादादेशएव कार्यी । नेतरः । इतरस्य धातुस्थादिभ्यः परस्या-
सम्भवात् । उत्तरत्र हि नासिकादेशस्य कार्यित्वम् भविष्यति । रचा ष इति ।
रच पालन इत्यस्माद् धातो लोट् । मध्यमपुरुषैकवचनान्तात् परस्यास्मादो
द्वितीयान्तस्य बहुवचनस्य वसुनसाविति (८।१।२१) नसादेशः । इरचोऽतस्तिष्ठ
इति (६।१।१३५) पूर्वपदस्य दीर्घः । शिञ्चा ष इति । शिञ्च विद्योपादान
इत्यस्मात् तथाविधादेवास्मादो नसादेशः । उरुष स्तुधीति । कञो लोट् । सिप् ।
सिञ्चिपिञ्चेति (१।४।८७) हिरादेशः । श्रुश्रुणुपृक्कृहभ्रश्चन्दसीति (६।४।१०२)
ह्रिर्हिरादेशः । कःकरदित्यादिना (८।१।३०) विसर्जनौयस्य सत्वम् । अभीषु
ष इति । इक्ः सुजोति (६।१।१३४) दीर्घः । सुज इति षत्वम् (८।१।१७) ।
एवमूर्ध्व कषुष इत्यत्राप्युकारस्य निपातस्य चेत्यनेन (६।१।१३६) दीर्घः । सुज
इति (८।१।१०७) षत्वम् । चकारेण च्छन्दसीत्यनुक्त्यत उत्तरत्रानुवृत्ति-
निरासार्थम् ।

२८ । उपसर्गाद् बहुलम् ।

नासादेशस्याक्रियावाचित्वात् तं प्रत्युपसर्गत्वं न सम्भवतीति प्राद्युपलक्षणार्थं
नेतदुपसर्गग्रहणं विज्ञायते । प्र षइति । पूर्वपदस्मादो नस् । प्रणसमिति ।
प्रगता नासिका यस्येति बहुव्रीहिः । उपसर्गाच्चेत्यच् (५।४।११८) समासान्तः ।
नासिकायाश्च नसादेशः ।

२६ । कृत्यचः ।

कृत्यस्थो यो नकारोऽच उत्तरइति । एतेनाच इति नकारस्येदं विशेषणम् । नतु कृत इति दर्शयति । यदि कृत एव विशेषणं स्यात् प्रवपणमित्यत्र णत्वं न स्यात् । नह्यत्र कृदचः परः । नकारस्तु सम्भवत्येव यदि कृत एतद् विशेषणं स्यात् । तदा न भाभूपूकमिगमिष्यायीत्यादी (८१४।३४) कस्यादीनां ग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्राप्तप्रभावात् । नञ्ज्ञेतेभ्यो यः कृद् विधीयते सोऽचः परः सम्भवति । तेषामनजन्तत्वात् । तस्मान्नकारस्येदं विशेषणं युक्तम् । कृतस्थानां येषां णत्वं सम्भवति तान् दर्शयितु माह अनमानानीयानीत्यादि । अनो योरादेशः । मान आगतसुकः शानच् कानच् चानश्च । अनोयर् तव्यदादिस्त्रेण (३१।८६) यो विहितः । अनिरात्रोशे नञ्प्रनिरिति (३१।११२) । इनिः स्रप्यजातो णिनि- स्ताच्छील्य इति (३२।७८) । आवश्शकाधमण्योरनिरिति (३३।१७०) । अयञ्च उत्सृष्टानुबन्धः । निष्ठादेशो रदाभ्यां निष्ठातो न इति (८२।४२) प्रकरणे यो विहितः । प्रयाणमिति । प्रपूर्वाद् यातेर् ल्युट् । प्रयायमाणमिति । कर्मणि लकारः । शानच् । यक् । आनि सुमिति (७२।८२) सुक् । प्रयाणीय- मिति । अनोयर् । अप्रयाणिरिति । आक्रोशे नञ्प्रनिरित्यनिः (३३।११२) । प्रयायिणाविति । आतो युक् चिण्कृतोरिति (७३।३३) युक् । प्रह्वीण इति । ओहाक् त्यागे । ओदितश्चेति (८२।४५) तकारस्य नकारः । वुमा- स्थेत्यादिनेत्त्वम् (६१४।६६) । प्रमग्नेइति । टुमसृजो श्रद्धौ । मसृजिनश्चोर् भ्रूलोति (७१।६०) नुम् । स च भवञ्चकारात् पूर्वी भवति । मसृजेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति (११।१४७, वा) वचनात् । अनदितामित्यादिनास्य नकारस्त्रोपः (६१४।२४) । स्कोरित्यादिना (८२।२८) सकारस्य च । चोः कुरिति (८२।३०) कृत्वम् । परिभुग्नेइति । भुजो कौटिल्ये । निर्दिष्टइति । लाभसत्ताविचारणार्थाणां विदीनामन्यतमस्य रूपम् । न विद्वान्ज्ञानइत्यस्य । सेटत्वात् तस्य । अत्राच उत्तरो न भवति । तस्मान्निर्विश्वस्य सिद्धय उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वं सूत्राच्च- ह्युल्लेखग्रहणमनुवर्त्तते । तेनानचोऽपि परस्य भविष्यतीति ।

३० । शे विभाषा ।

पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमारभ्यते । यद्येवं विभाषाग्रहणमनर्थकं

स्यात् । अारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पो विज्ञायते । नेतत् । विपर्ययोऽपि सम्भाव्येत । अयन्त् नित्यो विधिः । पूर्वं सूत्रन्तु बहुलग्रहणानुष्ठानविभाषेति । ख्यन्ताद् यो विहित इति । एतेन षेरिति विहितविशेषणत्वं दृश्यति । तस्य च प्रयोजनं वृत्तौ वक्ष्यति । प्रयाप्यमाणमिति । हेतुमति चेति (३।१।२६) णिच् । अर्त्तिञ्जीत्यादिना (७।३।३६) पुक् ।

३१ । हलञ्चुपधात् ।

चकारो विभाषित्यनुकार्षणाः । तन्नोत्तरत्र विधिर्नित्यो भवति । प्रकीर्णमिति । कुप क्रोधे । प्रेङ्णं प्रोङ्णमिति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । अत्र कृत्यच इति (८।४।२८) नित्यमेव भवति । कथं पुनर्ज्ञायते हलग्रहणमिहादेर् विशेषणम् ? नत्वन्तस्त्वत् आह इञ्चुपधस्येत्यादि । सर्वेष्वुपधाधातवो हलन्ता एवेतीञ्चुपधादेव हलन्तत्वे कथं हलग्रहणं क्रियमाणं मादेर्विशेषणं विज्ञायते ।

३२ । इजादेः सनुमः ।

हलइत्यनुवर्त्तत इति । तदनुष्ठानेः प्रयोजनं वक्ष्यति । ननु च पूर्वसूत्रे हलग्रहणमादेर्विशेषणम् । अन्तस्य विशेषणेन चेहार्थं इत्याह तेनेत्यादि । नहीजादिर्धातुः कश्चिद् धलादि विद्यते । सामर्थ्यात् । तेन हलग्रहणानुष्ठानेन तदन्तविधिर्भवति । सनुमइति । सानुस्कारादित्यर्थः । कुतएतत् ? नुमग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वात् । कस्मात् पुनरेव व्याख्यायते ? नियमार्थत्वादस्य योग्यस्य । एवञ्चास्य नियमार्थता भवति यदि नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं भवति । नान्यथा । असति विधेये नियमार्थता विज्ञायते । यदि नुमग्रहणं नुमएव प्रतिपादकं स्यान् नानुस्वारोपलक्षणार्थं स्यात् । एवञ्च सति यत्र कृत्यच इत्यनेन (८।४।२८) न सिध्यति तत्र स्यादेवास्य विधेयत्वम् । क्वेतेन न सिध्यतीति ? इवि व्यासौ (J) प्रेङ्णमिति । अत्र यद्यपि चाट्कुष्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी- (८।४।२) त्यनुवर्त्तते तथापि तेनात्र न प्राप्नोति । नुमग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वात् । इह चानुस्काराभावात् । तस्मान्नियमार्थतामस्वेच्छता नुमग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वं वेदितव्यम् । एवं प्रेङ्णमित्यादौ कृत्यच (८।४।२८) इति सिद्धे नियमार्थमेतत्

(J) अवि चिचि मीष्वनार्थ इति पाठान्तर मेकस्मिन् पुस्तके ।

सम्पद्यते । अनुस्वारोपलक्षणार्थता च नुम इजादेः सनुमइति महतः सूत्रस्य प्रणय-
नादवसीयते । यदि हि नुमग्रहणं नुमएव प्रतिपादकं स्थानानुस्वारोपलक्षणार्थं
तदानीमिवैरित्येवं ब्रूयात् । नञीवैरन्वो धातुरिजादिर्हलन्तः सनुम् सम्भवति ।
इत्थिप्रसृतयः सम्भवन्तीति चेत् ? न । अनुस्वारे कृते नुमोऽभावात् । प्रेङ्गणमिति ।
उख्व नखेत्यादौ कवर्गान्त इत्थिः पठ्यते । तस्येदित्त्वान्मुम् (८४।५८) । नश्चापदान्तस्य
भक्तौत्यनुस्वारः (८।३।२४) । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णत्वम् । तस्यासिद्धत्वा-
दनुस्वार एवायम् । प्रोक्षणे मिति । उभ उन्भ पुरणे । पूर्ववदनुस्वारः । ननु च
कृत्यच्च इत्येव (८।४।२८) सिद्धमत्र । किमर्थमिदमारभ्यत इत्याह सिद्ध इत्यादि ।
प्रमङ्गनमिति । तत्रैव गत्यर्थवर्गं मगिः पठ्यते । क्वचित् प्रमङ्गनमिति पाठः । स
मक्वि मण्डन इत्यस्य द्रष्टव्यः । ननु चासति विधेये नियमार्थता भवति । इह च
णिविं भाषायां प्राप्तायां नित्यं णत्वं विधेय मस्ति । विधिनियमसम्भवे हि विधिरैव
प्रायानिति (प, १०८) । ततो ण्यन्तान्नित्यं विध्यर्थमेतत् कस्मान्न भवतीत्याह
हलइत्यधिकारादित्यादि । पूर्वसूत्राहलइत्यनुवर्तते । तेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् ।
नहि हलन्तो भवति ण्यन्तो धातुः । किं तर्हि ? अजन्तः । न च हलन्तादुच्यमान
मजन्ताद् भवितुमर्हति । तस्माद्देदं ण्यन्ते नित्यं विध्यर्थम् भवति । ननु च णिलोपि
कृते ण्यन्तोऽपि हलन्तो भवति । ततश्च हलइत्यधिकारोऽपि स्यादेव विध्यर्थता ।
नैतदस्ति । विहितविशेषणश्रयणात् । एतच्चोद्यनिरासायाह इजादेः सनुमो
हलन्ताद् धातोर् यो विहितः क्वदिति । विहितविशेषणमाश्रितम् ।

३३ । वा निसनिचनिन्दाम् ।

णिसि चुम्बने । णिचि रोषे । णिदि कुत्सायाम् । णोपदेशत्वाद्देशामुप-
सर्गेत्यादिना (८।४।१४) नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदं मारभ्यते । यद्येवं न कर्त्तव्यं
वाग्रहणम् । पृथग्, योगकरणादेव विकल्पो भविष्यति । नैतदस्ति । विपर्य-
योऽपि विज्ञायेत । अयं विधिर्नित्यः स विभाषिति । उपसर्गादसमास इत्य-
(८।४।१४) स्थानन्तरमस्मिन् कर्त्तव्यं इहास्य कारणं पूर्वविधेर्नित्यत्वज्ञाप-
नार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये वै विधयस्ते नित्या भवन्तीति ।

३४ । न भाभूपूकमिगमिप्याधिवेपाम् ।

पूपहणेन पूजूग्रहणं द्रष्टव्यमिति । पूङ् पवन इति श्वादीयः पठति तस्य-

ग्रहणं नेष्यते । तेन क्रैयादिकस्य चेष्यते । कथम् पू इत्युच्यमाने पूजणवग्रहणं लभ्यते ? उच्यते । कृत्यच इति (८।२।२६) कृतीति योगविभागात् । योगविभागाद्विष्टसिद्धिरिति (प, १२४) पूजणव योगविभागेन एत्वं भवतीति । एवं योगविभागेन पूजःपरस्य कृत्यस्य नकारस्य एत्वेऽसाधिते पारिशेष्यात् पूजणव ग्रहणं विज्ञायते । खन्तानाञ्चेत्यादि । खन्तानां ग्रहणं शब्दान्तरत्वान्न प्राप्नोति । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यमेवेति । तस्य प्रतिपादनं मित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । नेति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेन खन्तानामपि न भविष्यतीति । न चैवं सति भादीनां ग्रहणमनर्थकं स्यात् । पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनात् । एवं ह्यतिप्रसङ्गः परिहृती भवति ।

३५ । घात् पदान्तात् ।

निय्यानं दुष्यानमिति । इदुदुपधस्येति (८।३।४१) विसर्जनीयस्य षत्वम् । इह कृत्यच इत्यनेन (८।३।२६) (K) प्राप्तिः । सर्पिष्यानं यजुष्यानमिति । षष्ठीसमासः । इषुसोः सामर्थ्यं इत्यनुवर्त्तमाने (८।३।४४) नित्यं समास इत्यादिना (८।३।४५) विसर्जनीयस्य षत्वम् । अत्र वा भावकरणयोरिति (८।३।१०) प्राप्तिः । पदान्तादिति षष्ठीसमासोऽयमिति मन्यमानो यो देशयेद्वेद्ये षत्वप्रतिषेधः कस्मान्न भवति सुसर्पिष्केणेति ? अत्र पदस्यान्तः षकार इति तंप्रत्याह पदेऽन्तइत्यादि । षष्ठीसमासि हि सति षत्वस्य प्रतिषेधः स्यात् । नचायं षष्ठीसमासः । किं तर्हि ? सप्तमीति योगविभागात् समासः (२।।३०) । पदे परभूतेऽन्तः पदान्त इति । नचात्र पदे परभूते षकारोऽन्तः । कश्चिदस्यापदसंज्ञकत्वात् । तेनेह न भवति षत्वप्रतिषेधः । शोभनं सर्पिष्येति बहुव्रीहिः । शेषाद्विभाषिति (५।४।१५४) कप ।

३६ । नशः घान्तस्य ।

उपसर्गादसमास इत्यादिना (८।३।१४) प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधः क्लियते । प्रनष्ट इति । अथ अदर्शने । तस्मान्निष्ठा । मसज्जिनयो भूँलौति (७।१।३६) नुम् । अनिदितां ह्युपधायाः क्ङित्तीति (६।३।२४) नलोपः । ब्रथादिसूत्रेण

(K) यथा कृत्यचइति (८।३।२६) प्रयागिष्यापिबल विकल्पितं षत्वं बाधित्वा मिलं भवति तथावापि वा भावकरणयोरिति (८।३।१०) विकल्प्यं बाधित्वा कृत्यचइत्यनेन (८।३।२६) प्राप्तिरुच्यते ।

(८२।३६) षत्वम् । प्रणश्यतीति । दिवादित्याच्छन् । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? यावता नशः ष इत्युच्यमाने नशौ विशिष्यमाने येन विशिष्यदन्तस्येति (१।१।७२) तदन्तविधौ षान्तस्य षत्वप्रतिषेधो भविष्यतीत्याह अन्तग्रहणमित्यादि । प्रनङ्क्यतीति । पूर्ववत् षत्वे षढोः कः सतीति (८।२।४१) कत्वम् । अत्र यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत कत्वे षान्तता नास्तीति प्रतिषेधो न स्यात् । अस्मिन्सु सति कत्वेऽपि कृते भवति । एतदेव हि तस्य प्रयोजनं भूतपूर्वेषु षान्ते प्रतिषेधो यथा स्यात् ।

३७ । पदान्तस्य ।

अट् कुप्वाड् तुम् व्यवायेऽपौति (८।४।२) प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । द्वचानिति । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति (६।१।१०२) दौर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसोति (६।१।१०३) सकारस्य नकारः ।

३८ । पदव्यवायेऽपि ।

निमित्तनिमित्तिनोः प्रकृतत्वाद्बुभयोरेव व्यवायो विज्ञायते इत्यत आह पदेन व्यवाये सति निमित्तनिमित्तिनोरित्यादि । माषकुम्भवापिनेति (L) माषाणां कुम्भः माषकुम्भः । तं वपतीति कर्मण्यण् (३।२।१) । तदन्तात् ढतीयैकवचनम् । अत्र प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्त्यिषु चेति (८।४।११) प्राप्तिः । चतुरङ्गयोगिनेति । अत्र कुमति चेति (८।४।१३) प्राप्तिः । चत्वार्यङ्गान्यस्यति बहुव्रीहिः । तेन योगश्चतुरङ्गयोगः । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) ढतीयासमासः । पूर्वत्र कुम्भग्रथेन व्यवायः । उत्तरत्र त्वङ्गशब्देन । प्रावनइमिति । नह बन्धने । निष्ठा । नहो धः (८।२।३४) । भवस्तद्यो धोऽधः (८।२।४०) । जलाक्लम् भग्नौ (८।४।५३) त्येते विधयः कर्त्तव्याः । गतिसमासः । अत्रावशब्देन व्यवायः । षत्वप्राप्तिस्तूपसर्गादसमासेऽपौत्यादिना (८।४।१४) । एवं प्रगान्त्रयामइत्यत्रापि । व्यवधा-

(L) “माषकुम्भवापिनेत्यादावुत्तरपदत्वे चापदादिविधायिति (१।१।६३, वा) वचनादुत्तरस्य पदत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययसञ्चयनिषेधः । कथं कुम्भादौः पदत्वम् ? यतो पदव्यवाये प्रतिषेधो भवेत् । उच्यते । उत्तरपदत्वे चापदादिविधायित्वे- (१।१।६३, वा) चापदादिविधिभ्रष्टः पदादिभ्रष्टमारथ्ये ये विषया क्लृप्तपञ्चमम् । तेन चात्पदावोरित्येतदारभ्य (८।२।११) कार्येण्यपदादिविधायिति वचनादुत्तरस्य पदत्वं भवत्येव । अत्र च चापकं षात् पदान्तादित्यत (८।४।२) पदे परसूतेऽन्तः पदान्तरिति । एवमर्थमन्तस्तीपादानम् । नहि तदन्त्या सम्भवति ।” इति तन्मप्रदीपे भेदेवर्चितः

लघ्वि गत्यर्थाः । पेट्टेति । पिप्लु सञ्चूर्णने । क्वीष्ट क्वीष्ठा इति । करोते-
राशिषि लिङ् । तस्य तथासौ । सौयुट् । लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यकार-
लोपः । सुट् तिथोरिति (३।४।१०७) सुट् । आदेशप्रत्यययो- (८।३।५६)
रिति षत्वम् । अनेन ष्टुत्वम् । अग्निचिङ् डीन इति । डीङ् विहायसा गतौ ।
स्वादित्वाद्दितश्चेति (८।२।४५) नत्वम् । अग्निचिङ् डौकत इति । डौक
गतौ । अट्टति । अड्डतीति । अट्ट अतिक्रमणहिंसयोः । अट्ट ड अभियोगे ।
तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणेषु पाठः किवन्तयोस्तयोः संयोगान्तलोपे तकार-
दकारयोः अवणार्थः ।

४२ । न पदान्ताट् टोरनाम् ।

अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागतनुट्कस्य प्रतिषेधः । श्वलित्साय इति । यदा
डः सि धुङिति (८।३।२६) धुण् नास्ति तदैतदुदाहरणम् । ईट्ट इति । ईङ् सुतौ ।
अनुदात्तेच्चादात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । खरि चेति (८।४।५५) डकारस्य
टः । सर्पिष्टममिति । अतिशयने तमप् । ज्झ्वात् तादौ तञ्जित इति (८।३।१०९)
सकारस्य मूर्धन्त्यः । षष्मामिति । षट्चतुर्भ्यश्चेति (७।१।५५) नुट् । भ्लात्स्योऽन्त
इति (८।२।३६) षकारस्य डकारः । यरोऽनुनासिकोऽनुनासिको वेति (८।४।४५)
डकारस्य षकारः (N) । षण्वतिरिति । षड्धिका नवतिरिति शाकपाणिंवा-
दित्वादुत्तरपदलोपिसमासः । षष्ठां नगराणां समाहारः षष्णगरी । द्विगो
रिति (४।१।२१) डीप् ।

४३ । तोः षि ।

अग्निचित् षण्ड इति । अग्नी चेरिति (३।१।६१) क्विप् । सोमसत्षण्ड
इति । सोमे सुञ् इति (३।२।६०) क्विप् । अत्र षीति सप्तमी निर्देशात्
पूर्वभूतेन सन्निपातेन भवत्येव ष्टुत्वमिति । पेट्टा पेट्टमिति ।

४४ । शात् ।

विश्रः प्रश्न इति । विञ् गतौ । प्रश्न ज्ञीष्णायाम् । पूर्ववन्नङ् । च्छोः शृङ्नु-

(N) "अथ च शीघ्रार्थः—'गवान्तरा नल' मैत्री' नाकष्यात् ल' प्रवेच्छसि । यथाचक्रनसंयुक्तं पठ्यमानं
डकारवत् ॥११॥" इति ।

नासिके चेति (६।४।१६) ष्कारस्य शकारः। यद्यपि प्रश्ने चासन्नकाल इति (३।२।११७) निपातनादेव शात् परस्य तवर्गस्य चुत्वन्न भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते तथापि मन्द्धियां प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थमिदमारभ्यते। अथवाऽन्वाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्युक्तम्। यद्येतन्नारभ्यत प्रश्नो विश्व इत्यपि रूपं सम्भाव्येत।

४५। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा।

पदान्तस्येत्वेनेन (८।४।३७) न पदान्ताष्टोरनामित्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते। तच्चार्यात् षष्ठ्यन्तता मनुभवतीति दर्शयति। वाङ्मयतीत्यादावुदाहरणे भ्रंशं जशोऽन्त इति (८।२।३६) गकारादौ जश्वे क्ते तस्यानुनासिकः कर्त्तव्यः। वाङ्मयमिति (O)। नित्यं ब्रह्मरादिभ्य (४।३।११४) इति मयट्। लङ्मयमिति। अत्रापि मयड्, वैतयोरित्यादिना (P) (४।३।१४३)।

४६। अचो रहाभ्यां द्वे।

अच उत्तरो यौ रीफहकाराविति। एतेनाच इति रहो विशेषणमिति दर्शयति। आभ्यामुत्तरस्य यर इति। अनेनापि रहौ यविंशेषणमिति। अर्क इति। अर्चं पूजायाम्। धञ्। चजोः कुघिण्णत्तोरिति (७।३।५२) कुत्वम्। मर्क इति। मचिः सौत्रो धातुः। तस्मादिण् भौकापाशस्थितिमधिभ्यः कन्निति (उप्, ३।३२३) कन्। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्। अत्राकारादुत्तरो रीफः। तस्मादपि परो ककारो यरिति। ब्रह्मेति। अत्राप्यकारादेवाच उत्तरो हकारः। तस्मादपि परो मकारो यरिति। अपहृद्गत इति। अत्राप्यकारादुत्तरो हकारः। पूर्ववच्छपो लुक्। तस्मात् परस्य नकारस्य दिवचनम्। किन् हुतइत्यत्राच उत्तरो हकारो न भवतीति नकारो न दिवच्यते। किम् ह्यलयतीति। ह्यल ह्यल सञ्चलने। हेतुमश्चिच्। ज्वलह्यलह्यलनमीमनुपसर्गादिति (ग, छ) मिच्चम्। मित्तां ऋस्व इति (६।४।६२) ऋस्वत्वम्।

(O) मुद्रितकाशिकायानु वाङ्मान् कियन्नात्रमित्यं वीदाहृतम्। न वाङ्मयं लङ्मयमिति। पदमञ्जरी च न्यासाब्दं पाठं जग्राह। न्यासवत् तं समर्थयामास च।

(P) इदं चित्यम्। एकाचो नित्यं मयट्मिच्छन्तीति नित्यग्रहणस्य नित्यं ब्रह्मरादिभ्य इत्यत्र (४।३।११४) फलम्। तेनाभैनेवात्र मयट्। याच् लच्छन्दसैकाचान्।

४७ । अनचि च ।

अनच्परस्वेति । अचोऽन्वोऽनच् । अनच् परो यस्मात् सोऽय मनच्परः । दङ्गत्वेति । अन्नाचः परो धकारी यर् । तस्थानचि यकारे परतो द्विवचनम् । भ्रालाञ्जश् भ्रशीति (८।४।५३) धकारस्य दकारः । मङ्गत्वेति । अत्रानच्-परस्य धकारस्य द्विवचनम् । यणो मय इत्यादि । अच् उत्तरस्य यरो द्विवचनमुक्तम् । अनचि यण उत्तरस्य मयोऽचि परतो न प्राप्नोतीत्युपसृष्यायते । किंपुनरिहोदाहरणमित्याह केचिदित्यादि । उल्का वल्गुमूक इति । यकाराद् यण उत्तरस्य ककारस्य मकारस्य च मयो द्विवचनम् । दध्यत्र मध्वत्वेति । धकारान्मय उत्तरस्य यकारस्य वकारस्य च यणो द्विवचनम् । शरःखय इत्यादि । सत्यान्नी सत्यातेति । सकाराच्छर उत्तरस्य खयस्यकारस्य द्विवचनम् । वत्सुसइति । तकारात् खय उत्तरस्य सकारस्य शरो द्विवचनम् । इक्षुषुः कृष्णौरमिति । ककारात् खय उत्तरस्य शरः पकारस्य द्विवचनम् । अप्सुसरा इति । पकारात् खयः परस्य सकारस्य शरो द्विवचनम् । अवसाने हे इत्यादि । अनचि चेति पर्युदासाश्रयणादिदमुच्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु यरोऽनुनासिके विल्यते (८।४।४५) वाग्रहणमनुवर्त्तं शक्य मिदमकर्त्तुम् । नैतत् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि विधिवाक्यत्वं भूत्रस्य नोपपद्यते । ततश्च केनचिद् द्विवचनं स्यात् ? तस्मादेव प्रतिषेधवाक्याद्विधिवाक्यतास्यानुमास्यत इत्यदोषः । प्रसज्यप्रतिषेधे सति प्रतिपत्तिगौरवभयात् पर्युदासाश्रयणम् ।

४८ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।

आदिनीति(Q) परसप्तमौयम् । अत आह आदिनि परत इति । पुत्रादिनीति । पुत्रानक्तुं शीलमस्याइति ताच्छीले णिनिः । पुत्रादिनी शिशुमारोति । तत्त्वाख्यानमेतत् । नाक्रोशः । तत्परि चेति वक्तव्यम् । स आदिनिशब्दः परो यस्मात् पुत्रशब्दात् तत्र द्विवचनं न भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । नेति योगविभागः क्रियते । तेन तत्परि न भविष्यतीति । वा हतेत्यादि । हतजग्धशब्दयोः परतः पुत्रस्य वा द्विवचनं न भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु वाग्रहणमनुवर्त्तं नेति योगविभागकरणमाश्रित्य वा कर्त्तव्यम् ।

(Q) मुद्रितकाशिकायां पदमस्यैवच जीवन् आदिनीशब्दी गृहीतः ।

नचैव' पुत्रादिनीत्यत्रापि विकल्पः प्रसक्तः। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। हतञ्च जग्धञ्च तद् हतजग्धम्। हतजग्धञ्च तत् परञ्चेति हतजग्धपरम्। तस्मिन् हतजग्धपरे। पुत्रहती पुत्रजग्धेति। पुत्रो हतः पुत्रो जग्धोऽनयेति बहुव्रीहिः। अस्त्राङ्गपूर्वत्वादिना (४११।५३) ङीष्। चयो द्वितीयाइत्यादि। चयइति स्थान-
षष्ठी। खल्लठथफाइति द्वितीया इत्यस्यार्थः। द्वितीयत्व मेघां वर्णानां प्रथमवर्णा-
पेक्षया भवति। वय्स इति। तकारस्य चयः सकारे शरि परतो द्वितीयस्यकारः।
खधौरमिति। ककारस्य चयः षकारे शरि परतो द्वितीयः खकारः। अफमरा
इति। पकारस्य चयः सकारे शरि परतो द्वितीयः फकारः। (R)

४६ । शरोऽचि ।

कर्षतीति। कृष विलेखने। वर्षतीति। पृषु वृषु ऋषु सेचने। आदर्श
इति। दृशिर प्रेक्षणे। अधिकरणे घञ्। दर्श इति। अत एव करणे घञ्।

५० । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।

इन्द्रइत्यादावनचि चेति (८१४४७) प्राप्तिः। इन्द्रइन्द्रो मन्द्रइति। इदि
परमैश्वर्यं। चदि आह्लादे। मदि स्तुतिमीदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु। स्त्रायि-
तञ्चीत्यादना (७ण्, २१७०) रक्प्रत्ययः। राष्ट्रो भ्राङ् इति। राज् भ्राञ्
इति दौसी। सर्वधातुभ्य इन्प्रत्ययः। ब्रह्मादिस्त्रेण (८२१३६) षत्वम्।
शाकटायनग्रहणं पूजार्थम्। नित्यएवायं विधिः। अन्यथोत्तरस्त्रेषु सिद्ध-
त्वादस्यारम्भो निरर्थकः स्यात्।

५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य ।

अत्रिप्रभृत्यर्थाऽयमारम्भः। अर्कइत्यादावचो रक्षाभ्यां द्वे इति (८१४४६)
प्राप्तिः। आरम्भसामर्थ्यादेवात्रिप्रभृतिष्वपि सिद्धे सर्वत्रग्रहणं पूर्वस्यापि प्राप्ते
प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम्। असति तस्मिन् प्रत्यासत्तेरनचि चे- (८१४४७)
त्यस्या एव प्राप्तेरयं निषेधः स्यात्। शाकल्यग्रहणं पूजार्थम्। न विकल्पार्थम्।
विधिरपि योग्येनोच्यते। प्रतिषेधोऽपि। अत्र सामर्थ्यादेव विकल्पो भविष्यति।
अन्यथा विधेरनवकाशः स्यात्।

(R) एवञ् प्रोङ्-घञः प्राङ्-घञः प्राङ्-खञः। वय्सुठी वण्ट्-घठी वण्ट्-घठी चेति वैकल्पम्।

५२ । दीर्घादाचार्याणाम् ।

नित्यार्थोऽयमारम्भः । अत्रारम्भसामर्थ्यादेव सिद्ध आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ।
दात्रमित्यादावनचि चेति (८।४।४७) प्राप्तिः ।

५३ । भलाञ्जश् भशिशि ।

लब्धेत्यादि । लभे स्तुचतुमुंस्तव्याः । भूषस्तथोर्घोऽधइति (८।२।४०)
धकारि भशिशि भकारस्य जश्त्वं वकारः । देग्धेति । दिह उपचये । दादेर्धा-
तोर्घे इति (८।२।२२) हकारस्य घकारः । बोद्धेति । जश्त्वेन धकारस्य दकारः ।

५४ । अभ्यासि चर्च ।

चकारेण जश्ग्रहणं मनुवर्त्तते । तेनोत्तरत्र तदनुवर्त्तितं भवति । चिख-
निषतीति । खनतेः सन् । द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । कुक्षो चुरिति (७।४।६२)
चुत्वं हकारः । तस्यानेन चकारः । चिच्छित्सतीति । छिदेः सन् । द्विर्वचनम् ।
छे चेति (६।१।७३) तुक् । चुत्वम् । टिठकारयिषतीति । ठकारमाचष्ट इति
तत् करोति तदाचष्ट इति णिच् (१।१।२६, वा) । इष्टवद्भावाद्द्विलोपः । सन् ।
इट् । गुणः । अयादेशः । तिष्ठासतीति । शर्पूर्व्याः खयः (७।४।६१) शेषः । यिफ-
कारयिषतीति । टिठकारयिषतीत्यनेन तुल्यसाधनम् । अयन्तु विशेषः । फकार
शब्दास्त्रिच् । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्तीति । जश्त्वबाधानार्थम् । पर्जन्य-
वक्त्रचणप्रहृत्या (प, १२०) प्रकृतिरूपाश्चरः प्रकृतिचरः स्थानिनाऽभिन्नरूपा इत्यर्थः ।
चिचोषतीति । अज्भनगमां सनौति (६।४।१६) दीर्घः । तित्तीरषतीति । ऋत
इत्तातिरित्तीस्त्वम् (७।१।१००) । रपरत्वञ्च । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः ।
जिभकारयिषतीति । टिठकारयिषतीत्यनेन तुल्यसाधनम् । अत्र भकार-
शब्दास्त्रिजित विशेषः । जिघत्सतीति । अदेः सन् । लुङ्-सनो र्चस्त्रिति (२।४।३७)
षस्त्रादेशः । पूर्ववदभ्यासस्य चुत्वञ् भकारः । तस्य जश्त्वं वकारः । सः स्वार्ध-
धातुक्त इति (७।४।५८) सकारस्य तकारः । डुढोक्त्रिषत इति । ढौकतिः सन् ।
प्रकृतिजयां प्रकृतिजयो भवन्तीति । चर्वाधनार्थं पूर्ववत् प्रकृत्या स्थानिनाऽभिन्न-
रूपा जशः प्रकृतिजशः । जिननिषत इति । पूर्ववत् सन (१।२।६२) इत्यात्मने-
पदम् । बुबुध इति । अनुदात्तैत्वादात्मनेपदम् । सिट् स्तभयिरेशिरैजित्येयं

(३१४८१) । ददाविति । आत औ णल (७११३४) इत्यौस्वम् । डिङ् इति । डीङ् विहायसा गतौ । पूर्ववदेशादेशः । स्थानिवद्भावाद् डोत्वस्य द्विवचनम् ।

५५ । खरि च ।

युयुत्सत इति । युधेः सन् । पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (११२१६२) । आरिष्यत इत्यादि । रभिलभिभ्यां सन् । सनि मीमित्यादिनेस् (७१४१५४) । स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते (८१२१२८) चेति सकारलोपः । अत्र लोपोऽभ्यासस्ये (७१४१५८) लभ्यासलोपः । समुच्चयार्थञ्चकारः । न केवलमभ्यासे चरो भवन्तीत्यपितु खरि च । असति ह्यस्मिञ्कारेऽनन्तरविहितं यञ्चत्वं तत् खरादावभ्यास-निमित्ते प्रत्यये स्यात् तिष्ठासतीत्यादौ । नतु चखादेत्यादावपीति कस्यचिन्म-न्धियो भ्रान्तिः स्यात् ।

५६ । वावसाने ।

भलां जयोऽन्तइति (८१२३८) नित्ये जश्त्वे प्राप्तेऽवसाने वा चरो विधीयन्ते । वावचनात् पत्वे जश्त्वमपि भवत्येव ।

५७ । अणोऽप्रच्छस्यानुनासिकः ।

अण इति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारप्रक्षणम् । अन्यथाऽसन्देहार्थमच इति कुर्यात् । न च पदान्तह्रलोऽणः सम्भवन्ति । दर्षिं मञ्जु इति । स्वमोर्णु-सकादिति (७११२३) स्वमोर्लुक् । अग्नी वायु इति । प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इति (६१११०२) दीर्घः । ईदूदेहिवचन मिति (१११११) प्रगच्छसञ्ज्ञा ।

५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।

शङ्कितेत्यादि । शकि शङ्कायाम् । उक्कि उक्के । कुङ्कि दादे । टुनदि समृद्धी । कपि चलने । एभ्य स्तुजादयः । इदित्त्वानुम् । नञापदान्तस्य भलौ- (८१३२४) त्यनुस्वारः । तस्थानेन परसवर्णः । कुर्वन्ति कृषन्तोति । करोतेः-कृष विलेखन इत्यस्माच्च तौदादिकात् परस्य लडादेशस्य म्नि भोर्ऽन्तइत्य- (७११३) न्तादेशः । नकारस्यानुस्वारे तस्य च परसवर्णं नकारे सत्यट्कुप्वाङ्नुमित्यादिना (८१४१२) णत्वं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवतीत्याच्च इहेत्यादि । णत्वमंत्रानु-

स्वारात् पूर्वं स्यात् ? पश्चाद्वा ? पूर्वं तावन्न भवति । यस्मादनुस्वारि कर्त्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वम् । अतः पूर्वं नकारस्वानुस्वार एव क्रियते । परसवर्णे नकारे कृते पश्चादपि न भवति । णत्वे कर्त्तव्येऽनुस्वारस्थानिकस्यासिद्धत्वात् । परसवर्णे-
नेति । परसरणार्थिनं शास्त्रेणेत्यर्थः । भवति हि तादर्थ्यात् ताच्छब्दम् । यथा प्रदीपार्था मल्लिका प्रदीप इति । पुनरिति । अनुस्वारक्रियाया उत्तरकाल-
मित्यर्थः । एवमित्यादिनाऽनुस्वारीभूतो नकारो णत्व मतिक्रामतीति भाष्ये णत्वस्यातिक्रमणमनुस्वारीभूतस्य नकारस्पोक्तम् । तदेवासिद्धत्वात् परसवर्णस्य
नकारस्य णत्वं न सम्पद्यत इति दर्शयति । अतिक्रामतीति । अतिक्रम्य वृत्तं
इत्यर्थः । आक्रंस्यत इति । आङ्पूर्वात् क्रमिलुट् । आङ् उदुगमन (१३।४०)
इत्यात्मनेपदम् । आचिक्रंसत इति । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् ।

५६ । वा पदान्तस्य ।

वाचनं पूर्वस्य नित्यत्वज्ञापनार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये वै विधयस्ते
नित्या भवन्तीति ज्ञत्वा । असति वाग्रहणे विपर्ययः सम्भाव्येत । पूर्वो विधि-
विभाषा । अयं तु विधिरारम्भसामर्थ्यान्नित्य इति ।

६० । तोर लि ।

६१ । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उत्पातेति । आदेः परस्वेति (१।१।५४) सकारस्य महाप्राणस्याघोषस्य तादृश
एव पूर्वसवर्णं स्थकारः । खरि चेति (८।४।५५) थकारस्य तकारः । (S) अन्चि
चेति (८।४।४७) पूर्वतकारस्य द्विवचनम् । भरो भरीति (८।४।३५) पक्षे एकस्य
लोपः । उत्तन्वितेति । स्तम्भिः सौत्रो धातुः (I) । उत्त्पातेति । ष्या श्रौचि ।
पूर्वग्रहणं परसवर्णनिवृत्त्यर्थम् । उत् पूर्वस्येत्यादि । पूर्वसवर्णे कर्त्तव्ये स्कन्दे-
ऽकन्दसि विषय उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् ।
व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) व्यत्ययिनोदः परस्य स्कन्दे ऽकन्दसि विषये
पूर्वसवर्णो भविष्यति । उत् कन्देति । लोट् । सिप् । सेह्वपिञ्चेति (३।४।८७)

(S) इदमपि चिन्वम् । थकारस्यासिद्धत्वात् । थकारस्यैवात्र श्रवणम् । नतु तस्य चर्त्वेन तकारः स्यात् ।
तेन भरो भरीति (८।४।३५) लोपाभावपक्षे उन्च् धातेति ।

(I) उत्तन्वितोऽभिरुतौवत्परं भिरीभिरिति भाष्यः ।

हिरादेशः । अतो हेरिति (६।४।१०५) हेर्लुक् । रोगि चेत्यादि । इदम-
विशेषिण च्छन्दसि भाषायाञ्च । रोगे वाच्य उदः परस्व स्कन्देः पूर्वसवर्णो भवती-
त्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । घृषोदरादित्वाद् (६।३।
१०८) भविष्यतीति । उत्कन्दक इति । रोगाख्यायां णुस्व बहुल (३।३।१०८)
मिति णुल् ।

६२ । भयो ह्योऽन्यतरस्याम् ।

वाग् घसतीत्यादावुदाहरणे हकारस्य महाप्राणस्यान्तरतम्यात् तादृशपव
घकारादयो वर्गचतुर्था भवन्ति । अन्यतरस्याग्रहणं पूर्वविध्योर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् ।

६३ । श ऋञ्छोऽटि ।

छत्व ऋमोति वक्तव्यमिति । अमि परतच्छत्व भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय-
मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । शृच्छ इति योगविभागः क्रियते । तेनाट्प्रत्या-
हारोऽसन्निविष्टे लकारादावपि भविष्यति । अतोऽटौत्यतिप्रसङ्गनिरासार्थी द्वितीयो
योगः । तेनाट्येव परभूते । नान्यत्रेति । योगविभागकरणसामर्थ्याच्चात्प्रत्या-
हारान्तर्गतेऽन्यपि क्वचिद् भवत्येव । अन्यथा योगविभागकरण मनर्थकं स्यात् ।
अमोति नोक्तं वै चित्रार्थम् । अत्र वा पदान्तस्येत्यतः (८।४।५८) पदान्तग्रहण
मनुवर्त्तते भयो विशेषणार्थम् । तेन शि तुमित्यत्र (८।३।३१) तुक्ः पूर्वान्त-
कारणं छत्वार्थमुपपन्नं भवति । अन्यथा छः सि भुङ्ङित्यतो (८।३।२८) भुङ्,
अङ्नानुवर्त्ततेः परस्यासिद्धत्वात् पूर्वान्तकारण मनर्थकं स्यात् ।

६४ । हलो यमां यमि लोपः ।

शब्देत्यत्र ह्यौ यकाराविति । एकः संज्ञायां समजेत्यादिना (३।३।८८)
विहितस्य क्यपोऽवयवः । अपरस्त्वथः । क्रमज्ञ स्तृतीय इति । क्रम आनुपूर्वी ।
ततो जातः क्रमजः । स पुनरनवि चेत्यनेन (८।४।४७) यो विहितः । स हि पूर्व-
यकाराभ्यां पश्चाज्जात इति क्रमजो भवति । तकारात् परो यकार एक इति ।
दित्यदित्येत्यादिना (४।१।८५) विहितस्य ष्यस्यावयवः । ह्यौ यकाराविति ।
एकौऽदितिशब्दात् तस्यापत्यमित्यर्थे (४।१।८२) दित्यदित्यादिसूत्रेण विहितस्य
(४।१।८५) ष्यस्यावयवः । द्वितीयस्त्वादित्यशब्दादेव साष्य देवतेत्यर्थे (४।३।२४)

तेनैव सूत्रेण विहितस्य ख्यस्यावयवः । क्रमजस्तृतीय इति । यणो मय इत्यनेन (८१४७, वा) यो विहितः । मध्यमस्य मध्यमयोर्विति । अन्यतरस्यामित्यधिकारात् । यद्येकस्य भवति ततो मध्यमस्य । अथ द्वयोरिति ततो मध्यमयोः । अन्नामिति । अन्नाद्य इति (४१४८५) निपातनाददो जग्धिर्ल्यप्ति कित्तीति (२४१३६) न भवति जग्धादेशः । रदाभ्यामित्यादिना (८१४२) निष्ठा-
नत्वम् । भवत्ययं नकारो यम् । यमि परतश्च । न च हलउत्तरः । किं तर्हि ? अचः । अर्ध्यामिति । पादाघाभ्राञ्चेति (५१४२५) तादर्थ्यं यत् । अत्र घकारो रिपादुत्तरो भवति । यकारे यमि परतः । नत्वयं यम् घकारः । तस्य यम् खसन्निवेशात् । शाङ्गमिति । शृङ्गस्य विकार इत्यणः । आदिद्विद्धिः । रप-
रत्वम् । अत्र ङकारो यम् हलउत्तरो भवति । नतु तस्मात् परे यम् गकारः । तस्य यम् प्रत्याहारेऽसन्निवेशात् । नन्वादिद्विद्धि स्तुष्टिताम्रया वक्षिरङ्गा भवति । लोपस्वन्तरङ्गः । ततश्चान्तरङ्गे लोपे कर्त्तव्ये द्वे रसिद्धत्वम् । तस्या असिद्धत्वात् तदाश्रितस्य रिफस्याप्यसिद्धत्वमेव । एवञ्च सति ङकारो हलएव परो न भवतीति यत् केचिच्चादयन्ति तन्मत्तमिदं नोपन्यसनीयमेव । मूलोदाहरणेऽपि तथा सम्भवात् ।

६५ । भारो भारि सवर्णे ।

प्रत्तमवत्तमित्यादि । ददातिः ऋः । अच उपसर्गात् त (७१४७) इत्या-
कारस्य तकारः । दकारस्यापि खरि चेति (८१४५५) चत्वम् । एवं तावत् त्रय
स्तकाराः । हावादेशावेकः प्रत्ययावयवः । अनचि चेति (८१४७) यो निरवृत्तः
स क्रमजश्चतुर्थः । मध्यमस्य मध्यमयोर्विति । पूर्ववदन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरेव
वेदितव्यम् । मरुत्त इति चत्वारस्तकारा इति । त्रयः पूर्ववत् । चतुर्थो
मरुच्छब्दावयवः । क्रमजः पञ्चम इति । अनचि चेति (८१४७) यो विहितः ।
ननु चाजन्तादुपसर्गात् तत्त्व मुच्यते । नव मरुच्छब्दोऽजन्तः । किं तर्हि ?
हलन्तः । तत् कथं तत्त्वं भवतीत्याह मरुच्छब्दस्येत्यादि । उपसर्गाः क्रिया
योग इत्यत्र (१४५८) मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमुपसर्गाकार्यार्थम् । यदि
सत्यामपि तस्यां तत्त्वं न स्यात् तदा तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादुपसंख्यान-
सामर्थ्यादनजन्तादपि तत्त्वं भवत्येव । तर्हि यथा ह्युपसर्गापसंख्यानसामर्थ्यात्
तत्त्वं भवति तथा मरुन्नयतीत्यत्राप्युपसर्गादसमासेऽपि णोपदेश्येति (८१४१३)

तकारेणानडादिव्यवाये णत्व' स्यात् । यदौष्यते तदा भवतु । यदि नेष्यते तदा
 ऋभ्रादिषु (८१४१६) द्रष्टव्यः । शाङ्गमिति । ङकारो हलउत्तरो भवति भरि
 च सवर्णं परतः । नत्वयं भरिति न भवति लोपः । प्रियपञ्चेति । प्रियाः
 पञ्चास्येति बहुव्रीहिः । तत स्तृतीयैकवचनम् । अलोपोऽन इत्यकारः- (६१४१३४)
 लोपः । स्तोः शुना षुरिति (८१४१४०) सुत्व' तवर्गस्य । वर्गी वर्गंन सवर्णं इति
 अकारस्यवर्गस्य सवर्णः । नत्वयं अकारो भर । तेन तस्मिन् परभूते पूर्वस्माद्दलः
 परस्यापि चकारस्य लोपो न भवति । ननु चान्निगमाणेऽपि भरौत्येतस्मिन् नेवात्र-
 लोपः प्राप्नोति । निर्दिष्टग्रहणस्थानन्तर्व्याप्यत्वात् । अनन्तरे परभूते सवर्णं लोपेन
 भवितव्यम् । नचान्नानन्तरो अकारः । पूर्वस्य लोपे कृतेऽचः परस्मिन् पूर्वविधायित्व-
 (१११५७) कारलोपस्य स्थानिवद्भावात् । तत् किं भरौत्यनेनेत्यत आह लोपस्ये-
 त्यादि । पूर्वत्रासिद्धीये हललोपस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । अत्र भरौत्येतन्नोच्येत
 यदि, तदात्र लोपः स्यादेव । तर्मेति । लप प्रौणने । पकारस्य तकारः स्थानमेदात्
 सवर्णो न भवति । तेनात्र लोपो न भवति । ननुच निमित्तानां कार्थिण्याच्च साम्या-
 दिङ्ग संख्यातानुदेशेन भवितव्यम् । तत्रासत्यपि सवर्णग्रहणे तर्मेत्यादौ नव लोपः
 प्राप्नोति । तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेनेत्यत आह सवर्णग्रहणसामर्थ्या-
 दित्यादि । यद्यत्र यथासंख्यं स्यात् ततो भकारस्य भकार एव लोपः प्रसज्येत ।
 यावता भकारस्य भकार एव सवरणः । एवञ्च सति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
 व्यवच्छेद्याभावात् । नहि भकारस्यासवर्णो भकारः सम्भवति । तस्मादत्र सवर्ण-
 ग्रहण सामर्थ्यान् न संख्यातानुदेशो भवति । तेन शिष्टि पिण्ढीत्यत्र सवर्णमात्रे
 ढकारे ङकारलोपो भवतीति । शिष्लू विशरणे । पिष्लू सञ्चूर्णने । लोट् ।
 सिप् । सिर्षापिञ्चेति (३१४८७) हिरादेशः । अम् । असोरलोप (६१४१११)
 इत्यकारलोपः । षुभलभ्यो षिर्घिरिति (६१४१०१) धिभावः । भलाञ्जम् भशीति
 (८१४५३) जशत्व' षकारस्य ङकारः । नद्यापदान्तस्य भलौत्व- (८१४२४)
 तुस्वारः । हुना षुरिति (८१४११) षकारस्य ढकारः । अनुस्वारस्य ययि पर-
 सवर्णं इति (८१४५८) णकारः । अनेन ङकारस्य ढकारे लोपः ।

६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।

गार्थो वात्स्यइति । गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादिभ्यो यञिति (४१११०५)
 यञ् । ज्नित्यादीर्नीत्य मित्याद्युदात्तत्वम् (६१११६७) । अनुदात्त' पदमेक-

वर्जमिति (६।१।१५८) शेषस्थानुदात्तत्वम् । तस्य स्वरितो भवति । पचति पठतीति । तिपृथपौ पिच्वादनुदात्तौ । पकारस्याकारोऽपि धातुस्वरिणोदात्तः । तस्मात् परस्य शवकारस्य स्वरितत्वं भवति । किं पुनः कारणं सूत्रमिदमिदो-
च्यते ? न तित्स्वरितमित्यस्या- (६।१।१५८) नन्तरमुच्यताम् ? एवं हि स्वरित-
ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमेव ह्यनुवर्त्तिष्यत इत्याह अस्येत्यादि । यदि
तत्र क्रियेत तदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतदिह (६।१।१५८) प्रवर्त्तते । ततश्चा-
नुदात्तस्वरितौ श्रूययाताम् । नोदात्तस्वरितौ । इह तु क्रियमाणे स्वरितस्या-
सिद्धत्वात् तदाश्रयमनुदात्तं पदमेकवर्जं मिति (६।१।१५८) न प्रवर्त्तते । तेन
हावप्यस्योदात्तस्वरितौ श्रूयते ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्गकाश्यपगालवानाम् ।

उदात्तस्वरितोदयमिति । उदात्तस्वरिताबुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदय-
शब्दोऽत्र प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति दर्शयितुमाह उदात्तोदयस्येत्यादि । उदयशब्दः
परशब्दस्यार्थवत्तेऽत्र । गार्ग्यस्तत्रेति । तत्रशब्दश्चाद्युदात्तः । सप्तम्या स्त्रलिङ्गि
(५।३।१०) त्रल्प्रत्ययान्तास्त्रित्स्वरिणः । गार्ग्यः क्तेति । क्शब्दः स्वरितस्त्रित्
स्वरिणः । किमोऽदिति (५।३।१२) किमशब्दादत्प्रत्ययः । किमः क्तादेशः क्तातीति
(७।२।१०५) । उदात्तस्वरितमिति वक्तव्ये लाघवार्थत्वादु विस्मृष्टार्थत्वाच्चोदयग्रहणं
मङ्गलार्थमिति । इष्टार्थसिद्धेर, हेतुर्, मङ्गलमिष्टं पुनरर्थः शास्त्रस्य प्रथमं वीर-
पुरुषादिता च । तथाचोक्तं (U) यतो मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च
शास्त्राणि प्रथन्ते । वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चेति । यथा मङ्गलादीन्वेव-
विधानि भवन्ति तथा मङ्गलावसानान्यपि । मङ्गलार्थं इहोदयशब्दे क्रियमाणं
उत्तरारम्भो मङ्गलपूर्वको भवन्ति । तेन यद् वक्ष्यति दीर्घप्लुतयोश्चानेन विद्वता-
कारिण ग्रहणं निश्चयते । संवृतेन तु मात्रिकस्य सर्वगुणयुक्तस्याकारस्य ग्रहणं भिष्यत
इति तदुपपन्नं भवति । मङ्गलपूर्वकेषु हि कार्य्यं पारभ्यमाणेष्वपीष्टार्थसिद्धि
भवति । उदयशब्दद्वयार्थं लोके इतिशब्दवन्मङ्गलार्थत्वेन प्रसिद्धः । तस्मात् तस्य
ग्रहणं मङ्गलार्थं क्रियते ।

६८ । अत्र इति ।

एकोऽत्र विवृतोऽपरः संवृतः । तेन स्थाव्यादेशयोरुभयो रूपामेदादपि प्रयत्नमेदाद् भेदो भवति । अत्यन्ताभेदे सत्यकारस्य त्वकारवचनमनर्थकं स्यात् । अत्र यो विवृतः स स्थानी । यः संवृतः स आदेशः । अकारो विवृतः । स संवृतो भवति । विवृतप्रयत्नोऽकारः संवृतप्रयत्नो भवति । संवृतप्रयत्नमादेशमनुभवतो-
 ल्यर्थः । वृत्तः प्लव्वइति । संवृतप्रयत्नविषयापदर्शनार्थम् । ननुच विवृतोऽकारो नास्त्वैव लोके वेदे च । संवृतस्यैव प्रयोगदर्शनात् । तदपार्थक्यमिदं मित्याह
 इहेत्यादि । यद्यपि लोके वेदे च संवृत एवाकार स्थायापीह व्याकरणे कस्यचित् कार्थस्य सिद्धये विवृतोऽप्यभ्युपगतः । किं पुन स्तत् कार्थम् ? अकारस्य चान्योन्या-
 पिच्यया सावर्ण्यम् । एतदुक्तं भवति । ऋस्रदौघाकारौ सवर्णौ यथा स्यातामित्ये-
 वमर्थमकारो विवृतगुणः प्रतिज्ञात इति । अन्यथा यदि संवृतविवृतप्रयत्नौ परस्परं सवर्णौ न स्यातां ततश्चाकारो ऋञ्जनाण आकारं न ऋञ्जोयात् । एवञ्च
 सति दण्डाग्रमित्यादावेवाकः सवर्णं दौघं (६।१।१०२) इति दौघत्वं स्यात् ।
 दण्डादकमित्यादौ तु न स्यात् । अमेदका इह शास्त्रे गुणाः (प, ११८) इत्युक्तम् ।
 ततोऽयमदोष इति चेत् ? न । सवर्णसंज्ञासूत्रे (१।१।८) प्रयत्नभेदस्याप्याचितत्वात् ।
 अन्यथा तत्र प्रयत्नग्रहणमनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि विवृतः प्रतिज्ञात स्यात्
 किमर्थं तस्यैह प्रत्यापत्तिः क्रियतइत्याह तस्येत्यादि । तथाभूतस्येति । विवृत-
 प्रयत्नभूतस्येत्यर्थः । प्रत्यापत्तिः पुनस्तस्य संवृतगुणस्याकारस्य स्वरूपात् प्रच्युतस्य
 पुनः स्वरूपस्य प्रतिलम्बाः । स्रुतस्य प्रत्युज्जीवनवत् । इहानेन विवृतेनाकारेण
 ऋञ्जामाणिनाणत्वात् सकलमवर्णैकुलमुदानादिभेदमिन्नमष्टादशप्रकारं ऋञ्जोतम् ।
 ततश्च यथा गुणान्तरयुक्तस्य ऋस्रस्य संवृतो ऋस्र आदेशो भवत्येवं दौघं प्लुतयोरपि
 स्यात् । किञ्चादेशोऽयमकारः संवृत उपात्तः । संवृतस्य चाकारस्याणत्वं नास्ति ।
 प्रत्याहारोऽसन्निवेश्यात् । ततश्च यथाणत्वाभावाद् दौघं प्लुतौ न ऋञ्जाति तथा
 संवृत मपि मात्रिकं गुणान्तरयुक्तं न ऋञ्जोयात् । एवञ्च सति यद्गुण उच्चारित
 स्रुद्गुणयुक्तस्यैव प्रत्यापत्तिः स्यात् । न गुणान्तरयुक्तस्येत्याह दौघं प्लुतयोश्चेत्यादि ।
 कथं पुनरदौघं प्लुतयोरनेन विवृतेनाकारेण ग्रहणमिथ्यमाणमपि न भवति ? कथञ्च
 संवृतेन सर्वगुणयुक्तस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिथ्यमाणमपि लभ्यते ? पूर्वसूत्र उदय-
 यञ्च स्यादिति पूर्वमेव कारणं सुक्तमत्रास्माभि र्दयग्रहणस्य प्रयोजनं वर्षयद्भिः ।

तपरकरणनिर्देशमन्ये त्वाहुः । अद् अ इति तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः । तथाच भाष्य उक्तम् । सिद्धन्तु तपरनिर्देशादिति (V) । तत्र प्रथमोऽकार स्तः परो यस्मादिति तपरः । द्वितीयस्तु तादपि पर स्तपरइति । तस्य विवृतस्य तपरत्वं दीर्घभ्रुत-निवृत्त्यर्थम् । संवृतस्य सर्वगुणयुक्तस्य मात्रिकस्य च ग्रहणार्थमिति । इष्ट्रप संख्यानावतीत्यादिश्लोकः पूर्वमेव व्याख्यातः । (W)

इति बोधिसत्त्वदेशोपाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य

चतुर्थःपादः समाप्तः ॥ ८ । ४ ॥

—(०)—

समाप्त्याष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—(०)—

इति बोधिसत्त्वदेशोपाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

काशिकाविवरणपञ्च (ञ्जि) का

समाप्ता ।

—(०)—

समाप्तञ्च न्यासग्रन्थो जिनेन्द्रबुद्धिकृतः ॥

(V) According to some, the Sutras VIII. 4. 68 is to be read as अद् अ and according to others as अद्अन् . But कात्यायन rejects all these by his last शक्तिं क—“एकश्रवणनिर्देशाद्या स्वरभिन्नानां सगवतः पाणिनेः सिद्धम् ।”

(W) In preparing the press copy of the 8th Adhyaya, the Editor had to depend mainly on the following MSS —

(a) The 5th MS marked न containing VII. 1, 2, 3, 4 and VIII 1, 2, 3, 4 This is in Bengali characters and the only copy from Bengal in which the षसिद्ध or षसिद्धपाद i.e. VIII. 2 is found in part

(b) The 12th MS. or ङ with 1, 3, II, 1, 2, 3 ; IV, 1, VII. 1. 2. 3. 4 and VIII. 1, 4.

(c) The 14th MS. or न with VIII. 3

(d) The 18th MS. or ञ containing VII. 2 and VIII. 4

(e) The 20th MS. or न with VII. 1, 2, 3 and VIII. 1, 3.

(f) The 21st or ष with II, 1, VII. 1, 4 and VIII. 1, 3

(g) The 23rd MS. or ङ with VI. 3, 4 and VIII. 3, 4

(h) The 25th MS. or न with VI. 1, 2 and VIII. 1, 2

(i) The 27th MS. or र with VI. 2 and VIII. 1, 2.

PUBLICATIONS OF THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHII, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from the earliest times to the Muhammadan Conquest (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, B. A., F. A. S. B. Rs 2/-.

2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal (In Bengali). Text in Nagari character with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E. Rs 3/-.

3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal (In English). Text in Nagari character with plates, English translation, introduction, notes etc. By N. G. Majumdar, M. A. (In the Press).

4. Taratantra—Text in Nagari character. Edited by Pandit Girishchandra Vedantatirtha with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. -/8/.

5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi. Edited by Prof. Srishchandra Chakravarti, B. A. Complete in 3 volumes, with Introduction etc. Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs 9/-. Also available in 4 separate parts. Vol. II. Pt. I (Adhyaya 5), Rs 2/8/-. Vol. II. Pt. II (Adhyaya 6), Rs 5/-. Vol. III S. M. Series. (Adhyayas 7 & 8), Rs 6/8. (Introduction, and title pages of Vols. I & II now available).

"Done in a scholarly manner"—H. Jacobi.

"The edition is very good and scholarlike"—Sten Konow.

6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, B. A., F. A. S. B. Rs 5/-.

"A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples." A. B. Keith (J. R. A. S., 1917).